

प्रकाशक
श्री. ज. भि. कोलते
अरुण प्रकाशन
मलकापूर (वन्हाड)

ॐ

पहिली आवृत्ति
१५ ऑगस्ट १९४५

दुसरी आवृत्ति
१ नोव्हेंबर १९५६

ॐ

सर्व अधिकार
श्री. उषा कोलते
वाल्या आधीत

ॐ

प्रकाशक
श्री. ज. भि. कोलते
अरुण मुद्रणालय
मलकापूर (वन्हाड)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 29455

Date 2/5/61

Call No. 181.411 Kol.

Recd. from M/s. Munshi Ram Manohar Lal, Delhi-6 on 27/6/1917
for Rs. 81/-

अनुक्रमणिका

अर्पणपत्रिका.	१
आधार ग्रंथ व त्यांची संक्षेप चिन्हे.	२
हृद्गत.	१-१८
विषयानुक्रमणिका.	१९ २८
महानुभाव तत्त्वज्ञान.	१-२३२
सामान्य सूची.	१२४-१२७
व्यक्तींची सूची.	१२३-१२५
शब्दकोश.	१२४-१२५
शुद्धिपत्र.	१२२-१२६

भिकाशीसुतविष्णूने कोळसेने समूनिचा
महानुभाव पंथाचे सर्वज्ञान किडुनिया
ज्याच्या कृपाप्रसादाने त्यास ते प्राप्त जाहके
त्या श्रीचक्रधराकाशी नम्रभावे समर्पिते

आधारग्रंथ व त्यांची संक्षेपचिन्हे.

महापुराण (संपादक. म. सु. देशपांडे)	म. व.	युगधर्म	युग; यु. व.
अन्यव्याप्ति	अ. व्या.	लक्षणस्थळ	ल. स्थ.
असतिपरी	अ. प.	लक्षण बंद	ल. बं.
आचार	आ.	लीळाचरित्र (संपादक. नेने)	ली. च.
आचारमालिका	आ. मा.	पूर्वार्ध.	ली. च. पू.
आचारस्थळ	आ. स्थ.	लीळाचरित्र.	ली. च.
आचारबंद	आ. बं.	उत्तरार्ध.	ली. च. उत्त.
उद्धरण	उद्ध.	विचार	वि.
उद्धरण प्रमेय	उद्ध. प्र.	विचारमालिका	वि. मा.
उद्धरणीता (संपादक. कोल्ते)	उद्ध. गी.	विचारस्थळ	वि. स्थ.
द्योविंदमधुचरित्र.	गो. प्र. च.	विचारबंद	वि. बं.
(संपादक कोल्ते)		विचारबंद, राजभद्र.	वि. बं. राज.
चौपदी	चौपदी.	विद्यामार्ग	विद्या. मा.
निर्वचन.	निर्व.	शिशुपाळवध.	शिशु.
निर्वचन प्रमेय	निर्व. प्र.	सर्वदर्शनसंग्रह	सदसं.
पूर्वपीठिका	पू. पी.	संस्मरण	संस.
प्रवचनशोधनी	प्रपं. को.	संस्मरण प्रमेय.	संस. प्र.
भगवद्गीता	गीता; गी.	संहार	संहा.
महावाक्य	म. वा.	संहार प्रमेय.	संहा. प्र.
महावाक्य प्रमेय	म. वा. प्र.	सद्वादिवर्णन.	स. व.
		ज्ञानेश्वरी	ज्ञाने.
		ज्ञानप्रबोध.	ज्ञा. प्र.

महानुभाव तत्त्वज्ञान

हृद्गत.

महानुभाव बाळ्मय हा विदर्भाचा व मराठी भाषेचा एक वैभवसंपन्न विशेष आहे. गेल्या वीस वर्षांत विदर्भातील संशोधकांनी या बाळ्मयनिधीतील अनेक बहुमोल रत्ने शोधून व आधुनिक संपादनपद्धतीच्या कोंव्णाळ बसवून ती मराठी भाषेच्या रसिक रत्नपारक्यासमोर मांडली आहेत. त्यांनीही त्यातील भाषाशैलीच्या सुढालपणाबद्दल व बाळ्मयसंपत्तीच्या पाणीदारपणाबद्दल त्या रत्नांचे कोडकोडक करून खांबा यथोचित गौरव केला आहे. तथापि, झाले हे सर्व महानुभाव 'बाळ्मय' संबंधी झाले; त्यांचे 'तत्त्वज्ञान' शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यासून ते जनतेसमोर मांडण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न आजपर्यंत कारसा कुणीच केलेला नाही. वस्तुतः महानुभावपंथाविषयी महाराष्ट्रात पसरलेले गैरसमज पुर होण्याच्या दृष्टीने त्यांचे तत्त्वज्ञानच प्रथम जनतेसमोर येणे आवश्यक होते. पण अनेक कारणांमुळे ते आजपर्यंत होऊ शकले नाही. प्रस्तुत ग्रंथाच्या स्मार्ते महानुभावाने तत्त्वज्ञान शास्त्रीय दृष्टीने आणि अभिहित स्वरूपात पहिल्याप्रयत्नच अभ्यासकांसमोर मांडले जात आहे.

यापूर्वी असे प्रचल झाले नाहीत असे मात्र नाही. सास महानुभावापैकी एक विख्यात लेखक भीमकुंदराव आराध्य यांनी इ. स. १९२६ मध्ये छापलेल्या 'ब्रह्मविद्याशास्त्र' या ग्रंथाच्या आरंभी महानुभावाने तत्त्वज्ञानाचा मोखवारा सुंदर हिंदीत सांगितलेला आहे. त्याच्या साक्षात् पं. मुरजीधरशास्त्री, पं. प्रभाकरशास्त्री, पं. बाळकृष्णशास्त्री व पं. संतरावशास्त्री यांच्यासारखे

ज्ञानी पुरुष असत्यामुळे त्यांनी मिहिलेले सारांशरूप तत्त्वज्ञान अधिकृत वृत्तरलेले आहे हे सांगावयास नको. तथापि हा प्रयत्न हिंदीत झालेला असल्यामुळे मराठी वाचकांना जवळजवळ अज्ञातच होता. मराठीत असा प्रयत्न प्रथम श्री. बा. ना. देशपांडे यांनी केला. 'महानुभावांचा वेद' या मधळयावाली विविधज्ञानविस्तारात त्यांनी मिहिलेल्या लेखात हे तत्त्वज्ञान गोडक्यात पण चटकदार रीतीने त्यांनी मांडलेले आहे. त्यांचे हे लेख म्हणजे श्रीचक्रचरत्नामीच्या सूत्रपाठाचे बहिरंग परीक्षण असून त्यातील तत्त्वज्ञानाचा भाग पं. मुकुंदराज आचार्य यांनी मिहिलेल्या पूर्वेतिखित हिंदी गोडवाऱ्याच्या आधाराने मिहिलेला आहे हे उघड दिसते. असे असले तरी महानुभाव तत्त्वज्ञानाची खास मराठी वाचकांना तोंडओळख करून दिली ती प्रथम श्री. बा. ना. देशपांडे यांनीच यात मात्र शंका नाही.

यानंतर श्री. जेने व गवाळकर यांनी आपली दृष्टि या विषयाकडे बळवली. त्यांनी इ. स. १९३१ मध्ये 'श्रीचक्रपरसिद्धांतसूत्रे-भाग पहिला' आणि इ. स. १९३७ मध्ये 'द्वितीय पाठ' हे दोन ग्रंथ सर्वांगांनी सजपून प्रसिद्ध केले. विविधज्ञानविस्तारातून 'महावाक्य प्रमेय' हि त्यांनी उजेडात आणले. इ. स. १९३५ मध्ये श्री. जेने यांनी स्वतंत्र रीतीने श्रीचक्रपरोक्ष सूत्रपाठ संपूर्णतया प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन आवृत्तीत केवळ सूत्रे छापलेली होती. पण इ. स. १९४२ मध्ये 'उपोद्घात, टीपा व सूची' यासहित सूत्रपाठाची विस्तृत आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त असे बरेच साहित्य प्रकाशित करण्यातून हे दोन्ही संशोधक अभिनंदनाला पात्र आहेत. हे तत्त्वज्ञान शास्त्रगुरु रीतीने अभ्यासून व यथयुक्त ते सर्वसामान्य वाचकांच्या समोर आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला असता तर फार बरे जाईल असेते. तथापि, 'तत्त्वविमर्शक' पेक्षा 'मराठी भाषेची पूर्वपाठिका शोधणाऱ्या व उगमस्थानाचे स्वस्थ जाणण्यास उत्सुक असणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञांची' दृष्टि त्यांनी आपणासमोर अधिक ठेवल्यामुळे सुदैवाने ते त्यांच्याकडून झाले नाही.

इ. स. १९३४-३५ मध्ये भास्करभट्ट बोरीकरांचे 'उद्भवगीता' कर्क 'एकादशस्कंद' हे काव्य संपादित असतांना या तत्त्वज्ञानाकडे माझे लक्ष विशेष वेधले गेले. अभिजात कलाकृतीचा आदर्श असलेल्या 'शिष्टपालक' या

काव्याने वा कवीची इतर काव्ये वाचण्याची जिज्ञासा माझ्या ठिकाणी निर्माण झाली. ती तृप्त करून घेऊन तिचे फळ अभ्यासकासमोर ठेवावे वा इच्छेने उद्भवगीतेचे संपादनकार्य मीने हाती घेतले तो त्यातील तत्त्वज्ञानाने मन वेधल्यामुळे मूळात तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप अभ्यासण्याची दुसरी जिज्ञासा जागृत झाली. आणि तेव्हापासून या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याचे प्रयत्न मीने सुरू केले. प्रथम छापील ग्रंथांचा फडशा पाडला. पण त्यामुळे महानुभावाने तारिखक सिद्धांत स्पष्ट होण्याऐवजी अधिक गुंतागुंतीचे होऊन बसले. या गुंताबळ्यातून मुटण्याचा एकच मार्ग मोकळा होता. तो म्हणजे 'सूत्रा' बरीक स्वळ, बंद, प्रमेये, प्रकरणवस इत्यादि ग्रंथ मूळात वाचण्याचा. हे ग्रंथ जुलते एकेक वेळ वाचून काढणे हेच अत्यंत जिकिरीचे आणि चिकाटीचे काम होते. मग त्यांचा 'अभ्यास' करण्याच्या कल्पनेने छाती दडपून गेल्यासारखे मला आरंभी वाटले असल्यास त्यात आश्चर्य नाही. पण कसेहि बसले तरी आणि कितीहि प्रयास पडले तरी हा अभ्यास करायचाच असा हट निश्चय मीने मनाशी केला आणि साधनसामुग्री जुळवण्याच्या मार्माला मी लागलो.

तो माझ्यासमोर पहिली अडचण उभी राहिली ती पोथ्या मिळवण्याची. सामान्यतः सनातनी महानुभाव महंत हा आपल्याजवळील कोणतीहि पोथी पंथभितराच्या हातात देण्याला तयार नसतो. साहूरकर महंत श्रीदत्त-लक्ष्मराज यांच्या प्रयत्नांनी ही श्रुति अलीकडे पुष्कळच निवळली आहे. पण ती केवळ काव्यादिकांच्या बाबतीतच. धार्मिक किंवा तत्त्वज्ञानाचे उद्घाटन करणाऱ्या पोथ्यांच्या बाबतीत मात्र पूर्वीची सनातनी श्रुति अजूनहि बर्बशी करयम आहे. काव्याच्या पोथ्या लागतील तितक्या न्या, पण धार्मिक पोथ्या मात्र आम्ही तुम्हाला देणार नाही, असे उत्तर बरेच वेळा एकावे लागले. त्यातून माझा 'भास्करभट्ट बोरीकरः चरित्र व काव्यविवेचन' हा ग्रंथ (१९२५) प्रसिद्ध झाल्यापासून तर महानुभाव महंतांचा माझ्यावर रोष फार. पंथातील प्रमुख महंत श्रीदत्तलक्ष्मराज व श्रीयशदेव यांचाच रोष म्या झोडवून घेतल्यामुळे मला काही दिवस तर काव्याच्या व स्मृति-ब्रह्मचार-ब्रह्मन्यायाच्याहि पोथ्या मिळवणे कठीण होऊन बसले. मग धार्मिक ब्रह्मत्वाची पोथी माझ्या हातात सहजासहजी कुणीहि टाकणे कसे शक्य होते ? पण या अडचणीतूनहि श्रीनाळकृष्णशास्त्री व श्रीगोपीराज महानुभाव यांच्या अविश्रांत झटपटीने मी

बाहेर पडलो. महानुभाव तरबळानासंबंधी मी जे काय लिहीन ते पंचातीक प्रमुक्त मूर्ततांना दाखवून त्यांची संमति घेतल्याशिवाय प्रसिद्ध करणार नाही अशी आज्ञा घेतल्यावर मूर्तत आंदोलक्षराज व भीमसुदेव यांची प्रसन्नताहि मला मिळवता आली. आणि मग महानुभावीय पोथ्यांचे सुप्रसिद्ध संपादक श्रीगोपीराज व श्रीकृष्णराज दास सामुकर पारिमोडस्य यांनी आपल्या संपादाचे ह्मणाने मला पूर्ण मोकळे करून दिले. श्रीगोपीराजांनी तर आपल्या-ज्येष्ठतेस जवळजवळ होवसे पोथ्या माझ्या स्वाधीन केल्या इतकेच नाही तर मी समरावतीस अतिपर्यंत ४५ वर्षे माझ्याजवळ तो संपाद त्यांनी राहू दिला.

पोथ्या मिळाल्यामंतर मी त्या स्वप्रदानाने वाचून काढू लागलो, नव्हे वाचण्याचा प्रयत्न करू लागलो. सांकेतिक लिपीत लिहिलेल्या त्या जाडजूड वाड्यातून मार्ग काढणे म्हणजे एक दिव्यच होते. गुप्तता मक्षणबंद घेतला तर वारीक अक्षरांत ठामून लिहिलेली ५०० पाने ! आचारबंदहि तेवढाच. आणि विचारबंदचाही तर जशी हजार पाने ! सांकेतिक लिपीतून हे बंद वाचणांना अतिशय त्रास वाटू लागला. एक तर वाचनाचे कष्ट आणि त्यातून ते तरबळाना समजावून घेण्याचे कष्ट ! पुढे वाचीत गेल्यावर विषयानुरोधाने मागच्या संबंध पाहण्याची गरज पडली की त्या सांकेतिक लिपीच्या जंजाळातून नेमके स्पष्ट शोभून काढण्याची अतिशय पंचाईत पडायची. इतके कष्ट तो ठरेच शोभून काढायला वेळ किती जायचा यास सुमार नाही. मी मला लीकरच कंटाळलो. हे काम आपल्याला पेलणार नाही अशा सम-जुतीने त्यातून मग काढून घेतले आणि 'काम्य-प्रभावे' संपादन करण्याचेच काम आपण करावे, इतर भावगवीत पण नवे जसा बोट विचार करून मर्यादा रुक्मिणीस्वर्यवराकडे इष्टि केली.

तथापि महानुभाव तरबळानाचा अभ्यास करण्याचा विचार अशा रीतीने विधिक पद्धत्याचे पाहून समात्म प्रशस्त वाटेना, वा सांकेतिक लिपीची अडचण दूर करण्याचीहि धमक आपल्या अंगात मलाही हा कल्पनेने श्री स्वतःचाच विचार करू लागलो. माझे परमस्नेही श्रीवाळकृष्णशास्त्री यांच्या बरोबर वा वाचतीत विचारविनिमय करीत असतांना आम्हींनी अडे ठरवले की पहिल्या प्रयत्न हे तिन्ही बंद सरळ मराठीत लिहून काढावे. म्हणजे मग अभ्यास करणे सोयीचे होईल. पण बंद लिहून काढण्याचा 'विचार करणे'

सोपे होते. पण तो विचार कृतीत उतरवणे किती कठीण आहे याची चारदोन दिवसातच आम्हाला कल्पना आली. हे काम एकव्यादुकव्याचे नाही. अनेकांनी हाताभार लावला तरच ते तडीस जाण्यासारखे होते. तेव्हा अनेकांनी मदत घेण्याचे आम्हींनी ठरवले. सुदैवाने चारपाच महातुभावांनी ही मदत मोठ्या आनंदाने दिली, पण ती एक अटीवर. त्यांची मागे अपून प्रसिद्ध करता कामा नयेत ! ही अट पाळायची म्हणूनच त्या सर्वांचा उल्लेख येथे करता येत नाही या कामी श्रीबाळकृष्णशास्त्री व श्रीकृष्णराज दादा असुरकर यांची अतिशय मदत झाली. लिहून घेण्याच्या कामावर मी स्वतः, सौ. उषा कोल्हटे आणि सातभाठ विद्यार्थी यांची योगना झाली होती. महातुभावांनी आळी-पाळीने वाचून सांगायचे व आम्हींनी ते आळीपाळीने लिहून घ्यायचे. या रीतीने जवळजवळ तीन महिन्यांनंतर सुमारे दोन हजार पानांचा तो मजकूर सांकेतिक लिपीतून सरळ मराठीत उतरवण्यात आला, हा मजकूर मूळ पोथ्याबरोबर पुन्हा ताहून पाहून स्यादील पक्ष व भाष्य ऊर्ध्व टोका स्वतंत्र रीतीने लक्षात घेण्यासाठी स्वच्छातील सर्व पक्ष अभोरेखांकित करून सर्व मजकूर व्यवस्थित व ठाकठीक करण्याचे महेशाचे काम प. श्रीबाळकृष्णशास्त्री यांनी अत्यंत आस्थेने व आपुलकीने केले. ते करतांना आपल्याकडून त्या टोकांचा अभ्यास व्हावा असा त्यांचा स्वतःचा अंतस्त्व हेतु असला तरी त्यांचे अम मला उपकारक झाले हे निःसंशय.

यानंतर माझ्या अभ्यासासाठी खरीबुरी मुरबात झाली. मीने ही सर्व पाने अनेकदा वाचली. त्यावरून महातुभाव तरवज्ञानाचा आराखडा माझ्या समोर उभा केला. तथापि प्रत्येक सूत्राचे रहस्य उत्तम रीतीने समजवून घ्यायचे असल्यास एखाद्या सांप्रदायिक तरवज्ञ महातुभाव महंताची मदत मिळणे अत्यंत जरूरीचे होते. 'ब्रह्मविद्याशास्त्र' या ग्रंथाच्या संपादन-कार्यात महंत श्रीमुकुंदराज आराध्य यांना मदत करणारामधे श्रीमुरलीधरशास्त्री महातुभाव यांचे नाव मीने वाचले होते. पंडित श्रीबाळकृष्णशास्त्री यांच्याकडून त्यांच्या महातुभावतरवज्ञेविदत्वाची कीर्तीहि अनेकवार ऐकली होती. परंपरागत मार्गाने त्यांनी या विषयाचा अभ्यास केलेल्या असल्यामुळे त्यांच्या-जवळ राहून मला अधिक अभ्यास करायला सापडायचा कशी उत्कंठा वाटू लागली. आणि माझ्या सुदैवाने त्यांनी माझी उत्कंठा शांतहि केली. अहमद-

नगर जिल्ह्यातील फेंबाळेभर या गावी महानुभावमठात त्यांचे त्यावेळी वास्तव्य होते. पण तेथून ते माझ्यासाठी उमरावतीला येऊन राहिले. मग त्यांच्याजवळ मी प्रथम लक्ष्मणबंदाचा अभ्यास केला. पुढील वर्षी पुन्हा त्याच बंदाची त्यांच्याजवळ उजळणी केली. श्रीमुरलीधरशास्त्रीजींनी मला मोठ्ठ्या मनाने सर्व काही समजावून सांगल्यात अंतःकरणाचे ते औदार्य हासबिले त्यावरून त्यांच्या रिनातून मला मुक्त होणे शक्य नाही. लक्ष्मणबंदाचे तिसऱ्यांदा शायन श्रीबाळकृष्णशास्त्री यांच्याबरोबर केले. त्यावेळी विचार व जाचारबंदहि वाचून अभ्यासले. या सर्व अभ्यासानंतर प्रत्येक सूत्रावरील टीकेचा स्वतःच्या सभ्यात सारांश मिळून काढणे अवश्य वाटले. म्हणून त्यांच्यामागे मी लागलो. एका बन्हाक्याच्या घुटीत या तिन्ही बंदांचा स्वसः सारांश मी मिळून काढला. त्याची सुमारे एक हजार पाने झाली. हे करीत असतानाच त्या त्या प्रकरणावरील प्रयोगांचे वाचन चालू होते. हा सारांश श्रीबाळकृष्णशास्त्री आणि आज्ञाजी एक महानुभाव महंत यांनी तपासून दिला. एवढे ज्ञानानंतर महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत नीट आत्मसात केल्या-सारखे वाटू लागले. त्या आत्मविश्वासानंतर प्रसुत ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली. तो हस्तलिखित स्वरूपात गेल्या वर्षी मिळून पूर्ण झाला.

पण तो मला लागतील प्रसिद्ध करता येणे शक्य नव्हते. कारण, हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापूर्वी काही विद्वाने व्यक्तींची संमति घेण्याची आज मी पेतली होती. तबनुसार, महानुभावपंथातील ज्येष्ठ व भेष्ठ महंत श्रीवल्लभ-राज माहूरकर यांना मी माझा ग्रंथ मजरेवाली चालवावी विनंती केली. त्यांनी ताबडतोब बैठकस बैठक काढून तो वाचून पाहिला आणि नवरत त्या ठिकाणी मला काही सूचनादि दिल्या. इनकेव नाही तर त्याच सुमारास उम-रावती येथे भरलेल्या महानुभाव्यांच्या परिषदेत माझा हा ग्रंथ शोधून देण्याविषयी त्यांनी एक ठराव मांडला. तो संमत होऊन हा ग्रंथ झोपण्यासाठी काही महानुभावांची एक समितीहि नेमली गेली. या परि-षदेच्या आवेष्टानुसार आणि माझ्या वैयक्तिक विनंतीस मान देऊन महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री आणि महंत श्रीचक्राकृतबुवा महानुभाव यांनी जागपूरस्थ येऊन माझा ग्रंथ नगरसः वाचून काढला आणि तो शुद्ध केला. या दोन बन्हावांनी त्यावेळी केलेल्या अमावस्येच्या त्यांचे मी कितीहि जाभार जाणले

मरी ते 'बोहेच' होतील. श्रीमुरलीधरशास्त्री यांच्याप्रमाणेच श्रीमन्महाशय महानुभाव यांनीही यापूर्वीदेखील अनेकदा माझ्यावर अनुग्रह करून माझ्या तारिखक संकायाची जतने देऊन माझे समाधान केले होते. या सर्व उदारदुर्लभ महानुभावांनी माझा हात बसून माझ्याकडून जी चार जखरे गिरवून-झिडून घेतली तीच मी आज इतरांच्या समोर मांडीत आहे. या सर्व कर्तृत्वाचे भेय, अर्वांग वर उभेकिमेण्या सर्व सज्जनांचे आहे हे सांगायला पाहिजे काय ! तथापि, प्रथम मुद्रित होत असताना किंचित ठिकाणी म.भ.पुराणी बोडीशी फिरवाफिरव करावी लागली. त्यामुळे निर्माण झालेल्या दोषांचा धनी मात्र मी आहे, बरीच सज्जन नव्हत, हे वाचकांनी कळ्यात आह पावे.

प्रस्तुत प्रधात महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे मीचे विवेचन केले नाही, फक्त उद्घाटन केले आहे. महानुभाव महर्षींच्या अचूक घेतलेली आज पाठम्या-साठी, ज्याला स्वच्छप्रकाश, वेदात, प्रथेयात किंवा इतर महानुभावांचे आप्या-भिक पोर्वात आधार नाही असे काहीही मित्रांचे नाही; 'नामूनं निम्नयेत किंचिज्ज्ञानपेक्षितमुच्यते' हे मंत्रिनाथाचे धोरण मी खोळ्यासमोर ठेवले होते. आणि ते कसोहीने पाठम्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अविद्यादेवानंतर या भावरूप अविरोधे काय होते, या प्रकाशविषयी, काही महानुभाव महर्षींनीच उपस्थित केलेला एक मुरा सोडून (पृ. १४) माझे स्वतःचे असे मत मी कुठेही व्यक्त केले नाही. यातून इतरा हेतु मला की, महानुभाव तत्त्वज्ञानावर कोणतेही मत व्यक्त करण्यापूर्वी त्या तत्त्वज्ञानाचे वास्तव स्वरूप काय आहे हेच माफी आपण समजावून घ्यायला पाहिजे. त्यासाठी ते तत्त्वज्ञान त्यांच्या हद्दीने विशुद्ध स्वरूपातच मांडले जाणे आवश्यक आहे. त्या मूळ तत्त्वज्ञानात स्वतःच्या विवेचनाचा किंवा टिप्पणीचा प्रवाह सोडून देऊन, वाचकांच्या हद्दीने मूळचा ओव मूळ करून ठेवले हे मला हळू वाटले नाही आणि म्हणून अत्यंत निग्रहपूर्वक माझी मेळणी मी त्यापासून दुर ठेवली आहे.

वाचा अर्थ, महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे इतर तत्त्वज्ञानांच्या अपेक्षेने तौलनिक विवेचन म्हणायला नको, असा नाही. तसे विवेचन होणे जरूरत असते आहे. त्याशिवाय भारतीय तत्त्वज्ञानात महानुभाव संघाच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि भारतीय तत्त्वज्ञान श्रीचक्रपरम्परांमधीले स्थान निश्चित करता येणे शक्य नव्हत. नाही. या हद्दीने असुद्ध. ज्याच्या तत्त्वज्ञानाची

इतरांची तुलना करून माझी काही मते मी दखवलेलीहि आहेत. ती बचावकास ह्याच्या स्वतंत्र केसनालेच्या किंवा पुस्तकाच्या रूपाने मी प्रसिद्ध करीन. वन हा पुढचा विचार. या प्रकाशने स्वल्प कालात घेतले तर असा विवेचनापासून हा मंत्र मुहुरमुहुर कसिला ठेवलेला आहे हे लोकांचे अवयव वाटते.

दुसरे असे की, या प्रकाशीत विषयाचे स्वरूप निश्चित करताना माझ्या महापुरुषाच मिश्रलेख संमतीने, महापुरुषाच तत्त्वज्ञानाचा कथ 'तात्त्विक' याच लेखकाच यात अंतर्भूत करायचा असे ठरवले होते. त्याप्रमाणेच केलेले आहे. यामुळे, महापुरुषाच्या सूत्रपाठातील 'आचार' प्रकरण या प्रकाशने समाविष्ट केलेले नाही. याचे मुख्य कारण असे की, आचारचर्म हा तत्त्वज्ञानापासून वस्तुतः वेगळा जलत्यामुळे हाच तात्त्विक विभागात ह्याचा अंतर्भाव करणे योग्य नाही. महापुरुषाच्या आचारचर्मावरील सुमारे १५० पानांचा बजबुर मिळून तयार आहे. तो याच प्रकाशने छापून असता तर पुस्तक पुढीलपेढेने कनिष्ठच वाटले असते हेहि एक दुसरे व्यावहारिक कारण आहेच. हा आचारभाग स्वतंत्र पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध करण्याचा माझा विचार आहे. वस्तुतः पुस्तकांमनर जीकरच तोहि बाकलीच्या हातात पडेल अशी म्याही देण्यास हरकत नाही.

आजची एक मुद्याचे याच ठिकाणी स्पष्टीकरण करणे जरूर वाटते. महापुरुषाच्या तैरा आम्हाच असून प्रत्येक आम्हावातील आचार्यांनी व सर्वज्ञांनी क्षीयकपरम्परांचीया सूत्रावर आधारे स्पष्टीकरणात्मक वक्तृ मिळून ठेवले जावेत. सर्व आम्हावातून असे एकूण बोधीत प्रमुक्त बलात्कार होऊन येते. बोधी जांचे पहावची असल्यास श्री. इ. मा. केने बोधी संपादनेच्या 'आचारसूत्र, त्याच प्रकरण' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत पहावी. (पृ. ४,५) सूत्र सूत्रावर वा बलात्कारांनी कथित इतरातून वेगळा असा स्वतंत्र अर्थ कसविला जाऊन ऐह्यिक आहे. आणि तशी कल्पस्थिति आहेहि. उदाः माझ्या का पुस्तकात पृ. १०५-१०६ वर 'बाहुः भूतेः तस्ये' वा मळांच्या बापाविकवीची परसरामबाबत व रामेश्वरबाबत बोधी निरनिराळी मते समूह केलेली नव्हते. प्रतिवेद्याच कथकविधि किती वास्तव्योहि या दोन आचार्यांनी असे पृ. १५३ वर आलेली आहेत. हा मतभेद केवळ एकच आम्हावातील

एष भिन्न पक्षकारांचा आहे. पण याशिवाय आम्नायपरत्वे काही ठळक मतभेद प्रामुख्याने प्रचलित असलेले आढळतात. उदा: महा व ईश्वर ही वेगवेगळी नसून एकच आहेत असे कवीश्वराम्नाय मानतो (पृ ९६-९७; ५९६ पहा). इतर आम्नायांच्या मते ही दोन्ही भिन्न आहेत. ईश्यादिकापासून तो बक्षिणीपर्यंतच्या देवताकळियांना जीवांचे वर्धन होते ते प्रतीतीच्या परमाणूच्या आधारे (पृ १७८, १७९, ३८६ पहा). अविव्यामुक्तत्व फिडून जीवाला ईश्वरप्राप्ति होताच त्याचे स्वरूप केवळ आनंदानेच नव्हे तर स्वरूपमर्यादेनेहि ईश्वरस्वरूपाएवढे होते, (पृ ५२६ पहा) ही मते सुद्धा केवळ कवीश्वर आम्नायाचीच आहेत. इतरांना ती मान्य नाहीत. आम्नायपरत्वे असे काही मतभेद आहेत हे नरे, पण आज महानुभावपंथात विशेष प्रचलित असलेले मत म्हणजे संपाध्याय आम्नायाचे. त्यामुळे तेच प्रामुख्याने आधाराला घेऊन त्याची या ग्रंथात म्या मांडणी केली आहे.

तात्त्विक प्रभासबंधीची आपली मतभिन्नता विशेष कटाक्षाने उराशी बाळगून असलेला महानुभावांचा आम्नाय म्हणजे तळेगावकरांचा होय. पूर्व ज्ञानदेस व बन्हाडातील दिग्गज या गावी या आम्नायाच्या अनुयायांची संख्या विशेष आढळते. या तळेगावकर आम्नायाचा, प्रचलित सूत्रपाठाहुन थोडासा वेगळा असत स्वतंत्र सूत्रपाठ आहे; आणि त्याचे तत्त्वज्ञान उल्लूख लागणाऱ्या स्वतंत्र शास्त्रोपध्या आहेत. यांची लिपीहि गिराळी आहे. या सर्वांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास होऊन त्यांची तात्त्विक मतभिन्नता व्यवस्थित स्वरूपात अभ्यासकासमोर येणे अवश्य आहे. पण महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा तो एक स्वतंत्र भाग असल्यामुळे त्याचा अंतर्भाव मला या ग्रंथात करता आला नाही. या आम्नायाचे तत्त्वज्ञान माहीत करून घेण्याचा मी तीनचारदा प्रयत्न केला. पण त्याच्या ग्रंथांनी व जाणत्या गृहस्थांनी फारशी सहानुभूति व वाकबल्यामुळे माझ्या प्रयत्नांना यश आले नाही. तथापि आज माही तरी काळांतराने लौकरच त्याचा अभ्यास करून त्यावर स्वतंत्र लेखन करण्याचा माझा विचार आहे एवढेच या ठिकाणी नमूद करून ठेवतो.

तळेगावकर आम्नायाप्रमाणेच कवीश्वर व बाईदेशकर यांनीहि काही गौण बाबतीत आपापली स्वतंत्र मते प्रचलित केलेली आहेत. पण मी आरंभी उल्लेखित्याप्रमाणे आज त्यांचा अभ्यास नुद् त्या त्या आम्नायांच्या अनुयाया-

मधेहि फारसा आढळत नाही. विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी की, खास कवीश्वर आम्नायातील अनेक विद्वान आज विद्यमान असूनहि त्यांनीहि आपल्या स्वतंत्र मतांचा फारसा अभ्यास ठेवलेला नाही सामान्यतः सर्वांनीच उपाध्याय आम्नायाचे तत्त्वज्ञान उचललेले असून तेच आत्मसात केलेले आहे. म्हणून आज उपाध्याय आम्नायाचेच तारिख ग्रंथ बहुशः प्रचारात असलेले आढळतात. तलेगावकरांचे मठ सोडून दिले तर इतर आम्नायांच्या कोणत्याहि मठात 'पोथी' होते त्यावेळी उपाध्यायांच्याच मतांचे प्रचरण चाललेले असते पण याचा अर्थ मी इतकाच करतो की, उपाध्याय आम्नायांच्या लेखकांनी लिहून ठेवलेले तत्त्वज्ञान म्हणजेच महानुभावांचे खरेखुरे तत्त्वज्ञान असून इतरांनी स्पर्श केलेली काही बाबतीत मते ही अपवादार्थक होत. आणि ती इतकी गौण प्रभासंबंधी असावीत की खास ह्या ह्या आम्नायांच्या अनुयायांना देखील ती साक्षेपाने अभ्यासून स्वतंत्र म्हणून मिरवण्याची आवश्यकता वाटत नाही. याच कारणामुळे या मतभेदांचा फारसा उल्लेख न करता उपाध्यायांचे म्हणून पंधात प्रचलित व सामान्यतः सर्वमान्य असलेले तत्त्वज्ञान या ग्रंथात मी मांडले आहे. तथापि, अभ्यासाच्या दृष्टीने हे सर्व मतभेद एकत्रित करून जित्यासुसमोर मांडले गेले पाहिजेत याची मला जाणीव आहे. यथावकाश मी ते करीनच.

खास महानुभाव महंतांची शिष्यासमोर पोथी सांगून तत्त्वज्ञानाचे विवरण करण्याची पद्धति जुनीच आहे. पोथीच्या वेळी प्रामुख्याने कोणते तरी एकाचे प्रकरण कावायचे आणि मग त्यातील सूत्रावर अनुक्रमाने निरूपण करायचे. सूत्राः विवरण पद्धति हीच त्यांच्यात विशेष आढळते. त्या पद्धतीचा पूर्णपणे स्वीकार करणे मला शक्य नव्हते. तसे करण्याने महानुभाव ग्रंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा आराखडा योग्य रीतीने बाबकासमोर मांडणे शक्य झाले नसते. म्हणून मी या तत्त्वज्ञानाची मांडणी आधुनिक पद्धतीने या ग्रंथात केली आहे. विषयविवेचनाच्या दृष्टीने आणि सुबोधतेच्या दृष्टीने ही सामान्य बाबर्कनादेखील पसंत पडेल असे वाटते. तथापि, या पद्धतीत सांप्रदायिक प्रकरणरचना अगदीच अवलंबिलेली नाही असे नाही. 'नित्या-नित्यवस्तुविवेक' (प्र. १ के), 'जीवस्वरूप' (प्र. १ रे), 'कारण प्रपञ्च' (प्र. ४ वे) आणि, 'क्रियापाक' (प्र. ८ वे) या प्रकरणांची रचना बवीन

पद्धतीची आहे हे खरे. पण प्रस्तुत ग्रंथातील 'देवताचक्र' (प्र. ३ रे) म्हणजे सूत्रपाठातील 'अन्यव्यावृत्ति'; 'परब्रह्म परमेश्वर' (प्र. ५ वे) म्हणजे 'महावाक्य' व 'निर्वचन'; 'प्रपंचाची रचना व संहार' (प्र. ६ वे) म्हणजे 'संस्तरण' व 'संहार'; 'परमेश्वरावतार व देवताविभाग' (प्र. ७ वे) म्हणजे प्रायुष्यदाने उद्धरणातील पहिली १२ सूत्रे; 'देवतांचे बहिर्योग' (प्र. ९ वे) म्हणजे 'युगधर्म'; 'देवतांचे अंतर्योग' (प्र. १० वे) म्हणजे 'विद्यामार्ग'; 'उद्धरण : ज्ञानमार्ग' (प्र. ११) म्हणजे उद्धरणातील २१ ते ६६ ही सूत्रे; आणि 'उद्धरण : भक्तिमार्ग' (प्र. १२ वे) म्हणजे त्याच उद्धरण प्रकरणातील १ ते २० ही सूत्रे होत. तेव्हा सूत्रपाठातील प्रकरणांचा क्रम बदललेला असला तरी विषयवार आराखडा स्थूल मानाने कायम ठेवलेला आहे असे दिसून येईल. यामुळे पंथीय आणि पंथीयतर वाचकांची सोय सारखीच होईल. विशेषतः पंथीय वाचकांना फारसे शुक्त्याशुक्त्यासारखे वाटणार नाही.

विवेचनाचा अधिकृतपणा शास्त्रज्ञांचीहि तितकीच कसोशीने काळजी घेण्यात आली आहे. सामान्यतः कोणतेहि विधान आधारावाचून केलेले नाही. शक्य आणि अवश्य तेथे मूळ ग्रंथातच भीवकभरस्वामींची सूत्रे आधारा-दाखल दिलेली आहेत. अगदी पहिल्यांदा ही सूत्रे विस्तरण उघ्दत करण्या-ऐवजी केवळ त्यांचा आकड्यांनी निर्देश करण्याचे धोरण म्या स्वीकारले होते. पण ग्रंथवाचनाच्या ओघात सूत्रपाठाचे स्वतंत्र पुस्तक बारंबार वाळण्याची पाळी वाचकावर न येऊ देणे अधिक इष्ट वाटल्यावरून काही महानुभाव-मिश्रांच्या सल्ल्याने सर्व ठिकाणी ही सूत्रे संपूर्णपणे देण्याचे धोरण स्वीकारले. आणि तेच पहिल्यापासून तो शेवटपर्यंत पाळले आहे. क्वचित्, एखादे सूत्र उघ्दत केल्यावरहि त्याच विषयाच्या विवेचनात पुन्हा ते सूत्र देण्याची जिणे आवश्यकता निर्माण झाली तिथे ते सूत्र पुन्हा उघ्दत व करता केवळ आक-ड्याने त्याचा निर्देश केलेला आहे एवढेच. स्थळग्रंथातील पक्षांचे आणि बंदातील भाष्याचे आधार खाली तळटीपातून दिलेले आहेत. या तळटीपा-साठी मूळ ग्रंथाचा वापरलेल्या टाइपपेक्षा वेगळा टाइप वापरलेला असून त्यातहि सर्व 'पक्ष' जाळ ठशात तर बंदातील भाग बारीक ठशात दिलेला आहे त्यामुळे केवळ ते ठसे पाहूनहि पक्षकाराचे म्हणजे कोणते आणि बंद-

काराचे म्हणणे कोणते हे सहज लक्षात येणे सोयीचे होईल. स्थळ ग्रंथ आणि बंद याखेरीज इतर पोथ्यातील आधार हे सामान्येकरून तळटीपात बारीक ठशातच छापले आहेत. ह्या आधारभूत पोथ्या सर्वसामान्य वाचकांना उप-लब्ध होणे शक्य नसल्यामुळे हे सर्व आधार दिले इतक्या विस्ताराने देणे अत्यवश्यक होते. एरवी, मूळ ग्रंथात केलेल्या विधानांचा अधिकृतपणा अज-मावून पाहता आला नसता आणि विवेचन प्रत्ययोत्पादक झाले नसते. तसे ते करण्याची मीने आपल्यापरीने सर्व काळजी घेण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येईल. सुलभ संवर्भाच्या दृष्टीने विस्तृत सूचीहि जोडली आहे. ती अभ्या-सकांना पसंत पडेल असे वाटते. याशिवाय प्रस्तावनेद्वारे अधिक ते काय लिहायचे !

महानुभावपंथासंबंधी महाराष्ट्रात बरेच गैरसमज पसरलेले आहेत त्यांचे बाबत प्रसिद्ध होऊ लागल्यापामून ते बरेच निवळत चालले आहेत यात शंका नाही. पण ते पूर्णपणे नाहीसे होण्यासाठी त्यांच्या सरवझानाची मूळ बैठक सर्वसामान्य जनतेला माहीत होणे अतिशय जकरीचे होते. आजचा काळ हा भारताच्या दृष्टीने राष्ट्रीय ऐक्याच्या आवश्यकतेचा आहे. स्वातंत्र्य-प्राप्तीसाठी हिंदुस्थानातील सर्व समाजांनी एकमेकांविषयीचे मतभेद विसरून अंतःकरणाने एकरूप होण्याची आवश्यकता आजच्याइतकी पूर्वी कधीच निर्माण झाली नव्हती. दुसरे जागतिक महायुद्ध तुफानेच संपले असून त्यातून पूर्वेकडील लहानमोठ्या राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य उदयास येत असल्याची सुस्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. हंगेरीचा, जावा बगैरे सारख्या मागासलेल्या लहान-लहान राष्ट्रांतील जनतेनेदेखील ऐक्याचा मेळ उचलून स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकले आहे. अशा स्थितीत पूर्वीपासूनच संस्कृतिसंपन्न व वैभवशाली अस-लेल्या आफ्रिका भारतभूमीनेच मागे रेंगाळून कसे चालेल ! त्यासाठी राष्ट्रा-तील जनतेची अंतःकरणे एकात्मतेच्या सूत्रात गुंफली गेली पाहिजेत. महा-नुभावपंथातील जनतेवर इतर पंथीयांनी अनेक कारणामुळे धूर लोटले आहे. इतकेच नाही तर संवेक्षेने आणि अधिक्षेपाने तो समाज इतरांपासून फुटून निघण्याइतपत परिस्थिति निर्माण करून ठेवली आहे. कुणी त्यांना पाखंडी म्हणून संवोधवात, कुणी नास्तिक म्हणून त्यांची अवहेलना करतात, कुणी ते मुळी हिंदुसमाजाचे षटक नसून सुसलमान आहेत या संयुक्तीने त्यांचा

अधिक्षेप करतात, कुणी त्यांच्या उत्पत्तिविषयी नाना अर्वाध्य कोठ्या लढ-
वून त्यांना हीन लेखतात. या सर्व निंदास्वजक मतांच्या मूळाशी महानुभा-
वांच्या तत्त्वज्ञानाविषयीचे अज्ञान आहे हे उघड आहे. हे अज्ञान नाहीसे
होऊन त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची ओळख वधार्यपणे महाराष्ट्रजनतेला झाली तर,
ज्ञानसूर्यसमोर अज्ञानाचा झराने पडून जावे त्याप्रमाणे ही सर्व मतमतांतरे
नाहीशी होतील. महाराष्ट्रजनतेला त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक वस्तुस्थितीचे
योग्य आकलन होऊन हा पंथ म्हणजे मूळ भारतीय संस्कृतीचाच एक अविभाज्य
घटक आहे हे कळेल, इतर पंथ आणि महानुभाव पंथ यांच्यामधील हे धार्मिक व
सांस्कृतिक ऐक्य स्थापन होण्याच्या दृष्टीने या ग्रंथाची पुष्कळ मदत होईल
अशी आशा वाटते तशी ती होऊन आतापर्यंत उपेक्षिलेल्या या पंथाला जवळ
करून इतर पंथीय जनता त्यांना आपलेसे करून घेईल आणि राष्ट्रीय
ऐक्याच्या साध्याला आपल्या परीने हातभार लावील तर माझ्या या प्रयत्नाचे
खीज होईल आणि त्याच हेतूने आतापर्यंत केलेल्या या प्रदीर्घ कटाटोपाला
इष्ट ते फळ लागल्याचा आनंद व समाधान मला मिळेल.

आता शेवटचे पण म्हणव्याचे काम आभारप्रदर्शनाचे. आरंभापासून
तो शेवटपर्यंत ज्या ज्या महानुभावांची मला मदत मिळाली त्यांचा उल्लेख
आरंभीच्या कथनात आलेलाच आहे माहूर संस्थानचे महंत श्री दत्तलक्ष-
राज कवीश्वर, त्यांचे पट्टशिष्य आणि उत्तराधिकारी पं. काळकृष्णशास्त्री;
पूर्वी पंचाळेश्वर (जि. अहमदनगर) येथे आणि आता मुसावळला शासदा-
नाचे कार्य करीत असलेले महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री; रितपुर येथील सर्वश्रेष्ठ
महंत श्रीयक्षदेव महानुभाव, आणि तेथील तरुण, तळकदार व विद्वान श्रीदत्तराज
पाचरावत महंत; महानुभाव शास्त्रयाच्या मूर्तिमंत किरत्या प्रथसंप्रहालया-
प्रमाणे शोभून दिसणारे ई. श्रीगोपीराज महात्मा आणि ई. श्रीकृष्णराजदादा
पारिमांडल्य या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे. विशेषतः संलग्नप्रमाणे
वारंवार चेष्टकत्व करून माझ्याकडून हे कार्य करवून घेण्याचे सगळे श्रेय
श्रीबाळकृष्णशास्त्री महानुभाव यांनाच असल्यामुळे त्यांचे कितीही आभार
मानले तरी ते थोडेच होतील. याशिवाय पोथ्या देण्याच्या आणि लिहून
काढण्याच्या कामात ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.
शेवटी सौ. श्या कोळते आणि श्री. ज. मि. कोळते या दोन व्यक्तींचा विशेष-

पत्त्वाने निर्देश करणे अवश्य वाटते. सौ. कोलते यांनी पोथ्या लिहून काढण्याच्या कामी आणि बि. जगन्नाथभाऊ यांनी ग्रंथ मुद्रित करण्याच्या कामी अविधात मेहनत घेतली. ही भंडळी घरचीच असल्यामुळे त्यांचे आभार मानणे अगदीच औपचारिकपणाचे दिसले तरी त्यांचा नामनिर्देशहि न करणे कृतघ्नपणाचे होणार नाही काय ?

ता. १५ ऑगस्ट १९४५
नागपूर.

}

विष्णु भिकाजी कोलते.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

सुमारे अकरा वर्षांनी प्रस्तुत ग्रंथाची ही दुसरी आवृत्ति अभ्यासकांच्या हातात देण्याला मला अत्यंत आनंद वाटतो. माझा हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर माझ्या अपेक्षेबाहेर त्याचे स्वागत झाले; आणि पहिली आवृत्ति कारपाच वर्षांतच संपली. तेव्हापासून हा ग्रंथ पुनर्मुद्रित करण्याविषयी पुष्कळांनी मला सूचना केल्या. पण अनेक कारणांमुळे मी तसे करू शकलो नाही. एक तर एवढ्या मोठ्या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाची जबाबदारी अंगावर घ्यायला मन येजेना; आणि दुसरे असे की, ग्रंथ पुन्हा छपायचाच झाला तर त्यातील उशीवा काढून टाकून तो सुधारणे मला आवश्यक वाटले. मासाठी पुरेसा वेळ न मिळाल्यामुळे काम दिरंगाईवर पडत चालले. मध्यंतरी, नागपूर येथील अखिल भारतीय महासुभाव संमेलनाच्या वेळी अनेकांनी मला भेटून पुस्तकाची नवीन आवृत्ति काढण्याचा आग्रह केला. त्यामुळे मी निर्धाराने कामाला लागलो. त्याचे फळ म्हणून आज ही आवृत्ति वाचकांच्या हातात पडत आहे.

माझा हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याचे अनेकांनी जरी स्वागत केले असले तरी त्यावर गुणदोषविवेचनात्मक परीक्षण मात्र कोणीहि लिहिले नाही.

आणि असे होणे स्वाभाविक होते. या विषयातील खरे तज्ज्ञ जे महानुभाव महंत त्यांना 'धार्मिक' निर्बंधामुळे आणि महानुभावीयतरांना त्या विषयाचा अभ्यास नसल्यामुळे गुणदोषविवेचनात्मक टीका लिहिणे अशक्य होते. तथापि काही महानुभाव मिश्राना, पुस्तकातील एकादोन निर्णयाबद्दल आपल्या शंका माझ्याजवळ बोलून दाखविल्या. श्री. विष्णु महाजन, श्री. बभ्रु सदाशिव पाटील, श्री. तोंडोळीकर बऱ्यासारखा काही साक्षेपी महानुभाव गृहरक्षानी काही शंका लिहूनहि पाठविल्या. पण या बाबतीत विशेष महत्त्वाची कामगिरी केली ती दिल्ली येथील महानुभाव महंत श्री. संतराज शास्त्री, आयुर्वेदाचार्य यांनी. त्यांनी माझे संपूर्ण पुस्तक अत्यंत काळजीपूर्वक दाखून त्यावर 'महानुभाव तत्त्वज्ञान-विवेचन' वा मावाचा एक प्रदीर्घ निबंध लिहून पाठविला. तो पाहिल्याबरोबर माझे अंतःकरण आनंदाने आणि कृतज्ञतेने भरून आले. त्यांनी केलेल्या प्रयोगीरवापेक्षाहि माझ्या नजरेला आणून दिलेल्या शंका मला बहुमोलाच्या वाटल्या; आणि त्यामुळे माझ्या प्रयत्नांचे बौद्ध ह्यास्यासारखे वाटले. श्री. महंत संतराजशास्त्रींनी घेतलेल्या परिभवाबद्दल शब्दांनी त्यांचे उत्तराई होणे शक्य नाही.

श्री. संतराजशास्त्री आणि इतर जण यांनी दाखविलेल्या दोषांचा आणि प्रगट केलेल्या शंकास्फूर्तींचा मी काळजीपूर्वक अभ्यास केला. अक्षयस्थळ, विचारस्थळ, आणि बंद यांच्या साहाय्याने त्यांचा पुनःपुन्हा विचार केला. त्यांनी दाखविलेल्या काही शंका, मूळातच मतभिन्नतेच्या द्योतक होत्या. त्या सोडून देऊन अन्य शंकांवरील माझे विचार मी काही महानुभाव महंतांच्या समोर मांडले. या कामी मला विशेषतः म. श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य व म. श्रीप्रभाकर शास्त्री महंतेव यांची फार मदत झाली. या दोन्ही महंतांनी माझ्या दिनेंतीनुसार मुहाम नागपूरस्थ भेळम माझ्याशी चर्चा केली व मला उत्कृष्ट मार्गदर्शन केले. हे त्यांचे माझ्यावर मोठे उपकार आहेत. त्यांच्या मार्ग-दर्शनामुळेच काही प्रश्नांचा मी फेरविचार करू शकलो. त्याप्रमाणे ठिकठिकाणी मजकूर दुस्तत करून ही सुधारलेली आवृत्ति तयार केली. ती आज प्रसिद्ध होत आहे. काही नामधारकांच्या सूचनेवरून अंघाच्या शेवटी कठीण शब्दांचा कोश जोडलेला आहे, त्याचप्रमाणे आरंभी व अंती नकाशे जोडलेले आहेत, ते अभ्यासकांना उपयुक्त वाटतील अशी आशा करतो.

या हुसच्या आवृत्तीच्या वेळी, आतापर्यंत माझ्या ग्रंथांचे स्वागत करून मला प्रोत्साहन देणाऱ्या व्यक्तींचे व संस्थांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो. मूळ ग्रंथलेखनापूर्वी आणि नंतरहि महानुभाव तरव-
ज्ञानाचे व्यवस्थित पाठ देऊन हा अभ्यास माझ्याकडून ज्यांनी करवून घेतला त्यात म. श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य, म. श्रीबाळकृष्णशास्त्री आणि म. श्रीदत्त-
राज पाचरावठ यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. त्यांचा व या काही मला सर्वतोपरी साद्य करणारे महानुभाव म. श्रीगोपीराज बुवा, म. श्रीप्रभाकरशास्त्री यक्षदेव, म. श्रीकृष्णराजजी तळेगावकर, ई. श्रीकृष्णराजवादा लासूरकर, श्रीकृष्णराज, इत्यादिकांचाहि मी अत्यंत ऋणी आहे. या द्वितीयावृत्तीच्या वेळी माझे परमस्नेही कै. बाळकृष्णशास्त्री विद्यमान नसावेत याबद्दल अंतःकरणाळा अतिशय वेदना होतात. कै. श्रीदत्तलक्ष्मणराज व कै. श्रीमहोदयबुवा हेहि आज नसल्यामुळे मनाला मनस्वी दुःख होते. या सर्वांना या द्वितीयावृत्तीच्या प्रकाशनाचे कार आनंद झाला असता !

पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनानंतर ज्या महानुभावींमार्फत सज्जनांनी माझ्या या पुस्तकाचे स्वागत केले त्यात श्री. ग. ज्ये. माडखोलकर, श्री. पा. ना. गवळगीळ, प्रा. अ. ना. देशपांडे, प्रा. श्री. ना. बनहट्टी, प्रा. काणेकर इत्यादींचा समावेश होतो. त्यांचे व माझ्यावर अकारण प्रेम करणाऱ्या माझ्या स्नेह्यांचे मी ममःपूर्वक आभार मानतो. पहिल्या आवृत्तिप्रमाणेच या आवृत्तीच्या प्रकाशनाचीहि जबाबदारी उचलल्याबद्दल 'अक्षय प्रकाशना' या ऋणनिर्देश करणेहि अवश्य आहे. मुद्रणाचे काम बरेच दिवस चालल्यामुळे व मी स्वतः मुद्रणस्थळी नसल्यामुळे मुद्रणाच्या काही चुका राहून गेल्या आहेत. शेवटी जोडलेल्या शुद्धिपत्राप्रमाणे प्रथम आधी शुद्ध करून घ्यावा व मग तो धाड्यावा अशी विनंती आहे. त्यांचा होणाऱ्या या त्रासाबद्दल मी त्यांची क्षमा मागतो.

विषयानुक्रमणिका.

प्रकरण १ ले

निस्थानिस्थवस्तुविवेक.

१-१९

विषयप्रवेश. १; निर्भरवादी पंच २, भौतिकवादी चार्वाक ३; सांख्ये प्रकृति-पुरुष ४; पातञ्जल योग-दर्शन ५; जैन दर्शनातीत सात तरे ६; श्रीशंकराचार्यांचे केवलाद्वैत ७; श्रीरामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत ८; श्रीमध्वाचार्यांचे पूर्ण द्वैत ९; श्रीवक्त्याचार्यांचे शुद्धाद्वैत १०; श्रीचक्र-संकीर्त्या चार नित्य वस्तु १०, देवतावर्ग ११ स्वतंत्र पदार्थ ११; पूर्ण द्वैताचे तत्त्वज्ञान १२; जीवेश्वरसंबंध १४; अद्वैतकांडन १४; विवर्तवादाची अशक्यता १५; परिणामवाद अमान्य १६; प्रपंचाचे स्वतंत्र अस्तित्व १७, प्रपंचविवर्तवाद असंमत १७; प्रपंचपरिणामवाद लुकीचा १८; उपसंहार १९.

प्रकरण २ रे.

जीवस्वरूप.

२०-३५

प्रास्ताविक. जीव अनादि : नित्य; जीव अनेक भाहेत २०; अनादि अविद्यायुक्त २१; अनादिअविद्या स्वतंत्र वस्तु नव्हे २२; अनादिअविद्या अनित्य २४; अविद्याबंधाचे दृढत्व २४; अविद्यायुक्त केवळ जीवस्वरूप २५; जीवस्वरूपावरील 'पाचपिंसी' २६; विकार : विकल्प स्वभाव २७; मतिप्रय २७; अविद्या कुलस्तु : तिचा आधार २८; सर्व दोषांचे जाळे २८; निष्क्रिय : निरानंद : परतंत्र २९; बद्धमुक्त ३०; अर्जकत्व ३१; सर्वाधिकारित्व ३१; संतासंतसामुग्री ३२; सकळासी मिळिजे ऐसी शक्ति ३२; जैसा संगी ठेविजे तैसा ठाके ३३; एकादेसी ३४; अम्यक्त : भावस्थ : निराकार ३५; स्वरूपमर्यादा ३५; तमोविभागात फळेले ३५.

प्रकरण ३ रे.

देवतासूचक

३६-७३

देवता म्हणजे काय ३६; अनेक देवता; देवतांची संख्या व थोडे ३७; त्यातील क्वचीनक्रम ३८, दोन अपवाद ३९; स्वरूपमर्यादा ४०; पंच-प्रकार ४१; एकात इतर चारहि अंतर्भूत ४२, स्वरूपाचे व्याप्यव्यापकत्व ४२; पंचप्रकारासहित व्याप ४३; नीच ऊंचेला पाहू शकत नाही ४४; नीचेला ऊंचेचे अस्तित्वज्ञान ४४; ईश्वरप्रवृत्ति ओळखण्याचे ज्ञान ४५; देवतास्वरूप ज्ञानमय ४५; आनंदरूप ४६; सामर्थ्यरूप ४७; ऐश्वर्यरूप ४८; प्रकाशरूप ४९; अधीनत्व : अज्ञान : अविद्याबंध ४९, नित्यबद्ध देवता ५०; होण्याचा व उरण्याचा भाव ५१; एकाच वेळी आनंदाचा व दुःखाचा भोग ५२; फलसंपादकत्व ५३; सापेक्षा : बंधक : उदासा कैरिणी ५३; जनादि : नित्य : निराकार ५५; जीवदेवता : साम्यवैषम्ये ५५; कर्मभूमीचा थोवा : स्थान ५६, कर्मभूमि म्हणजे मनुष्यदेह ५७; देवतासंख्या : स्वरूपावधि व स्थाने ५८; अष्टौदेवयोगीचा थोवा ५९; अंतराळीच्या संधर्ष देवता ६०; स्वर्गातील इंद्र, चंद्र व सूर्य ६१; सत्य : कैलास : वैकुण्ठ ६२; क्षीराब्धीचा शेषशय्या ६३; शेष देवता होय : जीव नव्हे ६४; अष्टभैरव ६५; निश्चित स्थान नाही ६६, अहंकार फार ६६; विश्वदेवता : स्थिर ६७; कारणप्रपंचाची ६८; विश्वमग्न ६८; अनंतप्रहारा-व्यापिनी माया ६९; मायेची अनेक नावे ६९; परा : शक्ति ७१; स्वरूपाचे विभाग ७२; परमेश्वर नव्हे ७२.

प्रकरण ४ रे

कारण प्रपंच

७४-९३

प्रपंच म्हणजे विस्तारलेला : कार्यरूप ७४; पांचभौतिक त्रिगुणात्मक ७५; अष्टभैरवांच्या स्वरूपास ७५; प्रत्येक भैरवाधारे एकेक भूत ७६; अव्यक्त भूतांचा कडतरून व्याप ७७; भूतामध्ये देवतास्वरूपाचा व्याप ७८; भूते अह : चेतनसंयोगाने व्याप ७९, स्वरूपविषयक ज्ञान नाही. ८०; भूतांचा वर्ण ८०; भूतांचा आधार ८१; वश होणे व भावरणे ८१, संकोचविकाससामर्थ्य ८३; निधिरूप : अव्ययत्व ८३; अनादीचा ८५; स्वतंत्र पदार्थ ८६; नित्य ८६; कारण नित्य : कार्य अनित्य ८७; नाश म्हणजे काय ८८; महाभूतांची दोन मते ८८, निधिरूपता आद्य ९०; अनित्यतेच्या उल्लेखाचे काय ९१; कार्यप्रपंच. ९३.

प्रकरण ५ वे. परब्रह्म परमेश्वर

९४-१३९

मायेपलीकडे ब्रह्म व ईश्वर ९४; ब्रह्मस्वरूप ईश्वरस्वरूपाळा मान्य ९५; ब्रह्मस्वरूप परमेश्वर नव्हे ९६; ब्रह्म व ईश्वर स्थूलार्थाने एक ९६, सूक्ष्मार्थाने भिन्न ९९; ब्रह्मस्वरूप : सत्य : निःस्पृह : सर्वधर्मशून्य १००; निर्गुण १०२; अविक्रियत्व : व्याप्यव्यापकत्व १०३; स्वरूपांग धर्म १०४; ईश्वरस्वरूप : अनादि नित्य १०४; परः अनंत : अमूर्त १०५, अभ्यक्त : स्वयंप्रकाश १०६, सर्वव्यापक १०७, सर्वात्मक १०८, सर्वातीत : केवल १०९, ज्ञानंदमय ११०, ज्ञानमय १११, नित्यमुक्त : शुद्ध ११२, अच्युत : अविक्रिय ११३, सर्वसाक्षी : सर्वकर्ता : निरभिमान ११५, शक्तिरूप गुणधर्म : अन्यत्राचेनि प्रमाणे गुणधर्म ११६, विरुद्धधर्मित्व ११७, सच्चिदानंद परमेश्वर ११८, ज्येष्ठ स्वरूप ११९, तिन्ही अंशांचे समानत्व नाही १२०, एकत्र असून वेगळी १२०, प्रत्येक अंश परमेश्वर नव्हे १२२, सर्वशक्तियुक्त ईश्वर=परमेश्वर १२२, परमेश्वराच्या शक्ति : चेतना शक्ति : देवता १२४, जडा शक्ति १२६, गुण : धर्म : सात्त्विक फलक १२६, सौंदर्य : काव्य १२८, औदार्य : सौभाग्य १२९, दया : मया १३१, कृपा : कृपणा १३२, ज्ञान : विज्ञान : व्यक्ताव्यक्ती कार्यरूप १३४, विद्यारूप व ज्ञानरूप विज्ञान १३६, भावरूप व अभावरूप विज्ञान १३८, उपसंहार १३९.

प्रकरण ६ वे. प्रपंचाची रचना व संहार

१४०-१९२

प्रास्ताविक : रचनेची प्रवृत्ति १४०, परमेश्वरप्रवृत्ति ज्येष्ठातः १४२, हरितस्वरूपात्मक ज्येष्ठात १४३, मायेकडून प्रपंचरचना १४३, प्रपंचाचे प्रकार : सूक्ष्म प्रपंच १४४, संस्रम : चैतन्य विदेह : आत्मा १४५, त्याची स्वरूपसमृद्धि १४६, जीवसंलग्नाचा व्याप : संलग्नाचे कार्य जीवाला चोष्टकत्व १४७, चोष्टकत्वाचे उदाहरण १४८, कर्तृत्व मात्र जीवाचे १४९, देवराहादीत चोष्टकत्व नाही १५०, दोषांनाहि वृथा-भिमान १५१, जीवसंलग्नाचे वैजात्य १५१, जीवसंलग्नाचे अन्यथा-ज्ञान १५२, तभावतुल हरितस्वरूपात १५३, आदिमळ : स्वरूप व कार्य १५४, आदिमळ का म्हणतात १५६, जीवाचा जन्म १५७, माया उदासीन होते १५८, देवता हे मळ का करीत नाहीत १५९, ही रचना कुठे होते १६०, सूक्ष्मरचनेला सुरवात केव्हा १६०, मळरचनेस जीवाचे

मतित्रय कारण, १६१, जीवावरोध संलग्नहि मळ रचतो १६२, कारण-
प्रपंच दवल्यावर-१६३, विश्वमळाची रचना १६४, विश्वमळानंतर-
१६६, अष्टमैत्रांचे प्रकृतिमळ १६७, दोषशय्याप्रज्ञादिकांचे विकृतिमळ
१६९, इत्यादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंतचे विकृतिविकृतिमळ १७१,
मळामध्ये जीवाचा व्याप कसा असतो १७२, मळांची निरमिराळी नावे,
भोवेपरतवे पर्याय नावे १७३, धातु : भूते : तत्त्वे १७५, सूक्ष्मप्रपंच-
रचनेनंतर-१७६, स्थूलप्रपंच : परमाणूची रचना १७७, प्रतीतीचे
परमाणू १७८, महद्भूमीचा आवळा १७९, चतुर्विध कर्मफळे १८०, मूळ-
सृष्टीत मनुष्यदेह १८०, मूळसृष्टीतील ज्ञानदानाचे कार्य १८१, अशा
तीन मूळ सृष्टी १८३, कर्मफळात घालण्याचा क्रम, जीवसंलग्नाचे मळणे
उजळणे १८४, सिंहावलोकन १८५, संहाराची प्रवृत्ति १८६, संहाराचे
प्रकार, -क्रम १८७, स्थूलप्रपंचसंहारापूर्वी - स्थूलाचा नाश १८८, कार्य
कारणी कसे विलीन होते १८९, मळाचा नाश शतपत्रछेदनन्यायाने,
निःसर्वग व अनिसर्वग १९०, संहारानंतर संलग्नाची स्थिति १९१, देवता
स्वरूपी स्थिता १९२.

प्रकरण ७ वे. परमेश्वरावतार व देवताविभाग १९४-२५१

अवताराचे प्रयोजन. १९४, कर्मभूमीत मनुष्यावतार १९५, भूमि
भागि मनुष्यदेह : दोन्ही कर्मभूमीच १९६, परमेश्वरप्रवृत्ति कोणत्या
विभागात १९७, तीन ठिकाणी आणि तीन प्रकारे अवतार १९८, गर्भ :
पतित : दवळणे १९९, कृतयुगारंभी केवळ दवळण्याचा अवतार २००,
देवावतारातहि फक्त दवळणेच २००, तिर्यंवात तिन्ही प्रकारांनी २०१,
तिर्यंभ गोनि कमी पाहिले २०२, मनुष्यातहि तिन्ही प्रकारांनी अवतार
२०३, अवताराचे शरीर मायेने २०४, मायापुर म्हणजे काम २०५,
त्रिविध मायेचा व्याप व तिची कार्ये २०६, परमेश्वराचे संपूर्ण शरीर शुद्ध
चेतन्याचे २०७, शरीरात पाळत नाही २०८, मायास्वरूप कुटून व्यापते
२०९, परमेश्वर मायापुर धारण कसे करतो २०९, मायापुरात ईश्वरस्वरूप
केव्हा व्यापते २१०, मायापुर धारण करण्याचे कारण २१०, मायापुराचा
अभिभाव ओळखावा मायेच्या २११, अवताराजवळ संपूर्णत्वाचे सर्व
ओळगण्या २१२, ओळगण्या केव्हा व कुठून येतात २१३, त्याच ओळ-

गण्या नवीन अवताराजवळ २१४, कर्मभूमीतील व्याकावताराजवळ २१५, ओळगण्या व पिंडस्था : साम्यवैषम्य २१५, मनुष्यावतार २१९, तोषखंतीचा स्वीकार जीवाच्या भल्यासाठी २१९, युक्त मनुष्यावतार २२०, मनुष्यावताराचे प्रकार २२१, परहृद्यावतार २२२, अवरहृद्यावतार २२२, उभयहृद्यावतार २२४, सर्वशक्तियुक्तत्व २२५, ज्ञानघोषीचा स्वीकार कोठून २२६, मातृत्वाचे फळ २२६, पाच प्रकारांनी मातृत्व २२७, मातृत्वाचे फळ कोणते २२८, मातेला भेष्ट फळ २२९, परमेश्वरावताराची दाने : कैवल्यदान २३०, लीळादान २३१, संबोधदान २३३, वस्तुसंबंधे जडा अजडा भले २३३, तिर्थीचा मोक्ष : देवतांना आनंद २३४, प्रह्लादादान २३५, अवतारपरत्वे दानदातृत्व २३६, देवताविभाग : ओळगणी २३८, ब्रह्मांडस्था : हाटवेचम्याय २३९, पिंडस्था : त्याचे कार्य २४०, पिंडस्थाने युक्तत्व का २४०, पिंडस्था देवमांसरुपा २४१, ज्ञानविग्रह व अज्ञानविग्रह २४३, विग्रह भारण करण्याचे चार प्रकार २४५, विग्रहाचा व्यापार व व्यवस्था २४६, शापदग्ध विग्रह २४७, मायास्वरूपाचे विभाग : अदगळा : निजानरक : बिजड २४८, 'होण्या' तील त्रिविध मायेचे कार्य २४९.

प्रकरण ८ चे

क्रियापाक

२५२-२६० हे.

प्रास्ताविक २५१, कर्मभूमीतील कर्म २५१, कर्मवादाचे महत्त्व २५४, क्रिया म्हणजे काय २५५, क्रियेचा स्वभावधर्म २५६, क्रिया उभयरूप : संतासंत भिन्न २५७, असंत प्रधान : संत आनुषंगिक २५८, सलेप व निर्लेप क्रिया २५९, संतासंत क्रियेचा लेप एकच २६०, देहारंभक व भोगारंभक २६१, आठ वर्णानंतर लेप २६२, फळ वेणारी देवता २६३, भोगाची परवडी २६४, आगतुक व अनारब्ध क्रियांचे स्वप्नद्वारा भोग २६४, फुटकिया म्हणजे काय २६६, फुटकियेच्या भोगाचे संपादन २६७, फोडून फोडून भोग २६८, पशुपक्ष्यांना फुटकियेची सुखदुःखे २६९, भावक्रिया २७०, भावक्रियेचे फळ २७१, देवताहार्ताच्या क्रिया २७२, विधिभावासीत क्रिया २७४, अन्नदान ते उत्तम २७५, सहेतुक भूतभजने मनुष्यदेह २७६, देह कोणता व कसा मिळतो २७७, विशांचे लेप कसे मिळतात २७९, स्थितीचा लेप २८०, विशा आणि स्थिति २८१,

ईश्वराकडून स्थितिसंचार १८२, श्रीचक्रवरावताराचा विशेष २८२, चैतन्यस्थितीचे सामर्थ्य २८३, अहेतुक भूतभजनाने ज्ञानाधिकार २८४, अहेतुक भूतभजन कोणाकडून घडते २८५, भूतभजनाची पात्रे २८६, जीवदेवता भजनाने ज्ञानाधिकार का २८६, ज्ञानादिश्रिकांचे अधिकार २८७, त्यागाधिकार व साक्षाधिकार २८८, भजनक्रियेचे प्रमादियाला महत्त्व २९०, अहेतुक भजनाला काळवेळ नाही २९१, पुरभजनाने प्रेमाधिकार २९१, मायाभजनाचा स्वीकार २९३, पुरभजनाची पात्रे २९३, एक ते चार कळिकांचे प्रेम २९४, विषयप्रेम दुर्लभ २९५, विषयप्रेमाने मुख्य प्रेम २९६, चौकळिकेच्या भक्तापेक्षा विषयप्रेमी प्रेष्ठ २९७, विषयप्रेम व्यभिचारी असू शकते २९८, ज्ञानियांना प्रेमाने उपाय २९९, प्रमादियांना प्रेमाने उपाय ३०१, हिंसकप्रमादियाला प्रेमाचा उपाय ३०२, ज्ञानियाच्या दुःखीमरणी ओढवायचे ते कसे ३०३

प्रकरण ९ वे.

देवतांचे बहिर्यांग

३०४-३५२

बहिर्यांग व अंतर्भाग ३०४, युगधर्मव्यवस्था ३०५, कृतयुग ३०६, आत्मोपास्ति म्हणजे काय ३०७, आत्मोपास्ति संचारी बहिर्यांग ३०८, संचार स्थाव्यानंतर-३०९, बहिर्यांगाचे साध्य ३१०, प्राप्ति आणि फळ ३१०, देवताफळांचे पर्याय ३१२, देवणे : तिचे : आठ दिगणे ३१३, आत्मोपास्तीचा फळिया ३१५, फळियाचे देखणे व त्याची फळावधि ३१५, आत्मोपास्ति हा प्रेष्ठ बहिर्यांग ३१६, भक्ति हा अधर्म ३१७, त्रेतायुगाधिष्ठात्री देवता : ब्रह्मा : विष्णु : महादेव ३१८, विश्व . अष्टभैरव व शेषशय्या ३१९, आगम बहिर्यांग ३१९, आगमांची नावे ३२०, आगमांची फळप्राप्ति ३२२, ब्रह्मा : विष्णु : महादेव यांचा भक्ति बहिर्यांग ३२२, फळांचे नऊ कोटी भेद ३२३, पात्रपरत्वे विशेष प्राप्ति ३२४, भक्ति कोठपर्यंत ३२५, लक्ष्मणाने केलेली रामाची भक्ति ३२६, या बहिर्यांगाचे फळ कसे मिळते ३२६, माग हा त्रेतायुगातील अधर्म ३२७, द्वापर युग : याग हा धर्म ३२८, तीर्थक्षेत्रव्रतदान अधर्म ३२९, यज्ञातील धर्मरूप सानी हिंसा व तिचे फळ ३३०, अधिकाराचे जडत्व ३३१, दुःखमिश्र सुखफळ कसे भोगवतात ३३१, कलियुग ३३२, कलियुगाच्या शेवटी ३३३, कलियुगातील लोक विषयाराम ३३३, कलियुगी जन्मसात्रे

चौकडीचे नरक १३४, कलियुगात जन्म म्हुणजे काय १३५, चौकडीतील दुःखभोग केव्हा सुरू होतो १३६, चौकडीचे दुःख संपादन कोण करतो १३७, चौकडी हे सामर्थ्यफळ की क्रियाफळ १३८, चौकडी कशामुळे चुकते १३९, कलियुगीचा बहिर्योग १४०, या बहिर्योगाचे सत्तम, मध्यम व कनिष्ठ आचरण १४१, हिंसा हा अधर्म १४२, नरकफळाची मर्यादा १४४, पिंडहूननाचे मज्जाहूनन १४५, प्रतिदेही अभिमानिनी कोण १४६, प्रतिदेह १४७, प्रतिदेह कसा असतो १४८, हिंसेमुळे प्रतिदेह १५०, प्रतिदेह कशाने नासतो १५१, दशक्रियेचे प्रतिदेहाचा नाश १५२, प्रतिदेहाचा कालावधि १५३.

प्रकरण १० वे. हेयतांचे अंतर्योग. १५४-४०१

प्रास्ताविक १५४, अंतर्योगाची रूपरेखा १५५, विद्याचे चार कोणे : सामंज्य १५५, शास्त्रेय विद्या, महाजन्य विद्या १५७, आगम विद्या १५८, अपरोक्ष कर्क स्थूळा व शिल्पा विद्या १६१, राजस व तामस विद्या १५९, विद्या कुणाला होते १६०, विद्या कोण देतो १६०, केव पाहून किंवा ओळखून विद्यादान १६१, क्व देवतेच्या विद्यावंताकडून खालील देवतेची विद्या १६२, प्रत्येक विद्या अविरोधाने : अपवाद १६३, परमेश्वराचे विद्यादातृत्व १६३, चैतन्यविद्या प्रथम परमेश्वराकडून १६४, विद्यासंचार कसा करतात १६५, शिष्य विद्याचा संचार. मळाधार विद्यासंचार १६६, विद्यासंचारानंतर मळ व पिंडस्थी प्रकाशतात १६७, शिष्यविद्या-वंतांना १६८, चैतन्यविद्यावंतांना १६९, विद्यावंतांची प्रतीति १७०, ज्ञानवाची विविध प्रतीति १७०, शास्त्रेयांची विविध प्रतीति, शांभवाची एकविध प्रतीति : आत्मत्वे दर्शन १७१, पिंडस्थी ईश्वरत्व व ईश्वरी पुरुषत्व बुद्धि १७२, अपरोक्ष व शिल्प विद्यावंतांचे देखणे १७३, विशेषी पंचविध कार्ये : साधनप्राप्ति १७४, कारण करण्याचा धर्म १७५, पिंडस्थेचा वेध व भूतभविष्याचे ज्ञान १७५, आवेष्ट : अवस्था : स्थिति १७६, आगम विद्येचे मनोद्वंद्वे निर्बलत नाहीत १७७, विद्यासंचाराने कर्मफळाचा केव प्रतिबंधतो १७८, चैतन्यविद्यावंत. जीवांचे मळ आच्छादतात : संलग्नाचे नासतात १७९, जीवांचे मळ झालेले का जात नाहीत १८१, साधन परितोष हात्यावर १८२, फळप्राप्ति तेव्हा वे कशी १८२, आगम फळियांची 'लौकिक'

मुक्ति ३८३, लोकपरिवाराचा भोग ३८३, इंद्रादिकांना अनात्मा आत्म-
प्रतीति ३८४, आणव फळियाचे देखणे परमाणूच्या आधारे ३८५, किती
परमाणूच्या आधारे दर्शन ३८६, महाभवांचा फळभोग व देखणे ३८७
अपरोक्षविद्याफळियांना आत्मा आत्मप्रतीति ३८७, आत्मा म्हणजे मळ
हे कसे ३८८, मळांना जीवस्वरूप मानणे चुकीचे ३८८, साक्षेयांची
'मौक्तिक' कळे ३८९, शक्तिवाची 'उपसंहारास्थ' मुक्ति ३९०, विभेद
फळिया कसा व्यापतो ३९१, विश्वफळियाचे पात्राप्रकारी उरलेपण ३९२,
चैतन्यफळिया ३९२, प्राप्त होऊन सुखोपभोग ३९३, जीवस्वरूपी
बीजरूपाने मळ ३९४, संलग्न पूर्ण मुक्त होत नाही ३९५, संस्मरणा
मोक्ष केव्हा ३९६, देवताफळांची क्षुद्रता : प्राप्तीत अवयवे दुःख-
मिश्रित सुखे ३९७, ब्रह्मत्वाचे सुखसंपादन ३९८, द्युतिर्मतत्व ३९९,
देवतांना वेदग्राम्यवसाय ४००, मोक्षगुण्य एव द्युतिर्मत चैतन्यफळ
४००, देवतांचे बहिर्भाग व अंतर्भाग अमोचक ४०१.

प्रकरण १३ वे.

उद्धारण : ज्ञानमार्ग

४०२-४१९

स्वातंत्र्य हा मोक्ष ४०२, ज्ञानमोचक ४०३, ज्ञानापत्ति प्रेम उत्तम
४०३, परमेश्वर उद्धरिता ४०४, उद्धारणासाठी परमेश्वराचे चौदा अधि-
कार ४०५, उद्धारणासाठी जीवाचे सात अधिकार ४०६, जीवाचे अन-
धिकार ४०७, परमेश्वराचे उद्धारणकार्य ४११, सगळ्या जीवांना एक
केळ ज्ञान का नाही ४१३, अधिकारणाच्या मुक्ताने ज्ञानदान ४१५, परा
बाणीच्या द्वारे बोध ४१७, बोधाचे कार्य : बोधशक्तीचा संसार ४१८,
बोधशक्तीच्या संवाराबाबूच बोध नाही ४१९, बोध आणि बोधशक्ति
कोन्ही परमेश्वरापासून ४२१, बोध देत असतांना ४२२, बोधानंतर
स्वातंत्र्यासह सुरवात ४२३, बोधवंताची श्रेष्ठता ४२३, उपभोगशील
मात्मीहि श्रेष्ठ ४२४, बोधवंतांना प्राप्त होणारी स्वस्थता ४२५, परमेश्व-
रावर साधनप्रतीति ४२७, ज्ञानानंतर अनुसरण ४२८, अनुसरण म्हणजे
कर्म ४२९, अनुसरणानंतर कर्मांची त्रिविधता ४३१, आर्यतुक्त हुंते :
अनारब्ध सुखे ४३२, वारब्धकर्मांचा भोगाने नाश ४३३, शोण्या
कर्मांचा भोगाने अनेक कर्मांना नष्ट कसा होतो ४३४, परमेश्वरसाभि-
प्राप्त वैदसवा बोध ४३५, कर्मिधाराशील कर्मांना लक्ष्यव्यवस्थेच्या लागू

नाही ४३६, अनुसरलेल्यांनाच कर्माची विविधता ४३७, अंतिकाचा नाश ४३८, अनुसरलेले प्रमादी, विकल्प-प्रमादी व इतर प्रमादी ४३९, विकार-प्रमादियांना देहविद्या ४४१, देहविद्या म्हणजे काय ४४२, देहविद्येचे निरूप-मत्व ४४३, अनुसरणानंतर सन्निधान : म्हणजे काय ४४५, ज्ञानियाला प्रेमाचे उपाय ४४६, ज्ञानियाला पुनःसंशय ४४८, पुनःसंशयियाला मिळणारा देह ४४८, कर्मनिष्पत्ति नाही ४५०, देवतांची अनुकूलता व प्रतिकूलता ४५१, महापूजेच्या वेळी अपरोक्षज्ञान ४५२, दृष्टिद्वारा अपरोक्षज्ञानाचा संचार ४५३, चारही पदार्थ अपरोक्ष ४५४, सावळे दर्शन ४५५, बहुपदार्थांचे दर्शन कसे होते ४५६, अप-रोक्षज्ञान अव्यभिचारी ४५७, अपरोक्षज्ञान व अपरोक्षविद्या ४५८, कर्म-लेपाचे व ते क्षाळण्याच्या उपायांचे ज्ञान ४५९, मळाचे क्षाळन अप-रोक्षात नाही ४६०, सन्निधानात लोकांचे निवृत्त क्षाळन ४६१, असन्नि-धानात बहुरूपता व बहुकामता ४६२, देवताकळाचे व नरकफळाचे क्षाळन बहुकामतेने ४६३, कर्मक्षालणाचा ज्ञानियाचा व ईश्वराचा हेतु ४६४, दैवसृष्टीच्या देवताकडून विघ्ने ४६५, ब्रह्मादिक्षेत्रेश्वरांच्याकडून विघ्ने ४६६, अष्टभैरवाकडून, विश्व व माया याकडून विघ्ने ४६७, असन्नि-धानात कर्मक्षालण का ४६९, अयोग्यतेचा नाश ४७०, सामान्यज्ञान म्हणजे काय ४७१, सामान्यज्ञानियाचे देखणे ४७२, कर्मसृष्टि व विकार-सृष्टि पूर्णपणे आधीन : दैवसृष्टि बाह्यात्कारे आधीन : अंतरी रोव ४७३, सामान्यज्ञानियाच्या देहातील येदमांसाचा नाश ४७४, मळाचे क्षाळन : मळकर्मातील साम्यवैषम्य ४७५, मळक्षालन कसे होते ४७६, माय-मळाचे क्षाळन नाही ४७७, विशेषज्ञान म्हणजे काय ४७८, मळ साराचे कागत नाहीत ४७९, विशेषज्ञान सात्त्याबरोबर - ४७९, ईश्वराच्या सगळ्या शक्ति आधीन ४८०, चैतनाशक्ति विशेषज्ञानियाला पाहू शक-तात काय ४८१, माया कोपून उदास : जडाशक्ति आधीन ४८२, कृपाशक्ति का चैत नाहीत ४८३, या शक्तींचे ज्ञान साधनरूप व लक्ष्यरूपाने ४८४, विशेषज्ञानियाचा नरमदेह ४८५, नरमदेह युक्त की अयुक्त ४८६, नरमदेहात अश्वरेचे दुःख का ४८६, अश्वरेचे दुःख कसे भोगतो ४८८, कृपास्पदीभूत होऊन अनंतकाळ दुःखभोग ४९०,

रूपावाचीने मूळाविद्येचा छेद ४९१, अज्ञानाचा छेद ४९२, अज्ञानछेदाने
अन्यथाज्ञानाची व अविद्येची पुटि ४९३, जीवाची मायापारंगतता ४९४,
साधननिवृत्ति ४९४, अनुभवअज्ञानाचा नाश ४९६, महानंदाचा
द्वैताने उपभोग ४९७, स्वरूपाधार आनंद ४९८, ईश्वर स्वस्वरूपी रमे ४९८.

प्रकरण १२ वे.

उद्धरण : भक्तिमार्ग.

५००-५३२.

ज्ञानापासि प्रेम उत्तम ५००, प्रेम म्हणजे काय ५०१, प्रेमदानासाठी
परमेश्वराची तक्रमळ ५०१, प्रेमसंचार कसा करतात ५०३, प्रेमसंचार
होताच-५०४, प्रेमदाता हाच साध्यसाधन ५०५, प्राप्यप्रापक बोध ५०७,
परमेश्वरावतारावर प्रतीति ५०८, प्रतीति परमेश्वराने उमटवलेली ५०९,
प्रेमदात्या श्रीमूर्तीची आवड ५१०, ईश्वराच्या विरहाने भक्त जिवंत राहत
नाही ५१२, चारहि भक्तांचा वियोगानंतर मृत्यु ५१३, परमेश्वरावताराच्या
ठिकाणी वेचलेला ५१५, भक्ताच्या उद्धाराला सुरवात ५१७, भक्ताच्या
शाब्दज्ञानाची पूर्णता ५१८, भक्ताला पुनःसंस्थाचा देह ५१९, अपरो-
क्ष्याची चरितार्थता ५२१, सामान्य व विशेषाची चरितार्थता ५२२,
अविद्यानाश व स्वरूपप्राप्ति ५२३, भक्ताला अनुभूति व रति ५२४, स्वरू-
पात समोर पावून ५२५, ईश्वरप्राप्तीनंतर ईश्वराएवढा ५२६, जीवदेवतांचे
द्वेषे ५२७, ईश्वराचा आनंद अवंचकत्वाने ५२७, ज्ञानिया व भक्त
साध्या साध्यानंदातील फरक ५२९, ज्ञानिया व भक्त यातील भेद ५३०,
उपसंहार ५३१.

महानुभाव तत्त्वज्ञान

प्रकरण १ ले

मित्यानित्यवस्तुविशेष

जगाचेचि ज्ञानतेजांचे : सकळही वदार्थस्य दिसि
जो उपासकिया असे : परकाय भीर (उ. व. १)

विषयप्रवेश

मी श्रोत आहे, लाओ कोटून, मज्ज जावचे कोटे, माते अंतिम साथ
काय, मज्ज कोणी निर्माण केले, कोणत्या हेतूने केले, समोबार दिसणाऱ्या
परावर विश्वाचा आणि माझा संबंध काय, हे विश्व तरी कधी निर्माण झाले,
कसे निर्माण झाले, कोणी निर्माण केले, या सर्व सद्ब्रचेतन प्रदार्थांचा कोणी
निर्यता आहे की नाही, असत्त्वात त्याचे स्वरूप कसे आहे इत्यादि अनेक
प्रश्नांनी पार मानीत काळापासून अस्मभ्या भारतरुर्ध्वतीक विचारार्थत कश्चि-
हूर्नीष्टा घनांत मोठी कळकळ बसवून दिलेली दिसते. अंतर्मुख होऊन या
विषयावर स्थानी एकाच विधाने चिंतन केले, परस्परात विचारविनिमय केला,
वादविवाद बसवून आणले, नाना उभयपक्षांनी आपस्मा बुद्धिबलामुर्ध्वतीक अस्मभ्या
करून या व असा अनेक गूढ प्रश्नांचा सखोल अभ्यास केला, व
स्थावरील आपापली मते निरनिराळ्या आप्यात्मिक संकटाने उपाय करून
देवली. प्रत्यक्षित हा भारतीयांचाच नव्हे तर सर्वसामान्यतः मनुष्यजातीचा
अभावार्थ आहे. या विशाल प्रवाही घडून येणाऱ्या इत्यादंतद्वादि कदाचित्
घटना, कीकमात्रक विषय प्रमाणात भोगाची जाणणारी सुखदुःखादिकांची
होते, नैतिक व अकस्मिक घेतीने ओढवणारे मृत्युसारखे इत्य-विचारक
प्रसंग, चंद्रसूर्यादि नक्षत्रमाळांचे निमित्त परिभ्रमण, एका अर्थार्थीक अना-
रुपांनी इरीत पकडते पुंवर व मीतिदाक . देलाचे ज्ञानादि, ग्रीहीष्ट

अनुभवान्ते अंतःकरण भस्म बैठने को अंतर्मुख बनाना नहीं अतः मनुष्य विरक्त, या अतर्मुख इति नूनं त्याग्य तत्त्वस्थितनाया कर्म होतो, आपस स्वतः आत्मा एकद्वर बोधमान त्याग्य गूढाग्रमाने साटगात, ही गूढे तो स्वभावस्वापरी उदकल्लाया प्रकटन करतो, अतः मानवी प्रकृतात्मानव ईश्वरकार, ईश्वरत्व, कर्मविपत्त आदि निरनिगठता आध्यात्मिक कल्पना निर्माण कल्पना, कलांच, शीव, चतुर् व परमेश्वर या विचारांचे गूढ उदकल्लाया ध्वस्त करणे हेच सामान्यतः तत्त्वज्ञानाचे कर्म होऊन बसले, भारतवर्षातील अनेक अधिपुत्रींनी आपावस्व परीने हे कर्म कल्पन त्याविषयी काही सिद्धान्त प्रतिपादने आहेत, महानुभावकंच संस्थापक श्रीचक्रवर्त्तस्वामींनीही काविषवी स्वतंत्र विचार कल्पन काही सिद्धान्त करवले व त्यांचा आपल्या अनुकामी वर्गीक करवले केला, श्रीचक्रवर्त्तस्वामींच्या या तात्त्विक सिद्धान्तांचे स्वरूप काय आहे तेच या ग्रंथात पहावयाचे आहे, महानुभावांचा नियन्त्रित्यवस्था-विशेष कक्षात केवळकाठी इतर दर्शनांनी या सुशोभ्य कुत्राची ओषोषती नित्य तसे कल्पनी आहेत ते प्रथम कक्षात बैठे.

निरीक्षकादी पंच

१. शीव, चतुर्, ईश्वर इत्यादिविषयीचे अनेक तत्त्वसिद्धान्त प्रतिपादने लोके आहेत त्यांचे सर्वकाळपर्यन्ते होत विमान करता येतील, पहिल्या निरीक्षकाची तत्त्वज्ञानांचा व पुष्कट केवळकाठी तत्त्वज्ञानांचा बोद्ध, चैन, आत्मन इत्यादिपंचा अंतर्भावि पहिल्या विमानात होतो, तर केरात, त्याच, वैशेषिक चैतन्या अंतर्भावि पुष्कट विमानात होतो, बोद्ध, चैन आणि आत्मन त्यांचे तत्त्वज्ञान पूर्वीचे निरीक्षकाची आहे, बोद्ध पुष्कट निरीक्षकाचीच त्याहीत, तर अन्यत्वादीहि आहेत, श्रीचक्रवर्त्तस्वामींना ही मते मान्य नव्हती, ते केवळकाठी अतत्त्वाचे तत्त्वज्ञाने दिगून घेते, बौद्धाग्रमानेच चैन वैशेषिक निरीक्षकाची आहेत, त्यांच्या मते शीव व प्रकृत हे स्वतंत्र, अनादि न नित्य पदार्थ आहेत, अंतर्भावी तर 'प्रकृति' म्हणजे ज्ञान व पुष्कट म्हणजे शीव हे दोनच स्वतंत्र पदार्थ मानले जातून त्यांच्या तत्त्वज्ञानात ईश्वराच्या पुढे जाण्याचा नाही, हे अतिशय विच 'प्रकृती' च्या साक्षाने 'पुष्कटाने' विमान केले जातून आपण 'प्रकृती'तून भिन्न आहोत, या ज्ञानात 'पुष्कट'चा शोध आहे, अतः त्यांचा सिद्धान्त आहे.

भौतिकवादी चार्वाक

हे सुहितक, जीवमान, त्वाची सुखदुःखे इत्यादिकांचा विचार करून कित्येकानी तर अता शिंदोत ठरविला की, वा जगात ईश्वर वगैरे कुणीच नाही. जीवाम्मा म्हणून जो पदार्थ अनेक दर्शनकार मानतात तोहि पुढीक अस्तित्वात नाही. जीवाम्मा, परमात्मा स्वर्ग, परलोका वगैरे सर्व कल्पना कोठ्या आहेत त्याम्मा अवस्थात, देह हाच आत्मा होय. अर्थात् आत्म्याचेच अस्तित्त्व खोना मान्य नाही त्यांच्या दृष्टीने पूर्वजन्म, पुनर्जन्म इत्यादि कल्पना कोठ्या ठरतात, दृष्टीक दिसणारा व अनुभवाक येणारा भूमि, वाळ, ज्वनक आणि अनेक यांचा जड प्रपंच व त्याचे नानाविध प्रकार खचडीच काय ती 'वस्तु' सत्य होय. पण ती देखील नित्य आहे असे नाही. मृत्यु-परोक्षच जीवाचा पूर्णतया शेवट होत अवस्थामुळे मृत्युनंतर आपले काय होईल याविषयी कुणालाहि काळजी करण्याचे मुळी कारणच नाही. जड प्रपंच हाच सारा आणि म्हणून त्याच्या योगाने काय वस्तु भागाने आपले दुःख कमी करून अधिकाधिक सुख मिळविता येईल त्या त्या मार्गाचा अवलंब करावयात काहीहि हरकत नाही. मेस्थानंतर हा देह काही पुन्हा परत येत नाही; म्हणून काय वाटेक ते करा, कागल्यात कर्ब काढा पण रूप प्या, म्हणजे सुलोपभोग प्यो, अंगनाच्या आर्किसमने घात होणारे सुख हाच पुढ्यार्थ; काट्याकुट्यांनी होणारे दुःख हाच नरक. इहलौकिक रावा ऊई स्वामी हाच आपल्या ईश्वर; मृग्युने होणारा खरीज्जाचा हीच सुर्ति, त्याजडी

१. न स्वर्गो नापर्वणो वा नैवात्मा पारलौकिकः

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥ (सदर. द. १. ५. ११०-१११)

२. नच वस्तारि भूतानि प्रविष्टावन्तकामिकाः

चतुर्भ्यः कलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥ (सदर. पं. १०-११)

३. नावज्जीवेतसुख जीवेदणं कुत्वा वृत्तं पिवेत्

नस्यीभूतस्य देहस्य पुनरायमनं कुतः ॥ (सदर. पं. ११२-११३)

४. कलुताकिञ्चनाध्वन्यसुखमेव पुनर्मेता

कण्टकादिभ्यवान्ध्व दुःख निरय वच्यते ॥

लोकसिद्धो जघेदावा परेऽहो नापरः स्मृतः

देहस्य कण्ठो दुष्पिष्टु न क्षान्दन्मुक्तिरिच्छते ॥ (सदर. पं. ५६-५७)

જ્ઞાનાની રીતે કાઠી મરત નથી. આઠા રીતોએ તત્ત્વજ્ઞાન ના ભૌતિક-અર્થાંતરી દૃષ્ટિશદ્ધ કેલે આદે, તે ચાર્વાકીયે તત્ત્વજ્ઞાન મૂળન ઓઢાનલે જાલે. કમલ 'ચાર્વાક' ઝાલખલ દુનીને જ્ઞાના પુરસ્કાર લેલ આદે, ના ચાર્વાક દુર્લભાનલ 'ઓઢાવતિક' રીતન અલે નાલ આદે પુદ્ધતિનૂનાલ ન જ્ઞાનાંકાનલ રીતલ ના તત્ત્વજ્ઞાનાના ઋતર્યંત્ર જાલેલ આદે. તથાપિ હે રૂંદ દુનલ જ્ઞાત કરલન નાહીલ.

જ્ઞાનનાંકાંકે પ્રકૃતિ-પુરુષ

જાંકલ રાંડનકાર કપિલમુનિ જાંની નિલ વલ્લુ દોનલ ધાનલેનલ આલેલ. જલ અનલ 'પ્રકૃતિ' આપિ દુલરી 'પુરુષ.' અનલ પ્રકૃતિ લભાવત-લ ધિગુનાનલ અલુ તી જલ આદે. ના અનલ પ્રકૃતીનૂનલ મદનુ તલ નિર્માલ હોલે, અદલનાલનૂન અનલ અદકાર જા-માલ લેલે, અદકારનૂન વંલ ત-અ-જાંકા કલ્લ હોલે; વંલ કલ્લનાનૂન વંલ મદામૂલે જાંના લેનાલ; આપિ ના વંલ મદામૂલનૂન ધિનાની રલના હોલે. જારાંક, ના જલ વિજ્ઞાના લારા અનલ પ્રકૃતીનૂન રાંડીલ જાલેલ આદે. હી પ્રકૃતિ અનાલિ આપિ અનંલ અલુ તી પુરુષનાલનૂન દુર્લભે ધિલ આદે. પ્રકૃતિ પુરુષાલે હે ધિજલ અનલ હીલ જાંકલ રાંડનાતીક મુલન તલ હોલ પુરુષ હા પ્રકૃતિનાલનૂન ધિલ લેનાલે, જલેલ નાહી જલ તો દુર્લભે લલંતન આદે. પ્રકૃતીનૂન કાંકાલ ન જાલેલ અલ તીલ જલ આદે. તથાપિ જાંકલ જોવની કરંત વિભારલેલના પ્રકૃતીના અલેલ વિધાનામુલે અલન પ્રકૃતિલ આલેલ અલે પુરુષાલન કલેલે. આપિ હેલ જાંકલ વંલાલે ન કુલદુઃખાલે કલન હોલ. આલન પ્રકૃતિનાલનૂન દુર્લભે ધિલ અલેલ અલે પુરુષાલન વનાર્થ જાન હોલે હાલ જાંકલ મોલે, અલે 'કપિલ દુનીલે મલ આદે. અલે 'પુરુષ' કપિલ દુનીની અનંલ મૂનલે અલંકલ જાનલે આલેલ. જારાંક, જાંકનાંકા નિગ્ધાનિલવનુધિલેલ જાંનીલ અલલ પ્રકૃતિ (= જલ વંલ) આપિ પુરુષ (= અનંલ જીલ) ના દોન નિલ વલ્લુ

૧. જલેલ પ્રકૃતિનૂનો અદલાલિલેલેલમૂલવંલનાલ.

અનિપુલવિધોલેલે લલંતે જલ જા.લે આલ. ૭ (જા. કા. ૫૧)

૨. રીતલ રાંડીલના નિલરીલે કરંતો જા મૂનાલ.

૩. કુલના કુલનાર્થ પ્રકારલ નિલરીલે પ્રકૃતિ: ૭ (જા. કા. ૫૫)

स्वानी मानलेल्या आद्यतून येतील. अर्थात्, सांख्य दर्शनात ईश्वराकडे जाणे नाही आणि म्हणूनच सांख्य मत हे निरीश्वरवादी व द्वैती होय. द्वैती म्हणण्याचे कारण असे की, अस्तित्व जनताच्या वृत्त्याही नित्य व साक्ष्य अशी दोनच तरणे स्वानी कल्पिलेली आहेत. आणि स्वानी निरीश्वरवादी म्हणण्याचे कारण असे की, प्रकृति आणि पुरुष यांमधील ईश्वर अगिरे कुणाच्याच हे मूलतत्त्व मानीत नाहीत. म्हणूनच सर्वदर्शनसंग्रहकारांनी अल्पिक मुनीक 'निरीश्वर सांख्य शास्त्र प्रवर्तक' असे म्हटले आहे. (उदत्त. भा. ११०) :-

पारसजल योग-दर्शन

पतंजल मुनींनी प्रतिपादलेल्या योग दर्शनाने सांख्यशास्त्राच्या पुढे एक पाऊल हाकलेले आहे. स्वानी ईश्वर हेहि एक स्वतंत्र आणि नित्य असे तिसरे मूलतत्त्व मानलेले आहे. सांख्यवादी प्रकृति व पुरुष अस्तित्वातून प्रकृतिपुरुषांच्या संयोगापासून सृष्टयुत्पत्तीची भीमाका कारणे स्वान्त अर्थाच्या वाटल्यामुळेच ही काय स्वानी भूतत्वाच्या या कारणांना निमित्त कारण म्हणून 'ईश्वर' नावाचे एक स्वतंत्र मूलतत्त्व निराळ्याच मानले आहे. सृष्टयुत्पत्तीचे त्याचे इतर तत्त्वज्ञान पूर्णपणे सांख्य तत्त्वज्ञानासारखेच आहे. सांख्यशास्त्राच्या तत्त्वज्ञानात ईश्वर तत्त्व मिळवून योगदर्शनाने तत्त्वज्ञान बनलेले असल्यामुळे त्याला "तेश्वर सांख्य" असेहि नाव देण्यात येते. त्याही नित्यानित्यवस्तुविशेषाच्या दृष्टीने विचार केला असता

१. सांख्यशास्त्रा निरीश्वरवादाची स्वतःपणे दिग्दर्शन करणारी ईश्वरकृपाच्या सांख्यकारिकातील पुढे साडेती ११ वी याची गौडपादाचार्यांच्या काव्यातील अटीक-पदावलीत जो, दिवकांनी पुढा टाकली. ती मधी:- "कारणमीश्वरेणे मुक्ते साधे रीरे एवमां वा । प्रजाः कथं निगुणतो अस्तः काकः स्वभावः ।" = काहींच्या मते विशाची मूळ कारण ईश्वर असो तर काहींच्या मते काक, स्वभाव ही मूलतत्त्वे असोती. एव ईश्वर निगुण मानका तर एवढ्यातून काहीच नियोज होऊ शकणार नाही अर्थात ही सगुण मानका तर असा हा सगुण ईश्वर, काक व स्वभाव ही सर्वे अस्तित्वातून अत्यंत प्रकृतीतून निर्माण होणाऱ्या अस्तित्वातून पदार्थातच जाणा समोवेच होतो. तेव्हा स्वानी अस्तित्त्व मूलतत्त्वे मानण्याची गरज नाही. प्रकृति व पुरुष हीच दोन मूलतत्त्वे होत. स्वाभतिरिक्त तिसरे काहीच नाही. (गीतारहस्य भा. ११०-१११)

२ A History of Indian Philosophy. (Das Gupta) Vol. I PP 258-259.

Jambhyn Atheism and Yoga Theism.

३. 'सामर्थ्य तेश्वरसांख्यमतोक्तपतंजलियुनिमतम्' (उदत्त. भा. १११)

योगदर्शनानुसार ईश्वर, प्रकृति (प्रपंच) व पुरुष (जीव) ही त्यांची तीन मूलतत्त्वे किंवा वस्तु होत, असे दिसून येते. योगदर्शनातील यमनियमासनादि प्रकार ही प्रकृतिपासून पुरुषाला प्राप्त करण्याची केवळ साधने होत व तैत्तिरीयपुराणेच्या त्याचे महत्त्व आहे. या साधनांनी ईश्वरावर चित्तैकाग्र्य करून प्रकृतिपासून (देहापासून) आपली सुटका पुरुषाने करून घेतली म्हणजे त्याला मुक्ति मिळाली. हेच योग दर्शनाचे अंतिम साध्य होय.

जैन दर्शनातील सात तत्त्वे

जैन दर्शनात एकूण सात तत्त्वे मानलेली आहेत. १ जीव; २ अजीव; ३ आस्रव; ४ बंध; ५ संघर; ६ निर्जरा; ७ ४ मोक्ष. यापैकी जीव व अजीव ही मूलद्रव्ये आहेत. यांच्या परस्पर-संमेलनाला 'आस्रव' म्हणतात. या आस्रवानुळे जीव व अजीव यांच्या मध्ये 'बंध' (कर्मबंध) निर्माण होतात. ज्या प्रक्रियेने आस्रव व बंध नियंत्रित केले जातात तिला 'संघर' हे नाव आहे. जीवात निर्माण झालेल्या बंधनांचा ज्यामुळे नाश केला जाऊ शकतो त्याला 'निर्जरा' तत्त्व म्हणतात. आणि, संघरा व निर्जरा प्रक्रियांनी सर्व बंधने नाहीशी होऊन जीवाला खी विशुद्ध स्थिति प्राप्त होते तो 'मोक्ष' होय. या सात तत्त्वांपैकी 'जीव' आणि 'अजीव' ही दोन तत्त्वे या चराचर विश्वाच्या मुळाशी असून ती द्रव्यरूप आहेत. जीव हे एक द्रव्य असून अजीवामध्ये पुद्गल, धर्म, अचर्म, आकाश आणि काल या पाच द्रव्यांचा समावेश होतो. या सहा मूलद्रव्यांपासून विश्वाचा सर्व पदार्थ विस्तारलेल्या आहे. जीवद्रव्य चेतन आहे. त्याचे मुक्त व संसारी असे दोन विभाग आहेत. संसारी जीवाना एकूण चार गति प्राप्त होतात. एक दुःखमय नरक-गति; दुसरी व तिसरी सुखदुःखमिश्रित तिर्यंच व मनुष्य-गति, आणि चौथी सुखमय देव-गति. इद्रचंद्रादि देवता म्हणजे जैनदर्शनाच्या मते, या देव-गतीला पोचलेले संसारी जीवच होत. अर्थात्, देवतायोनी ही जीवयोनीहून भिन्न व स्वतंत्र अशी दुसरी प्रजादी योनी नसून ती वस्तुतः जीवयोनींचाच एक

१. 'जीवजीवास्रवकर्मबंधनिर्जरामोक्षस्तत्त्वम्' (तट्टार्थसूत्र १-४)

२. It is on account of their roots that the Jivas are born as gods, men, animals or denizens of hell. (A History Indian Philosophy Vol. I, PP. 190)

विशिष्ट विभाग आहे हे जैनांचे स्पष्ट मत आहे. जैनांच्या नित्य वस्तूंमध्ये देवताप्रमाणेच ईश्वरालाहि स्वतंत्र स्थान नाही. अनादि कालापासून 'अजीव' (जड) वस्तूशी संमिश्र असलेल्या जीवात्मा जेव्हा अजीवत्वापासून पूर्णपणे वेगळ्या होतो-शुद्ध होतो-मुक्त होतो तेव्हा तो परमात्मा बनतो. अर्थात्, परमात्मतत्त्व हे एखादे नित्य व स्वतंत्र तत्त्व नसून जीवतत्त्वाची ती एक विशुद्धावस्था होय. सारांश, या अखिल विश्वाच्या आरंभीची नित्य द्रव्ये जैन दर्शनाने मानलेली आहेत त्यात देवतांना व ईश्वराला स्थान नाही. देवता व ईश्वर (परमात्मा) म्हणजे जीवाचीच कमीअधिक प्रमाणात शुद्ध झालेली स्वरूपे होत. 'पुद्गल' म्हणजे परमाणूंचा षोषा, पुद्गलाच्या अविभाज्य विभागाला परमाणु म्हणतात. या पुद्गलाच्या मिश्रणानेच जड विश्व निर्माण झाले आहे. जीव आणि पुद्गल यांच्या गतीला साक्षभूत होणारे अमूर्त द्रव्य म्हणजे 'धर्म' होय. हे धर्मद्रव्य सर्वलोकव्यापक आहे. त्याचा सदाचारसंपन्नतेने युक्त असलेल्या सर्वशामान्य धर्म कल्पनेशी अर्थाभरणी संबंध नाही, हे लक्षात ठेवणे पाहिजे. जीव आणि पुद्गल यांच्या 'गती' ला साक्षभूत होणाऱ्या द्रव्याला व्याप्रमाणे 'धर्म' म्हणतात त्याप्रमाणे त्यांच्या 'स्थैर्या' ला साक्षभूत होणाऱ्या अमूर्त व सर्वलोकव्यापी द्रव्याला 'अधर्म' असे म्हणतात. 'आकाश' व 'काल' ही पाचवी व सहावी नित्य द्रव्ये होत आकाश हे द्रव्य अनंत आहे. त्याचे दोन विभाग मानतात. जथा ठिकाणी जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म व काल ही पाचही द्रव्ये आहेत त्याला लोकाकाश म्हणतात. शेष विभागाकडे अलोकाकाश म्हणतात.

श्रीशंकराचार्यांचे केवलाद्वैत

वेदांत तत्त्वज्ञानाचे ही आज सर्वत्र विशेष प्रमाणात प्रचलित असलेले तत्त्वज्ञान म्हणजे श्रीशंकराचार्यांचे केवलाद्वैताने. त्यांच्या मते ब्रह्म ही एकच काय ती सत्य व नित्य वस्तु होय. जीव आणि प्रपंच म्हणून स्वतंत्र वस्तु

१. Jain Atheism (A History of Indian Philosophy Vol. I, PP. 190)

२. Ibid. PP. 203.

नाहीतच. ज्याला आपण जीव म्हणतो ते वस्तुतः ब्रह्मच होय. प्रपंच देखील परमार्थतः ब्रह्मच होय. ब्रह्माभ्यतिरिक्त या सृष्टीत दुसरे काहीच नाही. आपणाकडे दिसणारे बराबर विश्व म्हणजे ब्रह्मावर मायेमुळे निर्माण झालेला विवर्त अथवा भास होय. प्रपंचाचे अथवा जगाचे मिथ्यात्व ओळखून जो त्यात ब्रह्मतत्त्व पाहू शकतो व स्वतः ब्रह्मस्वरूपाशी तादात्म्य पावतो तोच मुक्त म्हणावचा. तात्पर्य, जीव, जगत् व परमेश्वर यामध्ये पूर्णपणे अभेद ओळखणे, जीव व जगत् स्वतंत्र वस्तु नसून ते ब्रह्मावर निर्माण झालेले विवर्त ऊर्फ भास होत हे शंकराचार्यांचे मत 'केवलाद्वैत' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

श्रीरामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत

दुसरे सुप्रसिद्ध वेदांती श्रीरामानुजाचार्य होत. त्यांचे मत 'विशिष्टाद्वैत' म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या मते ब्रह्म किंवा परमेश्वर ही वस्तु तर सत्य व नित्य आहेच, पण जीव व जगत् या वस्तुहि सत्य व नित्यच होत. अर्थात् रामानुजाचार्यांच्या नित्यानित्यवस्तुविवेकात जीव, जगत् व ब्रह्म या तीन वस्तु त्रित्व व्यापलेल्या आहेत. शंकराचार्यांप्रमाणे जीव आणि जगत् या वस्तूंना ते विवर्त न मानता सत्य व नित्य मानतात हे खरे; पण या वस्तु स्वतंत्र आहेत असे मात्र ते मानीत नाहीत. ब्रह्म ही वस्तु ते अद्वितीय मानतात. या अद्वितीय ब्रह्माकच जीव व जगत् या सत्य व नित्य वस्तूंचा अंतर्भाव होतो. ब्रह्मस्वरूपात कारण-रूपाने असलेल्या या वस्तु कार्य-रूपाने परिणाम पावतात—कार्याला वेतात. मोक्ष मिळवल्यानंतर जीव स्वरूपाला जाऊन मिळतात व संसार काळी जड जगत् आत्मरूपात विलीन होते. प्रलय काळी मुद्रा जीव व जगत् यांना आपल्या पोटात परत घेऊन अद्वितीय ब्रह्मच काय ते शिळक राहते. या मतात ब्रह्माचे अद्वितीयत्व गृहीत धरल्यामुळे हा अद्वैताचाच एक प्रकार होय. पण हे अद्वितीय ब्रह्म, 'चित्' (जीव) व 'अचित्' (जड जगत्)

१ चतुःसूत्री—(प्रो. चि. ग. आनु) प्रस्तावना, पा ५.

२. Vedantism, Sarvam Ed. PP. 73- (Collected works of Sir R. G. Bhandarkar Vol. IV-); चतुःसूत्री, — पा. १७७.-१७८.

यांनी 'विधिष्ट' (युक्त) असलेले मानल्यामुळेच 'विधिष्टाद्वैत' हे यथार्थ नाव या मताला प्राप्त झालेले आहे.

श्रीमध्वाचार्यांचे पूर्ण द्वैत

समानुभाषार्यांनी जीव व जगत् या नित्य व सत्य वस्तु मानून त्यांचा अंतर्भाव अद्वितीय ब्रह्मात केला, तर वेदान्त तत्त्वज्ञानाचे तिघरे आचार्य श्री-मध्वाचार्य यांनी जीव, जगत् व ब्रह्म या तीन वस्तु सत्य व नित्यच नव्हेत तर स्वतंत्रादि मानलेल्या आहेत, अर्थात् या तिन्ही वस्तु सत्य व नित्य असून परस्परवाप्तून पूर्णपणे भिन्न आहेत, जीव व जगत् म्हणजे ब्रह्मावर झालेल्या विवर्त होय हा शंकराचार्यांचा विवर्तवाद ऊर्फ मायावाद जसा त्यांना मान्य नाही तसा जीव व जगत् म्हणजे ब्रह्माचाच परिणाम होय हा समानुभाषार्यांचा परिणामवादहि यांना मान्य नाही. हेच श्रीमध्वाचार्यांचे 'पूर्ण द्वैत' होय.

श्रीवल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत

वेदांत तत्त्वज्ञानाचे चौथे आचार्य श्रीवल्लभाचार्य यांनीहि जीव, जगत् व ब्रह्म याविषयी आपले स्वतंत्र मत प्रतिपादन केले आहे. ते शुद्धाद्वैत या नावाने प्रसिद्ध आहे. "मायाविरहित म्हणजे शुद्ध जीव व परब्रह्म ही एकच आहेत, दोन नव्हेत, हे मत या संप्रदायास मान्य आहे, व म्हणूनच यास 'शुद्धाद्वैती' म्हणतात. तथापि, श्रीशंकराचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे जीव व ब्रह्म एकच न मानता अग्रीच्या टिणग्याप्रमाणे जीव हे ईश्वराचे व्यंश होत. मायात्मक जगत् मिथ्या असून माया ही एक परमेश्वराच्या इच्छेने ईश्वरापासून विभक्त झालेली शक्ति आहे, आणि मायापरतंत्र झालेल्या जीवास मोक्षप्राप्त्यर्थे कागणारे ज्ञान ईश्वरानुग्रहाखेरीज होणे शक्य नसल्या-मुळे भगवद्भक्ति हेच काय ते मोक्षाचे साधन होय, असे या पंथाचे वैशिष्ट्य सिद्धांत आहेत त्यामुळे याकर संप्रदायाहून हा संप्रदाय भिन्न झाला आहे." (गीतारहस्य १७). या मताचा विचार करतांना श्रीचक्रधरस्वामींनी

आपले स्वतंत्र मत प्रतिपादन केल्यावर खवळखवळ दोनशे वर्षांनी श्रीवत्समाचार्य होऊन गेले; तेव्हा श्रीचक्रपरस्वामींच्या समोर त्यांचे मत असणे शक्य नाही, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

श्रीचक्रपरस्वामींच्या चार नित्य वस्तु

महानुभाव तत्त्वज्ञानात चार वस्तु नित्य मानलेल्या आहेत. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्या त्या चार नित्य वस्तु होत. सूत्रपाठात 'एकु नित्य वर्गुः एकु अनित्य वर्गुः' (संहार. ९) असे दोन विभाग पाडले असून 'नित्यवर्गी जीव । देवताः परमेश्वरः उरेति' (संहार. १०) असे म्हटले आहे. यावरून जीव, देवता व परमेश्वर या तीनच वस्तूंचा नित्यवर्गात समावेश होतो, अशी समजूत होणे साहजिक आहे. 'प्रपंचु व्यभिचारिया' (वि. ६१); 'दुःखरूपताः पापमूलताः अनित्यता इये तीन्ही नन्देति' तरे संसारावाचीनि आणिक काही गोमटे असे' (वि. १९१); 'संसार मणिजे हा दीर्घ स्वप्नू या' (वि. १९८); 'प्रपंचु अनित्यो' (वि. मा. १६२); 'चेष्टेया स्वप्नु ऋटिकाः तैसा अपरोक्षशानिया प्रपंचु मिष्या' (वि. मा. १९९) या वचनावरूनदेखील महानुभावानी प्रपंच अनित्य मानलेल्या आहे, अर्थात ती स्वतंत्र व नित्य वस्तु नभे, अशी समजूत दड होईल; पण वस्तुतः ते बरोबर नाही. 'कारण-प्रपंच' व 'कार्य-प्रपंच' असे प्रपंचाचे प्रागुक्त्याने दोन विभाग असून त्यापैकी 'कारण-प्रपंच' हा नित्य व 'कार्य-प्रपंच' हा अनित्य होय. प्रपंचाच्या अनित्यतेविषयीचे बरीच सर्व ठोकेच कार्य-प्रपंचाविषयीचे होत. 'प्रपंचु व्यभिचारिया' (वि. ६१) या सूत्रावर माध्य करीत असताना बंदकार्याने असे लिहिले आहे की, "प्रपंच व्यभिचारिया म्हणजे जेतुका विस्ताररूप एवं रचनेची आज्ञा तो व्यभिचरे । ऐसा हा कार्यरूप प्रपंच व्यभिचारिया । कारणी असे तो नित्य । संहारी कार्यरूप नासे तो अदृश्यमानः कारणी गुणभूते

१. श्री. ह. ना. नेने यांची जरी समजूत झालेली दिसते, (श्रीचक्ररोक्ष सूत्रपाठ, भावृत्ति ३ री. बपोदपात पा. ६० पहा)

२. किथेच महानुभावानांच्या मते कारण-प्रपंच देखील अनित्य आहे. या मताचे दिग्दर्शन प्रपंच प्रकरणात करण्यात येईल.

असती ते आठचि दिसती : भीतरीक समृद्धि ते व्यहयमान : म्हणोनि गोसावी म्हणितले : ' असे तो दिते : दिते तो नावे ' यातच कारण नित्य आन कार्य अनित्य." यावरून कारण-प्रपंच नित्य मानलेला आहे, याचा उलगावा होईक. कारण-प्रपंच नित्य आहे म्हणूनच त्याला भोवकडवरस्वामीनी स्वतंत्र पदार्थ म्हटले आहे. ' एव प्रपंचु भणिजे स्वतंत्र पद पुं एकु आवि ' (वि. ६०) असे स्पष्ट सूचक आहे. या सूत्रावरील भाष्यात विचारवंदकृत्यानि " स्वतंत्र पदार्थ म्हणजे याचे कारण स्वतःचिह्न एक असतुचि असे : म्हणोनि नित्याचे पांती चवथा पदार्थ म्हणोनि सांगितला " असे म्हटले आहे. ' नित्य तो परमेश्वर : आन पुसरा जीव : तिसरीया देवता : या सकळ देवता-मध्ये आष्ट भैरव : त्यांचा स्वरूपी पाच भूते तिन्ही गुण असति : म्हणोनि गोसावी निरूपिले : म्हणोनि चवथा पदार्थ म्हणितला ' (वि. बं. सू. ६०). ' जीवप्रपंचव्यतिरिक्त सविधानंदस्वरूप परमेश्वर एकु आवि : तो सर्व-शक्तियुक्त ' (म. वा. १) या सूत्रात देखील प्रपंचाचे स्वतंत्र पदार्थत्व स्पष्टपणे सूचित झालेले आहे. हेच अद्या चार पदार्थांमध्ये प्रपंच हा स्वतंत्र पदार्थ असल्याचे ' जीव : देवता : परमेश्वर : आणि प्रपंचु : हे असे असे : तैसे जाणिजे ' (आ. मा. १८९) या सूत्रावरून लक्षात येईक. चारांश, जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार वस्तु महानुभाषांनी स्वतंत्र व नित्य अर्थात् अनादि व अनंत मानलेल्या अवस्थांचे स्पष्टपणे दिसून येते.

देवता-वर्ग हा स्वतंत्र पदार्थ

इतर दर्शनांच्या तुलनेने महानुभाषीय नित्यानित्यवस्तुविवेकाचा एक विशेष सहाज लक्षात येतो, तो असा की, देवता-वर्ग हा महानुभाषांनी स्वतंत्र वर्ग मानलेला आहे. अर्थात्, तो अनादि आहे व नित्यहि आहे. म्हणूनच त्याला नित्य वर्गात स्थान दिले आहे. (संहार १०). देवता-वर्गाच्या नित्य वस्तूचे असे स्वतंत्र स्थान इतर कोणत्याहि तत्त्वज्ञानात दिलेले आढळत

१. अर्जत हा शब्द या ठिकाणी व पुढेहि अभिनाशी या अर्थाने वापरलेला आहे—असर्वात् या अर्थाने मध्ये. महानुभाव पंथान अर्जत शब्द अमर्वाद या अर्थाने सामान्येकरून उपयोगात आणला जातो; आणि त्या अर्थाने ' ईश्वर ' हीच काय ती वस्तु अनादि व अनंत आहे; याकीच्या सर्व वस्तु सादि व सान्त (मर्यादित) आहेक.

नाही. याचा अर्थ इतरत्र देवतांचा मुख्य उल्लेखच येत नाही, असा नाही. देवतांचा उल्लेख येतो, पण स्वतंत्र आणि नित्य वस्तु म्हणून येत नाही. सामान्येकरून इतर दर्शनांच्या दृष्टीने देवता या जीव-वर्गातच मोडतात. उदा०: जैनांच्या तत्त्वज्ञानात देवता म्हणजे सुखसंपन्न अशा स्थितोक्त पोचलेले जीवच होत. अर्थात, त्यांच्या मते देवता-वर्ग हा स्वतंत्र वर्ग नसून तो जीव वर्गाच होय. महानुभावांचा देवता-वर्ग म्हणजे जीव-वर्गाचा एक भाग आहे असे नाही, तर तो स्वतंत्र पदार्थ आहे.

‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म’ मानणाऱ्या शंकराचार्यांच्या अद्वैत सिद्धांतात जीवप्रपंचाप्रमाणे देवतांनाहि स्वतंत्र स्थान नाही, हे सांगायलाच नको. जीव-प्रपंच हे जसे ब्रह्मावरील विवर्त किंवा अध्यास आहेत त्याचप्रमाणे देवता अर्थात ब्रह्मावरील अध्यासच ठरणार. विशिष्टाद्वैत प्रतिपादन करणारे रामानुजाचार्य देवता ही जीवयोनीच मानतात. ब्रह्मसूत्रातील पहिल्या सूत्रावरील भाष्यामध्ये ‘तस्य शानैककारस्य सतो देवाद्याकारिण स्वात्मवैविध्यानुसंधानमूल्य देवाद्याकारानुसंधानमूलकर्ममूल्य इत्यर्थः’ ; “जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन गौरक्षोमनुष्यो देवो जातः कर्मभिरिति सामान्याधिकरणं लोकवेदयोर्मुखादेव दृष्टचरम्” ; “एवं देवमनुष्यादिपिंडविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया”...वगैरे उल्लेख आलेले आहेत. त्यावरून, आपापल्या कर्मांनुसार ‘जीव’ देवशरीरधारीहि होतो-अर्थात, देवता-वर्ग हा वस्तुतः जीव-वर्गाच असल्याचे दिसून येते.

द्वैती मध्वाचार्यांनीहि देवतांना जीवयोनीतच स्थान दिले आहे. आपल्या ब्रह्मसूत्रभाष्यातील (अ. १; पा. ३, सू. १६) ‘देवाधिकरण’ प्रकरणामध्ये मनुष्य-जीवांना देवतापदप्राप्तिनंतर वेदाधिकार असतो की नाही याची चर्चा केली आहे. तीत, पुण्यवान मनुष्यांना (जीवांना) देवादित्व प्राप्त होते असा स्पष्ट उल्लेख आहे. “तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि”— ‘मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावादेवतोद्दिष्ट कर्मणि विरोध इति चेन्न । अनेकेषां देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् ‘ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवाः’ इति ॥” इत्यादि वाक्यावरून देवता म्हणजे जीवच

होत हे स्पष्ट होते. विशिष्ट गुणकर्मांनी जीवच देवतापदवीला पोचतात. त्याचा या देवता मध्याचार्यांनी प्रवाहरूपाने नित्य मानलेल्या आहेत. 'अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेवच देवप्रवाहस्य नित्यत्वम्' (सदर). पण मूलतः मात्र, मध्याचार्यांच्या मते 'देवताः वर्त' अनित्य आहे. कारण देवता हा काही त्यांच्या मते स्वतःच पदार्थ नाही. इतर दर्शनात देखील देवता ही वेगळी अशी नित्य वस्तु मानलेली नाही. महातुभावांनी ती मानलेली आहे. हा महातुभाव तत्त्वज्ञानाचा एक अत्यांत ठेवण्यासारखा विशेष होय.

पूर्ण द्वैताचे तत्त्वज्ञान

जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्या महातुभाव तत्त्वज्ञानातील चार भिन्न व नित्य वस्तु होत. याचाच अर्थ असा की, या चारही वस्तुमध्ये पूर्णपणे भेद आहे; द्वैत आहे. या चारही वस्तूंपैकी कोणत्याही दोन किंवा अविच्छेद वस्तूंचे ऐक्य कोणत्याही स्थितीत केव्हाही होणे शक्य नाही. यातील प्रत्येक वस्तु वस्तूच्या वस्तुपासून स्वरूपतः भिन्न असल्यामुळे व त्याच स्थितीत ती नित्य असल्यामुळे त्यांच्यात अभिन्नता किंवा अद्वैत स्थापन होणे अशक्य आहे. अर्थात् महातुभाव तत्त्वज्ञान पूर्णपणे द्वैती तत्त्वज्ञान आहे हे सांगा-यलाच नको. प्रपंच हा खर आहे, परमेश्वर नित्यमुक्त, देवता नित्यवृद्ध आणि जीव वृद्धमुक्त आहे. (वि, ४५). देवता नित्यवृद्ध असल्यामुळे, आहे त्या स्थितीतच त्या नित्य आहेत. अर्थात् त्यांना मुक्ति नाही. प्रपंच खर असल्यामुळे त्याच्या मुक्तीचा प्रभव नाही. पण जीव हा मात्र अनादि काल-पासून अविच्छेदने वृद्ध असला तरी मुक्त होण्याची पात्रता त्याच्या ठिकाणी आहे म्हणूनच त्याला 'वृद्धमुक्त' असे म्हटले आहे. अर्थात् जीवाला मुक्ति प्राप्त होऊ शकते. अविच्छेदपासून मुक्त झाल्यानंतर ईश्वर स्वरूपाची प्राप्ति व तैथीक आनंदाचा उपभोग हीच महातुभावांची मुक्ति होय. मुक्त झाल्यावर जीव वृद्ध किंवा ईश्वर बनतो असे मात्र नाही; कारण ईश्वर व जीव या दोन भिन्न व नित्य वस्तु आहेत. तसेच आपल्या कर्मानुसार जीव देवतांशीही फळे प्राप्त करून घेऊ शकतो; पण तो देवता मात्र होऊ शकत नाही. कारण जीव वस्तु व देवता वस्तु भिन्न व नित्य असल्यामुळे त्यांच्यात ऐक्य होणे शक्य नाही, तेव्हा जीवेश्वरसंबंधाच्या दृष्टीने महातुभाव तत्त्वज्ञान हे द्वैताचे तत्त्वज्ञान असल्याचे दिसून येते.

जीवेश्वर-संबंध

जीव आणि ईश्वर या दोन्ही वस्तु परस्परापासून पूर्णतया भिन्न आहेत 'जीव जीवा साक्षात् : हे सकलाही चैत्रात्' (वि. १२७) म्हणजे गुण-धर्मांच्या बाबतीत ईश्वर हा सर्व जीवाहूनच नव्हे तर देवताधर्मचाहूनहि अगदी विजातीय आहे. 'जीव विषमः परमेश्वर समू' (वि. मा. १५) या त्यांच्यातील भेदाप्रुळेच 'परमेश्वर सेव्यो : जीव सेवक' (वि. मा. ९); 'जीवेश्वरा स्वामीभूत्यसंबंधु हा अनादीचा' (वि. १२४) ठरलेला आहे. आणि तो स्वामीभूत्यसंबंध अनादीचा असल्याप्रुळे नित्यहि आहे. म्हणजेच, ईश्वर किंवा ब्रह्म यांची प्राप्ति झाल्यावर देखील तो संबंध तसाच कायम राहतो. जीवेश्वरांच्या द्वैताचे हे स्पष्ट प्रतिपादन आहे. अर्थात्, जीवेश्वरांचे कोण-त्याहि स्वरूपात ऐक्य मानणाऱ्या दर्शनाशी महानुभावांचा मतभेद आहे, हे उघड दिसते. उदवगीताकार भास्करभट्ट बोरीकर आणि शानप्रबोधकार पंडित विश्वनाथ या महानुभावांनी आपापल्या काव्यातून या जीवेश्वरसंबंधाचा खंडन-भंडनपूर्वक विचार करून द्वैताची प्रतिष्ठा केली आहे, ती लक्षात घेऊ.

अद्वैत खंडन

'सर्व सत्त्विदं ब्रह्म' म्हणणाऱ्या अद्वैताच्या मते जगात नित्य वस्तु काय ती एकच आहे आणि ती म्हणजे ब्रह्म (ईश्वर) ही होय. सृष्टीत दुसरी वस्तूच नाही. पण असे खर सखोर असेल तर—'जर देवे देखिले नाही आणिक। तर पापपुण्यमोचक। कर्मबन्धसुखदुःखतारक। शान कोणाशी बोले ॥' (शा. प्र. ६३५) तर परमेश्वर पापपुण्याचे, कर्मबंधाचे, सुखदुःखाचे व त्यांच्यापासून उध्वरण्याचे ज्ञान सांगतो कुणाल ? ज्याअर्थी हे ज्ञान तो कुणाल तरी सांगतो त्याअर्थी हा कुणीतरी (जीव) ईश्वराहून भिन्न असला पाहिजे. बरे, ईश्वर आपणच द्विधा होतो आणि मग 'आपुली आपण फेडी आंटी। आपुलेश्चा आपण करी प्राप्ति' हे म्हणजे हास्यास्पद आहे. आधी स्वतःला अविद्येचे बंधन लावून ध्यायचे आणि मग त्यांतून सुटण्यासाठी काकुळतीला यायचे असा हा विरुद्धोक्तीचा प्रकार झाला. (शा. प्र. ६३८-६३९). शिवाय 'आपणच देव तर सेवक कवण ? कवण करावी पूजा ? उत्पत्ति प्रलय या तीन्ही अवस्था मुंजे तो कवण दूजा ?' (चौपदी. ६) हा दामोदर पंढिताचा मज आहेच।

विद्यत-वादाची अयथार्थता

बरे, अविवेकबुद्धे किंवा मायेबुद्धे ईश्वर-स्वरूपावर हा भाव होतो असे म्हणजे तर प्रश्न असा उपस्थित होतो की, 'परिपूर्ण ज्ञान अथवा तेथे अधिष्ठा कैची संभवे ?' (शा. प्र. ३४१). परिपूर्ण ईश्वराच्या ठिकाणी माया निर्माण झाली असे मानणे म्हणजे प्रकाशातून अंधार निर्माण झाला, अमृतातून विष उत्पन्न झाले, नित्यानंदातून दुःख चन्माला आले असे मानणे कावेळ. मायेचा निरास शास्त्रावाचून वे ज्ञान प्राप्त होऊ शकत नाही त्याच ज्ञानाच्या ठिकाणी माया असते असे म्हणजे चुकीचे आहे. ज्याच्या दर्शनाने मायेचा नाश होतो तो ईश्वरच मायेने म्यात आहे, त्याचाच माया आपल्या गुणांनी बांधते असे म्हणजे तरी ती माया फेडणार कोण ? लक्षात, कोळिहकानी आकाश व्यापले जाणे व अंधाराच्या पाऊलात दिव्य तेज बांधणे असे अशक्य आहे तसेच परिपूर्ण ज्ञानाच्या माया व्यापणे अशक्य आहे. अनेक बंदिवांनांना मुक्त करण्याचा ज्याचा अधिकार त्या सम्राटाच्या एखाद्या रंक वर कारागारात दबपू घेऊन तरच त्या नित्यमुक्त ईश्वराच्या अधिष्ठाक्य माया आपल्या पाशात बांधते असे म्हणता येईल. शिवाय, सर्वव्यापक व अनंत ईश्वर जीव-स्वरूपाने एकदेशी होतो, त्या अचअभ्युदास जीव-रूपाने चन्ममृत्यु प्राप्त होतो, त्या तेजोवृक्ष स्वयंप्रकाशाचा जीवाच्या ठिकाणी दिस-कारे अज्ञानतम मासू घाते असे म्हणजे बढतोभ्यापातालासारखे आहे. कारण जीवेश्वरात विषमता स्वतःविद्ध आहे. (शा. प्र. ३४८-३५१)

बरे, जीवेश्वर ही एकच वस्तु मानली तर ईश्वर एक असून जीव अनेक आहेत. (उद्. गी. ५१७) तेव्हा एकच ईश्वर अनेकत्वाने हृगोचर कसा होईल ? घटादिभेदाने आकाश असे अनेकचा दिसते तसा अधिष्ठाक्य मायेबुद्धे ईश्वर अनेकचा मासतो असे म्हणजे तर त्या निरवयव व निराकार ईश्वराचा माया अवच्छेद करू शकते असे मानणे कावेळ. दर्शनात ज्या-प्रमाणे मुखाने प्रतिबिंब मासते त्याप्रमाणे जीव म्हणजे अधिष्ठाक्य मायास्वरूपात पडलेले ईश्वराचे प्रतिबिंब होय असे म्हणजेहि चुकीचे होईल. कारण अमावस्य माया-स्वरूपात अमूर्त ईश्वराचे प्रतिबिंब पडणे शक्य नाही. तेव्हा जीव आणि ईश्वर म्हणजे एकच वस्तु होय असे मानता येत नाही. (उद्. गी. ५८०-५८१)

परिष्कारमासः अमास्य

રામાનુજાચાર્યશ્રારણે ક્રિયેક બેદાન્ટી ચીવ વાંશર તા સ્વતંત્ર વધુ માનૂનહિ ત્યાર અમેદ કશિયતાત, ચીવ અદ્વયે ર્શ્વરાચાર્ય પરિણામ હોવ હે ત્યાંચે મત મહાનુભાવાના માન્ય નાહી. અવિચ્છેદ પરમેશ્વરાચર ચીવ-સ્વરૂપાચા વિકાર હોતો તર પરમેશ્વરાચે અવિચ્છેદ્ય અંશ પાવતે આચિ તો અનિત્ય ઠરતો; અનૂન ચીવ હા ર્શ્વરાચાર્ય પરિણામ કિંતા વિકાર માનતા વેત નાહી. વાન્નાચ્ચા વોગાને સમુદ દેશ્વરતો વ ત્યાચર અનેક તરંગ ઠઠતાત ત્યામ્માચે અવિચ્છેદ્ય ગુણવર્ગાને ત્રણાનૂન નાના ચીવ પરિણામ પાવતાત અતે અદ્વયે ચોમ્ય નાહી. કારણ, સમુદાચર ઠઠનારે તરંગ અભિગ્નવાને કટૂન જાગલીચ તદ્દય રીતીને, છાપનાશિવાચ પુન્ના સમુદાતચ વિભીન હોતાત ચીવાચે તતે નાહી. અસપ્તગૈ-છાટી નાનાતાકનાંનો કર્મશાખન વેસ્વાચાનૂન ત્યાના ગતિ નાહી. કુતરે અતે ક્ષી, સમુદ આચિ તરંગ તાત વસ્તુત્યાને સંપૂર્ણ સામ્ય આદે, તતે ચીવેશ્વરાત મુલીચ નાહી. મૂલ સુવર્ણાસનૂન તતે અનેક અલંકાર તયાર હોતાત તતે મૂલ પર-અણાનૂન નાના ચીવ વઢકે ચાતાત અતે ચે અનૂનતાત ત્યાંપ્પાદિ દષ્ટીને સુવર્ણાત વ ત્યાંપ્પા અલંકારાત વસ્તુલાભ્ય અતતે, પણ હે કારે આદે કાચ ? ર્શ્વર સર્વજ્ઞ આદે તર ચીવ અજ્ઞાન આદે, પરિણ્ય કુદ્દ આદે તર કુતરા મલિન આદે, પરિણ્ય આર્મદમય આદે તર કુતરા તદા કુલી આદે; પરિણ્ય અનંત આદે તર કુતરા જ્ઞકદેહી આદે; પરિણ્ય સર્વગામી આદે તર કુતરા સ્થિતિમત આદે, પરિણ્ય આત્મરમય આદે તર કુતરા વિકારાદિકાની ખાતિ હોનારા આદે. અતે અનૂનહિ ત્યાંપ્પાત અમેદ માનને ચુકીચે નાહી કાચ ? શિવાચ ઊન્નાપાસૂન ઊનાર વતે અલંકાર વઢવતો તતે ત્રણાચી કામાવળૂક કરૂન ત્યાપાસૂન અવિચ્છેદને નાના ચીવ વઢકે અતે માનાયચે ક્ષી કાચ ? ચંદ્રાપ્પા કિરણપાસૂન ચર ઠપમ વઢાજ કરતા વેઈક તરણ અવિચ્છેદનૂન ત્રિયકાર ત્રણ કામાવલે જાઈક, સાર્થક, પરિણામવાદને ચીવેશ્વરાચે અમિગ્નત્ય તિદ્દ કક વાદને અર્થ હોવ. (કા. પ્ર. ૬૦૪-૬૧૫)

आ होन्दी वस्तु कुळारत स्वतः न नित्य ममून पुन्हा स्वात अर्हेत स्थापन करणे, हे गरवर वाहत्य देखील चुकीचे वाटते, दोन मिश्र वस्तूंचा माध्यम होतय देखून होते असे म्हणाने तर ते अशक्य आहे. आपापस्वा स्वरूपाने निरंतर विद्यमान अवलोकक कायामागिस्वात्मणे कधी देखून होईन

काय ! बरे, या दोन्ही वस्तूंचा किंवा त्यातील एकीचा स्वरूपतः नाश होऊन त्याचे ऐक्य होते अशी कल्पना केली तर मग त्या वस्तु स्वतंत्र व नित्य आहेत असे म्हणता येणार नाही. तेव्हा दोन्ही वस्तु भिन्न असूनहि त्यात अभेद आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरते. बरे, या दोन वस्तूंमध्ये भेदाचा अभाव आहे म्हणून त्यात अभेद मानावा तरी गुळत नाही. कारण त्यासाठी मुळात त्या वस्तु भिन्न आहेत असे दृष्टीत घरलेच पाहिजे, अशा वेळी भेदाचा अंगिकार केल्यावाचून अभेदाचे कथन करताच येत नाही. कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी जीव व ईश्वर या दोन वस्तु भिन्न आहेत, त्या स्वरूपतःच निरनिराळ्या आहेत, (उद्भ. गी. ५७०-५७५)

प्रपंचाचे स्वतंत्र अस्तित्व

जीव व ईश्वर व्याप्तमाने स्वतंत्र वस्तु आहेत त्याचप्रमाणे प्रपंचही देखील एक स्वतंत्र वस्तु आहे. ज्या दर्शनकारांच्या दृष्टीने ती स्वतंत्र वस्तु आहे त्यांच्याविषयी प्रश्नच नाही; पण ज्यांच्या मते दृष्टी ती नाही, त्यांना आपापल्या परी उत्तरे देऊन महाभुक्त्यांनी प्रपंचाचे स्वतंत्रत्व सिद्ध केले आहे. केवलाद्वैती शंकराचार्यांना प्रपंच हा ब्रह्मावरील 'विवर्त' वाटतो तर विधिशाद्वैती रामानुजाचार्यांना प्रपंच हा स्वतंत्र व नित्य असूनहि तो ब्रह्माचा 'परिणाम' वाटतो, ही दोन्ही मते भीष्मकचरस्वामींना मान्य नाहीत. 'एकाते प्रपंचु परिणामु बोळिजे : एकाते विवर्तु बोळिजे : एव तेसे नव्हे : एव प्रपंचु भगिजे स्वतंत्र पदार्थु एकु आति : कैसा तंभर्धनगरीचा हस्ती-:' (वि. ६०) असे त्यांचे म्हणणे आहे. या विवर्तवादाची व परिणामवादाची अंमलनामक चर्चा भीष्मकचरस्वामींनी केलेली आढळत नाही. हातप्रबोधकार विश्वनाथाने ती चर्चा केलेली आहे.

प्रपंच-विवर्त-चाव असंमत

विवर्तवादाचे प्रपंचाविषयी म्हणणे असे की, प्रपंच म्हणजे परमेश्वरावर किंवा परब्रह्मावर झालेला मास आहे. दोरावर व्याप्तमाने सर्पाचा मास होतो, शिंपल्यावर व्याप्तमाने रक्ताचा मास होतो, किंवा बाळवंडावर व्याप्तमाने मृगजळ्याचा मास होतो त्याप्रमाणे सत्य व एकमेवाद्वितीय ब्रह्मावर प्रपंचाचा मास होतो. अर्थात्, त्या मासरूप सर्पाप्रमाणे, रक्ताप्रमाणे किंवा मृगजळ्याप्रमाणे

प्रपंच हा मुळातच लोटा—मिथ्यारूप—आहे. पण प्रपंच चर लोटा मानल्या तर त्याच्या संयोगाने जीवांना संतासत कर्मांचे गुणदोष का जागावे? भातरूप अस्तित्वाच्या मृगबळाच्या डोहलून पार पडण्यासाठी बाहूंची हाकबाक करणे जसे स्वर्थ आहे, तसे भातरूप प्रपंचालून तरून जाण्याची खटपट करणेहि स्वर्थ होय. जो निद्रिस्त असेल—अज्ञानी असेल तो स्वप्रातीक शास्त्राभ्यासांनी कोतणावेस; पण जो जागा असेल—ज्ञानी असेल—त्याला ते स्वप्न व तो शास्त्रापाठ सगळे काही मिथ्या आहे याची जाणीव असते. पण विवर्तकादी ज्ञानी पुरुष देखीक प्रपंचाच्या योगाने निर्माण होणाऱ्या संतासत कर्मांची वंचने मात्र जारी मानतात व त्यातून बाहेर पडण्यासाठी साधनांचा उपदेश करितात हे कसे ! बरे, त्यांच्या दृष्टीने 'कर्म' देखीक स्वप्रातीक दृष्ट्याप्रमाणे लोटे आहे असे म्हणजे तर प्रत्यक्षात त्याचा भोग भोगाचा असतो इतकेच नाही तर कर्मांचा भोग भोगस्याधिकाय कर्मनाश होत नाही असे ते म्हणतात. मग जे भोगस्याधिकाय नासत नाही ते खटके आहे असे कसे म्हणजे ? प्रपंचस्वरूप लोटे असते तर कसृतीपासून मोक्ष मिळविण्यासाठी वेद, आगम, शास्त्रे, पुराणे इत्यादींनी नाना साधनांचा उपदेश केवळ बळता. तेव्हा प्रपंच हा सत्य आहे पण प्रपंच सत्य मानावा तर तो क्षण-क्षणाक संघर्षनगरातीक दृष्टीप्रमाणे नवीननवीन तयार होतो, व त्याचा नाशहि होतो असे अनुभवता येते. पण ही स्थिति दृश्य अवस्था कार्य-प्रपंचाची आहे. या कार्यप्रपंचाचे मूळ कारण मात्र स्वतःसिद्ध व अनंत आहे. म्हणूनच खटके आहे की, 'असे तो दिसे : दिसे तो नासे :' (बी. च. उक्त २६१) 'म्हणजे कारणरूपाने स्वतःसिद्ध असलेला कारण-प्रपंचच 'दिसतो' म्हणजे ! कार्यरूपाने दिसतो; आणि कार्यरूपाने दिसणारा स्वतः प्रपंचच नासतो, स्वतः संसार होतो. कारण-प्रपंचाचा मात्र संसार होत नाही. म्हणूनच जीवकथरस्वामींनी प्रपंच हा स्वतंत्र पदार्थ मानलेला आहे. (शा.प्र. ५६७-५७४)

प्रपंच-परिणाम-बाद् बुद्धीचा

केवळद्वैतवादी श्रीशंकराचार्यांचा विवर्तवाद व्याप्रमाणे महानुभाव सरा मानीत नाहीत, त्याप्रमाणे विशिष्टाद्वैतवादी श्रीरामानुजाचार्यांचा परिणामवादहि ते सरा मानीत नाहीत. श्रीरामानुजाचार्य प्रपंच ही स्वतंत्र व नित्य वस्तु मानतच हे ज्ञाने; पण एकमेकांमिनीच कसाच्या-चिदचिद्विशिष्ट परमेश्वरच्या

ठिकाणी असलेल्या 'अचित्' स्वरूपाचाच तो परिणाम होय. कृष व्यापमाने दह्यामध्ये परिणाम पावते, त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष ब्रह्मच प्रपंचरूपाने परिणाम पावलेले आहे. अर्थात्, हा प्रपंच म्हणजे ब्रह्मच होय असे धोरामानुवाचार्यांचे प्रपंचाविषयीचे मत होय. पण असे मानणे म्हणजे नित्य व संतत्स्वरूप परब्रह्माला प्रपंचाचे असंत व अनित्य स्वरूप प्राप्त होते असे म्हणणे होय. शिवाय जे परब्रह्म स्वरूपाने निराकार व अभ्यक्त आहे ते जवळ प्रपंचाच्या रूपाने व्यक्त कसे होईल ? तेव्हा अभ्यक्त परब्रह्म प्रपंचरूपाने व्यक्त झाले असे मानणे अर्बुदपणाचे कक्षण होय. अवतार घेताना दैवीक जो ईश्वर स्वतःला मायेच्या गुणानी क्लिप्त होऊ देत नाही त्याला अविद्येमुळे प्रपंचत्व प्राप्त होते हे म्हणजे चुकीचे होय. अविज्ञीय व आनंदगंभीर परब्रह्माच्या अविद्या केव्हाहि विकृत करू शकत नाही. म्हणून अविद्यावश होऊन ब्रह्म प्रपंचरूपाने परिणाम पावते, असे म्हणता येत नाही. बरे, ब्रह्मस्वरूप स्वेच्छेने प्रपंचरूपास परिणाम पावते असे म्हणावे तर नित्यमुक्त, शाश्वत, शुद्ध, कैवल्यरूप व निःप्रपंच परब्रह्माने परमाणुरूप जडपण घेऊन असे मानावे लागेल. पण हे सर्वच असंभवनीय आहे. तेव्हा प्रपंच म्हणजे ब्रह्माचा परिणाम मानणे योग्य नाही. ती स्वतंत्रच वस्तु मानली पाहिजे. (भा. प्र. ५५५-५५६)

उपसंहार

बरीच विवेचनावरून भीष्मकचरस्वामींच्या म्हणजे महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानात जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार भिन्न वस्तु अनादि व नित्य अवस्थांचे दिसून येईल. मूळ सृष्टीच्या आरंभी या चारच वस्तु अस्तित्वात होत्या. त्यांची स्वरूपे आता क्रमाक्रमाने कथ्यात घेऊ. प्रथम जीवस्वरूपाकडे पळू.

१. अभ्यक्त व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामनुदयः

परं भावमजानन्तो मनाभ्ययमनुत्तमम् ॥ (गी. ७-१४)

प्रकरण १२

जीव-स्वरूप

—॥॥॥—

जेथ अवीशेची काजळी • स्वयंभ बमटली

हे जीव-स्वरूप ताना मली : बळ जाण (उद्ग. गी. ५८८)

प्रास्ताविक : जीव अनादि : नित्य

महानुभावांच्या नित्यानित्यवस्तुविवेकात जीव हा स्वतंत्र पदार्थ असून तो अनादि व नित्य आहे हे आपण पाहिले. मूळ सृष्टीच्या प्रारंभी अव्यक्त स्थितीत असलेल्या चार पदार्थांपैकी जीव हा एक पदार्थ असल्यामुळे तो 'अनादि' आहे हे सांगायला नकोच. 'नित्य : केवळ : अनादि : अविद्यायुक्त वस्तु एक आति : ते जीव शब्दे बोलिजे' (म. वा. २) या सूत्रात जीवाचे अनादित्व व नित्यत्व स्पष्ट आहे. जीवाचे हे नित्यत्व 'नित्यवर्गी जीव : देवता : परमेश्वर : उरेति' (उद्ग. १०) या सूत्रातहि सूचित झालेले असून त्याचाच अनुवाद 'छरिरा जन्म मरण : जीव नित्य जाण : चंद या खुणा : मिया गुरु केला' (उद्ग. गी. २९३) या ओवीत भास्करमठ कोरीकरणे आणि 'अलेख कहिजे सो अपरंपार, जीव कहिजे सो अविनाश' (चौपदी. ७) या चौपदीत दामोदर पंडिताने केलेला आहे.

जीव अनेक आहेत

अनादि आणि नित्य अशी ही जीव वस्तु 'एक' (म. वा. २) असली तरी ती फक्त जातित्वाने. म्हणजे, देवता-वर्ग ही ज्या अर्थाने 'एक' वस्तु आहे त्याच अर्थाने जीव-वर्ग ही 'एक' वस्तु आहे. पण वस्तुतः

अनादि आणि नित्य असे जीव 'अनेक' आहेत. 'अनंते ब्रह्मांडे : अनंता देवता : अनंत जीवु : अनंत परमेश्वरु : ' (वि. २१२) या सूत्रात गणनेच्या दृष्टीनेच जीवांचे अनंतत्व म्हणजे अनेकत्व सांगितले आहे. संसरण प्रकरणात 'तपोनिमग्न जीव म मात्स्वरूपी अस्तति' (संस. २) या व पुढील काही वचनात (संस. ५, २४; याज्ञिकाय सहा. १५; अ. ब्या. १०; वि. ८२; वि. मा. २२ वगैरे पहा.) जीवासंबंधी अनेकवचनी प्रयोग केलेले आहेत. १६ ब्या व १७ व्या वचनात (संस.) 'रची' असा एकवचनी प्रयोग असला तरी लक्षण-स्पष्टातील त्यावरील पक्षात मात्र अनेकवचनच बापरलेले आढळते. दुसऱ्या वचनावरील 'निमग्न' म्हणजे हृत्पक्षे : यथा समुद्री जलचरे ... ऐसे अनंत जीव म्हणजे अनंता ब्रह्मांडाचे अनंत जीव' ... या टीकेतहि जीवांचे अनेकत्व स्पष्ट आहे. जीवब्रह्मातील भेद स्पष्ट करतांना 'एकवचन बहुवचन मानिषी : आणिक भेद न मनीसि' (उद्द. गो. ५६८) या ओवीत आणि तत्पूर्वी 'जिवाचिया अक्षौणी : पडिली अवीयेची गवसणी' (उद्द. गो. ५५१) या ओवीतहि जीवांचे अनेकत्व उभळ आहे.

अनादिअविद्यायुक्त

प्रत्येक जीवाचे स्वरूप अनादिकालापासून 'अविद्यायुक्त' आहे. (म. वा. २). 'अविद्यात्मक जीव' (संस. ५), 'जीवाचा माथा अनादि-अविद्या गा' (वि. मा १४) इत्यादि वचनावरूनहि जीवस्वरूप अनादि-अविद्येने युक्त असल्याचे दिसून येते. 'अनादिअविद्याकर्मलेपयुक्त जीव'

१. 'तरी एकु का म्हणितके. ना हे एकवचनी बहुवचन' जीवाची रासि एक म्हणौनि एकु म्हणितके, जेसे गिरी : पोकळ : आळे : म्हणितलेया काई एक गिरी : पोकळ : आळे होव. ना : हे एकवचनी बहुवचन : म्हणौनि एकु भासि म्हणितके' (म. वा. प्र.)

२. 'अनेके ब्रह्मांडे. अनंता देवता : अनंत जीव : गणना विषयो जण्डे ते अनंत' ना तरी ब्रह्मांडे गणिलीचि ते केसे : ना 'ब्रह्मांडपररेचे विषय जण्डे असे' : हे काह पा : परि अनंत ब्रह्मांडांचे जीव गणिके 'तेचि केचि : ना : जीवपररेचे संलक्ष जण्डे म्हणौनि' (वि. सं. २१२)

३. 'प्रपंचाते रचित? : मळ घेली' (ल. स्व. संत. १६), 'मलिनळी पाठी का रचिती. काहसेनि रचिती' (ल. स्व. संत. १७).

(संहा १२) हे सून प्राबाहिक सृष्टिसंबंधीचे असले तरी जीवस्वरूपात अविद्या अनादीची आहे हे त्यावरूनहि स्पष्ट होते. 'तैसी अवीयेची ठकळी : अया जिनजाताते तुळळी' (उद्द. गी. ५५६); 'जेथ अवीयेची काजळी : स्वयंम ठपटळी : ते जीवस्वरूप' - (उद्द. गी. ५८८); 'आणि अविद्या जीवी अनादीची। स्वयं ठमटळी मुळीची' (ज्ञा. प्र. १५८); 'भणे अनादि अविद्या अवघडी' (तत्त्व. व. १६२); वगैरे ओग्यात सुद्धा याच वस्तुस्थितीचे प्रतिबिंब पडलेले आहे.

जीवस्वरूपात ही अनादिअविद्या मशीपाणीन्यायाने काळवलेली आहे. युक्तकथा पाण्यामधे घोटीही मशी ऊर्फ घाई असावी व त्यामुळे मुळात अत्यंत स्वच्छ असलेल्या पाण्याला किंचित् काळिमा याचा त्याप्रमाणे मूळतः स्फटिकशुभ्र असलेल्या जीवस्वरूपात (जीवु स्फटिकाकारु : आ. मा. १९१) काळ्या रंगाची अविद्या मिश्रलेली असल्यामुळे तेहि किंचित् सावळे बनलेले आहे. (उद्द. गी. ५८८). तथापि त्यामुळे जीवस्वरूपाचे शुभ्रत्व नष्ट झाले असे मान म्हणता येत नाही. इतकेच नाही तर फक्त अनादिअविद्येने युक्त असलेले जीवस्वरूप हे, कार घातलेल्या पाण्यात भिजवून, उकडून धुवून काढलेल्या वस्त्राप्रमाणे स्वच्छ असते. त्या वस्त्राचा ज्याप्रमाणे पाहिजे तो रंग देता येतो (उत्तारलेल्या वस्त्राचा दृष्टांत. १७९) त्याप्रमाणे अविद्यायुक्त जीवाला वाटेत त्याच्या साक्षिण्यात ठेवता येते. त्याच्या उदाच्या साक्षिण्यात ठेवाळ त्याच्यासारखा हो होऊन राहतो. (जीवु जैसा संगी ठेविजे तैसा ठाके : वि मा. १९)

अनादिअविद्या स्वतंत्र वस्तु नव्हे

जीवस्वरूपात काळवलेली ही अनादिअविद्या भौवरूप आहे. म्हणूनच मोक्षप्राप्ति करून देण्याच्या वेळी परमेश्वर तिचा छेद करतात. (मग परमेश्वर आपुल्या कृपाशक्तिकराने तेयाची अनादिअविद्या छेदु करीति : मूळविद्या छेदु करीति : उद्द. ५४) हा भावरूप पदार्थ जीवस्वरूपात काळवलेला

१. 'अविद्यायुक्त म्हणजे जैसी मशी पाणीचे काळवली : तैसे पाणी स्थानी जीव : मशी स्थानी अविद्या : पांडुरता व भंगौनी म्हणजे आपले स्वरूप न भंगौनि' (तत्त्व. व. व. १)

२. 'भावरूप अज्ञान घाते अविद्या म्हणितले' (म. भा. प्र.)

असतो किंवा जीवस्वरूप अविद्येने 'युक्त' असते याचा अर्थ, हे दोन्ही पदार्थ निरनिराळे असून मागाहून कोणीतरी केशांतरी ते एकमेकाशी 'युक्त' केले-एकमेकात मिळले, असा केष तर तो बरोबर होणार नाही. कारण एक तर अविद्या हा पदार्थ भीषकधरस्वामींनी 'अनादि' सांगितल्या असला तरी तो 'स्वतंत्र' सांगितल्या नाही. अनादिकालापासूनच जीवस्वरूपात ही अविद्या आहे अथि म्हणूनच तिला ठिकठिकाणी 'अनादिअविद्या' असे म्हटले आहे. (वि. मा. १४; उहा. ११; १२; उद्. ५४). अनादिकालापासून असलेले जीवाने व अविद्येने युक्तत्व मसीपाणी-यायाने पूर्णपणे स्पष्ट होऊ शकत नाही. म्हणून दुसरे एक उदाहरण देता येईल 'बेडी कोंडा कागडा कणेची । हेवि अविद्या जीवेशी ' (शा. म. ६५९) जीवस्वरूप हे माताच्या दाण्याप्रमाणे किंवा चा-याप्रमाणे असते मात कोंडल्यावर त्यातील कोंडा एकीकडे पडून तांदळाचा शुद्ध दाणा निरात्य निघतो तद्वत् अविद्याछेदानंतर कोंड्याप्रमाणे असलेली अविद्या वेगळी होऊन शुद्ध जीवस्वरूप शिळक राहते. शुद्ध तांदळाचा दाणा असा मुळापासून कोंड्याने 'युक्त' असतो तसे शुद्ध जीवस्वरूप अनादिकालापासून अविद्येने 'युक्त' असते, कोंडल्यानंतर तांदळाचा दाणा व त्यावरील कोंडा या बरी दोन भिन्नभिन्न वस्तु दिसल्या तरी मूळ मातात त्या एकरूपच असतात, त्याप्रमाणे अविद्याछेदानंतर जीवस्वरूप व अविद्या ही निरनिराळी होत असली तरी मुळात ती एकरूपच असतात. म्हणूनच अविद्यायुक्त असलेले जीवस्वरूप हा एकच पदार्थ मानला पाहिजे.

१. या अर्थाच्या दृष्टीने पाहिले तर महाबावप-प्रकरणातील वृत्तन्वा सुत्रात आलेला 'अनादि' हा शब्द जीवाचे विशेषण न वेता तो अविद्येकडे जावावा लागतो. तसा जावायला हरकत नाही. महानुभाव टीकाकारांनी तो अविद्येकडेच जावलेला आहे. 'आदि नाही असे अन दि बोलिजे, ईश्वरासि आदि नाही ; जीव देवताची आदि ईश्वर जेणति । ईश्वराची आदि जीव देवता जेणति ; म्हणोनि हे सिग्री पदार्थ स्वतंत्र अनादीचे । यांचीय पाणी अविद्या के कागली असे वेसे जेणजे म्हणोनि हे हे अनादीची ' (म. भा. म.) यावरून हे दिसून येईल.

२. 'अनादि' म्हणजे साळी सळकोंडा ; म्हणजे दोन्ही स्वयंभूचि । तेही जीवी कविद्या... साळी सळकोंडा म्हणजे साळीच्या सडातरलीच कणी कोंडा तेचि । कल्पसि म्हणजे दोन्हीची एकचि वेळे' (क. व. म. वा. १)

अनादिअविद्या अनित्य

अविद्येला स्वतंत्र पदार्थ न म्हणण्याचे मुख्य कारण असे की, ती अनादि असली तरी नित्य मात्र नाही. तिला अंत आहे-शेवट आहे. ईश्वरस्वरूपी पावन होऊ घातलेल्या जीवस्वरूपातून अविद्या छेदल्यानंतर (उद्ब. ५४) ती वेगळी होऊन तिचा अत्यंत अभाव होतो; ती पूर्णपणे नष्ट होते. तिच्या या अनित्य स्वरूपामुळेच स्वतंत्र पदार्थ म्हणून तिचा उल्लेख श्रीचक्रघर-स्वामींनी केलेला नाही. नित्य वर्गात तिला स्थान न देता अनित्य वर्गात दिले आहे. (अनित्यवर्गी अनादिअविद्या : कर्मलेप उरेति : संज्ञा. ११). तथापि हे म्हणणे फारसे सुसंगत वाटत नाही. कारण अविद्या ज्याअर्थी अनादि न भावरूप आहे त्याअर्थी ती स्वतंत्र पदार्थ आहे असे म्हणणेच श्रुतिक्रम ठरले असते. शिवाय अनादिकालापासून 'भावरूप' असलेल्या पदार्थाचा 'अत्यंत अभाव' होतो हे म्हणणेच मुळी परस्परविरोधी आहे. अविद्या जर भावरूप आहे तर तिचा अत्यंत अभाव होणे शक्य नाही. तेव्हा केवळस्वरूप जीवस्वरूपापासून अविद्येचा छेद करून तिला वेगळी काढल्यानंतर तिचे कुठे तरी भावरूपाने अस्तित्व असलेच पाहिजे. तसे असेल तर जीवदेवतापरंपरेपरमेश्वराच्याबरोबर अविद्या हाहि स्वतंत्र पदार्थ मानणे शुक्त ठरते. एव महानुभाव तसे मानीत नाहीत, हे मात्र सरे.

अविद्याबंधाचे दृढत्व

जीवस्वरूपात कालखंडेच्या या अनादिअविद्येचे 'शुक्तत्व' अत्यंत दृढ असते. इतके की कर्तृमकर्तृमन्ययाकर्तुं समर्थ असलेल्या परमेश्वराचाचून इतर कोणातहि जीवस्वरूपापासून ही अविद्या दूर करता येत नाही. केवळ परमेश्वरच आपल्या कृपादृष्टीच्या अंगीने तसे करू शकतो. (उद्ब. ५४; 'ये जीवा अविद्ये विमाम करी : शुद्धपणे : ' शा. प्र. २८; 'कुरुणेचा राग करी : ठाऊनि अविद्याविष उतरी : ' उद्ब. गी. ७७३). कोण्या एका माणसाच्या आतल्याच्या आतील पदराळा, सुरणाच्या कांद्याच्या अंगी अशी स्वभावतः लाज असते त्याप्रमाणे बज्रझीटकी नावाची एक किडी लागली होती. तिला तेथून वेगळे करण्यासाठी अनेकांनी नाना प्रकारचे उपाय केले. तिला आगीने जाळले तरी ती जाळली जाईना; शस्त्राने दिले

छेदके पण ती छेदकी आईना; तिच्यावर घनाचे घाव घालून तिचा तुरा कर-
ण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो स्वयं गेल; साडखीने तिला तोडून काढण्या-
सहि अपयश आले. अनेकांना रोगाचे निदानच होईना. त्यामुळे त्यांच्या
उपायांनी रोग दूर होण्याऐवजी त्यापासून त्या माणसाच्या दुःख मात्र अधिक
होई. कित्येकांच्याबद्दल उपाय होता पण त्यांना रोगच कळेल आणि काहीना
रोग कळत होता पण त्यांना उपाय ठारक नव्हता. रोगाचे योग्य ते निदान
करून त्यावर उपाय-योजना करणारा एकच होता. त्याने त्या माणसाकडे अपेक्ष
पाजले. त्यामुळे तो किडी चरकडून मेली. जीवस्वरूपाची अविद्या या वज्र-
कीटकीप्रमाणे आहे. तिचा नाश करण्यासाठी जीव अनेक उपाय करतो, पण
त्यामुळे त्याच्याकडून नरकच अविक्रमिच्छा प्रमाणात बोटले जातात. परमे-
श्वर आपल्या कृपादृष्टीच्या अशीने येव्हा तिचा छेद करतोच तेव्हाच तिचा
नाश होऊ शकतो, एरवी नाही. जीवस्वरूपाक खगून असलेल्या अविद्येचा
बंध इतका दृढ असतो (वज्रकीटकीयेचा इष्टांत. २०).

अविद्यायुक्त 'केवल' जीवस्वरूप

एवंगुणविशिष्ट अविद्येने युक्त असलेल्या जीवाचे स्वरूप 'केवल'
आहे. (म. वा. २; वि. भा. १९७). वस्तुतः 'केवल' म्हणजे सत्त्वातील,
मानस सरोवरातील किंवा गगनगंगेतील उदकाप्रमाणे विशुद्ध, निर्मल, निर्भेळ.
पण असे आहे तर या सद्ब्र स्थितीतच जीव मोक्षप्राप्तीक योग्य आहे असे
म्हणावे लागेल, तथापि वस्तुस्थिति मात्र तशी नाही. कारण, अविद्याछेद
काल्यावाचून तो सरोवर विशुद्ध होऊ शकत नाही. 'केवल' या शब्दाने
सूचित होणारी जीवाची विशुद्धावस्था ही मूळ सृष्टिपूर्वी कोणत्याही कर्मांनी
तो मलिन होण्यापूर्वीची होय. आणि मूळ सृष्टिपूर्वी, अनादिकालपासून तो
अविद्यायुक्त असल्यामुळे त्याच्या त्याच स्थितीला 'केवल' हे नाव आहे.
अविद्यायुक्तत्वामुळे जीवाचे 'केवलत्व' मग पावते असे नाही. मोक्षप्राप्तीच्या

१. 'दुसरे नाही ते केवल । वैसे सरोचे उदक : वैसे मानस सरोवर : वैसे
गगनगंगेचे उदक । याचा ठाव दुसरे नाही । हे पदार्थ जोखट निर्मलधि । तैसा
जीव केवल' (म. वा. २.)

२. 'केवल हे क्षणिक : तारे केवल म्हणजे अस्मिचे युक्तत्व असून ज्ञान माहि-
जव असूनचि परि केवल हे लक्षण भंगलेची नाही .' (वि. व. १५७)

पूर्वीचा 'केवळ' जीव अवियेपासून मोकळा झाल्यानंतर 'कैवल्य' बनतो. (एक जीवकैवल्य : एक परकैवल्य : जीवकैवल्य ते परकैवल्यी रमे : वि. १३१). जीवाच्या 'केवळ' व 'कैवल्य' स्वरूपातील फरक असा आहे.

जीवस्वरूपावरील 'पाचपिशी'

तांदळाच्या शुद्ध दाण्यावर कोळ्याचे पाच पदर असतात, त्याप्रमाणे विशुद्ध जीवस्वरूपावर अनादिअविद्या, अज्ञान, अन्यथाज्ञान, जीवत्व व आदिमळ आ 'पाचपिशी' असतात. तथापि आरंभीची अविद्या हीच इतर चारींना मूळ असते. म्हणूनच तिला 'मूळाविद्या' असेहि नाव आहे. (मूळाविद्या छेदु करीति : उध्. ५४). जीवाच्या स्वरूपातील संतापित वामुग्री कार्याला येण्यास तीच कारणीभूत असल्यामुळे तिला 'मूळाविद्या' म्हणतात. या अवियेमुळेच जीवस्वरूपाचे अज्ञान कार्याला येते, अज्ञानामुळे अन्यथाज्ञान निर्माण होते, अन्यथाज्ञानामुळे आद्यमळ लागून जीवत्व प्रगट होते. अर्थात् अवियेप्रमाणेच अज्ञान हाहि जीवस्वरूपाचा दोष होय.

या पाचपिशींपैकी मूळाविद्येचे स्वरूप वर वर्णन केलेच आहे. एखाद्या गोष्टीचे मुळीच ज्ञान नसणे, ती ठाऊकच नसणे हे 'अज्ञान' होय. पण एखाद्या गोष्टीविषयी चुकीचे ज्ञान असणे हे 'अन्यथाज्ञान' होय. ईश्वराच्या ज्ञानाचा संपूर्ण अभाव असला तर ते ईश्वराविषयीचे 'अज्ञान' म्हणता येईल. पण जीवदेवतानाच ईश्वर म्हणजे हे 'अन्यथाज्ञान' होय. अज्ञानामुळे अन्यथाज्ञान निर्माण होते आणि अन्यथाज्ञानामुळे जीवाला आदिमळ लागतो व पुढे तो चतुर्विध कर्मफळांना जातो. (अच्युताचा अज्ञानी जन्मले चे अन्यथाज्ञान ते स्वर्ग : नरक : कर्मभूमि : मोक्ष : या चतुर्विधाते आपव-

१. 'जीवकैवल्य म्हणजे अविद्या फिटळिया जीवाहि कैवल्यरूप' (वि. स्व. १३१)

२. 'अज्ञान : अन्यथाज्ञान : अन्यथाज्ञानी जीवत्व : पाचपिशी : हे फिटे ते तांदुळ जाण कोडा' (क. स्व. उध्. ५४)

३. 'मूळाविद्या म्हणजे मुळीची म्हणौनि . सकळा बोजटेया गोमटेया मूळ' (सदर)

४. 'आत्मैतिक नेणीच ते अज्ञान : मग आताते ज्ञान म्हणे ते अन्यथाज्ञान : हे अज्ञानाचे कार्य . तथापासौनि उपाजे म्हणौनि' (म. वा. प्र.)

वीति असे : वि. ७). या आदिमळाचे स्वरूप पुढे वर्णन करण्यात येईल. जीवाला आदिमळ लागला म्हणजे त्याचे जीवत्व कार्यात्त येऊन तो सुखदुःखाचा भोग घेण्याला पात्र होतो. कारण जीवत्व म्हणजे जीवनक्रियेला-सुखदुःखग्रहणाला पात्र होणे, जीवत्व हा जीवस्वरूपाचा अविकार होय.

विकार : विकल्प : स्वभाव

पाचपिशीप्रमाणेच जीवाच्या ठिकाणी 'विकार : विकल्प : स्वभाव' हे तीन दोष (उद्द : १५) असून त्यांनाहि मूळ अविद्याच होय. अधिष्टेप्रमाणेच 'विकार' हा जीवस्वरूपाचा मूळ दोष होय. (आ. ४६). जीवाचे स्वरूप रजोगुणात्मक म्हणजे विकारमय आहे. त्याचे कार्य अविद्येच्या आश्रयामुळे आकाराळ येते, हा विकार पक्क जीवाच्या ठिकाणी इंद्रियधर्म म्हणून ओळखला जातो (विकार हा इंद्रियधर्म : आ. ५८). कारण इंद्रियविधानांच्या युक्तत्वामुळे त्याचे कार्य दिसू लागते. अविद्या ज्याप्रमाणे विकाराचा आश्रय आहे त्याप्रमाणे विकार हा विकल्प व स्वभाव या दोषांचा आश्रय आहे. विकारातूनच मनाच्या अधिष्ठानयुक्तत्वामुळे विकल्प निर्माण होतो आणि देशविधान-युक्तत्वामुळे स्वभावाची कार्ये दिसू लागतात. विकल्प म्हणजे 'अनीश्वरी ईश्वरबुद्धि : मग पवित्र : अपवित्र : शुचि : अशुचि : विटाल एवमादिक मनी कल्पी म्हणोनि विकल्प' (आ. स्थ. ५८). अनीश्वरी ईश्वरबुद्धीचा विकल्प हे अन्यथाज्ञानाचे (अतएव अविद्येचे) कार्य होय. क्षुत्पिपासा, मलमूत्र, शीतोष्ण व भयनिद्रा या देहद्रवांना स्वभाव असे म्हणतात.

मतित्रय

वरील दोषांप्रमाणे जीवस्वरूपात 'मतित्रय' देखील अनादि आहे. अधमति, अधगति व अधरति हे ते मतित्रय होय. (का रची : ये अधमति : अधगति : अधरति : म्हणोनि रची : संघ. १७). आरंभीच्या 'अध' शब्दावरून वस्तुतः हे 'अध'मतित्रय असल्याचे दिसून येईल. पण त्याचवरून हे मतित्रय जीवाच्या कर्मांनी ऊर्ध्व देखील होऊ शकते हे स्पष्ट होते. पण टेकडीच्या उतारावर अवलेली शिला वर चढवणे किंवा बोबो वाह-

१. 'इत्येचे कार्य जीवत्व : सुखदुःखमाहकत्व' (उ. स्थ. उद्द. ५४)

२. 'अधमति सो कर्मवसेचि म्हावा' (उ. स्थ. संघ. १७).

गान्या गंगाप्रवाहाला परत फिरवणे जसे कष्टाचे काम आहे तसेच हे अधममति-
त्रय उर्ध्व करणे देखील अयंत्त प्रयासाचे व दीर्घ कालावधीचे आहे. या
अधममतित्रयामुळे जीवाला निरंतर नीच कर्म करणेच फार आवडते. एखाद्या
नीच कर्माची वासना उत्पन्न होणे ही अधममति होय; ते नीच कर्म प्रत्यक्ष
करणे ही अधममति होय; आणि त्या नीच कर्मात रममाण होणे, आनंद मानणे
ही अधममति होय. या मतित्रयामुळे जीवाचा गंगोदकाप्रमाणे एकसारखा व
अधिकधिक अधःपात होत असतो. अधोमुखत्व हा जीवाचा स्वभावच
आहे. (साधे हो : जीव ऐसे अधोमुख असति : आ. २१)

अविद्या कुवस्तु : तिच्या आधार

हे अधममतित्रय जीवस्वरूपी अनादीचे असते हे खरे; वण त्याच्याहि
आधार असतो तो अविद्येचाच. कारण तिच्यामुळेच ते कार्याला येते. जीव
मतित्रयामुळेच नीचनीच देवतांचा मळ तयार करून पुढे संतासत कर्म
संपादन करतो व शेवटी स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष या चतुर्विध कर्म-
फळांचे छेप जोडतो. तेव्हा, या कर्मलेपांना मूळाधार अनादिअविद्येचाच
असतो हे उघड दिसते. म्हणूनच सर्वगुणविशिष्ट अविद्येला महानुभावानी
'कुवस्तु' म्हणून संबोधले आहे. 'अविद्या भावरूप : जड : अप्रकाशक :
जीवेशो युक्त । अविद्या अविद्येसी (आदिमळासी) मूल । अधममति :
अधममति : अधममति आदिकारण । स्वर्ग : नरक : कर्मभूमि : मोक्ष : या
चतुर्विध कर्मफळाच्या लेपांचा आश्रयो । अनादीची ऐसी कुवस्तु एक
असति यात अविद्या बोळिखे' (वि. २५, ६१). यात अविद्या कुवस्तूचे
सारांशाने वर्णन आले आहे.

सर्व दोषांचे आळे

या अविद्या कुवस्तूच्या युक्तत्वामुळे जीवस्वरूप सर्व दोषांचे आश्रय-

१. ' जैसा ओहोटलीचा गुंडा चढविता बहुत कष्ट लागती : यथा गंगोदक
तेही तेसेचि' (क. व. संस. १७).

२. ' ना : जीवाचा ढाढ अधममतित्रय असे : यातच तयासि नीचचि करू नये' (संस. प्र. १७).

स्थान झालेले आहे. (जीवु सर्व दोषांचे आळे : वि. २०२). अविद्येमुळे कार्याल्ल वेणान्या अज्ञान, अन्यथाज्ञान, मतित्रय आदि दोषांमुळे जीव नाही नाही ते दोष आचरतो. तो स्वार्थपर आहे (जीवु स्वार्थपर : वि. १९०) इतकेच नाही तर तो वंचकहि आहे. (जीव जीवा सरले असति : वि. १८९). तो स्वार्थपर असल्यामुळे दृष्टार्थाने जसा संतुष्ट होतो तसा अदृष्टार्थाने - शास्त्रवचनादिकांनी संतुष्ट होत नाही. त्याचे वंचकत्व तरी कुणाकुणाशी ? तो केवळ तिन्हाहतांची वंचना करतो असे नाही, तर आपल्या प्रीतीतील पात्रांचोहि वंचना करतो. तो स्वतः दोषी आहे हे तर खरेच, पण इतरांचे दोष पाहण्याकडे त्याचा कटाक्ष आदळतो. (जीवु भणिजे दोषदर्शिया गा : वि. मा. ४२). त्यातहि 'पोर जीवु आपुले मात्रागमन न देखे : परि पुढी-त्याचे वेश्वागमन देखे' (आ. १७५) ही त्याची वृत्ति आहे. तो सपेक्ष आहे; (जीव : देवता सपेक्षा-वि. मा. १६५) तसाच सामिमानहि आहे (जीव : देवता सामिमानिया-वि. मा. १६६). सारांश जीव हा असंख्य दोषांची निष्पत्तिमूर्ति आहे आणि हे सर्व अविद्यानामक कुवस्त्वा दृढ बंधनामुळे ! या 'अविद्येची अनंते दारे'- (आ. १६६) असल्यामुळे जीव जे अगणित दोष आचरतो त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे. (वि. २०३)

निष्क्रिय : निरानंद : परतंत्र

व्यक्त जीव जे नाना प्रकारचे दोष आचरण करतो त्या सर्वांची समृद्धि त्याच्या मूळ स्वरूपातच असते हे आपण पाहिले. वाशिवाय स्वरूपसमृद्धि-

१. 'सर्व दोषा आश्रयो ते अविद्या : तरी जीव का : ना : अविद्या म्हणता स्वतंत्र होईल : तिचे आधार जीव ज्ञान युक्त वसे म्हणौनि' (वि. स्व. २०२)

२. 'सरले असति म्हणजे अवघाचि कधी वंचक' (वि. स्व. १८९)

३. 'स्वार्थपर म्हणजे हा पोर दोष : का पा : जे दृष्टे संतोषे : बन्धनी झाले न संतोषे' (वि. स्व. १९०)

४. 'परी मैत्री जावकीया ठाई आदिकरुनि' (वि. स्व. १८९)

५. 'जीव अज्ञानिया : अन्यथाज्ञानिया : संदेहिया : प्रतारक : राजस : क्रोधोगिया : विषया : सामस : जीवधर्मिया : द्वेषी : कोपी : कसाह्या : अनंता कर्माश्रित : सकळमळवेष्टित : अविद्यायुक्त : अनंता सृष्टीचा प्रमाविद्या : आत्मघातक : वंचक : कर्मबंधाळ : हंशरदोही : नित्यनरकिया' (वि. स्व. १९२)

त्याने आणखीहि काही ठगिवा त्याच्या ठिकाणी आदळतात. जीव हा नित्य पदार्थ असला तरी तो पूर्णपणे निष्क्रिय आहे. मूळ सृष्टीपूर्वी मायास्वरूपातील तमोविभागात हा अगदी बळभरताप्रमाणे पडला होता. पुढे ईश्वरप्रवृत्तीमुळे मायेने त्याला आपल्या चैतन्याची (संलग्नाची) जोड देऊन कार्यप्रवण केले. या संलग्नरूप चैतन्यांशावाचून जीवस्वरूप स्वरोत्तरच अधः, पंगु, भगतिक असते, या दृष्टीने तो 'परतंत्र' असल्याचे दिसून येईल. या परतंत्र आध-
ल्याल ईश्वरज्ञानाने दृष्टि येऊन परमेश्वरानुसरण बडले म्हणजे कार्यकर्तृत्वाच्या बाबतीत तो नंतर स्वतंत्र होतो ही गोष्ट वेगळी.

दुसऱ्याहि एका दृष्टीने जीवस्वरूप परतंत्र ठरते. ते अनादि आणि नित्य असले तरी केवळ स्वतःच्या आचाराने राहण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी मुळीच नसते. इतर कुणाचा ना कुणाचा तरी आधार त्याला असलाच पाहिजे. मूळ सृष्टिपूर्वी जीवस्वरूप तमविभागात मायेच्या आश्रयाने होते तर सृष्टिकाळी ते कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रापंचिक कर्मफळाच्या आचाराने असते. सारांश, 'जीव मायेसि अधीनु होए : क प्रपंचासि अधीनु होए : मध्ये असणेचि नाही' (सं. ११). मोक्षप्राप्तिनंतरहि त्याला ईश्वरस्वरूपाचा आधार असतोच ! असे हे जीवस्वरूप 'परतंत्र'च नव्हे तर काय !

असे हे निष्क्रिय आणि परतंत्र जीवस्वरूप बळभरताप्रमाणे का होईना, पण आनंद उपभोगत पडलेले असेल म्हणजे तर तसेहि नाही. कारण ते पूर्णपणे 'निरानंद' आहे. कोणत्याहि प्रकारचा आनंद त्याच्या स्वरूपी नाही; आणि म्हणून स्वरूपगत असे कोणतेच सुख त्याला भोगायला सापडत नाही.
बद्धमुक्त

बरील विवेचनावेरून अनादिकाळापासून अविद्या, अज्ञान, अधमति-
श्रय, जीवत्व इत्यादि अनेक दोषांनी जीवस्वरूप 'बद्ध' असल्याचे दिसून

१. 'आन अविद्याछेद जालेया ईश्वरस्वरूपाभार होव असे : पर जीवास स्वातंत्र्ये असणेचि नाही' (छ. बं. सं. ११).

२ 'जीवाचे स्वरूप बोध्य : निरानंद : म्हणजे आनंद स्वरूपी नाही'
'जीव नित्य : निराकार : केवळ : अविद्यायुक्त : अनादीया : अप्रकाशक : निरानंद : म्हणजे स्वरूपीचे सुख नसे संतासंत कर्मी अधिकारिया (वि. बं. १७०)

येईल. यातील अविद्याबंध हाच सर्वात मुख्य व दृढ असा बंध होय. त्याच्याचमुळे जीवाला खरेखुरे 'बद्ध'त्व आलेले आहे. 'केवळ' जीवस्वरूप अविद्येने बद्ध असले तरी त्यापासून 'मुक्त' होऊन 'कैवल्य' वगून ईश्वर-स्वरूपाचा आनंद मोगण्याची पात्रता मात्र त्याच्या ठिकाणी आहे. म्हणूनच जीवस्वरूप 'बद्धमुक्त' म्हटले जाते. (बद्धमुक्त जीवु : वि. ४५). 'अविद्याजीवी अनादीची' (शा. प्र. ५६८) असल्यामुळे 'जीव बद्ध मायागुणपाशी' (शा. प्र. ६५९) हे खरे असले तरी 'याही मोक्षा पात्र वे होणे : ते बंधमुक्त लक्षणे : स्वरूप निर्गुणत्वे आंगी जाने : उमटे कैवल्याचे' (शा. प्र. ५६९) हेहि खरे आहे. या 'बद्धा'वस्येतून त्याला एक परमेश्वरच काय तो 'मुक्त' करू शकतो. त्यासाठी त्याने परमेश्वराची कृपा जोडली पाहिजे, ती जोडण्याची पात्रता जीवस्वरूपात अनादिकाळापासून आहे. **सर्जकत्व**

एखादी बरीवाईट गोष्ट संपादन करणे-अर्जन करणे हा जीवस्वरूपाचा महत्त्वाचा धर्म आहे. (जीव अर्जक : वि. २११). जीवस्वरूपाचे अनेक दोष ज्याप्रमाणे अविद्याधार आहेत तशा हा नव्हे. म्हणून अविद्याछेद साध्या-नंतर देखील हा धर्म त्याच्या ठिकाणी कायमच असतो. अर्जन करणे म्हणजे क्लेशाधिकार जोडणे अविद्याछेद होऊन जीव प्रामाण्य पोचला म्हणजे नवीन असे त्याला काहीच जोडावचे नसते ही गोष्ट वेगळी. तथापि त्याच्या ठिकाणी 'अर्जकत्व' असतेच. कारण ते यथार्थपणे स्वरूपगत आहे.

सर्वाधिकारित्व

कोणतेहि संतासंत कर्म अर्जन करण्यासाठी जीवाच्या स्वरूपा सर्वा-

१. 'बद्धमुक्त म्हणितलेल्या अविद्या बांधले असति : परि परमेश्वर सोड-विति सरि सुटति . कां जे : जीवाची अविद्या युक्त असे : केलेया भिन्न होत असे : म्हणौनि ! अनादीचे बंध परि केलेया मोकळे होति म्हणौनि बद्धमुक्त जीव (वि. स्व. ४५)

२. 'अर्जक म्हणजे क्लेशाधिकारी आसीचेहि :... म्हणजे अविद्या छेदुनि प्राप्त पावले तेहा जीव क्लेशाधिकारी : एवं अर्जक स्वरूपत्व न पाळते' 'जीवाजक म्हणजे संतासंत अर्जाचे हे जीवाचे स्वरूप सांगितले' (वि. वं. १११)

धिकारित्व आहे. (जीवु सर्वाधिकार्याः व्या. मा. १७९). याच्या आधारे स्याख्या वाटेल ती ओखटी किंवा गोमटी क्रिया करता येते. जीवस्वरूप हे मुळात एखाद्या कोवळ्या वाळकाप्रमाणे अगदी निर्दोष असते. त्या वाळकाचे तळीव पदार्थ होतात, ते चिरूनहि त्याचे काही पदार्थ तयार करता येतात, कोशिरीर होते, लोणचे होते; वाटल्यास ते कच्चेच खाऊन टाकता येते. त्याप्रमाणे सर्वाधिकारी जीवाचेहि बरेवाईट, काय वाटेल ते होऊ शकते. त्याने मनात आणजे तर तो शास्त्राभ्यास करील, वैराग्याने राहायचे भटले तरी तो राहू शकेल, त्याला ईश्वराने ज्ञान किंवा प्रेम देण्याचे योगळे तर तेहि स्याख होऊ शकेल. (कोवळेया वाळुकाचा दृष्टांत. ३४). त्याच्या स्वरूपाचे हे सर्वाधिकारित्व असे सर्व प्रकारे उपयोगी आहे.

संतसंतसामुग्री

जीवाने या सर्वाधिकारित्वाचा उपयोग कसा करायचा हाच काय तो प्रश्न आहे. त्याने चांगल्या रीतीने त्याचा उपयोग केला तर त्याचे आत्यंतिक गोमटे होऊ शकेल, आणि वाईट रीतीने उपयोग केला तर तो नित्यनरकासारख्या आत्यंतिक ओखळ्याचा वाटेकरी होईल. या बाबतीत जीवाची स्थिति डोळ्या-सारखी असते. डोळ्यांच्या ठिकाणी निसर्गतःच दोन सामुग्री असतात. एक तेजःसामुग्री व दुसरी मेदसामुग्री. डोळ्यांची तेजःसामुग्री वाढवली तर 'दृष्टि' इतकी तीक्ष्ण होते की रत्नांच्या गर्भात झळकणारे रंगहि दिसू शकतात. पण तेजःसामुग्री न वाढवित त्यांची नुसती मेदसामुग्री वाढवली तर शेवटी त्यांना काहीच दिसत नाही. तद्वत् जीवाच्या ठिकाणीहि स्वभावतःच दोन सामुग्री असतात. एक संतसामुग्री, दुसरी असंतसामुग्री. जीवाने आपली संतसामुग्री वाढवली तर तो चैतन्यमायेचेच फळ काय पण प्रत्यक्ष परमेश्वराचे प्रेमहि प्राप्त करून घेऊ शकतो. पण संतसामुग्रीची उपेक्षा करून त्याने असंतसामुग्रीच वाढवली तर तो शेवटी नित्यनरकाचा पात्र होतो. (डोळेयाचा दृष्टांत. १४).

सकळासी मिळिजे पेसी शकि

सारांश, आपल्या स्वरूपाच्या सर्वाधिकारित्वामुळे जीवाचे, त्याचा कर्तृत्वाप्रमाणे बरेवाईट होऊ शकते, जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या या शक्तीचे

निराल्या घब्दात असे वर्णन करून येईल की, जीवस्वरूपात सर्वांशी मिलण्याने अद्भुत सामर्थ्य आहे. त्याचमुळे तो सगळ्यांच्या सुखास पान होऊ शकतो. 'मिलीचे ऐंसी शक्ति : जीवी केवळकरे आति : भूमीनि ऋषादि मुख्य आसी : योग्य सकळाचिवे' (आ.प्र.१६८) या शब्दात पंडित विघ्नाशने या सर्वाधिकारित्वाचे वर्णन केलेले आहे. जीव स्वतः 'निरानंद' आहे हे सरे, पण त्याच्या ठिकठप्पी असलेल्या सर्वाधिकारित्वामुळे तो कोणत्याहि देवतेच्या, इतकेच नव्हे तर ईश्वराच्याहि आनंदास पान होऊ शकतो. ईश्वराने आपला आनंद त्याला दावचा नष्टाळे तर जोवास तो ग्रहण करत येतो. तो स्वमायतः अज्ञान असला तरी सर्वाधिकारित्वामुळे 'बोच' म्हणजे ईश्वराच्या बोधाला पान आहे.

जैसा संगी ठेविजे तैसा ठाके

जीवाला ज्याच्या साक्षिण्यात ठेवाळ त्याच्या सारखा तो होऊ शकतो. (जीवु जैसा संगी ठेविजे तैसा ठाके : वि. मा. १९). त्याच देवताफळात नेऊन पोचवळे तर तो स्वतःच देवता होऊन राहतो, म्हणजे आपण देवताच आहोत असे कल्पून तिच्या सुलहु-खाचा तो मानलेपाने लपभोव येतो. मुक्तिनंतर त्याला ईश्वरस्वरूपात पोचवळे तर 'आनंदाने' तो ईश्वरसारखाच होतो. कौकिक व्यवहारात देखील ज्या स्वकीच्या साक्षिण्यात जीव राहतो त्याच्याच सारखा त्याचा स्वभाव बनतो हे आपण पाहतोच. हे बुलण्याहि एका अर्थाने सरे आहे. पाणी ज्या भांड्यात पावला त्या भांड्याचा आकार धारण करते; त्याप्रमाणे जीवस्वरूप ज्या कर्मफळात ओतले चाईल त्याचा आकार स्वीकारते. संपूर्ण बौद्धस्वरूप मुंगीच्या शरीरात ओतले तर मुंगीचा, पशूच्या शरीरात ओतले तर पशूचा, मानसाच्या शरीरात ओतले तर मानसाचा, इतकेच नव्हे पण ब्रह्मांडीय देवतेच्या प्रापंचिक मूर्तीत ओतले तर त्या देवतामूर्तीचा आकार धारण करते. यावरून जीवस्वरूपी संकोचण्याचा व आपल्या कमालमर्यादिरहित विकासण्याचा गर्भ अस्तित्वाचे दिष्टून येईल.

१. जीवस्वरूप सकळासी मिळिजे : नाव सर्वांचेवा सुखास पान होव्हे केळ सर्वाधिकारी' (वि. वं. १४७)

२. 'जसत कियेतव असंत कर्मकळी कर्मकळारवने तावतल होत ज्हे : हेसेरि संत कियेतव संत कळी संत कर्मकळापरवेडु तावतल होत ज्हे' (वि. वं. १८८)

एकदेशी

पण जीवाच्या वा स्वरूपधर्माचा एकदेशीपणाची भयंदा आहे. जीव एकदेशी असल्यामुळे (एक एकदेशिया, एक अनंतु : भा.प्र. ६१३) तो एका वेळेच्या एकाच ठिकाणी वेचून राहतो. अनेक ठिकाणी एकाच वेळी राहण्याची शक्ती त्याच्या ठिकाणी नाही. मनोबननि मुखात तर मुखातच, दुःखात तर दुःखातच तो वेचेल. पण एकाच वेळी मुखात व दुःखातहि वेचून राहणे त्याला शक्य नाही. दोन निरनिराळ्या भक्तीची स्थापनेने त्याला एकाच क्षितीने ऐकता येत नाहीत. स्वरूपानेहि त्याला एकाच वेळी दोन भिन्न स्थळी राहता येणे शक्य नाही. म्हणजे एकच जीव, एकाच वेळी निरनिराळ्या कर्म-फळात व्यापला बाळू शकत नाही तसेच एक क्रिया आचरीत असताना त्याच वेळी दुसरी क्रिया आचरणे देखील त्याला शक्य नाही. कारण एकदेशी-पणा हा जीवस्वरूपाचा धर्म आहे. (जीवे चे होभावे तेचि होए : वि. ४६)

अव्यक्त : भावरूप : निराकार

एवंगुणनिश्चित जीवस्वरूप हा भावरूप पदार्थ असून तो अव्यक्त आहे. ते अनादि अर्था निःश असले तरी अनेक म्हणजे अमर्याद मात्र नाही. कारण प्रत्येक जीवाचे स्वरूप शंभर ब्रह्मांडाएवढे मर्यादित आहे. किंबांमुंगी-सारख्या सूक्ष्म जीवजंतूच्या शरीरात शंभर ब्रह्मांडाएवढे विशाल जीवस्वरूप सामत्येलेले असते ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे ! जीवस्वरूपाच्या अद्भुत शक्तीचसामर्थ्याचीहि त्यावरून कल्पना करता येईल. असे हे भावरूप आणि मर्यादित असलेले जीवस्वरूप 'निराकार' असते. 'जीव नित्य : निराकार' (वि. २७. १४७) असे पक्षकाराने नटलेच आहे. 'अमर्याद' जीव 'निराकार' असतो असे म्हणजे परस्परविरोधी वाटते. पण 'निराकार' याचा

१. 'जीवे चे होभावे म्हणूनतेवा : चे चे ओगीते असे तेथचि वेचे : जाणिकाळागी बरेना : एकदेशिया म्हणूनते : स्वरूपे : क्रिया : मनोधर्म : दुसरेया पवाडेना... म्हणजे जिये कर्मफळी व्यापूनि मितःका : तर दुसरा व्याप व रे.' (वि. सं. ४६)

२. 'जीवाचे स्वरूप ओध्यः भावरूप : जेतन : नित्य : अज्ञान :' (वि. सं. १४७)

३. 'तरी जाधी जीवच का : साम्य असे म्हणूनते : अव्यक्त : केवळ : देवताचे अस्तित्व' (क. २७. स. वा. २)

या ठिकाणी इतकाच अर्थ प्यावचा की, जीवस्वरूप विशिष्ट अवयवांनी किंवा विशिष्ट आकाराने युक्त नसते. त्याला अवस्थित असा कोणताच आकार नसतो. तथापि जीवस्वरूपाची मर्यादा मात्र निश्चित आहे.

स्वरूपमर्यादा

मळमळनेच्या वेळी धोवेपरत्वे जीवाचे स्वरूप एक दशांशाने संकोचत असते. (पुढे पा. १५६, १६५ पाहा) हा नियम लक्षात घेतला तर जीवाच्या मूळ स्वरूपाची मर्यादा सहज निश्चित करता येते. कर्मभूमीच्या योग्यतांकर देवतांचे मूळ लंगरुपावर जीवस्वरूप त्या स्थानातील देवतांशा अम्यक्त स्वरूपावधीने संकोचून राहते; अर्थात् तेथे ते ५०० योजने असते. अष्टौ-देवयोनीच्या मळाने ५ हजार योजने; अंतराळच्या मळाने ५० हजार; स्वर्गाच्या मळाने ५ लक्ष; सप्तर्षीसर्वकुंडीच्या मळाने ५० लक्ष; क्षीर-ब्धीच्या मळाने ५ कोटी; अष्टभैरवाच्या मळाने ५० कोटी; विश्वेच्या मळाने ५०० कोटी, व आदिमळाने ५ हजार कोटी आवरलेले असते. अर्थात् पाहि-पेक्षा जीवस्वरूप दहापटींनी विशाल म्हणजे ५० हजार कोटी असले पाहिजे, प्रत्येक अम्यक्त ब्रह्मांडाची मर्यादा ५०० कोटी आहे. तेव्हा जीवस्वरूप साहजिकपणेच १०० ब्रह्मांडाएवढे ठरते.

तमोविभागात पडलेले

अशा असंख्य जीवांची स्वरूपे आपापल्या मर्यादेने मूळसृष्टीपूर्वी तमोविभागात सुखदुःखरहित स्थितीत पडलेली होती—त्यात ती हरपून गेलेली होती. विशाल समुद्रात व्याघ्रप्रमाणे असंख्य लछ्मर प्राणी निमग्न झालेले असतात तद्वत् अनंत ब्रह्मांडी घातले जाणारे जीव तमोमायेच्या स्वरूपात हरपून गेलेले होते. अर्थात् आपापल्या स्वरूपमर्यादेने ते त्या ठिकाणी असताना एकमेकांना व्यापून नव्हते, तर एकमेकापासून दूर होते हे बऱ्याच ठेवले पाहिजे. जीवाचे स्वरूप स्थूल मानाने या प्रकारचे आहे.

१. 'आदीमळेवीण जीव जावरेंना : तो कैला : ना : आदीमळे जन्मद ब्रह्मांडे जावरिला : दाहा ब्रह्मांडे राहिला' (वि. मं. ६१) यावरूनहि अम्यक्त जीवस्वरूपाची मर्यादा १०० अम्यक्त ब्रह्मांडाएवढी असण्याची दिसून येईल.

२. ' निमग्न म्हणजे हरपके : बघा समुद्री जळचरे ' (क. ल. संत, १)

प्रकरण ३ रे

देवताचक्र

ते ही नित्यशाश्वत : भववीनाशरहित
आमंदे सदोदित : शक्तिचक्र ते (धड. गी. ५४५)

प्रेमर्यादिगुणी घोरा : देवता असति अपारा
पुणु चरुगुणांचिया आंकारा : गोसावी मीचि एकु (सवर. ५५१)

देवता म्हणजे काय ?

महानुभावांच्या चार नित्य वस्तुपैकी 'देवता' ही दुसरी महत्त्वाची वस्तु होय; आणि जीव, प्रपंच व परमेश्वर या तीन वस्तूंप्याहून ती निराळी होय. हे सुद्धाच या ठिकाणी सांगण्याचे प्रयोजन असे की, श्रीचक्रपरस्वामींनी 'देवता' शब्द स्थूल मानाने जीवप्रपंचपरमेश्वरन्यतिरिक्त असलेल्या वस्तुविषयी वापरलेला असला तरी परमेश्वर या अर्थानेहि तो वापरलेला आढळतो. 'अन्यम्याहुती'त देवता व परमेश्वर हे दोन्ही शब्द निरनिराळ्या वस्तुविषयी वापरलेले आहेत. (देवता होति परि परमेश्वर न न्हति : अ.न्या. १ ते ९; तसेच संहां. १०; १६; म.वा. ६; आ.मा. १८९, वि. ४५, १११, २१२; वि.मा. १६५, १६६). सामान्यतः 'देव' हा शब्दहि परमेश्वर या अर्थानेच योजलेला आहे. तथापि कचित् 'देव' शब्द 'देवता' या अर्थाने तर 'देवता' शब्द 'देव' किंवा 'परमेश्वर' या अर्थाने वापरलेला आढळतो. 'देवांचा ठाड मध्यमा'— (वि. १८); देवामध्ये अवतरेति— (वि. १०६);— 'देवा आनंदु' (वि. १०२) या वचनात 'देव' शब्द 'देवता' या अर्थाने वापरलेला आहे, तर

‘देवतास्मरणे’ (अ.प.४)^१—‘देवता हृदयासि ये’ (आ.११४); ‘देखिले गा : हा ठावो वेन्ही देवतेचा ठाई वेचलेपण होआवे’ (आ.२०४); ‘पृथ्वी-एसणे खण असे : आणि परमेश्वराएसणी देवता असे’—(आ.२७४) वगैरे वचनात ‘देवता’ शब्द ‘परमेश्वर’ या अर्थाने वाचलेल्या आढळतो. परंतु देवता ही जीव, प्रपंच व परमेश्वर बान्धवितरिक्त असलेली एक वेगळी वस्तु होय, त्याच अर्थाने ‘देवताचक्रा’चा या प्रकरणात परामर्श व्याख्या आहे.

अनेक देवता

जीवाप्रमाणेच देवता ही वस्तु ‘एक’ म्हटली ती केवळ चातित्वात, वस्तुतः देवता एक आहे असे नाही. त्या अनेक आहेत. ‘देवता होति परि परमेश्वर नन्देति’ (अ.न्या.१-९); ‘देवता स्वरूपी स्थिता होती’ (संहा. १३); ‘शक्तिशब्दे सकळहि देवता’—(म.वा.६); ‘नित्यब्रह्मा देवता—’ (वि.४५); ‘अनंत ब्रह्मांडे : अनंत देवता ...’ (वि.२१२) इत्यादि वचनां-वरून व ‘तैसिया देवर्थादिगुणी शिरा : देवता अवति अपारा’ (उद्ग.गी.५५१); ‘तेन्हेली चतुर्गुण-भजने : वर्णाश्रम-साधने : सकळ देवतांची ज्ञाने : शंको-ळिली’ (ऋद्धि.व.१६६) या ओव्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. ‘एषानि देवताचक्र निरूपिता : पृथ्वीएसणे कळीत आणि मेरुएसणी खडी न पुरे’ (वि.२७०), ‘देवताचक्र’ या शब्दावरूनहि देवतांचे अनेकत्व सिद्ध होते.

दुसरे असे की ‘देवता’ शब्द स्त्रीलिंगी असल्या तरी त्यावरून सर्व देवता स्त्रीदेवता आहेत असे मात्र नाही. पुरुष आणि स्त्रीदेवता या दोहों-चाहि त्या शब्दात अंतर्भाव होतो. गंधर्व, इंद्र, चंद्र, हरि, हर, ब्रह्मा, शेषधात्री, भैरव (अ.भ्या. २-७) या पुरुषनामावरून व ‘विश्व’ ‘चैतन्य’ = माया (अ.भ्या.८;९); वक्षिणी (वि.मा. ८८) इत्यादि स्त्रीनामावरून हे दिसेल. देवतांची संख्या व घोषे

प्रत्येक ब्रह्मांडात एकूण ८१ कोटी सन्वाल्ख दहा देवता आहेत. आपल्या एका चौपदीत दामोदर पंडिताने ‘एक्यांशि कोडी सवाय लख दहा : परि दळवाडे तथा मावि तीनचि पुरा.’ (चौपदी.५४) या शब्दात देवतांच्या

१ ‘देवता म्हणजे देवता-राती : ते पक्षी वहुवचन घाणारे’ (वि.सं. ३११)

संख्येचा निर्देश केलेला आढळतो. सूत्रपाठातील 'विद्यामार्ग' प्रकरणात ओक्तेच्या विद्यांच्या संख्येवरूनहि देवतांची ही संख्या निश्चित करता येते. यांचे एकंदर ९ थोवे असून थोवेपरत्वे देवतांची संख्या पुढील प्रमाणे आहे. (१) कर्मभूमीच्या देवता : १३ कोटी. (२) अष्टौदेवयोनीच्या देवता : १३ कोटी. (३) अंतराळीच्या देवता : १३ कोटी. (४) स्वर्गीच्या देवता : १३ कोटी. (५) सत्य-कैलास-वैकुण्ठीच्या देवता : ९ कोटी. (६) क्षीराब्धीच्या देवता : १। लक्ष. (७) अष्टभैरव : ८. (८) विश्व : १. (९) माया : १. **स्थातील ऊचनीचक्रम**

या सर्व थोव्यामध्ये ऊचनीचादिक्रम आहे. 'देवता एकी ऊचा : एकी नीचा' (वि.मा. १३) आहेत. माया ही सर्वात ऊच देवता होय. विश्वदेवता मायेपेक्षा नीच; विश्वेपेक्षा अष्टभैरव देवता नीच; अष्टभैरवापेक्षा क्षीराब्धीच्या देवता नीच; त्याहून सत्यकैलासवैकुण्ठीच्या नीच; त्याहून स्वर्गीच्या देवता नीच; स्वर्गीच्या देवताहून अंतराळातील देवता नीच, अंतराळातील देवता-पेक्षा अष्टौदेवयोनीच्या देवता नीच, आणि अष्टदेवयोनीच्या देवतापेक्षा कर्मभूमीच्या देवता नीच होत. अर्थात् सर्वात नीच देवता कर्मभूमीच्या असून माया ही सर्वात ऊच देवता होय.

हा ऊचनीचादिक्रम थोव्यापरत्वेच आहे असे नाही तर तो प्रत्येक थोव्यास स्वतंत्रपणेहि लागू आहे. म्हणजे प्रत्येक थोव्यात ज्या अनेक देवता आहेत त्यांच्यातहि ही उचनीचता आहेच. उदाहरणार्थ : कर्मभूमीच्या थोव्यात असलेल्या १३ कोटी देवतांमध्ये एक देवता उंच तर दुसरी नीच हा क्रम आहेच. यक्षिणी ही कर्मभूमीची सर्वात नीच देवता आहे. तिच्यापेक्षा

२. 'विद्यामार्ग' प्रकरणात सर्व देवतांच्या विद्यांची संख्या पुढीलप्रमाणे सांगित-लेली आहे. 'यकि विद्या : दोणे विद्या : जाठि विद्या : सबावे लक्ष नव कोटी विद्या : बाह्यादि कोटी विद्या' यातील ईश्वराची एक विद्या (=ब्रह्मविद्या) सोडून दिखी तर देवतांच्या विद्यांची संख्या ८१ कोटी सन्नाकस दहा होते, हे दिसून येईल. 'ब्रह्मांडी-विद्या देवता : म्हणजे छप्पन कोटी ब्रह्मांडीच्या देवता : एक्याशी कोटी : सन्नाकस दहा देवता' (उ.सं.म.वा.मू.पटीठिका).

२. कक्षणवंदातील अन्यव्यावृत्ति प्रकरणाच्या टीकेत थोवेपरत्वे नी देवतांची संख्या मांडली आहे तीच तेथे दिखी आहे.

३. 'सेवडीक यक्षिणीचे स्वरूप तब'... (उ.सं.म.वा. १)

यश ही देवता उंच होय. अद्याव फामांने सगळ्या देवता ऊचनीचत्वाच्या बंधनाने बांधलेल्या आहेत.

दोन अपवाद

याच अपवाद फक्त दोन योग्यांचे आहेत. 'देवता एकी कृपा : एकी नीचा : पैली आठ : ऐली तीन्ही समानचि' (वि.मा. ९१) असे सूत्र आहे. 'पैली'कडचे आठ म्हणजे अष्टभैरव हे सारल्या योग्यतेचे आहेत. त्याप्रमाणे 'ऐली'कडचे तीन म्हणजे सत्यकैलासवेकुंठाच्या योग्यातील हरिहरजसा हेहि सारल्याच योग्यतेचे आहेत. याचा अर्थ अष्टभैरवांची आणि हरिहर ब्रह्मणाची योग्यता सारली आहे असा मान नाही. कारण ऊचनीचत्वाच्या नियमानुसार योग्यापरते विचार करत सत्यकैलासवेकुंठाच्या योग्यापेक्षा क्षीरान्धीचा योग्या आणि त्याहिपेक्षा अष्टभैरवाचा योग्या उंच म्हणजे श्रेष्ठ आहे. तेव्हा अष्टभैरवांची आणि हरिहरब्रह्मणाची योग्यता सारली होऊच शकत नाही. मूळ सूत्राचा अर्थ इतक्याच की, अष्टभैरवाच्या योग्यामधील आठहि भैरव हे सारल्या योग्यतेचे आहेत. तसेच सत्यकैलासवेकुंठाच्या योग्यातील हरिहरजसा हे सारल्या योग्यतेचे आहेत. 'तीन्ही नामे तीन्ही राणे समानचि' (वि. ३५) यावरूनहि त्यांच्या समानत्वाची कल्पना येऊ शकेल.

सत्यकैलासवेकुंठाच्या योग्यात हा ऊचनीचत्वाचा क्रम मुळीच लागू नाही असे मान नाही. या योग्यातील देवतांचे हरि, हर व जसा हे तीन प्रमुख राणे आहेत. ते तिन्ही राणे सारल्या योग्यतेचे आहेत. पण प्रत्येक राण्याच्या परिवारात मात्र ऊचनीचत्वाचा क्रम आहेच उदा:-सत्यकैलासील ब्रह्मणापेक्षा त्याची स्त्री ही नीच आहे. तिच्यापेक्षा त्यांचा प्रधान नीच आहे. या राण्याच्या परिवारातील शेवटच्या दारवंडेकारपर्यंत हा नियम लागू आहे. श्री स्थिति ब्रह्मणाच्या परिवाराची तीच स्थिति हरि व हर यांच्याहि परिवाराची. तथापि 'तीन्ही राणे समानचि' या सूत्रावरून त्यांच्या त्या त्या परिवाराचीहि समानता ध्वनित होते. म्हणजे या तिन्ही राण्याप्रमाणेच, तिन्ही राण्यांच्या स्त्रिया, तिन्ही राण्यांचे प्रधान तो तिन्ही राण्यांचे दारवंडेकार हे सारल्याच योग्यतेचे आहेत असे दिसून येते.

१. " दुसरे - समान म्हणजे राण्यांचे असे समानत्व तैत्तिरीय - म्हणजे परिवारातहि तैत्तिरीय तीन स्त्रीही भेदां तिहींच्या परिवाराचे समानत्व दारवंडेकारपर्यंत " (वि.मं. १५)

स्वरूपमर्यादा

ऊचनीचत्वाचा हा नियम इतर नावतीतहि लागू आहे. उदा : देवतांच्या स्वरूपांची मर्यादा निश्चित आहे. पण योवेपरत्वे खात्रील शोभ्यातील देवतांच्या स्वरूपमर्यादेपेक्षा वरील योग्यातील देवतांची स्वरूपमर्यादा दहापटींनी अधिक असते. उदा : कर्मभूमीची आणि त्यातील सर्व देवतांच्या स्वरूपांची मर्यादा ५०० योजने आहे. त्यापेक्षा खंय थोका अष्टौदेवयोनीचा, या शोभ्यातील देवतांची स्वरूपमर्यादा ५ हजार योजने; अंतराळातील देवतांची स्वरूपमर्यादा ५० हजार योजने; स्वर्गातील देवतांची ५ लक्ष; सत्यकालस-बैकुंठातील देवतांची ५० लक्ष; श्रीराक्षसीतील देवतांची ५ कोटी; अष्टभैरवांची ५० कोटी; आणि विश्वदेवतेची स्वरूपमर्यादा ५०० कोटी योजने आहे. विशेष-वरील देवता माया ही अनंततनूतांबव्यापिनी असस्यामुळे तिच्या स्वरूपमर्यादेची गणना मात्र परमेश्वरावाचून कुणालाहि करता येत नाही.

ही स्वरूपमर्यादा योवेपरत्वे दहा पटींनी अधिक आहे याचाच अर्थ असता की मध्येक शोभ्यातील सर्व देवतांची स्वरूपमर्यादा सारली आहे. म्हणजे असे की, कर्मभूमीतील दोष्टची देवता जी यक्षिणी तिच्या स्वरूपाची व त्याच शोभ्यातील सर्व भेष्ट देवतेच्या स्वरूपाची मर्यादा सारलीच-अर्थात् ५०० योजनेची आहे. पण कर्मभूमीच्या भेष्ट देवतेची स्वरूपमर्यादा ५०० योजने असली तरी तिच्यावरील पण अष्टौदेवयोनीतील सर्वांत नीच देवतेच्या स्वरूपाची मर्यादा ५ हजार योजने आहे. कारण ती वरच्या शोभ्यातील देवता होय.

१. 'या : तर तयांची अव्यक्त-स्वरूप-मर्यादा काह पा : ना ते कर्मभूमीचेया देवता-स्वरूपपरत्वे दहाशे अधिक असते' (क. वं. अ. ब्रा. कापिका २); 'तयांची अव्यक्ता कैती पा : ना : स्वरूपसंपूर्णत्वे ते अहमेदी : तथा स्वरूपमर्यादा तथा पंचशकार तेहि दशांशेवि असति : ' (सदर. कापिका. १). यावरून योवेपरत्वे देवतास्वरूपे दहापटींनी अधिक असण्याचा नियम निघतो.

२. 'आन स्वरूपावकासे तर शोभ्यामध्ये सारिखीचे : आन योवेपरत्वे तर दशांशे जाणजे' (सदर.).

३. 'सेवटीक देवतेचे स्वरूप सब कर्मभूमीएवढे होभावेचि असते' (क. स्थ. अ. ब्रा. १)

पंचप्रकार

देवतांची स्वरूपे चेतन असून त्यांच्या ठिकाणी ज्ञान, सुख, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश या पंचप्रकारांची समृद्धि असते. 'तैत्तिर्या ऐश्वर्यादि गुणी घोरा : देवता अवति अघारा' (उद्ग.गी.५.२१) या ओवीत भास्करभट्ट बोरीकराने हे पंचप्रकार सूचित केले आहेत. पण पंडित दिक्षनाथाने 'ज्ञान सुख सामर्थ्य प्रकाशी : सरी नाही ऐश्वर्येशी : पाहता सिद्धांत मासके कशी : पोरकली प्रबोधाचा' (शा.प्र.५८८) या ओवीत त्याचा स्पष्ट निर्देश केलेला आहे. हे पंचप्रकार म्हणजे देवतास्वरूपीची समृद्धि होय. ती तिथे मूळची म्हणजे अनादिकाळापासून आहे. या पंचप्रकारासहित असलेल्या देवता-स्वरूपांना कंचनीचत्वाचा नियम लागू आहे. किंबहुना, एका देवतेपेक्षा दुसरी बरीच देवता कंच आहे याचा अर्थच असा की, त्या नीच म्हणजे जाळीक देवतेपेक्षा कंच म्हणजे भेद देवतेच्या ठिकाणी हे पंचप्रकार अधिक प्रमाणात आहेत. आणि हे प्रमाणहि ठरलेले आहे. साहज्या देवतेपेक्षा बरीच देवतेच्या ठिकाणी हे पंचप्रकार आठ पटींनी अधिक असतात. उदा: कर्म-भूमीतील शेवटच्या दक्षिणीच्या ठिकाणी असलेल्या ज्ञानसुखसामर्थ्यादिकपेक्षा तिच्यावरील देवता 'यक्ष', त्याच्या ठिकाणी ही ज्ञानसुखसामर्थ्ये आठ पटींनी

१. 'चेतनाची सामर्थ्य : प्रकाशरूपता ' ज्ञान : सुख : ऐश्वर्य जसे ' (क.स्व.म.व्या.४). 'चदप्रकार ते कवण : ना लक्ष्ये : ज्ञाने : सुखे : सामर्थ्ये ऐश्वर्ये : प्रकाशे ' (क. व. अ. व्या. १). यातील शेवटचे पाच हेच पंचप्रकार होत.

२. किंसेकांच्या मते साहजिक देवतेपेक्षा बरीच देवतेच्या ठिकाणी हे पंचप्रकार दहा पटींनी अधिक असतात. यागीक पात्रावरील पहिली तळटीप पाहा. 'स्वरूपा-वर्धित्याप तर बोधेयापरत्वे दशांशे ' बोधेमीतर संपूर्णोद्धारस्व कचनीचादि भेदी अष्टगुणा व्याप मय सामर्थ्यादि पंचप्रकाराविषयी तर दक्षिणीपात्रांनी विश्वपर्वत दशांशे जाणावे. ' ' पाच प्रकारांचे सांगितले : तेचि ज्ञाने म्हणितकेया कचेचे ज्ञान दशांशे जाणजे : तेचोचि सुखे ' सामर्थ्ये : प्रकाशे ' ऐश्वर्ये ' (वि. व. ४४). हे मग बोधेपरत्वे देवतांची स्वरूपमर्यादा दहा पटींनी अधिक असते, या नियमावर जाधारलेले आहे, तर 'आठ पटींनी अधिक' हे मग संपूर्णोद्धारत्वाच्या साक्षरुपावर जाधारकेले आहे, आणि तेच अधिक सशुक्तिक वाटते की पाहिलेला अनेक पोद्यातून 'दहा पटी' च्या मताचाच स्वीकार केलेला असला तरी 'आठ पटी'चे मग अधिक सशुक्तिक असल्यामुळे तेच या ठिकाणी नमूद केले आहे.

अधिक आहेत. हा क्रम शोबेपरतवे नव्हे, तर देवतापरतवे शेषटपर्यंत जाणावा. तथापि, विश्वेच्या ठिकाणी असलेल्या पंचप्रकारापेक्षा मायेच्या ठिकाणी असलेले पंचप्रकार हे देखील आठव पटींनी अधिक आहेत असे मात्र नाही; तर ते अनंत पटींनी अधिक आहेत. कारण, सकळब्रह्मांडन्यायिनी (वि.मा. ११३) मायेच्या पोटात अशी अनंत विश्वे साठलेली आहेत.

एकात इतर चारहि अंतर्भूत

देवतांच्या पंचप्रकारांचा एक विशेष असा की, त्यांपैकी प्रत्येक प्रकारात बाकीचे चार प्रकार अंतर्भूत होतात. उदा: 'ज्ञान' प्रकारात इतर चार म्हणजे सुख, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश ही येतातच. तसेच 'सुख' प्रकारात ज्ञान, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश ही अंतर्भूत आहेतच. हीच गोष्ट इतर प्रकारांचीहि. यावरून पंचप्रकारापैकी प्रत्येक प्रकारात एक प्रकार मामुख्याने तर इतर चार प्रकार आनुवंशिक अवस्थात असे दिसून येईल. उदा: संसरणकाळी माया संस्र्माजवळील ज्ञान हरण करून घेते. सेश्वा त्या ज्ञानात आनुवंशिक अवस्थेचे इतर प्रकारहि सहजच हरण केले जातोत. दुसरे असे की, सूक्ष्म प्रपंच-रचनेसाठी माया जीवाला आपल्या पंचप्रकारातील सामर्थ्य-प्रकार सेवकाच देते. असे आहे तर जीव आपणाला व आपल्या मळाना 'पाहतो' तो कसा ! तर, सामर्थ्य प्रकारांतर्गत प्रकाशाने पाहूनच तो मळरचना करतो. यावरून, एकेका प्रकारात इतर चार आनुवंशिक अवस्थांचे दिसून येईल.

स्वरूपाचे व्याप्यव्यापकाचे

ऊचनीयत्वाचा नियम देवतास्वरूपाच्या मर्यादेस व पंचप्रकारांना जसा लागू आहे तसाच तो त्यांच्या स्वरूपाच्या संपूर्णोद्भवालाहि लागू आहे. नीच देवतेच्या स्वरूपापेक्षा ऊच देवतेचे स्वरूप आठ पटींनी 'संपूर्ण' म्हणजे

१. 'मा तर पञ्चकारी ज्ञान हिरीनि अज्ञान केले ज्वागितले : तयास सुख सामर्थ्य ऐश्वर्य प्रकाशहि हरितले' हे कावसयातम : ना ज्ञान हरितलेया येर चारी हरितली होती : ज्ञानात येर चार प्रकार कैते : ना देवतास्वरूपे हासे आनंदरूपे ' (क. व. संसा. ३).

२. पान ४० वरील पहिली तळटीप पहा. हे संपूर्णोद्भव आठ पटींनी असण्याचे कारण पुढीलप्रमाणे आहे. 'कर्मभूमीचिया देवता १६ कोटी : तयास एके पक्षि एक : एवं नीचेपक्षि हंच देवतापृथकाभेदी स्वरूपसंपूर्ण आठभेदी संपूर्ण सांगितले : तोचि कैवि : ना : पृथक नीच मळी जाठभेदी भूतमागोशीत' (क. व. अ. व्या. का. १),

पातळ असते, अर्थात् ऊच देवतेच्या स्वरूपापेक्षा नीच देवतेचे स्वरूप आठ पटींनी 'घोडर' म्हणजे जाडेभरचे असते. आणि म्हणूनच वरील देवतेचे स्वरूप खालील देवतेच्या स्वरूपापेक्षा नेहमी म्यापून असते. (पैल ऐळावे म्यापौनि वतें : वि. ४४). हा नियम घोबेपरत्वे नसून देवतापरत्वे लागू आहे. उदा: कर्मभूमीतील शेवटची देवता 'यक्षिणी' हिच्या स्वरूपापेक्षा तिच्या वरील 'यक्ष' देवतेचे स्वरूप आठ पटींनी सपूर असल्यामुळे यक्षाचे स्वरूप यक्षिणीच्या स्वरूपापेक्षा म्यापून असते. 'यक्ष' वरील देवतेचे स्वरूप, म्याच्या-हिपेक्षा आठ पटींनी अधिक सपूर असल्यामुळे त्याने यक्षाचे स्वरूप तर म्यापलेच आहे पण त्याच्या खालील 'यक्षिणी'चेहि स्वरूप म्यापलेले आहे. यक्षिणीपासून वरील सर्व देवतांच्या बाबतीत पृथक्त्वाने हा नियम लागू आहे.

पंचप्रकारासहित म्याप

प्रत्येक देवतेचे स्वरूप पंचप्रकाराच्या समृद्धीने भरलेले असल्यामुळे वरील देवतेचे स्वरूप आपल्या खालील देवतांच्या स्वरूपांना आपल्या पंच-प्रकारासहित म्यापून असते हे ओळखणेच आले. म्हणजे खालील देवतांच्या ज्ञानसुखसामर्थ्यादिकावर वरील देवतांच्या ज्ञानसुखसामर्थ्यादिकांचा म्याप असतो. याचाच अर्थ असा की, वरील देवतास्वरूपाच्या ठिकाणी आपल्या स्वरूपाचे ज्ञान तर असतेच पण आपल्या खालील सर्व देवतांच्या स्वरूपांचेहि ज्ञान असते. कारण ते त्याने म्यापलेले असते. उदा: यक्षाच्या ठिकाणी आपल्या स्वरूपाचे ज्ञान तर आहेच पण यक्षिणीच्या स्वरूपाचेहि ज्ञान आहे. आणि यक्षावरील देवतास्वरूपात यक्षयक्षिणी या दोन्ही खालील देवतास्वरूपांचे ज्ञान आहे. हाच क्रम शेवटपर्यंत सर्व पंचप्रकारांच्या बाबतीत जाणावा, या दृष्टीने पाहिले तर विश्व देवतेच्या अन्यक्त स्वरूपाचा म्याप खालील सर्व देवतांच्या स्वरूपावर असून त्या सर्वांच्या ठिकाणचे पंचप्रकार तिच्या ठिकाणी आहेत आणि शिवाय आपल्या स्वरूपाचेहि पंचप्रकार आहेतच. अशा अनेक विश्वा-वर मायास्वरूपाचा म्याप असल्यामुळे मायेच्या अन्यक्त स्वरूपात त्या अनेक

१. 'पैल ते ऊच ऐल ते नीच : म्यापौनि वतें ते अधघाचि अर्थी : ज्ञाने ; सुखे : सामर्थ्ये : प्रकाशे : ऐश्वर्ये : ' (वि. ख. ४४),

‘विश्व’ देवतांच्या आणि त्यांनी व्यापलेल्या इतर सर्व देवतांच्या स्वरूपीचे पंचप्रकार असतात आणि शिवाय आपल्याहि स्वरूपीचे असतात.

नीच ऊचेल्या पाहू शकत नाही

नीच देवतेच्या स्वरूपापेक्षा ऊच देवतेचे स्वरूप आठ पटींनी संपूर्ण आणि म्हणून पंचप्रकार आठ पटींनी अधिक असल्यामुळे नीच देवतास्वरूप ऊच देवतास्वरूपाला पाहू शकत नाही. (नीचा ऊचेतें देखणे नाही : वि. मा. १६०). पण ऊच देवता मात्र नीच देवतास्वरूपाला पाहू शकते. (ऊच असे तो तळिचीक देखे : वि. ४३) आणि तेहि केवळ आपल्या खालील एकाच देवतेचे स्वरूप पाहू शकते असे नाही तर आपल्या खालील सर्व देवतांचे स्वरूप पाहू शकते. (देवतेसि आपणया खालीतें अपरोक्ष : वि. मा. १७). नीचेला जिथे आपल्यावरील एका देवतेचे स्वरूप दिसत नाही तिथे तिच्याहि वरील इतर देवतांचे स्वरूप दिसणे अगदी अशक्य आहे.

नीचेला ऊचेचे अस्तित्वज्ञान

आपल्या वरील एकाहि देवतेचे नीचेला दर्शन नसले तरी त्या सर्वांची अस्तित्वमात्र जाणीव तिला असतेच. (ऐल पैलाचे अस्तित्व जाणे : वि. ४४). कर्मभूमीतील शेषटवी देवता जी यक्षिणी तिला आपल्यावरील सर्व देवतांचे अस्तित्वज्ञान असते, पण तिच्या खाली दुसऱ्या कोणत्याहि नीच देवतेचे स्वरूप नसल्यामुळे खालील देवतेच्या स्वरूपाच्या दर्शनाविषयीचा प्रभव

१. ‘कर्मभूमीच्याचे सामर्थ्य : म्हणजे : कर्मभूमीच्या तेरा कोडी देवतांचे सामर्थ्य अष्टौद्वयोमीस जाति : आज आपुलेहि जाति : म्हणजे खालिलचे असोनि आपुलेहि : तर कादी बोवेलते जाति : ना पृथकावेदी असोनि आपुलेहि असे : सोधि कैसे : ना : यापरी म्हणजे बोवयावी परी यक्षिणीचे सामर्थ्य यक्षसि जाति : आज आपुलेहि जाति : यापरी काळीक देवतेचे म्हणजे नीच देवतेचे सामर्थ्य : यक्ष पंचप्रकार वरीली देवतेचा ठायी जाति : म्हणजे ऊच देवतेचा ठायी जाति : येता हा पृथकाकारे स्थानपरत्वे जाणून आज आपुलेहि जाति : एवं अष्टभैरवपर्यंत : हे समान : तेसुचि खालील तीन्ही : यापरी ब्रह्मांडीच्या देवतांचे सामर्थ्य विश्वेसि जाति : आज आपुलेहि जाति :’ (वि. व. ४४).

२. ‘ऊची असे म्हणजे वरील देवता खालीले देवतास्वरूपे देखे :’ (वि. स. ४३).

तिच्या बाबतीत शक्य नसत नाही. 'ऐक देवाचे अस्तित्व जाणे' या वचनाचा असाहि अर्थ होऊ शकतो की 'ऐक' म्हणजे मायाआदिकरून सगळ्या देव-
तांना 'ऐक' जो परमेश्वर त्याचे अस्तित्वज्ञान असते. तेव्हा या दृष्टीने देवता-
चक्रातील प्रत्येक देवतेच्या आपस्यावरील सर्व देवतांच्या आणि ईश्वराच्या
अस्तित्वाची जाणीव असल्याचे, व आपल्या खात्रीक सर्व देवतांचे प्रत्यक्ष
दर्शन असल्याचे दिसून येईल. सर्वात ऊंच देवता श्री माया तिच्या स्वरूपात
पेडून असलेल्या जीवांचे अस्तित्वज्ञान सर्व देवतांना असते. तसेच अष्टभैरव
स्वरूपाने असलेल्या अभ्यक्त प्रपंचाचेहि सर्व देवतांना अस्तित्वज्ञान असते.
अभ्यक्त प्रपंच द्रव्यावर मात्र विश्व व माया यांना प्रपंचातील कारणभूतांचे
प्रत्यक्ष दर्शन असते तर भैरवांना स्वरूपस्थित समलभूतांचे दर्शन असते.
इतर देवतांना प्रपंचाची केवळ अस्तित्वमात्र जाणीव असते. (वि.व. ६१).

ईश्वरप्रवृत्ती ओळखण्याचे ज्ञान

ईश्वराच्या अस्तित्वज्ञानाबरोबरच अभ्यक्त ईश्वराची प्रवृत्ति म्हणजे
उत्पत्ति, स्थिति व संहार यांचे सल्लेख ओळखण्याचेहि ज्ञान प्रत्येक देवतेच्या
स्वरूपात असतेच. तथापि परमेश्वराचे हे सल्लेख देवतास्वरूपे स्वतंत्रतेने जाणू
शकत नाहीत. परमेश्वराने त्यांना जाणविले तर ते जाणण्याचा भाव मात्र
त्यांच्या स्वरूपात असतो. त्यामुळे स्वेच्छेने नव्हे, पण परमेश्वराच्या इच्छेने
त्यांच्या तिन्ही प्रवृत्ति देवतास्वरूपे जाणू शकतात.

देवतास्वरूप ज्ञानमय

यावरून, देवतेच्या स्वरूपी ज्ञान असले तरी ते संपूर्ण नसते, तर त्रुटित
असते, हे दिसून येईल. 'देवतास्वरूपे ज्ञानानंदरूपे.' (वि. भा. १५८) हे
खरे; तथापि त्याचे हे ज्ञान अपूर्ण इतकेच नव्हे तर विपरीतहि असते. अपूर्ण

१. 'दुसरे' ऐक म्हणजे सकळ देवता मायामुख्य * ज्ञान ऐक तो परमेश्वर : एक
सकळ देवतास मर्याद एक आति म्हणजे असाधारण परमेश्वर एक आति ऐसे ज्ञान :
याचे अस्तित्व बोळिजे.' (वि. व. ४३).

२. 'देवता ईश्वरीची प्रवृत्ति जाणवति : तेथीनि जाणो म्हणति तरी
जाणवति' 'सिये लोकीचे अस्तित्व जाणवति परि वल्लेख वेणती ईश्वरीचा...
ईश्वर स्वेच्छया जाणवीती तरी जाणती.' (वि. व. ४४).

म्हणण्याचे कारण असे की, आपल्या घरील देवतांचे प्रत्यक्ष दर्शन त्यांना नसते; आणि ईश्वरस्वरूप तर त्यांच्यापैकी कुणालाच पाहता येत नाही. देवतांचे ज्ञान 'विपरीत' म्हणजे व्ययार्थ असते, दोरालाच सर्प म्हणजे हे विपरीत ज्ञान होय. देवता जीवस्वरूप पाहू शकत नाहीत; तथापि जीवस्वरूपी असलेल्या आपल्या मळालाच त्या जीव म्हणतात (देवतेचे मळाधार ज्ञान : वि.मा.९६) हे त्यांचे विपरीत ज्ञान होय. विपरीत ज्ञानालाच 'विज्ञान' असे दुसरे नाव आहे. 'दोरी सर्पबुद्धी कक्षिणे : तैसे ज्ञान विपरीत भाविजे : घपरी विज्ञाना कीजे : लक्षण ज्ञाने' (शा.प्र.५१९). 'सामान्य ज्ञान : लक्षज्ञान : विज्ञान : विशेषज्ञान : अलक्षज्ञान' (वि.१४८) या सूत्रात उल्लेखिलेले 'विज्ञान' म्हणजे देवतास्वरूपीचे ज्ञानच होय.

आनंदरूप

पंचप्रकारात ज्ञानाचा व सुखाचा समावेश असल्यामुळे देवतांची स्वरूपे ज्ञानमय व सुखसंपन्न म्हणजे आनंदमय असतात हे सांगायलाच नको. वाच्या सलट जीवाचे स्वरूप अज्ञान व निरानंद असल्याचे आपण पाहिले. देवस्वरूपीचे ज्ञान जसे प्रुटित व विपरीत असते तसा त्यांच्या स्वरूपीचा आनंद हाहि अपूर्ण व क्षुद्र असतो. प्रत्येक देवतेचा आनंद हा सात्त्विक देवतेच्या आनंदापेक्षा आठ पटींनी अधिक असतो. या इष्टीने माया-स्वरूपीचा आनंद हा अनंत पटींनी ओष्ठ ठरतो हे खरे; पण 'आनंदु तो' (निर्व.२) असलेल्या ईश्वरस्वरूपीच्या आनंदापेक्षा तो अगदीच कमी, अत-एव तुच्छ असतो. 'शक्तिचक्र' म्हणजे देवताचक्र 'आनंदे सदोदित' (उद.गी.५४५) म्हणजे नेहमी आनंदाने युक्त असते, त्यांच्या स्वरूपीच आनंद असतो हे खरे, पण हा आनंद क्षुद्रानंद असतो म्हणूनच 'तया शक्तिचक्राचा तंगटी : धावडिजे क्षुद्रानंदाची पीठि' (उद.गी.५४८) असे मास्करभट्टाने म्हटले आहे. ज्ञानप्रबोधकार विश्वनाथ पंडित देखील 'देवी क्षुद्रानंदाचा-

‘ज्ञाने तरी मळाते जीव म्हणे : तथा जीचा कचेते देखणे नाही : ईशरीचे स्वरूप तरी कवणीचे देखिले नाही : का : जे : चैतन्य सकळ मळांक देखे परी स्वरूप न देखे ईशरीचे’ (क. व. अ. व्या. १).

९. 'विपरीत ज्ञान म्हणौनि विज्ञान : ते कैसे : भा : मळाते जीव म्हणे' (वि. स्व. १४८)

धोतरा : तेणे मी अधिकच होय माजिरा' (शा.प.३३९) असे म्हणतो, देवता-स्वरूपीचा आनंद क्षुद्र असतो असे म्हणण्याचे दुसरे कारण असे की, तो कधीच पूर्ण नसतो, तर नेहमीच दुःखमिभित्त असतो. आणि म्हणूनच पंच-प्रकारात देवतास्वरूपी 'सुख' असते असे यथार्थपणे म्हटले आहे. कारण 'दुःखमिभित्त सुख ते सुख बोलिजे : निरतिशय सुख तो आनंदु बोलिजे' (वि.मा.१५९); 'सकळहि सुखे तिये दुःखादिके की नाह' (श्री.वि. पाठा-न्वय.३३१.२) अशी सुखाची व आनंदाची व्याख्या आहे. या दृष्टीने आनंदपरिपूर्ण असा केवळ ईश्वरच आहे. किंबहुना 'आनंद' म्हणजेच 'ईश्वर' होय. (आनंद शब्द ईश्वर बोलिजे : निर्व. १)

सामर्थ्यरूप

नीच देवतास्वरूपापेक्षा ऊंच देवतास्वरूपाच्या ठिकाणी सामर्थ्य व ऐश्वर्य आठआठ पर्तींनी अधिक असल्यामुळे प्रत्येक देवता आपल्या खाळीक देवतावर ऐश्वर्य गाजवते, पण नीच देवतेला ऊंच देवतेच्या मात्र आधीन रहावे लागते. (ब्रह्मांडी शक्तिअधीन शक्तिन्यापाव : उद्.९) प्रत्येक देवतेचे अव्यक्त स्वरूप हे आपल्या ठिकाणी असलेल्या सामर्थ्याच्या आधारेच नेहमी राहते. वरील देवतेच्या किंवा ईश्वराच्या सामर्थ्याचा त्याच आधार नसतो. जीवस्वरूप हे असमर्थ असल्यामुळे ते मायास्वरूपाच्या किंवा प्रपंचाच्या आधाराशिवाय राहू शकत नाही. तसे देवतास्वरूपाचे नाही. ते नेहमी आप-स्याच सामर्थ्याच्या आधारे राहते. देवतांच्या स्वरूपात सामर्थ्य असले तरी सर्वसमर्थ ईश्वराच्या सामर्थ्याच्या तुलनेने ते अगदी तोकडे ठरते. जेदाः परमेश्वराचे संहारसामर्थ्य हे कोणत्याच देवतेच्या ठिकाणी नाही. शेषशय्या-पासून खाळीक देवता परमाणूचा नाश करू शकत नाहीत; येरव सृष्ट प्रपंच-

१. 'सुखे तरी दुःखमिभित्त सुख देवतांचे : आन ईश्वर तो आनंदपरिपूर्ण : काः जे 'आनंदु तो' म्हणितल्या येरांची व्यावृत्ति असे' (क. व. अ. व्या.१). 'सुख रूपाः म्हणजे दुःखमिभित्त सुख स्वरूपी असे' (वि.व. १४७)

२. 'सामर्थ्यरूपा' म्हणजे सामर्थ्याचे स्वरूपी असति' (वि.व. १४७) 'तरी अव्यक्ती सामर्थ्यकार्य ते काह असे पाः नाः आपुलेनि स्वरूपसामर्थ्याचे स्वरूपे सत्तति : एवं ऊंच देवतास्वरूपाचा नीचेसी आधार नसे' (क.व.अ.व्या.४)

खाचा नाश करतात, म्हणजे परमाणु फोडून त्यातील जुटे वेगवेगळी करू शकतात; पण मळांचा नाश करण्याचे म्हणजे जुटे फोडून त्यातील भूते वेगवेगळी करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी नाही. आणि सर्वश्रेष्ठ देवता जी माया ती जुटे फोडून भूते वेगवेगळी करू शकत असली तरी त्या भूतांचा नाश करण्याचे सामर्थ्य तिच्या ठिकाणी नाही. दुसरे असे की, देवतास्वरूपी सामर्थ्य असले तरी ते सिद्धीस्थ नेणारा परमेश्वरच असतो, (तेखाचा ठाड एके सामर्थ्ये आति : तिये सरि एधीनिचि सिद्धि नेईजति की : वि. २७१). याचा अर्थ असा की, देवतांच्या ठिकाणी काही गोष्टी करण्याचे सामर्थ्य असले तरी त्यांच्याहिपेक्षा अधिक सामर्थ्य असलेला परमेश्वर त्यांच्या सामर्थ्याच्या आड येऊ शकतो. पण बहुधा तो तसे करीत नाही. उलट, आपल्या ठिकाणी मनोभावाने वेचलेल्या देवतांना आपले भक्त मानून त्यांचे, त्यांच्या सामर्थ्याच्या कक्षेतील लळे तो पुरवीत अर्धतो, यावरून देवतास्वरूपे सामर्थ्यसंपन्न असली तरी त्या सामर्थ्याकडे मर्यादा असल्याचे दिसून येईल.

ऐश्वर्यरूप

जी गोष्ट सामर्थ्याची तीच त्यांच्या ऐश्वर्याची, नीच देवतेवर ऊंच देवतेचे ऐश्वर्य असते—सत्ता असते, म्हणून वरच्या देवतेच्या इच्छेप्रमाणे खालच्या देवतेला व्यापार करावा लागतो (वरीलीचिया इच्छा तळिखीचा व्यापार : वि. मा. ९२). उदा : अष्टभैरवातील विष्णु नामक देवतेने प्रेणा केल्यामुळेच सर्वांच्या खालील देवता जी यक्षिणी तिळा नृसिंहाचा अवतार घ्यावा लागला. (प्रन्हादाचेया कैवारा भूत एक अवतारले : वि. ५१). हे सरे

१. 'सामर्थ्ये तरी पकीचेनि परमाणू न नसे : पकीचेनि मळ न नसे : पकीचेनि भूते न नसति : एवं मायेचेनहि : आत परमेश्वराच्या प्रवृत्तिवशातच संहाद होय ते वेगळे.' (क. वं. ज. म्या. १)

२. 'सामर्थ्ये सिद्धी नेइजति : ते निजभक्त : दास : म्हणौनि : सामर्थ्ये सिद्धी नेणे म्हणजे मान देणे' (वि. ख. २७१)

३. 'नृसिंह भूत म्हणजे सेवटील देवता : ते तैसेचि : परि वरीली चौथिया देवता चेष्टवीली : का जे : ब्रह्मांडी अधीन व्यापार म्हणौनि' (वि. ख. ५४)

असले तरी मग मुख्य वस्तुन सर्व देवतावर परमेश्वराचे ऐश्वर्य असल्यामुळे देवतांच्या ऐश्वर्याला मर्यादा पडेलीच.

प्रकाशरूप

देवतास्वरूप प्रकाशरूप असते हे वस्तुतः निराळे सांगण्याची गरजच नाही. कारण 'देवता' म्हणजेच 'प्रकाशमय' असलेल्या, अज्ञान-रचलेकत्वाचे 'देवता' म्हणजे दिव्हा वातु प्रकाशी वतें' हा एक दोनदा निर्देशिलेला आहे. (क. सं. अ. भा. ४; महा. ६). ऊच देवतेचे स्वरूप नीच देवतेच्या स्वरूपापेक्षा आठ पटींनीं शोणित असल्यामुळे नीच देवता ऊच देवता स्वरूप पाहू शकत नाही. आपल्या विद्यासाधनवताला त्याच्या पिढातीक आपल्या पिढ्येच्या ठिकाणी देवता प्रकाशित होते म्हणूनहि तिला प्रकाशरूप म्हणतात. त्याचि 'स्वर्गप्रकाश' परमेश्वराच्या प्रकाशापुढे देवतांच्या प्रकाश असणार तो कितीक ! आचि म्हणूनच 'तेजिना ऐश्वर्यादिगुणी शोराः देवता असती अपाराः पुन बहुगुणांचिच भवता ॥ गीताली मीचि एकु' (उद्द. मी. ५५१) असे मास्करभट्टाने म्हणले आहे.

अधीनत्व : अज्ञान : अविद्याबंध

या देवतास्वरूपाच्या ठिकाणी अधीनत्वबंध अज्ञानबंध व भिगुनात्मक अविद्याबंध असे तीन बंध, अनादिसिद्ध आहेत. अधीनत्वबंधामुळे प्रत्येक देवतेला आपल्या वरीक सर्व देवतांच्या व ईश्वराच्या नेहमी आधीन राहावे लागते ईश्वराच्या ठिकाणी सर्व देवता अधीनत्वाने वेचलेल्या असतात. देवतास्वरूपी ही परस्परअधीनता व ईश्वराधीनता नित्याचीच आहे. त्यांच्या स्वरूपाच्या दुसरा बंध अज्ञानाचा. 'देवतास्वरूपे ज्ञानानंदरूपे' (वि. भा. १५८)

१. 'देवते तरि वरीकीने काकीकीटे तेमिळे नसे - ज्ञान माया ते ईश्वरे तेजिने (क. सं. अ. भा. १) 'देवते अविद्याकथा : म्हणजे निवासका : वर काकिती तेजमुदि आपुलायेवा देवतेनुछा असति.' (वि. व. १४७)

२. 'प्रकाशरूपा म्हणजे आपुळेया स्वरूपावचि प्रकाश असे तो नीचेकी व प्रकाशे' (वि. व. १४७)

३. 'नित्यवदा देवता म्हणिते : तर ते कायी जन्मांतर : मा : जन्मादिसिद्ध सिन्दी बंध असति : तेचि : एक वेचरूप ज्ञानबंध : दुसरा अज्ञान बंध : तीसरा भिगुनात्मक रजतमयिबंध' (वि. व. ४५).

४. 'तर काम ईश्वराचेचि अधीनत्व : मा : परस्परे देवताचेचि अधीनत्व नित्यते असे' (उद्द.)

हे खरे असणे तरी प्रत्येक देवतेला आपल्यावरील सर्व पदार्थांचे अज्ञान असतेच, परमेश्वराचेहि त्यांना अज्ञान असते, हे त्यांचे अज्ञान कधीच नाहीसे होऊ शकणार नाही, या अज्ञानबंधामुळे त्यांना ईश्वरीचेच काय पण आपल्या स्वरूपीच्या ज्ञानसुखसामर्थ्यादि पंचप्रकाराशिवाय पुसत्या कुणाचीहि, म्हणजे एरीक देवतांचीहि ज्ञानसुखसामर्थ्य प्रभवू शकत नाहीत, इतकेच नव्हे तर 'अन्यत्राचेनि प्रमाणे' (वि. १२९) ईश्वराच्या ठिकाणी जे प्रत्येक देवतेचे ज्ञान असते त्यापैकी आपलेहि ज्ञान त्यांना प्रभवू शकत नाही. तिसऱ्या सत्त्व-रजतमात्मक अविद्याबंधामुळे देवतास्वरूपे 'अविद्यावंत' व म्हणून 'अकेवळ' बनलेली आहेत. 'अविद्येचेनि काजळे : माझे स्वरूप न मेळे : देवताचक्र कवळे : अज्ञानाजने तेने' (उद्ग. गी. ५५९) या ओवीत भास्कर-भट्टाने देवतास्वरूपीच्या अज्ञान व अविद्या या दोन्ही बंधांचा उल्लेख केला आहे, जीवस्वरूपीच्या अविद्येप्रमाणे देवतास्वरूपीची अविद्या भावरूप नाही तर अभावरूप आहे, तिच्यामुळे देवतांचे 'स्वरूपचि अविद्या जाले असे,' शिवाय भावरूप अविद्या ही जीवस्वरूपाशी केवळ 'युक्त' असते, म्हणून ते तिच्यापासून मोकळे होऊ शकते; पण देवतास्वरूप अभावरूप अविद्या'वंत' असल्यामुळे, त्या अविद्येपासून ते मोकळे होऊ शकत नाही, या अभावरूप अविद्येपासून देवता स्वतः तर मोकळ्या होऊ शकत नाहीतच पण इतरांनी त्यांना मोकळे करू न्हटले तरी ते शक्य नाही.

नित्यबद्ध देवता

(या तिन्ही अनादिसिद्ध बंधांनी देवतास्वरूपे नित्याची बांधलेली अवस्था-मुळेच त्यांना 'नित्यबद्ध' म्हटलेले आहे. (नित्यबद्धा देवता : वि. ४५), त्यातून त्यांना मोकळे होता येत नाही आणि म्हणूनच देवता मोक्षास पात्र नाहीत.

१. 'स्वरूपगत प्रभवे : बाधौनि जाणिक सुख न प्रभवे : म्हणजे अन्यत्रा-चेनि प्रमाणे ईश्वरी जबा शक्तीची मुळे असति : म्हणजे त्या साक्षात् असौनि परि न प्रभवति : सा ईश्वरीचे काहू प्रभवेक : ते आखंतिक वैजात्य' (वि. बं. ४५)

२. 'संयाची स्वरूपे अविद्यावंते : ते का' ना : स्वरूपचि अविद्या जाले असे : झुड करिताहि नव्हे : उपायाचे नाही : म्हणौनि नित्यबद्धा' (वि. स्व. ४५) 'अविद्यावंत हे कक्षण' (सदर. १४७)

३. 'अकेवळा म्हणजे देवतास्वरूपी अज्ञान अविद्याप्रदं विपुणात्मका' (वि. बं. १४७)

४. 'मोक्षा पा नव्हति' (वि. स्व. ४५).

अनादिश्चक्रपासून देवतांची स्वरूपे स्थाणूप्रमाणे अवलंब व नित्य आहेत. म्हणून त्यांचा विकास होऊ शकत नाही किंवा संकोचहि होऊ शकत नाही. संकोचविकासामुळे 'बैसा संगी डेविजे तेसा' (वि. मा. १९) होण्याचा जीवस्वरूपीचा गर्भ देवतास्वरूपी नाही. त्यामुळे संव देवता कधी नीच होऊ शकत नाही आणि नीच देवता कधी संव होऊ शकत नाही. स्वताः मोक्षाक पात्र होण्यासाठी संतसामुष्टी अर्जन करण्याचे जीवस्वरूपीचे अर्थक-स्वहि देवतास्वरूपी नसते. प्रत्येक देवतेची स्वरूपप्रसादा ठरलेली आहे, तीहि कधी वाढू शकत नाही किंवा कमी होऊ शकत नाही. अम्यक्त स्वरूपाच्या ब्रह्मांडाच्या, बिंदूच्या विग्रह वगैरे सर्व व्यक्त मूर्तीनाहि आपल्या अम्यक्त स्वरूपाची प्रसादा कधी ओळाडता येत नाही. या सर्व दृष्टींनी देवता नित्यवत् अवस्थांमुळेच त्या मोक्षाक अपात्र साऱ्या आहेत.

होण्याचा व उरण्याचा भाव

देवतास्वरूपात होण्याचा आणि उरण्याचा भाव अनादिस्थिर आहे, हा देवतास्वरूपाचा आपली एक महत्वाचा विशेष होय. (देवता हो जाणे : उरो जाणे : वि. ४६). 'होणे' म्हणजे अनेकधा विभागणे, आणि 'उरणे' म्हणजे अनेकधा विभागूनहि मूळ स्वरूपाने जसेच तसे राहणे. जीवस्वरूप एकदेखी असल्यामुळे ते एकावेळी एकाच ठिकाणी असू शकते, अनेकधा विभागले जाऊ शकत नाही. (जोवे वे होआये तेचि होए : वि. ४६) हे आपण पाहिले. देवतास्वरूप मात्र जीवस्वरूपाच्या या विशेषाशी विरुद्ध आहे. देवतास्वरूप एकाच वेळी स्वरूपाने व मनोबमनि अनेकधा विभागू शकते; इतकेच नाही तर एकाचवेळी ते आपल्या मूळ स्वभावाने ठरलेजेशि असते. होण्याच्या भावा-तून देवतांची अम्यक्त स्वरूपे ब्रह्मांड-व्यापारासाठी ब्रह्मांडाच्या कला

१. 'नित्यवत्ता देवता अणितकेचा कही सुटणे नाही : कचेची नीच नव्हे : नीचेची ऊच नव्हे : स्थाणुवृत्ते स्वरूप अथळे : ' (वि. ल. ४५).

२. 'स्वरूपी नित्यवत्तले संतसामुष्टीसारकी वाक नाही : परस्मैपुत्र प्रत्ये वेले पाजत नाही : तया ऊच नीच होईजे ऐसे आर्जक नाही : बैसा संगी डेविजे तेसे होणे नाही : म्हणोनि कचेचे स्वरूप नीचेसी अदेकवत्तले साजत नाही : तेचि नीचेचेहि ज्ञानाल कचेसि नाही' (वि. व. ४५)

३. 'देवता हो जाणे म्हणजे स्वरूपे ज्ञान मनोबम' (वि. ५८, ४३).

५. उरीच्या म्हणजे वेदाच्या भावातून स्वतः परमेश्वरावताराच्या स्थापनासाठी कोळगण्याच्या रूपाने विभागतात; आणि तरीहि त्यांचे मूळ अभ्यक्त स्वरूप करकेडेच असते. प्रत्येक देवतेच्या वस्त्रांवरून असून अनेक पिढ्या व विग्रह विभागतात; तरी ती वस्त्रांवरून आपल्या स्वतः स्वरूपाने कधीही तशी उर-केडीच असते. देवतास्वरूपाचा उरीचा भाव वाळव 'वेदाचा' भाव असेहि दुसरे नाव आहे. या उरीच्या ऊर्फ वेदाच्या भावाने प्रत्येक नीच देवता ऊच देवतेच्या ठिकाणी व मायामुल्यकरून लगळ्या देवता परमेश्वराच्या ठिकाणी, ज्ञाना त्याचे दर्शन नसुनहि, मनोभर्माने निरंतर वेदकेद्या असतात.

एकाच वेळी आनंदाचा व दुःखाचा भोग

देवतास्वरूपाचे असे निरनिराळे विभाग होऊ शकतात म्हणून एकाच वेळी एका देवतेच्या स्वरूपाचा एक विभाग सुख भोगू शकतो तर दुसरा विभाग त्याच वेळी दुःख भोगू शकतो, उदाः एकाद्या देवतेची पिढ्या दुःख भोगीत असली किंवा विग्रह दुःख भोगीत असला तरी त्याची वस्त्रांवरून भोगू शकतो असते इतकेच नव्हे तर एकाच वस्त्रांवरून असून अनेक विग्रह विभागलेले असले तरी एका वेळी एक विग्रह सुख भोगीत असतो तर दुसरा विग्रह दुःख भोगीत असतो. एकाच देवतेची एकाद्या माणसाच्या घरी-घरात पिढ्या सुख भोगीत असते, तर दुसऱ्या माणसाच्या घरीरातीक पिढ्या दुःख भोगीत असते. देवतास्वरूप मनोभर्माने देवीक एकाच वेळी अनेक ठिकाणी स्थापार करू शकते. म्हणूनच एका देवतेची वस्त्रांवरून सुख-अवस्थेचे कार्य करते, तिच्यापासून विभागलेल्या अनेक पिढ्या त्याचवेळी अनेक माणसांच्या घरीरात असतात आणि त्याच देवतेच्या अभ्यक्त स्वरूपाची कोळगणी त्याचवेळी ईश्वराची सेवा संपूर्ण मनोभावाने घेवून करीत असते. सारांश, होणे व उरणे हे देवतास्वरूपाचे अनादिसिद्ध भाव होत.

१. 'वेदकेद्या होजे पिढी : वस्त्रांची : विग्रही : जवतारी... जवतारी म्हणजे ईश्वरावताराच्या ठिकाणी कोळगणी होजे' (वि. व. ४६).

२. ' वेडी सूर्तिस्ती केद आकाः दुसरी जवत भोगीत जसे ' (वि. स्व. ४४)

३. ' विग्रहाचि जालि केळिया वस्त्रांची केद नाही : काः ते मनुष्य जाही : जइता ममदा दोन्ही बाही : बया सेजा पिढीचे वेदमगद ' (उदर)

फळ - संपादकत्व

जीवस्वरूपात ज्याप्रमाणे अर्जन करण्याचा गुण आहे (जीव आर्जक : वि. १११) त्याप्रमाणे फळ देण्याचा अनादिसिद्ध गुण देवता-स्वरूपी आहे. (देवता फळदाती : वि. १११). त्यामुळे जीवांनी जोडलेल्या संतासंत कर्मांची व अंतर्योग बहिर्योग साधनांची फळे नेहमी देवताच देत असतात. प्रावाहिक सृष्टीत जीवांचा आपल्या मळाच्या आधारे पाहून व त्या मळावर प्रतिबिंबित झालेले जीवांचे कर्मलेप पाहून त्यांना तदनुसार बरे-वाईट फळ देणे हा धर्म देवतांच्या स्वरूपी अनादिसिद्ध असतो. तोच सृष्टि-रचनेच्या वेळी ईश्वरप्रवृत्तीने त्यांच्या स्वरूपावर उमटतो म्हणजे कार्याकडे येतो. अर्थात्, जीवांना संतासंतफळसंपादनाचे हे कार्य देवता ईश्वराच्या आज्ञेनेच करीत असतात, त्यामुळे, वाटेक त्या जीवांचा स्वच्छेने वाटेक ते फळ त्यांना देता येत नाही. फळदातृत्वाच्या निश्चित स्थवस्थेप्रमाणेच त्यांना हे कार्य करावे लागते.

सापेक्षा : संवक : उदासा : यैरिणी

इतकेच नव्हे तर, जीवांच्या अजितापेक्षा त्यांना काही अधिक देण्याची देवतांना कधीच इच्छा होत नाही. कारण तसा त्यांचा स्वरूपधर्मच नाही. जीवाप्रमाणेच देवताहि 'सापेक्षा' आहेत (जीव : देवता : सापेक्षा : वि. मा. १६५). म्हणून, जीवांचे जेवढे अर्जित असेल तेवढेच देण्याचा त्यांचा स्वरूपधर्म आहे. 'आज योरे सायाते जीवे : कर्मफळावधि फळ जोडावे : ते

१. 'देवता फळदाती हे त्याची स्थवस्था : जीवे अर्जाने : म्हणजे संतासंत : तेही संपादने : म्हणजे संतासताचे साधन : दुसरे : जीवे अर्जाने : म्हणजे अंतर्योगी बहिर्योगी साधन जोडावे : तेही संपादने म्हणजे फळ देवाने' (वि. व. १११).
'संतासंतफळसंपादका हे ज्ञान' (वि. स्व. १४७).

२ 'देवता फळ दे हा धर्म देवतांच्या स्वरूपी उमटका असे... म्हणजे ईश्वरसंज्ञेने कार्यासि ये येता जाणितळा असे' (वि. स्व. २११)

३. 'ईश्वरीची आज्ञा : अव्यवस्था न कीजे पुरी' (वि. स्व. २११)

४. 'अतुली क्रिया तेतुलेचि फळा आळे देणे हा देवताचा धर्म' (वि. स्व. १०७).
'देवतापारसौति पावे ते आर्जित' (सदर. १२६). देवता जीवांचे वासीज म्हणजे आर्जिलेवाणि वेवेदी' (वि. म. १२१)

सेवाचेचि देवती भोगवाचे : तरि तिही काइ दिचे ' (स. व. १४६). अर्धित-
पेक्षा व्यास्त देणे किंवा अनर्धित देणे हे परमेश्वराच्या ह्येचे कार्य होय. आणि
' दया : मया : कृपा : कल्याण : हे ईश्वरीचि ' (वि. १२१) असल्यामुळे अना-
र्धित देण्याची स्वरूपसमृद्धि देवताजवळ नाही. धरे, देवता अर्धित संतफळ
सर्वत्र देतात असे नाही; तर स्वरूपीच्या बंधकत्वामुळे, पाह्या चोरणाऱ्या ग्राह-
प्रमाणे किंचित न्यून भोगवतात. असंतफळ मात्र संपूर्ण आवेष्टाने भोगवतात.

या दयामयादि गुणांच्या अभावामुळे देवताची स्वरूपे ' निष्ठुर '
 झालेली आहेत. त्या उदात्त, निष्ठुर व वैरिणी आहेत याचे कारण हेच होय.
 उदात्त म्हणजे स्नेहहित असल्यामुळे त्यांना जीवविषयी कोणत्याहि
 प्रकारची उद्दामभूति आपणवून वाटत नाही. निष्ठुरतेमुळे किंवा
 निकृष्टतेमुळे जीवांना त्यांच्या असंत कर्मांचे दुःखरूप फळ मोतवताना व
 सुखफळवून भोगांती लावी टकवताना त्यांना धाईट वाटत नाही. ' आन
 सुखीआहु पाहा या : जहादि देवता नाही कृपा । मा कपने करावी अनुकंपा :
 पतन होता ॥ फळभोग सरलेया जीवा : पुनरावृत्ति होय जेधवा । कृपा गुपजे
 सेधवा : नाही आपुलेपण ' (स. व. १४१-१४४) असे रचळोबासाने म्हटले ते
 शब्द अर्थात, त्यांना जीवांचा फळवळ येत नाही, इतकेच नाही तर सुखदुःख-
 मिश्र फळांपैकी जीवांना आपी दुःख भोगवण्याइतका अतःकरणाचा कठिण-
 वणा त्यांच्या ठिकाणी आहे. जितक्या संतुष्टतेने पण बंधकत्वाने त्या सुखफळ
 भोगवतात तितक्याच आवेष्टाने पण अवंधकत्वाने त्या दुःखफळ भोगवतात.
 त्यांना वैरिणी म्हणण्याचे कारण असे की त्या जीवांचे भळे होऊ न देता त्यांना
 भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करितात. याचसाठी जीवांना देवता परमेश्वराभिमुख
 होऊ न देता स्थापासून दूर ठेवतात. म्हणूनच देवतांची मुख्य जी माया
 तिच्याविषयी रक्षित विश्वनायाने ' माय नव्हे ते वैरिणी : काय विऊन घाली ना

१. ' दया म्हणजे कृपा जे देवाचे उद्या घोंग्व नव्हे : ते उद्या देवाचे ऐसे
 अपजे ' (वि. स्व. १२१)

२. ' दु ख भोगिता कृपा गुपजे : निकृष्टा म्हणोनि मया नाही : साधनाच
 निकृष्टकी हिंसा ते काधी भोगविला काकुळती गुपजे : कठिणा म्हणोनि कृपा
 नाही : केनेचि परितोचे फळ संपादी जेजेसी ते निरय भोगविली : म्हणोनि
 कल्या नाही ' (वि. स्व. १२१)

३. ' देवता गरि उदांसा : वैरिणी ' (वि. स्व. १२१),

सर्पिणी । तेवी भूताचे प्रसवौनि : भस्मा नेले ॥ ते येनेचि अये माता : वे प्रसवली सर्वभूता : पर पाळकु निज पिता : दूराविला तिया ॥' (शा. प्र. ६१-६२) असे मार्मिक उद्गाता काढलेले आहेत 'अवधिये सृष्टीचि कवळुनि ने आपण, पर जावो नेदी पितयाजवळी : माय लाव ऐसे आम्ही जाणितले'— (चौपदी. ४५) असे दामोदर पंडिताने म्हटले तेहि याच अर्थाने. देवतांच्या स्वरूपाची समृद्धीच ही अर्था आहे.

अनादि : निस्थ : निराकार

एवंगुणविशिष्ट अम्यक्त व भावरूप देवतास्वरूपे जीवस्वरूपाप्रमाणे अनादीची असून नित्य आहेत. (सं. १०), 'तेही नित्य शाश्वत : भवतीनाश-रहित : आनंदे सदोदित : शक्तिचक्र से' (उद्. गी. ५.४५) या ओवीत भास्करभट्टाने देवतास्वरूपाचे अनादिनिस्थत्व वर्णन केले आहे. जीवस्वरूपाप्रमाणेच देवतास्वरूपाची मर्यादा निश्चित असली तरी त्यांनाहि 'निराकार' म्हणूनच म्हटले आहे. तथापि जीवाप्रमाणे देवता स्फटिकशुभ्र नाहीत तर त्यां शोबेपरसवे 'हरिता : पीता : श्वेता : मंजिष्ठा : कृष्णा'— (वि. १५) अशा आहेत. या दृष्टीने जीवस्वरूप व देवतास्वरूप यांची तुलना करणे मोठे बद्-बोधक होईल.

जीव देवता : साम्यवैषम्ये

जीव व देवता या दोन्ही वस्तु जातित्याने एकेक असल्या तरी संख्येने अनेक आहेत. त्या दोघांचीहि स्वरूपे अम्यक्त, भावरूप, चेतन, अनादि, नित्य व निराकार आहेत. पण जीवस्वरूप भावरूप अशा अनादिभविष्येने, 'युक्त' आहे तर देवतास्वरूप अभावरूप अशा अनादिभविष्येने 'धंत' आहे. पहिले स्फटिकशुभ्र आहे तर दुसरे कोणत्यातरी वर्णाने भंकित आहे. पहिले केवळ आहे, दुसरे अकेवळ आहे; पहिले अज्ञान आहे, दुसरे ज्ञानरूप आहे; पहिले निरानंद म्हणजे सुखदुःखरहित आहे, दुसरे सुखरूप आहे; पहिले असमर्थ व म्हणून इतरांच्या आभयाने राहणारे आहे, दुसरे सामर्थ्यसंपन्न व म्हणून आपल्याच आभयाने राहणारे आहे; पहिले एकदेशी आहे तर दुस-व्याच्या ठिकाणी होण्या-उरण्याचा भाव आहे; पहिले अर्बक आहे तर दुसरे.

१. 'देवता नित्या : निराकारा : अकेवळा अनादीचिदा।'—(जि. स्व. १.४०)

कळ देणारे आहे; पहिले सर्वाधिकारी आहे तसे दुसरे नाही; पहिले बोध्य आहे तर दुसरे बोधाला पात्र नाही; पहिले नदमुक्त आहे म्हणून मोक्षाळा अधिकारी आहे तर दुसरे नित्यबद्ध आहे म्हणून मोक्षाळा अविकारी नाही. बोन्ही तापेक्ष, साभिमान, स्वार्थी व बंचक आहेत, पण पहिले मजक आहे, दुसरे भग्न आहे. सर्व जीवामध्ये स्वरूपसमृद्धीने जसे समानता आहे तसे सर्व देवतांमध्ये नाही. संपूरणोदरत्वाच्या बाबतीत, उच्चनीचत्वाच्या बाबतीत व पंचप्रकारांच्या समृद्धीच्या बाबतीत सर्व देवतांमध्ये विषमता आहे. समानत्वा-मुळे जीवाधीनांना एकमेकांच्या आधीन राहावेच लागते असे नाही पण देव-त्वांना मात्र उच्चनीचत्वातुसार परस्परांच्या आधीन राहावे लागते. सामान्यतः सर्व जीव जीवदेवतापरमेश्वर यापैकी कुणाच्या तरी आधीन असतातच तथापि सर्व देवतांचा जसा मनोब्रह्मपूर्वक ईश्वरी बेंच असतो तसा जीवांचा नसतो, अशा या देवतांची आता थोडेपरतवे ओळख करून घेऊ, ती करून घेताना केवळ त्यांच्या अभ्यक्त स्वरूपांचीच नव्हे तर व्यक्त ब्रह्मादिकांचीहि ओळख घ्याय घेऊ करून घेणे इष्ट होईल.

कर्मभूमीचा थोडा - कर्मभूमीचे स्थान

देवताचक्राच्या नऊ योग्यांपैकी सातून पहिला थोडा कर्मभूमीच्या देवतांचा होय. कर्मभूमीची मर्यादा हिमाचलपासून सेतुबंध रामेश्वरपर्यंत पाचशे योजनांची आहे. (हिमासेतुमध्ये पाच शते कर्मभूमि : मि २१०). इक्ष्वाकुनंतर मण्डिप्रमाणे पूर्वपश्चिम मर्यादा पाचशे योजनांची वरून जी वर्तु-ळाकार भूमि आहे तिचा कर्मभूमि म्हणतात. अर्थात् भारतवर्ष हीच कर्मभूमि होय, हिचा कर्मभूमि म्हणण्याचे कारण असे की या भूमीतच मनुष्यजीवांना कर्मांची निष्पत्ति होऊ शकते, कर्मभूमीत केलेल्या कर्मांचे पूर्व पारम्भाप्रुळे मिळालेले मनुष्य देहाचा प्रसूत छेप व त्या छेपीचा सुखदुःखात्मक भोग,

१. 'सर्व सेतु उपलब्धे चतुर्दिशा वर्तुळाकार पाचशत गावे अवकाश सेतुर्को कर्मभूमि' (वि. बं. ५१०)

२. 'एवमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे' - (कादं. पृ. ५४१) यावरून भारतभूमीला पूर्वीपासूनच कर्मभूमि म्हणत असल्याचे दिसते.

निमानल जाऊन शिवाय नवीन कर्मनिष्पत्तिहि होते. (कर्मभूमी एक करीता एक नीमे : एक निफडे : स्वर्गी नरकी असे तेचि नीमे : वि. २०८). उदा : कर्मभूमीत खाटकाच्या घरी मनुष्यजन्म मिळून हिंवा व मांसभक्षण करणे हा प्रारब्धकर्माचा भोग आहे. त्याने प्रस्तुत मनुष्यदेहाचा छेप निमानल जातो. पण हिंसेच्या व मांसभक्षणाच्या त्याच कर्मांमुळे असंत कर्मांची नवीन निष्पत्तिहि होते. कर्मभूमीच्या बाहेरील ती सर्व भोगभूमि, ती क्षुल्लरूप असेक तर तिच्या 'स्वर्ग' म्हणतात व दुःस्वरूप असेक तर 'नरक' म्हणतात, त्या ठिकाणी माण प्रारब्ध कर्माचा मुक्ता भोग भोगणे व तो निमानणे एवढेच कार्य होते. उदा : भोगभूमीतील मनुष्याचे मांसभक्षण म्हणजे त्याच्या पूर्वजित प्रारब्ध कर्माचा भोग होय. त्यामुळे त्याला नवीन कर्मनिष्पत्ति नाही, तेव्हा, नवीन कर्मांची निष्पत्ति जेथे होऊ शकते ती कर्मभूमि. देवताची व ईश्वराची प्राप्ति करून देणारे कर्म 'कर्मभूमी'तच होऊ शकते; इतरत्र नाही.

कर्मभूमि म्हणजे मनुष्यदेह

कर्मभूमि या शब्दाचा 'मनुष्यदेह' असा दुसराहि एक अर्थ आहे. 'कर्मभूमी एक करीता एक नीमे'—(वि. २०८) या सूत्रात पदकाराच्या मते 'कर्मभूमि म्हणजे मनुष्यदेहाचा आन भूमीचा योग येतला' म्हणजे कर्मभूमि हा शब्द येथे मनुष्यदेह व विशिष्टस्थान या दोन्ही अर्थांनी वापरलेला आहे. 'स्वर्ग : नरक : कर्मभूमि : मोक्ष याते चतुर्विध कर्मफलं भोक्तव्ये' (सं. १५) या सूत्रात 'कर्मभूमि म्हणजे मनुष्यदेहावाचक' (क. २५.) वापरलेला आहे. स्थानवाचक नाही. कारण स्थान हे कर्मफल नव्हे तर मनुष्यदेह हे कर्मफल.

१. 'एक करीता म्हणजे एकी क्रिया करीता कर्म नासे म्हणजे धावध मनुष्यदेहाचे एक छेपकप कर्म नासे म्हणजे पुढे : एक निफडे : सतासत निफडे : येक नचनी बहुवचन आणारे' (वि. व. २०८)

२. याविषयी इतरत्र आढळणारे पुढील उल्लेख पहा. 'अथैव कियते कर्म कर्मभूमि—' इति मत्तः । यथैव भुक्त्वते तद्धि भोगभूमिस्तु सापरा ' (काद. पृ. ५४२ टीका) । 'अथैव परमा मुक्तिर्मुक्त्यश्चापि पुष्कलाः । कर्मभूमिरियं मोक्षा ततोऽन्दा भोगभूमिः' (पद्मपुराण. व. सं. ५, १३८) । 'कर्मभूमिरियं मया जीवान्ता जीवकारिणी । सप्तसंयोजना कत्वा विश्वसिन्धुमिमण्डले ॥ १८३ ॥ विमादिरुतरे तस्याः पूर्वोऽपि मया महोदधिः । रत्नाकरः पश्चिमेऽपि र्दक्षिणे वचनाम्बिकः ॥ १८४ ॥' (मथिष्ठा पुराण. स. सं. ४, २५५)

होय, देवतांची व ईश्वराची फळे प्राप्त करून घेण्यासाठी जीवाक 'युक्त' मनुष्यदेह मिळाला पाहिजे. 'युक्त' मनुष्यदेह म्हणजे ज्या मनुष्यदेहात सर्व देवतांच्या विव्हरथा असतात तो. आणि असा मनुष्यदेह फक्त कर्मभूमीतच मिळू शकतो. कारण, सर्व देवतांच्या अव्यक्त स्वरूपांचा वास कर्मभूमीतच आहे. कर्मभूमीचा घोवा हा सर्वांत 'ऐल' म्हणजे अलीकडचा असल्यामुळे 'ऐल ऐलते म्यापौनि दते' (वि. ४४) या नियमानुसार बरीच सर्व शोभ्या-सीक देवतास्वरूपांनी व्याप्त आहे. त्यामुळे कर्मभूमीतच सर्व देवतांची स्वरूपे असू शकतात आणि म्हणून सर्व देवतांच्या विव्हरथांनी 'युक्त' मनुष्यदेह पाच ठिकाणी मिळू शकतो.

देवतासंख्या, स्वरूपावधि व स्थाने

कर्तृत्वाकार पाचवे योजन मर्यादेच्या या 'कर्मभूमि' नामक स्थानात एकूण १३ कोटी देवता आहेत. यक्षिणी ही त्यातील सर्वांत शेवटची देवता असून यक्ष ही त्याबरीक देवता होय. अर्थात् या शोभ्यात झीपुश्च देवता आहेत. पण त्यापैकी प्रमुख राणे कोणकोण व त्यांचा परिवार कितीकिती हे निश्चित ठाकू नही. परंपरेने आलेल्या माहितीवरून कुली, मैराळी, हाहा, हुहु या कर्मभूमीतील चार प्रमुख देवता ऊर्फ राणे होत असे कळते.

कर्मभूमीची मर्यादा ५०० योजने असल्यामुळे त्यात व्यापून असलेल्या कर्मभूमीच्या शोभ्यातील सर्व देवतांची स्वरूपमर्यादा ५०० योजनेच आहे. अर्थात्, कर्मभूमीतील अष्ट देवतेपासून तो शेवटची देवता यक्षिणी, या सर्वांची स्वरूपमर्यादा हीच होय. ही मर्यादा अनावीची व नित्य असल्यामुळे ती चापुदेहि सेवडीच राहणार. या देवतांच्या अव्यक्त स्वरूपातून विभागलेल्या ओळखणी, प्रसोद्धस्था, विव्हरथा व विग्रह यांना नेहमी या स्वरूपावधीतच राहावे लागते. ती त्यांना ओळखून जाता येत नाही. या शोभ्यातील देवतांच्या

१. "यक्षिणी म्हणितकी : एवं यक्ष भोर आन यक्षिणी तानी : आन सेवटीक भूत अवतरके दत्तादिप्रमाणी यक्षिणी सेवटीक" (क. वं. अ. व्या. १).

२. "कर्मभूमीचीया देवतास्वरूपांचा कचनीच विभाग घेणीजे : म्हणजे ... नीचा किती आन कचा किती : एवं कर्मभूमिचीया शोभ्यामध्ये राणे किती ऐसे जेणजे" (सदर).

अभ्यक्त स्वरूपाचा वर्ण कृष्ण म्हणजे काळा आहे. (वि. १७)

आपल्या अभ्यक्त स्वरूपापासून ब्रह्मांडस्थाच्या रूपाने अवतरलेल्या कर्मभूमीच्या देवता साण्यात व विहिरीत भंदिरे बांधून किंवा पत्रक्या राखणाऱ्यात राहतात. हीच त्यांची निवासस्थाने होत, या ब्रह्मांडस्थांची स्वरूपे हीतिमान असून त्यांचे ब्रह्मांडकार देखील दिव्य असतात, या थोड्यातील देवतात स्त्रीपुरुषांच्या जोड्या असून त्यांचे विषयसंबंध होतात, पण त्यात संभारुद्धता म्हणजे प्रत्यक्ष शारीरिक संबंध फार थोडा. संभारुद्धतेपेक्षा हाव-भावातच त्या अधिक रममाण झालेल्या असतात.

अष्टौदेवयोनीचा थोडा

कर्मभूमीच्या योग्यावर अष्टौदेवयोनीचा थोडा आहे. यातील देवतांच्या अभ्यक्त स्वरूपांची मर्यादा ५ हजार योजने असून त्या मर्यादेत या देवतांच्या ब्रह्मांडस्था कुठेहि जाऊयेऊ शकतात, योग्यातील देवतांची संख्या ११ कोटी असून कर्मभूमीतील देवताप्रमाणे यांच्यातहि स्त्रीपुरुष देवतांच्या जोड्या आहेत. सर्व देवतांमधे ऊचनीचस्थाचा क्रम असून ऊच देवतेचे स्वरूप नीच देवतेच्या स्वरूपापेक्षा ८ पटींनी खूप (पातळ) आहे व नीच देवतेपेक्षा ऊच देवतेच्या ठिकाणी ज्ञानमुलसामर्प्यादि पंचप्रकार आठ पटींनी अधिक आहेत. कर्मभूमीतील देवतांच्या ब्रह्मांडस्थाप्रमाणे अष्टौदेवयोनीतील देवतांच्या ब्रह्मांड-स्थानां माग निमित्त असे कोणतेहि निवासस्थान नाही. कारण त्या देवता एका ठिकाणी राहत नसून मोठाट सोबलेल्या पोळ्याप्रमाणे स्वेच्छेने पण आपल्या

१. 'याच वर्ण मुख्य म्हणजे मुख्य मुळीचे : सर्व देवतास्वरूपांचे : त्रिभिधा देवता त्रिभिधा ते : ... या तर हे वर्ण कोण करणाचे : जा.. मुख्य ते यावा तिचा वर्ण तो हरितः भान पीत छो विभेवा : तथा जेत जहनेरवाचा : भान मजिह म्हणजे मारक तो जेतशब्दा भान ब्रह्मादिकाचा : भान कृष्णवर्ण तो इंद्रादिकापासोनि काळुता चतुस्थानी ' (वि. पं. १७)

२. 'कर्मभूमीचीया जळी विहिरी : राढळगणी : दिव्य भोग : इंद्रा-दिकाचिजे ठावनि काळुती दोघे दोघे : विषय स्वरूप : भावी रमण बहुत ' (क. स्व. अ. व्या. १)

१. मागे पृष्ठ ४० पहा.

४. मागे पृष्ठ १८ पहा.

स्वरूपावधीत वाटेक तेथे राहत असेतात. या योऽप्यातील देवतांच्या अम्यक्त स्वरूपाचा वर्ण काढा आहे.

अष्टौदेवयोनीच्या योऽप्यातील देवतांच्या मुख्य 'योनी' म्हणजे मूर्तीचे प्रकार वाढ आहेत. चीडा, चिडूक, बीर, भौतिक, देव, देवी, दक्ष व यक्षिणी ही त्यांची नावे होत. यांच्या ब्रह्मांडस्थात आकृतिविलक्षणता फार आहे. हिंदी, नीलो, चिनी वगैरे लोक मनुष्यजातीचे असूनहि त्यांच्या आकृतीत बरे विलक्षण करक आहेत किंवा घोडी, गाढव, शेळ्या ही एकाच पट्टाजातीतील असूनहि त्यांच्या पिंडाकृतीत पुष्कळ भेद आहेत त्याप्रमाणे अष्टौदेवयोनीतील परीक वाढ प्रकारच्या देवता एका देवताजातीच्या असूनहि त्यांच्या ब्रह्मांडस्थमूर्तीच्या ठिकाणी आकृतिविलक्षणता फार आहे.

अष्टौदेवयोनीची स्वरूपमर्यादा जी ५ हजार योजने, तीत कर्मभूमीच्या देवतांची स्वरूपमर्यादा अंतर्भूत असल्यामुळे अष्टौदेवयोनीच्या देवतांच्या स्वरूपांचा व्याप कर्मभूमीमधे आहेच, म्हणूनच त्यांच्या ब्रह्मांडस्था प्रयोजन-सत्ते भोगभूमीतून कर्मभूमीमधे घुसाल जाऊयेऊ शकतात, पण कर्मभूमीच्या देवता मात्र आपल्या स्वरूपावधीपलीकडे अष्टौदेवयोनीच्या स्वरूपमर्यादित क्षेत्राणि अष्टौदेवयोनीच्या देवता आपल्यावरील अंतराळाच्या स्वरूपमर्यादित वाळजमुखा टाकू शकत नाही.

अंतराळीच्या गंधर्व देवता

देवतांचा तिष्ठत पोषा अंतराळातील गंधर्वनामक देवतांचा होय. (अंतराळीचे गंधर्व : अ.व्या.१; अंतराळी गणगंधर्व : वि.मा.८७). यात १३ कोटी देवता असून चित्र, मिचित्र, चित्रांगद (चित्ररथ), गणपति, माधव

१. 'आवडे लेख असति : एक स्थान नाही : यथा भारतीचे नसो गवहाळ' (क. कव. अ. व्या. १)

२. मागे पृष्ठ ५९ वरील तळदीप १ पहा.

३. 'अष्टौ म्हणजेचि काळ प्रकार : एकजाति होवोचि विलक्षण : यथा घोडी : गाढवे : गाढ : म्हैसा : शेळीया : मेंढोवः योनी म्हणजे कसुदया मूर्ति' (क. ख. अ. व्या. १)

४. 'येथ येति : भोगभूमी जाति' (सवर).

५. मागे पृ. ६८ पहा.

य सरस्वति ह्यं त्यातीक मुख्य होत. त्या सर्वांची अभ्यक्त स्वरूपमर्यादा ५० हजार योजने आहे. या स्वरूपमर्यादेत गंधर्वांच्या जवळस्थ वाटेक तेथे वाठलेक चाकतात. या थोड्यातीक देवतांमध्येहि ऊचनीचक्रम असून नीच देवतेपेक्षा बरीक देवतेचे स्वरूप ८ पटींनी संपूर्ण व कानादि पंचप्रकार आठ पटींनी अधिक आहेत. साहसी देवतेकर बरीक देवतेचे नियामकत्वहि आहेच. त्यांच्याहि अभ्यक्त स्वरूपाचा वर्ण काढा आहे.

कर्मभूमीच्या देवता पृथ्वीवर पाण्यात व विहिरीत जशी आपली मंदिरे बांधून राहतात तशी स्थाने अहोदेवथोनीतील देवतांना नाही. तीच स्थिति अंतराळातील गंधर्वांची आहे. त्यांनाहि पृथ्वीसंबंधिक स्थान नाही. तथापि विमानाप्रमाणे व होण्याप्रमाणे त्यांना निवासस्थाने आहेत. ती अंतराळात असून (अंतराळीनि विमानस्थिता : ऐसे स्तविति देवता : ऋ. व. ११५) आपल्या देवतांच्या स्वरूपधामप्यांपासून तरंगतात व त्यातूनच गंधर्वगण आपल्या स्वरूपमर्यादेत विहार करीत असतात. किंबहुना, आपल्या स्वरूपाबधीतील अंतराळ हेच त्यांचे स्थान होय.

स्वर्गातील इंद्र, चंद्र व सूर्य

देवतांचा चौथा थोडा स्वर्गातील देवतांचा होय. यांची स्वरूपमर्यादा ५ लक्ष योजने असून त्यांची एकूण संख्या ३३ कोटी आहे. ऊचनीचत्व, संपूर्णोद्यत्त्व, पंचप्रकार इत्यादीचे सर्व नियम या थोड्यातील देवतांनाहि लागू आहेतच. या थोड्यातील देवतांमध्ये इंद्र, चंद्र व सूर्य या देवता प्रमुक्त

१. मागे पृ. ४० पहा.

२. 'तदी तिस्रा बोधा गंधर्व : तयांची व्यवस्था कैती पा. : ना : स्वरूपसंपूर्ण ते अहमेदी : तथा स्वरूपमर्यादा : तथा पंचप्रकार तोहि दक्षात्रेचि असति' (छ. वं. अ. व्या. १. कापिका)

३. मागे पृ. ५९ बरीक तळटीप १ पहा.

४. 'बरीकाही नाही : पर-जाकयः म्हणजे विमानजुंगवत् (छ. ल. अ. व्या. १)

५. 'इंद्र म्हणितल्या तेव्हातील कोणी देवता कामती (छ. वं. अ. व्या. ४. टीकापक्षभेद); मागे पृ. ६८ पहा.

६. 'इंद्र : चंद्र म्हणितल्या सूर्य मुख्य .. पंच तिथेहि मेळ : जाम परिवार काविक या शब्दांच काभे' (छ. वं. अ. व्या. ४)

आसून बाकीचा त्यांचा परिवार आहे. (स्वर्गाचे इंद्रचंद्रादिक देवता होति : अ. ध्य. ४) या सर्वांच्या अव्यक्त स्वरूपाचा वर्ण काढा आहे.

या देवतांचे वसतिस्थान स्वर्ग होय. 'स्वर्ग' हा शब्द या ठिकाणी केवळ स्थानवाचक वापरलेला आहे. पुरवी, मनुष्यदेहावरील म्हणजे कर्मभूमी-पासून तो स्वर्गातील इंद्रचंद्रादिक सर्व देवतांच्या फळांना स्वर्ग असे म्हणतात. (इंद्रादिकांची फळे तो स्वर्ग बोलिजे : वि. मा. १७९; संख २५). स्वर्ग हे स्थान मेरुपर्वताच्या पठारावर असून तेथील इंद्राची दिव्य सभा अंतराळाच्या पलीकडे वच सीमाप्रांतावळ आहे. म्हणूनच अंतराळातील गगनवंश आपल्या स्वरूपावधीत असून इंद्रसभेतील देवतांना आपले गायन ऐकवू शकतात. अर्थात्, अंतराळाची स्वरूपमर्यादा मेरुपर्वताच्या पठारावळक कुठेतरी संपत असली पाहिजे. या स्वर्गातच 'गोळोक' नावाचे एक स्थान असून 'सुरभि' ही तेथील देवता होय. (स्वर्गी गहवा लोळु एकु आति : तेथिची सुरभि देवता : वि. मा. ८१), 'स्वर्गीचे मठ एकवीस' (शिष्ट. १५); 'लोळोळिके स्वर्ग एकवीस' (उद्द. गी. ६४१); 'एकवीस स्वर्ग' (चौपदी. ११) या उल्लेखावरून स्वर्गात निरनिराळे २१ पुरे असावेत असे दिसते.

स्थान : कैलास : वैकुण्ठ

पाचवा योवा हरिहरब्रह्मादिक देवतांचा. (कैलासवैकुण्ठीचे हरिहरब्रह्मादिक : अ. ध्या. ५) यांची स्वरूपमर्यादा ५० कोटी योजने असून त्यातील देवतांची संख्या ९ कोटी आहे. पैकी हरि, हर व ब्रह्मा या तीन देवता या योम्यात प्रमुख आहेत. बाकीचा सगळा त्यांचा परिवार, हरि व त्यांचा परिवार मिळून १ कोटी; हर व त्यांचा परिवार मिळून १ कोटी; आणि ब्रह्मा व त्यांचा परिवार मिळून १ कोटी. स्वरूपावधीच्या दृष्टीने तर या योम्यातील सर्व

१. पृ. ५९ वरील तज्जरीप १ पहा.

२. 'स्वर्ग हे स्थानावाचक नाव : पुरवी मनुष्यदेहावरले कर्मभूमीपासोनि सो ठाववेष्टी स्वर्गणि : ते फळवाचक' (क. स्व. ज. ध्या. ४.)

३. 'पदमे स्थान ते मेरुच्या पठारी : दिव्य हीतिमान रचनाकथ असे : जान तेथीच्या देवता गंधर्वांचे गायनहि येकति वसति (क. वं. ज. ध्या. ४).

४. मागे पृ. ४० पहा.

५. मागे पृ. ३८ पहा.

देवता सारख्या आहेतच पण हरि, हर, व ब्रह्मा हे तिन्ही मुख्य राणे सामर्थ्यादि पंचप्रकारांनीहि सारखेच आहेत. (तीन्ही ग्रामे तीन्ही राणे समानचि : वि. १५). अर्थात्, त्यांच्या शिवा, प्रधान, दासदासी इत्यादिकांचीहि स्वरूपसामर्थ्ये सारखीच आहेत. म्हणजे, हरीच्या ठिकाणी जितके सामर्थ्य तितकेच हराच्या ठिकाणी व तितकेच हरीच्या पत्नीच्या ठिकाणी आणि ब्रह्माच्या पत्नीच्या ठिकाणीहि. प्रधानदासदासीच्या सामर्थ्याचाहि प्रकार हाच. हरि, हर व ब्रह्मा या तिन्ही राण्यांचे सामर्थ्य सारखेच असून त्यांच्यात ऊचनीचपणा नाही हे जाणवे. पण हरि व त्याचा परिवार यांच्यात मात्र इतर शोभ्यातीक देवताप्रमाणे ऊचनीचता असून नीच देवतेवर ऊच देवतेचे दियामकत्व, ऊचनेचे स्वरूप नीचेपेक्षा ८ पटींनी संपूर्ण व ज्ञानादि पंचप्रकारहि ८ पटींनी अधिक ही व्यवस्था आहेच. तरीच ती हर व ब्रह्मा यांच्या पोटविभागातमुद्रा आहे. या शोभ्यातीक देवतांच्या अभ्यक्त स्वरूपाच्या वर्ण मंजिष्ठ (वि. १७) म्हणजे जाळे आहे.

हरि हा वैकुंठात राहतो. त्याच्या स्थानाचे नावच वैकुंठ. इतर पंथातीक जेव्हा 'वैकुंठ' शब्दाचा 'बवाते कुंडी म्हणोनि वैकुंठ' असा अर्थ करून वैकुंठ जोक्यात गेलेल्या जीवांचा पतन नाही असे मानतात. पण, जय-विजय यांचे वैकुंठातून पतन ज्ञास्यामुळे महाभुभावाना हे मत ग्राह्य नाही. त्यांच्या हद्दीने इतर देवतास्थानाप्रमाणे वैकुंठस्थानातून देखीक फळियाळ पतन आहेच. तेथ्हा 'वैकुंठ' हे दोगिक नाव नसून कट्टीने आलेले आहे. हर या मुख्य देवतेचे व तिच्या परिवाराचे वसतिस्थान 'वैखास' होय. ब्रह्मा व तिचा परिवार यांचे वसतिस्थान 'सत्यलोक' होय. दोग्यतेच्या व स्वरूपसामर्थ्याच्या

१. 'राणे म्हणितक्या तिन्ही देव : ब्रह्मा : विष्णु : महादेव : अर्थाचे समचि : वर्ण : मुद्रा : आयुधे : ज्ञानाचे : हे विजिष्ठ की : येणे करुनि ते भवे येसे नाही : जन्मचे स्वरूपे : ज्ञान : सुख : सामर्थ्य : देवार्थ : प्रकाश परिवार सोडि तीन तीन कोडी हे समान' (इसरे : समान म्हणजे राणेबाचे तैसे समानत्व तैसेचि : तैसेचि म्हणजे परिवारस्तहि तैसेचि तीन कोडी येही तिहीचिवा परिवाराचे समानत्व दाखवडेपर्यंत) (वि. १, १५)

२. मागे पा. ५९ वरीक तळटीप २ पहा.

३. 'ना : बवाते कुंडी म्हणोनि वैकुंठ येसे आपजेक : ते न बवे : का पा ! पतन जसे म्हणोनि' (७, १, ७, व्या. ५)

छटीने या तिन्ही देवता जशा सारख्या आहेत, तशीच रचनेच्या छटीने त्यांची तिन्ही स्थानेहि सारखीच आहेत.

क्षीराब्धीचा शेषशय्या

सत्यकैलासवैकुंठाच्या शोन्यावरील देवतांचा योषा क्षीराब्धीच्या शेष-
शय्याचा होय. (क्षीराब्धीचा शेषशायी : अ. ध्या. ६). या शोण्यात सगळी
देवता असून त्यातील मुख्य देवता शेषशायी नारायण होय. बाकीचा सगळा
त्याचा परिवार. या सर्व देवतांची स्वरूपमर्यादा ५ कोटी योजने आहे. या सर्व
देवतांचा उंचनीचत्व असल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी, स्वरूपाच्या संपूर्णोदरत्वाची
४ ज्ञानादि पंचप्रकाराची व्यवस्था नेहमीप्रमाणे आहेच. शोण्याहि अभ्यक्त
स्वरूपाचा सर्व मांजिह (वि. १७) म्हणजे अर्ध आहे.

शेष देवता होय, जीव नव्हे

शेषशायी नारायण देवता ज्या शेषावर शयन करते तो शेष म्हणजे
सामान्य सर्पाकृति जीव नव्हे; तीहि देवताच होय. पण त्या देवतेने चारण
कैलेजा आकार हा सर्पासारखा आहे एवढेच. देवतांच्या अस्मत्त स्वरूपातून
ज्या जडांवरच्या विभागल्या जातात त्या मनुष्याकृतीच असतात असे नाही-
तच पशुतिर्यक्काकृतीहि असतात. उदा:- शेष, कल्पतरू, पारिजात वगैरे देवता
साच त्या त्या आकाराने आकारलेल्या असतात. दुसरे असे की, सर्व देवता-
ंच्यानात सामान्य जीवसुद्धा पशुतिर्यक्कादिकांच्या रूपाने असतातच. याचा अर्थ
असा की, शेष ही जशी सर्पाकृति देवता आहे तसाच सामान्य जीवहि सर्पा-

१. 'तैत्तिरि यास समान म्हणिते: परं एक देखिलेची दुसऱ्याची देवता
सारखीच असे: तैत्तिरि दिसल्याची असे' (वि. वं. १५).

२. मागे पा. १८ परा.

३. मागे पा. ४७ परा.

४. मागे पा. ५२ बरील तज्जटीप १ परा.

५. 'शेष म्हणजे सर्पाकार परं जडांकोसोसि सर्पाचा आकार: बायोलि जीवरुची
नव्हे: कल्पतरू म्हणजे वृक्षाकार: तैत्तिरि पशुतिर्यक् एक देवता: एक जीव:
पारिजातकवत्: म्हणजे स्वर्गी पारिजातक सो जडांवरच्या: त्यांचा ठायी मावेल ते
केळिये: आन स्वर्गी जीवरुपीहि पारिजातके असति - का: स्वर्गी तरकफळे कल्पतरू:
पारिजात' (अ. वं. अ. ध्या. १).

कृति कारण करून स्वर्गादि ठिकाणी असू शकतो. स्वर्गादीक पारिघटत व कल्पवृक्ष याहि देवताच आहेत. पण पृथ्वीवर जशी सामान्य झाडे आहेत तशीच सामान्य पारिजाताची झाडे व कल्पवृक्ष स्वर्गातहि आहेतच. त्यांच्या ठिकाणी जीव आपली नरकफळे भोगीत असतात.

सर्पाकृति रोष हा ज्याप्रमाणे सामान्य जीव नसून देवता आहे तसेच त्याचे वसतिस्थान 'क्षीराब्धि' म्हणजे अक्षरशः दुधाचा समुद्र नव्हे. या स्थानातील पाण्याला क्षीरासारखी म्हणजे दुधासारखी गोडी व शुद्धता आहे म्हणून त्याला 'क्षीराब्धि' हे नाव कृतीने पडले इतकेच. अर्थात्, क्षीराब्धि हे स्थान म्हणजे निम्बळ दुधाचा समुद्र नसून भूमीच आहे. रोषहायीक 'व्रह्म' असेहि म्हणतात. कारण व्रहाप्रमाणेच तो अविष्णीय आहे. (क्षीराब्धि अविक्रीय व्रह्म की : वि.मा ८४) म्हणजे त्याला लोकर विकार प्राप्त होत नाही. अष्टभैरव

देवतांचा सातवा पोषा अष्टभैरवांचा होय. यात कक्त ८ देवता असून त्यांची स्वरूपमर्यादा ५० कोटी पौत्रेने आहे. स्वरूपमर्यादा, संपूरणेश्वरक, र्चचक्रकार इत्यादि बाबतीत या आठहि देवता सारख्याच आहेत. (पैकी आठ : ऐली तीनही समानच : वि.मा ९३). यांची नावे (१) 'कराळि (२) विक-राळि (३) उमापति (४) पशुपति (५) सदाशिव (६) व्रहा (७) विष्णु आणि (८) महादेव.' (वि.९०). ही नावे निपातिक म्हणजे कृतीने आलेली आहेत, यौगिक नव्हेत. एरवी उमापति, पशुपति इत्यादि नावावरून वाना क्षीरवनादिकांचा परिवार आहे असे वाटेक, पण तसे काही नाही. अष्टभैरव-पैकी कोणत्याच देवतेला परिवार नाही. यांच्या स्वरूपाचा वर्ण पाठवें आहे.

१. 'गावा नाव क्षीराब्धि : एरं गावाचेच नाव क्षीराब्धि : तैसा कोर समुद्र रोष काह् कोरे जसति : एवं नलति : तेसे रोष काह् क्षीरचा समुद्र जसे : एवं वसे : पर वसा बदकासी किंथि दुधासारखी गोडी आन घुअताही जसे' (क.व.ज.व्या.६)

२. मागे पृ. ३८ पहा.

३. मागे पृ. ४० पहा.

४. 'व्रह्म म्हणजे आठचि : ऐतेचि का वा न्निगळे : वा : वस्यपति : पशुपति : म्हणितळेया परिवार कामेक म्हणौनि म्हणितळे : एवं ते निपातिक नावे म्हणौनि : एवं त्यासी परीवार नाही' (क.व.ज.व्या.७)

५. मागे पृ. ५२ वरील टिपटीव १ पहा.

निश्चित स्थान नाही

त्यांना जसा परिवार नाही तसेच निश्चित असे निवासस्थानसुद्धा नाही; म्हणजे रचून तयार केलेल्या घरात किंवा मंदिरात ते मुळीच राहात नाहीत. त्यांच्या स्वरूपावधीत कुठे तरी आठांच्या आठ शिळा पडलेल्या असून कदाचित् त्या शिळावर ते पाय ठेकतात, एरवी ते आपणाला आवडेल त्या ठिकाणी स्वेच्छेने जातासयेतात. त्यांच्या गतीतहि अतिशय खंचकटा आहे. इतकी की ते क्षणात सुष्टीच्या या टोकाळा तर क्षणात त्या टोकाळा असतात.

अहंकार फार

या आठहि भैरवांच्या ठिकाणी आपल्या सामर्थ्याविषयीचा अहंकार अतिशय आहे. या आठांवेहि विद्यावंत पुण्यवले गेल्यामुळे ते सर्व जण एकदम कुड झाले, आणि त्यावेळी ईश्वरावताराचे उद्धारणकार्य नसले तर ते सुष्टीचा सहार करू शकतात (पण असे कधीच होत नाही, कारण, सर्व भैरवात एकमत कधीच होत नाही) व नंतर स्वेच्छेने सुष्टीची पुन्हा रचनाहि करू शकतात. म्हणूनच त्यांना 'सृष्टिकर्ते' असे म्हणतात. (सृष्टिकर्ते ते : अहंकारी ते : अभिमानांनी ते : वि. २१) आपल्या सामर्थ्याची कमी यांना फार असल्यामुळे ते भयानक शब्द काढीत एकसारखे भटकत असतात. स्वरूपाच्या अहंकारामुळे त्यांना असे वाटते की, आमच्यासारखे मोठे आम्हीच, प्रत्यक्ष परेश्वरावतार समोर असताहि त्यांचा हा वृथा अहंकार कायम असतोच. आम्ही देहविशेषताला भस्म करू शकतो, ज्ञानियाला चर आम्ही विघ्न केले तर तो सात्काळ भंग होईल, तथापि आम्ही लसे करीत नाही, अशी आत्मता यांना फार. त्यामुळेच आठांपैकी प्रत्येक भैरव इतर भैरवापेक्षा आपणाला मोठा

१. 'एक स्थान : म्हणजे जसावायकाश भूमि जसे म्हणजे पलास कोबी : आपु-
कीया जग्यक्त स्वरूपाची अवधि... आठांच्या आठ शिळा ... जैसे अष्टदेवयोनीति स्थान
(नाही : तेसे अष्टभैरवांसि नाही : म्हणजे रचनारूप स्थान नाही : जाल त्या जागडे तेथ
असति : परि कायी ठेके नव्हती : खंचकटा : सवेत्रि येन्हा' (क.व.म.व्या.७)

२. 'भैरव म्हणजेति : अहंकारकर्मिबाहुकसे' (क.ल.अ.व्या.७)

३. 'सृष्टि म्हणिलेक्या सहारही कामे : तर के करिती : ना : आठांचेहि आठ
विद्यावंत जण पुण्यवतीज, जाल जग्यकाराचे ज्ञानाची सद्धारण नसे ते करिती : हे स्वल्प-
समृद्धे सांगितकी : वाचोनि हे कदापि न भवे' (वि.व.१३.)

मानतो व इतरांना आपले सेवक समजतो, आपल्या स्वरूपावधीतील जीव-
देवतांचा हे विशेष अभिमान वेतात तोही या अभिमानाच्या रूपांमुळेच,
या अष्टभैरवांच्या अभ्यक्त स्वरूपातच पाच भूते व तीन गुण यांची समृद्धि
आहे. (अष्टभैरवांचा टाह पाच भूते : तीनही गुण : वि. मा. ५८).

विश्वदेवता : स्थिर

देवतांचा आठवा घोवा विश्वेचा होय, वस्तुतः शाळा 'घोवा' म्हण-
ण्याचे देखील कारण नाही. कारण, यात विश्वनामक एकच देवता आहे. तिची
अभ्यक्तस्वरूपमर्यादा ५०० कोटी असून तिच्या ब्रह्मांडरचनेचा विकास ५०
कोटी योजनांचा आहे. हेच व्यक्त ब्रह्मांड होय. (छपन कोटी वस्तुंचा हो
आई : चौपदी. २५). विश्वेची व्यक्त ब्रह्मांडरचा कायद्याच्या आकाराची असून
तिच्या हातापायांनी व्यापलेल्या सहा कोटी योजनांचे स्थान सोडून दिले तर
'तिच्या पोटातील पन्नास कोटी योजनांच्या अवकाशात सर्व ब्रह्मांड अंगणे
स्वालीक देवतांची अभ्यक्त स्वरूपे, व्यक्त ब्रह्मांडरचा, जीव, पृथ्वी वगैरे सर्व
सामावलेले आहे. म्हणूनच विश्वेची ब्रह्मांडरचा नेहमी स्थिर असते. ती
चलतच होऊन आपल्या अभ्यक्त स्वरूपाच्या टोकाळा गेली तर तिच्याबरोबर
तिच्या पोटातील इतर देवतांच्या ब्रह्मांडरचा देखील सरकतील. पण त्यांना
आपापस्या स्वरूपमर्यादांभेद आता येणे शक्य नसल्यामुळे, स्वरूपविरहित
असे त्या ब्रह्मांडरचाचे नुसते देहच पुढे जातील, आणि तसे झाले तर त्यांच्या
ठिकाणी फळे भोगीत असलेल्या जीवांना सुखापासून वेगळे व्हावे लागेल. हा

१. 'ब्रह्मकार म्हणजे ब्रह्मापरता आणि एक ईश्वर जाति ? प्रत्यक्ष ब्रह्म-
कार देखूनहि : देहविघातल आमुचेनि अरुम होईल : ज्ञानिया विजे जाईल :
वर करू ना : ज्ञान जालीकी सही जीवदेवतांचा अभिमान : एक म्हणे हे
सात माझे : लया घेरही म्हणति (वि. स्व. २२).

२. 'विश्वस्थिते ठावुनि प्रपंच : विश्व जयाच्या रूपा' (व. स्व. म. व्या. ८) ;
'जीवदेवता : प्रपंच : मेरुमेळाळा : पृथ्वी सामाविली म्हणानि विश्व' (वि. स्व.
५७) ; 'तयापसे मेळ देवता विश्व : तर तिचेचे मेळतल कैते : ना' तिचेचे अभ्यक्त स्वरूप
होत पाचवे कोटी : आन तिचेची ब्रह्मांडरचा तरी ब्रह्मांडा रचनी नदर : एवं छपन
कोटी : तिचेचा गर्भावकासी चराचर विश्व सामावले असे' (व. म. म. व्या. ६५)

अनवस्था प्रसंग ओढवून सुदृग्यवस्था ओढू नये म्हणून विश्वेची ब्रह्मावस्था तेवढी स्थिर राहते.

कारण प्रपंचाची

परीक वर्णनावरून इतर देवतांच्या ब्रह्मावस्था साडेतीन हात उंचीच्या तर विश्वेची ब्रह्मावस्था ५३ कोटी योजनांची कासवाकार असते, तसेच इतर ब्रह्मावस्था बालरूप तर विश्वेची ब्रह्मावस्था स्थिर असते हे दिसून येईल. आणखी एक फरक महत्त्वाचा आहे. तो असा की, इतर देवतांच्या ब्रह्मावस्थांच्या मूर्ति दिव्य पण समळ प्रपंचाच्या असतात तर विश्वेची मूर्ति कारण-प्रपंचाची, म्हणजे प्रत्येक समळ भूतातीत सात आनुवंशिक भूते काढून धिळक राहिलेल्या प्रधान ऊर्क कारणभूतांची असते. (विश्वाख्य प्रपंची भूते तन्मात्रा : वि. ५७). या व्यक्त विश्वेच्या मूर्तीचा व तिच्या अव्यक्त स्वरूपाचा वर्णन पार्वळा (वि. १७) असतो. इतर ब्रह्मावस्थाप्रमाणे हीहि आपल्या अव्यक्त स्वरूपाच्या आधारे राहते. (आणि अव्यक्त स्वरूप आपल्या सामर्थ्याधारे राहते.), अशा अनेक विश्वदेवता या सुधीत आहेत. तीच ' अर्नत ब्रह्मादे ' (वि. २१२) होत.

विश्व 'ब्रह्म'

विश्व म्हणजे व्यापक. आपल्या पोटातील जीवदेवताप्रपंचाच्या ब्रह्मां-
खाळ विश्वेची ब्रह्मावस्था व्यापून असते म्हणून ती व तिला व्यापून असणारे
: तिचे अव्यक्त स्वरूप दोन्ही ' ब्रह्म 'च होत. (द्वितीय ब्रह्म ते : वि. ५६), ब्रह्म
शब्दाचाहि अर्थ तोच आहे. एका ब्रह्मांखाळा व्यापून असलेले व्यक्ताव्यक्त

१. ' विश्वेची घात चक्ररूप होवनि कवणा काय जाणे : ना : आपकीवा अव्यक्त
स्वरूपाच्या अवधीने पैल सेवटा येथी तर यक्षिणीपासीनि अन्नैरवापयैत ब्रह्मांखाळा
आपकाळीवा अव्यक्त स्वरूपाचीया अवधीपर्यंत जातील : मम स्वरूपी जैन होतील :
आन भीतरीक फळिये नसुदा मापंभिका मूर्तिवणेर जातील : का : जीवाती होव
जाणार म्हणोनि : शरि वैश्वरात्रिया लीळादानाचे फळिये आन ग्रहणादानाचे फळिये
ते सुखावेगळे होतील : आन देवतांचेही फळिये : येती ब्रह्मांख्यवस्वावि मोढेल :
म्हणोनि विश्वेची भूति फलरूप नये ' (क. म. अ. व्या. २)

२. ' भूते तन्मात्रा म्हणिलेला सो प्रपंच भूतांचिया कारणांचा ' (वि. २५. ५७)

३. मागे पृ. ५३. मुंकी तन्मयी १ यात.

विश्वेचे स्वरूप, अद्या अनंत विश्वांना म्हणजे जसांडांना व्यापून असलेली माया, तिच्या व्यापणारे सत्ब्रह्म व त्याच्या व्यापणारे ईश्वरस्वरूप या सर्वांनाच 'ब्रह्म' म्हणतात. या चार ब्रह्मांपैकी विश्वब्रह्म हे ऊचनीचत्वाच्या क्रमाने वरून चौथे असल्यामुळेच त्याला 'दुरीत ब्रह्म' असे म्हटलेले आहे.

अनंतब्रह्मांडव्यापिनी माया

विश्वेच्या पळीकडे माया होय. विश्वेचे स्वरूप एक ब्रह्मांडास व्यापून असते. अद्या अनंत विश्वे आहेत (पांनाच अनंत अभ्यक्ते मटेहि म्हणतात); आणि या अनंत विश्वांना व्यापणारे मायेचे अभ्यक्त स्वरूप आहे. (एकज ब्रह्मांडी एकीचि माया : वि. मा. ११३). म्हणूनच मायेच्या अभ्यक्त स्वरूपाची मर्यादा 'अनंत' मानावी लागते. विश्वे ब्रह्मांडेच अनंत आहेत तिचे त्या अनंत ब्रह्मांडांना आपल्या पोटात साठविणाऱ्या मायेच्या अभ्यक्त स्वरूपाची मर्यादा निश्चित कशी करता येणार ! तिच्या मुळी मर्यादाच नाही असे नाही; पण ती मर्यादा मानवी कल्पनेच्या आटोक्यात नाही एवढाच तिच्या स्वरूपाच्या अनंतत्वाचा अर्थ. माया ही देवताधर्मातील सर्वांत पळीकडची देवता असल्यामुळे, एकाच नमूने तर अनंत ब्रह्मांडातील देवतांची स्वामिनी होय. पण ही स्वामिनी देखीक आपल्याला व्यापून असलेल्या ईश्वराच्या ठिकाणी पतिव्रतेप्रमाणे मनोभावे देवलेली असते.

सामान्यतः देवतांच्या ब्रह्मांडाच्या मूर्ति समज पण दिव्य प्रदेवांच्या असतात, विश्वेची ब्रह्मांडाच्या मूर्ति कारणप्रपंचाची असते, पण मायेची ब्रह्मांडाच्या ही मुळी प्रार्थनिक मूर्ति कारण करीतच नाही. म्हणूनच तिच्या 'निःप्रार्थनिक पद्ध' म्हणतात. प्रत्येक ब्रह्मांडासाठी मायेची निःप्रार्थनिक ब्रह्मांडाच्या निरनिराळी असते. अर्थात्, मायेच्या ब्रह्मांडाच्याहि अनंत असतात.

मायेची अनेक नावे

मायेला अनेक नावे आहेत. 'चैतन्य : माया : विदेह : परा : शक्ति' (वि. १). या निरनिराळ्या संज्ञांनी ती संबोधिलेली जाते, ती स्वतः चैतन्य असून,

१. ब्रह्मांड व्यापूचि वरके म्हणौनि विश्वब्रह्म.. व्यक्त विश्वेते ब्रह्म म्हणितके : दुरीत : अभ्यक्त तर व्यक्तते व्यापौचि वरकी म्हणौनि.. मुर्वे चवधेयाच म्हणीजे : वेपककन विव म्हणितके' (वि. वं. ५९)

तमोविभागात निद्रिस्थायमानो पडून अवलोकण्या बीजांना ती चेतन करते म्हणून तिला 'चेतन्व' म्हणतात. बीजांना ती मोहविते, भ्रमविते, अन्यवासान रूपविते, मातेप्रमाणे आपल्या पोटात बाहेर व जन्म देते (= जन्माढात व्यापते) म्हणून तिला 'माया' या नावाने आळवतात. माया स्वतः कधीच देह धारण करीत नाही म्हणून तिला 'विदेह' हे नाव मिळालेले आहे. इतर देवतांची अप्रत्यक्ष स्वरूपे ब्रह्मादिकांच्या व विमर्शांच्या रूपाने देह स्वीकारतात. पण मायेची ब्रह्मादिकां निःप्रापंचिक असते व ती विमर्श तर कधीच धारण करीत नाही; म्हणून तिचे विदेह हे नाव बऱ्याच होय. ईश्वरावताराच्या वेळी माया ईश्वराचे देह बनते पण त्या देहात व्यापणारा देहिचा मात्र ईश्वर असतो. तसेच ईश्वराची विज्ञानमूर्ति केव्हा अवतरते तेव्हाहि मायाच देह बनते पण तेथे देहीक ईश्वराची विज्ञानशक्ति ही देहिचा असते, माया नसते. त्यामुळे तिला देहधारी म्हणता येत नाही. मायेची ओळगणी ही मात्र बऱ्याच देहधारी असते हे करे; पण माया ओळगणी बनते ती स्वच्छेने नव्हे तर ईश्वरप्रभुत्वाचे. हा देह धारण करून ती देवराष्ट्रादींचा म्हणजे ईश्वरविषयक व्यापार करते; कर्मराष्ट्रादींचा व्यापार करीत नाही; म्हणून मायेच्या 'विदेहत्वात्' याच येत नाही. जीवाबरोबर प्रापंचिक शरीरात व्यापणारा मायाच संकम हा देहधारी वाटतो, पण वस्तुतः प्रापंचिक शरीरात प्रामुख्याने जीव व्यापतो. शिवाच संकम जीवाक जगत्याबरोबर त्याचे देवतात्व नष्ट झालेले असते. जीवाक मारण्याने संकमाला मारले असे होत नाही किंवा आनंद दिव्याने संकमाक आनंद दिव्यासारखे होत नाही. म्हणूनच देवता तो कोदाद्वय स्वीकरीत नाही, संकमरूपाने मायास्वरूप देहधारी बनते असे वाटते; पण ते करे नाही. कारण, तेथे जरा देहधारी जीव असतो, संकम नव्हे. तेव्हा वादि ठिकाणी मायेच्या विदेहत्वाक याच येत नाही.

१. 'चेतन्व' म्हणजे आपण चेतन : जीवाचे चेतनी म्हणजे सादबा करी' (क.ल.सं.१)

२. 'माया का . मोहविते : भ्रमविते : अन्यवासान रूपविते : पोळी बाहिजे : जमिले' (क.ल.सं.१)

३. 'ईश्वरीचे देह बाकी को : देहिचा का : ते विदेह की : ' (वि.ल.१)

४. 'जग संकमास काई देवत्वाक जसे' (लव.१)

परा

मायेचे 'परा' हे नाव देखील यथार्थ आहे. ती सर्व दैवतांच्या 'पर' म्हणजे पलीकडे असल्यामुळे तिला 'परा' म्हणतात. दुसरे असे की, 'पर' म्हणजे परमेश्वर, त्याने तिचा अंगीकार केलेला असल्यामुळे ती 'परा' होय. सत्येच, ती ईश्वरसामर्थ्यरूप बनलेली असल्यामुळे ईश्वराप्रमाणेच ती देखील पर म्हणजे भेष्ट होई. व्यक्तरूप परमेश्वराच्या ठिकाणी मायास्वरूप हे समवायी रूपाने असते. तेव्हा, मायास्वरूप हे व्यंशात्मक परमेश्वरस्वरूपात अंतर्भूत असल्यामुळे माया 'परा' होय. व्यक्त परमेश्वर हाच मायेचे विशाखाचन वीर्वाणा देतो, यावरून तो मायेला आपलीच मानतो हे दिसून येईल. अवतारात ईश्वर मायेला स्वतःचा देह म्हणून स्वीकारतो, त्या मायावारीला घातलेले निर्दोषक भजन ईश्वरच स्वीकारतो-माया नव्हे. यावरूनहि माया ही परमेश्वरस्वरूपांत-र्गत आहे हे कळे. या सर्व दृष्टींनी अनंतब्रह्मांडव्यापिनी 'माया' ही 'परा' होय यात शंका नाही.

शक्ति

मायेला 'शक्ति' असेहि नाव आहे. ती ईश्वराची आदिशक्ति होय (आद्या शक्ति माया : वि. मा. १५७). ईश्वराच्या अनंत गुणवर्माप्रमाणेच देवतांनाहि 'शक्ति' असे म्हणतात (शक्ति शब्दे सकळही देवता : सकळही गुण : सकळही धर्म : ज्ञान : विशान : हे सर्व शक्तिशब्दे शोभितेति : महा. ६). माया ही या दैवतारूप शक्तींची आदि म्हणजे मुख्य आहे. सूक्ष्म आणि स्थूल प्रपंचाह्मि ती आदि असते स्थूल प्रपंच तीच तयार करते आणि जीवाला आश्रय देऊन सूक्ष्म प्रपंचाचा रचनाहि तीच करून घेते ईश्वर अवतार धारण करतो त्यावेळीहि तीच आधी ईश्वराचे शरीर बनते या सर्व अर्थांनी माया ही ईश्वराची शक्तीच नव्हे तर आद्यशक्ति होय ती ईश्वराचे सगळे व्यापार करणारी असल्यामुळेच तिला 'माया ईश्वरीचे प्रथम करण' (वि. मा. ११२) असे म्हटलेले आहे.

१. 'परा म्हणजे अंगीकारे : सामर्थ्य : स्वरूपे' (वि. स्व. १)

२. 'आद्याशक्ति म्हणजे ईश्वरीचे व्यापारचे आदिकारण' (वि. स्व. १)

स्वरूपाचे विभाग

एवंगुणविशिष्ट मायेचे अन्यक्त स्वरूप इरित वर्णने आहे. या इरित स्वरूपातच एकीकडे कृष्ण वर्णाचा लहानसा 'तम' प्रदेश आहे. (माया स्वरूपाची एकदेशी तम असे १ संघ. १). तिलाच तमोमाया असे म्हणतात. मायेचे संपूर्ण स्वरूप पृथ्वीएवढे आहे अशी कल्पना केली तर हा तमोमायेचा प्रदेश परमाणुएवढा दिसेल. आपल्या घाटीरावर जसा लहानसा सीळ असतो, किंवा डोळ्यात काळिमा असतो तसा इरित मायेच्या स्वरूपात हा तम प्रदेश आहे. अर्थात्, इरित मायास्वरूपाच्या तुलनेने तो अत्यंत लहान आहे. तथापि इरित मायेप्रमाणेच तोहि अनादि असून सचेतन आहे; इतकेच नाही तर ज्ञानसुखसामर्थ्यादि पंचमकार व देखणे यांनी युक्त आहे. मायेच्याच स्वरूपात पण अनंत ब्रह्मांडाचा पलीकडे त्याचे स्थान आहे.

परमेश्वर नव्हे

माया ही 'पर'च नव्हे तर एका दृष्टीने 'परमेश्वर' देखील म्हणता येईल. सर्व देवतांच्या 'पर' म्हणजे पलीकडे असून त्या सर्व देवतांची ती 'ईश्वर' म्हणजे नियामक आहे. तिचे स्वरूप अनंत ब्रह्मांडांना व्यापून असते म्हणून तिला 'ब्रह्म' या नावानेहि संबोधतात. या दृष्टीने ती परमेश्वर असली तरी यथा-यत्नाने मात्र ती परमेश्वर नव्हे. ती सर्व देवतांच्या 'पर' म्हणजे पलीकडची असली तरी तिच्याहि पर म्हणजे पलीकडे ब्रह्मस्वरूप आहेच. ती सर्व देवतांची 'ईश्वर' म्हणजे नियामक असली तरी तिचेहि नियमन करणारे ईश्वर-स्वरूप आहेच. व्यापकत्वाच्या अर्थाने ती स्वता 'ब्रह्म' असली तरी तिच्याहि व्यापणारे 'सत् ब्रह्म' तिच्यावर आहेच. आणि मुख्य असे की, अज्ञान, अवीनत्व व अव्यया या तिन्ही बांधांनी ती नियमद्वय असल्यामुळे तिला नित्य-

१. 'संख्ये विषयी नव्हे ती एकदेशः यथा पृथ्वी परमाणुः कोळमास काळिमा जैसी तैस्ते तम एकतेष्वती' : 'तम म्हणजे काळिमा : यथा लहान' (क.स्थ.संघ.१)

२. 'स्वरूपा ज्ञानसुखसामर्थ्यं असीति विवर्जता' (क.स्थ.संघ.१) 'जेणे ज्ञाने : ज्ञान इयाम : ज्ञान स्वरूपेसी विवर्जते : तथा देखणे येते चार हेतु सांगितले' (क.स्थ.संघ.१).

मुक्त असलेला परमेश्वर म्हणजे अन्यथाज्ञान होय. तसेच म्हणजे तर पक्षिणी-
खेरीज करून सर्व देवतांना परमेश्वर म्हणता येईल. कारण त्यापैकी प्रत्येक
देवता आपल्या एतल्लील देवतेला किंवा देवतांना 'पर' असते, त्यांच्यावर
तिचे ईश्वरत्व म्हणजे नियामकत्व असते व त्यांना ती व्यापून असते. पण
मायेसहित या सर्व 'देव' म्हणजे अलीकडील देवतांच्या 'देव' म्हणजे
पक्कीकडे परमेश्वर असल्यामुळे, त्याचेच सर्वांवर ऐश्वर्य असल्यामुळे व तोच
सगळ्यांना व्यापून असल्यामुळे यथार्थतः तोच परमेश्वर होव. त्याप्यतिरिक्त
इतरांना म्हणजे जीवदेवतांना परमेश्वर म्हणजे हा मुसता शब्दचल्लव नगरे
तर ते अन्यथाज्ञान होय. तेव्हा माया (व इतर सर्व देवता) परमेश्वर नगरे.
दुसरे असे की, इतर देवताप्रमाणे मायेच्या ठिकाणीहि ज्ञानाज्ञानादि गुण अस-
ल्यामुळे ती गुणवंती आहे; निरयबद्धत्वादिक धर्म असल्यामुळे ती धर्मवंती
आहे; आणि आपल्या स्वरूपीच्या अधिष्ठेमुळे ती इतरांना विकारविणारी अस-
ल्यामुळे ती विकारवंती आहे. 'आद्या शक्ति माया : गुणवंती : धर्मवंती :
विकारवंती : देखी ते माया ' (बि.मा. १५७). या शिष्या स्वरूपकरूनच श्री
परमेश्वर नगरे हे दिसून येईल. आणि सर्व देवतांची मुख्य की माया ती
जिणे परमेश्वर नाही तिणे इतर सर्व देवता परमेश्वर नगृत हे भाणली
मिरालया शब्दात सांगण्याची काय आवश्यकता आहे ?

१. 'चैतन्य पर होव : ज्ञान होव : ईश्वर होव : परि परमेश्वर म्हणो नवे:
ज्ञान का नगरे : ना तया पर उरके असे ' (क. ख. ग. ग्या. ५)

' २. पुरव्ही एकाह्मि पृंक पर असे ' (तत्पर)

प्रकरण ४ ये

कारण प्रपंच

येली जे अदृशा प्रकृति : ते मूळ प्रपंच निष्पत्ति

याचे कारण वसे अभ्यक्ती : येवनी अभिधानी (वा.प्र.५७७)

प्रपंच म्हणजे विस्तारलेला : कार्यरूप

‘प्रपंच’ हा शब्द भीचकचरस्वामींनी कार्यप्रपंचाविषयी वापरलेला आहे, कारणप्रपंचाविषयी नव्हे, हे आपण पूर्वी पाहिले (मागे पृ. ९ ते ११ पहा). किंबहुना ‘प्रपंच’ म्हणजेच विस्तारलेला किंवा कार्याला आलेला ‘प्रपंचे’। या दृष्टीने विचार केल्या असता कारणप्रपंचाला ‘प्रपंच’ हा शब्द वावताच येत नाही. ‘प्रपंच व्यभिचार्या : ते व्यभिचार्यन्व अभ्यक्ती न वर्ते : भणौनि प्रपंच हे नांव अभ्यक्ती न वर्ते’ (वा.ल.टी.पृ.१७३) यावरून हे दिसून येईल, तथापि कार्यप्रपंच हा स्वतंत्र पदार्थ नव्हे; अभ्यक्त प्रपंचाचे ते व्यक्त स्वरूप होय. प्रस्तुत प्रकरणाला आपणाला मूळ प्रपंचाचे स्वरूप पहावयाचे असल्यामुळे या व्यक्त ऊर्फ कार्यप्रपंचाचे मूळ असलेला जो अभ्यक्त ऊर्फ कारणप्रपंच त्याच्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. तेव्हा पहिला प्रश्न असा की, कार्यप्रपंचाचे मूळ कारण कोणते ? कारणप्रपंच म्हणजे काय ?

१ ‘प्रपंचाचे स्वरूप अदृश्यमान : तरी प्रपंच म्हणजे गुणाभूतांचा विस्तार : पृथि विस्तारे वा वास्तुतन’ (नि.व.१४७).

पंचभौतिक त्रिगुणात्मक

विस्ताराळा आलेला सर्व प्रपंच पंचमहाभूते व त्रिगुण यापासून बनलेला आहे. (सकळहि प्रपंच पंचभौतिक त्रिगुणात्मक : वि. ५९). 'पांचे भूते गुण त्रिविधा : हे भिन्न प्रकृति अष्टधा : या आठांचा सांगात बांधा : प्रपंचाचा ' (भा.प्र.५.७९); ' तिही गुणांचिए इटाचेनि पांचे : भेळउनि पंचभौतिक दळवाडे : उघिली तण्हारे निगूदे : स्यूउदेहीची ' (शिशु. ९४) यावरून हे दिसून येईल. ' भूमिरापोऽनलो वायुःक्षं ' — (गीता. ७-४) म्हणजे पृथ्वी, वायू, अग्नि, वायु आणि आकाश ही पंचभूते व सत्व, रज आणि तम हे त्रिगुण होत. यांनाच अष्टधा प्रकृति असे म्हणतात. यांच्यापासून सगळा प्रपंच विस्तारलेला असल्यामुळे पंचभूते आणि त्रिगुण म्हणजेच कारणप्रपंच किंवा मूळ प्रपंच होय.

अष्टभैरवांच्या स्वरूपात

हा पंचभौतिक आणि त्रिगुणात्मक अस्यक्त प्रपंच अष्टभैरवांच्या स्वरूपात आहे (अष्टभैरवांचा ठाव पांचे भूते तीनही गुण : वि. मा. ७८); म्हणजे त्यांच्या स्वरूपाभारे आहे. प्रपंच इतर देवतांच्या स्वरूपात नसून तो अष्टभैरवांच्याच स्वरूपात का असा प्रश्न कित्येक जण उपरिधत्त करतात. यावर प्रपंचसोबनीकाराचे म्हणणे असे आहे की, असा प्रश्न मुळी उत्पन्नच होत नाही. कारण प्रपंच भैरवस्वरूपाचारे असणे ही अनादीची पदार्थभ्रमवशा आहे आणि म्हणून ती तशीच आपण स्वीकारली पाहिजे.

१. ' भगवद्गीतेत वर्णन केलेली अष्टधा प्रकृति ' भूमिरापोऽनलोवायुः क्षं मनो- बुद्धिरिव च । अहंकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ' (७.४); ' भाव, तेज, रमान् । मही, माहृत, मन । बुद्धि, अहंकार हे भिन्न । आठे भाग ' (छाने ७.२८) आणि ' हे सूक्ष्म प्रकृति कोणे । ते स्थूलाचिया आंगा पळे । ते भूतसृष्टीची पळे टाकसाळ ' (छाने. ७.२९). महाभारताच्या अष्टधा प्रकृतीत ' पांचे भूते गुण त्रिविधा ' असून ' ते वा आठांचा सांगात मिळे ; ते सृष्टीचिपे टाकसाळे : मृतनाणे पळे एक वेळे ' स्थूल सूक्ष्म सुंदरे ' (भा. प्र. ५.७०), हा फक्त लहानगट ठेवण्यासारखा आहे.

२. ' येन्ही देवतांचा ठाव प्रपंच न आवा : येवाचि का आवा येसे म्हणितले ' जरी तरी " मनादि ज्या ज्या पदार्थांची जे जे पदार्थपशुद्धि ते तैसीचि परमेवोर सांगितली असे : तैसी तैसीच आपणवो वरिसाधी : पदं भैरवस्वरूपाच प्रपंच असे : भैरव देवतांचा ठाव प्रपंच असे वैसीचि जनादींची पदार्थभ्रमवशा असे ' (प्रप. सो. ५)

प्रत्येक भैरवाधारे एकेक भूत

स्थूलार्थमे पंचभूतावरोध गुणानाहि भूत म्भूतच संबोधतात. विवे-
चनाच्या सोयीसाठी आपणहि तसेच संबोधू. पाच भूते आणि तीन गुण
'अधुमैरवस्वरूपाधारे आहेत याचाच अर्थ असा की प्रत्येक भैरवस्वरूपाधारे
एकेक भूत आहे. कराळी, विकराळी, उमापति, पशुपति, सदाशिव, नद्या,
विष्णु व महादेव (वि. २०) हे आठ भैरव आहेत, आणि यांच्या स्वरूपा-
धारे अनुक्रमे भूमि, आप, अग्नि, वायु, आकाश, रज, सत्व व तम ही भूते
आहेत, म्हणजे कराळी देवतास्वरूपी भूमिभूत; विकराळीच्या स्वरूपी आप,
उमापतीच्या स्वरूपी अग्नि, पशुपतीच्या स्वरूपी वायु, सदाशिव्याच्या स्वरूपी
आकाश, नद्याच्या स्वरूपी रज, विष्णूच्या स्वरूपी सत्व आणि महादेवाच्या
स्वरूपी तमभूत आहे.

प्रत्येक भैरवस्वरूपी एकेक भूत आहे याचा अर्थ असा की, देणे एक
भूत प्राधान्याने व इतर भूते अनुषंगाने आहेत. कारण, भूत म्हणजे एक प्रधान
व सात आनुषंगिक भूते मिळून बनलेले जूट. सदाः भूमिनामक भूतात
प्राधान्याने भूमिभूत आहे एण त्याचबरोबर इतर सात भूतेहि तेथे आहेतच.
प्रधान भूताला 'कारण' भूत अथवा तन्मात्रा म्हणतात तर इतर आनुषंगिक
भूतांना 'समल' भूते म्हणतात; आणि त्यांनी मिळून तयार होणाऱ्या एका
भूताला 'जूट' असे नांव देतात. कारणयुक्तसमल भूतांनी मिळून होणाऱ्या
या जुटाच्या कारणमिधसमल प्रपंच किंवा भूत असेहि म्हणतात.
असे एकेक जूट (= एक प्रधान व सात आनुषंगिक अशी ८ भूते) एकेका
भैरवस्वरूपाधारे असते.

१. 'नाम विद्या गुणभूते ते येमेचि क्रमे जाणावी' (वि. स्व. १९),

२. 'विश्राव्य प्रपंची भूते तन्मात्रा' (वि. ५७); '-देवी भूते तन्मात्रापर्यंत
हरेचि' (वि. १९); 'देविके भूते तन्मात्रारूपे होती' (वि. मा. ७१) इत्यादि सूत्रात
तन्मात्रा शब्द कारण अर्थ प्रधान भूतासाठीच वापरलेला आहे. [पुढील टीका पहाः
'भूते तन्मात्रा म्हणितलेल्या तो प्रपंच भूतांचिया कारणांचा : एवं समवाया
प्रपंच' (वि. व. ५७); 'तन्मात्रा म्हणजे भूतांची कारणे' (वि. स्व. १९) वगैरे]

अभ्यक्त भूतांचा कडतरून व्याप

ही भूते अभ्यक्त असल्यामुळे त्यांचा एकमेकात कडतरून म्हणजे अंतर्बाह्य व्याप असतो. प्रत्येक भैरवस्वरूपीच्या एकेका जुटातील एक प्रधान व सात आनुवंशिक भूतांचा व्याप असतो असे नाही तर आठ भैरवस्वरूपी असलेल्या आठ जुटातील सर्व भूतांचा (म्हणजे एकूण ६४ भूतांचा) एकमेकात व्याप असतो. अर्थात् यापैकी कोणतेहि कारण किंवा समष्टि भूत वेतले तरी त्यात इतर ६३ भूतांचा व्याप असल्याच पाहिजे. किंबहुना असे आहे म्हणूनच भैरवस्वरूप यातील प्रत्येकाचा व्यापारभूत होऊ शकते. याचे मुख्य कारण असे की, भैरवस्वरूपापेक्षा प्रत्येक कारण अपवादा समष्टि भूत हे ६४ पटींनी अधिक संपूर्ण असते. तेम्हा अद्या ६४ भूतांचा अंतर्बाह्य व्याप असल्यावाचून भैरवस्वरूपाकडून ते कारण केले जाणे शक्य नाही प्रत्येक कारण किंवा सरळ भूतात इतर ६३ भूतांचा अंतर्बाह्य व्याप असल्या तरी त्यांचा तापात बनकेळा असतो असे माज नाही. तर ही सर्व भूते व्यापारव्याप स्वरूपधर्माने वेगवेगळी असून त्यांचा एकमेकात व्याप असतो. भैरवस्वरूपापासून ओळगणी, विग्रह वगैरे विभागले म्हणजे त्यांच्या स्वरूपातहि ही ६४ भूते असतातच (अर्थात् आठ भूते व्यापारव्याप स्वरूपाधारे व इतर व्यापकेली) कारण, प्रत्येक देवतेचे स्वरूप विभागतांना आपले मूळचे स्वरूप होण्याच्या भावाने व्यापव्या वरोवर वेकूनच विभागते. आणि हा विभाग म्हणजे पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे असल्यामुळे बुडबुड्यात व्यापमाने पाण्याचे सर्व गुणधर्म असतात त्याप्रमाणे म्हाकातीक स्वरूपातहि मूळ अभ्यक्त स्वरूपीची सगळी समृद्धि असतेच. अद्या एक प्रधान व सात आनुवंशिक

१. 'भैरवस्वरूपापेसे प्रपंचिक भूते तर चौसट भागी संपूर्ण : तरी भैरव स्वरूपे केते भरले असे ना : ते = एक प्रधान सात आनुवंशिक येते आठा मुख एक : सग येते आठांचा डाव आठ असति : सग आठा आठी चौसट असे स्वरूपधर्मे वेगळी असोनि चौसट भूतांचा व्यापार्या संयोग असे : म्हणोनि स्वरूपाधारे एक जाणति येते म्हणिते' (अपं, पौ,)

२. 'तर भैरवांचिया वदक विसकी ओळगणिवा विग्रह तथा विडरव विनागती तेच ६४ भूतांचा योग जैसा म्हणितका, म्हाक विसकी वदक बुडबुडेने म्हावे कन्याक स्वरूपी वेगळिया नव्हति... म्हणोनि त्यांचा ठायी ६४भूतांचे संयुक्तत्व नगळेनि नाहीं'

मिळून बनलेल्या गुटाला एकाच भैरवस्वरूपाचा आधार असतो. इतर सातांच्या स्वरूपांचा नसतो. तथापि, इथेहि एका भैरवस्वरूपीच्या आठ भूतांना, इतर सात भैरवस्वरूपांचा आधार नसला तरी ती त्या सातहि भैरवस्वरूपांनी कडतरून व्यापलेली मात्र असतात.

हेच म्हणजे शोण्या निराळ्या रीतीने पुढील प्रमाणे मांडता येईल. एकेका गुटाक म्हणजे त्यातील एक प्रधान व सात अनुषंगिक मिळून आठ भूतांना एकाच भैरवस्वरूपाचा आधार असतो हे खरे, पण भैरवाच्या शोण्यात तर आठहि भैरवांची स्वरूपे एकमेकात कडतरून व्यापलेली असतात. तेव्हा, आठ भूतांना ज्या भैरवस्वरूपाचा आधार असतो, त्यात बाकीच्या सात भैरवांची स्वरूपेहि व्यापून असल्यामुळे त्यांचाहि आधार त्या आठ भूतांना असतो काय ! या प्रश्नाला नाही असेच उत्तर आहे. माया-स्वरूपाधारे असलेल्या जीवाला व मायास्वरूपाला ब्रह्मस्वरूप व ईश्वरस्वरूप कडतरून व्यापलेले असते पण जीवस्वरूपाला आधार असतो तो माया-स्वरूपाचाच त्याप्रमाणे आठहि भैरवस्वरूपे एकमेकात कडतरून व्यापून असली तरी एकेका गुटाला म्हणजे त्यातील आठहि भूतांना एकाच भैरव-स्वरूपाचा आधार असतो.

भूतांमध्ये देवतास्वरूपांचा व्याप.

आठभैरवस्वरूपाधारे असलेल्या ३४ भूतांचा एकमेकात कडतरून व्याप असतो. इतकेच नव्हे तर त्यात आठभैरव व त्यावरील विश्व, माया, ब्रह्म व ईश्वर यांच्या स्वरूपांचा देखील व्याप असतोच. येथे आठभैरवांची स्वरूपे भूतांना व्यापू शकतात तेथे वरील स्वरूपेहि व्यापू शकतात हे सांगायलाय नको. ही प्रापंचिक भूते कार्यशील व सज्जी खालीक देवतास्वरूपावधीत जाणात

१. 'वापरी एका भैरव स्वरूपी आठ भूते असति : तथा भूतास सात भैरव-स्वरूपांचा आधार नसे : परी एका भैरवाची भूते आठ : साता भैरवाचेनि स्वरूपे कडतरून व्यापिके असति' (प्रप. शो.)

२. 'तमी जीव अभिषायुक्तये मायास्वरूपाधार असति : तथा मायास्वरूपासि ईश्वरस्वरूप आन ब्रह्मस्वरूपे व्यापिके असे . तथा जीवस्वरूपासी व्यापिके असे : परि जीवासी आधारभूत मायास्वरूपासि असे : तैसी ते भैरवस्वरूपे आपुलाकेया स्वरूपी-जीवा भूतासी आधार असति' (सड९)

તતતતા ત્યા ત્યા દેવતાસ્વરૂપાચ્ચાદિ વ્યાપ ત્યા ભૂતાત કઢતરૂન અસતો. યા
હૃદીને વાહિવ્યાસ કર્મમૂર્તીતીત્વપ્રત્યેક ભૂતાત હૃતર ૬૧ ભૂતે ચૈશ્વર, બ્રહ્મ આણિ
માયેપાસૂન યક્ષિણીપદંતચ્ચા દેવતા યા સર્વાધ્યા સ્વરૂપાચ્ચા સ્વરૂપધર્માને વ્યાપ
નેહની અસતો અસે દિસૂન યેઈક. ફરક હૃતકાચ કી, શેષશ્યાપાસૂન યક્ષિણી-
પર્યંતચ્ચા દેવતાસ્વરૂપાચ્ચા વ્યાપ હા 'ન દેહોનિ' અસતો તર ચરીક દેવતાચા
વ્યાપ પ્રત્યક્ષ અસતો. યા સર્વાચા વ્યાપ ભૂતાત અસત્ત્વ તરી પ્રત્યેક ભૂતાચા
મ્હળે જુટાકા મૂલ આધાર અસતો તો આપાપકા ભૈરવસ્વરૂપાચોચ.

ભૂતે જઞઃ ચેતનસંયોગાસે વ્યાપ

ભૂતાચા મુલ્ય સ્વરૂપધર્મ અથા કી તી સર્વ જઞ મ્હળે નિચેતન
આદેતે. તી જઞ અસહ્યામુલે વસ્તુતઃ એકમેકાના વ્યાપૂ શકત નાહીત, તથાપિ
તી ચેતન અથા ભૈરવસ્વરૂપાચ્ચા આધારે અસહ્યામુલે એકમેકાના વ્યાપતાતે,
હી જઞ ભૂતે કુટેવિ અસલી તરી ત્યાના કોણચ્ચા ના કોણચ્ચા તરી ચેતન સ્વરૂ-
પાચા સંયોગ અસતોચ. યક્ષિણીપાસૂન તો અબ્ધૈરવચ્ચા સ્વરૂપાવધીત ત્યાના
ચેતન ભૈરવસ્વરૂપીચા આધાર અસતો. મઠરચનાકાઢી તી માયાસ્વરૂપાત
તમોવિભાગચ્ચા દ્વારાજવઠ નેલી જાતાત, ત્યાવેઢી ત્યાના માયાસ્વરૂપાચા
૬ પ્રત્યક્ષ મઠરચના હોત અસતાના જીવસ્વરૂપાચા સંયોગ અસતો.

~~~~~

૧. 'તરિ માયા આન વિશ્વ તેહી કેસા વ્યાપિલા અસે : ના નેચ નીચે કઢતરીનિ
વ્યાપિલા અસે તેચ કચે વ્યાપિલી સાંગાવેચિ ન કમે : ના તરી યક્ષિણીપાસીનિ શેષ-
સામ્યાપદંત નીચા દેવતાચી સ્વરૂપે અંતર્ભૂત અસતિ તરિ તેહી કારણરૂપ ભૂતે ભૈરવ-
સ્વરૂપાચી કૈસે વ્યાપિકે અસતિ પા : ના : તો સ્વરૂપધર્માચા વ્યાપ અસે : મ્હળેનિ ભૂતે
કઢતરીનિ વ્યાપિલી અસતિ : પરિ હા ન દેહોનિ સ્વરૂપધર્માચા વ્યાપ અસે.' 'દેસા
કારણરૂપ પ્રપચાચા વ્યાપ હૈશ્વરસ્વરૂપાપાસીનિ યક્ષિણીપદંત અવ્યક્તામિત્રાદે કઢતરીનિ
વ્યાપ અસે યેસે સાંગિતકે' (પ્રપ. યો.)

૨. 'આન પ્રર્પચ જઞઃ હે કાર્યકારણ વા દોહીશર અસે' (વિ. ચં. ૧૫૭)

૩. 'આધારભૂત તરી આધાર મ્હળે ચેતન સ્વરૂપાધાર અસે : ભૂત મ્હળે
વિશ્વમાન માત્રકપ પદામે' (સદર), 'યા તરિ ભૂતે જઞ અસતિ તરિ પરસ્પરે વ્યાપિલી-
કેસી : ના ચેતનસ્વરૂપસયોમે વ્યાપ અસે : નાચોનિ પરસ્પરે વ્યાપો ન સકતી : ના
: તરી ભૂતે સ્વરૂપસયોગાવેગઢી કેન્દ્રેઢી હોત અસતી પા : ના છે કેન્દ્રેઢીનિ નમ્દતી :
કમ્દ્યે દેહ તરી ચેતનસ્વરૂપસયોગેચિ અસતિ (પ્રપ. યો.)

स्वरूपविषयक ज्ञान नाही

ही भूते अह असस्यामुळे व्यापल्या स्वरूपाचे कोणतेहि ज्ञान त्यांना असणे शक्य नाही. देवताप्रमाणे होणे, उरणे, पुरणे इत्यादि भावहि अर्थात् त्यांच्या ठिकाणी नाहीत. 'प्रपंचासी स्वस्वरूपविषयक ज्ञान नाही : प्रपंच आपुल्या स्वरूपाहुनि जीवसंख्याभेदे अनंतत्वा जाता : परि येथीनि जाता तथा स्वरूपाचे ज्ञान नाही : देवतेचयासारिले हो ज्ञाने : उरो ज्ञाने : पुरो ज्ञाने : हे प्रपंची नाही : परि आपुल्या मुरत्या स्वरूपाचे आणि व्यक्ता स्वरूपाचे ज्ञान नाही : का पा : जड मणितला भणीनि : आपुल्या स्वरूपाचे ज्ञान असोनि होणे : ते हो ज्ञानने : हे प्रपंची नाही : आपुल्या स्वरूपाचे ज्ञान असोनि उरने ते उरो ज्ञानने : हे प्रपंची नाही : आपुल्या स्वरूपाचे ज्ञान असोनि अनंता विवक्ष्य होणे : मंत्री अभिज्ञानी होणे ते पुरो ज्ञानने : हे प्रपंची नाही : तरि काह : कैसा बीजापासुनि परनिमिसे दृढ होये : त्यापासुनि बीज होये : पुनरपि परनिमिसे बीजापासुनि दृढ होये : ऐसा परंपरा कार्यकारणभाव ज्ञानाचा : केवि : सर्वदे इणितले : अविद्या अविद्ये कारण : प्रपंच प्रपंचा कारण' (व. क. टी. पृ. ११९)

भूतांचा वर्ण

प्रत्येक भैरवस्वरूपाचारे असलेल्या जुटातीक प्रधान कर्क करण भूतांचा विविध वर्ण उरलेला आहे. आपल्या जुटातीक इतर सात आनुवंशिक भूतांना स्वतःचे निवृत्तिराळे विविध वर्ण असले तरी त्या सर्वांवर त्या प्रधान भूताचा वर्ण प्रतिबिंबित होतो व त्यामुळे ते संपूर्ण झुट त्या प्रधान भूताच्या वर्णाचे दिसते. एका जुटातीक प्रधान भूतावर वर्ण बसला त्यातीक आनुवंशिक भूतावर प्रतिबिंबित होतो तथा तो इतर भैरवस्वरूपाचारे असलेल्या भूतावर मात्र प्रतिबिंबित होऊ शकत नाही. कारण जसे की, त्या प्रधान भूताचा वर्ण आपल्या आनुवंशिक भूतावर प्रतिबिंबित होतो तो त्यांना आधारभूत असलेल्या जैतन भैरवस्वरूपाच्या संयोगाचेच, म्हणून त्या विविध भैरवस्वरूपाचा त्यांना आधार

१. 'जरि प्रधान भूतांना जसे साता भूती कैसा राहो : आणिका भैरवाचेया प्रधान भूताचा वर्ण वा साता भूती का प्रतिबिंबे ना : ना : जेहि कार्य जैतन स्वरूपाचेणि असो' (प्रपंच. श्लो.)

नाही अशा भूतावर तेषील प्रधान भूतांचा वर्ण प्रतिबिंबित होणे शक्य नाही. प्रत्यक्षनेहाही ही जुटे जरी भैरवस्वरूपाच्या बाहेर नेण्यात आली तरी त्यांचा विभिन्न वर्ण कायम असतो. कारण त्या वर्णासहितच ती तेषून नेली जातात. मंडरचरना होत असतांना ती मायास्वरूपाचार काढ्याने त्यांचे वर्ण बदलतात किंवा तेथे ते इतरावर प्रतिबिंबित होतात असे नाही.

भूतांच्या आधार

ही सर्व भूते जड असल्यामुळे, देवता ज्याप्रमाणे आपल्या स्वतःच्या स्वरूपसामर्थ्याच्या आधारे राहतात त्याप्रमाणे ती राहू शकत नाहीत. या जड भूतांना व त्यांच्यापासून तयार होणाऱ्या सूक्ष्म व स्थूल प्रपंचाकाहि कुणाच्या ना कुणाच्या तरी स्वरूपाचा आधार अवश्य पाहिजे. निधिकरणे असलेल्या कारण प्रपंचाकडून उत्पन्न प्रपंचाकडून भैरवस्वरूपाचा आधार असतो. सूक्ष्म प्रपंचरचना होत असतांना भैरवस्वरूपाची ही भूते इतित मायास्वरूपाची नेली जातात. तेथे अर्थात् त्यांना मायास्वरूपाचा आधार असतो. सूक्ष्म प्रपंचासहित जीव ब्रह्मांडात, म्हणजे भैरवस्वरूपावधीत आत्म (कारण, व्यक्त ब्रह्मांडाची मर्यादा व भैरवस्वरूपाची मर्यादा ५० कोटी-अर्थात् सार-स्त्रीच आहे) ची जीवाच्या ठिकाणी कडतकून व्यापून असलेल्या भैरव-स्वरूपाचाच आधार सूक्ष्म प्रपंचाकडून मिळतो. सारांश, ही भूते अथवा हा सूक्ष्मस्थूल प्रपंच आधारापासून राहू शकत नाही. सर्व भूते भैरवस्वरूपाच्या आधारे असतात असे म्हटले करे. तथापि एक मोठे क्लेशात डेवली पाहिजे ती अशी की, प्रत्येक भैरवाचे स्वरूप हे आपल्या सामर्थ्याच्या आधारे असते. तथापि सामर्थ्य हे अभावरूप असल्यामुळे ते स्वरूपावेगळे होऊ शकत नाही आणि ज्ञाने तरी अभावरूप सामर्थ्य मात्र रूप जड प्रपंचाकडून कारण करू शकणार नाही. तेव्हा ही भूते भैरवस्वरूपाच्या आधारेने असतात, म्हणजे त्या स्वरूपाची युक्त असलेल्या त्यांच्या सामर्थ्याच्या आधारे असतात,

१. 'जया भैरवाचा ठाड जे प्रधान भूत आन येर सात भानुपंगिक तथा भूतास ते भैरवस्वरूप आधार जाळे असे म्हणोनि तो प्रधान वर्ण सातभूती प्रतिबिंबे : तेसे ते भैरवस्वरूप दुसरेयाभिया भूतास आधार जाळे नसती म्हणोनि त्याचिदा प्रधान भूताचा वर्ण पाचिदा सुती, व प्रतिबिंबे तेसे जाणावे.' (मपं. सो. २)

असे म्हणणे यथार्थ होईल, भूतापासून तयार झालेला सूक्ष्म प्रपंच जीव-स्वरूपाच्या आधारे असतो हे खरे तथापि मूळ जीवस्वरूप हेच असमर्थ असल्यामुळे त्यालाहि इतरांच्या स्वरूपसामर्थ्याचा नेहमी आधार असतोच हे विसरता कामा नये. उदाहरणार्थ, लुहिरचनेपूर्वी तो प्रथम मायेच्या तमस्वरूपाच्या आधारे व नंतर सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करित असतांना हरित मायास्वरूपाच्या आधारे असतो आणि त्यानंतर तो उषड उषड स्थूल प्रपंचाच्या आधारे असतो. याचमुळे 'जीव मायेसि अधीन होए : हा प्रपंचासी अधीन होए : मध्ये असणेचि नाही' (सं. ११) असे म्हटले जावे.

वया होणे व आवरणे

वरील वर्णनावरून अव्यक्त प्रपंच हा पंचभौतिक व त्रिगुणात्मक असून तो भावरूप असा जड पदार्थ आहे हे दिसून येईल, तो जड असल्यामुळे अप्रकाशरूप आहे यात आश्चर्य नाही, तथापि त्यातील भूतांच्या ठिकाणी वया होण्याचा व गुणांच्या ठिकाणी आवरण्याचा स्वरूपभर्म आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. कोवजुंवक हा जड पदार्थ असला तरी कोवंडाच आपल्याकडे ओढून घेण्याचा भर्म त्याच्या ठिकाणी आहेच की नाही ? तसेच कोवंडा जड असले तरी जुंवकाला वया होण्याचा भर्म त्याच्या स्वरूपा आहेच. त्याचप्रमाणे आवरण्याचा भर्म गुणांच्या ठिकाणी तर वया होण्याचा भर्म भूतांच्या ठिकाणी आढळतो. म्हणूनच गुणाना 'वयक' असे म्हटले आहे. कारण भूताना एकत्रित कावण्याचे कार्य त्याच्यामुळेच होते. भूते कुटस्थानी आणि गुण उदकस्थानी कल्पित्यामुळे गुणांच्या ठिकाणी किंचित् साद्रव्य असते, असे म्हटल्यास चुकीचे होणार नाही.

१. 'या तरि भैरवाचे स्वरूप मांडा भूतासी जाणार झाले असे : तरि भूते काह स्वरूपे धरिळी किंवा सामर्थ्ये धरिळी असती पर ? ना : ते भैरवाचे स्वरूपाचे तरि सामर्थ्यावर असे : तेच सामर्थ्यावेगळे स्वरूप भूताते काह धरीक ? एवं सामर्थ्ये धरिळी वेले जाले तरी तरी स्वरूपावेगळे सामर्थ्ये अभावकूप ते भावरूपाते कैते आधारभूते कोक्या पा : ना सामर्थ्ये धरिळी हे होव : परि स्वरूपयुक्तत्वी सामर्थ्ये धरिळी असती' (प्रपं. शो.)

२. 'एवं स्थूलाधारे का सायाधारे असे : ज्ञान अविद्याछेद जालेया ईश्वरस्वरूपाधार होता असे : पर जीवास स्वातंत्र्ये असणेचि नाही.' (छ.मं.सं. ११).

संकोचविकास सामर्थ्य

प्रत्येक अभ्यक्त जुटाचा विकास भैरवस्वरूपावधीने ५० कोटी योजनांचा असतो, तथापि त्याच्या ठिकाणी, स्वरूपमाणे, संकोचविकासाचा पण अव्यक्त विलक्षण धर्म असतो. विश्वमळाच्या रचनाकाळी ही भूते इतिहासास्वरूपात समद्वाराजवळ नेह्यानंतर त्यांना लागून ५ अर्जुनांचा म्हणजे ५० हजार कोटी योजनांचा विकास दिला जातो यावरून त्यांच्या विकासाधर्माची कल्पना येईल; तर स्पृष्ट प्रपंचाच्या परमाणु तयार होत असतांना भूतांचा सूक्ष्माति-सूक्ष्म मर्यादपर्यंत संकोच होतो (कारण, एका परमाणूतच अर्धस्व भूते साठलेली असतात) यावरून त्यांच्या संकोचधर्माची कल्पना येईल. 'प्रपंच संकोचे : विकाशे : विकासौनि संकोचे : संकोचौनि विक्रते' (व. क. टी. घृ. १३२) यावरून संकोचने व विक्रसने हा प्रपंचाचा स्वरूपधर्म असल्याचे दिसून येईल.

निधिरूप : अभ्ययत्व

एवंगुणविशिष्ट अभ्यक्त प्रपंच भैरवस्वरूपी असतो हे जरे. पण तो कसा ? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. याच्या उत्तराविषयी महानुभावात मत-मिश्रता आढळते. कित्येक महानुभावांच्या मते प्रपंच भैरवस्वरूपी 'निधिरूपाने' असतो, तर इतरांच्या मताने तेथे तो 'अभ्ययत्वाने' असतो. 'निधिरूपाने' असतो याचा अर्थ असा की, प्रत्येक भैरवस्वरूपी कारणसमलमिश्र असे एकेकच जूट = आठ भूते) असते. प्रपंच रचनेच्या वेळी या एकेकापासूनच साक्षात् अशी अर्धस्व भूते दवतात. एकापासून अशी कितीही भूते दवली तरी मूळ निधि जसाचा तसा कायम असतो. या मतानुसार प्रत्येक भैरवस्वरूपात एक जूट, याप्रमाणे आठ भैरवांच्या स्वरूपात एक आठच जुटे निधिरूपाने आहेत 'अभ्ययत्वाने' याचा अर्थ असा की प्रत्येक भैरवस्वरूपात, समलकारणमिश्र आठ भूतांचे एक जूट, अशी असंख्य जुटे असतात. सृष्टिरचनेसाठी त्यातून कितीही काढली तरी मूळ साठा कधीहि संपणे शक्य नाही इतकी प्रत्येक भैरवस्वरूपी असलेल्या जुटांची संख्या

१. 'निधिरूप म्हणजे एका भूतापासून वहुते भूते प्रवर्तते म्हणून निधिरूप भूतितवे;' (प्रप. चो.)

असंख्य आहे. त्यांचा म्यय म्हणजे संपूर्ण समाप्ति कधीच व्हायची नाही.

भैरवाच्या स्वरूपी ही भूते निधिरूपाने आहेत म्हणजे एकेका भैरव-
स्वरूपी एकेकच जूट आहे असे म्हटले तर भैरवस्वरूपानून प्रज्ञाहरणा,
ओळगण्या, विग्रह वगैरे व्यक्तावतार विभागतात तेव्हा त्यातील स्वरूपात ही
भूते कारणत्वाने येथे कसे राह्य आहे, असा प्रश्न उद्भवतो. कारण, एका
भैरवस्वरूपात ५० कोटी योवनांच्या विकासाने एकेकच भूत अठव्यामुळे,
कटकपुडुडेन्यायाने ओळगणी वगैरे विभागतांना त्या स्वरूपात या भूतांचा
समावेश तुकडा पडून होतो की काय ? या प्रश्नाला उत्तर देताना या प्रश्नाचे
समर्थक असे म्हणतात की, भैरवस्वरूपीची सगळीच व्यवस्था 'एककांति
होवोनि विरक्षण' आहे. इतर देवतास्वरूपाप्रमाणे याच्या व्यक्तविभक्ति
होताना त्या कटकपुडुडेन्यायाने होतात. पण भैरवाच्या व्यक्तविभक्ति तथा
होत नाहीत. तर 'सृष्टिकाळी मायेने फळरूपा मूर्ति रचिल्या असति : तिये
मूर्तिमात ५० कोटी व्यक्तरूप स्वरूप आकर्षोनि आठठ हात मूर्तिरूप होव :'
आणि 'मग तेने चेतन स्वरूपसंयोगे कारणरूपभूतेहि संकोचत असती : ऐसे
कारण प्रपंच व्यक्त विभक्ति मात असे' प्रत्येक व्यक्त विभक्तीच्या वेळी
असेच झाले तर मग एका कारणभूताची अनेक कारण भूते झाली असे
म्हणजे लागेक, पण ससे नाही, तर 'चेतुलेनि भागे व्यक्त विभाग तैरवि
एकेक कारणभूताचा भाग हो चेतनस्वरूपभागासारखाचि व्यक्त विभक्ती मात
चेत असे' असे त्यांचे म्हणणे आहे. (प्रप. शो.)

भैरवस्वरूपी प्रपंच निधिरूप नसून अव्ययत्वाने आहे असे मानणारांचे
वावर आक्षेप असे की 'कारणी एवं अव्यक्ती आठ भूते कारणरूपे म्हणोनि
तेसंचि व्यक्ती आठ आठ कारणे चेत असति ऐसे म्हणितेक : मग ऐसीया
व्यक्ती अव्यक्ती अनंत होत असती तरी सव्यवि कारणरूप भूते अनंत वाळी :
तरी आठवि भूते कारणरूप कारणी असता हे कैसे घडे : मग आठा भैरवाची
कारणी आठआठ चौदा भूते कारणी असती ते कैसे घडे : ऐसे आक्षेप संभ-
वले असति : त्याचा परिहार कैसा ! ना : अहभैरवाचा ठाह वाची भूते
तीन्ही गुण म्हणितेक : वेगेकरुनि एका भैरवाचा ठाह चात्यले प्रधानअनुप-

१. कारणीचि असंख्य भूते असति : ते सरती ना : म्हणोनि अव्ययत्वे : परि
वैकुंठाचा ठाह सत्वात्य राणी जाळणाठची असति' (प्रप. शो.)

मिळ भावे आठ भूते : परि असंख्य भूते असति ऐंठे जाणवे : मा तरि आठचि म्हणीतली ते कैसे पडती ? ना : असंख्य होऊनि परि आत्यत्वे आठचि असति : येणे अर्थे आठचि बोळवी : मग ऐंठेचि आठाचा ठाई आत्यत्वे आठआठचि असति : एवं आठीआठी चौसष्ट भूते कारणरूपे आठाचा ठाई असति : एवं चौसष्ट भूते आतीत्ये : परि असंख्य अनादीची भैरवस्वरूपी असति : भूतांची समर्पता असे अन्यत्वे : एव सरती ना ऐसी असति' (प्रपं शो.)

अनादीचा

निभिरूपाने असो की अन्यत्वाने असो पण हा कारण प्रपंच भैरव-स्वरूपाधारे अनादिकात्मवासून आहे यात मात्र संशय नाही. जीव, देवता व परमेश्वर ही अशी अनादीची आहेत तसाच कारण प्रपंचहि अनादीचा आहे. 'याचे कारण स्वतःसिद्ध एक असतुचि असे' (बि. रथ. १०) असे पक्षकाराने, आणि अनादीची पदार्थव्यवस्था सांगतांना 'भैरवस्वरूपीचि प्रपंच असे...ऐसीचि अनादोची पदार्थव्यवस्था असे' (प्रपं. शो.) असे 'प्रपंचशोधनीकाराने म्हटले आहे ते याच अर्थाने, 'आज मोठावीयासी जीवदेवताप्रपंच या सिद्धी पदार्थाचे आपुलेहि कार्यकारणस्वरूपक्षेत्र अनादीचे देखणे असे' (छ. रं मूळपीठिका). पावकून अनादीच्या चार पदार्थांत 'प्रपंच' असल्याचे स्पष्ट दिवते. 'प्रथम रचिले कवने गती सांग या तेथिची स्थिती' असा प्रश्न विचारून 'अनादि आनी पदार्थ बोळती' (चौपदी ११) असा उल्लेख रामोदर पंडिताने केलेला आहे. महानुभावांचे हे चार पदार्थ म्हणजे जीवदेवताप्रपंच व परमेश्वर होत हे आता निराळे

१. हा कारणप्रपंच अनादीचा असल्याने पुढील अवतरणावरून देखील दिसून येईल. 'नामिणे सुमिळे तो प्रपंच' या पद्यावर टीका करतांना बंदकार लिहितो 'तर नामिका कैसा धवे : का जे निस्वाकिये पांठी खवना पदार्थ म्हणौनि सांगितका : आज याचे कारण तर स्वतःसिद्ध देवतास्वरूपी असतुचि असे : तर नामिळे ते कैसे : , ना पांचे विस्तारे ना वास्तव...विस्तार बाळा उवाटे प्रपंच बोळिजे' (छ. रं संस. ७) अर्थात् विस्तारकळा तेवढा 'नामिका प्रपंच'; पण 'कारण प्रपंच' हा मात्र अनादीचाच. तसेच 'जीवकृत प्रपंच' याचे स्पष्टीकरण करतांना तोच बंदकार म्हणतो... 'प्रपंच हो स्वतंत्र अनादीचा पदार्थ असे' (सर. ८)

सांगायला नको. हेच चार पदार्थ 'अनादि' असल्याचा उल्लेख बरील चौपदीतून निघतो तेम्हां प्रपंच - अर्थात् कारण प्रपंच, म्हणजे पंचभूते व तीन गुण हे अनादिचे आहेत हे स्पष्ट होते.

स्वतंत्र पदार्थ

प्रपंच अनादीचा आहे इतकेच नाही तर तो स्वतंत्र पदार्थ आहे. (एथ प्रपंचु भणिजे स्वतंत्र पदार्थ एक आति : वि. ६०) अर्थात् पंचभूते व तीन गुण हे स्वतंत्र पदार्थ आहेत ते अष्टभैरवस्वरूपी असल्यामुळे स्वतंत्र नव्हत अशी शंका येण्याचे कारण नाही. अष्टभैरवस्वरूप त्यांना केवळ आधारभूत आहे इतकेच. तसे म्हटले तर ईश्वर व देवता हे दोन पदार्थ जसे आपल्या स्वरूपापारे आहेत, तसे भावरूप चैतन्य जीवस्वरूप कुठे आहे ! त्याला नेहमी मायेचा (किंवा स्थूल प्रपंचाचा) आधार असतोच आणि तरीही त्याचे स्वतंत्र पदार्थत्व मंगल नाही. त्याचप्रमाणे पंचभौतिक त्रिगुणात्मक कारण प्रपंचाला अष्ट भैरवस्वरूपाचा आधार असला तरी त्याचे स्वतंत्र पदार्थत्व कायम आहेच.

नित्य

असा हा कारणप्रपंच नित्य असल्याचे आपण पूर्वीच पाहिले आहे. 'स्वतंत्र पदार्थ म्हणजे याचे कारण स्वतःसिद्ध एक असतुचि असे : म्हणौनि नित्याचे पांती कथया पदार्थ म्हणौनि सांगितल' (वि. १५, ६०); 'स्वतंत्र पदार्थ म्हणजे प्रपंच : याचे कारण म्हणजे याचे भूते तिन्ही गुण अमर्याद प्रयुनि कारणी वेसा वेसा असतुचि असे : एवं नित्यत्वे' (वि. बं. ६१-); 'कारणी असे तो नित्य...यातच कारण नित्य आन कार्य अनित्य' (वि. बं. ६३; मागे या. १० पहा); 'न नासे हे कारण : तदि न नासे म्हणजे स्वरूपी निधीरूप असे तो : कारण म्हणजे बीजत्वे असे तो नासे ना' (वि. बं. १४७); 'प्रपंच व्यभिचार्या : ते व्यभिचार्यत्व अभ्यक्ती न वते' (ब.क.टी पु. १०३) इत्यादि उल्लेखावरून कारणप्रपंचाचे नित्यत्व स्पष्ट होते.

१. 'स्वतंत्र पदार्थ म्हणजे पंचभौतिक त्रिगुणात्मक' (वि. बं. ६०)

२. 'निर्मळाच्या विस्तार म्हणजे प्रपंचासाठी स्वतंत्र मूल नाही : हा देवतेचा स्वरूपी कारणत्वे असे' (क.बं.म.पा.)

असे चार आहे तर भग श्रीचक्रचरस्वामींनी प्रपंचात्मक नित्यवर्गात स्थान का दिले नाही हा प्रश्न सदैवच उद्भवतो 'नित्यवर्गी जीवः द्रवताः परमेश्वर उच्यते' (संज्ञा १०) असे त्यांचे म्हणणे आहे अर्थात्, प्रपंच पदार्थ नित्यवस्तूत मोडत नाही असे दिसते, आणि एका दृष्टीने ते खरे आहे. नित्यत्वाचे व्याख्यान करतांना महावाक्य प्रमेयात असे म्हटले आहे की, 'तैवे नित्यार्थी सोन्ही पदार्था साम्यः तयास्तुल एक काळे उपायेहि न नसेः अनित्य तो येही दो नासत असेः जेसे प्रपंच काळे संहारी नासतु असे... येर नित्य ते काहेनही न नसेः नित्य मा नित्यचि'; 'काळे उपाये न नसे ते नित्यः येही दोहीसि नासे ते अनित्य' (क.स्थ.सहा.९) अशी नित्यानित्यतेची व्याख्या केली आहे. कारणप्रपंच सृष्टिकाळी कार्यरूप होतो व पुढे संहारकाळी अव्यवस्थी तो नासतो त्याअर्थी समुच्चयाने प्रपंच हा पदार्थ अनित्य मानला पाहिजे अशी ही विचारसरणी दिसते.

कारण नित्यः कार्य अनित्य

श्रीचक्रचरस्वामींनी सामान्येकरून कार्यप्रपंचाचेच विवरण केलेले असल्यामुळे त्यांनीहि तो 'अनित्य' म्हणूनच सांगितलेला आहे. 'प्रपंचु अनित्यो' (वि. मा. १६२); 'प्रपंचु व्यभिचारिण्य' (वि. ६१; शिष्य वि. १९१; १७८; वि. मा. १९९) ही त्यांची महत्त्वाची वचने होत. यावरून त्यांनी कार्यप्रपंच अनित्य म्हणून वर्णन केल्याचे स्पष्ट दिसून येते. 'जगा देगावी अनीत्यताः जैनी चंचळ विरुल्लताः ना तरि गंगातरग वाताहतः जैवि दीसति' 'दीपकळिकेचे अंकुरः जैसे जेणमंगुरः तैसे जग जगावे स्थीरः भक्तराया पै' (उद्द. गी. ७१३; ७१५); 'जे जे द्रष्ट ते ते नासे क्षतुविष भूतगिराम' 'गंधर्वनगर छायापुरुष हाती सम्य अपसम्य निर्माण । नागार्जुन कहंती तैसो हि संसार जगविद बहरी खिच' (चौपदी. ५). इत्यादि पद्यात महानुभाव कवींनी एतत्कल्पनेचा अनुवाद केलेला आहे. तेव्हा कार्यरूप प्रपंच अनित्य होय यात शंका नाही.

यावरून, महानुभावांची प्रपंच वस्तुविषयीची कल्पना स्पष्टपणे मांडायची झाल्यास, पूर्वी बनेकदा उल्लेखिल्याप्रमाणे त्यांनी कारणप्रपंच नित्य व कार्यप्रपंच अनित्य मानलेला आहे असे स्पष्टाचे लागते. कारणप्रपंच कार्यरूप होतो. म्हणजे अष्टमैरवरूपी 'निधिरूपाने' असलेल्या आठ बुद्ध्यापासून

अनेक जुटे निर्माण होतात - द्रवतात (तरीहि मूळ निधि चितकाचा तितका नित्यत्वाने शिल्लक ठरतोच) किंवा 'अव्ययत्वाने' असलेल्या असंख्य कारण जुटांपैकी आवश्यक तितकी जुटे व्यक्त होतात व त्यापासून सृष्टिरचना होते. पुढे संशारकाळी सृष्टीचा भेद फुटून सूक्ष्म व स्थूल प्रपंचाचा 'नाश' होतो- म्हणून कार्यप्रपंच अनित्य होय. पण प्रपंचाचा 'नाश' होतो म्हणजे काय !

कार्यप्रपंच किंवा दृश्य प्रपंच याचा नाश होतो याचा सरळ अर्थ असा की, प्रपंच ज्या स्वरूपात दृश्य आहे त्या स्वरूपात तो राहत नाही. सृष्ट पदार्थाच्या नाशाची स्थिति आपण नेहमी पाहतो ती अशी की, मोठा पदार्थ असल्या तर त्याची शकले होऊन बोवटी त्याचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म परमाणूत पर्यवसान होते हे सूक्ष्मातिसूक्ष्म परमाणू कायमचे मग होतात म्हणजे त्यांचा अस्तित्व अभाव होतो असे नाही. 'सत्' म्हणजे असलेल्या वस्तूचा कधी 'अभाव' होऊ शकत नाही. 'नाशतो विद्यते भावः नाभासो विद्यते सतः' (गी. ९-१६) हा पदार्थमात्राविषयीचा निसर्गाचा निश्चित नियम आहे. महानुभावांनी, ज्या भूतापासून सर्व सूक्ष्म व स्थूल प्रपंच बनतो ती भूते म्हणजे भावकप, विद्यमान पदार्थ मानलेल्या आहे, हे आपण पाहिले. तो 'सत्' म्हणजे विद्यमान असा स्वतंत्र 'भावकप' पदार्थ असल्यामुळे त्याचा अस्तित्व 'अभाव' होणे शक्य नाही. कार्यप्रपंचाचा नाश शास्त्रानंतर, म्हणजे तो विघटित शास्त्रानंतर तो कुठे तरी विद्यमान असल्याच पाहिले. 'कार्य कारणी विकल्पा याए' (संहा. ८) या प्रपंचसंहाराच्या सर्वसामान्य नियमानुसार 'कार्य' प्रपंच 'कारणी' म्हणजे कारणप्रपंचात 'विकल्पा याए' म्हणजे विलीन होतो, असेच मानणे युक्तियुक्त ठरेल अर्थात्, संहारानंतर सर्व भूतजुटे कारणात विलीन होऊन कारणप्रपंच आपल्या नित्यत्वाने असतो असे म्हणजे चुकीचे ठरणार नाही. तेव्हा प्रपंच म्हणजे कारणप्रपंच हा नित्य पदार्थ मानणेच योग्य होय.

महानुभावांची दोन मते

प्रपंचाच्या नाशाविषयी महानुभावात दोन मते प्रचलित आहेत. अष्टभैरवस्वरूपी कारणप्रपंच निधिरूपाने आहे असे मानणारे महानुभाव,

संहारानंतर कार्यप्रपंच कारणप्रपंचात 'विलीन होतो' असे म्हणतात; तर अभ्य-
यत्वाने आहे असे म्हणणारे महानुभाव कार्यप्रपंचाचा म्हणजे त्यातील भूत-
त्वादि संपूर्ण नाश अर्थात्, अत्यंत 'अभाव' होतो असे म्हणतात. सदा :
संहार प्रकरणातील 'विलया जाय' यावर माध्य करतांना 'विलयो म्हणजे'
अत्यंत अभाव : यथा दिवा कुंकलिया प्रकाश नाही जाला...
तेषा मळाचा असद्भावो जात्य' (क.बं. संहा. १) असे म्हटले आहे.
इतकेच नव्हे तर 'विलया जाय' याचा, कार्यप्रपंचाची विघटना होऊन
सोपटी तो कारणरूपाने उरतो असा अर्थ करणाऱ्यांना उत्तर म्हणून 'तयाचा
टाह जाय म्हणजे ते तयाचा टाह : एवं कार्यं कारणाच्च टाह जाय' पेसे
न बोलिजे : उच्चार कर पेसा परि अर्थ नव्हे म्हणजे उच्चारवाचिका
अर्थ नव्हे : ते कर : ना कार्य कारणाचा टाह जात नसे : तेथील तेथथि नासत
असे म्हणोनि : तदर्थी न्याय : यथा वृक्ष जळिलला परि मुळासकट'
(क.बं. संहा. ५) असे स्पष्टीकरण देऊन ठेवले आहे. इतर अनेक ठिकाणी
या मताचा पुरस्कार केलेल्या आढळतो. रामोदर पंडितानेहि प्रपंचाची अग्नि-
हता सांगतांना 'नाथिली उत्पत्ती शिथली क्यो आई : जहां का तहां क्यो आई'
(चौपदी १०) प्रपंच कियस्या तिथे म्हणजे एका अर्थाने जागच्या जागी
नासतो, असे म्हटले आहे.

पण याच बंदकारांच्या भाष्यातून, संहारकाळी प्रपंचाची विघटना
होऊन तो कारणात विलीन होतो हे मतहि सूचित झाले आहे. 'कार्य कारणी
जाय' म्हणजे कार्यप्रपंच कारणप्रपंचात विलीन होतो असे म्हणू नये, याचा
अर्थच असा की अनेक महानुभाव तसे म्हणतात. रामोदर पंडितांच्या
'जहां का तहां क्यो आई' या वचनाचा अर्थ, कियस्या तिथे म्हणजे मूळ ज्या
ठिकाणाचा असेल त्याठिकाणी अर्थात्, भैरवस्वरूपावर असलेल्या कारणप्रपं-
चात तो विलीन होतो असाहि होऊ शकतो. 'विलयो म्हणजे अभाव
'एवं भूतेचि विघडोनि मळ दर्शनाची अई होता तो नाही जात्य' (क.बं.

१. 'संहारी नासे : एवं कार्या जाळा तो नासे म्हणजे असद्भाव होय'
(वि.बं. १४७), 'परि नास तो जेवना तेवचि : शर पराविवा ठाया जाय पेसे न
बोलिजे' (संस्तरणप्रमेय. ५); निःकारण म्हणजे जातिले कारण नाही : यासी हाथि
'कारण : पुनरपि कारणी जाणे नाही म्हणोनि निःकारण म्हणिते' (वि.बं. १२५) "

संहा. ३); धिलयो पूर्व प्रत्यभिज्ञा म्हणजे पूर्वीला मळा सारखीचि प्रतीति, पूर्व म्हणजे ईशदिकाचा मळ ते कारण : ते प्रति म्हणजे त्याचा विषयमळ जे कार्य त्याचा विषय होवोनि इंद्रियमळभागासि ये' (संहर. ४). याच कार्यप्रपंचाच्या विषयनेची कल्पना स्पष्ट आहे. 'संहार म्हणजे रचना मोठे म्हणजे स्थूलसूक्ष्म प्रपंचाच्या साक्षात मोठे' (संश. प्रमेय. १) यावरूनहि त्रिचरनेची कल्पनाच स्पष्ट होते.

निधिरूपता प्राध

. कारणप्रपंचाच्या अस्तित्वासंबंधी व नाशसंबंधी महानुभावात अस्व-
 केच्या दोन्ही मतांचा निर्देश वर केलेल्या आहे. यातील प्रपंचाच्या 'अव्यय-
 स्वरूपे' मत पंथीयात अधिक प्रचलित असले तरी युक्तियुक्ततेच्या दृष्टीने
 'निधिरूपतेचे' मत विशेष प्राध वाटते. 'सकळही प्रपंच पंचभौतिक त्रिगुण-
 मय' (वि. ५९) यातील पाच भूते व तीन गुण यांच्या संश्लेषावरून भैरव-
 स्वरूपी एकेकूच जूट निधिरूपाने असल्याविषयी भीचक्रधरस्वामींचे मत
 दिसते. सृष्टिरचनेच्या वेळी परमेश्वराच्या आत्मकवर्णने प्रपंच 'द्रवतो' असे
 महानुभाव म्हणतात. 'द्रवणे' या शब्दात नैऋतून ज्याप्रमाणे पाणी द्रवते
 त्याप्रमाणे निधिरूप जुटापासून अनेक जुटे प्रसवतात ही कल्पना अंतर्भूत
 आहे. प्रपंच 'अभ्यवसाने' आहे असे मानल्यास विद्यमान असंख्य जुटा-
 पैकी प्रपंचरचनेला पुरतील इतकी जुटे कार्याल येतात म्हणजे फक्त 'व्यक्त'
 होतात असे म्हटले पाहिजे. 'द्रवणे' या शब्दात केवळ 'व्यक्त होण्याची'
 किंवा 'कार्याल येण्याची' कल्पना नाही तर अनेक जुटे निर्माण होण्याची
 कल्पना आहे. 'अव्यवस्थाची' ठपपसि प्राध मानल्यास आणखी एक
 आपसि उद्भवते. भैरवस्वरूपी जड भूते गणनेने कितीहि असंख्य मानली
 तरी, भैरवाचेच स्वरूप वेधे मर्यादित आहे तेथे त्याच्या आचारे असलेल्या
 या जड भूतांच्या संख्येला कुठे ना कुठे तरी मर्यादा असणारच आणि सृष्टि-
 रचनेसाठी उपयोगात आलेल्या त्यातील जुटांचा प्रत्येक संहारकाळी वर
 अत्यंत अभाव किंवा संपूर्ण नाश मानला तर गणितशास्त्राच्या दृष्टीने केव्हा
 ना केव्हा तरी अशी वेळ येऊन पोचणे शक्य आहे की ज्यावेळी प्रपंच-
 निर्मितीसाठी भूतेच मुळी शिल्लक उरणार नाहीत. शिवाय 'अव्यय-वा'च्या
 कल्पनेत असलेली जडभूतांच्या अत्यंत अभावाची अवस्था ही निसर्गनिय-

माय्या दिव्य आहे हे आपण पाहिलेच. तेव्हा वा दृष्टीनी विचार केला तर प्रपंचाच्या निधिरूपतेचीच कल्पना विशेष प्राक्त वाटते. भीष्मकचरत्वासीनादि तेच मत मान्य असावेसे दिसते.

अनित्यतेच्या उल्लेखांचे काय ?

यावर असा प्रश्न उपस्थित होईल की, भीष्मकचरत्वासीनांच्या मताने प्रपंचाची निधिरूपता प्राक्त असेल, अर्थात्, संहारकाली कुठे कल्पनप्रपंचात विलीन होतात हे मत त्यांना मान्य असेल तर मग त्यांनी वा प्रपंचाला नित्य मर्गात स्थान का दिले नाही ? इतकेच नाही तर 'प्रपंचु म्यभिचारिया' (वि. ११); 'प्रपंचु अनित्यो' (वि. मा. ११२) असे त्यांनी का म्हटले ? या प्रश्नाचे उत्तर काही कठोब नाही; इतकेच नाही तर ते उत्तर मागे अनेकदा दिले गेले आहे. उत्तर एवढेच की, प्रपंचाच्या अनित्यते-विषयीचे स्वासीने हे सर्व उल्लेख व्यक्त अथवा कार्यप्रपंचाविषयीचे आहेत, कारणप्रपंच म्हणजे पंचभूते व विगुण यांच्याविषयीचे नाहीत, महावाक्य प्रकरणात आलेला 'प्रपंच' (म. वा. १) म्हणजे 'विचलत्पादिवे झतनि मुक्तिकापर्यंत प्रपंचु बोलिले' (म. वा. १) असा, अर्थात्, व्यक्त प्रपंच होय. संस्तरण प्रकरणात प्राप्तल्याने सूक्ष्म आणि अतुल्यगते स्पृक प्रपंचरचनेचा विचार आहे. संहार प्रकरणातहि प्राप्तल्याने सूक्ष्मप्रपंचाच्या संहाराचा विचार आहे. वि. ११ म्या वचनातील 'म्यभिचारिया प्रपंच' म्हणजे 'चेतुका विस्ताररूप दर्ब रचनेची आत्म तो' हे अत्यंत पूर्वीच पाहिले आहे (मागे पा. १० पहा). वि. मा. ११२ म्या सूत्रातील 'अनित्य' म्हणून सांगितलेला 'प्रपंच' हा कार्यप्रपंच होय हे त्या सूत्राच्या प्रकरणवशावरून कळून येते. आणि वि. मा. ११९ म्या सूत्रात अपरोक्षज्ञानियात्म 'मिथ्या' म्हणून दिव्य-गारा प्रपंच कोणता ? तर 'भूतागुणांचा चपंच' असलेला, म्हणजे कार्यप्रपंच ! हा प्रपंचाचा वाचा, रचनारूप विस्तार नष्ट होतो असे म्हटले आहे; त्याचे समवायी कारण म्हणून असलेल्या जुटांचा अखंड अभाव होतो असा

१. 'तर प्रपंचाचे केवळ दोषे ? ना : प्रपंच कार्यकारणरूप : तवाका भाषा' । भूतागुणांचा वाचा नाशित : येता वनायुक्त दोषे' (म. वं. व. २६)

त्याच्या म्हणण्याचा आशय दिसत नाही. श्रीचक्रपरस्वामींना 'प्रपंच' म्हणजे कार्यप्रपंच अभिप्रेत असल्यामुळे त्यांनी त्याला नित्यवर्गात स्थान दिले नाही हे योग्यच होय.

याच नित्यवर्गात कारण प्रपंचाचा स्वतंत्र उल्लेख नसण्याचे कारणहि स्पष्ट आहे. ते असे की, कार्यप्रपंच कारणप्रपंचात विलीन होतो असे ८ व्या सूत्रात सांगितल्यानंतर त्याखेरीज इतर पदार्थांचे काय होते याचेच वर्णन पुढे आलेले आहे. दुसरे असे की 'परमेश्वर' हा 'जीवप्रपंचव्यतिरिक्त' आहे असे म्हणतांना 'देवता'चा उल्लेख नाही, कारण तो पुढे 'शक्ति' शब्दात आलेला आहे (म.वा.) त्याप्रमाणे नित्य वर्गात कारणप्रपंचाचा उल्लेख नाही, कारण तो पूर्वीच्या सूत्रात आधी आलेलाच आहे.

कार्यप्रपंच हा 'कारणात विलीन होतो' हा सिद्धांत 'संहार' प्रकरणात 'कार्य कारणी मिलया जाए' (संहा.८) या सूत्रात इसक्या स्पष्ट रीतीने सादला आहे की त्याविषयी संशय का उत्पन्न व्हावा हेच कळत नाही. 'कारणी' म्हणजे 'कारणामध्ये' हा सप्तमीचा दुसरा अर्थच होऊ शकत नाही. 'खालील मळाची भूतभागोत्री विघटित होऊन ती बरीच मळाच्या भूतभागोत्रीइतकी होते' हाच अर्थ संहार प्रकरणातील २ ते ८ या सूत्रांमधून निघतो. या सर्व छद्मींनी विचार केला असता कारण प्रपंच हा भैरवस्वरूपी निधिरूपाने असून सृष्टिरचनेच्या वेळी त्यातून अनेक जुटे द्रवतात, त्याचा प्रापंचिक बांधा तयार होतो आणि दोबडी संहारकाळी तोच बांधा विघटित होऊन त्यातील भूते पुन्हा आपल्या कारणात विलीन होतात हेच प्रपंचाविषयीचे श्रीचक्रपरस्वामींचे मत स्पष्ट दिसते.

१. 'अत्यंतभाववादी' महानुभाव ही सप्तमी न मानता तृतीया मानावी असे सूचवतात. उदा : 'मिळो श्रद्धेयी मिलया जाये : एव सप्तमी न कोळिजे : का पा : कलणकारी म्हणीतले : त्याच्या ठाई जे ये ऐसे न कोळिजे भणौनि : एव विभक्तीचा पाळत : अर्थाचा नाही... विभक्तीचेनि पाळते शब्दार्थासि पाळत करपणे हे तब न बरे' (व.क.टी ५.७०), तथापि ह्ये सप्तमी देवजी तृतीया विभक्ती देण्याचे प्रयोजन काय ते कळत नाही ।

२. 'संहार' या शब्दाच्या मूळार्थातहि, आत्यंतिक नाश्याची नगळे, तर विघटनेचीच कल्पना अंतर्भूत आहे. संहार या शब्दाच्या मूलार्थ (सम् + हर) एकत्रित करणे, भावरणे असणारे, उदा : वेणीसंहार=विस्मरलेले केस भावरून त्याची वेणी [पुढे

कार्यप्रपंच

बरीक विवेचनात कार्यप्रपंचाचे वर्णन अनुषंगाने आलेलेच आहे. तेच थोडक्यात पाहू. सगळा कार्यप्रपंच हा पंचभूते आणि त्रिगुण साणामून बनलेला असून (वि. ५९) तो गंधर्वनगरीच्या हसीप्रमाणे सृष्टिकाळी दिवतो आणि संहारकाळी पुन्हा अहर्ष होतो, म्हणजे कारणात विळीन होतो. असा हा कार्यप्रपंच भावरूप असून दिवतो त्या स्थितीत मूळचा नसल्यामुळे असत्य, अनित्य व आयंततवंत आहे. याचमुळे त्याला 'करणीयेचा' कटिका : मिथ्या । अभिचारिया । नाशिवंत' (वि. ख. १४७) अशी विशेषणे जावतात. तो बळ व अप्रकाशक असून जीवाची पुक्त व अयुक्तहि होतो. या प्रपंचाचा त्याघिवाव दुसरे एखादे कारण म्हणजे मूळ आहे असे नाही. याचे समवायी कारण होय हा नाना रूपात दृग्गोचर होतो म्हणून तो अनेकविध आहे; आणि सृष्टीतील मूळ पदार्थाच्या दृष्टीने पाहिले तर तोहि एक स्वतंत्र पदार्थ होय यात शंका नाही.

आता वाचणे, तेव्हा प्रपंच संहरतो याचा अर्थ नानारूपांनी विस्तारलेला प्रपंच भावरूपा जातो, विघटित होऊन कारणात विळीन होतो, माझात भावरूपाची कल्पना नाही, ती प्रपंचाच्या विघटनेतच आहे. 'भूते पर्यंत संहार माते अर्थात्तर संहार बोकिते' (वि. मा. ७७) यातहि संहार म्हणजे प्रापंचिक भेदाची विघटनाच अभिप्रेत आहे. केवळ भूतापर्यंत संहार करतात म्हणजे प्रापंचिक भेद फोडून फोडून शेवटी मते जुडे तेवढी शिस्त राहतात. ती मात्र त्यांना सहरता येत नाहीत म्हणजे फोडून मूळ कारणाकडे नेता येत नाहीत त्यांना प्रापंचिक भेद संहरता येतो म्हणजे नासता येतो म्हणजे अत्यंत जमाव करता येतो असे आढले तर मूतजुटांचाहि 'माष्ट' करता येतो असे म्हणजे लागेल. कारण भूतजुटांच्या संधितानेच प्रापंचिक भेद तबार होतो. तेव्हा संहार म्हणजे प्रपंचपदार्थाची विघटना हाच अर्थ योग्य दिसतो.

१. 'गंधर्व नगरीचा हुस्ती... म्हणजे जैसा तो दिले सवेचि नाही होय: म्हणजे अहर्ष होय' तैसे स्वरूप प्रपंचाचे : सृष्टि काळी दिले : संहारी नासे' (वि. ब. ५९). हसी'चा वपमेतां 'नाही होय' वा शब्दांच्या अर्थाप्रमाणे प्रपंच संहारी 'नासे' याचाहि अर्थ 'अहर्ष होय' असाच केला पाहिजे. म्हणजेच, रचनेपूर्वी कारणात असल्यामुळे जस : तो अवश्य होता तसाच जाला अवश्य होऊन पुन्हा कारणात जातो, वा अर्थाळा दुसरा पुरावा पाहिले असल्यास तो हा: 'प्रपंच काजे उपाये नासे: प्रणीजे अहर्ष होय: परि अनताचि मते' (ब. क टी. पृ. १२८); 'परि असतचि मते' वा वातपावकून तर कारण प्रपंचाचे निस्तरन स्पष्ट होते.

प्रकरण ९ वे परब्रह्म परमेश्वर

जय परमात्मदा अभ्यक्ता : जय निर्गुणा ब्रह्मा अर्जुना
जय अचिक्रिया अच्युता : निरामया
जय अपरा परा केशवा : जय निराभिमाना निर्मला
जय मित्यमुक्ता सोमवका : स्वयंप्रकाशा (बा.प्र. ११५७-५८)

मायेपलीकडे ब्रह्म व ईश्वर

‘चैतन्यापर परमेश्वर’ (अ.म्या १०); ‘चैतन्यापर परमेश्वर पावित्रे’ (वि.मा.८१) इत्यादि सूत्रावरून मायेच्या अभ्यक्त स्वरूपापलीकडे ‘परम’ अर्थात्, सर्वभेद अशा ईश्वराचे अभ्यक्त स्वरूप असल्याचे दिसून येईल. प्रत्येक्या पलीकडे ईश्वराचे स्वरूप आहे हे खरे; पण अंशतः खरे आहे, पूर्णपणे नाही. कारण मायेच्या पलीकडे प्रथम ब्रह्मस्वरूप व त्याहि पलीकडे ईश्वरस्वरूप आहे ही वस्तुस्थिति होय. ‘सत् चन्द्रे ब्रह्म बोलिजे । चित् चन्द्रे माया बोलिजे । आनंद शब्दे ईश्वरुः बोलिजे । ब्रह्म : माया : ईश्वरुः पेटा म्यंष्टु परमेश्वर एकु अति’ (म.वा.५) या सूत्रावरून ब्रह्म आणि ईश्वर निरनिराळे असल्याचे स्पष्ट होते. ब्रह्म सकळधर्मरहित : माया धर्मवंती : ईश्वरुः सकळधर्मरहित होय आणि युक्तही होय’ (वि.मा.१४) यावरूनहि लोच गोष्ट खबर होते. ‘दुरीय ब्रह्म ते’ (वि.५१) या सूत्रात विश्वेळा चौथे ब्रह्म म्हटले आहे. या सूत्रावरील स्थळकार्याच्या पक्षावरून बहिले ईश्वरब्रह्म, दुसरे ब्रह्मब्रह्म अथवा सत्ब्रह्म, तिसरे मायाब्रह्म व चौथे विश्वब्रह्म अशी चार

ब्रह्मे निरनिरोद्धी असक्याचे दिखते. अर्थात्, 'ईश्वर' आणि 'ब्रह्म' स्वक्याने निरनिरोद्धी असक्याचे, इतकेच नाही तर मायेपलीकडे प्रथम सत्त्वज्ञानाचे स्वरूप व त्याच्याहि पलीकडे ईश्वराचे स्वरूप असक्याचे याहि वचनावरून स्पष्ट दिखते, आणि तीच दस्तुरिपति होय.

ब्रह्मस्वरूप ईश्वरस्वरूपाचा मान्य

पण असे चर आहे तर चैतन्यापलीकडे ब्रह्म व त्यापलीकडे ईश्वर आहे असे न म्हणता 'चैतन्यापर परमेश्वर' असे उपरोक्त (अ. भा. १०; वि. भा. ८१) वचनात का म्हटले, असा प्रश्न उपस्थित होतो. त्याचे उत्तर असे की, एका दृष्टीने ब्रह्म हे ईश्वरस्वरूपा 'अलीकडे' असले तरी दुसऱ्या दृष्टीने ते त्या 'पलीकडे' म्हणजे भेद आणि म्हणून ईश्वरालाहि मान्य आहे. कारण, ईश्वर-स्वरूप अम्बक असले तरी ते म्बक होते; पण ब्रह्मस्वरूप नित्य निर्गुण असल्यामुळे ते कधीच म्बक होत नाही; आणि म्हणून ते ईश्वरस्वरूपापेक्षा कधीच अर्थात्, भेद होय. दुसरे असेहि म्हणता येईल की, ईश्वरस्वरूप म्बक झाल्यामुळे का होईना पण मनुष्यादिकांच्या आकाराने मोबके जाते, पण ब्रह्म-स्वरूप कधीच म्बक होत नाही आणि म्हणून ते अग्र्यपदार्थादि कधीच मोबके जाऊ शकत नाही. या कारणामुळेच त्याला 'अगाध' म्हणतात. तिसरे असे की, ईश्वर म्बक होऊन आपल्या प्राप्तीची साधने जीवांना देतो व मगच साध्याप्राप्तीनंतर त्यांना तो आपला आनंद उपभोगवितो. पण ब्रह्म हे म्बकच होत नाही, त्यामुळे ते आपल्या प्राप्तीचे साधन स्वतः कधीच इतरांना देत नाही आणि तरीहि ते आपल्या प्राप्तीला पोचविलेच्या जीवांना आपला आनंद उपभोगविते, यात ब्रह्मस्वरूपाचे भेदत्वच आहे. या अनेक कारणामुळे, एखाद्या सम्राटाच्या व्यापमाने विरक्त पुरुष मान्य असतो त्याप्रमाणे सम्राटस्वरूप ईश्वराच्या विरक्त ब्रह्मस्वरूप मान्य आहे. चैतन्यापलीकडे ब्रह्म आहे आणि त्याच्याहि पलीकडे ईश्वर आहे, असे म्हटले तर ब्रह्माच्या मान्यतेचा शंभ

१. 'ब्रह्मांड व्यापूनि उरले म्हणोनि विश्वब्रह्म' सकल ब्रह्माचे व्यापूनि उरली म्हणोनि माहाब्रह्म : ते कथन हावी असे देस देवीचे म्हणोनि ब्रह्मब्रह्म : सवातोहि व्यापून वसे म्हणोनि ईश्वर ब्रह्म दुषे वचयेपाठे म्हणोने : येने करून दिव म्हणातले' (वि. स. ५६)

होईल, म्हणून 'चैतन्यापर ब्रह्म' वगैरे न म्हणता 'चैतन्यापर परमेश्वर' असे सुमोत म्हटलेले आहे.

ब्रह्मस्वरूप परमेश्वर मळे

ब्रह्मस्वरूप निर्गुण अस्तित्वामुळे ईश्वरस्वरूपाला मान्य असले तरी ते ईश्वरस्वरूपापेक्षा भेष्ठ आहे असे माग नाही. कारण एक तर या सत्ब्रह्म-स्वरूपालाहि ईश्वरस्वरूप संपूर्णत्वाने व्यापून उरलेच आहे; अर्थात्, ते ब्रह्माध्याहि पलीकडे आहे. आणि दुसरे असे की, ब्रह्म हे निर्गुण आहे म्हणून ते कधी व्यापकावतार धारण करून आपल्या साध्याचे साधन जीवोन्मा देत नाही. अर्थात्, ते जीवोद्धरणाचे कार्य करित नाही. उलट, ईश्वराला जीवोद्धरणाचे स्वसन आहे. त्यासाठीच तो अनंत अवतार धारण करतो; सैवही परावाच्या दृष्टीने, व्यापकत्वाच्या दृष्टीने आणि जीवोद्धरणकार्याच्या दृष्टीने ब्रह्मस्वरूपापेक्षा ईश्वरस्वरूप केव्हाहि अधिक भेष्ठ होय, यामुळे निर्गुण-ब्रह्माला परमेश्वर म्हणता येत नाही.

ब्रह्म व ईश्वर स्थूलार्थाने एक

मायेच्या पलीकडे असलेले ब्रह्मस्वरूप व त्याच्याहि पलीकडे असलेले ईश्वरस्वरूप ही दोन्ही स्वरूपे वेगवेगळी असून पद्विस्थापेक्षा दुसरे अधिक भेष्ठ आणि म्हणून तेच परमेश्वर होय हे आपण पाहिले. तथापि, सर्व-साधारण रीतीने बोलताना या दोन स्वरूपात साक्षेपाने भेद केला जात नाही. दोन्ही मिळून एकच ईश्वरस्वरूप होय असे मानूनच त्यांचा उल्लेख केला जातो. सदाः 'चैतन्याचेया खबरेया घरी : जो निरंतरू राज्य करी' (शिष्ट. ११); 'तू चैतन्यगिरिदुर्गीचा राजा' (शिष्ट. ७९); 'चैतन्याचिये आळा :

१. 'चैतन्यापर म्हणितळा' ब्रह्मसि का न म्हणितोचि : ना : 'मान्यता भोगीळ : कां ते घडीळ' बुद्ध : अगाध' व्यापणवापसी मानितो घोरपणे निर्गुण म्हणौनि' (ल. स्थ. अ. वा. १०)

२. 'तर ते ब्रह्म का नळे : म्हणजे परमेश्वर का नळे : ना त्यापर म्हणजे ब्रह्मापर उरले असे पण ब्रह्म ते परमेश्वर नाही' (सदर) 'हो का : मायेपर वसे ले ब्रह्म ते परमेश्वर का नळे : ना उद्धरण नाही' म्हणजे अवतार धरुनि आपुलिया साध्याचे साधन देणे नाही' (ल. व. अ. भा. ९)

कैवल्यदृष्टुं कोभिलाः तो चापेगौरव अभिवदित्यः श्रीचक्रघट' (उद्.गी १); 'जय जय परात्परा परमेश्वराः जय निर्गुणा निराकाराः जय प्रमाणा अगोचरा । परमपुरुषा' (वच्छ ४६७); 'ओ निःश तेजे अविष्ठाताः स्वयंप्रकाश आनंद-सविताः तो उदैल्ल चैतन्याचळमाथाः सया नमु श्रीचक्रपाणी' (स. व. १) इत्यादि अनेक ओव्यात चैतन्यमायेच्या पत्नीकडील ईश्वराचे किंवा परमेश्वराचे वर्णन आहे. त्यात ब्रह्म व ईश्वर या स्वरूपांचा भिन्नपणा छस्यात न घेता दोहोनाहि एकच मानल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

आणि हे एका दृष्टीने योग्यहि आहे. ब्रह्म व ईश्वर मिळून एकच पदार्थ श्रीचक्रघटस्वामीनाहि अभिप्रेत असावा असे दिसते. अनादिनित्य अद्या चार पदार्थात जीवदेवतापरंपंचव्यतिरिक्त चौथा पदार्थ 'परमेश्वर' होय. या चौथ्या पदार्थात ब्रह्म व ईश्वर या दोहोचाहि समावेश केला पाहिजे. तसे न करता, स्थूलार्थाने देखील ते दोन पदार्थ मानले तर मूलभूत पदार्थसंख्या चारपेवजी पाच असायला पाहिजे होती. पण ती ज्याअर्थी चारच आहे त्याअर्थी परमेश्वरनामक चौथ्या पदार्थात ब्रह्म आणि ईश्वर या दोहोचाहि समावेश होतो असे म्हणणेच योग्य होय. देवता हा पदार्थ एक असूनहि त्यात व्याप्रमाणे तळातीय अनेक देवतांचा समावेश होतो त्याप्रमाणे परमेश्वर पदार्थ एक असून त्यात ब्रह्म व ईश्वर यांचा समावेश होतो. किंबहुना ब्रह्मा-वासून तो चैतन्यस्वरूपापर्यंत म्हणजे जीवदेवतापरंपंच हे सर्व व्याप्रमाणे एकाच 'अवर' पदार्थात मोडतात त्याप्रमाणे ब्रह्म व ईश्वर एकाच 'पर' पदार्थात मोडतात. तेव्हा स्थूलार्थाने ब्रह्म व ईश्वर एकच होत असे माना-यला हरकत नाही.

दुसरे असे की, ब्रह्म व ईश्वर या दोहोच्याहि स्वरूपात अनेक बाबतीत सारखेपणा आहे. ब्रह्म ईश्वर केवळ आहे, ब्रह्माहि केवळ आहे; दोन्ही कैवल्य आहेत, शुद्ध आहेत, नित्यमुक्त आहेत, सर्वसाक्षी आहेत आणि सर्वातीतहि आहेत. दोहोचाहि अंतर्भाव पर विभागात होतो. या पर विभागातील ईश्वर-स्वरूपात असे भक्त पावन होतात तसे ब्रह्म-स्वरूपात शानी पावन होतात; त्या भक्ताला व शानियालाहि आत्यंतिक मोक्षच मिळतो; अविद्याविरहित ज्ञालेस्था जीवाला-भक्ताला असे ईश्वरस्वरूप आधारभूत असते तसे शानि-याला ब्रह्मस्वरूप आधारभूत असते. सृष्टिमध्ये अवतरून परमेश्वर जीवाला

आपल्या प्राप्तीची दोन साधने देतो. एक प्रेम (एका प्रेम संचरीति : उद्द ११) व दुसरे ज्ञान (एका जीवापत्ति परागिराकौनि परमेश्वर आपुले अस्तिस्व साधीति : उद्द. २१). प्रेयामुळे प्रत्यक्ष ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति होते तर ज्ञानामुळे ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते. (परमेश्वर भक्तासि आपुली अनुभूति इति देति : उद्द. ५९, जानियासि ब्रह्मीभूत करीति : उद्द ११). आता, ज्या-अर्थी ज्ञान हे 'ईश्वर' प्राप्तीचे साधन असूनहि त्यामुळे 'ब्रह्म' प्राप्तीच होते त्या-अर्थी ईश्वर आणि ब्रह्म ही एकच असली पाहिजेत, फार सारके तर ब्रह्म हे ईश्वरस्वरूपाचे कमी प्रतीचे अंग असेल, कारण 'ज्ञानापत्ति प्रेम उत्तम' (वि मा १०) असल्यामुळे ज्ञानाने प्राप्त होणाऱ्या ब्रह्मस्वरूपापेक्षा प्रेमाने प्राप्त होणारे ईश्वरस्वरूप अष्ट होय. पण ती दोन्ही मिळून एकच मानणे आवश्यक आहे, एरवी, ब्रह्मपत्ति करून देणारा ज्ञानमार्ग हा ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग म्हणून म्हणण्यात काहीच श्वासरस्य दिसत नाही. 'चैतन्यापद परमेश्वर पावित्रे : ते अच्युतपद बोलिजे' (वि मा ८९) या सूत्रात 'चैतन्यमायेपत्तीकडे एकच 'अच्युत-पद' सांगितले आहे. यस्तुतः ईश्वरपद व ब्रह्मपद ही दोन्ही स्थाने अच्युतच आहेत, कारण तेथे पोचलेल्या भक्तांना व जानियांना च्युति नाही - पुन्हा जन्ममरण नाही. या दोहोचाहि 'अच्युतपद' या एकवचनी शब्दाने उल्लेख असल्यामुळे ती दोन्ही एकच होत असे स्पष्ट होत नाही काय !

या बाबतीत आपणही एक गोष्ट सूचक आहे. ईश्वराचे प्रेम मिळवून भक्तिप्राप्ताने जाणाऱ्या जीवाला मोक्षप्राप्तीच्या वेळी अविद्याछेदानंतर भक्तासि आपण्ये समोर देति' (उद्द १०) म्हणजे त्याला आपल्या पोटाशी धरतात आणि मोचक अशा ज्ञानमार्गाने (ज्ञान मोचक : वि मा. १) मोक्षप्राप्ती करून वेतलेल्या 'जानियासि ब्रह्मीभूत करिति' (उद्द. ११) असे भीचक्र-धरस्वामींनी म्हटले आहे. यावरून ईश्वरस्वरूप हे पोटाप्रमाणे तर ब्रह्मस्वरूप हे पाठीप्रमाणे असल्याचे ध्वनित केले आहे एकाच घाटीरातील पोटा आणि पाठा अथवा पोटातील अरिथ व मोक्ष ही अशी अभिन्नत्वाने असतात तथा ईश्वरस्वरूप व ब्रह्मस्वरूप ही दोन्ही स्वरूपे अभिर्जन्याने आहेत.

१. 'ब्रह्म अभिन्नरूप म्हणजे परमेश्वरही भिन्न नाही : याही न्याय : यथा 'पाठणोट : तटी पाठीच्या ठायी दर्शन नाही : केवि' 'वे अंधराचिजे तेजे. मज रिचवेना' ज्ञान ते गुणधर्मरहित : अस्तिनास्ति वेसियाचे विषो नम्वे : वेते वे मज पुढे

सूक्ष्मार्थानि ब्रह्म व ईश्वर भिन्न

तथापि, सूक्ष्मार्थानि मात्र ही दोन्ही स्वरूपे भिन्न मानावया पाहिजेत; नव्हे, ती भिन्न आहेत यात शका नाही. कारण, ईश्वरस्वरूप ब्रह्मस्वरूपाचा स्थापून उरले आहे. महावाक्य ५; विचार ५६ व विचारमालिका १४ या तिन्ही सूत्रात ही दोन्ही स्वरूपे निरनिराळी असल्याचा स्पष्ट निर्देश आहे. ज्येष्ठ परमेश्वराचा माया व ईश्वरस्वरूपाप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप हाहि एक महत्त्व आहे. अर्थात्, तो निराळाच असल्या पाहिजे, आणि महत्त्वाची गोष्ट अशी की, ईश्वरस्वरूप व ब्रह्मस्वरूप यांच्यात काही वाक्यीत साधन्य असले तरी अनेक वाक्यीत वैजात्यहि आहे. तदाः ईश्वरस्वरूपी अन्वयाचेनि मायाभ्यां ब्रह्मा शक्ति आहेत तथा त्या ब्रह्मस्वरूपी नाहीत; शक्तिरूप सौंदर्यादि-गुण, नित्यत्वादि धर्म, ज्ञान व विज्ञान ईश्वराच्याच स्वरूपात आहेत, ब्रह्मस्वरूपात नाहीत. ईश्वरस्वरूप नित्य असून त्याच्या ठिकाणी नित्यत्वाचा धर्महि आहे. उलट, ब्रह्मस्वरूप नित्य असले तरी नित्यत्वाचा धर्म तेथे नाही. तीच गोष्ट व्यापकत्वादि धर्मासंबंधी व गुणासंबंधी होय. या वैजात्यामुळेच ईश्वरस्वरूप हे ब्रह्मस्वरूपाहून पूर्णपणे भिन्न असल्याचे स्पष्ट होते. अधीनत्वबंधामुळे देवतांना ईश्वरस्वरूपाचा वेच असतो, तोहि यथापेवने ईश्वरस्वरूपाचाच असतो, ब्रह्मस्वरूपाचा नसतो, ही गोष्ट ईश्वर-ब्रह्मातील भिन्नत्वच सूचितते. या ब्रह्मस्वरूपाचे आता थोडक्यात निरीक्षण करू.

ब्राह्म] ब्रह्मेति : पोट म्हणजे ईश्वर : नेत्र दर्शन असे . कैर्बि आपणवे समोर देती म्हणिलेले म्हणून : ज्ञान गुणधर्मयुक्त आणि अयुक्त येसा ब्रह्मधर्मां ईश्वर : तर पाठपोट एकचि पुढचाचि तैसे एकचि स्वरूप ज्ञान भेदी येसा ब्रह्म धर्माणि इतदर्थी न्याव : ब्रह्मा अंगोर्ध्वोक्त्या ठाया अस्थिमांसरुधिर म्हणिलेले : तरि रुधिर वेगळे केत्वा होय : तैसी भावा स्वरूपधर्म वेगळी केत्वा होय . परा आविर्भास वेगळे नव्हे तैसे ब्रह्म ईश्वरवेगळे नव्हे . का . ते स्वरूपचे अभिन्न असे : ज्ञान ब्रह्म ची लक्षणे ते जवळे असती ईश्वरी : ज्ञान ईश्वर ची ब्रह्मा : ईश्वर केवळ तेहो केवळ : ईश्वर केवळ : तेही केवळ : ईश्वर शुद्ध तेह शुद्ध : ईश्वर नित्यमुक्त तेही निःशुद्ध : ईश्वर सर्वसाक्षी तेही सबसाक्षी : ईश्वर अतोत्र सही अतात : म्हण नि पदमादिक साधन वेगळे करो न येती (क. व. य. वा. ५)

१ ' या तर ब्रह्म चा सकळ देवतासि वेच असे ! म्हणे ना : तो ईश्वरीचाचि : का हे : व्यक्तान्यक्त ईश्वरीचि येसे निर्वचनी म्हणिलेले यातय ' (ति. ५. ५६)

ब्रह्मस्वरूप : सत्य : नित्य : शाश्वत

ईश्वरस्वरूपाहून भिन्न असलेले ब्रह्मस्वरूप मायेच्या पलीकडे असून (अ.ग्या १०, वि.मा. ८१) परमेश्वराच्या व्यंशात्मक स्वरूपात त्याचा अंतर्भाव होतो. (सत् शब्दे ब्रह्म बोलिले : चित् शब्दे माया बोलिले : आनंद शब्दे ईश्वर बोलिले : ब्रह्म : माया : ईश्वर देवा व्यंश परमेश्वर एकु आति : म. भा. ५). ते विद्यमान, भावरूप व चेतने असून 'सत्य : नित्य : संत : शाश्वत व सर्वधर्मशून्य आहे' (वि.मा. १५६). ब्रह्म सत्य आहे म्हणजे चेतन पदार्थातील जीवदेवताईश्वराप्रमाणेच तो एक भावरूप विद्यमान पदार्थ 'आहे' असे मुहाम सांगण्याचे कारण हे की, जीवदेवताईश्वराप्रमाणे या ब्रह्मस्वरूपाचे कोणतेही कार्य असल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे साधनवंताना ब्रह्माविषयी नास्तिकभाष उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. तो उत्पन्न होऊ नये म्हणून भीचकपरस्वामींनी मुहामहून ब्रह्म हे 'सत्य' म्हणजे 'आहे' असे सांगितले आहे. जीवदेवताप्रमाणे ते असे 'सत्य' आहे तसेच अनादि व नित्यहि आहे. अर्थात्, त्याचा कधीहि व कोणत्याच उपायाने नाश होणे शक्य नाही. ते शाश्वत आहे याचाहि अर्थ तोच आहे—म्हणजे ते आहे त्याच स्थितीत अलंड राहणारे आहे.

सर्वधर्मशून्य

ब्रह्म व ईश्वर ही स्वरूपे सूक्ष्मापाने भिन्न असली तरी स्पृक्षार्थाने एकच आहेत—कारण त्यांच्या ठिकाणी काही बाबतीत साजात्य आहे हे आपण पाहिले, हे साजात्य या दोहोंच्याहि स्वरूपांग गुणधर्माविषयीचे होय. सदा : 'ईश्वर केवळ तेही केवळ : ईश्वर कैवल्य तेही कैवल्य : ईश्वर शुद्ध तेही

१. 'तरी स्वरूप म्हणजे चेतनस्वरूप : स्वरूपे विद्यमान भावरूप पदार्थ : ऐसे' ब्रह्माचे स्वरूप' (वि.व. १४७)

२. 'सत्य म्हणजे काह : ना चेतन पदार्थांतु जैसे जीव सत्य : ऐतिया देवता सत्य...तैसेचि ब्रह्महि सत्य : जे चेतनपदार्थ देसः एकु आति' (म. भा. ५.)—'परि या पदार्था हे काहिची नाही : येणे कारणे जाणतया : साधनवंता याचा नास्तिकभावो आपजेळ म्हणोनि ब्रह्म सत्य म्हणीतळे' (सदर)

३. 'ना तोंही काळी स्वरूपे जैसे तैसेचि : जे षड्विकार नाही याते शाश्वत भोलिजे' (सदर)

शुद्ध : ईश्वर नित्यमुक्त तेही नित्यमुक्त : ईश्वर सर्वसाक्षी तेही सर्वसाक्षी : ईश्वर अतीत तेही अतीत ' (ल.बं.म.वा.५). याचाच अर्थ असा की, ' ब्रह्माची लक्षणे ते अवची असती ईश्वरी आन ईश्वरीची नव्ही ' (सदर). ईश्वरस्वरूपाच्या ठिकाणी असलेल्या अनेक धर्मांचे वर्णन ' निर्वचन ' प्रकारात आलेले आहे. अर्थात्, त्यात वर्णन केलेले आनंदमयत्व, ब्रह्मत्व, अभ्यु-
तत्व, अभ्यक्तत्व, अमूर्तत्व, शुद्धत्व, बुद्धत्व, नित्यमुक्तत्व, निरभिमानित्व, परत्व, परसाक्षित्व, केवळत्व,—वगैरे बहुतेक धर्म ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी भाहित पात शक्याच नाही. आणि इतके असूनहि भीचकधरस्वामींनी ब्रह्म-
स्वरूपाचे वर्णन ' सर्वधर्मशून्य ' (ब्रह्म सकळधर्मरहित—वि.मा. १४:१५६) असे केले आहे, हे कसे !

याचा अर्थ असा की, ब्रह्माच्या ठिकाणी स्वरूपांग धर्म असले तरी शक्तिरूप धर्म नाहीत. शक्तिरूप धर्म इतरांना दिले जाऊ शकतात आणि पुन्हा परतहि वेतले जाऊ शकतात, असे दिलेवेतले जाणारे धर्म-
इतरांच्या उपयोगाकरिता कामी पडण्याओगे धर्म ब्रह्मस्वरूपी नाहीत. सदाः ब्रह्मस्वरूप स्वतः नित्यमुक्त असले तरी नित्यमुक्तत्वाचा शक्तिरूप धर्म त्याच्या ठिकाणी नसल्यामुळे ते इतरांना नित्यमुक्त करू शकत नाही; तसेच, ब्रह्मस्वरूप स्वतः कैवल्य असले तरी कैवल्यत्वाचा शक्तिरूप धर्म त्याच्या ठिकाणी नसल्यामुळे ते जीवाला ' कैवल्य ' करू शकत नाही. हेही ब्रह्मस्वरूप सर्वधर्मशून्य आहे याचा स्पष्ट अर्थ असा की, शक्तिरूप असे कोणतेहि धर्म ब्रह्मस्वरूपी नाहीत. त्यामुळे एखाद्या बाह्यशक्तिहीन शेजाऱ्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप हे आपल्या शेजारी असलेल्या ईश्वराच्या किंवा मायेच्या कोणत्याहि प्रकारे उपयोगी पडू शकत नाही.

१. बहुतेक श्रवण्याचे कारण असे की, सर्वकर्तृत्व, ऐश्वर्य वगैरे काही धर्म मात्र ब्रह्माच्या ठिकाणी नाहीत. ' निर्वचन ' मागे तरी ब्रह्माचा ठाव स्वरूपांग सर्वहि असे : मग सर्वकर्ता तथा ऐश्वर्य येणे उपलक्षणे काही एक अंगे नसती ते वेगळे ' (वि.बं. १४७)

२. ' ना तयाचा ठावी काही धर्म असती आन काही : ना ' ते सर्वधर्मशून्य ' तर धर्मशून्य म्हणजे स्वाप्यव्यापकत्वादि भाव असे परि शक्तिरूप धर्म नाही ' (सदर).

३. ' वाचूनि पुढील आरोंपिजे येते ते नाही ' त्यासि आपुळे पावया नाही : ना पुढीलचे वेवाचवा नाही : आपण पुढीलचे न करी : ना : आपुळे पुढील करवी न करवी : ' (व.वा.म.)

निर्गुण

शक्तिरूप धर्माप्रमाणे शक्तिरूप गुण देखील ब्रह्मस्वरूपात नाहीत. म्हणूनच त्याला 'निर्गुण' असे म्हणतात. ब्रह्मस्वरूप निर्गुण असल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचे कार्य ते स्वतः कधीच करीत नाही, जीवाप्रमाणेच ब्रह्मस्वरूपहि कधी विभागले जाऊ शकत नाही. देवता व परमेश्वर असे निरनिराळ्या प्रकारांनी अवतार धारण करतात तसे ब्रह्मस्वरूप कधीहि धारण करीत नाही. आणि अवतार धारण करून ते 'स कार सावयव' होत नसल्यामुळे त्याला जीवोद्धरणाचे कार्य करता येणे शक्य नाही तथापि, परमेश्वर आपल्या ज्ञानमार्गाने ज्या जीवांना ब्रह्मस्वरूपी पोचवतो व तेथे पावन करतो त्यांना आपल्या स्वरूपीचा आनंद (आनंदे दुमदुमितु असे : ब्रह्म ते निःशब्द वि. भा. १५५) भोगवण्याची समृद्धि मात्र ब्रह्मस्वरूपात आहे. पण एवढी गोष्ट सोडून दिली तर पलाद्या उपचिमत विरक्ताप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप हे कुठे आहे की नाही हे ठरवणे मोठे कठिण जाते. (ब्रह्म ते अस्ति नास्ति ऐसेव सि दिलो नग्वे : वि. भा. १३). कारण, ते आहे म्हणावे तर त्याचे कोणतेच कार्य दिसत नाही; इतरांना तर दूरच असो, पण प्रत्यक्ष ईश्वरालाहि ते उपयोगी पडत नाही; आणि ते नाही म्हणावे तर नित्य पदार्थ म्हणून पर पदार्थात त्याची गणना केली आहे। ब्रह्माच्या या निष्क्रियत्वामुळेच त्याच्या व्याकरण-विद्य किंवावर 'आणीक एक : ब्रह्म ते तव नपुंसक : म्हणोनि तथाविद सीळनी सुख : ते तव वडेणि ना' (उद्. गी. ७८४) अशी कोटी करून ब्रह्ममीळनाचा आनंद भास्करभट्ट बोरीकराने दुष्छ लेखला आहे. तथापि ईश्वराच्या आनंदापेक्षा ब्रह्मानंद कमी प्रतीचा आहे तो केवळ त्याच्या निर्गुणत्वामुळे नग्वे हे कक्ष्यात ठेवले पाहिजे.

१. 'तथा ब्रह्मही स्वरूपे न विभागे आन जीवस्वरूपही न विभागे' (वि. अं. १४७)
'तरी ब्रह्म म्हणिजे काह : ना वथ ब्रह्म म्हणितलेया निर्गुण पदार्थुं वक्तुं अति' (म वा प्र.)

२. 'साध्य साधनाकारे आकारले करचरणवंत ब्रह्म हे' - (उद्. १८) या एखात ब्रह्म शब्द सद्धर्मार्थाने सर्वब्रह्मासाठी वापरलेला नव्हत रचूळार्थाने ईश्वरासाठी वापरलेला आहे हे लक्ष्यात ठेवले पाहिजे.

३. 'बृहत्तर ते ब्रह्मस्वरूप : हे कारण : तेथ कार्य नाही : कारण ते गुण-धर्मरहित' उद्धारण व्यापार नाही : केवळ हे छक्षण' (वि. अं. १४७)

अविक्रियत्व : व्याप्यव्यापकत्व

असे हे सर्वधर्मशून्य, निर्गुण व नपुसक ब्रह्म 'अविक्रीय' आहे हे निराळे सांगायलाच नको ज्याच्या ठिकाणी कोणतेहि शक्तिरूप गुणधर्म नाहीत त्याला विकार मात होणार तरी कसा ? श्वंशात्मक स्वरूपात व्याप्य निकट साविध्यात मोडक माया असूनहि त्याला यत्किंचितहि विकार होत नाही. (विकारवृत्ति न विकरे : वि. मा. १५४) आणि म्हणूनच भीचक्रधर-स्वामींनी ब्रह्माला 'संत' असे म्हटले आहे. (वि. मा. १५६). तथापि, ब्रह्मस्वरूपाचे अविक्रियत्व फारसे स्तुत्यई आहे असे नाही. विकारण्याचे गुणधर्म स्वरूपी असून जो विकारत नाही त्याचे अविक्रियत्व स्तुत्यई ठरेल. पण ब्रह्मस्वरूपात मुळी विकारण्याचे गुणधर्मच नाहीत. म्हणून अविक्रियत्व हा त्याचा सहजस्वभाव आहे. कायावाचामनेकरून त्याच्या या स्वरूप-स्वभावात तिन्ही त्रिकाली कधीच भंग होत नाही. त्यामुळे ते यथार्थपणे सत आहे आणि म्हणूनच ईश्वराला ते मान्य झालेले आहे.

तथापि असे असूनहि व्याप्यव्यापकत्वाचा धर्म मात्र ब्रह्माच्या स्वरूपी आहे (अर्थात्, तो स्वरूपागधर्म होय). त्यामुळे आपल्या सात्त्विक भावा-मुख्यकरून सर्व देवतास्वरूपांना त्याने व्यापले असून आपल्यावरील ईश्वर-स्वरूपाच्या व्यापाला ते विषय झाले आहे म्हणजे ईश्वरस्वरूपाकडून ते व्यापले गेले आहे. किंबहुना, 'ब्रह्म' म्हणजेच व्यापक, या व्यापकत्वाच्या अर्थानेच चार ब्रह्मात या सत्तत्वाची गणना केलेली आहे. 'ब्रह्म' म्हणजे वडील असाहि एक अर्थ आहे, या अर्थाने ब्रह्मस्वरूप हे वडिलांचे वडील ठरते. ते मायेपेक्षा वडील म्हणजे भेट तर आहेच पण ईश्वरस्वरूपात्म निर्गुणत्वाने मान्य असल्यामुळे त्यालाहि ते वडील आहे.

१. 'तदि संतं म्हणजे काह : ना संतं म्हणजे अविक्रीये' (म. वा. प्र.)

२. 'ना अविक्रीय तो गुणधर्म पुरुषार्थ असोनि : ज्ञान वाचे अविक्रीयत्व गुण-धर्म नसोनि : सहजस्वभावोचि तैसा :... ना मनेवाचाक्रिये स्वरूपा कही भंगचि नाही : ऐसे निरतर सतलक्षण' .. (म. वा. प्र)

३. 'बृहत्तर ते ब्रह्मस्वरूप' .. बृहत् म्हणजे वडील : ज्ञान... बृहत्तर म्हणजे वडिलांचे वडील : .. सकळ देवतापसि माया वडील तिथेसही वडील म्हणोनि वडिलांचे वडील... दुसरे : वडील ईश्वर तथातही वडील म्हणोनि' (वि. व. १५७)

स्वरूपांग धर्म

स्वरूपांग गुणधर्म ब्रह्माच्या ठिकाणी असल्यामुळे ज्ञानसुखसामर्थ्यादि पंचप्रकार त्याच्या स्वरूपी आहेत हे उघड दिसते. ब्रह्मस्वरूप हे 'आनंदे बुधवुमित' (वि.मा.१५५) असल्याचे तर स्पष्टच म्हटले आहे. महावाक्य-प्रमेयकारानेहि त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना 'तदि काई असे : ना : स्वरूप शुद्ध : प्रकाशमय : ज्ञानमय : आनंदमय : सामर्थ्यमय' म्हणून म्हटले आहे. अर्थात्, या गुणांचा इतरांना उपयोग नाही. देवतांची स्वरूपे कशी आपल्या सामर्थ्याभारे राहतात तसे ब्रह्मस्वरूपहि आपल्या सामर्थ्याभारे राहते, एवढाच त्याच्या सामर्थ्याचा उपयोग, तीच गोष्ट इतर गुणधर्मांची. 'ब्रह्म-स्वरूप भावरूप : ज्ञानमय : आनंदमय असूनि परि तयाचे कार्य न वर्ते' (वि. सं. १४७) असे विचारबंदात म्हटले आहे ते याच अर्थाने.

ईश्वरस्वरूपाप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपहि 'केवल' आहे म्हणजे दोषापासून पूर्णपणे अक्षित आहे. उदाः जीवदेवतांच्या ठिकाणी कसे काही भावरूप दोष आहेत तसे ब्रह्मस्वरूपात नाहीत. ब्रह्मस्वरूप स्वतः केवल असल्यामुळे आपल्या स्वरूपाचा आनंद मोठाला पात्र झालेल्या ज्ञानियाला दिव्यान्तर हेलीक तो स्वरूपानंद भंग पावत नाही. तथापि ब्रह्माचे हे केवलत्व एकदेशी आहे, ईश्वर उपाप्रमाणे स्वतः केवल असून इतरांना केवल करू शकतो तसे ब्रह्मस्वरूप स्वतः केवल असले तरी इतरांना आपले साधन देऊन त्यांना तो आपल्याप्रमाणे केवल करू शकत नाही. ही समृद्धि उपाच्या ठिकाणी आहे त्या ईश्वरस्वरूपाची, नुस्त्या शब्दांनीच का होईना, पण ओळख करून घेऊ.

ईश्वरस्वरूप : अनादि नित्य

ईश्वरस्वरूप हा एक विद्यमान, भावरूप असा सचेतन पदार्थ असून तो अनादि व नित्य आहे हे आता विशेषत्वाने सांगण्याची आवश्यकता

१. 'केवल हे कक्षणी ... एवं ब्रह्मस्वरूपी जीवदेवतासारखे भावरूप दोष भसती : नृणांनि केवल हे कक्षण' (वि. व. १४७)

२. 'ब्रह्म आपण केवल : ज्ञान तयाचे स्वरूपी मोक्षाचे दातृत्व केलेल्या जीवासी ब्रह्माचीये स्वरूपाचा आनंद प्रभवे ज्ञान स्वरूपाचा आनंद न भंगे : परि आपुलेने साधने आणिताते केवल न करू शके' पदार्थी एकदेशी केवलत्व असे' (सदर).

माही. महानुभावांच्या अनादिनित्य अशा चार पदार्थांत त्याचा आतापर्यंत अनेकदा उल्लेख आलेला आहे. केशोबासांनी आपल्या ज्ञानकलानिधिस्तोत्रात 'अयानादिप्रसिद्धेश चय प्रकथर प्रमो' (६४) म्हणून त्याला आळवले आहे, तर मास्करभट्ट बोरीकराने आपल्या उद्धवगीतेत 'तु नित्य स्वयंप्रकाशः द्युते बोलावेश देवा कैचा पैसु' (५१५) म्हणून त्याची स्तुति केली आहे. विचाररूप्यात पक्षकारानेहि त्याचे स्वरूप वर्णन करतांना 'नित्यः निराकारः केवळः... अनादीत्या...' ही त्याची लक्षणे सांगितलेली आहेत (वि.रूप. १४७). तेव्हा या अनादिनित्यत्वाचे अधिक म्याख्याने न करता पुढे जाऊ.

परः अनंतः अमूर्तः

ईश्वरस्वरूप ब्रह्माच्या पलीकडे आहे हे आपण पूर्वी पाहिलेच. या अर्थाने ईश्वरस्वरूप सर्वांच्याच पलीकडे आहे. (पर तो : निर्व १२). कारण, जीवदेवतासहित अनंत ब्रह्मांडांना आपल्या पोटात साठविणाऱ्या मायेच्या पलीकडे ब्रह्म आहे आणि त्याच्याहि पलीकडे ईश्वरस्वरूप आहे. तेव्हा ते सर्व जीवदेवतांप्रपंचाच्या 'दैव' असून त्यापेक्षा ते 'तंच' म्हणजे सर्वभेद आहे हे उघडच दिसते. या दृष्टीने 'परब्रह्म परानंद—' 'ते प्याहे पर-ब्रह्मः गुरुपरसादे' (वच्छ. १); 'अयं चय परात्परा परमेश्वर' (वच्छ. ४६७)—इत्यादि विशेषणे त्याला यथार्थपणे लागू पडतात. ईश्वरस्वरूपाचे हे परत्व म्हणजे भेदत्व स्वरूपसामर्थ्यादि सर्वच बाबतीत होय.

ईश्वरस्वरूप जे 'पर' आहे तसेच ते 'अनंत' हि आहे. (बाइ : अनंत तो अनंत की : वि. २२६) ब्रह्मादिकरून इतर सर्व पदार्थांच्या स्वरूपांना अंत आहे—शेवट आहे, तथा ईश्वरस्वरूपाला नाही. ईश्वरस्वरूप इतर सर्वांचा अंत करू शकते पण ईश्वरस्वरूपाचा अंत मात्र कोणीहि करू शकत नाही. कारण, त्याला मुळी अंत म्हणजे मर्यादाच नाही. म्हणून ईश्वरस्वरूप अक्षररुपः अनंत म्हणजे अमर्याद आहे. मायेचे स्वरूपहि अनंत = अमर्याद म्हटले जाते. पण ते यथार्थ नाही. 'त्रियेचिये रोमरंप्रशाळे : हारपति ब्रह्म-

१. 'पर' म्हणजे स्वरूपे : सामर्थ्ये : परावरण सांगितले : म्हणजे सानेक्षरपण निरूपिले' (क.व.निर्व. १२)

२. 'ब्रह्ममुक्त्य अवचेया तेने अंत केला : तथा करी देसा प्रतिमल्ल साही : म्हणौनि अनंत' (वि.रूप. २२६)

गोंळकाची दिवाळे' (उद्ग गी. ६५७) असे मायास्वरूप असल्यामुळे त्या स्वरूपाची मर्यादा सामान्य जीवांना कळणे शक्य नाही एवढेच, पण त्याच्याहि पलीकडे ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे मायास्वरूपाच्या मर्यादा आलीच. ब्रह्मस्वरूपाच्या मायास्वरूपाचा अंत ठाऊक आहे. मायास्वरूपाच्या तुलनेने ब्रह्मस्वरूप देखील अनंत म्हटले जाते; पण वस्तुतः तेहि सांत-समर्थादच आहे. कारण, त्याच्या पलीकडे ईश्वरस्वरूप असून त्या ईश्वरस्वरूपाच्या ब्रह्मस्वरूपाचा अंत ठाऊक आहे. तेम्हा अनंत म्हणून संबोधले जाणारे ईश्वरस्वरूप हेच यथार्थपणे अनंत होय.

आणि ईश्वरस्वरूप 'अनंत' आहे म्हणूनच ते 'अमूर्त' (अमूर्त तो : निर्व. ७) आहे. अमूर्त म्हणजेहि अमर्याद व म्हणून मोजले न जाणारे, जीवदेवताप्रपंचाची स्वरूपे मर्यादित आहेत, ती मोजली जाऊ शकतात. उदा। जीवाचे मूळ स्वरूप १०० ब्रह्मांडाएवढे आहे. प्रत्येक देवतेच्या अभ्यक्त स्वरूपाच्या थोडेपराचे विशिष्ट मर्यादा आहे; प्रत्येक ब्रह्मांडातील प्रपंचाचा थोर भेड ५० कोटी योजनांता आहे. पण ईश्वरस्वरूपाच्या अशी मर्यादाच नाही. त्यामुळे ते कुणालाहि मोजता येत नाही.

अभ्यक्त : स्वरूपप्रकाश

पर, अनंत आणि अमूर्त असलेले ईश्वरस्वरूप 'अभ्यक्त' देखील आहे. (अभ्यक्त तो : निर्व. १). अभ्यक्त म्हणजे इतर कुणालाहि भ्यक्त अथवा दृष्टिगोचर न होणारे. जीवदेवताप्रपंच ईश्वराला भ्यक्त अर्थात्, दृष्टिगोचर आहेत; पण यापैकी कुणालाहि ईश्वरस्वरूप मात्र भ्यक्त नाही. प्रपंच हा जवळ पदार्थ असल्यामुळे तो कुणालाहि दृष्टिगोचर होऊ शकतो. अभ्यक्त जीवस्वरूप हे ईश्वराला भ्यक्त आहे. देवतांची अभ्यक्त स्वरूपेहि ईश्वराला भ्यक्त आहेतच, इतकेच नाही तर खरील देवतांना लाविलेल्या देवतांची स्वरूपे नेहमीच भ्यक्त असतात (वि ४३). उलट ईश्वरस्वरूप मात्र यापैकी कुणालाहि भ्यक्त होत नाही-दिसत न ही; म्हणूनच त्याला 'अभ्यक्त तो' असे म्हटले आहे. तथापि अभ्यक्त ईश्वरस्वरूप कधीच व कुणालाच

१. 'अमूर्त म्हणजे देवता अपेक्षा : तेहि अमूर्तांवि की : इयतावापिभ्र-
भूता' (उ, २५, निर्व. ७).

दृष्टिगोचर होत नाही असे मान नाही. मक्त आणि अपरोक्षशानिये ते शान-
शक्तीने पाहू शकतात, पण केव्हा ! प्रत्यक्ष ईश्वरानेच त्यांना आपले स्वरूप
दाखविले तर ! कारण, ईश्वरस्वरूप स्वयंप्रकाश आहे, ते इतरांच्याकडून प्रका-
शित केले जाऊ शकत नाही. (ईश्वर काही या अन्यप्रकाशक : तो स्वयंप्रकाश
की : जी.च.मा. १ या १४). सूर्य स्वयंप्रकाश असल्यामुळे स्वतःचे स्वरूप तो
स्वतःच प्रकाशित करू शकतो, इतरांच्याकडून ते प्रकाशित होऊ शकत नाही,
त्याप्रमाणे स्वयंप्रकाश ईश्वरहि इतरांकडून कोणत्याहि प्रमाणांनी व साधनांनी
प्रकाशित होऊ शकत नाही, इतकंच नव्हे तर नुसत्या जलविद्येनेहि प्रकाशित
होऊ शकत नाही. म्हणूनच भास्करमष्ट बोरीकरणे उद्धवगीतेत म्हटले आहे :

तु नित्य स्वयंप्रकाश : तुते बोधयेया देवा कैचा पैशु !

तुसिचे मायाशक्तिचा झोळ्यासु : कागला नसादिका

प्रमाणांचा धंवाळ दिवा : न देखे वेदांचा मादिमेळावा

आगमा नाही रीगावा : तुझा स्वरूपी

तुझा करावेया प्रकाशु : योगशास्त्रा नाही डोरसु

सांख्या कागे मोहपाशु : तुते निरुपित

म्हणोनि साधन नाही ऐसे : जेणे तुझे शानरत्न हीचे

तु जाणवीसि कृपावशे तौच जाणिजे (५३५-५३९)

ईश्वरस्वरूप अम्यक्त, अमूर्त व अनंत असल्यामुळेच त्याचा आदि, मध्य व
अंत कळू शकत नाही. कारण, त्याच्या आदि, मध्य व अंत मुळी नाहीतच.
स्वर्धस्यापक प्रश्न

ईश्वराचे अम्यक्त स्वरूप इतरांना दृष्टिगोचर न होण्याचे दुसरे कारण
आहे की, ते इतरांच्या स्वरूपापेक्षा अत्यंत संपूर्ण म्हणजे पाठळ आहे. (ते
सूक्ष्मत्वे अति संपूर्ण : शा.प्र. ३.८०). वरील देवतेचे स्वरूप खालील देवतेच्या
स्वरूपापेक्षा आठ पटींनी संपूर्ण असल्यामुळे ते खालील देवतेला दिसू शकत

१. ' अम्यक्त म्हणजे अग्रमेयु : प्रमाणी न प्रकाशे : यथा सूर्य : जीव-
देवता तिया प्रपंचरूपा विद्येतव प्रकाशवि ; अम्यक्त देवता म्यक्त देवते
प्रकाशे ' (क.ख.निर्व.१).

२. ' अम्यक्त म्हणोनि जावि जेणीजे : अमूर्त म्हणोनि मध्य जेणीजे :
जावंत म्हणोनि जंव जेणीजे ' (वि.२५, २२६)

नाही. हे आपण पूर्वी पाहिले. त्याच म्याथ्याने, ज्या माथेचे स्वरूप इतर देवता-स्वरूपापेक्षा अनंत पटींनी संपूर आहे तिलाहि दृष्टिगोचर न होणारे (तिये बाक्तीचे तरळजैति ढोळे : ते रूप पाता : उद्ध.गी.६५.७) ईश्वरस्वरूप किती संपूर असेल याची कल्पनाच करावी. म्हणूनच, घोडर स्वरूप असलेल्या जीवदेवतांना ईश्वरस्वरूप दिसू शकत नाही. स्वरूपसंपूरत्वाचा सामान्य धर्म असा की, आपल्यापेक्षा घोडर असलेल्या सर्व पदार्थांना संपूर स्वरूप नेहमी म्यापून असते, ईश्वरस्वरूप हे माया मुख्यकरून सगळ्या देवतांच्या, इतकेच नव्हे तर ब्रह्माच्याहि स्वरूपापेक्षा कितीतरी पटींनी संपूर असल्यामुळे ते या सर्वांना म्यापून असते हे ओघानेच आले. अनंत ब्रह्मांडातील जीवदेवता प्रचाला ईश्वरस्वरूप पूर्णपणे म्यापून असते, अर्थात्, ते सर्वभ्यापक होय, या सर्वभ्यापकत्वामुळेच त्याला 'ब्रह्म ते' (निर्व. ६) असे म्हटलेले आहे. 'द्वितीय ब्रह्म ते' (वि. ५६) या वचनात सूचित झालेले पाहिले, अर्थात्, सर्वभेद ब्रह्म ते हेच ईश्वरब्रह्म होय. हे ईश्वरब्रह्म भ्यापकराच्या दृष्टीने सर्व पदार्थांना अंतर्बाह्य म्यापून असते,

सर्वात्मक

ईश्वरस्वरूप जसे सर्वभ्यापक आहे, तसेच ते सर्वात्मकहि आहे. (सर्वात्मक ते : निर्व. १९). उदक व्याप्रमाणे सर्वांच्या ठिकाणी अंतर्बाह्य म्यापून आत्मकत्वाने असते त्याप्रमाणे ईश्वरस्वरूप सर्वांचा आत्मा होऊन राहिले आहे. ईश्वराच्या या आत्मकधर्मामुळेच जीवदेवतांच्या ठिकाणी चेतनत्व दिसते. अर्थात्, ईश्वरस्वरूप हे सर्वांचे जीवन आहे. सर्वात्मक

१. 'अभ्यक्त म्हणजे जीवदेवतासि दृष्टिगोचर नव्हे : का : त्याची दृष्टि भोगणी : आन ईश्वरस्वरूप सति संपूर : चैतन्य पावूनि न पवे : ना येर देवतासि काह म्हणजे असे' (उ. वं. निर्व. ६)

२. 'तयाचे स्वरूप केवढे पा : पेसी शंका कापजीक : मग बरीक, वाबद : सेध जावयेही असे' (सवर. ३)

३. 'तयातेही म्यापून वर्ते म्हणोमि ईश्वरब्रह्म' (वि. २५. ५३).

४. 'ईश्वर सर्वांचा आत्मा कैता : ना उदक पकाचि : परि सर्वांचा ठाह आजे असे : तैसे ईश्वरस्वरूप सर्वांचा आत्मा जाळे असे : आन ईश्वरस्वरूपाचेनि आत्मते जीवदेवतांचा ठाह चेतनत्व दीसते गळे' (निर्व. प्रमे.)

स्वरूप हे सर्वव्यापक असतेच, पण सर्वव्यापक स्वरूप सर्वात्मक असतेच असे नाही. उदा: देहाच्या ठिकाणी तादात्म्य पावलेला जीवात्मा त्या देहात सर्वत्र व्यापून असतोच; पण अपरोक्षज्ञानी पुरुषाच्या जीवात्मा आपल्या देहात व्यापून असला तरी त्याचे देहाच्या ठिकाणी तादात्म्य मात्र नसते. पक्षिच्या कडाहरणानुसार ईश्वरस्वरूप जीवदेवतांच्या ठिकाणी आत्मकभावाने आहे व अंतर्बाह्य व्यापूनहि आहे.

ही सर्वात्मकता जीवदेवतांच्या ठिकाणी नाही. कारण, त्यांची स्वरूपे मर्यादित असल्यामुळे सर्वव्यापक नाहीत, मग ती सर्वात्मक तरी कधी होणार ! कारण, जो सर्वात्मक असतो तो सर्वव्यापक असलाच पाहिजे. तेव्हा, ही सर्वव्यापकता उपांच्या ठिकाणी नाही त्यांच्या ठिकाणी सर्वात्मकता असणे शक्य नाही. उदा: जीवाच्या ठिकाणी ही सर्वात्मकता कधी नसते ती वहा ! अविद्येमुळे संकोचलेले जीवस्वरूप अविद्या फिटल्यानंतर भोकळे होते व आपली संपूर्ण स्वरूपमर्यादा चारण करते त्यावेळी ते ईश्वराएवढे होते असे म्हटले आहे; पण ते फक्त मुखाच्या भावतीत-स्वरूपभ्याप्तीच्या भावतीत नव्हे, स्वरूपभ्याप्तीच्या दृष्टीने जीवस्वरूप हे ईश्वरस्वरूपापेक्षा अत्यंत लहान आहे; आणि म्हणूनच ते ईश्वराच्या समग्र स्वरूपात सर्वात्मक-भावाने तादात्म्य पावू शकत नाही. ही सर्वात्मकता फक्त ईश्वरस्वरूपाच्या ठिकाणीच आहे, इतरत्र मुळीच नाही.

सर्वातीत : केवळ

आपल्या सर्वात्मकतेमुळे ईश्वरस्वरूप जीवदेवतांच्या ठिकाणी व्यापून असले तरी त्यांच्या स्वरूपांनी ते स्वतः मात्र कधीच लिपित होत नाही. आपले अतीतत्व किंवा वेगळेपण ते नेहमी कायम ठेवते. म्हणूनच त्याज 'सर्वातीत तो' (निर्व.२०) असे यथार्थपणे म्हटले आहे. उदा: अविद्या-फिटल्यानंतर जीवस्वरूप ईश्वरस्वरूपात रममाण होते, पण ईश्वरस्वरूप मात्र जीवस्वरूपात सर्वात्मकतेने असूनहि त्यात रममाण न होता अतीतत्वबमाने

१. 'तादात्म्य हे मातर्किक : येरात नाही : यथा अपरोक्षी तादात्म्य अवचेदी निवर्तते : परी युक्तश्च असे' (ल.२४.निर्व.१९-२२)

२. 'अविद्यायुक्तत्वं फिटलेला जेवढा ईश्वर. तेवढा होय : का : अजपणवे ते : समया नाव की' (सदर)

वेगळे राहून स्वस्वरूपात रममाण झालेले असते. (एक जीवकैवल्य : एक परकैवल्य : जीवकैवल्य ते परकैवल्यी रमे : परकैवल्य ते स्वस्वरूपी रमे : त्रि. १३१). अर्थात्, जीवस्वरूपाहून ते अतीत म्हणजे वेगळे राहते. त्याच्या स्वरूपधर्माने ते लिपित होत नाही.

याच अर्थाने ईश्वरस्वरूप 'केवल' देखील आहे. (केवल तो : निर्व. १४). जे इतरापासून पूर्णपणे वेगळे-निराले आहे ते केवल. ईश्वरस्वरूप इतरात असूनहि त्या सर्वापासून ते वेगळे असते, तेव्हा ते केवल होय यात शंकाच नाही. ईश्वराच्या केवलत्वाचा विशेष हा की, त्याच्या स्वरूपी सर्व धर्म असूनहि त्याचे कार्य मात्र नसते. म्हणून त्याचे हे केवलत्व उल्लेखनीय होय. आपल्या ठिकाणी सर्वभूषण असूनहि तिकडे लक्ष न देण्याचा धर्म ईश्वरस्वरूपी आहे हेहि त्याच्या केवलत्वाचेच उदाहरण होय. (परसाक्षि स्व ऐसाहि धर्मु तेव नाही : निर्व. ११)

आनंदमय

ईश्वराचे स्वरूप कैवल्यरूप असून आनंदमय आहे. (आनंदमय ईश्वर मोक्षिजे : निर्व. १; आनंदु तो : निर्व. २). निरतिशय सुख किंवा सुखाची परासीमा म्हणजे आनंद. ईश्वरस्वरूप असे निरतिशय सुखमय किंवा आनंदमय आहे. ईश्वरस्वरूपाचा हा आनंद यौगिक नसून स्वरूपगत असतो. उदा. साखरेच्या ठिकाणची गोडी स्वरूपगत असते; पण साखर घालून तयार केलेल्या पाण्याची गोडी यौगिक असते-आणि म्हणून ती कमी-अधिक होऊ शकते. तसे ईश्वरस्वरूपाचे नाही. ईश्वरस्वरूप आनंदमय असल्यामुळे ते कितीहि विभागाचे तरी स्वरूपीचा आनंद जसाचा तसाच राहतो. जीव तर निरानंदच आहे; पण देवतांच्या ठिकाणी असलेला क्षुद्रानंद यौगिक

१. 'अववेयात असौनि वेगळेपणे अववेयाते अतिक्रान्ति वर्तत असे म्हणौनि अतीत' 'सकळात असौनि परि स्वरूपे छिपे सिधे ना : आन धर्मेहि छिपे सिधे ना' (निर्व. प्रमे.)

२. स्वरूपी कवणी धर्म नाही : म्हणजे स्वरूप आति परि धर्मकार्य न वर्ते तो केवल' (क. वं. निर्व. २४).

३. 'परी साक्षि स्व म्हणजे लक्षणेने देखणे : हाही धर्म तेव नाही म्हणौनि केवल' (क. स्व. निर्व. ११).

अवस्थामुळे त्याचे स्वरूप ब्रह्माद्विस्थांच्या रूपाने विभागले असता तो आनंद कमी होतो. देवतेच्या अव्यक्त स्वरूपापेक्षा ब्रह्माद्विस्थांच्या ठिकाणी आनंद अव्यक्त असतो. ब्रह्माद्विस्थापासून विभागलेल्या विस्थांच्या ठिकाणी तर हा व्यत्यय आनंदहि शिथिल राहत नाही. कारण त्याच्या मूळ स्वरूपातील आनंद यौगिक असतो; स्वरूपगत नसतो-तर स्वरूपाचारे असतो. ईश्वराचे स्वरूप मात्र पूर्णपणे आनंदमय असते. कापूर वसा अंतर्बाह्य कापूर असतो तसे ईश्वरस्वरूप अंतर्बाह्य आनंदमय असते.

असे आनंदमय स्वरूप एका ईश्वराचेच आहे. देवतांची स्वरूपे आनंदमय असतात हे खरे (वि.मा. १५८); पण तो आनंद एक तर यौगिक असतो; म्हणजे पंचप्रकारातील पण स्वरूपाभित सुखप्रकार असतो. आणि दुसरे असे की, तो पूर्णपणे सुखमय नसतो तर दुःखमिभित असतो; म्हणून यथार्थतः तो आनंदच नव्हे (मागे पा. ४६ व ४७ पहा). निरानंद जीव प्राप्तीला पोचल्यानंतर आनंदमय बनतो हे खरे; पण ईश्वर त्याच्या आपल्या आनंदात विधीन करून घेतो म्हणून त्यावेळी तो आनंदमय बनतो इतकेच; परंतु मूळ जीवस्वरूप मात्र निरानंदच आहे. आणि काळ प्रपंचाला कुठल्या आनंद आणि कुठले दुःख ! तेही ईश्वरस्वरूपच काय ते यथार्थपणे आनंदमय आहे.

ज्ञानमय

ईश्वरस्वरूप जसे आनंदमय आहे तसेच ते 'ज्ञानमय' देखील आहे. (बुद्ध तो : निर्व ९) तेथे कोणत्याच प्रकारचे अज्ञान नाही. कारण, ज्ञान व अज्ञान कधी एकत्रिन असूच शकत नाहीत. जीवदेवतांची स्वरूपे मात्र अज्ञान आहेत. जीवस्वरूप हे तर मुळातच अज्ञान आहे. प्राप्तीला पोचलेल्या

१. 'निरतिशय सुखः जेष सुखाच्चा अनिशयो निर्वर्तकः श्रयाते आनंद मोक्षिजे' तर काह तो यौगिकु असे. म्हणे ना : ते अव्यक्ते स्वरूपाचे आनंदाचे : जीव-देवतांचि सुखे यौगिके : तैसे ईश्वराचे नव्हे : ते स्वरूपमि सुखाचे : जैसी साकर : तिथेसि काह आणिकाच्चा योग लागत असे : तैसा ईश्वर आनंदरूप ' (निर्व, प्रमे).

२. 'बुद्ध म्हणजे तरी ज्ञानमय स्वरूप : अज्ञान कैसे वळे : का जे : ज्ञान अज्ञान पुरुष अवस्थान देखिजे ना' (ल.स्थ.निर्व, ९); 'बुध हा बाहु धानी पतें म्हणौनि ते स्वरूपाचे ज्ञानचे' (निर्व, प्रमे.)

भक्ताला ज्ञानियाच्या ब्रह्मानंदाचे, तर मोक्षाला पोचलेल्या ज्ञानियाला भक्ताच्या अनुभूतीचे अज्ञान असतेच. देवतांची स्वरूपे एका दृष्टीने ज्ञानमय (वि. भा. १५८) असली तरी त्यांचे ज्ञान स्वरूपाचे नसून पंचप्रकाशातीळ असते. शिवाय ते संपूर्ण ज्ञान नसून खंडज्ञान असते. (वि. १४८). कारण, सर्व देवतांना आपल्या घरील देवतांचे व ईश्वरस्वरूपाचे अज्ञान असतेच. (मागे पा. ४५ व ४६ पाहा). इतकेच नाही तर देवतास्वरूप ब्रह्मांडस्थेच्या रूपाने विभागले म्हणजे ब्रह्मांडस्थेच्या ठिकाणी अल्पज्ञान असते आणि ब्रह्मांडस्थेपासून विभागलेल्या विप्रश्वाच्या व पिंडस्थेच्या ठिकाणी तर त्याहून अल्पज्ञान धाडक सरते. ईश्वरस्वरूपाचे तसे नाही. ते अनंतचा विभागले तरी सर्व ठिकाणी स्वरूपगते ज्ञान हे अखंड असते, म्हणूनच ईश्वरस्वरूप 'बुद्ध' होय.

नित्यमुक्त : शुद्ध

बुद्धानंद असलेले ईश्वराचे केवळ स्वरूप 'नित्यमुक्त' आहे. (नित्यमुक्त तो : निर्व. १०). मुक्त म्हणजे अज्ञान, अधीनत्व व अविद्या या बंधनापासून मोकळा. ईश्वरस्वरूप 'बुद्ध' म्हणजे पूर्णपणे ज्ञानमय असल्यामुळे ते अज्ञानबंधापासून मोकळे आहे; ते स्वतःच 'ईश्वर' असल्यामुळे अधीनत्वबंधापासून मोकळे आहे; आणि 'केवळ' असल्यामुळे अविद्याबंधापासून मोकळे आहे. या तिन्ही बंधापासून ते अनादीचे मुक्त असून नेहमीच ते मुक्त राहणार, म्हणूनच ते 'नित्यमुक्त' होय. (अज्ञानाचे काशे : जेव लागलेचि न दीसे : ते नित्यमुक्त असे : जाण माझे स्वरूप 'अबीद्येचे घोरडे : जेव करीच न पडे : ते मुक्तस्वभाव चोखडे : जाण माझे

१. 'स्वरूपनिष्ठ ज्ञान ब्रह्मांडी आलेल्या खंडले : ब्रह्मांडाचे ज्ञान विग्रहाच्या ठाव खंडले : पिंडस्थेच्या ठाव खंडले : तेसे ईश्वरीचे नव्हे' (निर्व. प्रमे.)

२. स्वरूपगत ज्ञानाव्यतिरिक्त ईश्वरानवळ ज्ञानशक्ति निराळीच असते. अवतार-हेतुप्रमाणे त्या ज्ञानशक्तीचा परमेश्वर संपूर्णस्थाने किंवा अपूर्णस्थाने स्वीकार करीत असतो, हे कक्षात ठेवावे.

३. 'ईश्वराचे स्वरूप बुद्धानंद.... केवळ हे कक्षण' (वि. २४. १४७)

४. 'नित्यमुक्त म्हणजे... अज्ञान : अधीनत्व : अविद्या ये तिन्ही नसूनि अनादीचे मुक्त : ते केवि : ना बुद्ध म्हणोनि अज्ञान नाही : प्रभु म्हणोनि अधीनत्व नाही : केवळ म्हणोनि अविद्या नाही' (निर्व. प्रमे.)

स्वरूप' उद्भ.गी.५८९;६५६) उलट देवता नित्यवद् असंख्यामुळे (वि. ४५) त्या कधीच मुक्त होऊ शकत नाहीत. 'वदमुक्त' (वि. ४५) जीवस्वरूप ईश्वरदत्त ज्ञानप्रेमाच्या उपायांनी मुक्त होत असले तरी तत्पूर्वी अनादिक्रम-पासून ते अविद्येने बद्ध अवसरेच, आणि मुक्त जीवस्वरूप अविवेकापासून मोकळे झाले तरी अज्ञानापासून पूर्णपणे मोकळे होत नाहीच. कारण, पूर्वी बळेखिस्वाशमाने, भक्तिमागनि ईश्वरस्वरूपाचा आनंद भोगणान्यांना ज्ञानि-याच्या ब्रह्मानंदाच्या अनुभवाचे अज्ञान असते आणि ज्ञानमागनि ब्रह्मानंद सरभोगणान्यांना ईश्वरस्वरूपातील आनंदाच्या अनुभवाचे अज्ञान असते, तेव्हा त्यांचा अज्ञानबंध, एका अर्थाने शिथळ असतोच. सारांश, अज्ञान, अधीनत्व व अविद्या या तिन्ही बंधापासून लोकोत्तर नित्यमुक्त असलेले असे एक ईश्वरस्वरूपच होय. ते स्वतः तर मुक्त आहेच पण सर्वाधिकारी जीव-माहि ते मुक्त करू शकते हा त्याचा विशेष होय.

अज्ञान, अधीनत्व व अविद्या ही तिन्ही बंधने दोषरूप आहेत. त्या दोषांनी जीवदेवतांची स्वरूपे मलिन झालेली असतात, पण ईश्वरस्वरूप व तिन्ही दोषापासून पूर्णपणे मोकळे असल्यामुळे, किंबहुना या तिन्ही दोषांनी ते कधीच मलिन होत नसल्यामुळे ते नेहमी शुद्ध असते (शुद्ध तो : निर्व. ८) हे काय सांगायला पाहिजे ! या दोषापासून अक्षित असल्यामुळेच ते शुद्ध होय असे नाही, तर ईश्वरस्वरूपी अन्वयाचेनि प्रमाणे इतरांचे अनेक गुणधर्म असूनहि त्यांचे बंधन त्याला मुळीच नसते-तोहि मळ त्यावर कधी लागत नाही, म्हणूनहि ते शुद्ध होय !

अच्युत : अचिक्रिय

एवंगुणविशिष्ट ईश्वरस्वरूप 'अच्युत' व 'अचिक्रिय' आहे. (अच्युत तो : निर्व. ४; अचिक्रिय तो : निर्व. ५). आपल्या मूळ स्वरूपापासून जो च्युत होत नाही तो अच्युत; आणि ज्याचे स्वरूप कधी विकरत नाही तो अचिक्रिय. ईश्वरस्वरूप आपल्या मूळ स्वरूपापासून च्युत होत नाही, अर्थात्, भ्रष्ट होत

१. 'शुद्ध म्हणजे निर्मळ पण ईश्वरस्वरूपी अन्यत्र गुणधर्मांचा बंध नाही : तेव्हा अज्ञान अधीनता कसली बळावी' (उ. वं. निर्व. ८).

२. 'स्वरूपासामर्थ्याद न च्युतः अन्यदे वा' (भाष्ये, संस्कृत संस्की प्रोड),

माही; म्हणजे ते स्वरूप निरंतर असेच तसे असते. ते दुसऱ्या कुठेहि वेचलेले नसते. जीव इतर जीवांच्या किंवा देवतांच्या ठिकाणी वेचलेल्या म्हणजे आसक्त असतो; तथाच देवता या परस्परात व ईश्वराच्या ठिकाणी आसक्त असतात, पण ईश्वर मात्र कुठेच आसक्त नसतो.

ईश्वरस्वरूपाच्या गुणधर्मांत च्युति होत नाही, इतकेच नाही तर त्या स्वरूपात पावन झालेल्या भक्तांनाहि च्युति नाही. उलट, देवतास्वरूपे च्युतिमत् आहेत. त्यांच्यापासून ब्रह्मांडस्था विभागतात तेव्हा त्यांच्या पंच-प्रकारात च्युति-अर्थात्, कमीपणा होतो. पिंडस्थात तर ते स्वरूप अधिकच च्युत होते. शिवाय, देवतांची फळे देखील च्युतिमत् आहेत. कारण, तेथील मोठा सेपस्यावर जीवांना लाळी पावे लागते, त्यांचे तेथून पतन होते. ईश्वर-स्वरूपात असे काहीच नाही. ते अनेकदा विभागले तरी त्याच्या मूळ स्वरूपात यत्किंचितहि कमीपणा होत नाही; म्हणजेच ते अच्युत असत, आणि त्या स्वरूपात पावन झालेल्या भक्तांनाहि कधी च्युति-पतन नसते, ते निरंतर आनंद उपभोगत असतात.

ईश्वरस्वरूप अविक्रिय असते याचा अर्थ असा की, त्या स्वरूपात कधी विकार उत्पन्न होत नाही. अर्थात्, ते मूळ स्वरूप नेहमी असेच तसे असते. ते अवताररूपाने विभागले तरी त्यात बदल होत नाही. उलट, जीव-देवतांच्या स्वरूपात मात्र विकार असतो, एखाद्या भक्तीच्या ठिकाणी आसक्त असणे हा विकार होय. ईश्वरस्वरूपाला अशी आसक्ति कुणाच्याच ठिकाणी नसते. जीवस्वरूपाचा विकार तर कधीच नाहीसा होत नाही. (आ ४६); आणि देवतांना खेदाह्वाद असतो (वि मा. ९५) हा त्यांच्या ठिकाणचा विकारच आहे. ईश्वरस्वरूपी असे कोणतेच विकार नाहीत; म्हणूनच तो 'अविक्रिय' होय.

तथापि ईश्वरस्वरूपी आसक्ति नसते हे म्हणणे अशुभः खरे नाही. कारण, ईश्वरस्वरूपाला जीवोद्धरणाचे म्यसन आहेच. या अर्थाने ते जीवांच्या ठिकाणी आसक्तच नसते का ! अर्थात्, असते. पण ईश्वरस्वरूपाची ही आसक्ति गुरुरूप आहे, तर जीवदेवतांच्या स्वरूपाची आसक्ति दोषरूप

१. 'कऱ्हेने ठायी वेचला नाही तो अच्युत' (निर्व प्रमे.).

२. 'देवता-खेद आह्वाद : जीव तब जो विकाररूपाचे' (क.स्थ.निर्व. ५)

असते. विशेष हे की, आसक्त होऊन जीवोद्धरणाचा व्यापार करीत अस-
तानाहि आत्मरमण ईश्वराच्या आपल्या स्वरूपानंदाचा वितर कधीच पडत
नाही. तो स्वस्वरूपी निरंतर रममाण असतो. उलट जीवदेवता स्वस्वरूपाच्या
वितरून इतर ठिकाणी आसक्त होतात. जीवाच्या ठिकाणी मुणुरूप आसक्ति
असू शकते; नाही असे नाही. पण त्यावेळीहि जीव आपले स्वरूप पूर्णपणे
वितरतो. उलट ईश्वर जीवमात्राच्या ठिकाणी गुणरूप आसक्ति ठेवूनहि आपले
स्वरूप कधी वितरत नाही, त्याच्या आत्मरमणत्वात कधी विकार उत्पन्न होत
नाही. या इष्टीने ईश्वरच काय तो एकटा 'अविक्रिय' होय.

सर्वसाक्षी

या अविक्रियतेमुळेच ईश्वरस्वरूप 'सर्वसाक्षी' आहे. (सर्वसाक्षी तो :
निर्व. २२). सर्वसाक्षित्व म्हणजे सर्वत्र उदासपणे किंवा अनासक्त वृत्तीने
पाहणे, जे जे आपल्या दृष्टीच्या दृष्ट्यात येईल ते, त्या ठिकाणी क्षिप्त न होऊ
पाहणे. अर्थात्, हे अविक्रियतेमुळेच शक्य आहे. कारण, कोणताहि पदार्थ
पाहून जो विकरत नाही तोच सर्वसाक्षित्वाने म्हणजे अनासक्तपणे किंवा
उदास वृत्तीने पाहू शकतो. 'आपण करीना : आगिका करवी करवीना :
करीता तरी सकळही देखे : तो साक्षी बोलिजे' (वि. मा. ११) अशीच
भीचक्रधरस्वामींनी साक्षित्वाची व्याख्या केलेली आहे.

सर्वकर्ता : निरभिमानी

ईश्वर स्वतः काही करीत नाही किंवा इतराकडून करवीत नाही, या-
वरून त्याच्या ठिकाणी काहीच कर्तृत्व नाही की काय अशी शंका येईल; पण
ती खरी नाही. ईश्वरस्वरूप सर्वकर्ते आहे. (सर्वकर्ता तो : निर्व. २१).
कर्तृत्वाचे सर्व सामर्थ्य कारणरूपाने ईश्वरस्वरूपी आहे; पण ते तो स्वतः कधी
कार्याला आणीत नाही एवढेच. तथापि, 'सर्वकर्ता तो' या वचनातील
'सर्व' हा शब्द या ठिकाणी यथार्थतेने व्याख्याचा नाही. कारण ईश्वराच्या
कर्तृत्वात वस्तुतः 'सर्वांचा' समावेश होत नाही. उदा०— जीव, देवता व
कारणप्रपंच हे तीन पदार्थ ईश्वराप्रमाणेच अनादि असल्यामुळे त्यांचे मूळ
कर्तृत्व ईश्वराकडे येऊच शकत नाही. या अनादितिरू पदार्थांचे आरंभक
मात्र व्याख्याकडे आहे. कारण, त्यांच्याच प्रवृत्तीने या सर्वांचे व्यापार होत

असतात, या अर्थाने मात्र तो सर्वकर्ता आहे यात शंका नाही. हे सर्वकर्तृत्व त्याच्या स्वरूपी असूनहि त्याबद्दल त्याला कधी अभिमान वाटत नाही. कारण ईश्वरस्वरूप 'निरभिमान' आहे. (निरभिमानु तो : निर्व. ११). उलट, जीवदेवता मात्र साभिमानी आहेत. (वि. मा. १६६.)

याशिवाय अनेक गुणधर्म ईश्वरस्वरूपी आहेत. त्यांचे वर्णन किती आणि कोठवर करावयाचे ! उदा. 'प्रसन्नता ऐसा एक धर्म : ईश्वरीचि आति' (आ. मा. १३६); 'दया : मया : कृपा : कवणा : हे ईश्वरीचि आति' (वि. १२१). यांचे लविस्तर वर्णन परमेश्वर-वर्णनात पुढे यायचे असल्यामुळे त्यांचा इथे केवळ मामनिर्देश केला आहे. पण याशिवाय ईश्वरस्वरूपाचे काही महत्त्वाचे विशेष आहेत ते आधी पाहू.

शक्तिरूप गुणधर्म

आतापर्यंत वर्णन केलेले गुणधर्म हे सर्व 'स्वरूपांग' गुणधर्म होत. याशिवाय हेच गुणधर्म ईश्वरस्वरूपी 'शक्तिरूप'हि असतातच. स्वरूपांग गुणधर्म हे इतरांच्या उपयोगी येऊ शकत नाहीत, ते इतरांना देतावेता येत नाहीत, पण शक्तिरूप गुणधर्म मात्र इतरांच्या उपयोगी येऊ शकतात, ते इतरांना देतावेता येतात, हा फरक ब्रह्मस्वरूप-वर्णनात स्पष्ट केलेला आहे. किंबहुना ब्रह्मस्वरूप व ईश्वरस्वरूप यातील हा एक महत्त्वाचा भेद आहे की, ब्रह्मस्वरूपात, ईश्वराच्या ठिकाणी असलेले सर्व गुणधर्म आहेत, पण ते केवळ स्वरूपांग, म्हणजे स्वरूपीचे आहेत; उलट, ईश्वराच्या ठिकाणी ते शक्तिरूपानेहि आहेत. याचमुळे ब्रह्मस्वरूप दार्थापणे अकर्ते बनले आहे तर ईश्वरस्वरूपाचा सुधिरचना, संहार, जीवोद्धरणादि कार्ये करता येतात.

अन्यत्राचेनि प्रमाणे गुणधर्म

ईश्वरस्वरूपाचा दुसरा महत्त्वाचा विशेष असा की, इतरत्र जे जे आहे ते ते सर्व ईश्वरस्वरूपात आहेच, पण ईश्वरस्वरूपी प्रामुख्याने असलेल्या काही गोष्टी मात्र इतरत्र कुठेच नाहीत, त्या फक्त ईश्वरस्वरूपातच आहेत. (अन्यत्र आति ते ईश्वरी आति : ईश्वरी आति ते अन्यत्र नाही-वि. १२२) अर्थात्, इतरत्र असलेल्या गुणरूप गोष्टीच ईश्वरस्वरूपी आहेत, दोषरूप

मात्र नाहीत, असाच त्याचा अर्थ ध्यावचा. उदा। जीवाच्या ठिकाणी अस्तित्व
लेल्या सर्व कला, गुण, सामग्री वगैरे; तसेच देवतांची साधने, त्यांची सामर्थ्ये
देवदत्त, ज्ञाने, प्रकाश, सुख वगैरे हे सर्व सर्वसमर्थ ईश्वराच्या स्वरूपी आहेत.
याप्रकारे ईश्वराच्या ठिकाणी असलेल्या गुणधर्मांना 'अन्यत्राचेनि प्रमाणे'
किंवा 'अन्यत्राच्या मापाचे' गुणधर्म म्हणतात.

उकट, इतरत्र नसलेल्या, इतकेच नाही तर फक्त ईश्वराच्याच
ठिकाणी असलेल्या अशा गोष्टी म्हणजे : प्रेम; बोधशक्ति; लीळा, संबंध
व ग्रहणा ही दाने; पराज्ञा म्हणजे दुसऱ्या देण्याचा धर्म; देहविद्या; अपरोक्ष;
सामान्य व विशेष ही ज्ञाने; तसेच, दया, मया, कृपा, करुणा इत्यादि गुण
आणि विरुद्धधर्मित्वे; या गोष्टी फक्त ईश्वराच्याच ठिकाणी आहेत, जीव-
देवतांच्या ठिकाणी, इतकेच काय पण मूलस्वरूपातही त्या नाहीत. ईश्वराने
या गोष्टी इतरांना दिल्या तर त्या त्याच्याजवळही नित्यत्वाचेच असतात.
(ईश्वरीचे ते सकळही नित्य : वि. १२१).

विरुद्धधर्मित्व

ईश्वरस्वरूपाच्या आणखी एका महत्त्वाच्या विशेषाचा उल्लेख वर
आलेल्याच आहे. त्याचे अधिक स्पष्टीकरण अवश्य आहे. हा विशेष ईश्वराच्या
विरुद्धधर्मित्वाचा होय आणि तो फक्त ईश्वराच्याच ठिकाणी आढळतो, इतरत्र
नाही. (विरुद्धा धर्मी समावेश ईश्वरीचि आति : वि. मर. १०). ईश्वरस्वरूपात
विरुद्धधर्माचा समावेश होतो हे त्याविविध्याच्या अनेक पक्षनामरून दिसून
येते. उदा. : 'ईश्वर सकळधर्मरहित होय : आणि युक्तही होय' (वि. मा. १४);
'विकरतुचि न विकरे' (वि. मा. १५४); 'आपणा करीना : आणि का करवी
करवीना' - (वि. मा. ११) आणि असे असून 'सर्वकृतां तो' (निर्व. २१).

१. 'जीवाचा ढाह जेतुकीया कळा : गुण : सामग्री : ज्ञान देवतांचि
साधने : सामर्थ्ये : ऐश्वर्ये : ज्ञाने : प्रकाशे : सुख : हे अवचे ईश्वरी असे :
का तो सर्वसमर्थ पर : म्हणौनि' (वि. मर. १२२)

२. 'ईश्वरीचे ते अन्यत्र म्हणजे जीवदेवतांचा ढाह न वरें ते कायी :
जा : प्रेम : बोधशक्ति लीळा : संबंध : ग्रहणा : पराज्ञा : तनुसाधन . जप-
शोका : सामान्य : विशेष : दया मया : कृपा करुणा एवमादिक गुण
विरुद्धधर्म : हे नाही' (सदर)

हे सर्व विषयधर्मित्वच नव्हे तर काय ? ईश्वरस्वरूप 'ते कर्ते ना अकर्ते : भोक्ते ना अभोक्ते : देखते ना अदेखते : तेथ काही म्हणो नये ॥ ऐसे विषयधर्म केवि घडति : तेथ हेचि उपपति : जे मी बीचीन शक्ति : म्हणोनिया' (उद्भ.गी.१५४,१५५) असे भास्करमह म्हणतो. रामोदर पंढिताने या विषयधर्मित्वाचा उल्लेख वछाहरणात पुढीलप्रमाणे केला आहे. 'निर्गुण अ आले सगुण : निराकारा साकारपण : निर्गमिमाना दैत्यनिर्दलन : हे केवि पडे' (५६). 'साना होऔनि निन्हा योरु : भीतरि असौनि सकला पड : अकर्ता करी सृष्टिसंहाक : हे अघटोत नोहे ॥ ऐतिया विषयधर्मविद्या प्रभुति : एकी ईश्वरीचि भाति : ते वेदशास्त्रे तर्कें नेणति : जाणती भक्तजन' (१०, ११).

सारांश, ईश्वरस्वरूप विषय धर्मांनी युक्त आहे हा त्याचा एक महत्त्वाचा विशेष होय. 'केवळ' ईश्वरस्वरूप हे सर्वधर्मशून्य आहे ही वस्तुस्थिति होय. तथापि या केवळ ईश्वरस्वरूपातच जेथे माया समवायित्वाने संबंध पावलेली आहे (निर्व.१५) तेथील ईश्वरस्वरूपास माय मायासंबंधामुळे या सर्व धर्मांचा स्वीकार करता येतो. (ऐश्वर्यादि करौनि सकळही धर्म मायासंबंधेचि तेथ : निर्व.१८). हे नीट लक्षात घेव्यासाठी प्रथम आपणास परमेश्वरस्वरूपाची ओळख करून घेतली पाहिजे.

सच्चिदानंद परमेश्वर

देवताचक्राचे एकूण नऊ थोरे असून संचनीचक्रमाने वरील देवता-स्वरूप खालील देवतास्वरूपास व्यापून असते हे आपण पूर्वी पाहिले. विश्व देवतेचे अम्यक्त स्वरूप व्यापव्या खालील सर्व देवतास्वरूपांना व्यापून आहे. विश्वेच्या अम्यक्त स्वरूपाची मर्यादा ५०० कोटी योजने आहे. या मर्यादे-पलीकडे मायास्वरूप असून त्याने विश्वेच्या स्वरूपास व्यापले आहे. या माया-स्वरूपास ब्रह्मस्वरूपाने व ब्रह्मस्वरूपास ईश्वरस्वरूपाने व्यापले आहे अर्थात्, विश्वेच्या अम्यक्त स्वरूपापलीकडे व मायास्वरूपाच्या मर्यादेपलीकडे माया, ब्रह्म व ईश्वर या तिहींची स्वरूपे व्याप्यव्यापकत्वाने आहेत हे लक्षात घेईल. नाव 'म्यंदा' म्हणतात, या म्यंदालाच सच्चिदानंद परमेश्वर असे नाव आहे.

१ श्रीवदलमाचार्यांच्या शुद्धाद्वैती चेरांतानेही ब्रह्माच्या ठिकाणी या विषयधर्माचा स्वीकार केलेला आहे; इतकेच नाही तर 'विषयधर्मधर्मव्यवस्थं तु ब्रह्मणो भूषणाय' (ब्रह्मसूत्रे, ४, वरील श्रीवदलमाचार्यांचे भाष्य) असे म्हटले आहे.

अर्थानुसार स्वभाव

‘सच्चिदानंद’ म्हणजे ब्रह्म, माया व ईश्वर. सत् म्हणजे ब्रह्म, चित् म्हणजे माया आणि आनंद म्हणजे ईश्वर. ब्रह्म, माया आणि ईश्वर मिळून अर्थ बनलेल्या असून त्यालाच ‘अर्थ परमेश्वर’ किंवा ‘सच्चिदानंद परमेश्वर’ असे म्हणतात. (सत् शब्दे ब्रह्म बोळिजे : चित् शब्दे माया बोळिजे : आनंद शब्दे ईश्वर बोळिजे : ब्रह्म : माया : ईश्वर ऐसा अर्थ परमेश्वर एकु आति : म. भा. ५). अर्थात्, अर्थात ब्रह्म, माया व ईश्वर या तिहींची अव्यक्त स्वरूपे असून त्या तिहींनी मिळून एक अर्थ बनतो.

तीन अर्थ म्हणजे अर्थ, बातीक ‘अर्थ’ शब्दाच्या योजनेवरून ब्रह्म, माया व ईश्वर या तिहींच्या स्वरूपातीक प्रत्येक स्वरूपाचा एकेक ‘अर्थ’ म्हणजे दुकडा मिळून अर्थ बनला अशी कल्पना होण्याचा संभव आहे; पण तशी वास्तुस्थिति नाही. कारण, एक तर या तिहींची स्वरूपे अव्यक्त आहेत, त्यामुळे त्यांचे दुकडे पळू शकत नाहीत. अर्थात्, अर्थात अर्थअर्थिया अर्थ भाव नाही. (अर्थ तर एकु केसा : ना तेच एकु वेगळ्या करे नैए मनीनि : तेच अर्थअर्थिया ऐसा काही भावो असे : अर्थ हा निरूपावेसा दोषे मणि-जतु अशीजे : वासना : निरूपावेसा दोषे मणिजे : सकळांचे ज्ञान होमावेसा : मि मा. १२). तथापि, अर्थात ‘एक’ म्हणण्याचे कारण इतकेच की, ही तिन्ही स्वरूपे तेथे व्याप्यव्यापक भावाने, बोटातीक अस्मि, मांस व इच्छि-प्रदीने मिळलेली असतात, म्हणून ती आपआत्म वेगवेगळी करता येत नाहीत, इतकेच. हा व्याप्यव्यापकभाव देखीक निमित्त आहे. तो असा की, मायास्वरूपाचा ब्रह्मस्वरूपाने व्यापले आहे पण ब्रह्मस्वरूपाचा माया-स्वरूपाने व्यापले नाही. तसेच, या दोन्ही स्वरूपांना ईश्वरस्वरूपाने व्यापले आहे पण त्यांनी माया ईश्वरस्वरूपाचा व्यापले नाही. मायास्वरूपावेसा ब्रह्म-स्वरूप तपूर असल्यामुळे ते मायास्वरूपाचा व्यापू शकते. पण मायेचे बोझ

१. ‘अर्थ अंगोळीच्या डाई अस्मिमांसरुधिर अस्मिते तरी अस्मि वेगळे वेगळे होव : तैसी माया स्वरूपामें वेगळी वेगळी होव : परि अस्मिमांस वेगळे नव्हे : तेते ब्रह्म ईश्वरवेगळे नव्हे : का ते स्वरूपते अस्मि असे’ (७ व म वा ५)

२. ‘वे तिन्ही असोवि एक वेगळे करू न वेदी. तैसे वेदे दोन्ही वेगळी करू न वेदी : का ते स्वरूप की : म्हणजे सच्चिदानंदस्वरूप’ (सार)

स्वरूप मात्र ब्रह्मस्वरूपाळा व्यापू शकत नाही. आणि या दोहोंच्याहि स्वरूपापेक्षा ईश्वरस्वरूप अत्यंत संपूर्ण असल्यामुळे ते या दोहोंनाहि व्यापू शकते, पण ही दोन्ही मात्र ईश्वरस्वरूपाळा व्यापू शकत नाहीत.

तिन्ही अंशांचे समानत्व नाही

व्यंशामधे ब्रह्म, माया व ईश्वर यांच्या स्वरूपांचे 'अंश' म्हणजे तुकडे एकत्रित होतात हे म्हणजे जसे खरे नाही तसेच हे तिन्ही अंश तेथे समाप्तस्थाने असतात हेहि म्हणजे बरोबर नाही. संपूर्णधोडुरत्याच्या दृष्टीने त्यांच्या स्वरूपात समानत्व नाही हे आपण आताच पाहिले. इतर गुणधर्मांच्या बाबतीतहि त्यांच्यात समानत्व नाही. कारण, ब्रह्म गुणधर्मरहित आहे; माया गुणवंती, धर्मवंती व विकारवंती आहे; आणि ईश्वर गुणधर्मरहित व शुद्ध असा दोन्ही आहे. (वि.मा. १४). गुणधर्माप्रमाणेच स्वरूपमर्यादेच्याहि बाबतीत त्यांच्यात समानत्व नाही. कारण, ईश्वरस्वरूपापेक्षा ब्रह्मस्वरूप मर्यादित आहे आणि त्याच्यापेक्षा मायास्वरूप तर अनंत मर्यादित आहे. ईश्वर व ब्रह्म स्पृष्टाधर्मांनी एकरूप मानली तरी अमर्याद व अनंत अशा ईश्वरस्वरूपात माया हरपून गेली आहे. आपल्या शरीरावर ज्याप्रमाणे तीळ अंशाना त्याप्रमाणे ईश्वरस्वरूपात माया आहे आणि ती तेथे हरपून गेली आहे. त्यामुळे शुद्ध मायेचे स्वरूप ईश्वरस्वरूपात आहे तेथे तेथे व्यंश आहे. ईश्वरस्वरूपात शुद्ध मायेचे स्वरूप फक्त विश्वेपलीकडेच असू शकते आणि म्हणूनच आरंभी, विश्वेपलीकडे जेथे ब्रह्म, माया व ईश्वरस्वरूपे एकमेकात व्याप्यव्यापकत्वाने मिळलेली आहेत तेथे व्यंश आहे म्हणून म्हटले आहे.

एकत्र असून वेगळी

व्यंशात ब्रह्म, माया व ईश्वर या तिहींची स्वरूपे एकत्र मिळलेली असतात हे खरे; पण ती एकत्र मिळलेली असूनहि स्वस्वरूपाने वेगवेगळीच असतात, हे कदाचित ठेवले पाहिजे. उदा: ब्रह्मस्वरूप मायास्वरूपात व्यापके

१. 'तीन्ही रूपे अंश प्रीतिमि असती म्हणोनि विंशः परि तीन्ही अंश समा-
नचि नसेति : मायेचा अंश ईश्वरस्वरूपी हरिदे : जैसी वेदामध्ये मत्त असे : तेसी ईश्वरी
माया हरपीनि गेली : म्हणोनि जेतुण ठाई मायेचे स्वरूप झळवळे जसे तेतुलाचे
ठाई प्रीयशत।' { स. वा. म. }

असूनहि ते त्यापासून वेगळे आहे; आणि ईश्वरस्वरूप या दोन्ही स्वरूपात व्यापलेले असून दोहोपासूनहि वेगळे आहे. पिता व्यापमाने पुत्राच्या टिकाची मनोबर्माने व्यापलेल्या असूनहि वेगळ्या राहतो त्याप्रमाणे ईश्वरस्वरूप 'सर्वात्मक' भावाने सर्व जीवदेवताप्रपंचाच्या ठायी कव्हरून व्यापलेले असूनहि ते 'सर्वातीत'त्त्वाने निराळे असते हे आपण पाहिले. अर्थात्, ते मायास्वरूपात मिश्रलेले असूनहि त्यापासून अक्षित असते हे सांगायला नको. कमळपत्राप्रमाणे जीवण व्यापमाने अतर्बाद्य व्यापून सुद्धा त्यापासून वेगळे राहते त्याप्रमाणे सर्वस्वरूपात ईश्वरस्वरूप व्यापूनहि त्यापासून ते वेगळे राहते. म्यंघातीक अथवा सच्चिदानंदस्वरूपाच्या 'एक' म्हणण्याचे कारण इतकेच की, ती स्वरूपे वेगळी म्हणता येत नाहीत; तथापि वस्तुतः ती वेगवेगळी आहेतच, कारण ती एकमेकांच्या गुणधर्मांनी किंचित होत नाहीत. ईश्वरस्वरूप 'केवळ' असण्याचे आपण पाहिले. म्यंघातीक या 'केवळ' ईश्वरस्वरूपाजवळच माया लेवकभाषाने मनोबर्माणेच येवून निरंतर असते. (केवळीचि नित्यसंबंधे माया असे : निर्व. १५). तथापि तिच्यापासूनहि ईश्वरस्वरूप अक्षितच राहते, तिका ते स्वर्ग हेकीक करित नाही. ('प्रकृतिमात्री अथौनि न मैत्रे : गुणधर्मां तियेवा' का.प्र ५५८; 'मी मायावधुति नातळे : प्रकृती न चिटाळे' उद्ग. गी. ५९०). मायेचा नित्य संबंध असतो म्हणजे परमेश्वरस्वरूपात ती समवायिरवाने मिश्रलेली असते, तरीहि ईश्वर तिच्यापासून वेगळा असतो म्हणजे तिच्या गुणधर्मांनी तो स्वतः सुललुःखी होत नाही; किंवा तिच्या आपल्या स्वरूपाचा आनंद भोगवीतहि नाही. आणि त्याने भोगवू शकत नाही तो नित्यबद्धत्वासुद्धे मायेच्या तो आनंद प्रभवू शकत नाही. अर्थात्, ईश्वरस्वरूपात माया मिश्रलेली असूनहि त्याच्या स्वरूपानदाची प्राप्ति मात्र त्या अभागिनीला होऊ शकत नाही. (माया जेथ संबंधाते पातळी असे तेथचि न पवे : निर्व. १६). याचमुळे, मायासंबंध असूनहि म्यंघातीक ईश्वरस्वरूप 'केवळ' होय.

१. 'वेगळा म्हणजे हे दोन्ही जेथ असति तेथ तो नाही ... जसौनि वेगळा ; तथा पिता पुत्रावेगळा' (उ. ख. म. वा. ४)

प्रत्येक अंश परमेश्वर नव्हे

हा म्यंशात्मक सच्चिदानंदस्वरूपाळा परमेश्वर म्हटले आहे. पण याचा अर्थ, यातील प्रत्येक स्वरूप परमेश्वर आहे असा करता कामा नये. ब्रह्म, माया व ईश्वर मिळून परमेश्वर होय, याचा सरळ अर्थ असा की, ब्रह्म व माया या दोहोनी युक्त असलेल्या ईश्वरस्वरूपाळाच परमेश्वर म्हणावयाचे. ब्रह्मस्वरूपापलीकडे असलेले केवळ ईश्वरस्वरूप हे निर्गुण व सर्वधर्मशून्य आहे. तथापि त्याच ईश्वरस्वरूपात 'देश्यादि करोति सकलही धर्म माया-संबंधेचि तेष' (निर्व. १८). याचा ठरव अर्थ असा की, ईश्वरस्वरूपाचा व मायास्वरूपाचा जेथे संबंध येतो तेथेच ईश्वरस्वरूप देश्यादि सगळे धर्म स्वीकारते. अर्थात्, हे सगळे धर्म ईश्वरस्वरूपात असतातच; पण त्याचे कार्य वर्तवण्यासाठी मध्येचा संबंध आवश्यक असतो. ईश्वरस्वरूप 'सकलधर्मरहित होय' (वि मा. १४) असे म्हटले आहे ते याच अर्थाने. वस्तुतः ईश्वरस्वरूप सर्व गुणधर्मांनी युक्त आहेच. तथापि त्याच्या केवळ स्वरूपाकडे लक्ष दिले तर तेथे या गुणधर्मांचे कार्य वर्तत नाही; आणि म्हणून ते 'केवळ' स्वरूप 'सकलधर्मरहित' होय. पण जेथे ईश्वरस्वरूपाचा व मायास्वरूपाचा संबंध येतो तेथे मात्र त्याच्या गुणधर्मांचे कार्य वर्तते— आपले केवळत्व भंग पावू न देता, मायेची संबंध असलेले म्यंशातील ईश्वर-स्वरूप सकलगुणधर्मांनी 'युक्त' होते. तथापि याचा अर्थ, ईश्वरस्वरूपी कारणरूपाने असलेले गुणधर्म 'माया' कार्याला आणते असा मात्र नाही. तर ईश्वरच आपले हे शक्तिरूप गुणधर्म म्यंशात स्वीकारतो. गुणधर्म कार्यात्म आणण्याचे कर्तृत्व मायेकडे नसून ईश्वरस्वरूपाकडेच आहे, पण ते म्यंशातील ईश्वरस्वरूपाकडे म्हणजेच परमेश्वराकडे आहे, एवढेच.

सर्वशक्तियुक्त ईश्वर = परमेश्वर

मायेने युक्त असलेला ईश्वर तो परमेश्वर होय. असा हा सच्चिदानंद-स्वरूप परमेश्वर 'जीवप्रपंचभ्यतिरिक्त' (जीवप्रपंचभ्यतिरिक्त सच्चिदानंद-स्वरूप परमेश्वर एकु आति : तो सर्वशक्तियुक्त : म. वा १) म्हणजे जीव आणि प्रपंच या दोन्ही अनादिविद्य पदार्थापासून पूर्णपणे वेगळा आहे. वस्तुतः परमेश्वर हा जीवप्रपंचात सर्वात्मकतेने आहे; तथापि त्याच्या गुण-धर्मांनी तो लिपित होत नाही, म्हणून त्याच्या वेगळा म्हटलेला आहे.

एखादा योगी पुढेच कोकात राहतो म्हणजे त्याच्याच देशात, मठमंढपात किंवा घरात राहून त्याचेच अन्नोदक सेवन करतो; पण त्याच्या सुखदुःखांनी लिप्त न होता वेगळा असतो त्याचप्रमाणे परमेश्वर जीवप्रपंचात असूनहि त्याच्यापासून वेगळा असतो.

जीवप्रपंचाप्रमाणेच परमेश्वर देखतानाहि अंतर्बाह्य व्यापून त्याच्यापासूनहि वेगळा आहेच. तथापि, तो जीवप्रपंचव्यतिरिक्त असल्याचे जसे स्पष्टपणे म्हटले आहे (म. बा. १) तसे तो देवताव्यतिरिक्त असल्याचे म्हटले नाही. आणि एका अर्थाने 'परमेश्वर' हा देवताव्यतिरिक्त सरोत्तर नाहीहि. कारण, आपल्या जालीक सर्व देवतास्वरूपांना व्यापून असलेली माया व ईश्वर (= ब्रह्म + ईश्वर) मिळूनच परमेश्वर परमेश्वर आहे (म. बा. ५) तर तो मायाव्यतिरिक्त किंवा देवताव्यतिरिक्त कसा म्हणता येईल ! 'ईश्वर' हा देवताव्यतिरिक्त म्हणजे (जीवप्रपंचाप्रमाणेच) देवता पदार्थापासून एक निराळा पदार्थ आहे हे जरे; पण 'परमेश्वर' मात्र देवताव्यतिरिक्त नव्हे. कारण, देवतांची स्वादिनी जी माया तिच्या संबंध कात्यावाचून 'ईश्वरा' व 'परमेश्वरा' प्राप्त होत नाही. परमेश्वर 'सर्व शक्तिमुक्त' आहे असे म्हटले आहे (म. बा. १) आणि त्याच्या या शक्तीत देवतांचा समावेश होत असल्यामुळे तो देवतांनी युक्त आहे हे सांगायलाच नको. अर्थात्, देवतांनी युक्त नसलेल्या 'ईश्वर' हा मुळी 'परमेश्वर'च नव्हे—तो केवळ 'ईश्वर' होय, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. परमेश्वर म्हणजे परम ऐश्वर्याने युक्त असलेल्या. पण त्याचे हे ऐश्वर्य माया-संबंधामुळेच आहे. (निर्व १५). मायाव्यतिरिक्त म्हणजे मायास्वरूपावली—कडीक केवळ ईश्वरस्वरूप हे कोणतेच कार्य करू शकत नाही. पण

१. 'व्यतिरिक्त म्हणजे वेगळा' जीवप्रपंचात बाह्योनि रजौनि असे : पर वेगळा : कैसा योगीचा कोकातु बर्तत असे : तयाचाचि देश : तयाचेचि मळमळप : तयाचेचि घर : तयाचेचि उदक नीरंतर सेवितचि असे : पर वेगळा : तयांचा सुखदुःखी बांधजेना : तयांचा सुखे लावबाद उपजेना ज्ञान दुःखे खेदाते पावे ना. तयांचेचि कायसेनाही लिपे ना' (म. बा. प्र.)

२. देवतास्वरूपात अंतर्बाह्य व्यापून व्याप्या गुणवर्मांनी लिपित होत नसल्यामुळे मात्र परमेश्वर देवताव्यतिरिक्त होय वात शक्य नाही,

मायासंबंधाला असलेले व्यंशातील ईश्वरस्वरूप मात्र मायेच्या साक्षाने सर्व काही करू शकते. याचमुळे व्यंशातील ईश्वरस्वरूप परमेश्वर होय.

परमेश्वराच्या शक्ति

परमेश्वर हा सर्वशक्तियुक्त म्हटलेला आहे. तेव्हा त्याच्या या शक्ति कोणकोणत्या त्या पाहिल्या पाहिजेत. 'शक्तिशब्दे सकळही देवता : सकळही गुण : सकळही धर्म : ज्ञान : विज्ञान : हे सर्व शक्तिशब्दे ओळिजेती' (म.वा.६) असे शक्तीचे स्पष्टीकरण श्रीचक्रधरस्वामींनी केलेले आहे. त्याचरून सर्व देवता, सर्व गुण, सर्व धर्म, ज्ञान व विज्ञान या परमेश्वराच्या शक्ति होत असे स्पष्ट होते. यापैकी, देवतांना परमेश्वराच्या 'चेतना शक्ति' म्हणून म्हणतात आणि इतर शक्तींना 'जबा शक्ति' म्हणून संबोधतात. देवता या चेतना शक्ति असून त्या भावरूप आहेत; तर गुण, धर्म, ज्ञान व विज्ञान ह्या जबा शक्ति असून त्या अभावरूप आहेत. या सर्व शक्तींची आता क्रमाक्रमाने ओळख करून घेऊ.

चेतना शक्ति : देवता

'देवताचक्र' या प्रकरणात (मागे वा. १६ ते ७१ पहा) देवतास्वरूपाची आपण ओळख करून घेतलेलीच आहे. तेव्हा त्याच्याविषयी या ठिकाणी जास्त लिहिण्याची गरज नाही. व्यंश स्वरूपात अंतर्भूत असलेली माया ही सर्व देवतांची स्वामिनी असून ती परमेश्वराची प्रमुख शक्ति होय. (माया ईश्वरीचे प्रथम करण : वि.मा. ११९; आद्याशक्ति माया-वि.मा. १५४). ईश्वरस्वरूपात मायेचे स्वरूप हरपलेले असून मायेच्या स्वरूपात इतर सर्व देवतांची स्वरूपे हरपलेली आहेत-व्याप्त आहेत तेव्हा पर्यायाने सर्व देवतांची स्वरूपे ईश्वरस्वरूपात व्याप्त असल्याचे दिसून येईल. या सर्व देवता सदासर्वदा ईश्वराच्या संयोगात असतात. सर्व जबा चंदनाखळ राहून त्याच्या गुणावर कुठ्व झालेला असतो तशा देवता ईश्वराच्या गुणावर कुठ्व होऊन त्याच्याच साक्षिण्यात निरंतर राहतात. कारण, ईश्वरस्वरूप

१. 'देवताशक्ति चेतना : भावरूपा : एकदोषिया : पुरी जबा : अभाव-रूपा' (ल.स्य.म.वा.८)

आनंदमय आहे, ज्ञानमय आहे, ऐश्वर्यमय आहे, प्रकाशमय आहे, तेजोमय आहे आणि प्रेममयहि आहे. म्हणूनच देवता नेहमी सेवकभावाने त्याच्या ठिकाणी मनोघर्मपूर्वक वेचलेल्या असतात. परमेश्वराने ज्ञानविद्यास त्याच्या तिन्ही प्रवृत्ती त्या जाणतात आणि त्या प्रवृत्तिनुसार यथाशक्ति कार्यास लागतात. परमेश्वर व्यक्त अवतार धारण करतो त्यावेळी सर्व देवता ओळखण्याच्या रूपाने त्याच्या सेवेसाठी अवतरतात. अर्थात्, अव्यक्त स्वरूपात काय किंवा व्यक्त अवतारात काय पण परमेश्वर हा देवता शक्तींनी नेहमी युक्त असतो.

या सर्व देवता परमेश्वराच्या शक्ति आहेत; अर्थात्, त्या कमीअधिक प्रमाणात सामर्थ्यसंपन्न आहेत. परमेश्वर आपली सर्व कार्ये त्याच्याकडून करून घेत असतो. व्यक्त ब्रह्मांडात ब्रह्मांडस्थाच्या रूपाने सृष्टीचा व्यापार त्याच करीत असतात. कीदने विग्रह धारण करून (देवतेसि लीलाविग्रहधारिण्येति : वि. ४४) त्या अवतार शक्तात, मनुष्यदिहात त्या अंशत्वाने असतात तर परमेश्वरावतारावच्छ त्या संपूर्णत्वाचे म्हणजे स्वरूपीच्या संपूर्ण पंचप्रकारासहित असतात. (ईश्वरी संपूर्ण शक्ति : जीवी अंशता शक्ति : उद्घ : ११). जीवाने त्याच्याप्रीत्यर्थ वेचलेल्या क्रियेचे फळ त्या देऊ शकतात (देवता फळदाती : वि. २१९); आणि त्याच्याशीच अष्टमेरव देवता तर सृष्टीचा संहार व रचना देखील करू शकतात. (वि. २१; वि. मा. ७६, ७७; भागे पा. ६६ पहा). साक्षात, सर्व देवता ह्या अशा सामर्थ्यसंपन्न आहेत म्हणूनच त्या परमेश्वराच्या 'शक्ति' होत. या शक्तीच्या द्वारेच परमेश्वर आपली सगळी कार्ये करवून घेतो. (शक्तीते अधिकरौनि परमेश्वरचि व्यापारति : वि. मा. १५; परमेश्वराचा सकळही व्यापार शक्तिद्वारक : वि. मा. १४६) परमेश्वराच्या स्वरूपास पंचप्रकाराधिवाय या सर्व देवतांचे पंचप्रकार 'अन्यत्राचेनि प्रमाणे' त्याच्या ठिकाणी असतातच. (पण ह्या अन्यत्राच्या मापाने असलेल्या सामर्थ्याचा अंतर्भाव मात्र जबाब शक्तीत होतो.)

परमेश्वराची 'आद्या शक्ति' किंवा 'प्रथम करण' म्हणून संबोधलेली माया ही या सर्व देवतांची स्वामिनी होय. एखाद्या पतिव्रतेप्रमाणे परमेश्वराच्या ठिकाणी ती परिपूर्णपणे वेचलेली असते, ती परमेश्वराची आद्या शक्ति असल्यामुळे प्रज्ञादा चक्रवर्ती सत्ताट व्याप्रमाणे आपल्या सर्व राक्षसकारभार

मुख्य प्रधानाच्या द्वारे चालवितो, त्याप्रमाणे परमेश्वर आपला सर्व व्यापार या अत्या शक्तीच्या द्वारे चालवितो. अनंत ब्रह्मांडातील अनंत देवतांवर अशाच अनंत शक्तीवर या मायेची व त्या मायेवर परमेश्वराची सत्ता आहे. म्हणूनच त्याला 'अनंतशक्ति परमेश्वर' (वि. २२१) असे यथार्थपणे संबोधण्यास येते.

जडा शक्ति

परमेश्वराच्या चेतना शक्ति ज्या देवता त्याचे स्वरूप आपण पाहिले, आता त्याच्या जडा शक्तीकडे लक्ष देऊ. गुण, धर्म, ज्ञान व विज्ञान या परमेश्वराच्या चार जडा शक्ति आहेत. या बाबतीत एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती अशी की, परमेश्वराच्या स्वरूपी (ईश्वरस्वरूपाप्रमाणेच) अनंत गुण व अनंत धर्म आहेत. पण या स्वरूपांग गुणधर्मांशिवाय त्याच्या ठिकाणी शक्तिरूप गुणधर्म निराळेच आहेत. एखाद्या वज्रदेही माणसाने आपल्या शरीरावर वज्रकवच किंवा वज्रांगी धारण करावी त्याप्रमाणे हे होय. स्वरूपांग धर्म हे वज्रदेहाप्रमाणे आहेत तर शक्तिरूप धर्म वज्रकवचाप्रमाणे आहेत. ज्ञानविज्ञानाच्याही बाबतीत तीच वस्तुस्थिति आहे. परमेश्वराचे स्वरूप ज्ञानमय असणे निराळे आणि त्याच्या ठिकाणी ज्ञानशक्ति असणे निराळे. अर्थात्, गुणधर्मांप्रमाणेच स्वरूपांग ज्ञानविज्ञानाशिवाय परमेश्वराच्या ठिकाणी ज्ञानशक्ति व विज्ञानशक्ति वेगळी असते हे आता निराळे सांगायला नको. 'अन्यत्राचेनि प्रमाणे' परमेश्वराच्या ठिकाणी सर्व देवतांची जी सामर्थ्ये (पंच प्रकार) असतात त्यांचा अंतर्भाव या जडा शक्तीतच होतो. तेव्हा जडा शक्तीचे गुण, धर्म, ज्ञान, विज्ञान व अन्यत्राचेनि प्रमाणे हे पाच धोवे असल्याचे दिसून येईल. यावेळी प्रथम परमेश्वराच्या गुणधर्मांकडे लक्ष देऊ.

गुण : धर्म : यातील फरक

परमेश्वराच्या स्वरूपी अनंत गुण व अनंत धर्म आहेत. पण, गुणांचा विशेष हा की ईश्वरकडून ते इतरांना देता येतात तसे धर्म देता येत नाहीत.

१. 'जैसा तनुसाधनधंत वज्राचा आणि धंसी वज्रकवच' (अ. २४, म. १, ८)

२. 'पाच धोवे : तीन पावाळे : .. दुसरे : जडाचे पाच धोवे : म्हणजे : ज्ञान : विज्ञान : गुण : धर्म : अन्यत्राचेनि प्रमाणे विच्छेद हे पाच धोवे' (अ. १, म. १, ८)

तेम्हा, जे इतरांना कवता येतात, देता येतात व परत घेता येतात ते गुण आणि जे स्वरूपात धारण केले जातात—अर्थात् देतावेता येत नाहीत ते धर्म. गुण व धर्म हे दोन्ही एक व प्रकाशवंत आहेत, पण धर्म ईश्वराच्या कधी सोडून जात नाहीत (म्हणजे ईश्वरस्वरूपापासून ते वेगळे होऊच शकत नाहीत) किंवा ते इतर ठिकाणाहून ईश्वरस्वरूपी आणून काढले जातात असेही नाही. ईश्वरस्वरूपी ते अविनाभावाने असतात. उलट, गुण हे दोराप्रमाणे आहेत. ते इतरांना काढले तर जागू शकतात. इतरांचे गुण आणून आपण घेतले तरी घेता येतात. उदा० — फूल म्हणजे परमेश्वर असे मानले तर त्या फुलाचा पांढरेपणा हा धर्माप्रमाणे आणि त्याचा सुवास हा गुणाप्रमाणे होय. फुलाच्या स्वरूपाचा धर्म असलेला पांढरेपणा हा इतरांना दिला जाऊ शकत नाही; पण गुणाप्रमाणे असलेला त्याचा सुवास मात्र इतरांना दिला—कावळा जाऊ शकतो. पांढरेपणाचा धर्म फुलापासून वेगळा होऊ शकत नाही पण सुवासाचा गुण मात्र वेगळा होऊ शकतो.

परमेश्वरस्वरूपीच्या गुणधर्मात आणखी एक महत्त्वाचा फरक आहे. गुण हे परमेश्वराच्या अभ्यक्त स्वरूपात कारणरूपाने असतात आणि व्यक्त स्वरूपात म्हणजे अवतारात कार्यरूपाने असतात. उलट, धर्म हे अभ्यक्त स्वरूपात कार्यरूपाने असतात तर व्यक्त स्वरूपात कारणरूपाने असतात. उदा० — सौंदर्य, काव्य, औदार्य, सौभाग्य (म.वा ८) वगैरे गुण परमेश्वराच्या अभ्यक्त स्वरूपात कारणरूपाने असतात; पण त्यांचे प्रत्यक्ष कार्य परमेश्वराच्या व्यक्त स्वरूपात म्हणजे अवतारातील साधवण, साकार मूर्तीच्या ठिकाणीच दिसून येते. उलट, नित्यत्व, व्यापकत्व, सर्वात्मकत्व (म.वा ९) वगैरे धर्म हे परमेश्वराच्या अभ्यक्त स्वरूपी कार्यरूपाने असतात; ध्येयतावतारात

१. 'व्यक्ताव्यक्ती सारस्त्रीचे सामर्थ्यरूपता : ते गुणी नाही : ते सांकोनि जाती : येर (= धर्म) अविनाभाविये असति ... आणि का ठायी येणे जाणे नाही तो अविनाभाव बोळिजे' (क सं.म.वा.८)

२. 'आयहातकारक ते गुण : तयाचे सांकोनि जाती : जाणिका दिवळे होती : यथा फुली परीमळ : पांडुरता हा धर्म : जाकार हे स्वरूप' (क.स्व. म. वा.६); 'कावीळे लागली म्हणोनि गुण : भरले म्हणोनि धर्म : एक मूर्तिनिष्ट : एक स्वरूपनिष्ट' (म.वा.म.)

त्वांचे कार्य नसते. उदा : नित्यत्व हे मूर्तीच्या ठिकाणी नसते तर अव्यक्त स्वरूपात असते. व्यापकत्व हेहि मूर्तीच्या ठिकाणी नसते, म्हणजे मूर्ति सर्व-व्यापक असू शकत नाही; पण परमेश्वराचे अव्यक्त स्वरूप मात्र सर्वव्यापक आहे. हीच गोष्ट इतर सर्व धर्मांची. सारांश, परमेश्वरस्वरूपातील गुण हे अव्यक्ती कारणरूप व व्यक्ती कार्यरूप असतात आणि धर्म हे अव्यक्ती कार्य-रूप तर व्यक्ती कारणरूप असतात.

परमेश्वरस्वरूपाचे गुणधर्म म्हणजे वस्तुतः ईश्वरस्वरूपाचेच गुणधर्म होत. कारण, परमेश्वरस्वरूप म्हणजे माया, ब्रह्म आणि ईश्वर यांचे म्येष्ट स्वरूप, यापैकी अवर पदार्थात मोडणारे मायास्वरूप सोडून दिले तर ब्रह्म व ईश्वर ही दोन स्वरूपां राहतात. यापैकी, जीवोद्धरणादि कार्ये निर्गुण ब्रह्म-स्वरूप कधीच करू शकत नाही. कारण त्याच्या ठिकाणी शक्तिरूप गुणधर्म नाहीत हे आपण पाहिले. ही कार्ये केवळ मायासंभाला असलेल्या ईश्वर-स्वरूपाकडून होतात आणि म्हणूनच तो परमेश्वर होय. यावरून ईश्वरस्वरूपाचे सगळे गुणधर्म परमेश्वरस्वरूपाचे व परमेश्वरस्वरूपाचे सगळे गुणधर्म ईश्वरस्वरूपाचे होत हे सहज कव्यात येईल. परमेश्वरस्वरूपात असलेले नित्यत्व : व्यापकत्व : सर्वात्मकत्व : सर्वकर्तृत्व : सर्वसाक्षित्व : एवमादिक अनंत धर्म' (म.वा.९) यांचे वर्णन पूर्वी ईश्वरस्वरूपवर्णनात केलेले असल्यामुळे त्यांची या ठिकाणी पुनरुक्ति करण्याचे कारण नाही. व्यक्तावतारात कार्यरूपात असणाऱ्या त्याच्या 'सौंदर्य : लावण्य : औदार्य : सौभाग्य : एता : मया : कृपा : करुणा एवमादिक' (म.वा.६) अनंत गुणांचेच वर्णन आता कमंडा : पाहू. सौंदर्य : लावण्य

सौंदर्य म्हणजे शरीरातील सर्व अवयवांचे संश्लेषण - यथायुक्तता. जी अवयव जसा अस्वायत्न पाहिले तसाच असणे हे सौंदर्य होय. 'सौंदर्य म्हणजे

१. 'गुण अव्यक्ती कारणरूप : याच्या विपर्याय धर्म' (क.ख.म.भा.८); 'अव्यक्ती : गुणाचे कारणत्व असे : धर्माचे प्राकट्य असे : व्यक्ती गुणाचे प्राकट्य असे : धर्माचे कारणत्व असे : मूर्तीच्या ठाई कर्तृत्व ते गुणाचे असे : अव्यक्ती कर्तृत्व ते धर्माचे असे' '... धर्म मोक्षिजे. हे व्यक्ती कारणत्वे असती : अव्यक्ती कार्यत्वे असती : तेचि केसे : ना नित्यत्व हे मूर्तीच्या ठाई न वतें : स्वरूपा निरतर वतें : व्यापकत्व हे मूर्तीच्या ठाई न वतें : स्वरूपा वतें...' (क.व.म.वा १)

अवयवाचे ब्रह्मेपण ते यथायुक्त' (ल. बं. म. वा. ८) अशी सौंदर्याची व्याख्या केलेली आहे. प्रत्येक अवयवाचे यथायुक्तत्व तरी कसे ? त्या अवयवाकडे पाहिल्यावर इष्टि तिथेच लिळून रहायची, दुसरीकडे पाहण्याची इच्छा गहायची नाही. अशा रीतीने सर्व अवयव 'बरवे' असले म्हणजे तेथे सौंदर्य आहे असे म्हणायचे. या ब्रह्मेपणात 'रूप : रस : ग्राण : अवयवशुद्धि : धर्म : गुण : एवमादिक' (वि. २५. १०१) कोटींचाहि अंतर्भाव होतो. या सर्व इष्टींनी 'मेती सीता बरवी : झापरी भीकृष्णचक्रवर्ती बरवे : कलियुगी हे (= भीमकचरस्वामी) बरवे' (वि. १०१) होते असे म्हटले आहे.

सर्वावयवांची यथायुक्तता छाला सौंदर्य म्हटले तर त्या अवयवावर झळकणारे किंवा त्यातून ओसंडणारे तेव म्हणजे 'लावण्य' होय. 'अवयवा-वेगळे असून उधाए ते लावण्य' (ल. बं. म. वा. ८) अशी लावण्याची व्याख्या आहे. लावण्य म्हणजे केवळ सौंदर्य नव्हे, तर त्यावरील 'दैवी.' 'दैवी' म्हणजे लावण्य : लावण्य म्हणजे ब्रह्मेपण नसे' आणि लावण्याचा विशेष काय ? तर 'अंतर्गुणे आवडी ते लावण्य.' कापुरातून उपाप्रमाणे परिमळ ओस-डून वाहतो त्याप्रमाणे अवयवातून लावण्य झळाळत असते. म्हणूनच लाव-ण्याला 'झळाळ' असेहि म्हटले आहे. 'दैवीयेची जे प्रभा : जे ह्वाव : जे तेव : कोवळीकेची चुळळी : ते झळाळ' (वि. २५. १०२) परमेश्वराच्या सर्व अव-तारामध्ये भीमकचरावताराच्याच ठिकाणी असे लावण्य होते, इतर कुणाच्याच ठिकाणी नव्हते, असे म्हटले आहे (पृथ्वी दैवी ते कापि नाही : वि. १०२).

सौंदर्य : सौभाग्य

पात्रापात्रता किंवा योग्ययोग्यता न पाहता, कृतकर्माकडे लक्ष न देता, ज्ञानमोठा न म्हणता, प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करता एखादी वस्तु कायमची

१. 'बरवे म्हणजे जो अवयव जैसा होभावा तो तैसाचि' (वि. २५. १०१).

'तरी सौंदर्य म्हणजे काय' ना आवयवयुक्त ब्रह्मेपण : जीए अवेवी जे बरवे तो अवेडू बरवा : तैसे सकळ अवयव बरवे' हा एक अवयव पाहता आणिका अवयवावरि इष्टि न वचे याते सौंदर्य बोळिजे' (म. वा. प्र.)

२. 'अवयवा वेगळी उधाए : यथा कापूर सांड्हाणि परिमळ : ते दैवी' (वि. २५. १०२)

देऊन टाकणे, तिथ्यावरील आपला हाक काढून घेऊन ती सर्वस्वी हुसऱ्याला देणे याचा दान किंवा औदार्य असे म्हणतात. हा औदार्याचा गुण फक्त परमेश्वराच्याच ठिकाणी आढळतो, जीवदेवतांच्या ठिकाणी आढळत नाही. जीव जीवांना दान देतात हे सारे, पण ते हेतुपूर्वक किंवा स्वार्थाने प्रेरित होऊन देतात. शिवाय काहीहि देत असताना त्यांच्या ठिकाणी दातेपणाचा स्वार्थ अभिमान उत्पन्न होतो. अर्थात्, जीवांचे हे असे औदार्य स्वार्थप्रेरित व अहंकारयुक्त असते. देवतादेखील जीवांना दान देतात, पण ती त्या त्या जीवाची क्रिया पाहून, देवतेप्रीत्यर्थ त्या जीवाने कितकी क्रिया केली असेल तितक्याच इगदी मोठेके तेवढेच फळ त्या देतात आणि तेहि अभिमानाने. वस्तुतः हा व्यवहार झाला, याचा दान किंवा औदार्य म्हणता येत नाही. बल्लभ, परमेश्वर पात्रापामत्र न पाहता देतो हे त्याचे वातुल्य होय. म्हणूनच त्याला 'अनाश्रित हाता' (जीवाने अर्पण केलेले नसताहि देणारा) असे संबोधतात. परमेश्वर-श्रम्या दानाला पात्र होव्याला जीवाने धोडीतरी क्रिया जोडलेली असली पाहिजेच. पण ती धोडीची क्रिया लक्षात घेऊन परमेश्वर जीवाला फार मोठ्या प्रमाणात दाने देतो हेच त्याचे औदार्य. त्याने अवतार घेतल्यावर त्याचे हे औदार्य लीलादान, संवत्सदान, म्हणादान व कैवल्यदान या चार प्रकारांनी प्रगट होत असते. परमेश्वरावतार स्वतःच दाने देतो असे नाही तर आपल्या ज्ञानियाकडून व भक्ताकडूनहि तो दाने देवयितो.

सौभाग्य म्हणजे अग्न्यष्टाङ्गित्व-सर्वैश्वर्ययुक्तत्व. परमेश्वरस्वरूप सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्यांनी युक्त आहे, हे सांगायला नकोच. एका दृष्टीने परमेश्वर-स्वरूपी असलेली वेधक शक्ति ही सौभाग्यरूप होय. कारण, परमेश्वराचा पाहिले नसून, किंवा त्याला पाहिल्यावर पण त्याचा एकहि गुण न फळता-मुळा त्याच्याविषयी आवड उत्पन्न होणे याचा सौभाग्य म्हणतात, असे सौभाग्य किंवा भक्ती वेधक शक्ति फक्त परमेश्वराजवळच असू शकते, इतरत्र नाही.

१. 'पात्र अपात्र : संभवास्तंभव : यावाका पाहणे नाही : ते औदार्य : लोकदेवा बहुल दिव्यते' (अ.र.व.व.भा.८). 'पात्रापात्र न पाहे . विहित न पाहे : सानाथोर न पति : उपकारनिरपेक्ष देणे ते औदार्य : भान दान म्हणजे स्वसत्ता-निष्ठासि : भान परसत्ता करणे' (अ.वा.प्र.)

२. 'लोकदेवि गुणे बहुल आवडी ते सौभाग्य : ना : परमेश्वर अनप्रिय : हो गुणसमुद्र की : गुणी आवड उपजे ते अज्ञानासि : ज्ञानिचास [इहे

दया : मया

बरीक गुणप्रमाणेच दया, मया, कृपा व करुणा (म. वा. ८) हेहि गुण फक्त ईश्वराच्याच स्वरूपी आहेत. (वि. १२१). पैकी, दया म्हणजे सगळ्या देवतांची व आपली अर्जित व अनार्जित साधने व फळे देण्याचा गुण. दयाच्या दानाक माहक पात्र नसताहि त्याला ते देण्याची इच्छा ज्यामुळे निर्माण होते तिच्या दया असे नाव असून परमेश्वरस्वरूपीचा तो अगदी नैसर्गिक गुण आहे. संतांसेत कर्म करणे हे जसे जीवाचे कार्य व त्या कर्माची फळे जीवांना भोगवणे हे जसे देवतांचे कार्य तसे दया करून जीवांचा सहाय करणे हे परमेश्वरस्वरूपाचे नित्यकार्य होय. म्हणूनच परमेश्वर जीवांचे निरंतर वितन करित असतात. त्याच्या स्वरूपीच्या दयेचा विशेष हा की, ती इतरांना दिव्यावाचून त्याला मुक्तच होत नाही. आणि ही दया करणे तरी किती ! तर स्वताचा सांभाळ न करता !

‘मया’ म्हणजे ममत्व. दयाच्या दुःख पाहून ते दुःख जणु आप-
णालाच होत आहे असे वाटणे, त्यामुळे चित्त झळंमणे; आणि म्हणून त्या जीवाचे होव ठाऊक असूनहि ते विसरणे हे मयेचे अथवा ममत्वाचे कार्य होय. ही ‘मया’ म्हणजे सकळ नरकापाठीनि सोडविती’ (वि. १५, १५१) असे म्हटले आहे. परमेश्वरस्वरूपी जीवाविषयी अपरंपार मया असते; तशी ती इतरांच्या ठिकाणी नसते. जीवांच्या ठिकाणी जीवाविषयी मया असते पण ती अभिलाषपर, उदाः पुरुषाका झीची किंवा झीका पुरुषाची ममता असते

चाक.] निर्गुणी’ (अ. स्थ. म. वा. ८). ‘गुणेषिण पण्डियायो याते सौमन्व बोकीजे : ईश्वरति कम्हणी देखितेचि नाही : ईश्वराचा एकहि गुण नाही कमटका : परि तिही भुवने वैधिवळी असती’ (म. वा. ५.)

१. ‘दया म्हणजे सकळ फळे साधने देती’ ‘दया म्हणजे जया जे देयाचे सदा मोक्ष नव्हे : ते सदा देयाचे देसे उपजे : हीचजेया बाबोनि सुखाचि नाही ते दया’ (वि. १५, १२१). ‘हा दयेचा गुण ईश्वरस्वरूपीनि नाति : म्हणीनि देयाचे देयाचे देसे ईश्वरस्वरूपी भरलेचि असे : तेयासि देता आपणजे सांभाळजे नाही’ (म. वा. ५.)

२. ‘मया म्हणजे ममत्व : दुःखे झळंम : बोकटे विसरणे ते ममता बोकीजे’ (वि. १५, १२१).

ही स्वार्थपर, आणि म्हणून ती फार वेळ टिकत नाही. ममतेचे प्रयोजन-संपत्ताच जीव जीवाला घालवून देतो, जीवाप्रमाणेच देवतांच्या ठिकाणीहि जीवाविषयी ममता असते पण तीहि व्यापारी स्वरूपाची. म्हणूनच फळभोग संपल्यानंतर देवता जीवफलियांना कोटून देतात. सारांश, जीवदेवतांच्या ठिकाणी खरीखुरी ममता आढळत नाही. ती फक्त परमेश्वराच्याच ठिकाणी आढळते.

आईला आपल्या मुलाविषयी जसे ममत्व वाटते तसेच परमेश्वराला सर्व जीवाविषयी वाटते. जीवाला पाहताच ते ममत्व सचंचळून येते. म्हणूनच त्याच्या उद्धारासाठी परमेश्वर सृष्टिरचना करतो, स्वतः अवतार धारण करतो आणि त्याला ज्ञान किंवा प्रेम देऊन तो उद्धरणाच्या मार्गाला लागेल असे योगयोग घडवून आणतो. त्याचे साधन खाऊ असताना जीवाचे अनंत दोष उपसाहून ते पोटात घालतो. ज्ञान पमावून त्याने प्रमाद केला असेल तर तेवढ्यामुळे तो त्याला अगदीच दूर सोडीत नाही. खलट त्याने जर काही कणव सरवली असेल तर परमेश्वर त्याला पुन्हा भेट देतो. तो मनुष्यजन्माळा आला असेल तर त्याला आपल्या भक्त अवताराचे सल्लोचन देऊन त्याच्याकडून आपले वेषादास्य करून घेतो. तो बुद्ध झाला असेल तर त्याच्या खाली आसन घालतो. तो भूमीत परमाणूच्या टाई जडत्व पावला असेल तर त्यावर आपला भीचरण ठेवतो, तो शेषमातीत किडा होऊन पडल्या असेल तर त्याच्यासाठी हातात खराटा घेऊन परमेश्वर रस्ते झाडतो. हे सर्व कशामुळे ? तर जीवाविषयी परमेश्वराच्या ठिकाणी असलेल्या ममत्वामुळे. मुळावर आईचे जसे नैसर्गिक व अकृत्रिम ममत्व असते तसेच जीवाविषयी परमेश्वरस्वरूपी असते. या ममत्वामुळेच जीवासाठी परमेश्वर काय वाटेक ते करायला तयार असतो.

कृपा : करुणा

ममत्वाप्रमाणेच परमेश्वरस्वरूपी कृपागुणहि आहे. जीवाच्या नित्य-नरकादि अप्रसन्न किंवा ओखट्या कर्मांचा नाश करून त्याचे भले करणे हे कृपेचे लक्षण होय. जीवाचे आत्यंतिक भले करणे म्हणजे त्याला मोक्ष

देणे, यासाठी परमेश्वराच्या जीवस्वरूपीची अविद्या छेदाची लागते. तिचा छेद कृपागुणाच्या अणीनेच केला जातो. म्हणूनच 'कृपा म्हणजे अविद्या नासोनि मोक्ष देती' 'अविद्या नासोनि मोक्ष देती ते कृपा' (वि.स्थ.१२१); 'कृपा स्वरूपनिष्ठ : अनादीची : अग्नेरिकेमाही अनुकूल कार्य करीती : दोष हाता-मुनि गुण करीती ते कृपा' (वि.स्थ.११९) असे पद्यकारांनी म्हटले आहे. हा कृपागुणहि फक्त परमेश्वराच्याच ठिकाणी आढळतो, जीवदेवतांच्या ठिकाणी आढळत नाही. जीव तर इतर जीवावर आपल्या निर्वाह करतांना दिशतात आणि देवता जीवांना आपी दुःख भोगवतात, तेव्हा त्यांच्या ठिकाणी कृपागुण आहे असे कसे म्हणता येईल ? परमेश्वरस्वरूप मात्र कुपेने परिपूर्ण झाले आहे. त्यामुळेच त्याला जीवाचे अनंत दोष काळवून त्याला उद्धार करवासे वाटते. निरक्षय व निराकार परमेश्वरस्वरूप साचकच-च साकार होते ते या कृपागुणामुळेच. (तोच परमेश्वर निर्देवो निराकार असे : परि कृपावशे सावेवो साकार होय : पूर्वी). एखाद्या जीवाचे दुःख नाहीसे करणे किंवा त्याला सुख देणे अथवा या दोन्ही गोष्टी त्याच्या बाबतीत करणे असे कुपेचे तीन प्रकार आहेत. परमेश्वर कृपा करतो ती अर्थात निरपेक्ष-तेनेच, सहेतुक नव्हे, त्याच्या स्वरूपीच्या सर्व गुणामध्ये हा कृपागुण सर्व-भेद होय. कारण त्यामुळेच रचना, उद्धार व संहार या तिन्ही प्रवृत्ति परमेश्वराच्या होतात. त्यासाठी तो अवतार धारण करतो, जीवाला मोक्ष देऊन त्याच्या अविद्येचा छेद परमेश्वर या कृपागुणानेच करितात म्हणून न-एक धर्मीने वया, मया व कथना या तिन्ही गुणांचा अंतर्भाव कृपागुणातच होतो म्हणूनहि ती सर्व गुणात भेद होय. अशा या कृपागुणाचे वर्णन महाभारत कुधींनी अत्यंत मावपूर्वक शिकतेने केले आहे, 'जो अपाक दुःखाद् :

१. 'कुपेसी तीन प्रकार : दुःख केडिजे : सुख कीजे : दोन्ही कीजती : निर्निमित्त ते कृपा :... अवच्या गुणा कृपा हे वोर' (ल.स्थ.म.वा.८).

२. 'जाता कुपेचाच हाह चौगुणांचे कार्य दाखविताली : तरी पुढीक चौगुणांचे कार्य ते केले पा : ना कुपेचे तीन प्रकार : परि दोन सवधे पाळडे : ते कैली : ना : दुःख देखोनि झळी तरि तियेतेचि मया म्हणीतले. सकळ फळे साधने दे ते वया म्हणीतले : आवेवा हे दुःख नासोनि मोक्ष दे : तियेतेचि कृपा म्हणीतले : ज्ञान मंत्र कर्तुभूते दे ते कथना बोळिजे' (क.व.म.वा.८).

निस्तर्गु अगाधु : तिये आखरी आनंदु : अवलंबिला जिया ॥ बेडनि अशाने
 संभार : आर्ती लाव्हाती जिये : तथा उरसे देतुसे पेहे : माउली ते'
 (कवि. १. ४, ५) असे तिच्याविषयी नारोजात बहाळिये म्हणतो;
 तर ज्ञानप्रबोधकार विश्वनाथ पंडित पुढील सुंदर ओभ्यात तिचे
 निरूपण करतो : 'जियेचेनि स्नेहे मयके दुःखतम निरसे अतिके :
 तिये प्रभुशक्ति शंके : अधियाजत ॥ ते अनाथाची माउली :
 मज्जदग्धा विभाम साउली : कैवल्य-तरुची कल्पवल्ली : सदा फळे ॥...
 देखावया मुक्तिनिधान : ज्ञान किरु होय दिव्यांजन : पर साध्य होय ते साधन :
 कृपा तेथ ॥ जे राजहंसी निरंतरी : असे कैवल्य-मानस-सरोवरी : जे जीवा-
 अधिये विभाग करी : शुद्धपणे ॥ तियेचा महिमा बोलता : सकळ शास्त्री
 अपूर्णता : ते मज मतिहीना प्राकृता : वर्णये केवी ?' (शा.प्र. १२-२९)

'कवणा' ही एका दृष्टीने कृपागुणाचीच आनुपंगिक आहे. जीवाच्या
 ह्यामुळे अंतःकरण बुद्धित होऊन ते उचंबळून येणे ही कवणा होय.
 एखाद्याची कवणा येऊन परमेश्वराचा कृपागुण उचंबळून आला तर ते
 त्याचा गुण पाहून त्याला आपले प्रेमदेखीक होतात. म्हणूनच 'कारण्य
 म्हणजे प्रेम देती' 'कवणा म्हणजे गुण झळंबलेया क्रियेचा ठावी तरी नाही'
 (वि.स्थ. १२१) असे तिचे वर्णन केले आहे. हा कारण्यगुणहि जीवदेव-
 ताच्या ठिकाणी नसून केवळ परमेश्वरस्वरूपीच आहे. देवता निष्कवण कदा
 असतात हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. (मागे पा. ५१ व ५४ पहा).
 देवताप्रमाणे जीवहि स्वार्थापायी कठोर बनतात. पण परमेश्वर मात्र जीवाच्या
 बुद्धांनी नेहमी उचंबळलेला असतो. आणि त्यामुळेच त्याचा कृपागुण
 उचंबळून येऊन त्याच्या ठिकाणी स्थिरचनेची, उदरणाची व संहाराची
 प्रवृत्ति उत्पन्न होते.

ज्ञान : विज्ञान : व्यक्ताव्यक्ती कार्यरूप

परमेश्वराच्या सर्व शक्तिमध्ये देवता, गुण व धर्म याप्रमाणेच ज्ञान व
 विज्ञान यांचाहि समावेश आहे. आणि त्याचा विशेष हा की, परमेश्वराच्या
 अव्यक्त स्वरूपात व व्यक्तावतारात दोन्ही ठिकाणी ह्या ज्ञानविज्ञान शक्ति
 कार्यरूप असतात, गुण हे अव्यक्ती कारणरूप तर व्यक्ती कार्यरूप असतात;
 धर्म अव्यक्ती कार्यरूप तर व्यक्ती कारणरूप असतात; पण ज्ञान व विज्ञान

आ शक्ति मात्र व्यक्तीभ्यक्ती कार्यत्वाने असतात. अर्थात्, त्यांचे कार्य असावड घालू असते. भक्तास परमेश्वर आपल्या स्वरूपाचे निरंतर दर्शन करवीत असतो ते त्यांच्या अव्यक्त स्वरूपातील विज्ञान शक्तीचे कार्य होय. आणि त्यांच्या व्यक्तावतारातील विज्ञान शक्तीची कार्ये तर प्रसिद्धच आहेत. तिची उदाहरणे पुढे पाहू.

ज्ञान ही परमेश्वराची एक शक्ति आहे. अर्थात् परमेश्वराच्या ज्ञान-मय स्वरूपान्यतिरिक्त किंवा स्वरूपांग ज्ञानान्यतिरिक्त ती निराळी आहे. त्याचे अव्यक्त स्वरूप पूर्णपणे ज्ञानमय असून ('ते निलाल ज्ञानाचेचि रूपः दिव्य प्रकाशाचे दीप' शा.प्र. ६७७) शिवाय त्याजकवत्त ज्ञान नामाची एक शक्तिहि आहे. परमेश्वर जीवनाचे ज्ञान देतो ते ज्ञान म्हणजे ही ज्ञान-शक्तिच होय-स्वरूपांग ज्ञान नव्हे. परमेश्वराचे हे शक्तिरूप ज्ञान एक असून ते ब्रह्म आणि प्रकाशमय आहे. उलट, जीव हा अज्ञान असतो (मागे पा. २६ पहा) आणि देवतांची स्वरूपे ज्ञानमय असली तरी त्यांच्या ठिकाणचे ज्ञान झुटित असून ते अयथार्थ असते. (मागे पा. ४५, ४६ पहा). त्याने जीव-मंत्राची वास्तव ओळख होऊ शकत नाही. म्हणून देवतेच्या ज्ञानात्म विज्ञान म्हणजे विपरीत ज्ञान असे म्हटले आहे. हे विपरीत ज्ञान अव्यथार्थ-प्रकाशक असते. त्यामुळे ते कात्यावर जीव देवतेलाच ईश्वर म्हणतो. परमेश्वराचे ज्ञान असे विपरीत नसते, तर ते यथार्थ प्रकाशित करणारे असते. त्यामुळे पत्येक वस्तूचे वास्तव स्वरूप जीवना कळते, 'जे जेते असे ते तेते जाणीजे : ते ज्ञान' (वि. १४७) अशी ज्ञानाची व्याख्या भीमकवरस्वामींनी केलेली आहे. 'जे इहानिष्ट प्रकाशकु : ज्ञान होय निष्कण्डकु : पुनरावृत्ति संसारमोचकु : देववशे ॥ ते तयाचेनि विचार उघाळे : आचारवृत्तिचेनि वाळाळे : कर्मअकर्मांशोनि चोलाळे : जीवात्मा हा' (शा.प्र. ६१-६२) वा शब्दात विश्वनाथ पंडिताने ज्ञानाची महति साहली आहे. परमेश्वरस्वरूपाच्या ज्ञानाप्रमाणेच (मागे पा. १११ व ११२ पहा) त्याचे हे शक्तिरूप ज्ञानहि

१. 'ज्ञान-विज्ञान प्रकाश होवनि यथार्थ जन्मयार्थ : जाणि व्यक्ताभ्यक्ती सारिकीचि सामर्थ्यरूपता म्हणजे दोन्ही ठायी विज्ञानाचे ज्ञान ज्ञानाचे कार्य करवि : तरी जन्मयक्ती सामर्थ्यरूपता ते कैली : ना भक्तासि स्वरूपाचे दर्शन ते विज्ञान : परी तेथीकचि' (क.व.न.वा. ८)

अखंड असते. (वि. १४८) ते कधीच खंडित होत नाही. म्हणजे असे की, परमेश्वरस्वरूपातून कोणताहि अवतार विभागला तरी त्या अवतारातील स्वरूप मूळ अव्यक्त स्वरूपाप्रमाणे सर्वांगपरिपूर्ण असल्यामुळे मूळ स्वरूपाचे शक्तिरूप ज्ञानहि तेथे खंडित न होता संपूर्णत्वानेच असते परमेश्वराने एखाद्या पशुतिर्यचाचा अवतार घेतला तरी त्या अवतारातील स्वरूपगत ज्ञान अखंड असेल. अद्या अवतारांनी ज्ञानशक्तीचा स्वीकार केलेला नसतो, म्हणून त्यांचे कौकिक आचरण अज्ञानाप्रमाणे होते. या स्वरूपांग ज्ञानाप्रमाणे शक्तिरूप ज्ञानहि अखंड असते म्हणजे असे की, परमेश्वरावताराने आपले हे ज्ञान जीवाला देऊन तेथे ते दटावले म्हणजे नाहीसे होत नाही-खंडित होत नाही. जीवाने आपल्या अनभ्यासाने ते गमावले तर गोष्ट निराळी, पण आपणहून माग ते कधीच खंडित होऊ शकत नाही.

विद्यारूप व ज्ञानरूप विज्ञान

ज्ञानशक्तिप्रमाणेच परमेश्वराच्या ठिकाणी एक विज्ञान शक्तिहि आहे. विज्ञान म्हणजे विपरीत ज्ञान. या विज्ञानशक्तीच्या सामर्थ्याने, सावाचा अभाव करणे किंवा अभावी माव हालविणे असे नानाविध चमत्कार परमेश्वर करू शकतो. परमेश्वराच्या या विज्ञान शक्तीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार आहेत. (१) विद्यारूप विज्ञान; आणि (२) ज्ञानरूप विज्ञान. अन्यत्र चेनि प्रमाणे परमेश्वरस्वरूपी देवतांच्या विद्याची जी सामर्थ्य असतात ते विद्यारूप विज्ञान होय. देवतांच्या विद्या या अयथार्थप्रकाशक किंवा विपरीत ज्ञान प्रकाशित करणाऱ्या असल्यामुळे त्यांना 'विज्ञान' असे नाव असल्याचे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. (मागे पा. ४५, ४६ पहा) ज्ञानरूप विज्ञान हे सात परमेश्व-

१. 'सावे ना म्हणौनि अखंडः... (देवतेचे) तिर्यचावतारी सामर्थ्य मेळे : जैतव्यासी मळ कागळेया आःलेया स्वरूपासीतर असता ज्ञानसामर्थ्य मेळू तैसे ईश्वरीचे तिर्यच अवतारीहि न वचे : अखंड येणे करुनि परिपूर्ण असतुचि असे : येरीचे ज्ञानसामर्थ्य कळे ' (वि.प. १४८)

२. 'विज्ञान म्हणजे विपरीत ज्ञान : विज्ञान : तर विपरीत म्हणजे काह : ना : सावाचा अभाव करणे आन अभावी माव हालवणे ' (वि.प. ८१)

३. 'ईश्वरीचा विज्ञानी दोनि भेद : एक विद्यारूप म्हणजे अन्यत्राचेनि प्रमाणे : एक ज्ञानरूप ' (वि.प. ८१)

स्वरूपीचे आहे, ते इतर कुणाच्याच ठिकाणी नाही. विद्यारूप विज्ञान हा साधनसामर्थ्याचा प्रकार आहे; म्हणून अवतार चारण केल्यानंतर अधिकार-काळी म्हणजे बारा वर्षांनंतरच परमेश्वर त्याचा स्वीकार करतो. कारण विद्यारूप विज्ञानसामर्थ्याने परमेश्वर अधिकारी पुरुषांना देवतांच्या विद्या देतो. आणि विद्यादानाचा मुख्य नियम असा आहे की, देशातल्या त्या ज्ञानाधिकार-काळानंतर म्हणजे बाराव्या वर्षांनंतर देता येतात आणि स्वीकारणारांनाहि त्या अधिकार-काळानंतरच स्वीकारता येतात. ज्याला त्या घायच्या त्याने त्या अर्जन केलेल्या असतात व त्याला त्या साधन म्हणून आचरणयथाच्या असतात, वागुळे परमेश्वरावतार विद्यारूप विज्ञान अधिकार-काळीच स्वीकारतो. उच्च ज्ञानरूप विज्ञान हा साध्यसाधनरहित सामर्थ्यप्रकार असल्यामुळे तो ब्रह्मपुत्राच्यातिरिक्त कुणाबरोबरहि पगट करतो येतो व कुणाच्याहि ठिकाणी त्याचा संचार करिता येतो काचा अर्थ असा की, ज्ञान-रूप विज्ञानाचा चमत्कार ज्याला दाखवायचा किंवा ज्याच्या ठिकाणी त्याचा संचार करायचा त्याच्या ठिकाणी विशिष्ट अधिकार पाहिजे असे नाही, किंवा त्याला त्याचे साधन आचरणयथाचे असते असेहि नाही. म्हणून या सामर्थ्य-प्रकाराचा स्वीकार परमेश्वराला केव्हाहि म्हणजे बाल्यदशेत (=पुरुषीकरणाच्या वेळी) करता येतो. याचमुळे ब्रह्मपणीमुद्रा मगवान श्रीकृष्णांनी ज्ञान-रूप विज्ञानशक्तीने अपूर्व चमत्कार दाखवले, पण ज्ञानशक्तीचा व विद्यारूप विज्ञानाचा स्वीकार मात्र त्यांनी कंसवधानात, अर्थात् बाल्यदशेनंतर केला. श्रीवक्रपणी अवताराने बावन पुरुषांना विद्या दिव्हा, तसेच श्रीवक्रपण स्वामींनी चर्मकराला विद्या दिव्ही ती विद्यारूप विज्ञानामुळेच. अर्थात्, हे विद्यारूप विज्ञान देवतांच्या ठिकाणीहि असते.

१. 'विज्ञानं म्हणूनच विद्याहि कामे : पण तिचा अधिकार काळी : बाबोनि नाही स्वीकार तिचा'चा पाठी कंसवधानात स्वीकारावे ते : म्हणजे ज्ञान शक्ति दुमरे ते म्हणजे विद्या सामर्थ्य : अष्टपत्राचेनि प्रमाणे . पूर्वी म्हणजे बाल्यदशेत कागोनि . विज्ञान शक्ति जेजोनके : कंसवधानपर्यंत' इत्याद का पण विद्या स्वीकरितो ना . जीवासे साधन निष्पाप्मे नाही : म्हणोनि जेवेळी अधिकारावस्थे बाबोनि : बापणही व स्वीकरीति : (वि. वं. ८१)

२. 'तरी विज्ञान का स्वीकरावे' ना ते सामर्थ्य ब्रह्म बाबोनि असेल हा बाबोनि : संचरितो' (वि. ९५. ८१)

भावरूप व अभावरूप विज्ञान

पण, ज्ञानरूप विज्ञान मात्र खास परमेश्वराच्याच ठिकाणी असते; ते इतरत्र कुठेच नाही. या ज्ञानरूप विज्ञानाचेही दोन प्रकार आहेत. (१) भावरूप विज्ञान; आणि (२) अभावरूप विज्ञान. 'आनाचे आन' दाखवणे हे ज्ञानरूप विज्ञानाचे मुख्य कार्य असून अभावी भाव दाखवणे हे भावरूप विज्ञान होय, तर भावी अभाव दाखवणे हे अभावरूप विज्ञान होय. उदा०— श्रीकृष्णाने एकवेळ मूर्तिकाभक्षणप्रसंगी व कुसुम्यादा, चांभई देतांना आपल्या मुलामधे यशोदेला विश्वरूप दाखवले; युद्धाच्या प्रसंगी अर्जुनाला विश्वरूप दाखविले; तसेच ब्रह्मदेवाने वासुदेवाला नेत्यानंतर श्रीकृष्णाने विज्ञान शक्तीने सर्व गोपवासरांची रूपे धारण केली; सोळासहस्र क्षियाबरोबर श्रीकृष्ण दुर्योधन एकाच वेळी विलास करीत असत, तेव्हा प्रत्येकीसबळ श्रीकृष्णाची एकेक विज्ञानमूर्ति असे. पण खरी मूर्ति मात्र विषयप्रेमी इक्षिमणीसबळच क्रीडा करीत असे; ही अभावी भावरूप विज्ञानाची उदाहरणे होत. श्रीचक्रधर-स्वामी मेहकर या गावी असतांना देवळात चोर धोरले होते. त्यावेळी स्वामींनी आपली मनुष्यप्रमाण श्रीमूर्ति अत्यंत विशाळ केली, येळापुरी असतांना त्यांनी शारंगपंडिताला तेथेच श्रीगोविंदप्रभूची मूर्ति दाखवली; तसेच शक्रलाल महादेव दाखविला ही वेळीस अभावी भावरूप विज्ञानाचीच उदाहरणे होत. पण करंजलेजी असतांना होडेच्या प्रसंगी श्रीचक्रधरस्वामी जायताभावता अदृश्य जाळे, म्हणजे त्यांनी भावाचा अभाव केला; तसेच ते पैठणला असतांना त्यांनी निंदाच्या जागी विपळ दाखवला व विपळाच्या जागी निंब दाखविला; ही अभावरूप विज्ञानाची उदाहरणे होत.

१. 'ज्ञान ज्ञानरूप ते ज्ञानाचे ज्ञान दाखविती : ते हंशरीथि जाति' (वि.स्य८१)

२. 'या द्वापरी छरि माते मुकामाजि दोन वेळ विश्वरूप : अर्जुन वेशा विश्वरूप दाखविले : ब्रह्म अलखुनि वासुदेव गोपाळ दाखविले हे विज्ञान' (सदर).

३. 'धपा मेवंकरी दीर्घ श्रीमूर्ति ... येळापुरी अभिप्रभु : राक्षसेया महादेवी दाखवीला' (सदर).

४. 'पैठणी निंबपिंपळ' 'सदा होजे अदृश्य जाळे' (सदर)

परमेश्वराच्या या विज्ञानशक्तीच्या चमत्कारामुळे सामान्य जीवांना आश्चर्य वाटून त्यांना परमेश्वराचा वेष लागतो. त्या संस्कारामुळे त्यांच्या ठिकाणी अधिकार निर्माण होऊन पुढे ते ज्ञानप्रेमाच्या उपयोगी पडू शकतात; ससेच परमेश्वराच्या विज्ञानमूर्तीने, वातलेल्या भोजनाचा अंगीकार केला तर किंवा त्या मूर्तीच्या ठिकाणी जीवांना विषयवेच निर्माण झाला तर ते संस्कार देखील पुढे ज्ञानप्रेमाच्या कारणीभूत होतात. याचमुळे परमेश्वरावतार पुरस्वीकारकाळापासून म्हणजे अगादी बाहेर दडोपासून विज्ञानशक्तीचा स्वीकार करीत असतात. कारण त्यामुळे जीवांचे भले होते. किंबहुना, जीव-मात्राच्या कल्याणासाठीच परब्रह्म परमेश्वर आपल्या ठिकाणी असलेल्या अनंत गुणवर्माचा व ज्ञानविज्ञानाचा स्वीकार करीत असतो. सारांश, सर्वविध अनंत अद्भुतज्ञान शक्तींना मुक्त असे परब्रह्म परमेश्वराचे अभ्यक्त स्वरूप आहे.

उपसंहार

आतापर्यंत गेल्या पाच प्रकरणात जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या अनादिनित्य चार पदार्थांच्या अभ्यक्त स्वरूपांचे निरूपण केले. यांच्यापासून घुटीची-रचना होऊन हे लुब्धिक कोणत्या हेतूने व कशा रीतीने बाह्य राहते हे यापुढे पहावयाचे आहे. यासाठी प्रथम व्यक्त प्रपंचाची रचना का व कधी झाली हे पाहिले पाहिजे, तरी आता आपण तिकडे लक्ष वळवू.

प्रकरण ६ वे प्रपंचाची रचना व संहार

माया-सुत्राची दोरी : कडनि सुष्टी रची संहारी
काशिणी जयापरी : जर्णतंतु
तिया शक्ती प्रपंचु : जीव सके रजु
स्वरूपाचा वेजु : आळा नेजे (उद. गी. ४९५, ४९६)

प्रास्ताविक

अगदी प्रारंभी म्हणजे मूळ सुष्टीची रचना होण्यापूर्वी परमेश्वर, देवता, जीव व प्रपंच हे चारही पदार्थ, अनादिकालापासून अभ्यक्त स्थितीत विद्यमान होते. परमेश्वर आपल्या आनंददात रममाण झालेला होता. यक्षिणीपासून तो मायेपर्यंत सर्व देवता आपापल्या अभ्यक्त स्वरूपाचारे-स्थित होत्या. परमेश्वरप्रवृत्तीची वाट पाहत माया त्याच्या ठिकाणी संपूर्णत्वाने वेचलेली होती, त्या मायास्वरूपाच्या समोभागात अनंत जीव आपल्या स्वरूपावधीने अभ्यक्त दखेत पडले होते आणि पंचभूते व त्रिगुणात्मक कारणप्रपंच भैरवस्वरूपाच्या आधारे निधिरूपाने अस्तित्वात होता.

रचनेची प्रवृत्ति

परमेश्वर हा कृपाळू (वि. मा. ६), कणवाळू, मायाळू, उदार (म. वा. ८), सकलकामपरिपूर्ण, स्वानंदरमण, परमानंदघन, आतर्दानी (वि. मा. ७) आणि अतिशय दयाळू असल्यामुळे आपल्याजवळील आनंद कृपाला तरी द्यावा अशी त्याला उत्कट इच्छा झाली. ' दीवलेयावाचोनि मुलचि नाही '

(म.वा.प्र.) या दयागुणामुळे आपल्या आनंद कुळात तरी दिव्यादिवाच' त्याच्या चैन पडेनासे झाले. म्हणून त्या उदार परमेश्वराने आपल्या आनंद जिवा प्रभवू शकेल अशी वस्तु सोडून काढण्यासाठी जोहीकडे दृष्टि टाकली. तेव्हा त्याच्या असे भाटकून आले की, देवता या नित्यवद् (वि. ४५) आणि प्रपंच हा वद् अवस्थामुळे त्यांना आपल्या आनंद आपण दिव्य तरी तो वेदा वेने व उपभोगता येणे शक्य नाही. पण निरानंद स्थितीत पडलेल्या जीव मात्र आपल्या आनंदाचे दान त्याद्वय प्राप्त होऊ शकेल. कारण त्याच्या ठिकाणी स्वार्थिकारित्य म्हणजे इतरांनी काहीहि दिले तरी ते वेण्याची व त्याच्या आनंद उपभोगण्याची समृद्धि आहे. स्वतःचा ठिकाणी ही समृद्धि असूनहि जीवांना समवेभागातच पडून राहिले जागते हे पाहून त्या कृपावाळू परमेश्वराच्या जीवा-विषयी कडवा वाटू लागली. त्याचे अंतःकरण खंचवळून आले, आणि ओदा-यांमुळे त्याच्या असे वाटू लागले की, आपण आपल्या आनंद जीवाला याचा व त्याचा उद्धार करावा. अर्थात्, त्यापूर्वी जीवाच्या ठिकाणी असलेले अज्ञान-जविरादि लगेले दोष नाहीसे करायला पाहिजेत. लगे केले तरच त्याच्या ईश्वराचा आनंद उपभोगता येईल. हे दोष नाहीसे होण्यासाठी जीवाने ईश्वरानुकूल अशी क्रिया आचरण करणे आवश्यक आहे. तथापि केवळ अव्यक्त स्थितीत विचारा जीव कोणतीहि क्रिया कधी करू शकणार ! त्यासाठी त्याच्या व्यक्त करणे, स्पष्ट शरीरी बनवणे भाग आहे. जीवाकडून केली जाणारी क्रिया त्याचे कर्मभूमीतच केली पाहिजे, घरची त्यापासून फलनिष्पत्ति म्हणची नाही. (वि. १०८). अर्थात्, या कर्मभूमीची आणि अनुपंगमने लगळ्या सुष्टीची प्रापंचिक रचना करणे आवश्यक झाले. अशा रीतीने, आपल्या आनंद जीवांना देऊन त्याचा उद्धार कैशव्यासाठी सुदृष्टिचनेची प्रवृत्ति परमेश्वराच्या ठिकाणी स्तपन होतच त्याने ती मायेला जाणवली. एखाद्या पतिव्रतेप्रमाणे माया परमेश्वरप्रवृत्तीची वाट पाहत होतीच. परमेश्वराची सुदृष्टिचनेची प्रवृत्ति

१. 'सैते समर्था दानक्षीळा शतवासि दान विषया वाचोनि सत्वासि मैत्रे : सैते दयावंता क्वारा परमेश्वरासि मोक्षानुभूति दिव्यवाचाचोनि धुल ना शोभे' (क.व. पूर्वोक्तिका).

२. 'तयाचीं तयाचे कार्य करावया सफल शक्तीचा सर्ववद् देखीनि सर्वकर्तृत्व-धर्म तथा वेगवे पराक्रम कृपाकृपलक्षणी तीही प्रवृत्ति कर्मव होता झाला' (सद्गर)

तिला कळताच ती ताबडतोब रचनेचा व्यापार करायला लागली. तिच्या बरोबरच इतर देवताहि व्यापार करू लागल्या.

परमेश्वर-प्रवृत्ति व्यंशातच

ही सुष्टिरचनेची (स्याचप्रमाणे उद्धरणाची व संहाराचीहि) प्रवृत्ति परमेश्वराला व्यंशांत म्हणजे प्रत्येक ब्रह्मांडीच्या विश्वेपलीकडे ईश्वर, ब्रह्म व माया यांचे जे स्वरूप आहे-त्याच ठिकाणी होत असते. मायेच्या पलीकडे परमेश्वराला प्रवृत्ति न होण्याचे कारण असे की, ब्रह्म व ईश्वरस्वरूप 'केवल' आहे आणि म्हणून तेथे कर्तृत्व असे कोणतेच नाही. कर्तृत्वादि सगळे गुण ईश्वराच्या ठिकाणी मायासंबंधानेच असल्यामुळे (निर्व. १८) ईश्वर व माया यांचे स्वरूप जेथे मिसळलेले असेल तेथेच कोणतीहि प्रवृत्ति होणे आवश्यक आहे, कारण तरच ती कार्याला येऊ शकेल. विश्वेच्या आणि त्या खाळीक देवतांच्या स्वरूपातील विभागात प्रवृत्ति होत नाही याचे कारण असे की, त्यामुळे फार हाके तर एकाच ब्रह्मांडाची रचना, उद्धरणादि कार्ये होऊ शकतील. पण परमेश्वराला तर अनंत ब्रह्मांडांची रचना करावयाची असते. कारण हे अनंत जीव एकाच ब्रह्मांडात मावणार कसे ! त्यासाठी अनंत ब्रह्मांडेच निर्माण करावयास पाहिजेत. अर्थात्, ती निर्माण करण्याची प्रवृत्तिहि अनंत ब्रह्मांडापलीकडील व्यंशातच व्हावयास पाहिजे. दुसरे असे की ज्यांच्या उद्धारासाठी सुष्टिरचना करावयाची ते अनंत जीव अनंत ब्रह्मांडा-पलीकडील तमोविभागात असतात. परमेश्वराच्या तिन्ही प्रवृत्तींचा अजुंम व्यंशातच होतो तो या कारणामुळे !

१. 'मा तदि तोष जगामः अभ्यस्तः अनंतः समूर्तः सममात्मरूपी होत असेल काह ! म्हणे ना : जेव तिन्ही अंश तेथेच तिन्ही प्रवृत्तींचा अजुंम : पर ते केवढय म्हणितके : ज्ञान ऐश्वर्यादि ककत सकळ बस मायासंबंधेचि तेथ : तियेच्या स्वरूपाबाबि तितुकाचि ठाव व्यंश म्हणावा ' (क. वं. मूर्वपीठिका).

२. 'मा तर समग्र व्यंशी वषवैक ज्ञान काह : ना : केवल जेव मायासंबंध तेथेच तिन्ही प्रवृत्तींचा अजुंम : येणे करीनि मय्यक्त अनंत विश्वादि यक्षिणीपरीत मय्यक्त स्वरूप तथात जो व्यंश तेथ संहरण ज्ञान संसरणाची प्रवृत्ति न वपजे येसे सांगितके : तेथ कां न वपजे : ना जीवाचेया हेतु तो जीव अनंत ब्रह्मांडाबाहिर तम तेव म्हणौनि ' (क. वं. संहार १).

हरितस्वरूपात्मक प्रपंचात

या तिन्ही प्रवृत्तींचा स्रुंम प्रपंचात म्हायत्ता पाहिजे. म्हणजेच मायेच्या हरितस्वरूपात्मक प्रपंचात म्हायत्ता पाहिजे, कृष्णवर्णात्मक तमोभागात नको. कारण एक तर ईश्वर, ज्या व मायेचा तमोभाग मिळून बनलेला प्रपंच हा शरीरार्थत्वाने प्रपंच नसतो. मायेच्या तमोभागातच अनंत जीवांची स्वरूपेहि मिश्रलेखी असतात. म्हणून तमोभाग केवळ प्रपंचात्मक आहे असे म्हणता येत नाही. दुसरे असे की, सृष्टीत आख्यानेंतर एकाच्या जीवाने आत्मोपा- स्तीने किंवा चिद्येने मायेचे फळ प्राप्त करून घ्यायचे म्हणजे तर त्याच्या मायेचा संलग्न प्रकाशित व्हावा लागतो. 'साक्षात्त्या साक्षात्ता वेधु' (वि. १८) या श्लोकात हा संलग्न वधा वर्णाचा असेल त्याच वर्णाच्या मायास्वरूपाची जीवाला प्राप्ति होईल. हा संलग्न जर तमोभागातील मायास्वरूपाचा म्हणजे ज्याम वर्णाचा असेल तर त्याच्या वेधाने मायेच्या तमोभागाचीच जीवाला प्राप्ति होईल. पण येथे त्याला मुक्तभोग मिळणार नाही. कारण, मायेचे फळ भोगविणारी चिजच माया ही हरितस्वरूपाची असते. तेव्हा जीवाला मायेच्या हरितस्वरूपाचीच प्राप्ति होणे अवश्य आहे ती होण्यासाठी जीवाला प्रकाशित होणारा संलग्न मायेच्या हरितस्वरूपातून विभागला जावा म्हणून परमेश्वराच्या सृष्टिरचनेची प्रवृत्ति तेथेच म्हणजे मायेच्या हरितस्वरूपाने बनलेल्या प्रपंचातच म्हायत्ता पाहिजे.

मायेकडून प्रपंचरचना.

परमेश्वराच्या सृष्टिरचनेची प्रवृत्ति होताच तो ती मायापुष्ट्यकरून सर्व देवतांना गोशुक्राच्याप्रमाणे जाणवतो. अंगावर बसलेली गोमाची हाकून काढण्यासाठी गाय त्याप्रमाणे बरोबर तेवढ्याच ठिकाणी आपले अंग हलविते त्याप्रमाणे आपली जीवोद्धरणव्यसनप्रवृत्ति प्रपंचातल्या प्रपंचात परमेश्वर मायेला जाणवतो. मायेबरोबरच इतर देवतांनाहि परमेश्वरप्रवृत्ति जाणवली

१. 'जैसा सोचा अतरी काही गोमासियाचा वपदव घटे : आन तितुकेचि जंग हाकणुनी तियेते वडवी : तैसा परमेश्वर प्रवृत्ति जीवोद्धरणव्यसनाचा वपदवण्यावे वस्तुठित मनोभर्म जालेया तितुकाचि ठावी जाणवी. तैसिया चैतन्याहि सकळ देवता जन्म- स्त्रीची प्रवृत्ति जाणती असतो : जैसा निज्जाणि रायाचा वाव पडे सो पावसाह जाल पांगुळीहि जणितळा : पर पावसाह तो कावसासि प्रवृत्ते : तैसे पांगुळानि न होवे : तेणे म्याये ईश्वरीचि प्रवृत्ति जाणोनी जैसी माया सृष्टिरचना करू कोणे तैसिया येरि देवता नव्हांति : तिया वळिवा पाहिजेती - म्हणोनि अवतरुचि जाणती' (क. व. पू. पी.)

जाते. ती जाणवली जाताच माया एकदम सृष्टिरचनेचे कार्य आरंभते. इतर देवतांच्या ठिकाणी सृष्टिरचनेचे सामर्थ्यच नसते. राजाने निशाणावर झालेला बाव ऐकतात सगळे, पण तो ऐकताच पाय असलेले समर्थ शिपाई बसे लढाईच्या कार्याला लागतात, तसे पांगळे लागत नाहीत. तथापि ते व्यापणाऱ्या पेलगारी इतर कामे करतातच; त्याप्रमाणे परमेश्वरप्रवृत्ति जाणवली जाताच समर्थ माया जशी प्रपंचरचना करू लागते तशा इतर देवता करीत नाहीत. तथापि सृष्टिभ्यापारासाठी त्याहि व्यक्त होऊन अवतरू लागतात. प्रपंचरचना माया कधी करते ते आता पहावयाचे आहे.

प्रपंचाचे प्रकार

प्रपंचाचे अनेक प्रकार आहेत. उदा०— एक कारण-प्रपंच व दुसरा कार्य-प्रपंच. अष्टभैरवस्वरूपाधारे अनादिकालापासून नित्यत्वाने व निधिरूपाने अभ्यक्त स्वरूपात विद्यमान असलेली 'पंचभूते व त्रिगुण' (वि.सा.७८) हा कारणप्रपंच होय, तर त्यापासून सृष्टीच्या रूपाने व्यक्त झालेला प्रपंच हा कार्यप्रपंच होय. या कार्यप्रपंचाचेहि प्रामुख्याने दोन प्रकार आहेत एक 'सूक्ष्म' प्रपंच तर दुसरा 'स्थूल' प्रपंच. जीवस्वरूप अत्यंत संपूर्ण असल्यामुळे ते कोणत्याहि देवतेला दिसू शकत नाही. पण जीव ब्रह्मांडात आल्यानंतर त्याच्या निरनिराळ्या क्रमाप्रमाणे त्याला फळे देण्यासाठी जीवस्वरूप देवतांना व्यक्त होणे अवश्य आहे. यासाठी जीवाला आपल्या स्वरूपावर प्रत्येक देवतेचा भळ प्यावा लागतो. या देवताभळाना 'सूक्ष्म प्रपंच' असे म्हणतात. आणि मनुष्यमात्रांना दृष्टिगोचर असलेली पृथ्वी, तिच्यावरील सर्व धारीरे, वस्तुजात वगैरेच्या सृष्टीला 'स्थूल प्रपंच' हे नाव देतात. सूक्ष्म प्रपंचाचा लिंगदेह म्हणतात. या सूक्ष्म प्रपंचाची ऊर्फ लिंगदेहाची रचना जीव स्वतः करतो—पण ती मायादत्त सामर्थ्याने करतो. मायेच्या सामर्थ्यापासून जीवाला सूक्ष्म प्रपंच तयार करता येत नाही. तेव्हा एका अर्थाने सूक्ष्म प्रपंच मायेनेच केला आहे. आणि स्थूल प्रपंच तर पूर्णपणे मायाच तयार करते. महानुभावांचा प्रपंच 'मायिक' आहे तो या अर्थाने. या सूक्ष्म व स्थूल प्रपंचाची रचना कधी होते ते आता क्रमाक्रमाने पाहू.

सूक्ष्म प्रपंच

सूक्ष्मप्रपंच, लिंगदेह किंवा लिंगधारी व मळ ही एकाच अर्थाची

नावे आहेत. अत्यंत संपूर्ण असलेले जीवस्वरूप देवतांना व्यक्त होण्यासाठी मायाइतकामध्यमं जीवाला मळरचना करावी लागते, तथापि प्रत्येक देवतेचा मळ वेतल्यावरहि जीवस्वरूप देवतांना अक्षरशः व्यक्त होते असे माज नाही. ते त्यांना कधीच व्यक्त होऊ शकत नाही. पण मळरचना झाल्यावर प्रत्येक देवता जीवस्वरूपावर असलेल्या आपल्या मळाकडून जीव असे म्हणते, इतकेच. जीवस्वरूपातील अविवेचक असलेल्या त्याच्या शुभाशुभ कर्मांचे रूप भोगाई होताच या मळावर ऊर्फ सूक्ष्म शरीरावर प्रतिबिंबित होतात. ते पाहूनच देवता जीवांना त्यांची कर्मफळे भोगवितात. या मळाची ऊर्फ सूक्ष्मप्रपंचाची रचना कशी होते ते पाहू.

संलग्न : चैतन्य : विदेह : आत्मा

सूक्ष्म प्रपंचाच्या रचनेतील पहिले कार्य म्हणजे संलग्नाची निर्मिती हे होय. परमेश्वराची सृष्टिरचनेची प्रवृत्ति कळताक्षणीच हरितमायास्वरूपाच्या होण्याच्या भावानून मायेचे अनेक अंश विभागतात. या मायाशक्तींनाच 'संलग्न' असे म्हणतात. या संलग्नास सृजपासाठी 'चैतन्य' (संघ. १, ५, ११, १४; वि. १०; वि. मा. ११२ ते ११५ पहा) व 'विदेह' (विदेहचे विदेहाची प्राप्ति : विद्या. मा. २१) असे म्हणते आहे. चैतन्य व विदेह ही मायेचीच पर्याय नावे असल्यामुळे तिच्या अंश जो संलग्न त्याकाहि ती लावल्यात येतात. चैतन्यमायेप्रमाणे हा चैतन्यांशरूप संलग्नहि, निष्क्रिय व असंपर्क जीवाच्या ठिकाणी चैतना उत्पन्न करणारा असल्यामुळे त्याचे 'चैतन्य' हे नाव यथार्थ आहे. हरितमायास्वरूपानून असे संलग्न विभागल्यावर, मायेच्या तमस्वरूपात निमग्न असलेल्या अनेक जीवांना जाऊन ते विकटतात. एकेक चैतन्यांश एकेका जीवाला 'सम्भक्' प्रकारे 'लभ' म्हणजे कामलेख किंवा विकटलेख असतो, म्हणून त्याला 'संलग्न' असे म्हणतात. या संलग्नाला ऊर्फ चैतन्याला 'आत्मा' असेहि नाव आहे. 'कृतपुण्यो आत्मोपास्ति हा धर्म' (सु. म. २) या सूत्रात 'आत्मा' शब्द 'संलग्न' या अर्थानेच वापरलेला आहे. 'आत्मज्ञाने मोक्ष' (वि. ११२) यासूत्रावरील टीकेतहि

१. 'विदेहचे विदेहाची प्राप्ति' विदेह येते संलग्नते म्हणितले : तथाचेनि केने विद्यावंतासी चिज्जनाची प्राप्ति' (क. म. विद्या. मा.)

२. 'सुद आत्मा म्हणजे चैतन्य : परं संलग्न : तथाची वपास्ती म्हणितली' (सु. म. २)

पक्षकाराने आत्मा शब्दाचा अर्थ 'विपक्षे संलग्न' असा सुचविला आहे. 'इंद्रिया मनाते चेष्टयिता आत्मा'— (वि.मा.१६८) या सूत्रात तर उपपन्न आत्मा शब्द संलग्न अर्थाने वापरल्याचे दिसून येते. सांगोश हरित मायास्वरूपाचा अंश असलेल्या 'संलग्न'लाच 'चेतन्य', 'विदेह' व 'आत्मा' ही पर्याय नावे आहेत.

त्याची स्वरूपसमृद्धि

हरित मायास्वरूपातील होण्याच्या भाषातून विभागलेल्या संलग्नाचा हि वर्ण हरितच असतो तो होण्याच्या भाषातून विभागलेला असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी मायेच्या मूळ स्वरूपाचे ज्ञान, सुख, सामर्थ्य ऐश्वर्य व प्रकाश हे पंचप्रकार पूर्णत्वाने नसतात इतकेच नव्हे तर, संलग्न विभागाक्षणीच, तो हरित स्वरूपात असतानाच त्याज्जवळील 'ऐश्वर्य' मायेकडून ताबडतोब हिरावून घेतले जाते. उरलेल्या चार प्रकारांसहित संलग्न मायेच्या तमोभागात येतो. तथापि तो जीवाला लागताक्षणीच तमात असताना त्याचे ज्ञान, सुख व सामर्थ्य ही सुद्धा त्याजपासून हिरावून घेतली जातात आणि मग संलग्नाजवळ प्रकाशाच काय तो शिथळ राहतो, त्याने युक्त असलेला संलग्न जीवाला लागतो, संलग्नस्वरूपाचे ज्ञान, सुख, सामर्थ्य व ऐश्वर्य हिरावून घेण्याचे कारण हेच की, त्याला जीवाला लागून रहायचे असते. तो ज्ञानसुखसामर्थ्यऐश्वर्य यांसहित असला तर जीवाला लागणार नाही व जीवाबरोबर न राहता आपल्याच सुखसामर्थ्यात दगड होईल. तसे त्याजकडून होऊ नये म्हणून हे चारही प्रकार संलग्नाजवळून हिरावून घेतले जातात, तेव्हा एका दृष्टीने तो जीवासारखाच अज्ञान बनतो जीव मळारवना करित असताना पाहता याचे म्हणून संलग्नाजवळ प्रकाश ठेवलेला असतो छरा, पण क्रमाक्रमाने शेषशय्याचा मळ तयार झाल्यावर तोही नाहीसा होतो आणि मग संलग्न हा अगदी जीवासारखा होतो.

१ 'तरी आत्मा म्हणजे पूर्वपक्षे अविद्या : पक्षे जीव विपक्षे संलग्न सिद्धांते ईश्वर : ' (वि.म. १२२).

२ 'वेवतेचा ठाव म्हणजे मल्लाच्या ठाव ज्ञान : सुख : सामर्थ्य : प्रकाश : चारी असता. मुख्य मुख्य ये वचनी येरे तिन्ही न वचती प्रकाश वरे' (वि.म.२)

३ 'मा तर : संलग्नाचा प्रकाश उरावयाचे काह प्रयोजन पा ना मळरचनेती संलग्न जीवास देवे' (वि.म.२)

जीवसंलग्नांचा व्याप

संलग्न जीवाला लागतो म्हणजे तो जीवस्वरूपात्म व्यापतो. पण जीव-स्वरूप मात्र संलग्नाला व्यापीत नाही, वस्तुतः जीवस्वरूप हे मायास्वरूपापेक्षा अत्यंत संपूर्ण असल्यामुळे त्याने संलग्नाला व्यापून असवे, परंतु किती झाले तरी संलग्न हा देवतांचा असल्यामुळे तो संपूर्ण जीवस्वरूपाकडून व्यापला जात नाही ढळट, जीवस्वरूप ज्याप्रमाणे देहाला व्यापून असते त्याप्रमाणे संलग्न जीवस्वरूपाला व्यापून राहतो, त्या दोघांचीहि स्वरूपे मिसळलेली असतात, दोन बाती घडून असः दिव्याचा एकच प्रकाश दिवतो तथा जीव आणि संलग्न यांचा संयोग झालेला असतो, जीवसंलग्नांचा हा संयोग इतका संप्रत्यक्ष, इतका दृढ असतो की जीवाला आत्यंतिक मोक्ष मिळाल्याचाचून तो तूटू शकत नाही. जीवाला जेव्हा आत्यंतिक मोक्ष मिळतो तेव्हा संलग्न जीवापासून मोकळ होतो. (जीवाचा मोक्षी चैतन्या मोक्षुः वि ११). तोपर्यंत तो जीवाशी 'सम्यक् जग्न' असतोच, अर्थात् जीवाला मोक्ष मिळेपर्यंत अनेकदा सुद्धि-संहार झाला तरी त्या संहारकाळीहि संलग्न जीवाला पूर्णपणे सोडून जात नाही, ('सचेचि बंधन त्वनिले : निजांशाचे ॥ तो मायाबंध तुटे : ऐसी शस्त्रे नाही तिल्लटे : आणि व्यामोह भ्रम फिटे : ऐसे भेषज नाही ॥ तो चैतनाच जाणता : रूपे सर्व पाद्य छेदिता : पर तथा सन्मूल तत्त्वता : माया होऊ नेदी' शा प्र. ६३, ६४, ६९)

संलग्नाचे कार्य : जीवाला चेष्टकत्व

संलग्नाची जीवाशी अशी सांगड घालून देण्याचे कारण तरी काय ? हे कारण लक्षात आणणे काही कठीण नाही. बद्धमुक्त जीव सर्वाधिकारी असला आणि या दृष्टीने तो 'नित्यबद्ध' चैतन्याचा संलग्नपेक्षा अग्रे असला तरी तो अंध, पंगु अशक्त, सामर्थ्यहीन आहे. कोणतेहि कार्य करण्याची चेतना त्याच्या ठिकाणी नसते, अशा पंगु आणि म्हणून निष्क्रिय जीवाला आपल्या चेष्टकत्वाने चेतना देऊन कार्यपटुता करण्यासाठीच संलग्नाची निर्मिति झालेली

१. 'तर आत्मा म्हणजे चैतन्य : एवं संलग्न मिसळे : दोन्ही बाती एकच करुनि जसा दिव्याचा प्रकाश .. जैसे देह आणि जीव म्हणजे जैसे देह जीवे व्यापिले जसे तैसे संलग्न जीवाचे व्यापिले जसे' (क.पं.बु.प. १)

असते, आपले कार्य करण्यासाठी आंधळ्याला जशी एखाद्या डोळस माणसाच्या मदतीची आवश्यकता असते तशी ती जीवालाहि असते. जीवाला कार्यप्रवृत्त करण्यासाठी, त्याचे चेष्टकत्व करण्यासाठी संलग्नता त्याचा कार्यमचा जोडीदार बनवलेला आहे. (इंद्रिया मनाते चेष्टधिता आत्मा : वि. मा. १६८). एखादे काम आपण करावे असा उल्लेख जीवाच्या ठिकाणी होतो. पण पुढे जीवाला त्या उल्लेखाचे स्मरणहि राहात नाही. कारण त्याला आपल्या कर्मलेपाचे ज्ञान व दर्शन नसते, त्यामुळे एखाद्या कार्याचा उल्लेख जरी त्याच्या ठिकाणी निर्माण झाला तरी पुढे त्याला स्वतःला ते कार्य चालीला लावता येत नाही. जीवाच्या अशा असहाय स्थितीत संलग्न त्याला साक्ष करतो. जीवाने ज्या कार्याचा उल्लेख केला असेल ती कार्ये करण्याला त्याच्या पुन्हा प्रवृत्त करून ती कार्ये त्याला करायला लावण्याचे काम संलग्न नेहमी करीत असतो, म्हणजेच जीवाच्या कार्याचे चेष्टकत्व संलग्नानेच असते.

चेष्टकत्वाचे उदाहरण.

संलग्नाने चेष्टकाव कसे होते हे थोडे स्पष्ट करून सांगितले पाहिजे. प्रत्येक क्रियेचे स्थूल मानाने तीन विभाग पडतात. एखादी क्रिया करण्याचा मुसता ओसरता विचार किंवा इच्छा मनात येणे म्हणजे क्रियेचा उल्लेख करणे होय. जीवाने ज्या क्रियेचा असा उल्लेख केलेला असतो ती 'आगंतुक' क्रिया होय. आपल्या या उल्लेखाचा ऊर्फ आगंतुक क्रियेचा जीवाला विसर पडतो, त्यावेळी संलग्न त्याला साक्ष करून त्या उल्लेखाची त्याला आठवण करून देतो; म्हणजेच ते कार्य चालीला लावण्यासाठी तो बारंवार चेष्टकत्व करतो. हे चेष्टकाव मिळाल्यावर खीम त्या कार्याला सुरवात करतो. ही 'अनारब्ध' क्रिया होय. आगंतुक क्रिया संलग्नाने चेष्टकत्वाने अनारब्ध

१. 'चैतन्य म्हणजे आपण चेतन : जीवाते चैतवी : म्हणजे सावध करी .' (ल.स्थ.सं. १) 'सकळ क्रिया ते पुढा : म्हणजे संलग्न चेष्टवी मग जीव क्रिया करी' का जे जीव पंगु आंधळा लेणवीण यासी गतीचि नाही : यथा डोळसाचा हात धारलेयाबोण जंभासि गतीचि नाही' (ल.म.सं. १२).

२. 'जीव पंगु आंधळा :.. तर पंगु म्हणजे पंगुळ : एवं पर्याय न कजे वातव' आगंतुकाचे अनारब्ध आन अनारब्धाने प्रारब्ध करावेयाची चाल न करवे : आन अंध म्हणजे त्रिविध कर्मांचे ज्ञान आन दर्शन ते काहीचि नाही म्हणौनि' (सदर)

हाली तरी जीवाला पुन्हा तिचा विसर पडतो, म्हणून ती क्रिया पूर्ण करण्यासाठी संलग्न जीवाला पुन्हा अनेकवार चेष्टकत्व करतो. या चेष्टकत्वाने जीव ती अनारब्ध क्रिया पूर्ण करतो. क्रिया पूर्ण होताच तिचा लेप जीवस्वरूपीच्या अविद्येवर लागतो. अशा पूर्ण क्रियेला 'प्रारब्ध' क्रिया म्हणतात. अंध व पंगु जीवाला संलग्न चेष्टकत्व करतो ते हे अशा रीतीने. त्यासाठीच त्याची निर्मिति झालेली असते.

कर्तृत्व मात्र जीवाचे

संलग्नाच्या चेष्टकत्वाने जीव प्रत्येक क्रिया करीत असला तरी त्या क्रियेचे वास्तविक कर्तृत्व मात्र फक्त जीवाचेच असते. कारण, क्रियेचा प्रथमोत्प्रेक्ष होतो तो जीवाकडून, आणि पुढे प्रत्यक्ष कार्य होते तेहि जीवाकडूनच. कर्तृत्व जीवाचे असल्यामुळे त्याचे पापपुण्य तेहि फक्त जीवालाच. बोध्यावर बसून काशीमात्रा केवी तर काशीमात्रेचे पुण्य मनुष्याला लागते, बोध्याला नाही, कारण बोध्याला कर्मनिष्पत्ति नाही. तद्वत्, संलग्नाच्या चेष्टकत्वामुळे क्रिया केलेली असली तरी कर्तृत्वाचा अधिकारी जीव असतो. अर्थात्, त्या जीवालाच सुखदुःखाचा सारा भोग भोगावा लागतो, संलग्नाला नव्हे. संलग्नाला जीवाबरोबर सुखदुःख होते ते केवळ मानलेपनाचे. आपल्या मित्राला ऐश्वर्य प्राप्त झाले तर त्याच्याविषयीच्या ममत्वामुळे आपणाला सुख होते, पण त्या ऐश्वर्याने मिळणाऱ्या अष्टभोगांचे सुख खरोखर तो मित्रच भोगत असतो. तसेच त्याला दुःख झाले तर त्याच्याहत्ते दुःख आपणाला होत नाही. आपले दुःख केवळ ममत्वाचे किंवा मानलेपनाचे असते. जीव-संलग्नाच्या बाबतीतहि असेच होते. खरोखरीच सुखदुःख कर्तृत्वाधिकारी व लेपाधिकारी जीवाला होते. संलग्नाला नव्हे. संलग्न जीवाला व्यापून असला तरीहि सुखदुःखभोग जीवालाच होतो अग्नीने व्याप्त झालेल्या लोखंडावर घणाचे घाव घातले गेले तर ताडनाचे दुःख लोखंडाला होते, अग्नीला होत नाही.

१. 'चैतन्य जे लेपाधिकारी न होउनि परि सुखदुःख सरिले भोगी : जीवाचेनि भोगे तयासि भांग. अधिकार्या जावधि : जैसा कडणी एक चारणसली घोडेया वळधीनि गेल्या : ते क्रिया दोन्ही केली : परि पुण्य जे कोणा' (क.व.सप्त.१५)

दैवराहाटीत चेष्टकत्व नाही

जीवाला संलग्नाचे चेष्टकत्व असते खरे, पण ते फक्त कर्मराहाटीतील क्रियांच्या नावतीत, इतरत्र म्हणजे दैवराहाटीच्या क्रियांच्या नावतीत नाही. परमेश्वरविषयक क्रिया दैवराहाटीच्या, तर त्यान्यतिरिक्त जीवदेवताविषयक सर्व क्रिया कर्मराहाटीच्या होत. कर्मराहाटीच्या क्रिया जीवाकडून होत असतांना संलग्न पुढे व जीव मागे असतो, म्हणजे संलग्नाच्या चेष्टकत्वानेच जीव क्रिया करीत असतो. तथापि, मळरचनेच्या वेळी, मागेने जीवाला मळरचनेचे सामर्थ्य दिलेले असल्यामुळे त्याला संलग्नाच्या चेष्टकत्वाची गरज नसते. म्हणून मळ रचतांना जीव पुढे व संलग्न मागे असतो. तसेच, जीवाकडून दैवराहाटीची क्रिया होत असतांनाहि जीव पुढे व संलग्न मागे असतो. बोधकाळी थार धटका त्याला कुणाचेच चेष्टकत्व नसते, तो स्वतंत्र असतो, अनुसरणानंतर तर संलग्नाचे चेष्टकत्व कायमचेच थांबते अनुसरणाची वासना असलेल्या वासनिक, इतकेच नव्हे तर अज्ञान जीवदेवाील परमेश्वरविषयक गोमटी क्रिया करीत असेल तर त्यावेळी तो स्वतंत्र म्हणजे संलग्नाच्या चेष्टकत्वापासून मोकळा असतो. पण कर्मराहाटीच्या क्रियात मात्र तो नेहमी परतंत्र म्हणजे संलग्नाच्या आधीन असतो. हेच निराळ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, कर्मराहाटीत चैतन्याचा सरासर्वदा आदिभाव असतो, तर दैवराहाटीत त्याचा पश्चाद्भाव असतो, असे म्हणता येईल. दैवराहाटीतील क्रियांचे संलमाकडून चेष्टकत्व होत नाही याचे मुख्य कारण असे की, त्या क्रियांचे लेप न लागता अधिकार जोडले जातात, त्यामुळे संलग्नाला ते कळणेच

१. 'सकळ क्रिया ते पुढाः म्हणजे संलग्न चेष्टवी : मग जीव क्रिया करी'
(क.व.सं.स.१३)

२. 'संसर्गी : मळरचनेसी : जीव पुढाः ते मागा : का जे ते सामर्थ्य होते : ते मेळेयावरि विपर्यावो' (सदर); 'आदिभाव जीवाचा प्रपंचरचने'
(क.व.सं.स.१९)

३. 'जीव सर्वदा परतंत्र : बोधकाळी : अनुसरणा स्वतंत्र : वासनिक ठाविते व्यापारी स्वतंत्र : कर्मव्यापारी परतंत्र : चैतन्या आदिभावो सर्वदा : वासनिकाहि आदिकरुनि . ठाविते अनुचिते अर्थी . बोधा अनुसरणी चैतन्या पश्चाद्भाव' (क.व.सं.स.१४)

शक्य नसते. कर्मराहाटीच्या क्रियांचे लेप लागतात, संलग्न ते पाहू शकतो व म्हणून त्या वाचतील तो चेष्टकत्वाह करू शकतो.

दोघांनाहि वृथाभिमान

प्रथमोलेख व प्रत्यक्ष कर्तृत्व जीवाचे असले तरी संलग्नता त्या कर्तृत्वाचा लोपच अभिमान असतो. जीवाकडून होणाऱ्या सगळ्या क्रिया जणु आपणच करतो असे त्याला वाटते. कर्मराह हाताळ क्रियांच्या वाचतील त्याला तसे वाटले तर पारसे वाचगे नाही. कारण त्या क्रियांना त्याचे चेष्टकत्व तरी असते; पण चेष्टकत्वाशिवाय जीव त्या क्रिया स्वतंत्रतेने करतो त्याहि क्रियांचा तो अभिमान घालगतो (आनाचा करण तैयासि अभिमानु : संस, १५). सदा जीवाची मळरचनेची क्रिया, तसेच त्याच्या देवराहाटीतील क्रिया ह्या देखील आपणच केल्या असे संलग्नता वृथाभिमानामुळे वाटते. जी गोष्ट संलग्नताची तीच जीवाचीहि. त्यालाहि सर्व क्रिया आपणच स्वतंत्रतेने करतो असे नेहमी वाटते. जीव छरोछरच उपा क्रिया स्वतंत्रतेने म्हणजे संलग्नताच्या चेष्टकत्वावाचून करतो त्या वाचतील हा अभिमान वाचवी आहे. पण त्याच्या कर्मराहाटीतील क्रिया संलग्नताच्या चेष्टकत्वावाचून होत नाहीत हे सत्य असूनहि जीवाला माझ त्या सर्वेश्वी आपणच करीत आहेस असे वाटते हा त्याचा वृथाभिमानच नव्हे तर काय ?

जीवसंलग्नांचे वैजात्य

तसे पाहिले तर, एकमेकांच्या कर्तृत्वाचा अभिमान देण्यातूनच जीवसंलग्नता स्वरूपसाक्षात्कार पारसे नाही, सलट त्यांच्यात वैजात्यच अधिक आहे. जीव केवळ व बद्धमुक्त आहे तर संलग्न अकेवळ व नित्यबद्ध आहे. पहिला

१. 'आन म्हणजे जीव : तयाचिये करणाचा संलग्नता वाचवटीचि अभिमान असे : म्हणजे वृथाचि - तो मळरचनेमि जाणावा' मग संलग्नाचिये चेष्टकत्वावेगळी स्वातंत्र्ये जीव तेलुली क्रिया करी 'तेलुलेयाचाही अभिमान सलग्न ये : येना अे क्रिया भीच करीव असे : म्हणानि तो वृथाचि' (७ वं. संस, १५)

२ 'शोध आनाचा करण म्हणजे जीवाचेया कार्याचरणी संलग्नाचे चेष्टकत्व असता त्या म्हणजे जीवा अभिमान : ये हे मजसी स्फुरले : आन भीच करीत असे येता : पूर्वी वासना : रया म्हणजे संलग्न' (सवर).

केपाधिकारी आहे, तसा दुसरा नाही. तथापि पहिल्याबरोबर त्याच्या लेवीचा समग्र भोग दुसरा भोगतो, पण तो भोगूनहि त्या लेवीच्या सुखदुःखाचा प्रणव त्याला होत नाही. जीव हा तम लोकीचा तर संलग्न हा हरित लोकीचा, त्यातहि होण्याच्या भावातील. जीव हा स्वतंत्र पदार्थ आहे तर संलग्न मायेचा अंश आहे. म्हणजेच जीव हा जीवजातीचा तर संलग्न हा देवताजातीचा आहे. म्हणून पहिला सर्वाधिकारी आहे तर दुसरा इतर कोणाच्याच सुख-दुःखाचा पात्र नाही. जीवसंलग्नता असे परस्परवैजात्य असूनहि त्यांना एकमेकांच्या कर्तृत्वाचा क्षमिमान असतो ही आश्चर्याची गोष्ट नाही काय !

जीवसंलग्नाचे अन्यथाज्ञान

एवंगुणविशिष्ट संलग्न तमोनिमग्न जीवाला लागल्यानंतर जीवाच्या आणि त्याला लागलेल्या संलग्नाच्या ठिकाणी 'मी चैतन्य आहे' अशी अन्यथा-ज्ञानरूप भावना माया निर्माण करते. (परमेश्वरप्रवृत्ति माया तमोनिमग्न जीवा चैतन्यमहं ऐते उपजन्वी : संस ३). जीवस्वरूप अधिष्टायुक्त व अज्ञान असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी ही भावना तात्काळ उपजते त्यामुळे, आप-त्याला येऊन लागलेला संलग्न (=चैतन्य) म्हणजे आपणच आहोत असे त्याला वाटू लागते. त्याबरोबर, मायेचे संपूर्ण स्वरूप ते मीच असे संलग्ना-काहि वाटू लागते. हे दोघांचेहि अन्यथाज्ञान होय. आपले मूळ स्वरूप केवळ व बद्धमुक्त असूनहि आपण अकेवळ व नित्यबद्ध देखतेचा अंश असलेला संलग्न आहो असे जीवाला अज्ञानामुळे वाटणे हे त्याचे अन्यथा-ज्ञानच नाही काय ! संलग्नाचेहि अन्यथाज्ञान असेच असते. वस्तुतः तो चैतन्याश असतो, मूळ स्वरूपाहून विभागलेला पण ऐश्वर्यादि पंचप्रकार-रहित झालेला असतो. त्याने 'संपूर्ण चैतन्य ते मीच' असे म्हणजे म्हणजे एखाद्या पदभ्रष्ट राजकुमाराने कट्याची कामे करीत असतानाहि राजपदवीचा अहंभाव बाळगून स्वताला राजा म्हणवून घेण्यासारखे हास्यस्पद होय. जीवाच्या ठिकाणी हे अन्यथाज्ञान मायेने निर्माण केलेले असते, पण ते पर-मेश्वर प्रवृत्तीने. वस्तुतः परमेश्वराकाहि जीवाच्या ठिकाणी हे अन्यथाज्ञान

१. 'चैतन्यमहं म्हणजे चैतन्य ते मी : जीव संलग्नते म्हणजे - ते दुसऱ्याचे म्हणजे : उपजन्वी म्हणजे अन्यथाज्ञानरूप वळेक' (ल, स्थ, संत, ३)

निर्माण करता आके असते, पण मायेसारखी महादासी त्याच्या सेवेला असल्या-
नंतर त्याने हे काम स्वतः करण्याचे काहीच कारण नाही.

समाप्तून हरितस्वरूपात

‘मी चैतन्य आहे’ असा अन्यथाज्ञानरूप उल्लेख जीवाच्या ठिकाणी
उपजविल्याबरोबर, ती भावना त्याच्या ठिकाणी दृढ होण्यापूर्वी आपल्या
समस्वरूपातून त्याला बाहेर सोडण्याचे कार्य माया करू लागते. एखादी गाव
विण्यापूर्वी आपल्या गर्भाशयातील वासराला सरकवीत सरकवीत प्रथम
योनिद्रायजवळ आणते आणि मग इकूइकू त्याला जमिनीवर सोडते, त्याप्रमाणे
माया आपल्या समोभागातील जीवाला सरकवीत सरकवीत प्रथम समो-
भागाच्या मर्यादेवर आणते, मग अमुक जीवाला अमुक जगाबात घालायचे
हे ठरवून त्या त्या जीवसमूहांना आपापल्या जगाबातसंयुक्त करते, आणि नंतर
मळरचनेचे सामर्थ्य देऊन त्यांना ती आपल्या योनिरूप समोभागातून बाहेर
म्हणजे हरितस्वरूपात सोडते. (माया जीवाचे विकरे : संचरे : जिये : प्रसवे :
हाकवी : डोचली : उगळी : कोटी : संत.४). ‘मी चैतन्य आहे’ असा
अन्यथाज्ञानरूप उल्लेख जीवाच्या ठिकाणी निर्माण झाल्यापासून, जीव समो-
भागाच्या मर्यादेवर येईपर्यंत त्या उल्लेखाचा-भावेनेचा एकच रस ठरू
होत असतो; ‘मी चैतन्य आहे’ या भावेनेची जीव अभिकाशिक रसक
होत असतो. समोभागातून बाहेर पडताना तर ती भावना पूर्णत्वाला पोचून
‘मी चैतन्य आहे’ अशी जीवाची पूर्ण स्मृती होते. या अन्यथाज्ञानाच्या
अहंकाराने तो स वेळी लावच होतो (परमेश्वरप्रवृत्ति मायाम्मापारम्ये

१. ‘मह हे काहे ईश्वरातच उपजवचे : यया दासी सेन केची : एवं
दासी जसता भतीणीने सेन का केवावे ? म्हणोनि मायाचि उपजवी ’ (क व संत.१)

२. ‘संचरे म्हणजे जिये द्यामी जसती लेयीनि परते स्वारी.. जिये
म्हणजे योनिपासी जाणी ‘छोक सांडी. जैसी गाव जिये. प्रसवे म्हणजे
जाचे जात जाचे बाहेर ‘जैसे सीससुरे बाहेर पडती वासरूबाचे : हाकवी
म्हणजे सरिसे करी : निचवी जिये जगांडीचे तिवे जगांडी. डोचली म्हणजे
सरवधा करी ‘मानिला अन्यथाज्ञानाचा अभिनिबधु : उगळी म्हणजे
समाबाहिरी घाली : योनि बाहिरी घाली. कोटी म्हणजे जिये जगांडीचे
संथ कोटी ’ (७.१४.संत.४) ‘जन्मीनि म्हणजे सामर्थ्य देवीन समाबाहेर
जातळे ’ (संत.१०)

अविद्यात्मक जीव चैतन्यमहं ऐसे घेउनि उठितो : संस. ५). एखादा निद्रित माणूस ज्याप्रमाणे स्वप्नातील अध्यासाने जाग्रत होतो त्याप्रमाणे तमोभागात असताना 'मी चैतन्य आहे' असा जो अध्यास मायेने जीवाच्या टिकाणी निर्माण केला होता त्या अध्यासाशी पूर्णपणे स्वरूप होऊनच अविद्यात्मक जीव तमोभागातून बाहेर पडतो. 'मी चैतन्य आहे' या भावनेच्या प्रथम उल्लेख सरशी जीवस्वरूपाचा अज्ञानदोष कार्याला येऊन त्याला आदिमळ लागतो, तथापि, जीव प्रत्यक्ष तमोभागात असताना नव्हे, तर तो तेथून बाहेर पडत असताना त्याला हा आदिमळ लागतो. जीवाबरोबर असलेल्या संलग्नालाहि तो लागतो.

आदिमळ : स्वरूप व कार्य

जीव देवतांना हरगोचर व्हावा म्हणून जीवाकडून मळरचना केली जाते; पण आदिमळाच्या बाबतीत मात्र हे खरे नाही. कारण, अन्यक्त म येला व चिउज्जड म येलाहि जीवाचे अविद्याभार दर्शन असते तेव्हा स्वाक्ष्य पैकी कुणालाहि जीव हरगोचर व्हावा म्हणून त्याला आदिमळ लावण्याचे कारण नाही. मग आदिमळाचे कार्य तरी कोणते ? ते कार्य असे की, त्यामुळे जीवांना चैतन्यविद्येचे साधन व साध्य देता येते; त्यासाठीच आदिमळ लागतो. अधिकारी जीवाला चैतन्यविद्या दिसावपर त्या चैतन्यविद्यावंताला आपल्या साध्यरूप चिउज्जडेचा साक्षात्पक्ष होण्यासाठी तिच्या वर्णाचा मळ त्याच्या जीवस्वरूपावर असणे जरूर आहे, म्हणून हा आदिमळ लागतो. मायेच्या हरित वर्णाप्रमाणे आदिमळावाहि वर्ण हरित असण्याचे हेच कारण होय. तथापि, हा आदिमळ मायेच्या हरित स्वरूपाचा बनलेला असतो असे मात्र नाही. कारण, मळ हा नाशिवंत असतो, पण मायास्वरूप नित्य असते.

१. 'अविद्यात्मक म्हणजे अविद्याचि आत्मा केला असे : चैतन्यमहं म्हणजे चैतन्य ते मी घेउनि उठितो म्हणजे महंभावेसी सादच होवी यथा निद्रित माणिके जण्यासेसीचि उठी' (ल. स्व. संस. ५)

२. 'मी चैतन्य या प्रथम उल्लेखाचा मळ जनला' (मंदर)

३. 'तर अविद्याभारे माया देखत असता हा का या लावला : ना तो विद्ये सानास्य वेध होआवया 'तर हरिताचि काश्मेयातव ' ना मायेचा वर्ण हरित असे म्हणोनि चैतन्यमहं म्हणितलेया तो।चि वर्ण धमटे' (वि. वं. ११)

आदिमळ जर मायास्वरूपाचा बनलेला असता तर त्या स्वरूपाच्या नित्य-
त्वामुळे तो मळहि नित्य स्याल्य असता, पण आदिमळ नित्य नाही, तर
अनित्य आहे. अर्थात्, तो मायास्वरूपाचा नाही

आदिमळ जता मायास्वरूपाचा नाही तसा तो प्रापंचिक असवा
भौतिक म्हणजे पंचभूते व त्रिगुण यापासूनहि बनलेला नाही. कारण, सूक्ष्म
प्रपञ्चाची रचना वस्तुतः विभेवासून म्हणजे विश्वमळापासून पुढे सुरू होते.
(म. वा. १). दुसरे असे की, इतर मळाप्रमाणे तो कुणीहि म्हणजे जीवाने
बरीरे तयार केलेला नाही, म्हणूनहि तो अभौतिक होव, मग वा आदि-
मळाने स्वरूप आहे तरी कसे ? तर, जीवस्वरूपी जो अज्ञानदोष असतो
त्यामुळेच जीवाला 'मी चैतन्य आहे' असे अन्यथाज्ञान होते. हे अन्यथा-
ज्ञान, ही लोटी कल्पना, हा विकार निर्माण झाल्याबरोबर, परिमळ जता
कापराच्या रूपाने प्रगट होतो तसा जीवस्वरूपीचा अज्ञानदोष आदि-
मळाच्या रूपाने कार्याला येतो. 'पुढेच रजरतमी विकरल्य : तरंग मुलचंदी
हेलिला : किंवा अन्यथाचे विरमला : आकार जेला' त्याप्रमाणे 'चैतन्यमई'
असा विकार उत्पन्न झाल्याबरोबर जीवस्वरूपीच्या अवियेवरील अज्ञानदोष
कार्याला येतो. हा दोष म्हणजेच आदिमळ होव. आदिमळाच्या रूपाने
अज्ञानदोष कार्याला येण्यास एका हद्दीने जीवस्वरूपीची अभिधाच कारण
असल्याचे दिसून येईल. (अभिधा अभियेति कारण : वि. ६१). कारण,
अभ्यक्त माया जीवाला अभिधाचार पाडते आणि म्हणूनच ती जीवस्वरूपीचे
अज्ञान आदिमळाच्या रूपाने कार्याला आणते. आणि आभ्याची गोष्ट ही
की, या अभियेचा नाश करण्यासाठीच हे आदिमळाचे बंधन परमेश्वरप्रवृत्तीमुळे

१. 'आदिमळाचे अभिधा म्हणिलेले : असौत्तिक : म्हणजे कारणे करून घातका
नाही : एव नवयंमु स्वस्वरूपे जीवस्वरूपीचेचा बलेलापरिता समरका : कर्तृत्व नष्टे
म्हणौनि असौत्तिक जैती अभियेति गुणभूते नसति तेती आदिमळासिद्धि नसति'
(वि. ६, ६१)

२. 'येने न्याये आद्यमळ जाणावा : एव जीवस्वरूपीचा दोष परमेश्वरप्रवृत्तिव
अन्यथाचे कार्याला आणिला' (क. ४, संस. ४.) 'पुढेच म्हणजे प्रपञ्चापेक्षा :
ते आनाचे जात : यथा कापूर परिमळाचा बांधा' (क. १५, संस. १२)

३. 'अभिधा अभिधासि कारण म्हणजे अनादिधी ते आदिमळासि हेतु
म्हणजे कारण' (वि. स. ६१)

मायेने जीवाला लावले आहे. हत्तीच्या पायात रुतून बसलेली छोडशूलका सलवून वूर करण्यासाठी ज्याप्रमाणे त्या शूललेला होराचे बंधन लावतात त्याप्रमाणे अविवेचा नाश करण्यासाठी त्या अविवेच्याच आचारे हे आदिमळाचे बंधन लावतात. या आदिमळाच्या साक्षाने जीव सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करून, स्थूल मनुष्यदेहात येऊन चारही शाने चरितार्थ करतो व शेवटी परमेश्वरकृपेला पात्र होऊन आपल्या अनादिअविवेचा छेद करून घेतो. आदिमळाचे हे कार्य महत्त्वाचे नाही असे कोण म्हणेल !

आदिमळ का म्हणतात ?

या मळाला 'आदिमळ' म्हणण्याचे कारण असे की, हा मळ इतर सर्व मळांच्या आधी जागृतो. इतर सर्व मळांना म्हणजे सूक्ष्म प्रपंचाला, तसेच स्थूल प्रपंचालाहि तो आदि असतो. कारण, आदिमळ लागल्यावाचून त्याची रचनाच होऊ शकत नाही. जीव, देवता व प्रपंच या तिन्हीचे स्वरूपधर्म कार्याला आगणारा व सर्वांचा आदि असलेला परमेश्वर, त्याच्या इच्छेमुळे मायेने हा मळ जीवाला लावलेला असतो म्हणूनहि तो आदिमळ होय. याला 'मळ' म्हणण्याचे कारण असे की, त्यामुळे जीवाचे स्फटिकशुभ्र स्वरूप मलिन व संकुचित होते, स्फटिकशुभ्र जीवाला आदिमळ लागून हरितवर्ण येतो आणि जीवाचा संकोच इतका होतो की, तमोभागात असताना त्याचे १०० ब्रह्मांडाएवढे असलेले मूळ स्वरूप आदिमळ लागताच १० ब्रह्मांडाएवढे राहते ! यक्षिणीपर्यंतच्या सर्व देवतांच्या मळामुळे जीवस्वरूप असे मलिन व संकुचित होत जाते. हे खरे असले तरी आदिमळ हा प्रारंभिक नस-

१. 'हा बंध की : ना : होय : परि गुणः कारण की : यथा होरे बाभौनि साकळा कांडीमति ' तथा हा कायुमि अविद्या छेदिजे ' (वि. २५. ११).

२. 'आद्य म्हणजे अवधिया मळा आद्य सागळा म्हणौनि' (ल. २५. संत १)

३. 'अवधीय संसरणा आद्य म्हणौनि आद्यमळ' (सवर) ; 'आदिमळे-धीण जीव आचरेना : तेणेधीण सृष्टीचि नाही : सृष्टि : अग अवतारु : मग उद्धरण की ' (वि. २५. ११)

४. 'अवधियाचा आद्य तेणे लाविला म्हणौनि आद्यमळ' (सवर)

५. 'मळ म्हणजे संकोची मैत्री : एवं द्विधा अर्धी मैत्रीता संकोची म्हणजे तमामे जीवस्वरूपाचा विकास होता तो आद्यमळ लागल्या संकोचला म्हणौनि : आन मैत्री म्हणजे मायास्वरूपाचा हरित वर्ण आळा ' (सवर)

स्यामुळे स्वतः शुद्ध मानलेला आहे. त्यामुळे जीवस्वरूप प्रपंचासारखे मलिन होत नाही. हा आदिमळ व इतर देवतांचे मळ यांनी झालेल्या मलिनत्वाने व स्वरूपसंकोचाने जीवाला दुःख न होता आनंदच वाटतो. कारण जीवाचा स्वरूपचर्मच 'अधमती'चा आहे. (स्थूल प्रपंचात मात्र जीवाला दुःख होते). संलग्न जीवाला लागतो तेव्हा तो जोडस्वरूपाएवढा असतो, पुढे जीवाबरोबर सोडि मळतो व संकोचतो. या मळसंकोचांमुळे जीवाप्रमाणे संलग्नादि आनंद होत असतो-पण त्याचा आनंद अर्थातच मानले-पणाचा असतो.

जीवाचा जन्म

तमोमायेच्या स्वरूपातून बाहेर पडतापडता जीवाला आदिमळ लागणे व मायादशसामर्थ्यासहित जीव हरित मायास्वरूपात येऊन पडणे हाच जीवाचा 'जन्म' होय. (चेतन्यमहं जीवा जन्म बोलिले : सं६.६). वस्तुतः जीव अनादि असल्यामुळे तो 'जन्मला' म्हणजे पूर्वी नसलेला आता नवीन तयार झाला असे नाही; तर जन्मणे म्हणजे दृश्य होणे एवढाच अर्थ भाषायाची. आदिमळ लागल्यानंतरच जीव इतर देवतांमळांची रचना करतो व त्या त्या देवतेला भाषापरक्या मळाधार दृश्य होतो. सूक्ष्म प्रपंचरचनेनंतर तो स्थूल घाटीरात प्रवेश करून इतर जीवांनाहि इगोचर होतो. या सर्वांना आदिमळ कारण असल्यामुळे तो लागताच जीव 'जन्मला' असे म्हणायला हरकत नाही. या अर्थाने, अन्यथाज्ञानरूप आदिमळ लावून जीवाला जन्म देणारी माडली अभ्यक्त मायाच होय. तीच जीवाला निर्माण करिते, म्हणजे जन्म देते, म्हणजे सर्वांना इगोचर करून सोडते. हे आणखीहि एका अर्थाने खरे म्हणता येईल. तमामधे असतांना जीव अगदी मेळ्यासारखा निष्क्रिय असतो, त्याच्या स्वरूपीचे मतित्रय देखील निश्चेतन असतात. या सर्वांमधे चैतन्यमाया चेतना उत्पन्न करते म्हणजेच त्यांना ती जणु चिंतित करते.

१. 'आद्यमळ लागलेल्या जीवास आह्लाद भाति' 'खेद नाही : मनुष्य मळपर्यंत स्थूळे प्रपंचा खेदहि भाति' (ल २५ सम ६)

२. 'सृजनासच सृष्टी एक भाषिले सृष्टिके जीव . जीव तमीचे प्रह्लादी सृष्टिके' (ल २५, म.म. ७); 'जन्मला म्हणजे अविद्येसी मायेसी : सुकंभरी देवताकरी : स्थूळेशी जीवासी' (सदर. १२).

आदिमळ लावून व मळरचनेचे सामर्थ्य देऊन जीवाला ती समावाहेर लोटते, त्याचे मतित्रय प्रकाशित करते, त्याजकडून सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करवून त्याला सर्व देवतांना इगोचर करते, त्याला मनुष्यदेह मिळवून देते व ईश्वरी ज्ञानाला प्राप्त करते, जीवाला हा जन्मच नाही का ! अर्थात, अशा रीतीने जीवाला जन्म देणारी माया निमित्तमात्र आहे, ती जीवाचे निमित्त कारण आहे.

माया उदासीन होते.

अशा रीतीने जीवाला जन्म दिल्यानंतर मग माया उदासीन होते. (यापरी माया जीवाते जन्मौनि आपण उदासीन होय-सं०.१०) जीवाला आपल्या तमस्वरूपाच्या आधारे ठेवणे, स्वतः विकरणे, संलग्नरूपाने विभागून जीवाला लागणे, 'मी चैतन्य आहे' अशी भावना जीवाच्या ठिकाणी निर्माण करून त्याला विकरविणे, या भावनेचा त्याच्या ठिकाणी अभिमान निर्माण करणे, तो पूर्णत्वाला नेऊन म्हणजे जीवाच्या ठिकाणी अन्यथाज्ञान निर्माण करून त्याला आदिमळ लावणे व मळरचनेचे सामर्थ्य देऊन त्याला समावाहेर हरितस्वरूपात आणणे म्हणजे जन्म देणे, ही अनेक घारीरिक व मानसिक कौंभे आतापर्यंत अभ्यक्त मायेने केली, जीवाला जन्म दिल्यानंतर तिच्या आता एकच इच्छा असते, ती म्हणजे जीवाकडून सूक्ष्म प्रपंचरचना करवून घेणे, त्यासाठी, असहाय व असमर्थ जीवाला त्याच्या आद्यमळाभारे तिने सूक्ष्मप्रपंचरचनेचे सामर्थ्य दिलेलेच असते. त्यामुळे, यानंतर ती उदासीन होते (जन्मतलेखो परियसा : आपण होय उदासा : शा प्र. १६१) म्हणजे जीवाविषयीचा तिचा घारीरिक व्यापार सगळा खुटतो, तथापि मना-

१. 'मायाकृत म्हणजे जीव मेळे ऐसे होते : ते जिवविके : रूपासी आणिके . त्याचे तीन भेद : सकळ देवतेचे मळ : येणे विश्वादि देवतास दर्शन होय हे एकरूप : दुपरे तर जगुर्विध भोगीता त्याचे मतित्रय प्रकाशके : तिसरे तर मनुष्याचेनि युक्तत्व ज्ञानास पात्र होय ऐसे केळे ' 'मायाकृत म्हणजे केळे : निमित्तसदे' (क.बं.सं०.८)

२. 'यापरी म्हणजे लागीर मानसिक व्यापारे : जन्मौनि म्हणजे सामर्थ्य देवौनि समावाहेर घातके : उदासीन म्हणजे शारीर व्यापार रूढा' (ख.स्व सं०.१०)

तून मात्र जीवाकडे तिचे लक्ष्य एकसारखे लागलेलेच असते. (परि सूत्राते न संदी : संघ, १०). लहान मुलाला जन्म देऊन त्याला समर्थ केल्यावर आईला स्वतःला त्या मुलासाठी शारीरिक कष्ट करावे लागत नाहीत. तथापि मनातून ती त्याजवर देखरेख ठेवते, त्याला कोणत्याहि प्रकारे दुःख होऊ नये म्हणून त्याची मानसिक काळजी बाळगते, त्याप्रमाणे सूक्ष्म प्रपंचरचनेचे सामर्थ्य देऊन जन्मास आणलेल्या जीवाच्या ठिकाणीहि माया-माउलीचा मनोवर्म गुंतलेला असतो, तिला वाटते की, आपण दिलेल्या सामर्थ्याने जीवाने पुढील 'प्रपंच' आता स्वतःच करावा. जीव तो प्रपंच, अर्थात्, सूक्ष्मप्रपंच म्हणजे मळरचना कशा प्रकारे करतो तेच आता पाहू.

देवता हे मळ का करीत नाहीत ?

पण तत्पूर्वी एका प्रश्नाचा विचार करणे अवश्य आहे. प्रश्न असा की, जीव देवतांना इगोचर व्हावा या हेतूने जर सूक्ष्म प्रपंच ऊर्फ मळरचना होते तर मग हे मळ देवतांच का तयार करीत नाहीत ? मळ त्यांच्यापीत्यर्थ असतात म्हणूनच तर त्यांना 'देवतामळ' असे म्हणतात. मग त्यांनी आपापले मळ रचण्याला हरकत कोणती ? याचे उत्तर असे की, हे रचनेचे सामर्थ्य मायेखेरीज इतर देवतांच्या ठिकाणी नसते म्हणून त्यांना सूक्ष्म काय किंवा स्थूल काय, कोणताच प्रपंच तयार करता येत नाही. अधर्मेष्टांना मात्र जुटापासून स्थूल परमाणू रचण्याचे व त्यांचा संहार करून ते जुटापर्यंत विश्व-कलित करण्याचे सामर्थ्य असते. त्यांच्या खालील देवतांच्या ठिकाणी तर हेहि सामर्थ्य नसते. म्हणून त्या स्थूल प्रपंचवि रचू किंवा नासू शकत नाहीत, मग त्यांच्याकडून सूक्ष्म प्रपंचाची रचना होणे कसे शक्य आहे ? तसे म्हटले

१. 'सूत्राते न संदी म्हणजे मनोवर्म असे : यथा पुत्र वृद्ध जाळेया मातेच आशिल करणे राहे' मग तो स्वातंत्र्ये उठे वैसे 'परि मायेचा मनोवर्म असे : क्षणे अकजतन होईल' (ल. २४ संम. १०) 'सूत्राते न संदी ये पक्षी अथवा मायेचा विद्यादि सत्करवतेना जाणावा' (ल. २ संम. १०)

२ 'देवतेचा मळ ऐसे का म्हणितले . ना तेणे मळावाचोनि देवे ना म्हणोनि' मळ देवते न लगे. देवते प्रपंच होवचे ना : का जीवकृत म्हणोनि' 'सैतन्यासि नकज : केवि नासत असे म्हणोनि रचू : शकं . घरी न सकवी' (ल. २४. संम. १६)

तर जीवाच्याहि ठिकाणी रचनेचे सामर्थ्य नसते, पण परमेश्वरप्रभुचीने त्याच्या भव्यासाठी माया त्याला ते सामर्थ्य देते, आणि जीव देवतांना ह्मणोचर व्हावा म्हणून मळरचना असली तरी तीहि जीवाच्या भव्यासाठीच ना ? तेव्हां, जीवाच्या भव्यासाठी असलेले मळ मायादत्तसामर्थ्याने का होईना पण जीवानेच रचणे ह्मण असल्यामुळे तोच ते कर्तृ करतो, देवता करीत नाहीत.

जीव सूक्ष्म प्रपंच रचतो याचा अर्थ, पूर्वी अस्तित्वात नसलेला प्रपंच तो नवीन निर्माण करतो असा नाही, तर अष्टभैरवस्वरूपाधारे कारणरूपाने अनादिसिद्ध असलेली पंचभूते व तीन गुण यांच्या सांघातापासूनच तो सूक्ष्म प्रपंच तयार करतो. या दृष्टीने, सूक्ष्म प्रपंच कार्याला आगणारा जीव निमित्त-मात्र आहे, म्हणजेच सूक्ष्म प्रपंचाचे तो केवळ निमित्त-कारण आहे.

ही रचना कुठे होते ?

तमाग्राह्य पद्धत्यानंतर जीव हरित मायेच्या स्वरूपाधारे असतो, तेव्हा अर्थात्, त्याच स्वरूप धारे राहून तो सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करतो हे उघड दिशते, 'माया रंगाचेनि धरे : मोहो तुराचेनि गजरे : वायाचि जिउ अनुकरे : नाचु संसृतीचा ॥ चैतन्याचिये साले : आवगते आंग निर्वाळे : मग विश्वा-घेतने आढळ लेळे : निराधार तो' (उद्भ.गी, ६००, ६०१); 'तेव्हेली माया-भूमिकेचेनि पैठरे : उभिली लिंग-देहाची धवळारे' (शिष्ट, ११) इत्यादि ओंभावरूनदेखील सूक्ष्म प्रपंचाची रचना हरितमायास्वरूपाधारे होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येईल, या हरितमायास्वरूपातच पण आपल्या स्वरूपाच्या मध्यभागी जीव त्या त्या देवतेचा मळ कर्तृ सूक्ष्म प्रपंच तयार करतो व मग त्यात तो म्यात होतो.

सूक्ष्मरचनेला सुरवात केव्हां ?

मायादत्तसामर्थ्यासहित तमातून बाहेर पडताक्षणीच जीव सूक्ष्म प्रपंच रचू लागतो असे नाही, तर एक क्षणभर तो तसाच पडून राहतो व मग

१. 'जीवकृत प्रपंच : पूर्वं समवाय उपादान ये दोन्ही कारणे निरा-करिल्ली : नसुद्धे निमित्तचि - म्हणजे निमित्तकारणेचि जीवे प्रपंच केला' (उ.व.सस.८)

मळरचनेला सुखात करतो. मर्त्यतरीच्या या क्षणात तो शुद्ध असतो असे म्हटलेले आहे. (जन्मला साता जीव क्षणपर्यंत शुद्ध असे : मग मैत्रे : संघ. १२). अर्थात्, ज्यामुळे त्याला खरेखुरे मलिनत्व येते त्या विश्वादि मळांची रचना तो तमातून बाहेर पडल्यावर एका क्षणानंतर करतो. तत्पूर्वी त्याला आदिमळ लागलेल्या असल्या तरी तो शुद्धच समजावयाचा. आदि-मळाने जीवस्वरूप हरित वर्णाचे व संकुचित होते खरे, पण तरी ते यथार्थतेने मलिन न होता शुद्धच असते. कारण, आदिमळ प्रापंचिक किंवा भौतिक मयस्वरूपामुळे स्थाने जीवस्वरूप मलिन होऊ शकत नाही. त्या एका क्षणात जीवाच्या ठिकाणी प्रपंचाची वासना नसते म्हणूनहि तो शुद्ध अवस्थेत म्हणायचा. पण, एका क्षणानंतर मात्र जीवाच्या ठिकाणी प्रपंचरचनेची वासना निर्माण होऊन तो मळरचना करू लागतो.

मळरचनेस जीवाचे प्रतिक्रिये कारण

जीव सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करतो याचे मुख्य कारण असे की तो प्रतिक्रियाने मुक्त आहे. (का रची : जे अभिमति : अभगति : अभरति : म्हणजे रची : संघ. १७). आदिमळ आगून जीवाचा जन्म हाक्ष्यानंतर तो एक क्षणभर पडून असतो. तदनंतर त्याला त्याच्या अभिमतीमुळे असे वाटते की, ' अरे आपण कपडे आहोत. आपणाआ एखादे वस्त्र मिळाले पाहिजे. ' या अभिमतीमुळे तो साक्षीक देवतेच्या मळरूपी वस्त्राची मानसिक इच्छा करतो. त्याबरोबर मायासामर्थ्याने त्याच्या जीवस्वरूपावर तो मळ आकारलेल्या दिवतो. मग अभगतीमुळे त्या मळात तो शिरतो व पुढे अभरतीमुळे तेथेच तो रममाण होतो, म्हणजेच त्या मळाची तो तादात्म्य पावतो. तो मळ म्हणजे मीच असे त्याला वाटते व त्याला आनंद होतो. पण पुन्हा अभिमतीमुळे

१ ' शुद्ध म्हणजे पहिले : मग वासना मैत्रे : मग कार्य विश्वमळ रची ' (क. स्व. संस. १२)

२. ' रचिवी म्हणजे सति : म्हणजे अभिमतीने मळरचनेची मानसिक कल्पना करी तब मायेनेनि सामर्थ्य स्वरूपावर तो मळ आकारला दिसे : जेते वस्त्र पांशुरविजे तेसा : ... रीगे म्हणजे गति ... तादात्म्य म्हणजे शक्ति म्हणितकी ते कैली : मग तमा मळाते अहस्ते वेळे : ते कथवि जब आणिके मळी जावत्स्य होनाये जसे ' (क. र. संघ. १७)

त्याला व्याणखी खालील देवतेच्या मळकरी वखाची वासना उत्पन्न होते. अशा रीतीने विश्लेषासून तो यक्षिणीपर्यंत एकेका देवतेच्या मळ तो तयार करतो तो केवळ त्याच्या मतिश्रयामुळे. या मतिश्रयामुळे व आत्मत्वबुद्धीमुळे त्याला त्याच देवतेचा किंवा वरील देवतेचा मळ पुन्हा तयार करण्याची मुळी वासनाच होत नाही. शिवाय, त्याजजवळ पुन्हा त्याच किंवा वरील देवतेचा मळ तयार करण्याचे सामर्थ्यहि नसते कारण मायादत्तसामर्थ्य, एकेक मळ तयार झाला की एकसारखे कभी होत असते, याच कारणामुळे जीवाकडून सर्व देवतांचे मळ एकदम तयार केले जात नाहीत, तर क्रमाक्रमाने केले जातात. शेवटचा यक्षिणीचा मळ तयार झाल्यावर तर त्याजजवळचे मळरचनेचे सगळे सामर्थ्य संपते अशा रीतीने अधममतिश्रयामुळे जीवाला गंगोदकाप्रमाणे एकसारखे खालीखाली जावेसे वाटते. त्यामुळे एकेका देवतेचा मळ तयार करीतकरीत तो सगळा सूक्ष्म प्रपंच अगदी थोड्या वेळात रचतो.

जीवावरोधर संलग्नहि मळ रचतो

तमानूस बाहेर पडण्यापूर्वी जीवाप्रमाणेच संलग्नताहि मळरचनेचे सामर्थ्य मिळालेले असते. म्हणून जीवावरोधर तोहि मळरचना करतो. जीव मळरचना करतो याचे कारण असे की, परमेश्वराच्या मनात त्याचा उद्धार करून त्याला आपला आनंद द्यावयाचा असतो. पण जीवावरोधर संलग्नाने मळरचना का करावी ! नियमद्वय देवतेचा अंश असलेल्या संलग्नाचा उद्धार करण्याचा हेतु परमेश्वराच्या मनात असणे शक्य नाही. असे असताहि त्याकडून मळरचना करविण्यात जीवाचे भले करण्याचाच परमेश्वराचा

१. 'मतिमळी पाठी का रचिती : काहलेनि रचिती : एक मळ करी जग हुंकरा करावया बुद्धिसामर्थ्य नाही : तोचि दुसरा न होअवे' (छ.स्थ.संत. १७). 'प्रपंचाते रचिती : मळ देती एके वेळे ना अनुक्रमे' 'जो मळ करी तथाचि पुरते सामर्थ्य असे. तादात्म्य पावे आन जाय' (छ.स्थ.संत. १६)
२. 'जीव म्हणितक्या एरही काभे : म्हणजे संलग्नहि काभे. तरि हाचि का उच्चाटीका : ना यावरि ईश्वर हेतु. आन मादिभाव जीवाचा प्रपंचरचने' (छ.स्थ.संत. १९)

३. 'मादिमळ मादिकरुनि जीवाचिये रचणे ईश्वराचा हेतु असे : बाचुनि चैतन्याचा नाही' (वि.स्थ. १०)

हेतु असला पाहिजे; आणि तो तसा असतोहि. उदा : संलग्नाला आदिमळ लावण्याचे कारण असे की, जीवाला चैतन्यविद्या साध्यावर त्याला संलग्नाने दर्शन होऊन त्याची स्थापना करावयाची असते. त्यासाठी त्याला संलग्न दिसला पाहिजे, पण तो तर आदिमळाबाराशिवाय दिसणे शक्य नाही. म्हणून जीवाबरोबर संलग्नाला आदिमळ लागतो. त्याप्रमाणे 'आत्मोपास्ती'त म्हणजे मायेच्या बहिर्यांगत जीवाला संलग्न सकलमळयुक्त भेदत्वाने प्रकाशावा लागतो. म्हणून संलग्नाला इतरहि मळ लावावे लागतात आणि याचसाठी जीवाबरोबर संलग्न सर्व मळांची रचना करीत असतो.

संलग्न मळरचना करतो ती अर्थात्, जीवाचे मळरचनेचे कार्य पाहूनच, संलग्न जीवाला 'पाहतो' याचा अर्थ इतकाच की तो जीवाचे कार्य जाणतो, प्रत्यक्ष पाहत नाही, जीव जसा संलग्नाला पाहू शकत नाही तसा संलग्नहि जीवाला पाहू शकत नाही. संलग्नच काय पण चैतन्यमायाहि प्रत्यक्ष जीवस्वरूप पाहू शकत नाही. जीवस्वरूपीच्या अविलेलाच ती जीव म्हणते. अर्थात्, तिला (व चिज्जह मायेलाहि) जीवाचे अविद्याचार दर्शन असेते, जिथे अभ्यक्त मायेची ही स्थिति तिथे संलग्नाला जीवाचे दर्शन कुठून होणार ! त्याला आपल्या सोबत असलेल्या जीवाची केवळ अस्तित्वमात्र जाणीव असते, प्रत्यक्ष दर्शन नसते.

कारण-प्रपंच द्रव्यव्यापार

जीव मळाची ऊर्फ सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करतो ती पंचभूते व त्रिगुण यांच्या सापासापासून करतो. लुप्तिरचनेपुर्वी ह्या भूतागुणांचा कारण-प्रपंच किंवा त्यांची जुटे अष्टभैरवस्वरूपाधारे निदिरूपाने अभ्यक्त

१. 'तर चैतन्यास मळ माया का लावी : ना : आपुळिया वासना : म्हणितल्या विषा तथा बहिर्यांग सिद्धी लागी' (वि.व. १०)

२. 'व्यापका चैतन्या जीवाचे अविद्याचार ज्ञान : ज्ञान संलग्न शुद्धाधार' (वि.स्व. १०)

३. 'पासे म्हणजे जीवास अवयामरूप वासना करिता देखे : पद देखणे ते अशितरव जाणण्यावाचक : वाचोनि जीवाते मळ करिता देखे पैसे नाही पैसे जीवाते करिता देखोनि पैसे तेही करी : आपुळिया वासना : तयार ईश्वरदेह नाही' (क.१.सं. १९)

स्थितीत पडलेली असतात. अर्थात् ती अदृश्य असतात. डोळ्यात पाणी असूनहि ते आपणाला दिसत नाही, त्याप्रमाणे जुटे भैरवस्वरूपाचे असूनहि त्यांना ती दिसत नाहीत. पण परब्रह्म परमेश्वराला जीबोद्धरणासाठी सृष्टि-रचनेची प्रवृत्ति होताच कारणी निधिरूपाने असलेली ही जुटे त्याच्या आत्मकधर्माने द्रवतात, म्हणजेच कारण-प्रपंच (जुटे) कार्याला येतो, तो दृश्य होतो. भैरवस्वरूपाचे अदृश्य स्थितीत विद्यमान असलेल्या कारण-प्रपंचाचे यथातथ्य ज्ञान परमेश्वरालेखीन गुणालाच नसते, मायेलाहि ते नसते, पण प्रपंच द्रवला म्हणजे मग मात्र माया, विश्व व अष्टभैरव यांना तो दृश्य-मान होतो. या तिन्ही अव्यक्त देवतांना एकेक जुट युक्तत्वाने दिसते. प्रत्येक जुटातील प्रधान आनुवंशिक भूते त्यांना निरनिराळी दिसतात, पण ती युक्त-स्थाने दिसतात. तथापि प्रत्येक जुटातील कारण ऊर्फ प्रधान भूत निराळे केले व आनुवंशिक भूते निराळी केली तर माया व विश्व या देवतांचीच व्यक्ता-व्यक्त स्वरूपे त्यांना पाहू शकतात. पण अष्टभैरवांच्या व्यक्त स्वरूपाळ्य काय किंवा अव्यक्त स्वरूपाळा काय ती पाहता येत नाहीत. जुटातील कारण भूते (व आनुवंशिक समळ भूते देखील) भैरवांना स्वतंत्रपणे दिसत नाहीत. म्हणूनच विश्वेची कारण-प्रपंचाची मूर्ति त्यांना अदृश्य असते व्यक्त माया म्हणजे विश्व व आग्नि व्यक्त विश्व यांना कारण-भूते स्वतंत्रतेने पाहता येतात. आठहि कारण-भूतांचे निरनिराळे वर्ण व कारण-भूतांनी बनलेला विश्वेचा देहहि त्यांना दिसतो हे ओघाने आलेच.

विश्वमळाची रचना

परमेश्वराच्या आत्मकधर्माने प्रपंच द्रवल्यावर समावाहेर पडलेला जीव एका क्षणाने मळरचना करू लागतो. आदिमळासहित जीव शुद्ध होता. पण एका क्षणानंतर अधमतीमुळे त्याला 'आपण उघडे आहोत, आपणाला धर्मे पाहिजे' असे वाटू लागते. वस्तुतः जीव सारोवर उघडा पडलेला असतो असे नाही. पण ज्याप्रमाणे 'मनोर्वाचा उद्यानी : कंदर्पमुख अनुभवी कामिनी : मग वायाचि होय वियोगिनी : कातेविण ॥ ना तरि स्वप्नीचा मुपटु : कोहेविण वायषट्' (सूक्त. गी. ५९८, ५९९) ह्याप्रमाणे आपण

१. 'वैतम्य : विश्व : अष्टभैरवा-दर्शनं जातिः वैरी देवता नाही' (वि.सं. १०)

उपवे असल्याची खोटीच भावना जीवाच्या ठिकाणी निर्माण होते. म्हणून तो खालील देवतेच्या, अर्थात् आरंभी विश्वेच्या मळरूपी यक्षाची इच्छा करतो. ही इच्छा होतावणीच त्याचे मायादत्त सामर्थ्य भैरवस्वरूपी जाते, तेथे द्रवलेल्या आठ गुदातून समळ ऊर्फ आनुवंशिक भूते वेगळी काढून फक्त कारण ऊर्फ प्रधान भूते तेवढी जीवस्वरूपाच्या मध्यदेशी आणते. ही कारण-भूते ५० कोटी योजने (अष्टभैरवांच्या अभ्यक्त स्वरूपाएवढी) विस्तृत असतात, पण विश्वेचे स्वरूप ५०० कोटी योजने विस्तृत असल्यामुळे मायादत्तसामर्थ्याकडून ताण देऊन ती कारण-भूते ५०० कोटी योजने विस्तृत केळी जातात. मग 'गुणांनी आवरावे व भूतांनी षण् ष्हावे' या न्यायानुसार पाच भूतांना तिन्ही गुणांचा काग देऊन, त्या गुणभूतांचा कर्म होतो व त्याचे एक जूट बनते. आपल्या अधमतीमुळे जीवाने रचलेला विश्वमळ तो होच (मग जीव नाही तेव्हा एक गंधर्वनगराकडे विश्व रवी-सं०, १९). या जुटला म्हणजे मळाला आठ संदी असतात. अध-गतीमुळे जीवस्वरूप त्यात धिरते म्हणजे म्यास होते. (तयामाजि रिगे-सं०, १९) आणि अधरतीमुळे तेथेच ते रममाण होते-तादात्म्य पावते. (तादात्म्य होय : सं०, १९). अशा रीतीने जीव मळात तादात्म्य पावला म्हणजे त्याला तो मळ लागला असे समजावे.

जीवाला हा विश्वमळ लागल्याबरोबर त्याचे स्वरूप पुन्हा संकुचित होते. मूळ १०० नद्यांकाएवढे विशाल असलेले जीवस्वरूप आदिमळ काग-

१. कारण ऊर्फ प्रधान भूतावाटून वेगळी काढलेली आनुवंशिक भूते भैरव-स्वरूपाच पळून राहतात. पण आता कारण भूतांचे स्वाभ्याशी युक्तत्व नसल्यामुळे त्यांच्या भैरवस्वरूपाचा आधार नाहीता होतो. म्हणून ती मायावस्वरूपाच्या भाषावे पळून राहतात.

२. 'अधमस्तिष्ठ विश्वमळाची वासना संचरे : एवं अधः अधवास करो : तेणे अधवासे सायादत्तसामर्थ्य व्यापारे : एवं भैरवस्वरूपी कार्यरूप समळे कारणे प्रसवली भूते तयातून आठ कारणरूप भूते सामर्थ्ये तमद्वाराबाहेर सायाभूमीचा पैसारी तेच मेळी : आन भूतांचा विकास पत्रास कोळी होता तो पाच कर्तुं भूतास विकास दिवला : परि जीवस्वरूपाच्या मध्यदेशी आठही कारणांचा सांचाव केला : आन जीवस्वरूप दशांशे आकर्षले अधवा सकोचीले : एवं विश्वमळी जीवे अधमस्ति केळी' (प्रपंच. सो.)

ताच १० ब्रह्मांडाष्टवदे संकोचले होते. (मागे पा. १५५ पहा). तेच आता विश्वमळ लागल्यावर ५०० कोटी योजने म्हणजे विश्वेच्या अव्यक्त स्वरूपा-ष्टवदे संकोचते. विश्वमळात रममाण झाल्यानंतर विश्वदेवता ती मीच आहे असे जीवाला वाटू लागते. (विश्वमंदं देसे ब्रूते : संस. १९). कारण-भूता-पासून बनलेला हा विश्वमळ (विश्वाख्य प्रपंची भूते तन्मात्रा : वि. ५७) पीत वर्णाचा असतो, विश्वेची ब्रह्मांडस्था, पिंडस्था इत्यादि सर्वांचा वर्ण पीतच असतो, जीवाने विश्वमळ तयार केल्यावर त्याजवळील मळरचनेचे मायादत्त सामर्थ्य कमी होते. इतके की त्याला पुन्हा विश्वेचा मळ तयार करता येणे शक्य नसते. जीवाचा ओडीदर संलग्न तोहि जीवाचे पाहून विश्वमळ तयार करतो, त्यामुळे त्याजवळील सामर्थ्य तर कमी होतेच पण त्याजवळ असलेला 'तुल्य' प्रकाशहि बराच कमी होऊन तो 'अंश' प्रमाण राहतो, म्हणजे त्या प्रकाशाचा केवळ एक अंशच भाता त्याजवळ शिल्लक उरतो. (मुख्य : तुल्य : अंश : रश्मि : वि. १). इतिस्वरूपातून विभागल्यावर संलग्नच्या ठिकाणी असलेल्या प्रकाशाला 'मुख्य' हे नाव दिले तर आदिमळ लागल्यानंतर त्याजवळ उरणारा प्रकाश 'तुल्य' म्हणजे पूर्वीइतकाच पण किंचित न्यून असतो हे येथे लक्षात ठेवले पाहिजे.

विश्वमळानंतर

विश्वमळ रचून जीव त्यात शिरून तादात्म्य पावल्याबरोबर लागलीच तो मळ त्याला दिसेनासा होतो, तो अदृश्य होतो. म्हणूनच त्याला 'गंधर्व-नगराकार' (संस. १९) असे म्हटले आहे. अंतराळातील 'गंधर्वदेवता' स्वस्थेने व सहज लीलेने अकस्मात अपूर्व नगराची रचना करतात आणि ती नगरे कणाबात नाहीमीहि होतात, त्याप्रमाणे पूर्वी या स्वरूपात नसलेला मळ

१. 'रश्मिती म्हणजे सती : विंग म्हणजे गती : तादात्म्य म्हणजे रती
ब्रूते म्हणजे मळाचे जातमळे दर्शन : ते सचचि जब आणीके मळी तादात्म्य
होय : एणेचि क्रमे अवघे जाणावे ' (ल. रथ. संस. १७)

२. ' मग अंश म्हणितला तो विश्वमळेसी ' (वि. ४. १)

३. ' गंधर्व नगराकार हे उपपत्ति अर्थसिद्धीलागी : यथा ते दिसे
सवेचि नाही होय ' नव्हते दिसे : तैसा प्रपंच सृष्टिकाळी नव्हता रचे ' (ल. रथ. संस. १९)

ऊर्फ सूक्ष्म प्रपंच जीव अकस्मात् तयार करतो, पण त्यात तद्द्वय होताच तो तात्काळ अदृश्य होतो. म्हणून जीवाला, आपण उघडे आहोत असे पुन्हा वाटू लागून नवीन वस्त्राची इच्छा होते, आणि तीहि त्याच्या अधमतीमुळे खालील देवतेच्या मळरूपी वस्त्राची इच्छा होते. (पुन्हा त्याच देवतेचा मळ तयार करण्याची अधोगामी जीवाला एक तर इच्छाच होत नाही आणि झाली तरी मायादत्ततामर्ष कमी झाल्यामुळे त्याला तोच मळ पुन्हा तयार करता येत नाही.) सर्व मळांची रचना होताना असे घडते. या सामान्य नियमानुसार, जीव विश्वमळात तादात्म्य पावताक्षणीच तो मळ त्याला दिसेनासा होतो. त्यामुळे आपण उघडे आहोत असे त्याला वाटू लागते आणि म्हणून खालील अष्टभैरव देवतांच्या मळरूपी वस्त्राची तो इच्छा करतो.

अष्टभैरवांचे प्रकृतिमळ

परमेश्वरप्रवृत्तीमुळे मायेने जीवाला लाबलेला आदिमळ हा प्रापंचिक नसतो, तर जीवस्वरूपाचा अज्ञानरूप दोषच त्या मळाच्या रूपाने आकारलेला असतो. विश्वेचा मळ हा प्रापंचिक म्हणजे अष्टभूतांचा असतो त्यादि तो केवळ कारण-भूतांचा असतो. पण अष्टभैरव व त्याखालील सर्व देवता यांचे मळ मातृ कारणभिन्नमळ प्रपंचाचे असतात. या अष्टभैरवांच्या मळाना 'प्रकृतिमळ' असे म्हणतात. (मग जीव .. अष्टधा प्रकृति रची : संस. २०). कारण, आपल्या ठिकाणी एक प्रधान व सात आनुवंशिक भूते धारण करण्याचा त्यांचा जो स्वभाव त्याला 'प्रकृति' असे नाव आहे. त्यावरून त्यांच्या मळानाहि 'प्रकृतिमळ' असे नाव मिळाले आहे.

अर्थात्, एकेका भैरवाचा मळ तयार करण्यासाठी, इतिमायास्वरूपाचे असलेल्या जीवाला प्रत्येक भैरवस्वरूपीहून एकेक अष्ट (= १ प्रधान + ७ आनुवंशिक मिळून ८ भूते) अशी ८ जुटे (= ६४ भूते) मायादत्तताम-

१ 'विश्वमळ केला मग येऊ करावा देसी बुद्धि उघडली ते का : ना रचिला : आतु रिगाला सादात्म्य पावला ' आण तयाचे न देखोचि : आपणवाते उघडे दोखलें : मग दुसरा केला ' (वि . अ. १२).

२. 'तर प्रकृति म्हणजे स्वभाव : तोचि अष्टभैरवांचा : त्याचा स्वरूपी एक प्रधान मात आनुवंशिके प्रेमी अवधीचि आठ भूते असत ' त्या अष्टभैरवांचा स्वभावाते प्रकृति म्हणितले म्हणोनि तोचि न व तयाचेया मळासि जाके ' (ल. व. संस. २०)

म्हणजे आणखी लागतात. या आठ जुटांचा कर्दम होऊन त्यापासून एका भैरवाचा मळ तयार होतो. अशा रीतीने आठहि भैरवांचे मळ जीवाकडून एकाच वेळी एकदम तयार केले जातात. अर्थात्, त्यासाठी प्रत्येक भैरवस्वरूपातून एकाच वेळी ८ जुटे (= ६४ भूते), अशी आठहि भैरवस्वरूपातून ६४ जुटे (= ५१२ भूते) आणली जातात. त्यापासून आठहि भैरवांचे मळ एकाच वेळी तयार केले जातात व त्या सर्वात जीव पृथक्त्वाने पण एकाच वेळी व्यापतो, म्हणजे आठआठ जुटांच्या सांघाताने तयार झालेल्या प्रत्येक भैरवमळाच्या आठआठ संदीत छिन्नितो व तेथेच तो रममाण होतो, म्हणजे जीव हे व्याठडि मळ एकाच वेळी सावून घेतो. (...अष्टवा प्रकृति रची : तियेमागी रीगे : तादात्म्य होए : संव. २०). या प्रकृतिमळात रममाण होता-
अणीव जीवाला आपणच 'प्रकृति' आहोत असे वाटते. (प्रकृतिरहं देवे भूते : संव. २०).

प्रकृतिमळ लागताच जीवस्वरूप पुन्हा एकदशांशाने संकुचित होते; म्हणजे विश्वमळ लागल्यावर ५०० कोटी योजनमथदिने आवरले गेलेले जीवस्वरूप आता ५० कोटी योजने म्हणजे आठभैरवांच्या व्यपक ११रूपा-
एवढे संकोचून राहते. या प्रकृतिमळाचा वर्ण पांडरा आहे. भैरवांच्या मळा-
जवळ, पिंडस्थान इत्यादिकांचाहि वर्ण तोच असतो. (वि. १७). हे मळ लाग-
ल्यावर जीवाजवळचे मायादत्त मळरचनासामर्थ्य पुन्हा कमी होते. जीवाचे पाहून संकश्रद्धि प्रकृतिमळ रचतो. ते रचल्यावर त्याजवळचे रचनासामर्थ्य व प्रकाश दोन्ही कमी होतात. आता त्याजवळ कक्त 'रश्मि' प्रमाण, म्हणजे अवलंबित होण्यापूर्वी सूर्याच्या रश्मीजवळ जसा सौम्य प्रकाश असतो तसा, राहतो. (वि. २). सृष्टिकाषाणावर प्रतिबिंबित होणाऱ्या 'स्पष्टरश्मि' सूर्य-
प्रकाशासारखा तो मेव असतो असेहि म्हणता येईल. (वि. ३).

१. 'पृथ्वीचा डाव ते प्रधान : सात अनुवर्गिके : ऐसे एकी भूती जाठ : सग ऐसेवा जाठी एक मळ : सग ऐसेवा जाठा मळी रचे ती प्रकृतिमळ : प्रकृति एकेकी मळी जोसह भूते : प्रकृति पृथक् मळी जीव एकत्र काळवळा जसे' (क. स्व.संत. २०).

२. 'आन रश्मि तो प्रकृति मळेसो : ते चौथी अवस्था' (वि. बं. २)

३. 'स्पष्टी रश्मि : म्हणजे रक्ती कैसा प्रकाश जसे तैसा संकश्री प्रकृतिमळ लागल्या रश्मिते आणास' (वि. बं. ६)

शेषशय्याब्रह्मादिकांचे विकृतिमळ

अष्टभैरवांच्या प्रकृतिमळानंतर खीव शेषशय्या व ब्रह्माविष्णुमहेश या देवतांचे व त्यांच्या परिवारांचे विकृतिमळ तयार करतो (मग खीव... अनेकथा विकृति रची : सं. २१). प्रकृतिमळानंतर प्रथम तो शेषशय्याचा मळ करतो; नंतर ऊचादिकमाने त्याच्या सखाळस परिवाराचा करतो. त्यानंतर ब्रह्माविष्णुमहेश या तिन्ही देवतांचे मळ पृथक् पण एकाच वेळी तयार करतो; कारण या तिन्ही देवता 'समान' (वि. ३५) आहेत, म्हणून त्यांचे मळहि समान आहेत. तदनंतर, या तिन्ही देवतांच्या परिवारांचे मळ तयार करावे लागतात. तेहि समानस्थाने, म्हणजे असे की, ब्रह्माविष्णुमहेशांच्या मळानंतर एकाच वेळी त्यांच्या पत्नींचे; मग एकाच वेळी त्यांच्या प्रचानांचे; अशा क्रमाने शेवटी एकाच वेळी त्यांच्या दारवंटेकारांचे. असे या तिन्ही देवतांचे व त्यांच्या परिवारांचे मिळून ९ कोटी देवतांचे मळ खीवाळ कावून घ्यावे लागतात.

एकेका भैरवाच्या प्रकृतिमळ हा आठभाठ जुटांचा (=६४ भूतांचा) असल्याचे आपण पाहिले. बापुदील प्रत्येक मळ तयार करताना प्रत्येक वेळी मागील मळाला लागलेल्या जुटापेक्षा आठभाठ पटींनी उपास्त जुटे एकत्रित आणून खीवाळ त्यांचा कर्दम करावा लागतो. उदा : शेषशय्याच्या मळाची जुटे ही भैरवाच्या मळाला लागलेल्या जुटापेक्षा आठ पटींनी अधिक असतात. म्हणजे शेषशय्याच्या मळासाठी ६४ जुटांचा (=६४ भूतांचा) कर्दम करावा लागतो; त्यानंतर त्याच्या राणीच्या मळासाठी ६४×८=५१२ जुटे (किंवा ४०९६ भूते); त्यानंतर प्रचानाच्या मळासाठी ५१२×८=४०९६ जुटे (किंवा ३२७६८ भूते) लागतात. असे अनुक्रमे शेषशय्याच्या सगळ्या परिवारांचे, त्यानंतर ब्रह्माविष्णुमहेशांचे व त्यांच्या परिवारांचे मळ तयार करतो. 'समान' असलेल्या अष्टभैरवांच्या मळाना जशी सारलीच जुटे लागतात त्याप्रमाणे समान असलेल्या ब्रह्म विष्णुमहेशांच्या, त्यांच्या पत्नींच्या

१. 'विकृति ते शेषशय्या ब्रह्मादिकाते म्दणितळे : एवं विकृतिशब्दे विचित्र : तेचि सत्त्वा कळ नळ कोळी भेद आणजे मा तर पेळा तिहिचि मळ कैसे केळे : ना तिही मळांचा एकत्व करून वे : तयासाग तयांसिया तिही शिवाचे प्रकृति वेळ वे : वेतोचि दारवंटेकारपयंत जाणावे (क.व.सं. २१)

बगैरे मळांनाहि साखीच जुटे लागतात. कारण, त्या तिघातिघांचे मळ एकाच वेळी समानत्वाने तयार करून जीव त्यात पृथक्पणे स्थापतो. शेषशय्या व ब्रह्माविष्णुमहेश यांच्या योग्यातील देवतांच्या या सर्व मळांना 'विकृति' मळ असे नाव आहे. कारण एवढेच की, हे सर्व मळ विचित्र प्रकारचे (आडेभरडे) व विचित्र घणांचे असतात. त्यांच्यात तलमभरडेपणा फार म्हणून विचित्रता म्हणजे 'विकृति'हि फार असते. या मळांचा रंग स्थूल मानाने 'माजिष्ठ' म्हणजे लाळ आहे. (वि. १७) अर्थात्, या सर्व देव-साखी अर्थात् स्वरूपे, ब्रह्मादिका मूर्ति, पिंडस्था बगैरेचाहि वर्ण लाळच आहे. शेषशय्या व त्याचा परिवार यांचे मळ तयार झाल्यावर, तत्पूर्वी संलग्नवळ असलेला 'रहिम' प्रमाण प्रकाश आता पूर्णपणे नाहीसा होतो. यानंतर संलग्नवळ किंचित् ज्ञानलेरीज करून पंचप्रकारांमैकी काहीच राहत नाही.

मागील मळापेक्षा पुढील मळ अधिकाधिक घोडर (मट्ट, जाडाभरडा) होत जातो, यात आश्चर्य नाही. कारण असे की, मागील मळापेक्षा पुढील मळासाठी लागणारी जुटांची संख्या आठपटींनी अधिक असते, तेव्हा मागील मळापेक्षा पुढील मळ आठपटींनी घोडर असणारच. शिवाय, जीवाच्या ठिकाणी असलेले मळरचनेचे मायादत्त सामर्थ्य हेहि क्रमाक्रमाने कमी कमी होत जाते आणि त्याचे मतिप्रय मात्र वाढत जातात. त्यामुळे जीवाकडून पूर्वीप्रमाणे मळरचना होऊ शकत नाही. आपल्या तादण्यात अत्यंत तलम वळ विणणारा साळी म्हातारा झाला म्हणजे आडीभरडी वळे विणायला लागतो. कारण तलम वळे विणण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी आता राहत

१. ' विकृति म्हणजे विचित्र : एव भूतजागोत्रीतच मायासामर्थ्ये मळपरतने विचित्र वर्ण वीति : मागिळा पासौनि . आठांच्या भूतांचेया विकारे संपूर आन धोंगडे मायेचेनी सामर्थ्ये जीव रची ' (ल. रं. सप्त, २१)

२. कित्येक महानुभावांच्या मते भैरवमळ लागल्यानंतर संलग्नवळ राहिलेला रहिमप्रमाण प्रकाश शेषशय्याब्रह्मादिकांच्या योग्यातील देवतांचे मळ लागल्यावर पूर्णपणे नाहीसा होत नाही, तर शेषशय्यापासून झालील सर्व देवतांचे मळ लागल्यावर नाहीसा होतो अर्थात्, कर्मसूभीतील शेषदची देवता जी दक्षिणी तिचा मळ लागला म्हणजे संलग्नवळचा सर्व प्रकाश पूर्णपणे नाहीसा होतो.

नाही. जीवांचीहि स्थिति अशीच असते. म्हणूनच त्याने तयार केलेले देवतांचे मळ उत्तरोत्तर अधिकधिक घोघर असतात.

इंद्रादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंतचे विकृतिविकृति मळ

धरीलप्रमाणेच पुढील सर्व देवतांचे मळ जीव क्रमाक्रमाने तयार करतो. इंद्रादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंत एकंदर देवता ७२ कोटी आहेत. ब्रह्मादिकांचे व त्यांच्या परिवारांचे मळ तयार झाल्यावर इंद्रादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंतच्या ७२ कोटींचे मळ जीव तयार करतो. एकूण ६१ कोटी ११ लक्ष ९ देवतांचे मळ जीवाला स्वतंत्र रीत्या व क्रमाक्रमाने तयार करावे लागतात. इंद्रादिकापासून तो पुढील सर्व देवतांचे मळ 'विकृतिविकृति मळ' म्हणून संबोधले जातात. कारण, त्या मळाचे स्वरूप अतिशय विचित्र आहे. या देवतांच्या मळांचा वर्ण कृष्ण म्हणजे काळा आहे. अर्थात्, त्यांची अभ्यक्त स्वरूपे, त्यांच्या ब्रह्मांडस्था, पिंडस्था इत्यादिकांचाहि वर्ण काळाच आहे. अशा रीतीने जीव सगळ्या देवतांचे मळ तयार करतो. शेवटी यक्षिणीचा मळ लागल्यानंतर जीवाचे स्वरूप यक्षिणीच्या अभ्यक्त स्वरूपाएवढे म्हणजे ५०० योजनेपर्यंत संकुचित होते. जीवाबरोबर संलग्नहि सेवकांचा संकोचला जातो. मूळ १०० ब्रह्मांडाएवढे विशाल असलेले जीवस्वरूप शेवटच्या यक्षिणीचा मळ लागल्यानंतर ५०० योजनेच राहते हा त्याचा केषदा अभ्यापात व संकोच म्हणायचा [म्हणूनच

चैतन्याविद्या साळे : आवगते आग निर्वाळे

मग विश्रायेशने आढाळ लेळे : निराधार तो

१. 'का जे उत्तरोत्तर कामावणूक म्हणजे भूतकर्तव्यता; तथा मळकर्तव्यता: योगी; सामर्थ्य बुद्धिबल' का जे - नीच तब तब भोगजे : का जे : नीच तब तब तोकडे : ' (छ.व.सं.स. २२), 'जैसा तो ताकड्या दशेसी नवी वृष्टी अति संपूर तनु काते : तयाचे अति संपूर वक्ष बहुता मोलाचे होय : मग तोच कातेया तीसरीवे चवथीवे अवस्थेसी जडरस पावे : तब वृष्टीहि मंद होय : आन झालाचे कोमळस्य जाळनि निबर होती : तयातब मागिला वखासारखे संपूर तनु न कातवे . तयाचे वक्ष बोंगडे मोळहीन होय ' (सदर.)

२. 'विकृतिविकृति येणे करुनि इंद्रादिका जालुपी चारी स्थाने कव-
झीडी' (छ.व.सं.स. २२)

अभ्यक्ताचा वर्तु सारी : महंतत्वाची खुली घरी
 खोलाळ के हातिरी : पंचमुताची
 भरी तन्मात्राची कोव : के विषयांचे दीव
 ते अवगती सरव : तोचि जाणे (उद्द.गी.६०१-६०६)

असे भास्करभट्टाने मळामुळे होणाऱ्या जीवाच्या अचोगतीचे मार्मिक वर्णन केले आहे। मागील मळापेक्षा पुढील मळाच्या रचनेसाठी आठआठ पटींनी अधिक भूते लागतात हे प्रमाण कव्यात घेतले तर शेवटच्या यक्षिणीच्या मळासाठी किती भूते लागत असतील याची गणनाहि करवत नाही।

मळामध्ये जीवाचा व्याप कसा असतो ?

मळरचनेचा मुख्य हेतू देवतेला जीवाचे मळाघार दर्शन थावे हा असल्यामुळे त्या त्या विशिष्ट देवतेचा मळ तयार झाल्यावर त्या ठिकाणी असलेल्या आठ संदीत जीवस्वरूप व्यापले पाहिजे. उदा: विश्वमळाच्या वेळी ते प्रधानभूताच्या संशोषदील व्यापते. पण भैरवाचा मळ तयार झाल्यावर आठ जुटांनी मिळून तयार झालेल्या त्या मळाच्या आठ संदीत ते व्यापते. याचे कारण असे की, भैरवदेवता जुटेच पाहू शकतात. भैरवमळासाठी लागलेल्या आठ जुटांचा एक विटोळा, असे ८ विटोळे मिळून पुढील देवतेचा मळ तयार होतो, तेव्हा त्याच्या आठ संदीत जीव व्यापतो. कारण, तरच तो त्या देवतेला दिसू शकेल. याप्रमाणे क्रमाक्रमाने सर्व देवतांच्या मळाच्या बाबतीत तो करतो. यक्षाच्या मळासाठी लागलेला एक विटोळा, असे आठ विटोळे मिळून यक्षिणीचा मळ तयार झाल्यावर त्याच्या आठ संदीत जीव व्यापतो. शारांश, मळात व्याप घेताना जीवस्वरूप प्रत्येक वेळी भूतसंदीत न व्यापता, पूर्वीच्या मळासाठी लागणारा एक विटोळा, असे ८ विटोळे एकत्रित घेऊन नवी साधात होतो त्याच्या आठ संदीत तो 'होण्याच्या' भावाने व्यापतो

१. 'मळी जीवाची होण्याची व्यापव्यवस्था केली असे' का जे मळी अच-
 गतित्व भोगला व्याप जालेला बाचांनी सकळा देवतांचेवा दर्शनाली जीव अहे नव्हती'
 (प्रब. शो.). केवळ वाहेरून असलेल्या व्यापाळा 'होण्याचा' व्याप असे म्हणतात;
 तर अंतर्बाह्य व्यापाळा 'कडतरून' किंवा 'स्वरूपधर्माचा' व्याप असे नाव देतात.
 मदीतीक रीतीत असलेला पाण्याचा व्याप हा 'होण्याचा' व्याप असतो तर विजेच्या
 दिव्यात प्रकाशाचा व्याप 'कडतरून' किंवा 'स्वरूपधर्माचा' असतो.

त्यामुळे तो त्या त्या देवतेच्या व्यक्त होऊ शकतो—दिसू शकतो. देवतांना जीमस्वरूपी असलेले आपल्या वरील देवतांचे मळ दिसू शकत नाहीत हे यावरून लक्षात येईल.

मळांची निरनिराळी नावे

‘मळ’ आणि ‘सूक्ष्म प्रपंच’ ही दोन्ही एकाच वस्तूची पर्याय नावे आहेत, आदिमळादिकरून सर्व मळांना ‘अविद्या’ असेही कधीकधी म्हणण्यात येते. ‘कार्यअविद्या कारणअविद्येचा ठाड विलया वाट’ (संहा. १. ७); ‘चैतन्यानुभूती जीवी जीवभूत अविद्या असे’ (वि. ८); ‘अविद्या अविद्येसि कारण’ (वि. ११) इत्यादि वचनांत अविद्या शब्द मळाच्याच अर्थाने कापरलेला आहे. एकंदर मळरचनेत स्पृष्ट नियम असा की, वरील मळ लागल्या-वाचून खालील मळ लागत नाही. (परंतु प्रपंचासि कारण १-वि ११) उदा. आधी आदिमळ, मग विश्वमळ; विश्वमळ लागल्यावर मग भैरवाचे मळ येते. तेव्हा या दृष्टीने वरील मळ हा नेहमी खालील मळाला कारण असतो, (यवनंतर यद् दृश्यते तत्तस्य कारणम् : वि ११) हे दिसून येईल. या अर्थाने वरील मळाला ‘कारणमळ’ किंवा ‘कारणअविद्या’ असे म्हणतात, तर त्यानंतर लागलेल्या खालील मळाला ‘कार्यमळ’ किंवा ‘कार्यअविद्या’ असे म्हणतात. (संहा. १. ७). उदा. आदिमळ हा ‘कारणमळ’ तर विश्वमळ हा ‘कार्यमळ’; विश्वमळ हा ‘कारणमळ’ तर अष्टभैरवांचे मळ हे ‘कार्यमळ’ येते. तेव्हा यादृष्टीने यक्षिणीचा मळ खेरीब करून बाकीचे सर्व मळ हे कारणमळ होत; आणि यक्षिणीसहित सर्व देवतांचे मळ कार्यमळ होत.

शोषेपरत्वे पर्याय नावे

शोषेपरत्वे मायेच्या मळाला आदिमळ; विश्वेच्या मळाला विश्वमळ; अष्टभैरवांच्या मळाला प्रकृतिमळ क्षीराब्धि व सत्यकैलासवेकुंठ या स्थाना-

१. ‘अविद्या म्हणजे धिम्ह : परं देवतेसारखा वर्ण : येणे जागारे म्हणजे तेणे मळावेनि आधारे हेवले ओळखी जीवाची : कां देवतेचे मळाभार ज्ञान : येवे ‘अविद्या’ मळाते म्हणितले’ (क.व.संहा. ६)

२. ‘अविद्या म्हणजे काह’ ना ‘मळाते अविद्या म्हणितले’ (वि. ४. ८)

३. ‘आदिमळाते अविद्या म्हणितले ... का मळातेहि अविद्या म्हणितले’ (वि. १५. १९.)

तील देवतांच्या मळांना विकृतिमळ; आणि स्वर्ग, अंतराळ, अष्टौदेवयोनी व कर्मभूमि या स्थानातील देवतांच्या मळांना विकृतिविकृतिमळ म्हणतात हे वर आलेच आहे. याच मळांना अनुक्रमे विदेहमळ; देहमळ; अंतःकरणमळ; इंद्रियमळ व विषयमळ अशीहि नावे आहेत. परमेश्वरप्रपुष्टि जाणून जी माया जीवाला आदिमळ कायते तिला 'विदेह' असे नाव असल्यामुळे तिने कायतेच्या आदिमळाकाहि 'विदेहमळ' (विद्या. मा. १५, २१; संह. ५, १) असे म्हणतात. विश्वेच्या प्रकाशस्थेला 'देह' असे नाव आहे, कारण एकेका प्रकाशातील सर्व जीवमात्रांच्या देहाला तिचाच आधार असतो. त्यामुळे विश्वेच्या मळााला 'देहमळ' (विद्या. मा. १४, २०; संह. ४, ५) हे नाव दिलेले आहे. अष्टभैरवांच्या प्रकृतिमळांना 'अंतःकरणमळ' (विद्या. मा. ११, १९; संह. ३, ४) म्हणण्याचे कारण असे की, या देवतांना पदार्थसंयोग नसताहि अंतःकरणद्वारे आनंद होतो, म्हणून त्या देवतांना व त्यांच्या मळांना 'अंतःकरण' म्हटले आहे. क्षीराब्धीतील शेषशय्या व सम-कैलासपैकुंठातील मृगाविष्णुमहेशादि देवतांच्या विकृतिमळाला 'इंद्रियमळ' (विद्या. मा. १६, १८; संह. ९, १) म्हणतात, कारण या देवतांना प्रत्यक्ष पदार्थसंयोग न करताहि त्यांच्या स्मरणाने इंद्रियांर्ष्यो द्वावा गोडी उपभोगता येते. अर्थात्, प्रथम गोडी कापच होते ती इंद्रियांच्या ठिकाणी. याच्या उलट स्वर्ग, अंतराळ, अष्टौदेवयोनी व कर्मभूमि या स्थानातील देवतांना प्रत्यक्ष पदार्थसंयोगानेच गोडी वाटते, आवापल्या झिर्याची हे संज्ञारूढ होतात, प्रत्यक्ष संभोग व बाह्यरमण करतात म्हणून त्यांना गोडी प्राप्त होते. 'लौकिके भुक्ति क्षिया आति परि संज्ञारूढता नाही' (वि. मा. १७७) म्हणजे प्रज्ञा-

१. 'विदेह : तिथेच्या मळ : म्हणजे मायेच्या मळ : आयमळ ' (क. वं. संह. ५)

२. ' देह म्हणजे विश्वेचा मळ : अवघेया देहासि आदि : म्हणजे सकळ मळासि कारण म्हणै नि : पकीकळीनि तरि सेवट म्हणजे विश्वेचे देह सकळाचेया देहासि आचार म्हणैनि तिथेते देह म्हणितळे ' मग तेणे संयोगे मळासि देह म्हणितळे ' (क. वं. संह. ४)

३. ' अंतःकरण बरीला आठते . अंतर आनंद इंद्रियद्वारा नाही ' (सदर. १)

४. ' इंद्रिय म्हणजे प्रकाशरूपता ज्ञान : पदं जया इंद्रियाचा जो विद्यो तयाचे ज्ञान : म्हणजे अधिष्ठानद्वारे अनुभव तो इंद्रियाचा ठाव होय : पदं आठरण केकेया पदार्थ योग नसता इंद्रियद्वारे गोडी ये : म्हणैनि इंद्रिय म्हणितळे ' (क. वं. संह. २)

५. ' लौकिक म्हणितळेया मृगादिकशेषशय्यापर्वत क्षणाये ' (क. वं. न. म्या. ३)

दिक् शेषशय्यांना खिथा आहेत पण त्यांच्यावर ते यंत्रारूढ होत नाहीत. याच्या उलट स्वर्गादिकापासून खालील देवतात विषय पार हे दृश्यात येईलच, याच कारणामुळे शेषशय्याब्रह्मादिकांना व त्यांच्या मळांना 'इंद्रिय' आणि स्वर्गापासून खालील देवतांना व त्यांच्या मळांना 'विषय' (विद्या.म.११,१७;संहा. १) अशी नावे मिळालेली आहेत.

धातु : भूते : तत्त्वे

मळांना 'धातु' मळ, 'भूत' मळ, आणि 'तत्त्व' मळ अशीहि नावे आहेत. किंवा धातु, भूत व तत्त्व हे मळांचे तीन थोवे आहेत असेहि म्हणता येईल. (धातु : भूते : तत्त्वे : याच्या तन्मात्रा तो सूक्ष्म प्रपञ्च बोलिजे : वि. ५८). धातुमळ हे नाव आद्य व विश्वमळाला आहे. धातुवरील कलंकप्रमाणे जीवस्वरूपाचा अज्ञान दोष आदिमळाच्या रूपाने व्यक्त होतो म्हणून आदिमळाला आणि कारणभूतांचा पीतवर्ण विश्वमळ हा सर्वश्रेष्ठ सुवर्णधातूप्रमाणे असतो म्हणून विश्वमळालाहि धातुमळ असे म्हणतात. भूतमळ हे अष्टमैरवांच्या मळांचे नाव होय, कारण त्यांच्या मळासाठी भूतजुटे लागतात. भूतांना कित्येक जण तत्त्वे म्हणतात. अशा अनेक तत्त्वांनी मिळून खालील देवतांचे मळ तयार होतात. म्हणून अष्टमैरवांखालील सर्व देवतांच्या मळांना 'तत्त्व' असे नाव मिळाले आहे.

परशरामंत्रांनी मळांच्या थोव्यांचा हा क्रम उलट लावला आहे. त्यांच्या मते तत्त्वभूते म्हणजे सारभूत अशा कारणांचा विश्वमळ आणि इतर मळ लागायला कारण म्हणून सारभूत अथवा तत्त्वभूत असलेला आदिमळ हे दोन 'तत्त्वमळ' होत. आठआठ कारणमिषसमळ भूतांचा (=जुटांचा)

१. 'सरि वरिळाखा डाह विषयपदार्थ देखत असो की ... एव इंद्रादिकावरुते ब्रह्मादिकाशेषशय्यापर्यंत तर विषयपदार्थ म्हणजे चौघांचिया चान्ही खिया : तो खेळ म्हणजे तया फळियाची इच्छा : याचौनि भोग तो आनंद : इंद्रादिकाचे यासारखी यंत्रारूढता नाही :' (क. वं सहा २)

२. 'धातु म्हणजे विश्व : भूते अष्टमैरव : तत्त्वे शब्दे ब्रह्मादिकाखालुते परंपरा कर्मभूमीपर्यंत' 'दुसरा अर्थ : धातु शब्द चैतन्याचा मळ : तया विश्वेचा : भूते शब्द अष्टमैरवांचे मळ : तत्त्वे शब्दे खालील अवधियांचे मळ' (वि. स्थ. ५८)

मळ म्हणून व्यष्टमैरवांचे मळ 'भूतमळ' होत; आणि शरीरातील अनेक धातुप्रमाणे अनेक जुटांचे, शेषशर्यापासून तो यक्षिणीपर्यंतचे सर्व मळ 'धातुमळ' होते. कर्मभूमीकडून खरपर्यंत देवताध्वज पाहू गेल्यास प्रथम धातुमळ, मग भूतमळ व शेवटी तत्त्वमळ असा क्रम येईल.

दुसरे असे की, या सर्व सूक्ष्मप्रपंचाला अथवा मळांना 'तन्मात्रा' असेहि म्हणले आहे. (वि. ५८). याचा अर्थ असा : मात्रा म्हणजे मर्यादित, मालख्या मळापेक्षा वरील मळ हा आठ पटींनी संपूर्ण असतो. या न्यायाने खालील देवतेचा (उदा : यक्षिणीचा) मळ जर 'तत्' तर वरील देवतेचा (म्हणजे दक्षाचा) मळ त्याची 'मात्रा' होई. आणि वरून खाली पाहू लागलो तर योदेपरत्वे, वरील योम्यातील देवतांचे मळ 'तत्' आणि त्या खालच्या योम्यातील देवतांचे मळ 'मात्रा' होत; कारण वरील योम्यातील देवतामळापेक्षा खालील योम्यातील देवतामळामुळे जीवस्वरूप दर्शाने मर्यादित होते, हे आपण पूर्वी पाहिलेलेच आहे.

सूक्ष्मप्रपंचरचनेनंतर

अशा रीतीने सर्व देवतांचे मळ लागले म्हणजे सूक्ष्म प्रपंच तयार झाला, हा सूक्ष्म प्रपंच ऊर्क मळ म्हणजेच लिंगदेह होय. यक्षिणीचा मळ तयार होऊन जीवाला लिंगदेह प्राप्त झाला म्हणजे त्याकडवळीक मळरचनेचे मायादत्त सामर्थ्य पूर्णपणे संपते. परंतु अचमतीमुळे जीवाच्या ठिकाणी मळरचनेचा अभ्यास मात्र कायमच असतो. जीवाला स्पृष्ट प्रपंचात घातल्या- वाचून त्याचा हा अभ्यास नाहीसा होत नाही. जीवाला स्पृष्ट प्रपंचात घातून

१. 'दुसरी बासना : धातुपांढ्रे शेषशर्याखालुते : भुते शब्दे व्यष्टमैरव : तच्चे शब्दे विश्व : हे रुची परवारामबास' (वि. स्थ. ५८)

२. 'तन्मात्रा म्हणिलेला...खालील मळ तनु आणि वरील मळ मात्रा : केसेवि यक्षिणीपर्यंत जाणावे' (वि. वं. ५८)

३. 'तनु शब्द लिंगदेह : म्हणजे तपसू : तर संया नवा तनूत संकोच केसा वा : ना : प्रथम आद्यमळ दहा मळांचे : हे एक तनु : त्याच्या संकोच विश्वमळ एक प्रज्ञा... एणेच प्रकारे स्थानक्रमे दर्शाने संकोच' (सर्वर)

४. कित्येकांच्या मते मायादत्त सामर्थ्य जाताच जीवाचा अभ्यास देखीक नाहीसा होतो,

याचकडून ईश्वरप्राप्तिविषयक कामे घडून यावी हीच तर परमेश्वराची प्रवृत्ति असते. त्याचसाठी सृष्टीची रचना केली जाते. परमेश्वराची ही रचनेची प्रवृत्ति ओळखून माया जीवात्म्य आपले सामर्थ्य देऊन त्याचकडून सूक्ष्म प्रपंच तयार करून घेते व स्थूल प्रपंच आपण स्वतः तयार करते. सूक्ष्म प्रपंच तयार होण्यानंतर स्थूलाची रचना होऊन जीव बहुविध कर्मफलतः पातळ जायला किंचित् कालानवि लागतो. तोपर्यंत जीव मायास्वरूपाच्या आधारे असतोत. आता ही स्थूल प्रपंचाची रचना कशी होते ते पाहू.

स्थूलप्रपंच : परमाणूची रचना

सृष्टिरचनाकाळी मायास्वरूपाहून तीन प्रकारचे सामर्थ्य विभागते. एक सामर्थ्य प्रळरचनेसाठी जीवाला दिले जाते, दुसरे सामर्थ्य स्वतःच विश्वेच्या मझाहस्येसाठी कारणप्रपंच रचते व तिसरे सामर्थ्य स्थूलप्रपंच तयार करते. मायास्वरूपाधारे जीव विश्वमळ रचू लागला की भैरवस्वरूपी कारणपरमाणूसाठी अष्टभैरवस्वरूपाधारे असलेल्या आठही जुटातील कारणभूते निघूनम त्यांचा एक, अशी अनेक जुटे तयार केली जातात; आणि त्याच वेळी स्थूल प्रपंच परमाणूसाठी, प्रत्येक भैरवस्वरूपीच्या एक प्रधान व सात आनुवंशिक अशा पृथक् पृथक् होऊ शकणाऱ्या भूताना वाग देऊन त्यांचा एक, अशी अनंत जुटे मायासामर्थ्याकडून केली जातात, अर्थात्, यावेळी विश्वमळातील आणि कारण व स्थूल परमाणूसाठी तयार झालेल्या जुटातील भूते संस्वेने सारखीच असतात पुढे जीव भैरवांचे मळ तयार करतो त्यावेळी कारणपरमाणूसाठी तयार होऊन पडलेल्या आठ जुटांचा एक, असे अनेक विटोळे तयार होतात; तसेच स्थूलपरमाणूसाठी तयार होऊन पडलेल्या जुटातील प्रत्येक भैरवस्वरूपीचे एक, अशी आठ जुटे मिळून एक विटोळा, असे अनेक विटोळे तयार केले जातात. याप्रमाणे पुढीलपुढील देवतेचा मळ असतसा तयार होतो तसतसे इकडे आधीच तयार होऊन पडलेल्या आठआठ विटोळ्यांचा एक, पुन्हा त्या आठआठ विटोळ्यापासून एक, असे उच्चरोत्तर अधिकाधिक जोडर असलेले असंख्य विटोळे तयार केले जातात. अशा रीतीने शेवटी यक्षिणीचा

१. ही गेष्ट प्रावाहिक सृष्टिमंथी होय. मूळ सृष्टीच्या रचनाकाळी अष्ट सूक्ष्म-प्रपंच-रचनेनंतर बांकांना 'अवगळा' नामक विभागाला ठेवून तेमूळ अन्न-दानासाठी कर्मभूमीत नेले गेले. (पा. १८२ जोळी १८ ते पुढे आ.)

मळ तयार होतो तेव्हा, तत्पूर्वी यज्ञाचा मळ तयार झाल्यावर बनलेल्या विटोळ्यापैकी आठआठ विटोळ्यांना डाग दिला जातो. तोच एकेक कारण-परमाणू होय. या कारणपरमाणूपासून विश्वेची ब्रह्मांडरथा मूर्ति बनते. त्याच वेळी, यक्षिणीच्या मळानंतर स्थूल प्रपंचासाठी जे अनेक विटोळे होऊन पडले होते त्यातील आठआठ विटोळे मिळून एकेक स्थूल परमाणू बनतो. या स्थूल परमाणूच्या सांघातापासून सगळ्या भ्यक्त सृष्टीची रचना होते. अर्थात्, यक्षिणीचा मळ, कारण परमाणू व स्थूल परमाणूसाठी विटोळे ही एका वेळी तयार होतात. तदनंतर विश्वेची मूर्ति व स्थूल परमाणू ही एका वेळी तयार होतात.

अद्या रीतीने अगणित भूतजुटांच्या सांघातापासून तयार झालेला हा परमाणू केवढा असतो ? 'राईच्या आठव्या हिंद्याएवढा !' अथवा, खिडकीतून सूर्याकिरणांचे कवडसे पडतात ना ! त्या कवडप्यातून अनेक सूक्ष्म रजःकण हलस्ततः हलत असतात. त्यातील एका रजःकणाच्या तिळाभ्या (अथवा साठाभ्या) विभागाएवढा हा परमाणू असतो ! यावरून परमाणूच्या सूक्ष्मत्वाची कल्पना येईल, पण ज्या अगणित अविभाज्य भूतापासून हा परमाणू बनतो त्यांच्या सूक्ष्मातिसूक्ष्मत्वाची तर कल्पनाहि करणे कठीण आहे. तयार झालेल्या या परमाणूला 'साना प्रपंच' म्हणतात तर परमाणूच्या सांघाताला 'थोर प्रपंच' म्हणतात. देवतांच्या ब्रह्मांडरथा मूर्तीसाठी उपयोगात आणला गेलेला तो 'दिम्य प्रपंच' तर मनुष्यदेह आणि खालील नरकफळे यांच्या निर्मितीसाठी उपयोगात आणला गेलेला तो 'पार्थिव प्रपंच' होय. 'दिम्य प्रपंच' हा सुलभप्रधान तर पार्थिव प्रपंच हा दुःखप्रधान असतो.

प्रतीतीचे परमाणू

या दिम्य प्रपंचापासून जीव प्रतीतीचे परमाणू तयार करतो. त्या परमाणूच्या आवारे इंद्रादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंतच्या देवताफळ्यांना बीयाचे दर्शन अथवा प्रतीति होते म्हणून त्यांना प्रतीतीचे परमाणू म्हणतात. यक्षिणीचा मळ जेतल्यावर जीव प्रतीतीचे परमाणू तयार करतो व त्यात भ्यास होतो. हा प्रतीतीचा परमाणू दिम्य प्रपंचापासून तयार केलेला असतो हाच

त्याच्या विशेष होय. एरवी समळ परमाणूच्या रचनेसाठी जितकी भूते लागतात तितकीच याच्यासाठीहि लागतात अक्षिणीचा मळ घेतल्यावर इंद्रादिकांच्या फळियांना आपले दर्शन व्हावे म्हणून प्रथम जीव प्रतीतीचा एक परमाणू तयार करून त्यात म्यास होतो. नंतर अंतरालातील गंधवादि देवताफळियांना आपले दर्शन व्हावे म्हणून प्रतीतीच्या तीन परमाणूंचा भेंड तयार करून त्यात म्यास होतो. मग अष्टौदेवयोनीच्या देवताफळियांना आपले दर्शन व्हावे म्हणून प्रतीतीच्या पाच परमाणूंचा भेंड बनवून त्यात तो म्यासतो आणि तदनंतर कर्मभूमीच्या देवताफळियांना आपले दर्शन व्हावे म्हणून प्रतीतीच्या नऊ परमाणूंचा एक भेंड तयार करून त्यात तो म्यासतो.

महद्भूतांचा आवळा

अनेक परमाणूपासून तयार होणाऱ्या भेंडातील परमाणू एकत्रित करी राहतात, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. कदाः एका जुटात असलेली एक प्रधान व सात आनुवंशिक भूते ही एकत्रित येतात याचे कारण 'भूते कूटस्थानी व गुण उदकस्थानी' असून 'गुणांनी आवरावे व भूतांनी बसव्हावे' ह्या त्याच्या स्वरूपाच्या माध्यामुळे. अशी अनेक जुटे मिळून एक विटोळा बनतो. त्यातील जुटे एकत्रित राहतात याचे कारण असे की, मायासामर्थ्याकडून त्यांना बाग दिल्या जातो. परमाणूतील अनेक विटोळ्यांनाहि मायासामर्थ्याचा बाग असतो. पण परमाणू तयार होताच मायासामर्थ्य संपते. मग अनेक परमाणू एकत्रित राहून त्यांचा भेंड बनतो कदा ? याचा उत्तर असे की, मायेच्या मनोवर्माने पण महद्भूतांच्या सामर्थ्यामुळे त्या परमाणूंना 'आवळा' दिल्या जातो म्हणून ते एकत्रित राहतात. प्रत्येक भैरवस्वरूपाधारे ज्याप्रमाणे पाच भूते आणि तीन गुण असतात त्याप्रमाणे एकेक महद्भूतहि असते. हे महद्भूत इतर भूताप्रमाणे प्रापंचिक नसून सामर्थ्यरूप असते. एका भैरवस्वरूपाधारे जे प्रापंचिक भूत प्रधान असेल तेच महद्भूत त्या स्वरूपाधारे असते. अशा रीतीने आठ भैरवांच्या स्वरूपाधारे आठ महद्भूते असतात. त्यांचे मुख्य कार्य भेंडातील परमाणूंना 'आवळा' देऊन ती एकत्रित ठेवणे. देवतांच्या मूर्तीसाठी तयार झालेल्या परमाणूंच्या भेंडात ठेव या महद्भूताचे प्राधान्य असते. म्हणून तो 'दिग्' दिसतो ।

चतुर्विध कर्मफळे

अशा रीतीने तयार झालेली सृष्टि म्हणजे ब्रह्मांशात आस्थावर जीवोना भोगाची कागणारी चतुर्विध कर्मफळे होत. 'स्वर्ग : नरक : कर्मभूमि : मोक्ष : याते चतुर्विध कर्मफळं बोलिजे' (सप्त, २५). यापैकी स्वर्ग व मोक्ष ही देवताफळे होत. इंद्रादिकांपासून तो यक्षिणीपर्यंत देवतांच्या ब्रह्मांडस्थाना 'स्वर्गफळ' असे म्हणतात (इंद्रादिकांची फळे तो स्वर्ग बोलिजे : वि. मा. १७९) आणि ब्रह्मादिदेवतांपासून तो सर यापेपर्यंत देवतांच्या ब्रह्मांडस्थाना 'मोक्षफळ' असे नाव देतात. (कैलास : वैकुण्ठ तो मोक्ष बोलिजे : वि. मा. १७९). स्वर्ग व मोक्षफळे ही सुखवाचक आहेत. तथापि स्वर्गफळातील सुखभोग दुःखमिथित असतो; तथा किंवा तितक्या प्रमाणात मोक्षफळाचा सुखभोग दुःखमिथित नसतो. कर्मभूमि व नरक ही बाकीची कर्मफळे होत. 'कर्मभूमि' म्हणजे मनुष्यदेह, आणि 'नरक' म्हणजे मनुष्यदेहाखालील पशुतिर्यचादि सगळ्या पापयोनि, रौरवादि नरक वगैरे दुःखफळे. स्वर्ग, मोक्ष व नरक या तिन्ही फळात असतांना जीवाला नवीन कर्मनिष्पत्ति नसते तर केवळ मागील कर्मांचा भोग असतो. मनुष्यदेहात मात्र मागील कर्मांचा भोग असून नवीन कर्मनिष्पत्तिहि असते. (कर्मभूमि एक करीता एक नीमे एक त्रिकवे : स्वर्गा नरकी असे तेचि नीमे : वि. १०८). 'या सर्व कर्मफळात व्यापतांना जीव त्या कर्मफळातील परमाणूंच्या संदोसंदी व्यापतो. त्या कर्मफळात जीव व्यापतो त्याच्याशी तो साक्षात् होतो, म्हणजे आकाशने त्या कर्मफळाएवढाच होतो.

मूळ सृष्टीत मनुष्यदेह

पण, अगदी प्रारंभी परमेश्वराने जेव्हा मूळसृष्टि निर्माण केली तेव्हा

१. 'एवं ब्रह्मादिकांपासोनि चैतन्यपर्यंत न्यूनधिकेने मोक्षमि' (ल. वं. संस. २५).

२. 'कर्मभूमि म्हणजेति मनुष्यदेहवाचक : तर हेच नाव का जन्हेति : से मोगभूमीचे कामैक म्हणोति : मान सकळांची निष्पत्ति ते कर्मभूमिचि की' (ल. स्व. मस. २५)

३. 'एवं म्हणजेति मनुष्यदेहाखालुति जेतुकी पाप देहे : एवं पशु-तिर्यचादिक मग रौरवादिक : तथा चौकवी : मग जडत्व हा शेवट : एवं कर्मराहादींचे दुःखाचा' (ल. वं. संस. २५)

जीवांना या निरनिराळ्या कर्मफळांत घालण्याचे कारण नव्हते, कारण जीवा—जवळ मागील 'कर्म' अशी कोणतीच नव्हती. जीवाने कोणते तरी कर्म केल्याशिवाय एखादे बरेवाईट फळ त्याला मिळणार कसे ? तमोभागात पडून असलेल्या विचान्या निरानंद जीवाला आपला आनंद देण्यासाठी परमेश्वराने सृष्टीत आणले त्यावेळी कोणत्याचि कर्मापासून तो पूर्वपणे मोकळा होता, म्हणून स्वर्गनरकादि विवक्षित कर्मफळात त्याला घालणे शक्य नव्हते. पण परमेश्वराला सर्व जीवांना ज्ञान द्यायचे होते, म्हणून मूळ सृष्टीच्या प्रारंभी सर्व जीवांना परमेश्वराने मायेकडून मनुष्यांचे आणि तेहि पुरुषांचे देह दिले (कारण स्त्रीदेह देखील कृतकप्रचिच फळ आहे.) हे पुरुषदेह, परकी प्राणादिक सृष्टीत बसे मिळतात तसे, म्हणजे मातापितरांच्या छकडोगितसत्ता संयोग होऊन नंतर नऊ महिन्यांनी मातेच्या उदरी जन्माला बगे — अक्षरीतीने मिळणे अशक्य होते. कारण त्यावेळी मातापितर असणार कुठून ? म्हणून सर्वसमर्थ परमेश्वराने आपल्या लीलासामर्थ्याने त्यांना अनाजित पुरुषदेह दिले; आणि तेहि नाराजारा वर्षांचे. कारण, परमेश्वराचे ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी जीव कर्मभूमीत नुसत्या शुक्त मनुष्यदेहाने असून मागत नाही तर त्याच्या ठिकाणी बोधाधिकार असावा लागतो, हा बोधाधिकार बाय वर्षांनंतर येतो, म्हणून जीवोद्धरणेच्छु परमेश्वराने जीवांना बारावारा वर्षांचे अनाजित पुरुषदेह देऊन सर्वांना एकदम निर्माण केले.

मूळ सृष्टीतील हारनदानाचे कार्य

आणि लागलीच आपण स्वता अनेक अवतार धारण करून परमेश्वराने जीवोद्धरणकार्य सुरू केले. त्यासाठी जीवांना प्रथम ज्ञान देणे अवश्य होते. पण जीवाने मूळाधिकार संपादन केल्याशिवाय परमेश्वराचे ज्ञान त्याला होऊ शकत नाही; आणि मूळ सृष्टीच्या प्रारंभी हा अधिकार जीवाजवळ असणार कसा ! म्हणून कणवाळू परमेश्वराने जीवस्वरूपी असलेल्या सर्वाधिकारित्वाच्या आधारे त्याला ज्ञान दिले. परमेश्वराने जीवांना प्रथम शब्दज्ञान चारहि

१. ' मा तरि विना मूळाधिकारे प्रथम जीवासी ज्ञान परमेश्वराने कैसे दिवले या : ना तेव निरूपण : जीव सर्वाधिकार्या तिचे अधिकारी शब्देचि शब्दज्ञान दिवले ' (ज.व.पूर्वपीठिका)

पदार्थांचे वयार्थ ज्ञान हागितले; पण परमेश्वर कोण याची प्रतीति जीवांना येईना, म्हणून ज्ञानदाया परमेश्वरावताराने आपल्या विज्ञानसामर्थ्याने जीवांना कोही वस्तुकार दाखवून प्रथम आपणाविषयीचा मोठेपणा त्यांच्या ठिकाणी निर्माण केला आणि मग परमेश्वरावतार हाच परमेश्वर होय अशी प्रतीति त्यांच्या ठिकाणी आपल्या बोधसामर्थ्याने निर्माण केली, तथापि मूळ-चिकाराच्या अभावी जीवांना दिले गेलेले परमेश्वराचे हे ज्ञान त्यासजवळ स्वर वेळ टिकू शकले नाही. केवळ चारच घटक ते त्यासजवळ राहिले.

चार घटकांनी ज्ञान घरी मिळून गेले तरी त्याचा किंचित् संस्कार माण जीवाच्या ठिकाणी राहिला. आणि मग परमेश्वरज्ञानाच्या अभावी त्याच्या ठिकाणी अन्यथाज्ञान निर्माण होऊन बहुपदार्थातीत एकेकात्म्य तो बुसण्याच नावाने संबोधू लागला. म्हणजे असे की, जीवांना देवता, देवतांना परमेश्वर, परमेश्वराच्या जीव किंवा देवता म्हणू लागला अणि तदनुषंगाने अनेक कर्मांचे ठेकेल करू लागला, त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष या चतुर्विध कर्मफळांचे संस्कार निर्माण होऊ लागले. (अभ्युताचा अज्ञानी जन्मले चे अन्यथाज्ञान : ते स्वर्ग : नरक : कर्मभूमी : मोक्ष या चतुर्विधाचे आपणवीति असे : वि. ७). पहिल्या मूळ सृष्टीत जीवाने केवळ क्षांयंतुक कर्मे केली, या सृष्टीची कालमर्यादा म्हणजे सगळ्या जीवांना परमेश्वराकडून ज्ञान देऊन होईपर्यंत. हे ज्ञान देण्यासाठी जीवांना अवगळेतून कर्मभूमीत आणणे लागले व परमेश्वरानेहि कर्मभूमीत अवतार घेतले. पण मूळा ज्ञातातीत सर्व जीव कर्मभूमीत एकाच वेळी मावू शकत नाहीत.

१. 'घरी जीवासी कवण परमेश्वर देसी प्रतीति वैसेचि ना - तेम्हेळी विज्ञान-साधर्थ प्रकाशीनि आश्वर्य दाखवौनि आपणावरी कोरी आणिकी : तो माव बायका बाणौनि परमेश्वरे मधुप हांगतार तेणे शम्भूदारे बोधसत्वे परा संचरीने हा परमेश्वर देसी प्रतीति आणिकी' (क. वं पूर्वपाठिका)

२. 'चार घटिया बोधप्रकाश होता. तरी कवणे घरी बोध गेला : ना आप-सायाचि गेला : आ जे मूळविकारे रहावा तर तो कैचा ?' (सदर)

३. 'तिजुकाचि जीवरूप संस्कार जीवस्वरूपी कमदविका : तेणे पुढीका संस्कारासि कारणरूप बाला : ज्ञान तो बोध गेलेवा ज्ञानतुक संस्कारे अवःवृष्टि चतु पदार्थां आणिकाची नावे आणिकासि म्हणो जगले : ज्ञान तैताचि भाव अज्ञा करिता अनेक वेद पाळे :' (सदर)

म्हणून कर्मभूमीत जितके जीव मावतील तितकेच अवगळेतून प्रथम बाहेर आणले. त्यांचे निरनिराळे संघ करून त्यांना परमेश्वरावतारांनी ज्ञान दिले. तोपर्यंत इतर जीव अवगळेत होते. जीवांच्या पहिल्या योग्याळा ज्ञान देऊन झाल्यावर तो योग्य परत अवगळेत पोचविला व तेथून दुसरा योग्य कर्मभूमीत आणले. सर्व जीवांना ज्ञान देऊन होईपर्यंत हे असे चालू होते. त्यानंतर परमेश्वराने पहिल्या मूळ सृष्टीचा संहार केला.

अशा तीन मूळ सृष्टी

अशा तीन मूळ सृष्टि परमेश्वराने क्रमाने रचल्या. प्रत्येक सृष्टीत जीवांच्या ठिकाणी ज्ञानाचा संस्कार थोडाथोडा अधिक झाला. पहिल्या सृष्टीत केलेल्या कर्मांच्या उल्लेखामुळे त्याजकडून आगंतुक कर्म झाली. दुसऱ्या सृष्टीत संलग्न्या चेष्टकत्वामुळे अनारब्ध व तिसऱ्या सृष्टीत ती प्रारब्ध झाली व त्यांचे रूप जीवस्वरूपी लागले. चौथ्या सृष्टीत त्या लेपानुसार जीव निरनिराळ्या कर्मफळात घातले जाऊन तेथे त्यांच्या प्रारब्धकर्मांचा भोग सुरू झाला. त्यासाठी सर्व देवता ब्रह्मांडाच्या होऊन अवतरल्याच होत्या पहिल्या तीन सृष्टीत कोणत्याही जीवाचा उद्धार होणे अशक्य होते. चौथ्या सृष्टीत मात्र ज्ञानदानात्मक अवयव असलेला मूळाधिकार ज्यांच्याकडून अहेतुक भूतभजनाची क्रिया पडली अशा जीवांच्या ठिकाणी निर्माण झाला, त्याच्या आधारे त्यांना परमेश्वराने प्राप्त झाले त्यापैकी कित्येक प्रमादी बनले तर कित्येक परमेश्वरात्म्य अनुसरून मोक्षमार्गाला लागले. त्यातूनहि कित्येकांना ज्ञानप्राप्तीनंतर परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी अहेतुक पुरभजन घडून परमेश्वराच्या प्रेमाचा अधिकार प्राप्त झाला. त्याच्या आधारे परमेश्वराने त्यांना आपले प्रेम देऊन भक्तिमार्गावर लावले, आणि अशा रीतीने परमेश्वराचे जीवोद्दरणाचे कार्य सुरू

१. कित्येकांच्या मते हरित मायास्वरूपाधारे राहून मळरचना केल्यानंतर जीव त्या त्या ब्रह्मांडात पण सर्व ठिकाणी, म्हणजे कर्मभूमीत व भोगभूमीतही लोटले गेले. कर्मभूमीतील जीवांना ज्ञान देऊन झाल्यावर त्यांना भोगभूमीत पोचवले व भोगभूमीतून इतर जीव कर्मभूमीत आणले सर्व जीवांना ज्ञान देऊन होईपर्यंत हा क्रम चालू होता. त्यानंतर परमेश्वराने सृष्टीचा संहार केला.

२. 'मा तरि पहिलीये सृष्टीचे सायुष्य किती जसे पा : ना ते तथाची संख्या ते ज्ञानावधि : सकळाति ज्ञान देवो सरे तव' (क.१, पूर्वपाठिका)

झाले. परमेश्वराचे ज्ञान रामातून कित्येक जीव जीवदेवतांच्या भजनी लागले. त्यामुळे देवतांची अंतर्योगबहिर्योगादि साधने सुरू झाली, अशा या चौथ्या व त्यापुढील सृष्टींना प्रावाहिक सृष्टी असे नाव आहे. या चौथ्या सृष्टीपासून सुरू झालेला जीवांच्या कर्मांचा व त्यांच्या फलोपभोगाचा प्रवाह आतापर्यंतच्या प्रावाहिक सृष्टीत सारखा चालू आहे व सर्व जीवांचा पूर्णपणे उद्धार होईपर्यंत तो असाच चालू राहणार.

कर्मफळात घालण्याचा क्रम

चौथ्या सृष्टीत काय किंवा प्रावाहिक सृष्टीत काय जीवांना आपल्या प्रारब्ध कर्मानुसार कर्मफळात घालण्याचा क्रम निश्चित आहे. परमेश्वराच्या मनात ही सृष्टी निर्माण करताना जीवांच्या कल्याणाचाच हेतू असतो. म्हणून स्थाना जेणेकरून अधिकृत अधिक सुख भोगायला सापडेल अशा संतादिक्रमाने जीवांना निरनिराळ्या कर्मफळात घालण्यात येते. प्रथम चैतन्यापासून तो ब्रह्मादिकापर्यंत देवत फळिपांना किंवा मोक्षफळाधिकारी जीवांना आणि मग स्वर्ग, अंतराळ, अष्टौदेवयोनी व कर्मभूमी या स्थानांतील देवताफळिपांना म्हणजे स्वर्गफळाधिकारी जीवांना ऊर्वादिक्रमाने आपापल्या फळात घालतात. मग कर्मभूमीत म्हणजे मनुष्यदेहात जाऊतात. त्यातहि उत्तम देशाच्या अधिकाऱ्यांना आधी व मग इतरांना पण त्याच ऊर्च दि किंवा संतादिक्रमाने. तदनंतर पशुतिर्यचादि नरकफळांचा क्रम. यांचा शेवट जडरत्न. नरकफळात घालतांना ज्या फळात थोडे दुःख भोगावे लागत असेल तेथील जीवांना आधी, व त्यापेक्षा ज्यास्तज्यास्त दुःख भोगावे लागत असेल तेथील जीवांना मागाहून पण अनुक्रमाने, आपापल्या नरकफळात घालण्यात येते. या नियमानुसार जडरावाचे फळिये आपल्या जडफळात सर्वांच्या शेवटी वातळे जातात हे दिसून येईल.

जीवसंलग्नांचे मळणे उजळणे

जीवाबरोबर अर्थात, त्याच्या संलग्नांसाठी या चतुर्विध कर्मफळात

१. चतुर्विध कर्मफळा जाय तो अनुक्रमेच : ईश्वरास निष्कियावर दृष्टी : म्हणून अनुक्रमे घाली :.. मग अर्धे भिर्वाळलेवावरि फळी घाली : चैतन्यपरंपरा मोक्षफळा जाय : वापाठी स्वर्ग : मग कर्मभूमी : मग नरक : शेदी सानेवापासीये सोर' (क.स्थ.सू. २४)

घालण्यात येते. कर्मफळात असतांना जीवाकडून अनेक सतासंत क्रिया बह-
तात व त्याची सतासंत फळे त्याला प्राप्त होतात, ती सर्व संस्रालासुद्धा प्राप्त
होतातच. कर्मराहाटीत जीवाकडून होणारी सर्वांत मोठी असंत क्रिया म्हणजे
चैतन्यविद्यार्थताचे इनन, त्यामुळे (व इतर जीवांच्या इननामुळेहि) बह-
त्याचे पुःण भोगाचे लागते, ते मृत्तिकेत = बह परमाणूत बाळून
भोगवळे जाते, कर्मराहाटीतील जीव या मृत्तिकाफळापर्यंत मळिन होऊ शकतो,
अर्थात्, त्याचबरोबर त्याच्या संस्रामहि मृत्तिकाफळापर्यंत मळतो (चैतन्य
मृत्तिकापर्यंत मैले : चैतन्यासचे जीव मृत्तिकापर्यंत मैले : संस, ११).
कर्मराहाटीतील सर्वांत मोठी क्रिया चैतन्यमायेसंबंधीची असून तिच्यामुळे
जीवाला चैतन्यफळ प्राप्त होते. त्याचबरोबर त्याच्या संस्रालाहि ते प्राप्त होते.
हेच जीवाबरोबर संस्राने उचळणे होय. (चैतन्य चैतन्यपर्यंत उचळे :
चैतन्यासचे जीव चैतन्यपर्यंत उचळे : संस, १४).

सिंहावलोकन

सुहिरचनेसंबंधी आतापर्यंत केलेल्या चिन्तेनाचे सिंहावलोकन करायला
जायलास असे म्हणता येईल की, प्रथम जीवोद्धरणव्यसनिया परमेश्वराला
सुहिरचनेची स्पंशात प्रवृत्ति होते, ती आपली ती प्रवृत्ति मायेला व इतर
देवतांना लागवतो, मग माया व्यापार करायला लागते, प्रथम संस्रारूपाने
विभागून जीवांना ती संस्राने बंधन लावते व मग मळरचनेचे सामर्थ्य देऊन
त्याला ती समावाहेर काढते. सापादक्ष सामर्थ्याने जीव मळांची ठरुन सुद्धम
प्रपंचाची रचना करतो. त्याचवेळी मायेकडून स्वूळ प्रपंच रचना जाऊन
जादुर्विध कर्मफळे तयार होतात, तीन मूळ सुष्टीत मनुष्य देहात व प्राधाहिक
सुष्टीत जीवांच्या प्रारब्ध कर्मकेपानुसार त्याला कर्मफळात घालण्यात येते व

१. 'चैतन्य म्हणजे संस्र : मृत्तिका म्हणजे स्वूळ परमाणू : पर्यंत
म्हणजे जीवट मळीनत्याला : हे सीमा कर्मराहाटी ' (क.व.सं. २१)

२. 'चैतन्य म्हणजे चैतन्य फळाची सीमा : कर्मभूमीकागौनि सो
डाववेन्ही : चैतन्या वजळजे जाति वजळे म्हणजे चोळट होय विद्याक्षाकजे
कळनि ' (संव. १४)

३. 'चैतन्यासचे म्हणजे कपाचेनि आघारे : म्हणजे संस्रानेनि चेष्टकरचे :
का के कर्मबीब स्फुरवीत जते ' (क.व.सं. १५).

मंतर त्यांच्या कर्मांची निष्पत्ति आणि फळांचा भोग सुरू होतो. आपली साध्यसाधने देता यावीत म्हणून जीव ब्रह्मांडात येण्यापूर्वीच देवता अवतरलेल्या असतात त्यांची अंतर्भाग बहिर्यांग साधने सुरू होतात. जीवांना आपले ज्ञान देण्यासाठी परमेश्वरहि आधीच अवतरलेला असतो. अधिकारी जीवांना आपले ज्ञानप्रेम देऊन तो त्यांचा उद्धार करतो. अशा रीतीने जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर यांची सृष्टि तयार होते.

संहाराची प्रवृत्ति

सामान्यतः सृष्टीतील सर्व जीवांना ज्ञान देऊन झाले म्हणजे परमेश्वराला सृष्टीचा संहार करण्याची प्रवृत्ति होते. ही प्रवृत्ति होण्याचे अणखी एक कारण असे की, संहारात नानाविध पातके करून असंख्य जीव नरकफळे भोगीत असतात. परमेश्वरावताराच्या इननामुळे कित्येक तर नित्यनरकात आत्यंतिक दुःख भोगीत असतात. सृष्टिसंहाराशिवाय त्या नित्यनरकाच्या दुःखातून जीवांची सुटका होऊ शकत नाही. अशा जीवाविषयी करुणा उत्पन्न होऊन परमेश्वराला सृष्टिसंहाराची प्रवृत्ति होते. ही प्रवृत्ति अव्यक्त परमेश्वराला आणि तीहि अंशतःच होते, तथापि अव्यक्ताला प्रवृत्ति होताच सृष्टि तावड-तोव संहारली जाते असे नाही. परमेश्वरावताराने ज्यांना ज्ञानप्रेम दिले आहे व जे आपल्या ज्ञानप्रेमाची साधने आचरीत आहेत अशा परमेश्वरसाधनी प्रवर्तलेल्या पुरुषांना प्राप्तीला पोचवण्याचाचून सृष्टिसंहार होत नाही. प्रमादी होऊन ज्ञानिये आपल्या मार्गावरून व्युत झाले तर गोष्ट निराळी. पण आपले साधन योग्य रीतीने आचरणारा एक जरी ज्ञानिया असला तरी त्याचे साधन पूर्ण साध्याशिवाय सृष्टिसंहार होत नाही. असा ज्ञानिया आपल्या साधन-मार्गावर असताना, केवळ सर्वांना ज्ञान देऊन झाले म्हणून किंवा नित्यनरकातील

१. ईश्वरीची प्रवृत्ति : भाषेचा व्यापार : जीवांचे करण : प्रपंचाची शक्ती : कर्मांची निष्पत्ति : फळांचा भोग : देवतांचे विग्रह : साधने : अवतार : उद्धारण : इतुका मिळोनि सृष्टि ' (क.स्थ.संहा.१)

२. 'सकळ जीवांचा ज्ञानावधि जालेला नित्यनरकासाठी हेतु मायेत जाणवीति' (क.व.संहा.१ लापिका). 'नित्यनरकासाठी ब्राह्मणे हेतु ज्ञानाचाचि' (क.व.संहा.१).

३. 'परमेश्वर म्हणितलेल्या व्यक्त नगडे : अव्यक्त : जेथ तिन्ही अंश येथ हे वाच : येथ ते कैवलय' (क.स्थ.संहा.१).

जीवांचे दुःख नाशवे म्हणून अव्यक्त परमेश्वराला सृष्टिसंहाराची प्रवृत्ति लागली तर अव्यक्त परमेश्वराबतार ती मोडतो. सर्व ज्ञानीप्रेमियांची साधने पूर्ण झाली म्हणजे मग मात्र सृष्टिसंहार होतो.

संहाराचे प्रकार

संहाराचे प्रामुख्याने तीन प्रकार आहेत, एक महासंहार, दुसरा अर्धा-तर संहार आणि तिसरा युगांतीचा संहार, अनेक ज्वाळांचा संहार हा महासंहार होय. एखाद्या ज्वाळाचा संहार हा अर्धातर संहार होय, तो अहमेरूबाकडून होऊ शकतो (मागे पृ. ६६ व ९३ पहा.) पण परमेश्वराचा ज्ञानिया विद्यमान अवतारांना मात्र त्यांना हा संहार करता येत नाही. युगांतीची चौकडी संपल्यानंतर ज्वाळांतील कर्मभूमीचा संहार होतो तो युगांतीचा संहार होय. त्या वेळी कलियुगाच्या शेवटी ' नारा बरिले अनाहुष्टि : अवर्षये जाईल : नाराही आदिभ्य तपती : नाराही सूर्यो तपतीळ : पर्वत आदिकरुनि शुद्धाचे लडे ऐसे माळतीळ : नारा बरिले अतिवृष्टि होईळ : धन : द्रोणु : पवनु : पांगुळा : न्यारी मेवे हस्तीचेया सोडेएसणी चारा पडती : अवर्षी सृष्टि उदकमए होईळ : अवर्षी भूमी तच्छात ऐसी सपटल होईळ : ज्योतिवत् स्फटिकाकार होईळ : तयावरि कृतयुग रचैल ' असे या युगांतीच्या संहाराचे वर्णन भीष्मकधरस्वामींनी केलेले आहे (लीळाचरित्र, उक्त. २०९). युगांतीच्या संहारकाली भूतांचा (जुटांचा) व मळांचा नाश होत नाही. पण महासंहाराच्या वेळी मायेच्या सामर्थ्याने प्रलयामि पेटून अनेक ज्वाळांतील स्थूल व सूक्ष्म अथेव प्रपंचाचा संहार होतो.

संहाराचा क्रम.

पंचा क्रमाने सूक्ष्म व स्थूल प्रपंचाची रचना झाली, बरोबर त्याच्या उलट क्रमाने त्याचा संहार होतो. तमोभागानून बाहेर पडून जीव ऊर्चादि-

१. ' अव्यक्त अव्यक्ताचा उल्लेख मोडिला संहाराचा '

२. ' दुसरा युगांति युगांतीचा : पंच कलियुगाचा अंती संघात विघडून जाए परि पाचा ज्ञतामध्ये : .. परि तेथ भूते न नसाति तथा अजहि नसति : तो ज्वाळावर्षांचे होय ' (क.व.संहा. १)

३. ' आज हा अनेक ज्वाळांचा संहार म्हणौनि ' तर तोचि कैसा : ना : तिसरा प्रलयामि प्रकटे : प्रपंचाचा नभाज होय ' (सदा)

क्रमाने मळ ऊर्फ सूक्ष्म प्रपंच रचना करतो व मग स्थूल प्रपंचात जातला जातो. संहारकाळी नीचादिक्रमाने आधी स्थूल प्रपंच संहारला जाऊन मग मळांचा संहार होतो. मळांचा संहार देखील नीचादिक्रमाने होतो, म्हणजे प्रथम यक्षिणीचा, मग यक्षाचा, तदनंतर त्यावरील देवतेचा अशा क्रमाने शेषदृष्टपर्यंत सर्व मळ संहारले जातात. योवेपरत्ये विचार केला तर प्रथम, कर्मभूमी, अधोदेवयोनी अंतराळ व स्वर्ग या स्थानातील देवतांचे 'विषय' मळ नीचादिक्रमाने 'इंद्रिय' मळात विलीन होतात. 'इंद्रियमळ' (=सत्य-कैलासवैकुण्ठ व क्षीराब्धि या स्थानातील देवतांचे मळ) 'अंतःकरण' मळात विलीन होतात 'अंतःकरण' मळ (=ब्रह्मरैवाचे मळ) 'देह' मळात (=विश्वमळात) विलीन होतात. 'देह' मळानंतर किंचित् कालाने 'शिदेह' मळ (=आदिमळ) संहारला जातो. अशा रीतीने स्थूल मानाने 'कार्यमळ' 'कारण मळात' विलीन होऊन प्रपंचाचा संहार होतो. (संहार : २ ते ६)

स्थूल-प्रपंचसंहारापूर्वी—

संहारकाळी स्थूलप्रपंच नाशण्यापूर्वी प्रथम सर्व जीवांना आपापल्या कर्मफळातून काढण्यात येते. सुष्टिरचनेच्या वेळी ज्या क्रमाने त्यांना कर्मफळात जातले त्यांच्या विद्म क्रमाने आता त्यातून बाहेर काढण्यात येते. प्रथम नित्यनरकातील जीव, नंतर चढत्यातील व इतर नरकातील जीव, मग बाकीच्या नरकफळातील जीव, मग मनुष्यदेहातील, त्यानंतर स्वर्गफळातील व शेवटी मोक्षफळातील जीव यांना नीचादिक्रमाने आपापल्या फळातून काढतात. त्यांना जास्ती दुःख भोगवि लागते त्यांना आधी व मागाहून त्याच क्रमाने इतरांना काढायचे हे पातील मुख्य सूत्र होय सुखफळात असलेल्या जीवांना सक्रिय तितका अधिक काळ सुख भोगू घ्यायचे हा यामागील हेतु असल्याचे दिसून येईल.

स्थूलाचा नाश

जीवांना त्यांच्या कर्मफळातून काढून माया त्यांना आपल्या (=मायेच्या) स्वरूपाखाले तमोविभागात पोचविते. त्यानंतर स्थूल प्रपंचाचा संहार सुरू होतो. प्रथम प्रपंचाचे भेंड फुटून ते परमाणूत विलीन होते म्हणजे सर्व प्रापचिक भेंडांना परमाणूपर्यंत संहार होतो. ती भेंडे विशकलित होऊन त्यांतील

परमाणून् परमाणू वेगळा होतो. त्यानंतर हा परमाणू कुठायला मुर-
नात होते. परमाणू कुठताच तिकडे माथी विभेची प्रापंचिक मूर्ति कुठते
आणि मग कारणप्रपंचाचे, सूक्ष्मप्रपंचाचे व पार्थिव प्रपंचाचे विटोळे पुढे
आगतात. ज्या क्रमाने त्यांची घटना झाली होती त्याच्या व्यतिक्रमाने आता
विघटना होते. सूक्ष्म प्रपंचाचे विटोळे जवळचे कुठतात तसतसा काळून
एकेक मळ नासतो म्हणजे अदृश्य होतो. कार्यमळ हा कारणमळात विलीन
होतो हे पाचे मुख्य सूत्र होय. (कार्य कारणी विलया जाएः संहा ८) स्पष्ट
प्रपंचाचा नाश हास्यावर जीव मायेच्या हरितस्वरूपाचारे असतात.
कार्य कारणी कसे विलीन होते ?

नीचादिक्रमाने कार्यमळ कारणमळात विलीन होतो याचा स्पष्टार्थ असा :
मळरचनेच्या वेळी आठआठ विटोळ्यांचा कर्दम होऊन तो आठआठ
पटींनी वाटत जाऊन एकेक मळ तयार झाला. आता संहाराच्या वेळी बरोबर
याच्या विरुद्ध क्रिया होते. म्हणजे यक्षिणीच्या मळाचे आठ तुकडे होऊन
ते आठ विटोळे वेगवेगळे होतात. यातील एकेक विटोळा यक्षाच्या मळाए-
वढा म्हणजे त्यासाठी जगलेल्या भूतजुटांचा असतो. हेच यक्षिणीच्या मळाचे
यक्षाच्या मळात विलीन होणे. जे आठ विटोळे मिळून यक्षिणीचा मळ बनवून
होता म्हणजे दृश्य झाला होता ते विटोळे आता विघटकलित हास्यामुळे
यक्षिणीचा मळ दिसेनासा होतो, अदृश्य होतो म्हणजेच नासतो. यक्षिणीचा
मळ संहरस्यावर मग यक्षाचा मळ संहरस्य जातो, म्हणजे त्या मळाचे
आठ तुकडे होतात. त्यातील एकेक तुकडा यक्षावरील देवतेच्या मळाएवढा
असतो. यक्षाचा मळ अशा रीतीने विघटकलित होतो त्याच वेळी, तत्पूर्वी
यक्षिणीच्या मळाची जी आठ तुकडे होऊन पडली होती त्यातील प्रत्येक
विटोळा पुन्हा अदृष्टा विघटकलित होतो. (कारण प्रत्येक मळ रचताना भैरव-
स्वरूपातून स्वतंत्र भूतजुटे किंवा विटोळे आणले होते हे देवे जड्यात ठेवले
पाहिजे.) अशा रीतीने एकेक मळ संहरस्य जात असताना पूर्वीच्या सर्व
मळांचे जे विटोळे होऊन पडलेले असतात ते प्रत्येक वेळी अदृष्टा पुन्हा विघ-
टकलित होत असतात शेवटी विभेचा मळ संहरस्यावर बाकीच्या सर्व मळांची
तुकडे होऊन जी जुटे पडली होती (कारण या वेळी एकेक विटोळा शिळक
न सद्गता प्रत्येक मळालीक जुटे वेगवेगळी होऊन पडली असतात) त्यातील

भूतांचे वशिष्ठ व गुणांचे आधारकत्व नष्ट होऊन वी मोकळी होतात आणि अशा स्थितीत प्रत्येक जूट आपल्या भैरवस्वरूपीच्या निधिरूप जुटात विलीन होते. तेथे ते नित्यत्वाने असते.

मळांचा नाश शतपञ्चछेदनन्यायाने

बरीक वर्णनावरून हे सर्व मळ नाशण्याला बराच काळावधि लागत असेल असे वाटण्याचा संभव आहे. पण वस्तुतः या मळनाशाला फारसा काळावधि लागत नाही. मळांतील छिटोछेद विशकलित होण्याचा पूर्वोक्तिल्लित कम राखून-सुद्धा या सर्वांचा नाश शतपञ्चछेदनन्यायाने एकाच वेळी होतो. संभर पाने एकावर एक रचून त्यावर एकच बाव मारला म्हणजे सर्व पानांचे तुकडे रुचादिक्रमाने पण एकाचवेळी होतात, त्याप्रमाणे सर्व मळांचा नाश नीचादिक्रमाने पण एकाचवेळी करण्यात येतो. याला अपवाद फक्त आदिमळाचा आहे. तो नाशायला इतर मळांपेक्षा किंचित् काळावधि लागतो. (संहा. ६)

नित्यवर्ग व अनित्यवर्ग

कार्य नष्ट होत होत ते कारणाला विलीन होते हा महासंहाराचा सामान्य नियम असल्या तरी सर्व जडव्येतन पदार्थ पूर्णपणे नष्ट होतात असे माग नाही. सृष्टीतील पदार्थांचे नित्य व अनित्य असे दोन वर्ग आहेत. (एकु नित्यवर्गुः एकु अनित्यवर्गुः । संहा ९). त्यापैकी अनित्यवर्ग तेवढा नष्ट होतो. अनित्य कार्यपञ्च नष्ट होऊन तो कारणप्रपञ्चात विलीन होतो व तेथे तो नित्यत्वाने राहतो हे व्यापण पाहिले. (मागे पा. ८६ ते ९२ पहा). त्याशिवाय, नित्य-वर्गातील जीव, देवता व परमेश्वर हे तिन्ही पदार्थ महासंहारानंतर देखील उरतात. (नित्यवर्गी जीवः देवताः परमेश्वर उरेतिः संहा १०). सृष्टीत जीवस्वरूप असतांना त्याच्या ठिकाणी देवतांच्या विद्यांची व ईश्वर-अधि-ष्ठानांची जी सामर्थ्ये होती ती आपापल्या कारणात विलीन होतात. (संहा. ८). तथापि अनादिअविद्या व कर्मलेप हे मात्र जीवस्वरूपी कायम असतातच. (अनादिअविद्या कर्मलेपयुक्त जीव मायास्वरूपी असतिः संहा. १२). वस्तुतः ही दोन्ही अनित्य वर्गातील असल्यामुळे त्यांचा नाश

१. अवस्थाभंगवादी मताप्रमाणे (मागे पा. ८९ पहा) त्यांचा पूर्णपणे नाश होतो.

२. 'नित्य म्हणजे मागिक्रपासि या काळ् कायेः' (ल. स्व. संहा. ९) .

म्हायला पाहिजे, पण तो होत नाही. (अनित्यवर्गी अनादिअविद्या कर्मलेप स्रेति : संह. ११). कारण, अनादिअविद्या ही ईश्वराने नामरूपाधिवाय नष्ट होत नाही; आणि त्यासाठी जीवाने परमेश्वराचे ज्ञानप्रेम अर्जन करून त्याचे अनुसरण केल्याशिवाय परमेश्वर ती अविद्या नष्ट करीत नाही. कर्मलेप हे भोगव्यावाचून नासत नाहीत, म्हणून ते उरतात. जीवस्वरूपी कर्मलेप उरण्याचे दुसरे कारण असे की, पुन्हा सृष्टिरचनेनंतर त्या त्या जीवाला आपापल्या कर्मफळात बाळग्यासाठी त्याचे कर्मलेप दिसायला पाहिजेत, म्हणून ते जीवस्वरूपी उरतात. अनादिअविद्या व कर्मलेप यासहित असलेले जीव संहारानंतर मायेच्या तमस्वरूपात घातले जाऊन पुन्हा सृष्टिरचना होईपर्यंत तेथेच ते सुखदुःखरहित स्थितीत पडून असतात.

संहारानंतर संलम्बाची स्थिति

जीवाचे कार्यमळ कारणमळत विलीन होत असताना संलम्बाचेहि होत असतात. अर्थात्, महासंहारानंतर जीवाप्रमाणेच संलम्बाहि मळामासून मोकळा होतो. तथापि जीवापासून मात्र मोकळा होत नाही. प्रथम सृष्टि निर्माण झाली त्यावेळी संलग्न जीवाला जो लागला तो कायमचाच. जीवाला आत्यंतिक मोक्ष मिळेपर्यंत तो जीवाबरोबरच असतो. अर्थात्, महासंहारानंतर तमात घातलेल्या जीवाबरोबर तोहि तमात असतो हे सांगायला नको. फक्त इतकाच की, तमात असताना जीव सुखदुःखरहित असतो तर संलग्न भावस्थ्या स्वरूपीचे सुख भोगीत असतो. कारण, तमोभागात म्हणजे आपल्या म्यावक मायेच्या स्वरूपात आल्यानंतर संलम्बाला ज्ञानसुखसामर्थ्य व प्रकाश हे चार प्रकार पुन्हा दिले जातात. त्यामुळे तो स्वरूपीचे सुख भोगू शकतो. असे असले तरी तो जीवापासून वेगळा मात्र होत नाही. कारण तसे झाल्यास पुन्हा सृष्टिरचनेच्या वेळी एका जीवाचा संलग्न दुसऱ्या जीवाला लागण्याचा संभव असतो. पण तसे होणे इष्ट नाही. कारण, प्रत्येक संलम्बाला फक्त आपल्या एकाच

१. 'होती ऊर वरावयाचे कारण: एक ईश्वरैकनाहय' एक भोगैकनाहय: ज्ञान लेप अवघेनासले तरी शिथिलेया कर्मफळासी कैसे जाती' (क.व.संह. ११)

२. 'संलम्बासि फळी संहारी म्हणजे संहार जालेया तमी सारस्वाचि भोग्य की: स्तने काळ ठिके तरी काळ दुखाची गोडी न फवे: ऐसे तया तमात संलम्बास सुख वेळ जसे' (क.व.संस. २)

जीवाच्या कर्मांचे ज्ञान असते, त्यामुळे तो जर दुसऱ्या जीवाला लागला तर त्याला चेष्टकत्व करू शकणार नाही. कारण, त्या दुसऱ्या जीवाच्या कर्मांचे ज्ञान त्याला नसते. यासाठी, सज्ज आपापल्या जीवापासून वेगळा होणे इष्ट नसते. 'देवता स्वरूपी स्थिता होति' (संहा ११) हे इतर भावतील खरे असले तरी चैतन्यदेवतांश संलग्न मात्र आपल्या स्वरूपात 'स्थित' म्हणजे विलीन न होता जीवाबरोबर समोभागातच असतो.

देवता स्वरूपी स्थिति

महासंहारानंतर ज्ञान, सुख, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश या पंचप्रकाशसहित देवता आपल्या मूळ अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. अर्थात्, त्यांचे विग्रह व विंढस्था आपापल्या ब्रह्मांडस्थेत विलीन होतात. त्या ब्रह्मांडस्था व ओळगण्या आपल्या अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. सृष्टि अस्तान्ता आपल्या फळियांना त्यांनी केे सुखदुःखात्मक भोग भोगवलेले असतात त्यांचे भास देखील अभ्यक्त देवतास्वरूपी शिथळ राहत नाहीत प्रतिमांची विघटना झाल्यावर, त्यांच्या ठिकाणी निक्षेपिलेली देवतासामर्थ्य आपापल्या ब्रह्मांडस्थात विलीन होतात.

सृष्टिरचना झाल्यानंतर देवतांच्या ब्रह्मांडस्था, विंढस्था, विग्रह व ओळगण्या ही सर्व दिव्य अवयवा पार्थिव प्रपंचाधारे असतात. महासंहारानंतर तो सर्व प्रपंच नाहीता होतो आणि त्यांच्या आधारे असलेली व्यक्त देवतास्वरूपे आपल्या मूळ अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. मायेची ब्रह्मांडस्था प्रपंचाधारे नसते. पण सीहि आपल्या अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होते. अर्थात् अनंत ब्रह्मांडातील मायेच्या अनंत ब्रह्मांडस्था-त्वा सर्व आपल्या मूळ अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. मायेच्या अभ्यक्त स्वरूपातून निरतिराळ्या वेळी पुढील १४ विभाग होतात: 'पुरा'च्या ठिकाणी झालेली जड, अजड व चिजड; विज्ञानमूर्तीच्या ठिकाणी होणारी जड, अजड व चिजड; तसेच घटपटाच्या ठिकाणी झालेली जड व अजड आणि फळस्थ चिजड; हे एकूण ९ विभाग. शिवाय १० स्थानापति माया; ११ नित्य; १२ अवगळ्या; १३ ओळगणी

१. 'देवता ज्ञानसुखसामर्थ्य पंचप्रकारेसी अरे' वेदाह्वादे ते शक्तिमे सृष्टीसीः प्रपंचसंबंधं होत असे ते अनित्यवत्' (क.स्थ.संहा. १२) .

व १४ संलग्न, सृष्टिसंहाराच्या काळी या चौदा विभागांपैकी संलग्नाशिवाय इतर सर्व विभाग आरल्या म्हणजे मायेच्या अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. ही अनेक-जसांज्यापिनी माया आपल्या अभ्यक्त स्वरूपाबारे राहून परमेश्वराच्या पुनःप्र-सृष्टीची वाट पाहत असते. (माया परमेश्वराची प्रवृत्ति बोलणे : सहा, १५) आणि तीहि एखाद्या पतिव्रतेप्रमाणे, पतिव्रता स्त्री ज्याप्रमाणे आपल्या पतीच्या शयनमंदिरात बाळून त्याच्या अंगाशी अंग भिडवून असू शकते त्याप्रमाणे स्वयंस्वरूप शयनमंदिरात माया ईश्वराशी 'लग्न' लावून असते. परमेश्वरप्र-सृष्टीची वाट पाहणारी माया अर्थात् स्वयंस्वरूपातील होय. जीवदेवताप्रपंचा-प्रमाणेच परमेश्वरावतार देखील आपल्या अभ्यक्त स्वरूपात विलीन होतात. या परमेश्वरावतारांची व देवताविभागांची ओळख पुढील प्रकरणात करून देऊ.

१. 'प्रवृत्ति म्हणजे बळोव : बोलणे म्हणजे समाप्ती वाट पाहणे : वया अंगबळेकार : पतिव्रतावत्' (क. स्व. सं. १५)

;

प्रकरण ७ वें

परमेश्वरावतार व देवताविभाग

अगत उभरावेया अपार : जे जे इश्वराचे अवतार
सेवा साष्टांगी नमस्कार : केले त्या (१०७, ४)

अवताराचे प्रयोजन

प्रपंचाची रचना होत असतांना ब्रह्मांडाचा स्थापार सातविण्यासाठी देवता उदात्तप्रमाणे ब्रह्मांडरक्षादिकांच्या रूपाने अवतरतात त्याचप्रमाणे परमेश्वर देखीक अवतरतो, सकलसामर्थ्यसंपन्न व कृपादितद्गुणसमुद्ग परमेश्वराचा मूळ सृष्टिरचनेची प्रवृत्ती साखी ती निरानंद पण सर्वाधिकारी जीवांना आपला आनंद आपण द्यावा अशी त्याला तळमळ लागलेली असते म्हणून, पण जीव तर अनादिअविरोधेने युक्त असतो, (वि. मा. १४), या अविरोधा छेद साक्षात्वाचून त्याला परमेश्वराचा आनंद प्रभयने शक्य नसते. आपल्या स्वस्तीची मूळ अविद्या नष्ट करण्यासाठी जीवाने अविद्यानाशाचे यथार्थ ज्ञान करून घेऊन तदनुसार आचरण करणे अवश्य असते. ते त्याने कर्मभूमीतच केले पाहिजे, म्हणून मूलसृष्टीच्या आरंभी सर्व जीवांना परमेश्वराने मायेच्या द्वारा मनुष्यदेह आणि तेहि पुरुषदेह देऊन कर्मभूमीत जन्माला आले. पण या जीवांना अविद्याछेद करून घेऊन परमेश्वराचा आनंद प्राप्त करून घेण्याचे यथार्थ ज्ञान देणार कोण ! जीव स्वभावतः अज्ञानीच असतात आणि देव-साच्या ठिकाणी ज्ञान असले तरी ते अत्यल्प व त्रिगुणात्मक. त्यांनाच परमेश्वराचे ज्ञान नाही, तेन्ही जीवाला परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग त्या काय सगिणार !

स्वयंप्रकाश परमेश्वराचे ज्ञान परमेश्वरानेच करून द्यायला पाहिजे, पण परमेश्वर 'निर्वैवो निराकाश असे' (पूर्वी). तथापि, जीवांना ज्ञान देण्याची कृपा त्याच्या ठिकाणी उचंगडून आल्यामुळे सुदृष्टिचिन्ता करून तो स्वतःहि 'सावेवो साकाश होए' 'अवतरे' (पूर्वी). परमेश्वराला अवतार घेण्याचे मुख्य कारण हे असे आहे.

दुसरे असे की, आपला उद्धार होण्यासाठी जीवाकडून परमेश्वराला सेवादास्य बगैरे घ्यायला पाहिजे. परमेश्वर साकार होऊन अवतार घेईक तरच त्याचे सेवादास्यादि श्वासार जीवांना करता येतील. यासाठीहि परमेश्वराला अवतार घेणे अवश्य असते. एरवी, अविद्यायुक्त जीवांना अभ्यक्त परमेश्वराने ज्ञान कसे होणार ? आणि त्या अभ्यक्त परमेश्वराची सेवा कशी करता येणार ? (तु न करितासि उदारपण : नेदितासि आपुले ज्ञान : तदि घोर संसारभ्रमण : जीवा केवि जाते ॥ तु परब्रह्मीचा राण : जरि न करितासि साकारपण : तदि जीव मापुजे कण : उद्गरिते ॥ ब०. १९७;४०१)

कर्मभूमीत मनुष्यावतार

जीवांना ज्ञान देण्यासाठी, परमेश्वरप्राप्तीचा लक्ष्यरूप मार्ग त्यांना दाखविण्यासाठी, त्याच्या सेवादास्याला पात्र होण्यासाठी आणि शेवटी त्यांचा उद्धार करून त्यांना आपला आनंद देण्यासाठी परमेश्वराला जो अवतार घारण करावा लागतो तो मनुष्यावतारच । कारण ही कार्ये फक्त मनुष्यावतारातच होऊ शकतात. परमेश्वर देवावतार, मनुष्यावतार व तिर्यचावतार (पशुपक्ष्यादिकांचा) असे तीन प्रकारचे अवतार घारण करतो, पण त्यापैकी जीवोद्धारणाचे कार्य मात्र मनुष्यावतारातच होऊ शकते. मनुष्यातहि परमेश्वर पुरुष-बेषानेच अवतार घेतो, स्त्रीचा अवतार कधीच घेत नाही; कारण, योग्यतेच्या दृष्टीने स्त्रीदेहापेक्षा पुरुष देह भेष्ट होय. म्हणूनच 'वानरिया : याति स्त्रीवेचे अवतरणे नाही' (शोधनीचा आ पा. : ३११.५) असे स्वामींनी म्हटले आहे.

जीवोद्धारणासाठी परमेश्वराने जो मनुष्यावतार घ्यायचा तो कर्मभूमीतच घेतला पाहिजे. कारण की, कोणत्याहि कर्मांची निष्पत्ति केवळ कर्मभूमीतच होऊ शकते-भोगभूमीत नाही (वि.२०८). भोगभूमीतील ईश्वरावतार कर्मभूमीत आल्यावाचून कैवल्यदान देऊ शकत नाही. त्यामुळे, परमेश्वरप्राप्तीची कर्मे जोडण्यासाठी जीव कर्मभूमीतच असायला पाहिजे, त्याची सर्व कार्ये कर्म-

भूमीत लाळी पाहिजेत. तेव्हां साचक जीव खरे कर्मभूमीत असणार तर त्याला ज्ञान देऊन त्याच्याकडून आपली सेवादास्यादि कार्ये करवून घेणारा परमेश्वर हाहि कर्मभूमीतच नको का ! दुसरे असे की, कर्मभूमीत सर्व देवतांची अभ्यक्त स्वरूपे आहेत, इतरच नाहीत. परमेश्वराने कर्मभूमीबाहेर अवतार घेतला तर तेथे सर्व देवतांच्या ओळगण्या त्याज्यवत् राहणार नाहीत. त्यामुळे परमेश्वर 'अयुक्त' म्हणजे काही ओळगण्याविरहित राहील. पण उद्धरणासाठी परमेश्वर सर्वशक्तींनी 'युक्त' म्हणजे सर्व ओळगण्यासहित असावयास पाहिजे. तसेच ज्याचा उद्धार करायचा तो जीवहि युक्त असावया पाहिजे, म्हणजे त्याच्या शरीरात सर्व देवतांच्या विंढरथा असल्या पाहिजेत. परवी त्याचा उद्धार होऊ शकत नाही. जीवाच्या देहात सर्व देवतांच्या विंढरथा केवळ कर्मभूमीतच असू शकतात. अर्थात्, उद्धरणाका पात्र असा युक्त जीव कर्मभूमीत असल्यामुळे त्याला ज्ञान देण्यासाठी आणि त्याच्याकडून आपली सेवादास्यादि कार्ये करून घेण्यासाठी परमेश्वरालाहि कर्मभूमीतच मनुष्यावतार घ्यावा लागतो.

भूमि आणि मनुष्यदेह : दोन्ही कर्मभूमीच

'कर्मभूमि' हा शब्द जसा हिमालयमधील पाचशे योजनांच्या भूमीसाठी वापरला जातो (वि. २१०) तसाच मनुष्यदेह या अर्थानेहि वापरला जातो. (ब्रह्म. २५; वि. २०८). याचे कारण असे की, हिमालयमधील पाचशे योजनांच्या मर्यादेत, केवळ त्याच ठिकाणी सर्व देवतांची अभ्यक्त स्वरूपे असल्यामुळे ज्याप्रमाणे कर्मनिष्पत्ति होऊ शकते त्याप्रमाणे ती केवळ मनुष्यदेहातच होऊ शकते-इतर देहात नाही. (वि. २०८). म्हणूनच मनुष्यदेहात कर्मभूमि हे यथार्थ नाव आहे. कर्मभूमि म्हणजे मनुष्यदेह हा सर्व कर्मफळांचा मध्य आहे. चैतन्यफल हे सर्वोत्तम फल होय; मृतिकाफल (चैतन्याचे जडत्व) हे सर्वात कनिष्ठ फल होय; आणि मनुष्यदेह हे मध्यम

१. 'कर्मभूमीवाचौनि सकळ देवता नाही : पिंडी नाही : विद्येचे संपूर्णत्व नाही : म्हणौनि साधन-निष्पत्ति नाही : म्हणौनि कर्मभूमीवाचौनि नाही' (ब. स्व. उ. १).

२. 'चैतन्य मृतिका हा सकळ फळांचा जेवट : सुखदुःखरे साम्य : केवळ : मग उचरोपर दोही मध्ये कर्मभूमी' (सदर).

फळ होय. कारण, चैतन्यफळ हे केवळ सुखफळ आहे. फळाच्या गोष्टीचे अंतिकदुःख एवढेच काय ते तेथे दुःख असते. उलट मृत्तिकाफळ हे केवळ दुःखफळ आहे. फळारून काढतांना अंतिकसुख एवढेच काय ते तेथे सुख असते. चैतन्यफळातील अंतर्भागियाला एक कोटी वर्षे व बहिर्भागियाला १० लक्ष वर्षे सुख भोगायला मिळते; तर उलट चैतन्याच्या मृत्तिकाफळात जीवाला तितकीच वर्षे दुःख भोगावे लागते. म्हणजे चैतन्यदेवतेच्या अंतर्भागियाच्या म्हणजे विशाखाच्या हननामुळे एक कोटी वर्षे दुःख तर चैतन्यदेवतेच्या बहिर्भागियाच्या हननामुळे १० लक्ष वर्षे दुःख. चैतन्यफळापासून कर्मभूमीच्या यक्षिणी देवतेपर्यंत सुख कमी कमी होत जाते; तर चैतन्याच्या मृत्तिकाफळापासून कर्मभूमीच्या यक्षिणीदेवतेच्या मृत्तिकाफळापर्यंत उलटोत्तर दुःख कमी कमी होत जाते. या अर्थाने चैतन्यफळाचा व मृत्तिकाफळाचा मध्य कर्मभूमि (=मनुष्यदेह) होय असे समजले जाते.

सर्व महाप्रमोदकाचा म्हणजे विश्वेच्या प्रापंचिक मूर्तीबारी मध्य कर्मभूमि (स्थळ) आहे. सर्व देवतास्वरूपांचाहि मध्य कर्मभूमि (स्थळ) आहे. कारण कर्मभूमीतच सर्व देवतांची अभ्यक्त स्वरूपे असू शकतात. तसेच देवता, मनुष्य व तिर्यक या तीन प्रकारच्या देहांच्या सुखीचा मध्य मनुष्यदेह आहे. अशा 'सुखीमध्ये' म्हणजे सर्व सुखीचा 'मध्य' असलेल्या 'कर्मभूमि'-मध्ये व देहाचा मध्य असलेल्या मनुष्यदेहामध्ये परमेश्वर अवतार घेतो.

परमेश्वरप्रवृत्ति कोणत्या विभागात ?

सृष्टिरचना आणि सृष्टिसंहार ही कार्ये व्यापमाने परमेश्वरच्या प्रवृत्तीने होतात त्याप्रमाणे जीवोद्धरणासाठी अवतार घेण्याचे कार्यहि परमेश्वरप्रवृत्तीनेच होत असते. रचनेची व संहाराची प्रवृत्ति नेहमी केवळ व्युत्पत्तीच्या माध्यमा पाहिजे, तसे अवतारप्रवृत्तीचे नाही. म्रणा, विश्वेचे व्यक्त स्वरूप, विश्वेचे अभ्यक्त स्वरूप व ईशरावतार या चार ठिकाणी ठळक होऊन त्यांचे

७. 'जडफळी केवळ दुःख : कावित्ता सुख : ज्ञान चैतन्यफळी केवळ-सुख कावित्ता दुःख' (क.स.उ. १)

१. 'सुखीचा मध्य कर्मभूमी केषि वा-धवधेया जहाः-मोक्षकावित्ता जडफळाचा मध्य : देवतांच्या स्वरूपाचा मध्य : देवमनुष्यतिर्यक तो मध्य' (क.स.उ. १)

कोणत्याहि एका ठिकाणाहून ईश्वराकडे अवतार घेता येतो. म्हणजे (१) स्रष्टात उल्लेख आणि स्रष्टातून, विश्वेश्या अभ्यक्तातून, विश्वेश्या स्रष्टातून किंवा अवतारातून, विभाग. (२) विश्वेश्या अभ्यक्तात उल्लेख आणि विश्वेश्या अभ्यक्तातून, विश्वेश्या स्रष्टातून, स्रष्टातून किंवा अवतारातून विभाग. (३) विश्वेश्या स्रष्टात उल्लेख आणि विश्वेश्या स्रष्टातून, अभ्यक्तातून, स्रष्टातून किंवा अवतारातून विभाग; आणि (४) अवतारात उल्लेख आणि अवतारातून, स्रष्टातून, विश्वेश्या अभ्यक्तातून, स्रष्टातून किंवा दुसऱ्या अवतारापासून विभाग. याप्रमाणे परमेश्वराकडे अवताराची प्रवृत्ति चार ठिकाणी होते. त्या चार ठिकाणाहून तो सतरा प्रकारे अवतार धारण करू शकतो. तीन ठिकाणी आणि तीन प्रकारे अवतार

जीवोद्धारासाठी परमेश्वराने मनुष्यावतारच घेतला पाहिजे हे करे असते तरी मनुष्याभ्यतिरिक्त इतरच तो अवतारतच नाही असे मान नाही. परमेश्वर ज्याप्रमाणे (१) मनुष्यात अवतार घेतो त्याप्रमाणे तो (२) देवात आणि (३) पशुतिर्यचादिकातहि अवतार घेतो. (वि. १०४). यातील कोण-त्याहि अवतार घेण्याचे प्रकार तीन आहेत. (परमेश्वर त्रिविधापरि मायापुराते स्वीकरीती : वि. १०४) 'गर्भो स्वीकरीती : का पतितो मठविली : का जीवाते एवमविली : ' (वि. १०५). देवतांचे अवतार घेण्याचे गर्भ, पतित, हवडचे व रचून हे चार प्रकार आहेत. पण यापैकी पहिल्या तीनच प्रकारांनी परमेश्वर अवतार घेतो. तो रचून अवतार कधीच घेत नाही याचे कारण असे की, परमेश्वर अवतार घेतो तो जीवाचे मळे करण्यासाठी घेतो. पहिल्या तीन प्रकारांनी अवतार घेताना त्याला अनेक जीवांचे कल्याण करता येते. पण नवीन आकृति रचून अवतार घेतल्यास प्रत्यक्ष अवताराच्या क्रियेने कुणा-चेच मळे होत नाही. ठळक गर्भात अवतार घेतल्यास तर मातापितांना पुण्य लाभते; 'पतित' अवतारात ज्याचे पतित (=प्रेत) ठळकले असेल त्या जीवाला मोसटे होते; आणि 'हवडच्या'च्या अवतारात ज्या जीवाला हवडले असेल

१. कवीश्वर ज्ञानायाच्या मते मूळ तीन सुष्टीमध्ये परमेश्वर रचूनदेखील अवतार घेतो. 'सुष्टिकाळी ईश्वरे मूर्ति स्वीकाराळी देवतांचेवा परी . तं सपूर्णं ओज्यती : तरी प्रवृत्तीती निवम आज्ञा ' (ल. रत्न उक्त ११) वा पद्याचा (काकुः स घेता) स्वतंत्र अर्थ करून ते रचून अवतार मानतात.

त्याचे कल्याण होऊ शकते. म्हणून या तीनच प्रकारांनी परमेश्वर अवतार घेतो.
गर्भ : पतित : दवडणे

गर्भात अवतार घेणे म्हणजे सामान्य मनुष्यभ्रमरयेप्रमाणे मातापितरांच्या छत्रछायाखाली राहून मातेच्या गर्भात वाढलेल्या पिंडात अवतरणे. उदा : श्रीकृष्णावतार हा गर्भात अवतार होय. (उदा : श्रीकृष्णावतार तो गर्भातच वि. मा. ११०). 'पतित' अवतार म्हणजे एखाद्या जीवाच्या पतितात—मृत देहात प्रवेश करून अवतार घेणे उदा : श्रीचक्रवर्त्तवामीचा अवतार हा पतितावतार होय. कारण, त्यांनी हरिपाळदेवाच्या मृत शरीरात प्रवेश करून अवतार स्वीकारला. दवडून अवतार घ्यायचा म्हणजे एखाद्या देहात आधीच घ्यायून असलेल्या जीवाला त्या देहातून दवडायचे आणि मग तेथे अवतार घ्यायचा. उदा : श्रीगोविंदपंथूचा अवतार हा गर्भात दवडण्याचा अवतार होय. त्याच्या मातेच्या उदरात वाढत असलेल्या पिंडातील जीवाला तेथून काढून काढून परमेश्वराने आपल्या अवतारासाठी त्या पिंडाचा स्वीकार केला होता. श्रीगोविंदपंथूचा अवतार जसा दवडण्याचा अवतार आहे तसाच तो गर्भातच आहे. कारण त्यांनी जीवाला दवडले असले तरी ते गर्भात असताना. ते स्वतः अवतारले ते मातेच्या गर्भातूनच बाबकून गर्भ, पतित व दवडणे हे अवताराचे तिन्ही प्रकार पूर्णपणे स्वतः आहेत असे नाही. कित्येकदा त्यात सामंभ्रम देखील आणवळते. उदा : गर्भात अवतार घेताना त्यात दवडण्याचा देखील समावेश होतो. ज्या गर्भात अवतार घ्यायचा असेल तेथे छत्रछायाखाली संयोग साध्यावर तिष्ठत्या (किंवा सातत्या) दिवशी जीव घेतो तो जीव तेथे येत असतानाच म्हणजे त्याने तो पिंड घ्यायच्यापूर्वी परमेश्वराने त्याचा दवडायचे व त्याच्या ठिकाणी आपण अवतर यचे, किंवा तेथे जीव घेऊन गर्भ व हू कागस्थानंतर नऊ महिन्यांच्या पूर्वी केव्हातरी त्या गर्भातील जीवाला दवडायचे व आपण येथे यायचे. या दोन्ही प्रकारात गर्भ आणि दवडणे यांचे समिभ्रम आहेत. या प्रकारानी अवतार घेताना पूर्वी कर्मवृत्ते जो जीव त्या ठिकाणी (मातेच्या गर्भात) येत असेल किंवा आत्म असेल त्याचीच आकृति, वर्ण स्वभाववर्णम गौरव व मेश्वरावताराच्या सामान्यतः

स्वीकाराचे लागतात (क्वचित् अपूर्वहि स्वीकारतात.) स्वेच्छेने अपूर्व सौंदर्याची प्रकृति स्वीकारायची असली तर मातापितरांच्या शुक्रशोणिताचा स्वीकार करून पूर्णपणे गर्भात जन्म घ्यायचा व स्वेच्छेने वाटेळ तशी अपूर्व आकृति, जीवधर्म वगैरे स्वीकारायचे, भीकृष्णार्वासाराने अशाच अपूर्वतेचा स्वीकार केला होता.

कृतयुगारंभी केवळ दशद्वय्याचा अवतार

अवतार वेण्याचे हे तिन्ही प्रकार सामान्यतः सर्व युगात असतात. कृतयुगाचा मात्र यास अपवाद आहे. विशेषतः पहिल्या पिढीचा. कारण पहिल्या तीन मूळ सृष्टीत कृतयुगातील पहिल्या पिढीतील ओळपी बाराबारा वर्षांची निर्माण होतात, चौथ्या सृष्टीपासून कृतयुगारंभी १-१ महिन्यांची ओळपी होतात. त्यामुळे तेथे गर्भी अवतार संभवत नाही. तसेच अरंभी पतितत्वतारहि संभवत नाही; कारण कृतयुगातील पहिल्याच पिढीची रचना झालेली असते. अवतारासाठी त्यावेळी पतित शरीर आढळणार कोठून ! वाराघ, कृतयुगाच्या प्रारंभी परमेश्वराला गर्भ आणि पतित या दोन प्रकारांनी अवतार घेता येत नाही, तर केवळ दशद्वय्याच्या प्रकारानेच घेता येतो.

देवायतारातहि फक्त दशद्वयेच

देवामध्ये अवतार घेतानाहि परमेश्वराला केवळ दशद्वयच अवतार घ्यावा लागतो. कारण त्रिमांडस्य देवतांच्या मूर्ति मायेने रचलेल्या असतात व त्यांना सृष्टीपक्षेत् मृत्यु नसतो; अर्थात्, त्यांना कल्मसरण नाही. देवतांना गर्भात कल्म नसल्यामुळे तेथे गर्भीचा अवतार नाही आणि मृत्यु नसल्यामुळे पतित अवतार नाही; तर कृतयुगाच्या प्रारंभाप्रमाणे येथेहि दशद्वयच अवतार

१. 'आज कर्मबसे जैले होभावे तैसे : अथवा बरोवेहि स्वीकरिती नषा भीकृष्ण अवतरी' (वि. व. १०५)

२. 'या तिन्ही परी बहुयुगी जाति' (वि. २४. १०५)

३. 'तर कृतयुगी प्रथम जोडीयात तिन्ही परी आज काह : म्हणे ना : तेथ दशद्वयेचि : मग गले तो पुढीकीया जोडी पासोनि' (वि. व. १०५)

४. 'देवामध्ये अवतारति : दशद्वीनि स्वीकरिती : परि विमहो दश-
किती ना : केवि ज्ञावात दशकितां म्हणितळे यातव' 'देवामध्ये गर्भ आज-
पतित ये दोन्ही नाही म्हणोनि' (वि. स्प. १०५)

भ्यावा लागतो, पण तो मात्र नेहमीच, कारण देवात दुसऱ्या दोन्ही प्रकारांनी केव्हाहि अवतार घेणे संभवतच नाही. तथापि, देवात अवतार घेताना परमेश्वर दबडतात ते कुणाला ! तर मळांढस्या व तेथे भ्यापून असलेला फळियाणीव या दोघांनाहि. पण देवताविग्रहास कधीच दबडीत नाहीत, जीवोद्धरण-म्यसनीया परमेश्वरास आपल्या अवतारक्रियेनेहि कोणत्या तरी जीवाचे भले व्हावे अशी इच्छा असणे साहजिक आहे. यामुळे ज्या देवतेच्या मळांढस्य मूर्तीत फळिया नाही तेथे केवळ त्या मळांढस्येला दबडून परमेश्वर अवतार कधीच घेत नाही; कारण त्यामुळे कोणत्याहि जीवाचे कल्याण होऊ शकत नाही त्यामुळे देवात अवतरतांना ज्या मूर्तीत मळांढस्या व फळिया भ्यात असतात त्याच मूर्तीत परमेश्वर त्या दोघांनाहि दबडून अवतरतोत, दबडलेल्या फळिया-जीवाला परमेश्वर उंच देवताफळात पाठवतात, दबडलेली मळांढस्या सुष्टीभ्यापारावाडी नवीन मूर्ति रचून जीवांना असेत फळ संपादन करण्याचा भ्यापार चालवते, तिच्या प्रापंचिक मूर्तीत अवतरलेला परमेश्वर मात्र जीवांना संत कर्मफळ संपादण्याचा भ्यापार करीत असेतो, तो असेत कधीच संपादन करीत नाही. ह्या देवावताराला देवता परमेश्वरावतार मानतात, रचून देह धारण करणारी दबडलेली मळांढस्या आपल्या ठिकाणी नवीन फळिया घेत नाही व देवावतारहि फळिया घेत नाही. एखाद्या फळियाची परवडी आलीच तर मायेच्या फळात त्या फळियास त्याच्या देवतेच्या मापाचे फळ भोगवितात, तिर्यचात तिन्ही प्रकारांनी

तिर्यच योनीत मात्र परमेश्वर तिन्ही प्रकारांनी अवतरतात. कित्येक महानुभावांच्या मते तेथे अवतरतांना परमेश्वर बहुसंख्य 'पतित' स्वीकारतात, गर्भाचा स्वीकार क्वचित् एखादे वेळी. कारण, तिर्यच योनी

१. 'फळिया आज फळीची देवता दोन्ही दबडिली' (वि २५ १०५)

२. 'तेथचा राज्यभ्यापार, साधन घेणे : साधनधत्ता फळ घेणे : अथवे आपणाचे चालविली' (सदर)

३. 'तिर्यचामध्ये बाहुस्ये पतित स्वीकरीली : तीथे अनाधिकारिथे : ईश्वरी प्रवेशन तयासि कोहीच गोमटे नाही निमानणे आते परि निपळ नाही म्हणोन' (सदर) 'तिर्यचामध्ये गर्भ सकृत् कां पा : ते निरयवेष्ट अनाधिकारिथे, तेथ पतित बाहुस्ये' (सदर)

अयुक्त असल्यामुळे तेथे नवीन कर्माची निष्पत्ति नाही. म्हणून मातापित-
रांना काही विशेष फायदा होत नाही. त्यामुळे तिर्यंचात गर्भी अवतार न
घेता पतिताचाच स्वीकार करतात. उलट काही महानुभावांचे मत असे आहे
की, परमेश्वर तिर्यंचात प्रामुख्याने दवडूनच अवतार घेतात. कारण दवड-
ण्याने जीवाचे भले होते त्याचा तो असत देशाचा तसे नासतो आणि प्राण-
पदीच्या दुःखाने तत्सदृश अनंत जन्मांची दुःखे नासतात. तिर्यंच योनीत
परमेश्वर गर्भीचा देखील अवतार घेतात. पश्चादिकामध्ये प्रत्यक्ष गर्भात
अवतरणे शक्य असते पण पदयांची योनि अंजळ असल्यामुळे तेथे 'गर्भी'
अवतार कसा होणार ? मादोष्या गर्भाबाहेर अंजे निवास्योवर त्यातील
शुक्रशोणित सलिलावस्थेतून कलिलावस्थेत येते - छोटबद्ध होते. त्यानंतर
परमेश्वराचे अभ्यक्त स्वरूप तेथे म्हापते. ही क्रिया प्रत्यक्ष गर्भाबाहेर होत
असली तरी हा अवतार गर्भीचाच मानतात, कारण अंजळाच्या गर्भाची
म्यवस्थाच तशी आहे.

तिर्यंच योनि कशी पाहिजे !

तिर्यंचात अवतरण्यासाठी भेष्ट योनि पाहिजे. त्या योनीतील तिर्यंचांना
आपले दाणापाणी मिळवण्याचे किंवा घराचे सामान्य ज्ञान पाहिजे. शिवाय,
त्यांच्या ठिकाणी भोज, चक्षु, स्पर्श, रसना व प्राण ही शार्नेद्रिये आणि स्वचा
मोक्ष, इधिर, मज्जा, मेद, स्नायु व अरिष असे सप्त धातुहि असले पाहिजेत.
कर्मेन्द्रियेहि असावीत. (मनुष्य देशाची सर्व कर्मेन्द्रिये तिर्यंच योनीला नसतात.
तेम्हा अवतारासाठी तिर्यंचाला नको कोणकोणती व किती इंद्रिये पाहिजेत हे
सांगता येत नाही). सारांश, शार्नेद्रिये, काही कर्मेन्द्रिये, सप्तधातु व साधारण

१. 'त्यापसि दवडणे' का पा : एक जसताचा तेषु नासतसे 'दु'जा-
वेगळे हाऊनि सुखासि जात असे' (वि. प. १०६)

२. 'तिर्यंच अवतारीचा हेतु तांहे गर्भीचि : एक गर्भी बाहेरि
मीगाकेया' (वि. प. १०६)

३. 'तिर्यंचामध्ये अवतार स्वीकरीती' जंतुके तिर्यंचा सामान्य ज्ञान
असि ते स्वीकरीती' पांचढी शार्नेद्रिये जंतुकेया तिर्यंचा सध अवतारति :
आज सप्त धातु असासि जंतुकेया तिर्यंचा सध अवतार स्वीकरीती : जाय
कर्मेन्द्रिये किती प्हायी ते येवीजे' (वि. प. १०६)

ज्ञान इत्यादिकांनी मुक्त असलेल्या तिर्यंच योनीतच परमेश्वर अवतार घेतात, इतरत्र नाही. उदा : परमेश्वराने इंसावतार घेतला होता. (वि. १५०). तेव्हा परमेश्वर तिर्यंच योनीत अवतरले असले तरी भेष्ट अशा इंसाची योनी त्यांनी अवतारस्वीकारासाठी निवडली. हा इंसावतार दुसऱ्या तिर्यंचावतारच होता असे नाही तर तो उर्भयवृद्ध्या देखील होता. म्हणूनच त्याने ब्रह्मयात्रा शास्त्र-ज्ञानाचे निरूपण केले. (हे शास्त्र इंसावतारे ब्रह्मयात्राप्रति निरूपिते - वि १५०).

मनुष्यातहि तिन्ही प्रकारांनी अवतार

तिर्यंचाप्रमाणे मनुष्यात अवतार घेतानाहि परमेश्वर गर्भ, पतित व दव-
डणे या तिन्ही प्रकारांचा स्वीकार करतात, कारण त्यापैकी प्रत्येक प्रकारामुळे एका किंवा अनेक जीवांचे गोमटे होऊ शकते. भीदसाश्रेय, भीकृष्ण, भीचक्रपाणी हे सर्व ' गर्भांचे ' मनुष्यावतार होत. भीचक्रचरस्थायी हे ' पतित ' अवतार तर भीगोर्विदप्रभु हे ' दवडण्याचे ' (गर्भांतून दवडण्याचे) अवतार असल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. दवडण्याच्या अवतारात ज्या जीवाला दवडले असेक त्याचे देहधर्म व स्वभावधर्म परमेश्वराला स्वीकारावे लागतात. क्वचित् अपूर्-
वहि स्वीकारात, तसे पतित अवतारामध्ये ज्याचे पतित (= मृत शरीर) असेल त्याचे सर्वच देहधर्म व स्वभावधर्म स्वीकारावे लागतात असे नाही. तेथेहि अपूर्व जमांचा स्वीकार करता येतो. या दोन्ही प्रकारात अपूर्वजमांचा

१. इंसावतार हा वस्तुतः तिर्यंचावतार होय. तो जन्मवृद्ध्या होऊ शकत नाही. कारण, जन्म स्वीकारासाठी मनुष्यावतारच पाहिजे. इंसावताराने ब्रह्मयात्रा शास्त्रज्ञान दिले (वि १५०) ते कुडे दिले असणे ? सत्यलोकात दिले असेक तर तिचे ते प्रमथू शकत नाही. कारण, त्या ठिकाणी परमेश्वरावताराचे सकळ ओळखण्यास हेतु युक्ताच संभवू शकत नाही. ब्रह्मयात्रेचे ज्ञान कर्माभूमीतच होऊ शकते. तेव्हा मनुष्याच ज्ञान देणारा इंसावतार यथार्थपणे तिर्यंचावतार नसावा तर यक्षाद्या जन्मवृद्ध्या मनु-
ष्यावताराने जीवाला न दवड घेता इत्यादि शरीरात प्रवेश केला असामा, तत्तच त्याने ज्ञान दिले असणे शक्य होईल. आणि त्याचमुळे त्या इंसावताराच्या ठिकाणी मनु-
ष्याची वैखरी वाणी संभवू शकेल हे ज्ञान त्याने कर्मभूमीत असलेल्या ब्रह्मयात्र्या कलियाळा दिले असणे पण विद्यारावर विद्यार राहू शकत नाही (वि. १६४) या म्यायाने त्याला ते प्रमथू शकले नाही (वि. १५०)

२. ' मनुष्याचा हा त्रिविधता ' (वि. १५५)

स्वीकार करता येतो याचा अर्थ नवीन देहधर्म व स्वभाव स्वीकारता येतात असे मात्र नाही. ते फक्त गर्भावतारतच शक्य आहे. या ठिकाणी कचित् एखादीपेक्षा थोडा अधिक सुंदर देह किंवा सज्ज्वल वर्ण किंवा अद्याप आनुवंशिक गोष्टी स्वीकारता येतात, एवढेच

अवताराचे शरीर मायेचे.

परमेश्वर अवतार येतो म्हणजे काय करतो ? तर त्या त्या विशिष्ट देहात परमेश्वराचे अशक्त स्वरूप व्यापते. उदा० : हरपाळदेवाच्या मृत शरीरात परमेश्वराने अवतार घेतला म्हणजे त्या मृत शरीरात परमेश्वराचे भक्त स्वरूप येऊन तेथे ते व्यापले. देवात अवतार घेताना देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेच्या मूर्तीत परमेश्वरस्वरूप व्यापते. भक्त स्वरूपाचा हा व्याप कसा असतो ? तर अगदी जीवस्वरूपाच्या व्यापाराला, म्हणजे, आपल्या स्थूल देहात जीव जेथे जेथे व्यापून असतो त्याच ठिकाणी ईश्वरस्वरूपहि व्यापून असते. आळूउदकन्यायाने परमाणूच्या संधीला जीवस्वरूप व्यापून राहते त्याचप्रमाणे ईश्वरस्वरूपहि परमाणूच्या संधीलाच व्यापून राहते.

पण परमेश्वरस्वरूप नुसत्या प्रापंचिक देहात कधीहि व्यापत नाही. (जो अक्षरतित्थे वेळे : न रिगे प्रपंचावित्थे खोळे : शा.प्र.५.५७). त्याच्या अवताराचा मायेक देह हा मायेने शुद्ध केलेला असतो. देवतांच्या मूर्ति आ दिव्य प्रपंचाच्या असतात पण तित्येहि नुसत्या त्या दिव्य प्रापंचिक मूर्तीत परमेश्वरस्वरूप कधीहि व्याप घेणार नाही. कोणत्याहि योनीत आणि कोणत्याहि प्रकारे अवतार घ्यायचा असो, परमेश्वर नुसत्या प्रापंचिक मूर्तीत कधीच अवतरत नाही. तो नेहमी 'मायपुर' चारण करतो. त्याचे शरीर मायाग्यात असते, ते मायेने शुद्ध केलेले असते, (मायापुरधारिण इति : उद्ग. ४). परमेश्वराने मायावेष चारण केला असे म्हणण्यात येते ते या अर्थाने. ('स्थूलसूक्ष्म वेगळा : तू कैवल्याचा पुतळा : तेणे तुला मायावेषु धरिला : कृपाकसे ' शिशु. ४३३; ' निव प्रकृतिते अविष्टुनि : आहुकिया माया करोनि : अवतरे पर तित्येचेनि : काइतेनि लिपे ना ' शा. प्र. ५.५८)

१. कारण पूर्वी अवतरलेल्या श्रीचक्राणी कर्क श्रीचांगदेव राजा या स्वच्छा-
वताराच. हा पुनरवतार होय. (श्री. च. पक्षांक.)

मायापुर म्हणजे काय !

पुर म्हणजे शरीर. मायेने निर्माण केलेले पुर ते मायापुर (माया-निर्मितं पुरं मायापुरं : उद्. ५). पण माया कृतयुगातील मनुष्याची शरीरे वशी निर्माण करते सवे हे नसते. कृतयुगीचे मनुष्यदेह हे मायेने 'रचलेले' असतात; शिवाय ते समज प्रपंचाचे असतात. परमेश्वराचे मायापुर हे मुहामहून रचलेले व निश्चळ प्रपंचाचे मुळीच नसते. एकतर परमेश्वर रचून अवतार कधीच घेत नाही. गर्भ, पतित व दण्डने या तीनच प्रकारांनी तो अवतारतो हे आपण पाहिले. तेव्हा मायेने निर्माण केलेले पुर याचा अर्थ इतकाच की, माया स्वतःच, ब्रह्म, अब्रह्म व चित्रब्रह्म या आपल्या विविध रूपानी, पतित आणि दण्डण्याच्या प्रकारात आधीच तयार असलेल्या प्रापंचिक देहात व्यापून तो देह पूर्णपणे छद्म करते. विविध माया पुरस्थ होते. तेव्हा तिच्या नवीन देह रचवावा लागत नाही. कारण तो इतर कोणासाठी तरी त्या जीवाच्या देहाभिमानिनीने आधी रचलेलाच असतो. त्या पूर्वघटित देहातच माया पुरस्थ होते म्हणजे आपले स्वतःचे स्वरूप त्यात ओतते. (माया घटाकारे आकारे ओते : उद्. ३). पण कुठे कुठे ! ज्या ज्या ठिकाणी जीवस्वरूप ओतलेले असते तेथे ! मुळीच नाही. सले असते तर मग ती मायाच देहिया झाली असती, पण माया देहिया होत नसून देह होत असते. (माये वा. ७० पहा.) म्हणून ती पूर्वतिष्ठ देहाच्या प्रपंचात व्याप घेते; तथापि ती वेगळी दिसत नाही. कोळंब्याचे अग्नि येऊन व्यापतो पण तो कोळंब्याहून निराळा दिसत नाही, त्याप्रमाणे त्या देहातील प्रपंचपरमाणूंच्या लाघातात्म्य माया व्यापते पण वेगळी मात्र दिसत नाही. गर्भात अवतार घेताना मातापितरांच्या छुद्रशोणिताची तिच्या अयका लातायश दिवशी कलिक्रमच्या लास्यानंतर तेथे प्रथमतः माया व्याप्त होते व मग परमेश्वरस्वरूप व्यक्त होते.

१. 'माया निर्मितं म्हणजे निर्मिळे : तरी माया निर्मी कृतयुगीची मनुष्ये तेथे : म्हणे ना : तिचे प्रपंचाची निर्मी : तेथे हे ब्रह्म' (क. ल. ७६, ७)

२. 'माया घटाकारे : ब्रह्म म्हणजे देह : ब्रह्मीका म्हणौनि ब्रह्म : आकारे म्हणजे हे आपणच होय : प्रपंचब्रह्म' (सर्व. ७)

त्रिविध मायेचा व्याप व तिची कार्ये

जड, अजड व चिजड अशी ही त्रिविध माया होय. पैकी, 'जड' माया ही परमेश्वराच्या पुरातील प्रपंचाच्या भूतसंधीला व्यापते. 'अजड' माया परमाणूच्या संधीला व्यापते. मिळून जड व अजड माया त्या शरीरातील ३२ विभागात व्यापतात. राहिलेली चिजड माया अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी भेदात व्यापते अशा रीतीने शरीराच्या सत्तीसहि विभागात त्रिविध माया व्यापून तो देह शुद्ध करते. यातील जड माया ही सचेतन असली तरी तिच्या ज्ञान काहीच नसते म्हणून ती जड होय. परमेश्वरपुरातील मन्वावास-वधिरादि सप्त चातुरूप प्रपंचास तिचा व्याप असतो.

परमेश्वरपुरातील इंद्रियांच्या ठिकाणी ओतलेली माया अजड होय. जड माया त्या देहातील भूतसंधीला व्याप येऊन घटाकार होतासणीच त्यातील इंद्रियाभिधानाच्या ठिकाणी अजड माया आपले स्वरूप ओतते. कोव जडा परमाणूच्या संधीला व्यापतो तशी ही अजड मायाहि परमाणूच्या संधीला व्यापते. आणि त्याच ठिकाणी पुढे परमेश्वरस्वरूप येऊन ते मा अजड मायेला व्यापते. सुखदुःखादि गोष्टी बरोबरी या अजड मायेमुळेच प्रणवत असते. जीवांच्या वाचतील त्या त्या इंद्रियांच्या ठिकाणी असलेल्या देवतासामर्थ्याच्या अभिधानामुळे इंद्रियद्वारा विषयाना अनुभव येतो. पण मायापुरात ही कार्ये दहा इंद्रियाभिधानांच्या ठिकाणी व्यापलेल्या अजड मायेमुळे होतात.

तिसरी चिजड माया ही अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी भेदात व्यापते, ती सज्ञान असते; म्हणजे भजनादिकांना अधिकार करून तृप्ति पावण्याचे ज्ञान तिच्या असते, इतकेच. प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी मन=आठातील तडा; बुद्धि=शेषशर्या, चित्त=विष्णु; आणि अहकार=महादेव

१. 'जाकारे म्हणजे आपणचि होय प्रपंचवत् : जोते म्हणजे तवा जडामात्रि स्वरूपे मग तेथे विभांत होय : ' घटाकारिली ते जड : जोतडी ते अजड . विभांत ते चिजड ' (क.स्थ उद्. ६)

२. 'तेथ चेतनत्व जसे ज्ञान नाही ' (सदर) 'जड ते पुरके' (क व उद्. ६)

३. 'मग ओते स्वरूप तेतेचि स्वरूप ओते ईश्वरीचे' 'अजड ते पुरके' (सदर)

४. 'मग तेथ विभांत होय : जे जोतके तवातच चतुष्टय होय : ते सज्ञान : जे भजनाचे मर्गीकरावी असे . तृप्ति प्रावत जसे ' 'चित्तच ते वरके' (सदर)

या देवतांची अभिष्टाने असतात. पण परमेश्वराच्या मायापुरातील अंतःकरण-चतुष्टयाच्या ठिकाणी या देवतांचा नव्हे, तर चिज्जड मायेचा व्याप असतो.

जड, अजड व चिज्जड या त्रिविध मायास्वरूपाभ्यतिरिक्त मायास्वरूपातील ओळगणीच्या भावातून ओळगणी-माया बनते. परमेश्वराच्या बाह्य व्यापाराच्या ठिकाणी ती वेचलेली असते. असतीपरी आधरणाच्या पुष्पांना संयोग, वियोग, साक्षा वगैरे करणे हे तिचे परमेश्वराने सिध्दा-वर सोपवलेले मुख्य कार्य होय. ही मायेची ओळगणी (इतर ओळगण्याप्रमाणे) नेहमी मूर्तीबाहेर असून बाह्य व्यापार करित असते. पुरस्च जड मायेच्या ठिकाणी ज्ञानसामर्थ्य काहीच नसते, अजड व चिज्जड मायेच्या ठिकाणी ते आभासपक्ष व्यापारापुरतेच असते, त्याशिवाय त्यांच्या ठिकाणी कोणतेच ज्ञान नसते. म्हणूनच एक परमेश्वरावतार दुसऱ्या परमेश्वरावताराकडे भेटला असताना एकाच्या पुरातील त्रिविध माया दुसऱ्याच्या पुरातील त्रिविध मायेला पाहू शकत नाही.

परमेश्वराचे संपूर्ण शरीर शुद्ध चैतन्याचे

परमेश्वरावताराच्या शरीरात व्यापणारी त्रिविध माया ही अभ्यक्त मायेच्या हरितस्वरूपातील उरीच्या भागामधील असते हिलाच 'शुद्ध चैतन्य' असे म्हणतात. परमेश्वराचे व्यापारमस्तक संपूर्ण शरीर या शुद्धचैतन्याने पूर्णपणे व्यापलेले असते. असे म्हणूनही हागण्याचे कारण प्रपञ्च ही, शरीरातील नख, बाटलेले चामडे व रोम (केस) हे भाग जड असल्यामुळे त्याठिकाणी मायेचा व्याप नसतो अशी समजूत होण्याचा संभव आहे. पण तसे नाही. भूमीवरील ओलास्यामुळे जसे शकत सादते त्याप्रमाणे शरीरातील इतर विभागांच्या ठिकाणी असलेल्या ओलाव्यामुळे नख, चर्म (उदाः चामलील) व

१. 'मन अधिष्ठात्री देवता प्रज्ञा म्हणजे आठानुल प्रज्ञा . चित्त अधिष्ठात्री देवता विष्णु म्हणजे आठानुल विष्णु : अहंकार अधिष्ठारी देवता महादेवो म्हणजे आठानुल महादेवो' (वि. वं ७१)

२. 'एक बाह्य व्यापारी वेचले ते ओळगणे' (ल. स्प. उद्. ७)

३. 'पुरीची परी पुरीचेमाळे व देवो मट होता' (ल. स्प. उद्. १)

४. 'वरी शुद्ध ते कवण ना के संबंधी तिसरा अंश होऊनि असे : प्रजासमीप जे वरके असे ते' (ल. स्प. उद्. ७)

५. 'शुद्ध चैतन्य ते म्हणिलेक्या प्रपञ्च मध्ये अवधी मूर्ति चैतन्याची'

रोम वाढतात, त्यांना कापले तर देहाला दुःख होत नाही. या तिन्ही विभागातः जीवाचा व्याप नसतो, त्याचप्रमाणे परमेश्वरस्वरूपाचाहि नसतो. तथापि शुद्ध चैतन्याचा व्याप मात्र त्या ठिकाणी असतोच. सारांश, चैतन्यमायेने शुद्ध केलेला नाही असा कोणताहि भाग परमेश्वराच्या मायापुरात नसतो. (नखः १-४४) : रोमादिकरीती : शुद्ध चैतन्यचि ते : सङ्ग ७). परमेश्वर गर्भावितार घेतात त्यावेळी प्रारंभीच शुद्ध चैतन्य तेथे व्यापते व पतितत्वतारात तसेच दबडण्याच्या अवतारात त्या प्रापंचिक शरीरातील छत्तीसहि विभागांचा जो समूह पूर्वी मुक्तता प्रापंचिक असतो तो ती पालटते म्हणजे त्यात स्वतः व्याप्त होऊन अतिकोळसेन्यायाने त्याला शुद्ध करते.

शरीरात पालट नाही

‘शुद्ध करते’ याचा अर्थ ते शरीर इतर दृष्टींनी ती पालटते असा नाही सदा : ते पतित व दबडण्याचे शरीर जर अयुक्त असले म्हणजे त्याचे हातपाय वगैरे तुटलेले असले तर माया ते शरीर पालटून युक्त अर्थात्, सर्वांगपरिपूर्ण करीत नाही. पतितानून निघून गेलेल्या जीवाला किंवा दबडलेल्या जीवाला कर्मवशे ते शरीर त्याच्या देहाभिमानिनीने दिले होते ते जसेच तसेच ठेवते. माया त्यात यत्किंचितहि पालट करीत नाही. इतकेच काय पण त्याचा कर्ण देखील ती पालटत नाही. यदाकदाचित् परमेश्वराने एक वेळ स्वीकारलेले शरीर काही कारणांमुळे टाकून दिले व तेच पुन्हा स्वीकारले तर अविश्व मायेला म्हणजे शुद्ध चैतन्याला ते शरीर पूर्वीप्रमाणे पुन्हा शुद्ध करावे लागते. पण यावेळीहि त्या शरीराच्या आकृतीत किंवा वर्णात माया काहीच फरक करीत नाही. परमेश्वराला पूर्णपणे अपूर्व शरीर धारण करायचे असल्यास ते गर्भीच्या अवताराच धारण करता येते, इतरच नाही. मगवान श्रीकृष्णाचा अवतार असा अपूर्व स्वीकाराचाच होय.

१. ‘तरि दबडुनि का पतित तेथ कैसे पा : ना तेहि शुद्ध चैतन्यचि : माया ते दबडावे पालटौनि शुद्ध दबडाव्याचे निर्मी’ (ल.स्थ. ब. ७)

२. ‘आकार तेथि : तथा पालट नाही : जे कर्मवसे फळ राखिले होते : तेथि अंगिकारीती’ (सदर)

३. ‘ते पुर तेजीक्या भागौते पूर्वीलाची सारीकः ऐसी सूर्वी चैतन्याची’ (सदर)

માયાસ્વરૂપ કુટૂન વ્યાપતે ?

માયાપુરાત વ્યાપ ઘેતાના ત્રિવિધ માયેવે સ્વરૂપ મ્હળજે શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્યંશાત્ન વિભાગૂન ચાલત કર્મભૂમીત યેતે ન પરમેશ્વરાકુટૂન સ્વીકારત્યા જાણાન્યા દેહાત વ્યાપતે અસે મુઢીત નાહી. માયેવે તે સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપૂન અસતે. અર્થાત્, તે કર્મભૂમીતહિ અસતેચ. તે તિથત્યા તિથેચ સ્યા દેહાત વ્યાપ ઘેતે. ઝ્યાપ્રમાણે અવતાર ઘેતાના હૈશ્વરસ્વરૂપ દુસરીકુટૂન કુટૂન કર્મ-ભૂમીત યેતે અસે નાહી; તર તે સર્વત્ર અવત્યાને ઝેયે અવતાર વ્યાપવા અસેલ તેધીલચ અવ્યક્ત સ્વરૂપ સ્યા માયાપુરાત વ્યાપ ઘેતે, મ્હળજે કાર્યરૂપ હોતે, હીન ગત શુદ્ધ ચૈતન્યાચી.

પરમેશ્વર માયાપુર ધારણ કસે કરતો ?

વસ્તુતઃ હૈશ્વરાચે અવ્યક્ત સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપલેલે આહે; આણિ સ્યાચ સ્વરૂપાતીલ જ્યંશાત માયાહિ સર્વત્ર વ્યાપલેલી આહે. માયેને વ્યાપલેલે શરીર પરમેશ્વર ધારણ કરતો મ્હળજે સ્યા અવ્યક્ત સ્વરૂપાચા પુસાવા ટુકડા હોઠન તો સ્યા માયાપુરાત યેતો અસે નાહી. પુષાધા ઘટાત પાળી ડેવલે તસે હે નાહી. પાળ્યાચ્યા તલ્યાત ધાગર મુઢવલી મ્હળજે તિથ્યા બાહરે જસે પાળી અસતે તસેચ તે આતહિ અસતે. પણ અવ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપાચા માયાપુરાત અવાહિ વ્યાપ નસતો, કારણ, તલ્યાતીલ પાળ્યાત ધાગર મુઢવલી તરી સ્યામુઢે પાળ્યાચે ટુકડેચ પઢ્યાસારજે હોતાત, માયાપુરાતીલ હૈશ્વરસ્વરૂપ વેગઢે ન બાહેરીલ હૈશ્વર-સ્વરૂપ વેગઢે અસે નસતે, તર અવ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપાચા માયાપુરાત ઝો વ્યાપ અસતો તો 'કુટતરૂન' અસતો વિજેચ્યા દિવ્યાચા પ્રકાશ જસા દિવ્યાચ્યા આત ન બાહેર અસતો તસાચ તો દિવ્યાચ્યા કાચેતહિ અસતો; મ્હળજે તો સર્વત્ર દુર્લભ અસતો સ્યામુઢે પ્રકાશાચે ટુકડે પઢત નાહીત. સ્યાપ્રમાણે માયાપુરાતીલ વ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપ ન બાહેરીલ અવ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપ વેગવેગઢી નસતાત. તો દુર્લભ અસતાત. બાહેરીલ અવ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપ દેહાકારાને ઓતલેચ્યા માયાપુરાત કુટતરૂન વ્યાપલેલે અસતે આણિ માયાપુરાતીલ વ્યક્ત હૈશ્વરસ્વરૂપ માયાપુરાત પરમાણેચ્યા સંદીપ્તા વ્યાપલેલે અસતે. અર્થાત્, પર-

૧. 'મા : તે કાહું ચાલુનિ યેય યે : મ્હળે ના : તે વ્યાપક યેયચિ અસે : યથા હૈશ્વરીને' (ભ.સ્મ.૩૮.૭)

श्वर अवतार येतो त्यावेळी त्याचे अव्यक्त स्वरूप व्यक्त झाले असे म्हणता येत नाही. 'अबुद्ध ऐसे मानितो : जे अव्यक्त झाले व्यक्ती : उताभ अव्यय भावो मेणती : म्हणोनिया ॥ ऐसे अर्जुनाप्रती देवे : बोलिले यथार्थ भावे : याळागी अव्यक्त कदा नव्हे : सामर्थ्य व्यक्त' (शु.प्र.५५६, ५५७). धरोवरातील पाण्यावर जसा बुडबुडा याथा त्याप्रमाणे अव्यक्त ईश्वरस्वरूपावर आलेला बुडबुडा म्हणजे व्यक्त परमेश्वरावतार होय.

मायापुरात ईश्वरस्वरूप केव्हां व्यापते ?

परमेश्वर गर्भावतार घेतात तेव्हा, परवी जीव जेव्हा गर्भात येतो त्यावेळी म्हणजे शुक्रशोणितान्या संयोगापासून तिसऱ्या किंवा सातव्या दिवशी, परमेश्वरस्वरूप त्या मायापुरात येऊन व्यापते. धवडण्याच्या अवतारातहि तसेच, वन पतित उठवून जेव्हा अवतार घेतात तेव्हा त्या पतितात=मृत देहात परमेश्वर कोणत्या वेळी प्रवेश करतो? तर परवी मृत शरीरात शेषभोगाचा जीव जेव्हा प्रवेश करतो तेव्हा; अथवा परकाश प्रवेश जेव्हा करतात तेव्हा; अर्थात्, मृत शरीरातील जीव गेल्यानंतर ताबडतोब.

मायापुर धारण करण्याचे कारण ?

अवतार घेताना परमेश्वर मायापुर धारण का करतो? त्याचे उत्तर असे की, 'त्वाने तसे केले नाही तर जीवांना भजनाचे गोमटे होऊ शकणार नाही. कारण, स्वतः परमेश्वर हा अविक्रिय व नृसकाम असल्यामुळे तो जीवांच्या भजनगदि क्रियांचा स्वीकार कसा करणार? त्वाने हा स्वीकार केल्या- शिवार्थ त्याला आल्हाद वाटून कृपा उपजणार नाही. अर्थात्, जीवांचे भजन स्वीकारता असे म्हणून परमेश्वर मायापुर धारण करतो. दुसरे असे की, भजनसेवावास्त्यादिकांना पात्र झालेला परमेश्वरावतार जीवांच्या सकाम भजनादिकांचे फळ स्वतः देतो असे नाही. जीवाला ते फळ माया देते. कारण,

१. 'धारिचे म्हणजे यथा आंगी धरिली : यथा घटे बदक धारिले : मागव धरुनि तळ्यात काळविजे : तेथे उदक : पाणिपावरी बुडबुडा चाळे : तोषि वायु : तैसे मूर्ति जात स्वरूप असे : भग मूर्ति व्यापकातुनि चाळे : परवी भवाकारवत् होईल' (म.स्थ.उक्त.४.)

२. 'जीवाचेनि सजने आल्हाद वपजे : आल्हादे कृपा उपजे' (म.स्थ.उक्त.१)

अविक्रिय परमेश्वराची सेवा केल्याने त्याला आनंदादि विकार उद्भूत-
वतच नाहीत. त्याच्या अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी व्यापलेल्या विजड
मायेच्या मनोधर्माने अजड मायेला अजनातील पदार्थांची गोडी वगैरे
प्रणवत असते. त्याचा स्वीकार परमेश्वर करतो व त्याची फळे जीवाला
प्राप्त होतात. निष्काम भजनाची फळे ईश्वराकडून मिळतात पण सकाम
भजनाची फळे माया देते. हे शक्य व्हावे म्हणूनच परमेश्वराला मायापुर
धारण करावे लागते. (मायासंबंधु मायाभजन - वि. १७०)

मायापुराचा अभिमान ओळगणी मायेला

माणसाच्या कोणी मारठोक कंली तर त्याच्या पिंडस्थी दुःखवतात
(किंवा आनंददायक क्रियेने सुखवतात) पण त्या पिंडस्थी काही आपल्या
पिंडाचा अभिमान घेऊन मारणाराला दुःख संपादन करीत नाहीत. ज्यास
मारले त्याची देहाभिमानिनी देवता ते कार्य करते. त्याप्रमाणे परमेश्वराच्या
मायापुराचा दिलेल्या सुखदुःखाने पुरस्च माया सुखदुःख पावते; पण त्याचा
अभिमान पुरस्च माया घेत नाही, तर ओळगणी माया घेते. सामान्य जीवा-
च्या मनुष्यदेहात पिंडस्था असतात त्या ब्रह्मांडस्थाच्या अंश असतात.
म्हणून पिंडस्था दुःखाच्या गेल्याबरोबर या ब्रह्मांडस्था (त्यातील एक
देहाभिमानिनी देवता) त्या देहाला सुखदुःख देणाराला त्याचे फळ भोग-
वतात. याप्रमाणे पुरस्च माया ही मात्र ओळगणीचा अंश नसते. तरीहि
पुरस्च दुःखावल्यामुळे ओळगणी अभिमान घेते. एकाच्या पशूचा अभिमान
त्याचा भालक घेतो तो काय तो पशू त्या मालकाचा अंश असतो म्हणून !
वस्तुतः मायापुरात परमेश्वर असताना आपल्या शरीराचा अभिमान त्यानेच
घ्यावा. पण तो 'भिरभिमान' (निर्व. ११) असल्यामुळे घेत नाही; तर

१. 'मायासंबंध म्हणजे भीकर लागतसे तो मायेचा परि ईश्वरीचेनि
स्वीकारे गोमटेः तैसचि भजन प्रवेशन होताचे मायेसि परि ईश्वरीचेनि
स्वीकारे गोमटे' (वि. स्व. १७०)

२. 'मायापुरी मायेसी अभिमानः केदे केदुः आख्यादे आख्यादुः
परि अभिमान नाहीः' (ऊ. स्व. ब. ८)

३. 'यथा पिंडस्थे केद आति परि अभिमान नाहीः यथा पशूसी
दुःख आति परि अभिमान नाहीः तथा पुर' (सदर)

माया व्यापारमाठी असलेली मायेची ओळगणी घेते. (मायापुरी मायेसि अभिमानु : उद्द. ८)

बरे, फक्त ओळगणी मायाच अभिमान घेते म्हणजे तर परमेश्वरावतारहि कधीकधी अभिमान घेऊन इतरांना सुखदुःख संपादन करताना दिसतो तो का ? उदा : श्रीगोविंदप्रभु अनेकांना शिष्या देत असत, कुणाकुणाला चापल्या मारीत असत. हे दुःखसंपादनच नाही का ? याला उत्तर असे की, हे दुःखसंपादन आहे व ते अभिमानाचे कार्य दिसते हे खरे, पण ते फक्त जीवाचे दुःख नाशण्यापुरते. जीवाकडून क्रिया घडून त्याच्या सुखदुःखाचा नाश व्हावा म्हणून परमेश्वर कधीकधी असे करतात, नेहमी नाही, आणि ते फळसंपादनाच्या अर्धाने अभिमान घेतात असे नाही तर जीवाच्या भल्यासाठी घेतात.

अवताराजवळ संपूर्णत्वाने सर्व ओळगण्या

परमेश्वरावताराजवळ, मग तो कोणताहि अवतार असे, पुतती मायेचीच ओळगणी असते असे नाही तर सर्व देवतांच्या ओळगण्या असतात (ईश्वरी संपूर्ण शक्ति : उद्द. ११). सापेक्षी मायेची ओळगणी ही मायापुराची अभिमानिनी असते हे खरे, पण तिचा अधिकार इतर देवतांच्या ओळगण्यावर मात्र बाळग नाही. एरवीच्या मद्राडच्यापारात देवता उंचनीचसामर्थ्याने वागतात. म्हणजे उंच देवतेचा अधिकार नीच देवतेवर खालतो; पण ईश्वरसेवेसाठी असलेल्या ओळगण्यांना मात्र हा नियम लागू नाही. या ठिकाणी सर्व ओळगण्या सारख्याच असतात. त्यांच्यात उंचनीचपणा नसतो; त्या परस्पराधीन वसतात. जी योग्यता यक्षिणीच्या ओळगणीची तीच योग्यता मायेच्या ओळगणीची. (मायापुरी इतरशक्तितुल्य माया : उद्द. १०). त्या सर्व फक्त परमेश्वराच्या आधीन राहून त्यांच्याच आशेने वागतात. (मद्राडी शक्ति-अधीन शक्तिव्यापाह : मायापुरी ईश्वराधीन शक्तिव्यापाह : उद्द. ९)

१ 'इही सुखदुःखे त्वे ईश्वरसि देती : यथा सीवीया : यथा प्रापा हाणीजे' (क. स. उद्द. ८)

२ 'पूरीयेय द्दकमेकावसे मनोधर्म नाही : सळ्याही ईश्वरी मनोधर्म' (क. स. उद्द. ९).

प्रत्येक परमेश्वरावताराजवळ सर्व देवतांच्या ओळगण्या असतात इतकेच नाही तर त्यातील प्रत्येक ओळगणी आपल्या देवतेच्या अव्यक्त स्वरूपातील संपूर्ण पंचप्रकारांनी युक्त असते. (ईश्वरी संपूर्णा शक्ति - उद्द. ११). म्हणजे असे : अव्यक्त देवतास्वरूपातून विभागलेल्या ऋद्धावस्थेच्या ठिकाणी ज्ञान-सुखादि पंचप्रकार कमी असतात आणि त्यांच्यापासून विभागलेल्या पिंडस्थाय्या ठिकाणी तर त्याहूनहि कमी-जवळजवळ असतातच पण देवतेची ओळगणी हो आपल्या अव्यक्त देवतास्वरूपातील उदाह्या-ऊर्ध्व वेवाच्या भावातून बनते. हा भाव संपूर्ण पंचप्रकारांनी युक्त असल्यामुळे, त्यातून बनलेल्या ओळगण्याच्या ठिकाणीहि आपल्या देवतेचे संपूर्ण ज्ञानसुखसामर्थ्य बगेरे असते.

ओळगण्या केव्हा व कुठून येतात ?

गर्भांमध्ये परमेश्वर आल्याबरोबर सर्व देवता ओळगण्या होऊन संपूर्णत्वाने एकाच वेळी येतात. पण ह्या गर्भस्थ ईश्वराजवळ गर्भात न राहता गर्भाबाहेरच मातेच्या अगदी बोट्यासेमोर राहतात, तेथूनच त्या गर्भातील परमेश्वरावताराचा मनोधर्म जाणण्यासाठी त्याला पाहू शकतात. कारण, देवता-हट्टीला घटपटाचे व्यवधान असते, जीवाच्या बाबतीत मात्र गर्भात जीव आल्याबरोबर सर्व पिंडस्थ्या एकदम येत नाहीत. त्याच्या पिंडाळा असजसे अवयव येतात तसतशा ह्या ह्या अवयवाच्या ठिकाणच्या पिंडस्थ्या तेथे येतात; आणि ह्या गर्भातच असतात, मातापित्याच्या संभोगामुळे मिश्रित झालेले त्याचे शुक्रशोणित आरंभी कलिलावस्थेत असते ते कलिलावस्थेत आले (हे तिसऱ्या किंवा काहीच्या मते सातव्या दिवशी येते) म्हणजे जीव त्याठिकाणी येतो. त्याचप्रमाणे अवतरणारा परमेश्वरहि येतो. अर्थात्, त्याच वेळी परमेश्वराच्या सेवेसाठी सर्व ओळगण्या एकदम येतात; तर जीवाच्या पिंडात पिंडस्था हळूहळू येतात.

१. 'हट्टीबुडा ओळगती' (क.स्य. बद्द. ११). कबीरर जाम्नावाच्या मते ओळगण्या गर्भात राहतात.

२. 'कळीकावस्थे येती' : तर कळीकावस्था ते कैमी : ना प्रथम शुक्र शोणित करिब बाहु सलीका असति : तिया कळीका म्हणजे खोटवड होति : तिचे अर्बरे पद तिचे समयी जीव ये तथा ईश्वरही तिचेचि काळी येती - ज्ञान परमेश्वर येताचि झकि म्हणजे समग्र ओळगण्या ओळगावयासि येती : ज्ञान पिंडस्था तिया जव जव पिंड वाडे तव पद अवयवी येती' (क. व. बद्द. ११)

आपल्या अव्यक्त स्वरूपातील उरीच्या ऊर्जे वेश्याच्या भावातून विभागून ओळगण्या ईश्वरसेवेसाठी येतात, हा सामान्य नियम ज्ञाता, एका अवतारापासून जर परमेश्वराने दुसरा अवतार स्वीकारला तर पहिल्या मूर्ती-तील ईश्वरस्वरूपापासून स्वरूप विभागून ते नवीन अवतार चारण करते, त्याप्रमाणे ह्या पहिल्या अवताराजवळच्या ओळगण्यापासून नवीन ओळगण्या विभागून येतात असे मात्र नाही. कारण, एका ओळगणीपासून दुसरो ओळगणी होऊ शकत नाही. तसेच त्या पहिल्याच अवताराजवळील ओळगण्या या नवीन अवताराजवळ येतात म्हणजे तर तसेहि नाही. कारण दोन्ही अवतार विद्यमान असल्यामुळे त्यांच्या सेवेसाठी स्वतंत्र ओळगण्या पाहिजेतच. पहिल्याजवळील ओळगण्या दुसऱ्याजवळ आल्या तर पहिल्याची सेवा कोण करणार ? तेव्हा अशा वेळी म्हणजे एका अवतारापासून दुसरा अवतार येव्हा होतो तेव्हा या नवीन अवताराच्या सेवेसाठी आपल्या अव्यक्त स्वरूपातून नवीन ओळगण्या विभागून येतात. सदा : श्रीकृष्णपासून श्रीचक्रपाणींनी अवतार स्वीकारला त्यावेळी श्रीचक्रपाणी अवताराच्या देहात पुरस्थ होण्यासाठी माया उपाप्रमाणे अव्यक्तीतून आली त्याप्रमाणे ओळगण्याहि अव्यक्तीतूनच नवीन होऊन आल्या.

त्याच ओळगण्या नवीन अवताराजवळ

एक पहिला व्यक्तावतार संपवून-पुर त्यातून-परमेश्वर नवीन अवतार येतात त्यावेळी (पुरस्थ होण्यासाठी माया अव्यक्तीतून आली असली तरी) ओळगण्या मात्र नवीन येत नाहीत; तर पहिल्या अवताराजवळच्याच ओळगण्या त्याच्या या नवीन अवताराजवळ येतात. सदा : श्रीचक्रपाणींनी आपला अवतार संपवून - पुरत्याग करून - श्रीचक्रवरावतार स्वीकारला त्यावेळी श्रीचक्रपाणी अवताराजवळ ज्या ओळगण्या होत्या त्या तशाच श्रीचक्रधर-स्वामींच्या सेवेला आल्या. कारण, परमेश्वर पहिल्या अवताराची मूर्ति सोडून येतात तेव्हा आपल्या परिवारासहित येतात.

१. ' ईश्वरी ज्ञान ज्ञातांची स्वरूपीनि येती ' (ल. स्म. उ. ११)

२. ' आणि जामुखा गोसावी प्रधान कुमराचे पुर स्वीकरीके तेथ धाकडे मागलाचि : केचि : द्वारावर्तीकार तेचि कामचे गोसावी म्हणौनि संपूर्ण : ' (ल. स्म. उ. ११)

कर्मभूमीतील व्यक्तावताराजवळच

ईश्वराच्या अव्यक्त स्थितीत देवतांच्या ओळगण्या खाच्या सेवेसाठी मसतता. त्या फक्त व्यक्त परमेश्वराजवळच असतात. आणि कर्मभूमीत सर्व देवतांची स्वरूपे असल्यामुळे, परमेश्वर जेव्हा कर्मभूमीत अवतार घेतो तेव्हाच सर्व देवता ओळगण्याच्या रूपाने त्याची सेवा करू शकतात. इतरत्र, म्हणजे भोगभूमीत वगैरे परमेश्वरावताराजवळ सर्व देवतांच्या ओळगण्या असू शकत नाहीत. (पण ज्या असतात त्या मात्र आपल्या संपूर्ण पंचप्रकारांनी असतात.) मनुष्यदेहातील पिंडस्थांच्याहि बाबतीत हाच नियम लागू पडतो. कर्मभूमीतील मनुष्यदेहातच सर्व देवतांच्या पिंडस्था असू शकतात ; इतरत्र नाही. यावरून परमेश्वरावतार व जीव आणि त्यांच्याजवळील ओळगण्या व पिंडस्था यांच्यात या बाबतीत बरीच साम्यवैषम्ये आहेत असे दिसून येईल, ती कोणती ते आता पाहू.

ओळगण्या व पिंडस्था : साम्यवैषम्य

(१) ईश्वराच्या ठिकाणी सर्व देवता ओळगण्यांच्या रूपाने असतात तर मनुष्यजीवाच्या ठिकाणी त्या पिंडस्थांच्या रूपाने असतात. फरक इतकाच की ओळगण्या मायापुराच्या बाहेर असतात तर पिंडस्था मनुष्यदेहात असतात. (२) परमेश्वराच्या ओळगण्या ज्ञानादि पंचप्रकारांनी संपूर्ण असतात, त्यांच्यात ऊचनीचपणा व परस्पराधीनत्व नसते. जीवाच्या पिंडस्था अंशरूपाने असल्या व त्यांच्यात ऊचनीचपणा असला तरी परस्पराधीनत्व नसते. (३) ईश्वराने कर्मभूमीच्या बाहेर भोगभूमीत, देवांमध्ये काय किंवा मनुष्यामध्ये काय अवतार घेतला तर तेथे त्याच्याजवळ संपूर्ण ओळगण्या असू शकत नाहीत. कारण, कालच्या देवतांना आपल्या अव्यक्तस्वरूपाबाहेर

१. ' ईश्वरी संपूर्णा तर अव्यक्ती संपूर्णा ? येथे पक्षे अव्यक्ती मूर्ति बतौति ओळगती येथे संभवते ते निराकरीले : हे साकारी ' ' तरि कवणे ठामी संपूर्णा : ना कर्मभूमी देवता ठामी अवतारती तेथ संपूर्णा : एव कर्मभूमीमध्ये देव : मनुष्य आन तिथेचाच्या ठामी संपूर्णा ओळगती ' (क. व. व. ११)

२. ' जीवेश्वरा साम्भत्स : सकल देवता ' (क. ख. व. ११)

३. ' देवामचे अवतारती तेथ संपूर्णा ? तेथ आकीकी रीगाबा नाही ' (सदर)

बरील देवतास्वरूपात जाता येत नाही, तसेच कर्मभूमीबाहेरील भोगभूमीत मनुष्यदेहामधे देखील सर्व देवतांच्या पिंडस्था असू शकत नाहीत, कारण, सर्व देवतांची अव्यक्त स्वरूपे तेथे नसतात. (४) कर्मभूमीतील ईश्वरावतार जर कर्मभूमीबाहेर गेला तर कर्मभूमीतील देवतांच्या ओळगण्या त्याजबरोबर आपल्या अव्यक्त स्वरूपमर्यादाबाहेर जाऊ शकत नाहीत. त्याप्रमाणे कर्मभूमीतील मनुष्यदेहधारी जीव जर भोगभूमीत गेला तर खालील देवतांच्या पिंडस्था त्याच्या शरीरात राहत नाहीत, त्या आपापल्या स्वरूपां (= ब्रम्हांड-स्थात) लीन होतात. कारण, त्यांचे ज्ञान फार थोडे असते. म्हणून त्या आपल्या पिंडाची फार वाढ पाहता नाहीत, तो पिंड जर परत कर्मभूमीत आला तर त्या पिंडात ब्रम्हांडस्थापासून पुन्हा नवीन पिंडस्था येतात. देवतांच्या ओळगण्याच्या बाबतीत मात्र असे होत नाही, ईश्वरावतार कर्मभूमीबाहेर गेला तर खालील देवतांच्या ओळगण्या आपल्या स्वरूपां लीन होत नाहीत. ईश्वरावतार परत कर्मभूमीत येण्याची त्या वाढ पाहता असतात. उदा० अर्जुनासहित श्रीकृष्णप्रभू क्षीराब्धीत गेले होते त्यावेळी खालील देवतांच्या पिंडस्था अर्जुनाच्या शरीरातून निघून लौकरव आपापल्या ब्रम्हांडस्थात विलीन झाल्या. पण श्रीकृष्णावताराच्या ओळगण्या (खालील देवतांच्या) मात्र आपापल्या ठिकाणी राहून वाढ पाहता होत्या. कारण, त्यांना पुष्कळ ज्ञान असते. त्यामुळे, परमेश्वरावतार कदापि आपल्या अव्यक्त स्वरूपां लीन झाला की नाही हे त्यांना कळू शकते. (५) ईश्वरावताराने छेदभेद स्वीकारणे म्हणजे ईश्वरावताराने कोणी हूनन वगैरे केले तरी (अवतार अव्यक्तात लीन झालेला नसेल तर) त्याजजवळ त्याच्या सर्व ओळगण्या असतातच, पण मनुष्यदेहाचा एखादा हातपाय तुटला तर मात्र त्या त्या अवयवाच्या ठिकाणी

१. 'कर्मभूमी बाहेरील संपूर्ण नाही' (क. स्व. उद. ११)

२. 'ईश्वरे क्षीराब्धी बीजे केले परि आपुणाला डाइ मूर्ति धरौनि लोकगत असवी' तैसीया अर्जुनदेवाचिया न पाहतीचि : तिया स्वरूपी मेलकीया म्हणौनि अंजतः' (सदर)

३. 'ईश्वर छेद भेद स्वीकारिके : परि संपूर्ण ओळगही. मात्र मनुष्यास छेद पाळया पिडरना जाति' हात पाय तुटल्या लोकाचिया : तेथ चौदंगीची बिद्या जाळिया मागुतिचा येती' (क. व. उद. ११)

असलेल्या विडम्बणा ताबडतोब निघून आतात व तो पिंड क्युक होतो. पुढे चौरंगी विद्येमुळे जर हातपाय परत आले तर तेथील विडम्बणा पुन्हा येतात पण नवीन विडम्बणा येतात, जुन्याच येतात असे नाही. (६) परमेश्वरावतार एक शरीर सोडून दुसऱ्या शरीरात गेला तरी त्याच्या पहिल्या शरीराजवळ असलेल्या ओळगण्या दुसऱ्या शरीराजवळ जातात. कारण त्यांना त्यांचे ज्ञान असते म्हणून. पण मनुष्यदेहातील जीवाने जर एक शरीर टाकून दुसरे शरीर धारण केले तर, उदा: विशाखत परकाया-प्रवेश करतो तेव्हा, त्याच्या पहिल्या शरीरातील विडम्बणा षट्काभर वाट पाहून स्वस्थपी लीन होतात. कारण त्यांचे ज्ञान फार मोठे असते. नवीन शरीरात नवीन विडम्बणा येतात. जुन्या शरीरात तो परत आला तरीहि पुन्हा नवीन विडम्बणा त्या शरीरात येतात. (७) ईश्वराने जर देवामध्ये अवतार घेतला तर तेथे त्याजवळ कात्तिक देवताच्या ओळगण्या नसतात; बरीस देवता-च्याच असतात पण, मनुष्य जीव जर एखाद्या देवताफळात फळ भोगत असला तर त्याच्या दिवात कोणत्याच विडम्बणा नसतात. कारण तेथे तो देव-ताच्या दिव्य प्रादक्षिक विडात व्यापतो, देवतांच्या पिंड हा मेदमांसत्मक नस-ल्यामुळे विडम्बणा त्या ठिकाणी राहूच शकत नाहीत. तो पिंड फळिया जीवाचा नसतो, तर देवतेचा नसतो. (८) एखादा फळिया जर शापवध होऊन भोगभूमीत किंवा कर्मभूमीत मनुष्यदेह धारण करून आला तर त्याच्याहि देहात विडम्बणा नसतात. कारण, एक तर, या फळियाला आपले फळ भोगण्यासाठी त्याची देवताहि ख्याजबरोबर असते. त्या देवतेचा मयाच त्या मनुष्यदेहात असल्यामुळे तेथे विडम्बणा राहत नाहीत. आणि दुसरे असे की, शापवध फळियाला अजून साध्यकळ भोगायचे असते. नवीन साधन करावयाचे नसते. म्हणून त्या फळियाच्या देहात विडम्बणांची मुळीच

१. 'आमुचा गोसावी प्रधान कुमराचे पुर स्वीकरिले तेव काकि मागी-
काचि:--- विशाखंते परकाया प्रवेश केला तेव जावेच वाट दाहती: मग
व्यापका होति- तिया राहती काई- तिसास काई ज्ञान नसे- पिंड वरुचिका
तिया आणीका' (८. स्व. अ. ११)

२. 'देवतांचे फळिये: तेच जीवी जंशत: नाही- तो पिंड मध्ये
म्हणौनि: केचि तेच मेद मांस दाहौति म्हणौनि: तेचि केचि: नहौती मूर्ता
देवता: पिंडी मेदमांसरुपा म्हणितल्या म्हणौनि' (सर)

जरूरी नैसर्गे (९) भोगभूमीतून कर्मभूमीत आलेल्या अवताराजवळ खालील देवतांच्या ओळगण्या ताबडतोब येऊन तो अवतार 'युक्त' होतो, तसेच भोगभूमीतून कर्मभूमीत आलेल्या मनुष्यार्पितात देखील खालील देवतांच्या पिंडस्था ताबडतोब येऊन तोहि पिंड युक्त बनतो. (१०) मेदमांसात्मक अशा शरीरातच पिंडस्था असू शकतात, आणि ते शरीरहि मनुष्याचेच पाहिजे. अर्थात्, पशुपक्ष्याविकाच्या शरीरात पिंडस्था नसतात. कारण, त्यांना अंतः - करणचतुष्टय मसल्यामुळे त्यांचा पिंड विद्येयोग्य नसतो. पण परमेश्वराचा अवतार कोणताहि असला तरी त्याच्याजवळ ओळगण्या असतात. अर्थात्, तिर्यचावतारात देखील त्याजवळ कर्मभूमीत सर्व देवतांच्या ओळगण्या असतात.

१. फळियाच्या देहात म्हणजे त्याच्या जवळस्थेच्या मूर्तीत पिंडस्था का नसतात याची भाषावली, हे काही कारणे देता येतील. जवळस्थेचा पिंड सृष्टीच्या अंतर्पर्यंत नित्य असल्यामुळे पिंडवहने जवळवहनन (वे. ३८) हे त्या बाबतीत बद्ध शकत नाही. कारण त्या निष्ठ पिंडाचे वहनच होऊ शकत नाही. आणि होऊ शकले तरी उत्तरोत्तर बरीच जवळस्थेच्या पिंडात सर्व पिंडस्था असणे अशक्य असल्यामुळे हे जवळवहनन सर्व जवळस्था दुखावल्या जाणे संभवच नाही. दुसरे असे की, मनुष्याचा पिंड विद्या-विकाराचा पात्र व्हावा म्हणून तो सर्व देवतांनी युक्त असावा लागतो, पण जवळस्था साध्यरूप असतात. त्यांना किंवा त्यांच्या फळियांना साधननिष्पत्ति करावी लागत नाही. म्हणून त्यांच्या ठिकाणी पिंडस्था असण्याची गरजच नसते. तिसरे असे की, फळियाच्या पिंडात म्हणजे जवळस्थेत पिंडस्था असतात असे मानले तर शेषज्ञान्याच्या फळियाच्या पिंडापेक्षा यक्षिणीच्या फळियाच्या पिंडात अधिक पिंडस्था राहतील. त्यामुळे पक्षिच्या फळियाला दिलेल्या क्षेत्राव्यादाने के पापपुण्य निर्माण होईल त्यापेक्षा दुसऱ्या फळियाला दिलेल्या सुखदुःखाने अधिक पापपुण्य निर्माण होईल. कारण यक्षिणीच्या फळियात सर्व देवतांच्या पिंडस्था असल्याने त्यांना क्षेत्राव्याद विशेष. पण हे मानले बसुारिणीच्या विरुद्ध आहे. सुखदुःखपात्राच्या दृष्टीने यक्षिणीच्या फळियापेक्षा शेषज्ञान्याचा फळिया केव्हाहि खेळ ठरतो. वा अनेक कारणामुळे, फळियाच्या पिंडात म्हणजे जवळस्थेच्या मूर्तीत पिंडस्था असतात असे मानणे योग्य होणार नाही.

२. 'भोगभूमीचे पिंड कर्मभूमीसी येती आन पिंडी देवतांश येती' (छ. १६. ३८. ११)

३. 'तिर्यचाचा ठाई मेदमांस जसे परि विद्ये योग्य नव्हे. केचिः अंत - करण नाही. जीवी मनुष्यदेही मेदमांस सेध अज्ञता देवटा नसति' (सदर)

मनुष्यावतार

देव, मनुष्य व तिर्यच यामधे, गर्भ, पतित व दवडणे या प्रकारांनी, मायापुर धारण करून परमेश्वर अवतार घेतो; पण जीवांना ज्ञान देऊन त्यांचा उद्धार करण्यासाठी परमेश्वर मनुष्यावतारच घेतो; तथापि परमेश्वराने मुसता मनुष्यदेह घेतला म्हणजे मनुष्यावतार झाला असे नाही. त्यासाठी त्याला मनुष्याचे सगळे देहधर्म व जीवधर्म स्वीकारावे लागतात. (परमेश्वर सक-
ळी देहधर्मु जीवधर्मु स्वीकरीति : वि. १०७). देहधर्म म्हणजे वाढणे, षड्विध-पंडित, अक्षमत्व, रोग, व्याधि (जायते, स्वीयते, वर्धते, विपरिणमते, क्षीयते व भ्रियते हे देहाचे षड्विधकार) आणि धुव्निपाता, क्षीतोष्ण, भयविज्ञा कळमूत्र हे अटस्वभाव म्हणजे वैद्वंद्वे; आणि रागद्वेष, कामक्रोध, व मद-
मत्सर ही मनोद्वंद्वे परमेश्वर स्वीकारतो. विनाय, दवडून अवतार घेतला तर दवडलेल्या जीवाची, आणि पतित उठवून अवतार घेतला तर ज्याचे पतित उठवले त्या जीवाची लेपिक मुकडु के म्हणजे व्याधि बगेरेंबाहि तो स्वीकार करतो. मनुष्याच्या ठिकाणी असलेले दुर्घ, विषाद व विसर हे गुणहि तो स्वीकारतो. त्यामुळेच परमेश्वराला जीवाविषयी तोष व खंती वाटते. दुर्घाची परा सीमा म्हणजे तोष व सेदाची परा सीमा म्हणजे खंती. दुर्घविषाद क्षणिक असतात तर तोषखंती दीर्घकाल टिकतात.

तोषखंतीचा स्वीकार जीवाच्या भल्यासाठी

ईश्वर तोषखंती धारण करतो ती जीवाच्या भल्यासाठीच. जीवाने ईश्वराला तोष दिला तर ईश्वराकडून त्याचे कल्याण होईलच, पण ईश्वर खंती धारण करतो याचे कारण असे की, तसे केव्हाशिवाय जीव सत्कार्याला प्रवृत्त होत नाही. आपण सत्कार्य न करता बईट कार्य केले तर ईश्वर उदास होतील,

१. 'मनुष्येवैव म्हणजे त्याचे गुणधर्म अंगीकरीती : तोषि : दुर्घ : विषाद : विसर : वैद्वंद्वे : मनोद्वंद्वे : तोषखंती' (क.स्य.वज्र.२)

२. 'देहधर्म म्हणजेचि वाढणे : षड्विध पंडित : अक्षमत्व : रोग : व्याधि : स्वभावादिक' (वि.स्य.१०७)

३. 'तर खंत का : ना ते खंती गुणांचि कारणे : तेजेविण जीव इही येजसि ना : हे भय जर असले तर जिवास बाश्नामग करसा : असकले पातकपण घेता वेळचि न कने : म्हणौचि जीवधर्म अंगीकरीके' (सदर)

ते आपले तोंड देखील पाहणार नाहीत, त्यामुळे इतर लोकसुद्धा आपला द्वेष करतील ही भीति जीवाला असते म्हणूनच तो सत्कार्याकडे वळतो. ही भीति जर नसती तर त्याने ईश्वराचेच भंग वारंवार केला असता किंवा ईश्वराशी वाजवीपेक्षा सलगी दाखवूनहि त्याजकडून ईश्वराचा तेव्हाच अपमान झाला असता. जीवाकडून असे होऊ नये, त्याला थोडी भीति वाटावी याच हेतूने ईश्वर खेती धारण करतो. सारांश, मनुष्यदेह धारण करून सर्व देहधर्म, जीवधर्म, मनोद्वंद्वे, तोषरोष वगैरे गुणांचा स्वीकार मनुष्यावतारधारी ईश्वर करतो.

गुणधर्माप्रमाणेच मनुष्यदेहहि परमेश्वर जीवाच्या कल्याणाकरिताच धारण करतो. त्याने मनुष्यदेह स्वीकारला नाही तर जीवांना आपली लीला-संबंधादि दाखे तो देणार कशी ? शिवाय मनुष्यदेह धारण न केला तर जीव-देवतांना परमेश्वरावताराचे दर्शन होणार नाही आणि देहाच्या आधारे जे गुणधर्म धारण करायचे तेहि धारण करता येणार नाहीत. मग जीवांच्या कल्याणासून त्याला हर्षविषाद होणार कसा ? हे सर्व व्हावे म्हणूनच परमेश्वर मनुष्यदेह धारण करतो, हा आपला मनुष्यवेष लढका आहे हे त्याला ठाऊक असते. कारण, एखाद्या बहुरूपाप्रमाणे आपल्या मूळ स्वरूपाची जाणीव ठेवूनच तो मनुष्यत्वाचा वेष घेतो, पण तो परमेश्वराने धारण केलेला असल्यामुळे जीवांना कराराच वाटतो. म्हणूनच त्याला भजन दाखून व त्याचे सेवादास्य करून जीव आपल्या उद्धाराचा मार्ग आक्रमू शकतात. सारांश 'जैसा काहातु : अग्नि असे सर्वगुप्त पुण प्राणिमांसि नव्हे हेतु : दृष्टादृष्टी ॥ तोचि जेव्हा होय प्रकट तेव्हाला भजने जोडे आदष्टु : पाकनिष्पत्ति दष्टु : एकाधि होए ॥ तैसा परमेश्वरु : सर्वात्मा निराकारु : परि जिवांसि साकारु : उपकारकु ' (उद्द. गी. २८९-२९१)

युक्त मनुष्यावतार

परमेश्वराने मनुष्यावतार घ्यायचा म्हणजे सामान्यतः श्रेष्ठ मनुष्याच्या ठिकाणी आढळणाऱ्या वय, रूप, धुण (धैर्य, औदार्य, गोमयी इत्यादि),

१. 'वेष म्हणजे कठिका : स्वरूपाचे ज्ञान असौनि वेधांतराते धरी : तो वेष : यथा बहुरूपी ' परि ईश्वरीत्वेनि अंगीकारे जीवा साधचि : त्याचेनि भजने सेवादास्ये गोमटे होत असे : तो अभ्यक्त केवि जोडे : साकारणे मूर्ती-धार्या होऊनि आपण पात्र जाका ' (क. अ. उद्द. २)

उपगुण (ब्राह्मणक्षत्रियादि श्रेष्ठ वर्ण व कुल), कुशलता, चातुर्य, आणीव, सिंहाणीव, बळ, पराक्रम व बहिर्यागाचा अंगीकार या गुणधर्मांनी युक्त असा ध्यायनी. तथापि मनुष्यावतार हा नेहमी असा 'युक्त' असतोच असे नाही. वेद्या, पिशा व मुक्या मनुष्याचाहि अवतार तो घेतो. (जरामध्ये अवतरला सारा देवो वेद्या होए : पीसा होए : मूका होए :). सर्वानयनांनी परिपूर्ण व सर्वगुणसंपन्न असा अवतार तो फार क्वचित् घेतो. असा युक्त मनुष्यावतार दुर्लभ होय. (परि बालता बोलता देवो तो दुर्लभु की गा : वि. १०१).

मनुष्यावताराचे प्रकार

पण मायावेषधारी नुसता मनुष्यावतार ज्ञान, विद्या बगैरे काहीच देऊ शकत नाही. कारण त्याने शक्तिस्वीकार केलेला नसतो, परमेश्वराच्या शक्तीचे 'परा' शक्ति व 'अवर' शक्ति असे दोन भेद आहेत, यांनाच 'परा' विद्या व 'अपरा' किंवा 'अवर' विद्या असेहि म्हणतात. यक्षिणीपासून तो चैतन्यमायपर्यंतच्या सर्व विद्या 'अवर' शक्ति होत (चैतन्यविद्या आदि-करीमि सकळहि विद्या अपरा-वि. भा. ८१). आणि ज्ञान म्हणजे ब्रह्मविद्या ही 'परा' शक्ति होय. या परावर शक्तीच्या स्वीकारानुसार मनुष्यावताराचे प्रामुख्याने तीन प्रकार आहेत. एक परदृश्यावतार, दुसरा अवरदृश्यावतार व तिसरा परावरदृश्या म्हणजे उभयदृश्यावतार. (परमेश्वर परदृश्य होति : अवरदृश्य होति : परावरदृश्य होति : वि. भा. १०). ज्याने केवळ परा शक्तीचा स्वीकार केला तो परदृश्यावतार; ज्याने नुसत्या अवरशक्तीचा स्वीकार केला तो अवरदृश्यावतार व ज्याने परावर या उभयशक्तींचा स्वीकार केला तो परावरदृश्या किंवा उभयदृश्यावतार होय. कित्येकदा परमेश्वर उभयशक्तींचा स्वीकार करूनहि त्यातील एक आच्छादतात व दुसरी प्रगट करतात. अवर आच्छादून पर प्रगट करतो तो 'आच्छादनीचा परदृश्यावतार' होय आणि पर आच्छादून अवर प्रगट करतो तो 'आच्छादनीचा अवरदृश्यावतार' होय. श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रय, श्रीचक्रधर हे सर्व उभयदृश्ये अवतार होत. पण श्रीचक्रपाणी हा आच्छादनीचा अवरदृश्या तर श्रीगोविंदप्रभू

१. 'युक्त मनुष्यवेष येसेयाते म्हणिले : वयः रूपः गुणः उपगुणः कुशलता : चातुर्यः आणीव : सिंहाणीव : बळः पराक्रमः बहिर्यागाचा अंगीकार इतुके कर्ते' (वि.स्व. १०७)

आच्छादनीचा परदृश्यावतार होय. या अवताराचा शक्तिस्वीकार, देखणे व दानदानृत्व यात बराच फरक असतो. तो कमाने पाहू, अर्थात्, परदृश्या, अवरदृश्या व उभयदृश्या हे तीनच अवतार प्रमुख असल्यामुळे (बाकीचे दोन यातच अंतर्भूत होतात) त्यांचाच विचार करू.

परदृश्यावतार

ज्याने केवळ परा शक्तीचा स्वीकार केलेला आहे तो परदृश्यावतार होय. 'पर' शक्तिस्वीकारामुळे हा अवतार आपले स्वतःचे शुद्ध स्वरूप, समग्र देवतांची स्वरूपे, केवळ अशी जीवस्वरूपे, जीवस्वरूपावरील योग्यता व अयोग्यता, आपल्यासारखे इतर परदृश्यावतार (अर्थात् त्यांची स्वरूपे), त्यांची दाने, सामर्थ्ये व विहार; प्राप्तीला पोचलेले जीव आणि इतरांना दिलेला आनंद ही सर्व पाहतो, त्याने अवर-चा स्वीकार केलेला नसतो, म्हणून देव-तांक्या विशाचे अधिकार, जीवस्वरूपावरील अनंत सृष्टीचे कर्मलेप, मूळाधिकार, प्रेमाधिकार इत्यादि तो पाहू शकत नाही. देवताविषाचे अधिकार त्याला दिसत नाहीत म्हणून तो विशा देत नाही. त्याने पराशक्तीचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे वस्तुतः परात अंतर्भूत होणारे ज्ञान व प्रेम त्याने घायला पाहिजे; पण ज्या मूळाधिकाराच्या व प्रेमाधिकाराच्या आधारे हे घायचे त्याच्या अंतर्भाव अवरात होतो, परदृश्याला ते पाहता येत नाहीत आणि म्हणून तो ईश्वराचे ज्ञान व प्रेम देऊ शकत नाही. (तथापि जीवांना तो प्राप्तीला पोचवू शकतो). उभयदृश्याच ते देऊ शकतो. सारांश, घरात असलेला माणूस ज्याप्रमाणे आपल्या घरातील सर्व काही पाहू शकतो पण घराबाहेरील कोणतीच वस्तु त्याला दिसत नाही त्याप्रमाणे परदृश्यावतार 'पर' सर्व पाहतो पण त्याला 'अवर' काहीच दिसत नाही. (आनुलाचा दृष्टांत. १).

अवरदृश्यावतार

जुसत्या अवरशक्तीचा स्वीकार करणारा अवरदृश्यावतार होय चैतन्यापासून अक्षिणीपर्यंत व मनुष्मकाकाली अक्षपर्यंत सर्व काही अवैर होय. पण

१. 'वद्वरण ते मनुष्मावतारेचि जातिः परि तेथिचा विज्ञेगु परदृश्यतेवे प्राप्ति करणे जातिः ; जैसा आनुलाचा' (दृष्टांत कावणिक १)

२. 'चैतन्यस्वरूपापासैनि याक्षेणीपर्यंत सकळ अवरचि असे. मनुष्मका-खातीते अक्षपर्यंत अवरचि : चैतन्या आरुते अवैर अवरचि' (इ.स्थ.१)

देवतांचे पंचप्रकार ह्या अवर 'शक्ति' होत. त्यांच्यामुळे देवतांच्या विद्या देता येतात. ह्या अवरशक्तींचा परमेश्वर स्वीकार करतो म्हणजे आपल्या पुरस्व मायेच्या शरीरातच फळस्थ चिज्जव मायेचे सर्व गुणधर्म स्वीकारतो व ते अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी धारण करतो. मायापुर स्वीकारताना जवळ अजवळ व चिज्जव अशी तिन्ही मायास्वरूपे त्या देहात असतात; ती केवळ शारीरिक कार्य करतात. शरीराबाहेर त्यांचे कार्य नाही. पण अवरदृश्या-माठी, अंतःकरणचतुष्टयाच्या ठिकाणी चिज्जव मायेच्या सर्व गुणधर्मांचा स्वीकार केव्हावर परमेश्वर तिच्या सर्व कार्याबाहि स्वीकार करतात. चिज्जव मायेचे गुणधर्म, तिच्या स्वरूपापासून वेगळे काढून परमेश्वर ते स्वीकारतात असे नाही (कारण ते स्वरूपापासून वेगळे होऊ शकत नाहीत); तर मायापुराश्रित मायापुरातूनच त्यांचा स्वीकार करतात तसेच मायास्वरूपात अगळेले गुणधर्म 'अन्यत्राचेनि प्रमाणे' ईश्वरस्वरूपात समृद्धि-स्थाने असतात, त्यांबाहि ते स्वीकार करतात, म्हणजे ते कार्याला आणतात. अवरदृश्यात देखील होण पोटभेद आहेत. केवळ कुरिरूप मायेचा म्हणजे चिज्जव सामर्थ्याचा स्वीकार करणारा तो मनुष्य अवरदृश्या होय, तर उभय-शक्तींचा स्वीकार करून पर आच्छादणारा व अवर प्रगट करणारा, तो संपूर्ण अवरदृश्या होय. याने चिज्जवेचे सामर्थ्य तर स्वीकारलेले असतेच पण शिवाय चेतनाशक्तीचा (म्हणजे देवतांची अव्यक्त स्वरूपे व छातील सामर्थ्ये यांबाहि) स्वीकार केलेला असतो,

मुसला मनुष्यावतार अवरपैकी काहीहि देऊ शकत नाही. ते देता याचे म्हणूनच तो अवरशक्तींचा स्वीकार करतो. एका दृष्टीने तो स्वतःच देवता होतो म्हणजे सगळ्या देवतांचे गुणधर्म स्वीकारतो. मायेचे गुण (ज्ञानसुख-सामर्थ्यादि पंचप्रकार) व धर्म (तात्काळ देणे, छेद, आन्हाद वगैरे)

१. 'मायायेव म्हणजे मायेचिचे अंगी : मायेचे...फळस्थ चिज्जव मायेचे गुणधर्म अंगीकरीती' (क. व. उ. १)

२. 'तदि धर्म वेगळे मनुष्यी का - ना त्यासाठीचे अंगीकरीती का अव्यक्त आति : ते ईश्वरी आति म्हणोनि' (क. ल. उ. ३). ईश्वरस्वरूपात प्रत्येक देवताचे नसुळे सामर्थ्य असते ती अव्यक्ताच्या मायाची जबा शक्ति होय. देवतांचे अव्यक्त स्वरूप व तेथील सामर्थ्य हे चेतना शक्ति होय.

३. 'हे मनुष्याच्या डावी व वळे म्हणोनि आपणही देवता जाळे' (क. ल. उ. ३)

स्वीकारल्याचे सगळ्या देवतांचे गुणधर्म स्वीकारल्यासारखे होतात, कारण थोरात सानी देवता मोडते. म्हणून अगर स्वीकारतांना सर्वश्रेष्ठ देवता जी (विज्जड) माया, तिच्याच गुणधर्मांचा स्वीकार करणे इष्ट असते. (विज्ज-
डेचे गुणधर्म त्रुटिरूप असतात, कारण ते होण्याचा भावातील असतात.)
धितामणीमध्ये जखी इतर सगळी द्रव्ये अंतर्भूत होतात त्याप्रमाणे
थोर मायेच्या गुणधर्मांत खालील सर्व देवतांचे गुणधर्म अंतर्भूत
होतात. (पण सान्या देवतेचा स्वीकार केल्याने उंच देवतेचा स्वीकार होत
नाही, उदा: यक्षिणीचे गुणधर्म स्वीकारल्याने चैतन्यविद्या देता येत नाही).
विज्जड मायेचे गुणधर्म स्वीकारल्यामुळे अगरहस्यावतार मायेपासून तो यक्षि-
णीपर्यंत सगळ्या देवतांची अंतर्भाग-बहिर्याग साधने देऊ शकतो, साधन-
वंताचा अभिमान घेऊन त्यांचे साधन चरित करू शकतो, आणि सर्व साध-
नांची फळेहि देऊ शकतो. सगळी साधने घेणे, साधनवंताचा अभिमान घेणे,
साधनाभिप्रासि करणे व देवतांची सगळी फळे देणे ही देवतांची प्रमुख
कार्ये होत. मायेच्या गुणधर्मचा स्वीकार केल्यामुळे अगरहस्यावतार, ही सर्व
कार्ये करू शकतो अगरहस्याकडून दिली जाणारी लीळा, संबध व प्रहणा ही
तिन्ही दानेहि तो त्यामुळेच देऊ शकतो, बाहेरील भाणसाला ज्याप्रमाणे
घरातील काहीच दिसत नाही त्याप्रमाणे अगरहस्याला 'परा'चे देवतेने
नसल्यामुळे ज्ञानप्रेम थोरे तो देऊ शकत नाही. (बाहीरिखाचा इष्टांत, १)

उभयहस्यावतार

मनुष्यावतार, परहस्यावतार व अगरहस्यावतार यांच्या ठिकाणी अस-
लेले सर्वकाही उभयहस्यावताराच्या ठिकाणी व्यगवी संपूर्णत्वाने असते, त्यात
मल्लिचित देखील उणीव नसते. जड, अजड व विज्जड या त्रिविध मायेने
व्याप्त असलेले मायापुर तो धारण करतो; मनुष्यावताराप्रमाणे 'शुक्त' मनुष्य-
वेद्याचा अंगीकार करून त्या ठिकाणी असलेले जायते, स्थीयते, वर्धते, विपरि-

१. 'मायेचे गुणधर्म सांगितलेल्या सकळ देवतांचे सांगितले होते;
का जे थोरात सानी मोडे 'यथा धितामणी मध्ये सकळ द्रव्ये: यक्षिणीचेनि
धर्म चैतन्य विद्या न देवते' (क.स्थ ६६, ३)

२. 'मायेचा धर्मी सकळ फळे: साधन देणे: साधन लिप्यासि करणे:
साधनवंताचा अभिमान घेणे: तीनि दाने मायेच्या धर्मी' (सदर)

णमते, क्षीयते व म्रियते हे षड्विकार स्वीकारतो. छुत्पिपासा, शीतोष्ण, भयनिद्रा व मलमूत्र हे अष्टस्वभावरूप देहधर्म; काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर हे जीवधर्म; आणीव, दाहाणीव, बळ पराक्रमादि मनुष्यधर्म यांचा स्वीकार करतो. परहृदयावताराप्रमाणे (श्रुतिरूप नव्हे तर संपूर्ण) पराशक्ति व संपूर्ण अवरहृदयाप्रमाणे अव्यक्त मायेचे गुणधर्म व नसुद्ध्या अवरहृदयाप्रमाणे चिज्जळ मायेचे श्रुतिरूप गुणधर्म (मिळून अवरशक्ति) अंगीकृतून अनु-
 र्गमाने सर्वतर्गत सर्व देवतांच्या गुणधर्मांचाहि स्वीकार करतो. याशिवाय दया-
 मयाकृपाकृपाणादि स्वरूपाचे सगळे गुण; नित्यत्व, व्यापकत्व, सर्वात्मकत्वादि
 सर्व धर्म (कारणत्वाचे), ज्ञानप्रेमविज्ञानादि अद्याशक्ति; ओळगण्याच्या
 रूपाने सर्व चेतनाशक्ति; आणि लीळा, संबंध, प्रवृत्ती व कैवल्य ही चारहि
 द्याने यांचा उभयहृदयावतार स्वीकार करतो. या सर्व स्वीकाराने 'युक्त' असा
 परमेश्वर तोच उभयहृदयावतार होय.

सर्वशक्तियुक्तत्व

ओळगण्या ह्या ईश्वराच्या चेतनाशक्ति होत; आणि गुण, धर्म, ज्ञान व
 विज्ञान ह्या अद्याशक्ति होत. पण याशिवाय प्रत्येक देवतेच्या मापाची एकेक
 शक्ति ईश्वराच्या अव्यक्त स्वरूपात असते. अशा सर्व देवतांच्या मापाच्या ज्या
 शक्ति ईश्वरस्वरूपात असतात त्यांना 'ह' ईश्वराच्या अद्याशक्ति म्हणतात.
 (मागे पृ. २२६ पहा.) जीवाचा उद्धार करण्यासाठी उभयहृदयावताराजवळ
 ज्याप्रमाणे सर्व चेतना (ओळगण्या) शक्ति असल्याच पाहिजेत त्याचप्रमाणे
 अवतार घेतल्यावर त्याने सर्व अद्याशक्तींचाहि स्वीकार केलेला पाहिजे.
 सारच तो 'सर्वशक्तियुक्त' परमेश्वरावतार म्हणता येईल. या अद्याशक्ती-
 पैकी परमेश्वरावताराने एखाद्या जरी शक्तीचा स्वीकार केलेला नसला तरी तो
 जीवाचा उद्धार करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे एखादी जरी ओळगणी त्याज-
 जवळ नसली तरीहि तो जीवोद्धारण करण्याला 'अयुक्त' ठरतो कर्मभूमीत
 परमेश्वरावताराजवळ सर्व ओळगण्या असतात हे खरे. पण एखाद्या वेळी
 परमेश्वराने एखाद्या ओळगणीला काही कामासाठी कर्मभूमीबाहेर पाठवले
 तर त्यावेळी ती ओळगणी त्याजवळ नसते. अशा वेळी परमेश्वर
 'अयुक्त' असतो आणि म्हणूनच तो जीवोद्धारणकार्य करू शकत नाही. सारांश,
 जीवाचा उद्धार करण्यासाठी उभयहृदयावतार ह्या अद्याशक्ति व चेतना अशा सर्व

शक्तीनी युक्त असलाच पाहिजे, शिवाय, त्याने परावर शक्तींचाहि स्वीकार केलेला असलाच पाहिजे म्हणजे तो उभयदृश्या पाहिजे, तरच लीळासंबंधावि चारहि दाने देऊन तो जीवांचा उद्धार करू शकेल.

ज्ञानशक्तीचा स्वीकार कोठून ?

परमेश्वरावतार शक्तिस्वीकार करतो तो सामान्यतः आपल्या स्वरूपी-हून करतो म्हणजे ज्ञानशक्तीचा स्वीकार आपल्या व्यक्त स्वरूपातून व चेतना शक्तीचा स्वीकार पुरस्थ मायास्वरूपातून करतो. त्याचा स्वतःचा अवतार हाहि व्यक्तावतारच होय, त्यामुळे एक तर आपल्या अवतारातील स्वरूपात समुद्दिष्टाने असलेल्या ज्ञानशक्तीचा तो स्वीकार करतो किंवा दुसऱ्या एखाद्या उभयदृश्यावताराला निमित्त करून त्याच्यापासून ती स्वीकारतो. (परमेश्वर स्वयं ज्ञानशक्ति स्वीकरीति का मायापुराते आदिकरौनि स्वीकरीति : वि. ११०) उदा : श्रीचक्रपाणीपासून श्रीगोविंदप्रभूनी परावर या दोन्ही शक्तींचा स्वीकार केला, त्यातील अवर आच्छादले व पर प्रगट केले. तसेच श्रीगोविंद-प्रभूपासून श्रीवक्त्रस्वामीनी पर व अवरापैकी चेतना शक्तीचा स्वीकार केला, अवर-जबा शक्ति स्थानी आपत्माबरोबर, श्रीचक्रपाणीअवतारस्थिती-तूनच आणली होती. ज्याला निमित्त करून या ज्ञानशक्ति स्वीकारामच्या तो उभयदृश्यावतारच पाहिजे. (त्यातून त्याने एखादी शक्ति आच्छादलेली असली तरी हरकत नाही). या दोन्हीपैकी कोणत्याहि प्रकाराने ज्ञानशक्तीचा स्वीकार परमेश्वरावतार करू शकतो. निराकार अव्यक्त स्वरूपाला निमित्त करून मात्र स्वीकारता येत नाही ती त्याने व्यक्तावतारापासूनच स्वीकारली पाहिजे. इतर शक्तींचाहि स्वीकार तो व्यक्तापासूनच करतो, अव्यक्तापासून नव्हे.

मातृत्वाचे फळ

परमेश्वर ज्याच्या पोटी अवतरतो त्या मातापित्याचे भाग्य कोण वर्णन करू शकणार ? 'ते नेणो कैसी सदैव माये, जे न पविजे कव्हणे पुण्योपाये : ते परब्रह्म उदरा ये : या परते भाग्य नाही ॥ कव्हणी एका जन्मीजे : आर्जक

१. ' स्वयं ज्ञानशक्ति स्वीकरीति म्हणजे आपणथा जापण : स्वरूपीनि स्वीकरीति म्हणजे आपलीयेनि स्वरूपनि प्रगट करीती ... मायापुराते आदि-करौनि म्हणजे उभयदृश्याते निमित्त करुनि ' (वि वं ११०)

होते दैवसत्वेचे : ते इष्टफळ साधने पुत्रत्वाचे संशयही ॥ धन्य धन्य ते माता जे जन्मभूमि जाहली अच्युता : तया पितयाची पात्रता : नेणवे अद्यादिका ॥ ' (शा. प्र. ५.०२ ते ५.०४). परमेश्वर जीवाच्या गोमठ्यासाठी अवतरीतो, त्याच्या प्रत्येक क्रियेपासून कुणाचे ना कुणाचे तरी कल्याण होते. तो रचून अवतार घेत नाही याचे कारण आपल्या अवतरणाच्या क्रियेमुळे हि जीवाचे भले व्हावे अशी त्याची इच्छा असते. असा कवणाचन परमेश्वर ज्या मातापितरांच्या शुक्रशोणिताचा स्वीकार करून गर्भी अवतार घेतो त्यांना तो काहीच फळ देणार नाही हे शक्य आहे काम ! केवळ गर्भीच्या अवतारातच नाही तर पतित व दूषकाच्या अवतारातहि ज्याचे पतित त्याने स्वीकारले असेल किंवा ज्या जीवाला त्याने गर्भी देवदले असेल त्याच्या मातापितरांमाहि तो फळ देतो. परमेश्वरावतारामुळे मातापितरांना मिळणाऱ्या फळाका 'मातृत्वाचे फळ' असे नाव आहे. आणि ते व्यक्ताव्यक्त परमेश्वराच्या केवळ मनोधर्माने देखील आक्षेपत असल्यामुळे परमेश्वराच्या अनाजित जीळादानात मोडते. याचे एकूण पाच प्रकार आहेत.

पाच प्रकारांनी मातृत्व.

(१) अव्यक्त ईश्वराचा मनोधर्म : अमुक एका मातापितरांच्या पोटी आपणाळा अवतार प्यायचा आहे असा ईश्वराने मनोधर्म करता क्षणीच त्या मातापितरांना मातृत्वाचे फळ आक्षेपते. अग ईश्वर त्यांच्या पोटी करो-र कर जन्म घेवी अथवा न घेवी. (२) गर्भी स्वीकार : बरीत प्रमाणे मनोधर्म करून, स्वरूप विभागून प्रत्यक्ष गर्भात अवतार घेतल्याने मातृत्वाचे फळ मिळते. हे दोन प्रकार अव्यक्ताविषयीचे होत. पुढील तीन प्रकार व्यक्तावताराविषयीचे आहेत. (३) म्हणे : व्यक्त अवताराने जर एकाद्या बाईला 'आई' म्हणून संबोधले तर त्या बाईला व तिच्या पतीला मातृत्व आक्षेपते. उदा. श्रीचक्रधरस्वामींनी बोगेबाईला माता म्हणून तिच्या मांडीवर शयन केले. त्यामुळे तिला व तिच्या पतीला मातृत्वाचे फळ मिळाले.

१. 'का : ना शुक्र शोणित रुधिर धातु उपयोगा गोक्षीया की' (वि.सं. १४१)

२. 'मातापितरा हे अनादीचे जीळादान अवतार मात्री' (सदर)

३. 'मातापितरा जे गोमटे ते काहू प्रस्तुत : की पूर्वव्यवस्था : ते अवताराचा रूपकमी' (सदर)

(४) पोसिलीयाते : व्यक्तावताराचे ज्यांनी पालनपोषण केले असेल त्यांनाहि मातृत्वफळ मिळते. उदा श्रीगोविंदप्रभूचे पालनपोषण त्यांच्या मामामावणीने केले; म्हणून त्यांना मातृत्वाचे फळ. या अवताराने तर पोसणाराला मातापिता म्हटले नव्हते, पोसणारांनीहि त्याला आपला पुत्र म्हटले नव्हते. तथापि पुत्राप्रमाणे त्यांनी त्याला पोसले म्हणून त्यांना पोषणाचे मातृत्वफळ आक्षेपले. (५) म्हणतसे. एखाद्या माईने अपवा पुरुषाने व्यक्तावताराला आपल्या पुत्रासारखे मानले तर त्यांनाहि मातृत्व आक्षेपले. उदा : पोमाइसाने, आपल्या मुलाचे हात श्रीचक्रधरस्वामींच्या हातासारखे आहेत असे पाहून त्यांना पुत्रवत् मानले. त्यामुळे तिला मातृत्व आक्षेपले.

पञ्चतिर्यक्पादाभूत समयद्वयापर्यंत सगळ्या अवतारात मातृत्वाचे फळ होते. कारण मातृत्व हे सामर्थ्य-फळ आहे. सर्वधदानाचे फळ हेहि सामर्थ्य-फळ आहे. ते जसे कोणत्याहि अवतारामुळे होते तसे मातृत्वफळ देखील कोणत्याहि अवतारामुळे होते. बरील मातृत्वाच्या प्रकरत गर्भस्वीकारामुळे होणारे मातृत्व श्रेष्ठ प्रतीचे होय. माता, पिता, भाऊ, बहीण, सेवक, दाई वगैरे अनेकांची परमेश्वरविषयक कणव जेवढी एकत्रित होते तेवढ्याच एखाद्या विशिष्ट ठिकाणी ईश्वर गर्भीया अवतार येतात. त्यामुळे सगळ्यांचे गोमटे होते. मातापितरांना तर मातृत्वापरोवरच संबंधाचे व भजनाचेहि फळ मिळते. मातृत्वाचे फळ कोणसे ?

मातृत्वाने मिळणारे फळ सत्यकैलासवैकुण्ठीचे फळ होय. सामान्यतः हे जेता युगातील बहिर्यांगाचे फळ आहे. त्या युगात मातापित्याची सेवा केल्याने सत्यकैलासवैकुण्ठीचे फळ मिळते. तेच फळ मातृत्वाचे म्हणूनहि मिळते. गर्भस्वीकारामुळे मातापितरांना कणवभेदे मातृत्वापरोवरच संबंधाचे आणि भजनाचेहि फळ वेगळे मिळते. 'अन्नदान ते उत्तम' (वि.मा १०६) असल्यामुळे आधी भजनाचे फळ भोगावला सापडते. मातापितरे व्यक्तावताराची

१. 'अवतार मात्री' म्हणजे तिर्यक् आज समयद्वयाचेनि एकत्रि; मूलपूर्ण नव्हे; १४ संकल अवताराचेनि मारसेचे आक्षेपे; म्हणजे हि हीलादान' (वि.म १४१)

२. 'श्रेतीचे फळ देवे कोळिजे' (वि.स १४१)

३. 'संबंध भजनाचे ते वेगळे' म्हणजे फळ वेगळे भोगी. १४ संकल मातृत्वात माही; आधी भजनाचे; सत्तापदी माहकवाचे; मग संबंधाचे (वि.म. १४१)

सेवा 'पुत्र' भावाने करतात, ईश्वरभावाने नव्हे. तरीहि त्याच्या भजनाचे फळ म्हणून जितके दिवस भजन घातले गेले तितकी फळे स्वतंत्र मिळतात. त्यात कमीअधिकपणा होत नाही. भजनाच्या फळानंतर मातृत्वाचे व तदनंतर सर्वथाचे फळ भोगावचे अशी ही व्यवस्था आहे.

मातृत्वाच्या अनुषंगाने समवायलक्षण, सेवालक्षण, संयोगलक्षण व विघातलक्षण या चार प्रकारच्या संबंध मानापितृत्वांना व इतरांना घेवतो उदा : प्रत्यक्ष गर्भात आल्याने जो संबंध होतो तो समवायलक्षण संबंध होय. बाचे फळ देवकी, नेमाइया (श्रीगोविंदप्रभूची माता) गौरेंना झाले. अवताराची सेवा करायला मिळाली म्हणून सेवालक्षण संबंधाचे फळ नंदयशोदेला झाले, पुत्र म्हणून सहज स्पर्श केल्याने होणारा संबंध संयोगलक्षण होय; आणि घात करीत असताना पुतनेला झालेला संबंध विघातलक्षण होय.

मातेला श्रेष्ठ फळ

मातृत्वाच्या फळात माता व पिता या दोघांनाहि फळे होतात, पण त्यात प्रत्यक्ष मातेला मिळणारे फळ श्रेष्ठ तर पित्याला मिळणारे फळ कनिष्ठ असते. कारण, मातेला प्रत्यक्ष गर्भवाहकत्वाचे कष्ट सहन करावे लागतात. मुलामये पित्याच्या बीर्यापेक्षा मातेचे योगित अधिक प्रमाणात असते शिवाय, मातेला स्तनपानादि करवावे लागते. तिचा स्नेहहि पित्यापेक्षा अधिक व नैसर्गिक असतो (मातये स्नेह ते नैसर्गिक वि १८४). म्हणून तिला श्रेष्ठ असे पुरुषफळ मिळते, म्हणजे सत्यनैलासवेकुंडात ती पुरुषफळ भोगते; तर पिता की होऊन फळ भोगतो, व्यक्तावतार दोन वर्षांचा होण्यापूर्वी झाला जे स्तनपानभोजनादिक घातले जाते त्यामुळे स्वतंत्र रीतीने भजनाने फळ होत नाही. पण तदनंतर घातल्या गेलेल्या भजनामुळे, प्रामुख्याने पित्याला भज-

१. 'येथ चार प्रकार यथा संबंध दाखवचे (वि ल. ४१)

२. 'माते मुख्य तिये कष्ट बहुत : स्तनपान तियेचे' (वि रथ १४१)
'मातेसि मुख्य होआवेया कारण तियेचा बहुत अंक म्हणोनि : पितेवासी तेचि स्थान होउनि ; तेचि फळ होउनि अनुसंगिक फळ आसि : म्हणजे खांद्याचे फळ : कां जे तयाचीहि धातु उपयोगी गेली ' (वि व १४१)

३. 'सग भजनाचे तेहा हाथ ते मातेचेयाही पासि जागळे का मजनी तयाचो पदार्थ वचम' (वि रथ. १४१)

नाचे फळ होते. कारण अजद्रव्याची सामुग्री पित्याची असते. तथापि, हे फळ काही विशेष नव्हे. कारण, भजनाचे फळ कुणालाहि होऊ शकते. पित्याने आपली संपत्ति बगैरे परमेश्वरावतारौ पुत्राला दिली तर त्याचे मात्र पित्याला पुष्कळ फळ मिळते. उदा : विशाळदेवाने श्रीचक्रधरस्वामींना आपली संपत्ति दिली, त्याचे फळ त्याला मिळालेच असेल. विशाळदेव व त्याची पत्नी मातृहणदेवी यांना मातृत्व, संबंध व भजन अशी तीन फळे; देवकीला मातृत्वाचे व संबंधाचे अशी दोन फळे, नंदयशोदेला मातृत्व, संबंध व भजन अशी तीन फळे (पण भजनाचे फळ श्रीकृष्ण दोन वर्षांचा झाल्यानंतर) अग्निअनसूयेला मातृत्वाचे व संबंधाचे फळ, ती भोगभूमीत असल्यामुळे त्यांना भजनाचे फळ नाही. कर्मभूमीत आल्यानंतर बरा त्यांना भजनाचे गोमटे फळ लाभते. ज्या मातांना परमेश्वरावतारांना प्रत्यक्ष आपल्या गर्भी बाहण्याचे म्हणजे 'बाह्यत्वाचे' कष्ट सहन करावे लागतात त्यांना बाह्यत्वाचे स्वतंत्र असे फळ मिळत नाही; तर बाह्यत्वामुळे भोगाव्या लागणाऱ्या दुःकात त्यांच्या अर्न्त जन्मीच्या गर्भमातना निमानल्या जातात. हाच त्याचा विशेष होय.

परमेश्वरावताराची दाने : कैवल्यदान

सामान्येकरून परमेश्वरापासून चार दाने दिली जातात. (परमेश्वरापासीनि चतुर्विध दान आति : वि. मा. १४४). १. लीळादान. २. संबंधदान. ३. ग्रहणादान. ४. कैवल्यदान. (लीळादान : वस्तुसंबंध : एक चेउनि एक देती : कैवल्यदान : वि. १७६). उपकारनिरपेक्ष देणे ते दान होय. परमेश्वर आपली सर्व दाने उपकारनिरपेक्षतेने देतो, त्याच्या सर्व दानात कैवल्यदान श्रेष्ठ आहे. मक्ताला किंवा ज्ञानियाला साध्यसाधन देणे हे कैवल्यदान होय. पण, परमेश्वर कैवल्यदान उपकारनिरपेक्षतेने देतो असे यथार्थपणे म्हणता येईल काय ! कारण, ज्ञान व प्रेम ही साधने देण्यापूर्वी जीवाची भूत-भजनाची व पुरभजनाची योग्यता तो पाहतो, हे खरे असले तरी, योग्यता

१. 'नंदयशोदेचे दो वर्षां भ्राते. ना पूतनेचे नावा मरिया स्वीकरीले' 'भजनाचे अधिकार देहीचे: अनधिकारदेही येर दोन्ही असती' (वि. व. १४१)

२. 'चहुं दाना दानत्व काह : ते उपकारनिरपेक्ष असे' (वि. स्व. १७६)

३. 'कैवल्य म्हणजे ज्ञाते दान करिती' 'हंशरीचे स्वरूपस्थित ज्ञान सेवीचा अनुभव देती जथवा मोक्ष देती ते कैवल्यदान' (सदर)

पाहण्याचे कारण जीवाला ज्ञान व प्रेम धारण करता यावे एवढाच असतो. स्वतःला काही लाभ व्हावा अशा हेतूने परमेश्वर ही योग्यता पाहात नाही. आणि भूतभजनाने व पुरभजनाने परमेश्वराचा काय करे फायदा होतो? तेव्हा त्याजकडून कैवल्यदान दिले जाते ते उपकारनिरपेक्षतेनेच। इतकेच नव्हे तर हे कैवल्यदान देण्यासाठीच तर परमेश्वर सृष्टिरचमा करतो व स्वतः सृष्टीत अवतरतो ही उपकारनिरपेक्षताच नव्हे तर काय? ज्ञान किंवा प्रेम यांची साधने देऊन साध्याला-मोक्षाला किंवा प्राणीला पोचवीपर्यंत होणाऱ्या परमेश्वराच्या सर्व क्रियांचा अंतर्भाव कैवल्यदानातच होतो. श्रीगोविंदप्रभु नेहमी कैवल्यदानेच देत असत. (श्रीप्रभूपासौनि कैवल्यदान, - वि. मा. ६७).

लीळादान

‘लीळादान’ म्हणजे कोणतीहि गोष्ट अनार्जित-जीवाने जोडलेली नस-
तोहि देणे. (अनार्जित ते लीळा : वि. मा. ६९). मूळ सृष्टीत परमेश्वर
जीवाना पुरुषदेहादि दाने देतात ती अनार्जितच होत. (मागे वा. १८१ पहा)
ज्ञानदानाचा अंतर्भाव कैवल्यदानात होत असला तरी मूळ सृष्टीतील आर-
भीचे अनार्जित ज्ञानदान हे लीळादानात समाविष्ट करायला काहीच हरकत
नाही विशेषतः उतटण्याच्या क्रियेला लीळादान म्हटले आहे. तसे पाहिले
तर परमेश्वराप्रमाणे देवताविग्रह व मनुष्यश्रीवहि उतटण्याची ‘लीळा’ केरतात,
म्हणजे स्वभावधर्म म्हणून, जाणूनयुजून किंवा हेतुपुरसर नव्हे तर सहज

१. ‘योग्यता तो काह् उपकार : म्हणजे ज्ञानप्रेम शिरविषा भूतजन
पुरभजन घेता अधिकार पाहून ज्ञानप्रेम देताती’ (वि. व. १७६)

२. ‘ना योग्यता जीवासी पात्र केले : ईश्वरीचा कवण स्वार्थ पुरळा :
आम हे देवाचे ऐसी मूळची कृपा अवांतर नाही : याचि कारणे सृष्टिरचना :
अवतार : मग पात्रासी देणे : म्हणौनि हें दानचि’ (वि. २४. १७६)

३. ‘म्हणौनि साधनाचिये ठावनि साध्यचेऱ्ही : बोधाचिये ठावनि
प्राप्तीचेऱ्ही कैवल्यदानाचि बोळिजे, (वि. २४. १७६)

४. ‘अवळोकुनि तात्काळिक अनार्जित फळ देती ते लीळादान’ (तदर)

५. ‘ईश्वरीचे लीळादान : ज्ञान देवताविग्रहाचे : माणुसाचे : तिहीं
हेतु नाही : येणे अंगो साम्य’ (वि. २४. १७६)

म्हणून ते जीवांना ठार मारतात उदा - देवतेच्या तिर्यंवाकताराने किडामुंगी खाणे; रामाने व नरसिंहाने जीवांना मारणे ही देवतांची उतटण्याची लीळा होय. मनुष्याकडून इतर मनुष्य मारले जाणे ही जीवाची उतटण्याची लीळा होय. परमेश्वरहि अशीच निहंतुक उतटण्याची लीळा करतो.

पण देवता जी उतटण्याची लीळा करते त्यापासून तिला (किंवा तिच्या विग्रहाला) बरेवाईट काहीच होत नाही. कारण देवताला कर्मनिष्पत्तिच नाही. त्या उतटण्याने जीवाची कोणतीच दुःखे नासत नाहीत; उलट मरणाच्या मनुष्यजीवाला मात्र अजब्य आक्षेपते. आणि जीव जी उतटण्याची लीळा करतो तो स्वतः न करतो (त्याने स्वतंत्रतेने प्रथमोक्तक केलेला असला तरी) आपल्या संलग्नाच्या, देहाभिमानिनीच्या किंवा विद्याभिमानिनीच्या चेतृकत्वाचे करतो. तथापि, मनुष्याने केलेल्या मनुष्यवधामुळे मरणाराला व मरणाराला शोषाग्राहि अजब्याची फळे आक्षेपतात आणि मनुष्याने जर तिर्यंचाला मारले तर त्याला स्वावरचे लेप लागतात. सारांश, जीवदेवताच्या उतटण्याच्या लीळने कोणतेच भले होत नाही पण परमेश्वराने केलेल्या उतटण्यामुळे मात्र त्या उतटलेल्या जीवाचे कल्याण होते. तो तिर्यंच असेल तर त्याचा त्या देहाचा लेप तात्काळ पुसला जातो, व उतटताना होणाऱ्या दुःखा-मुळे तरसवण अशी प्राणापदीची अनंत जन्माची दुःखे नासतात. शिवाय, उतटताना त्या जीवाला परमेश्वराचा संबंध झाला तर त्याला संबंधफळहि मिळते. मनुष्यजीवाला उतटले असेल तर त्याचा मनुष्यदेहाचा लेप पुसला जात नोंही; तो प्राणाहून भोगायला सापडतो. कारण, ते संतफळ आहे, पण त्याचा भेतदेह चौकडी व भंतिक मात्र वासतात. याकरिताच ईश्वर जीवाची लीळा करतात.

१. 'अग्रे भेदः एके भोगिता दुःखपैकीचे काहीच न जसे : परं देवतातिर्यंच जाळेया जवचा मनुष्य जाळेया तिया आंख कतटिला मनुष्यदेहीचा लेजे दुःखपैकीचे काहीच न जसे : मागीक नाश नव्हे हे काह पा परी मस्तुत अतिक मान मनुष्यदेहीचे दुःख मोक्षिके : मान जवचन जाक्षेपले ' (वि.व. १७४)

२. 'तथा जीवः परि ते ज्ञान्यचेष्टित...म्हणजे देवताचेष्टितः देवता म्हणजे संकष्ट 'देहाभिमानिनी तथा विद्याभिमानिनी' (वि.व. १७५)

३. 'एके दोन चुकती' (वि.स्थ. १७६)

४. 'मान मनुष्य देहाचा कतटिला तर तो लेप न जसे : का : ज्ञानाचे संत गेले तरी तो नागवळा की म्हणौनि' (वि.व. १७६)

५. 'दुखहुनी म्हणजे स्वरूपे कतटौनि लीळादान : तथा भेतदेह : चौकडी नाही : भंतीचे दुःख नाही' (वि.व. १७५)

संबंधदान

परमेश्वराचे तिसरे दान संबंधदान होय. हा संबंध पाच प्रकारे होतो. (१) ज्ञानलक्षण संबंध : म्हणजे परमेश्वराकडून किंवा अधिकरणद्वारे ज्याला ज्ञान झालेले असेल असा साधनवंत. हा विशेष नमस्करणीय होय. (२) समवायलक्षण संबंध : परमेश्वराचे शरीरांगभूत असल्यामुळे ज्यांना त्याचा संबंध लाभला असे पदार्थ : उदा. दाढ, नख, केस वगैरे. (३) सेवालक्षण संबंध : परमेश्वराच्या सेवेला उपयोगी पडलेले आणि संबंध पावलेले पदार्थ. उदा. फुटा, तुटी, मंचक, आरती वगैरे. (४) संयोगलक्षण संबंध : वायूच्या वेगाने परमाणूंना झालेला भीमूर्तीचा स्पर्श. (५) विघातलक्षण संबंध : म्हणजे ज्या संबंधामुळे परमेश्वराला दुःख झाले, त्याचा विघात झाला असे पदार्थ. उदा. श्रीगोविंदप्रभूंना मोकलेला काटा.

यापैकी ज्ञानलक्षण संबंध हा सर्वश्रेष्ठ होय तो नमस्करणीय आहे. कारण, त्या ज्ञानिया व भक्ताच्या ठिकाणी ज्ञानाचा व प्रेमाचा बियोग कधीच होत नाही. समवायिस्थाने उपयोगाला गेलेल्या पदार्थांचा समवायलक्षण संबंध हा मध्यम होय. कारण, तो समवायभूत असतो व तो प्रसन्नतेने दिलेला असतो म्हणून. सेवालक्षण संबंध हा कनिष्ठ होय. संयोगलक्षण संबंध स्मरणीय होय पण बंदनीय नाही. आणि शेवटचा विघातलक्षण संबंध स्मरणीयहि नाही व बंदनीयहि नाही.

वस्तुसंबंधे जड अजड भले

जड म्हणजे परमाणू व त्यात जडत्वाचे केवळ दुःख भोगीत असलेले जीव; आणि अजड म्हणजे सुखदुःखमिश्र कर्मफळांचा भोग भोगणारे, विश्वफलियापासून तो तृणापर्यंतचे सर्व जीव. किंवा, जड म्हणजे समग्र जीव

१. 'ज्ञान लक्षण संबंध तो उत्तम तो नमस्करणीयः ... समवाय लक्षण संबंध तो मध्यम ; सेवा लक्षण संबंध तो कनिष्ठ ; संयोग लक्षण संबंध ... तो आठवणीय होय परि स्मरणीय नव्हे आन विघात लक्षण संबंध तो आठवणीय नव्हे ; ना स्मरणीय काय होईल' (वि.व. १७२)

२. 'जड ते परमाणु : ते केवळ दुःख ; अजड मिश्र तृणाधिपे ठाढनि विश्व वेन्ही' (वि.स. १७३)

राशी आणि अजड म्हणजे समग्र देवताराशी, या सर्वांना परमेश्वराने संबंध दान दिले तर त्यांचे भले होते. कर्मभूमीतील व भोगभूमीतील मनुष्य, पशु-तिर्यंच, जडत्वातील जीव व देवताफळिये यांना परमेश्वराच्या संबंधदानाचे एकच फळ मिळते. त्यांना देहाच्या पालढी किंवा चालू असलेला फळभोग संपताच भोगभूमीत जन्म मिळतो. जडत्वाचे दुःख भोगीत असलेल्या जीवांना मात्र कणवेस्तव परमेश्वरसंबंध होताच तो संयोगसंबंध कायम असेपर्यंत देवता त्यांचे दुःख आकर्षण करून घेतात. परमेश्वर उतटण्याची लीळा करून संबंध देतो त्यावेळी जीव आपल्या कर्मफळातून लागलीच बाहेर पडतो, देवताफळाळा जातो व मग तो भोगभूमीत मनुष्यदेहाचे सुखफळ भोगतो. परमेश्वराच्या संबंध जीवाला एकच वेळ झाला तर एक हजार वर्षे व अनेक वेळा झाला तर दहा हजार वर्षे संबंधफळ म्हणून भोगभूमीत मनुष्यदेह भोगायला सापडतो.

तिर्यंचा मोक्ष : देवतान्ता आनंद

सामान्यतः संबंधफळ देहाच्या पालढी भोगायला मिळते हे खरे, पण परमेश्वराने उतटणे करून मारलेल्या जीवांच्या देहाच्या भोग भोगणे शिक्षक राहिले असते. संबंधफळ भोगून आल्यावर मग त्यांना त्यांच्या मनुष्यदेहाचा सरलेला लेप भोगायला मिळतो. कारण मनुष्यदेह हे संतफळ आहे. पण मनुष्यदेहाकालील पशुतिर्यंचादि नरकफळातील जीवांना मात्र उतटल्यावर संबंधफळ भोगल्यावर शिक्षक असलेला आपल्या देहाचा लेप पुन्हा भोगावा लागत नाही. (तिर्यंचा योनि मोक्ष : वि. १७४). कारण तो पूर्वीच पुसला गेला. संबंध देऊन देवताफळातून दडवलेल्या जीवांना मात्र बरील देवताफळ भोगल्यानंतर संबंधफळ भोगावे लागते. देवताफळियाला, मनुष्यजीवाप्रमाणे स्पर्शद्वारा संबंध झाला तर चालू कर्मफळ म्हणजे देवताफळ भोगल्यावरच तो जीव संबंधफळाळा जातो.

१. 'जड म्हणजे समग्र जीवराशी: अजड म्हणजे देवता' (वि.स. १७६)

२. 'तिर्यंचा मनुष्या देवा : संबंधे एकचि फळ : अवघेया भोगभूमी मनुष्ये होति : संबंध बहुत काळ होए तरी सुख बहुत काळ होय' (वि.स. १७२)

'अधिकपणे काळ बहुत : बाष्पानि फळ एकचि' (वि.स. १७३)

३. 'योनि मोक्ष म्हणजे आणिका मारण्या जाणे नाही'

परमेश्वराचा संबंध देवतांना होऊन तसे जीवाप्रमाणे त्या देवता संबंध-फळीला जातात असे नाही. संबंधदामाचे फळ म्हणून, खेवाल्हादामुळे दुध-लेला त्याचा झुटिरूप आनंद परमेश्वर वाढवतात, इतकेच. आपल्या स्वल्पा-तील आनंद किंवा अन्यत्राचेनि प्रमाणे आपल्या ठिकाणी असलेला त्या देवतेचा आनंद परमेश्वर स्थाना देतात असे नाही. कारण या दोन्ही आनंदाचा, नित्यव्यवस्थामुळे देवता पात्र नाहीत. म्हणून व्यक्त देवतास्वरूपातच त्यांच्या ठिकाणी जो आनंद तुटलेला असतो तो वाढवतात, हेच त्यांचे संबंधफळ होय. (वस्तुसंबंधे तिर्यचा योनि मोक्ष, देश आनंद, वि. १७४).

ग्रहणादान

‘एक घेऊन एक देणे’ हे ग्रहणादान होय. (वि. ११०; १७६) म्हणजे जीवाचे अर्जित घेऊन जीवालाच द्यावे. जीवाने कर्मलेप जोडलेले असतात, पण ते परबळीला आलेले नसतात; किंवा परबळीला घेऊन भोगार्ह झालेले असूनहि फळी समावेश नसल्यामुळे किंवा आपण दिगण्यामुळे त्यांचे फळ ठाकलेले असते, अशा स्थितीत जीवाच्या कणवेषुळे परमेश्वर आपण स्वतः तो लेप परबळीला आणून जीवाला त्याचे फळ देतो. अर्थात्, जीवाचे अर्जन केलेले पण परबळीला न आलेले किंवा ठाकलेले लेप घेऊन त्या लेपाची पैळे देणे (—एक घेऊन एक देणे—) हे ‘ग्रहणादान’ होय. शेजारच्या घरातील एखाद्या मुलीजवळ अजबज, दागदागिने वगैरे पुष्कळ असावेत, पण इतर

१. ‘परि त्रियेसी आनंद तो त्रियेच्याचि स्वरूपगत देती : येरा अधिकार नाही : मित्त्वबद्धा ग्रहणानि’ ‘संयोगे देवती जो आनंद तो त्रयाच्याचि अधिक होय : येरा अधिकार नाही’ (वि. स्थ. १७६)

२. ‘कर्म उपस्थित जाके : भोगी परबळी नाही : तो लेप घेऊनि फळ देती’ (वि. स्थ. १२०) ‘तयाचे सिद्ध म्हणजे अर्जित घेऊनि म्हणजे परबळी आणुनी तया द्याजे .. ग्रहणा ते देणे’ ‘जीवाचे कर्मलेप भोगा आले असतो : भोगी परबळी नाही : ऐसे ठेके असतो ते घेऊनि जाणव देती ते ग्रहणादान’ (वि. नं. १७६)

३. ‘जैसी सेजावरी केकी असे ते भंडे घेऊनि केवो मेसो खावो जेवो न पचावे : मग ते घेऊनि तीचे अन्न त्रियेचा थाळा वाढी : तीले जेवणी : त्रियेचे त्रियेचे अलंकार त्रियेची वळे त्रियेसी केववी तैसा ठावो’ (वि. स्थ. १७७)

कामधंद्यामुळे तिला जेवायला मिळत नाही, चांगली वस्त्रे नेसायला सापडत नाहीत, अंगावर दागिने घालता येत नाहीत म्हणून ते ससेच पडून रडू वेत; अशा वेळी शेजारच्या पोच बाईने तिथे जाऊन त्या मुलीचे ते अन्न तिला खाऊ घालावे, तिला वस्त्रे नेसवावी, तिचे दागिने तिच्या अंगावर घालावे, हे ग्रहणादानासारखेच होय. जीवाने जोडलेला देवतेच्या विद्येचा लेप भोगाई झालेला नसूनहि परमेश्वर जीवाच्या कणवेषुळे त्या लेपायडल आधीच त्या देवतेची विद्या देतो हेहि ग्रहणदान होय.

अवतारपरत्वे दानदातृत्व

लीळा, संबंध, ग्रहणा व कैवल्य हे परमेश्वरी दानाचे चारहि प्रकार आपण पाहिले. आता कोणता अवतार कोणकोणती दाने देतो ते पाहू.

तिर्यंचावतार : हा फक्त लीळादानच देतो. तो फक्त उतटण्याचीच लीळा करतो—म्हणजे जीवांना देहातून काढून लावतो, अर्धातू, त्यांना ठार मारतो. ही उतटण्याची लीळा करताना त्याजकडून संबंधदानहि होते. पण हा संबंध देण्याचा तिर्यंचावताराचा हेतु नसतो. त्याचा हेतु फक्त उतटण्याचा असतो. तो सिद्धीला नेत असताना सगळ्या संबंधदान त्याजकडून घडते. त्यामुळे त्या जीवाला उतटण्याच्या लीळेचे व संबंधावेडि फळ मिळते सुखता मनुष्यावतार देखील उतटण्याच्या लीळेचे व अनुर्णाने संबंधाचे दान देऊ शकतो. त्याला इतर दाने देता येत नाहीत. त्याने शक्तिस्वीकार केलेला नसल्यामुळे ग्रहणादान व कैवल्यदान तो देतच नाही. त्याच कारणाने साध्य-साधनविहि लीळादान तो करू शकत नाही.

अक्षरदृश्यावतार मात्र लीळादान, संबंधदान व ग्रहणादान ही तिन्ही दाने देतो. तो कैवल्यदान देऊ शकत नाही, कारण त्याने ज्ञानशक्तीचा स्वीकार केलेला नसतो. लीळादानाच्या प्रकारांपैकी देवतांची साधने देणे, साध्य देणे व भजनरूप लीळा करणे या तिन्ही लीळा तो करतो. क्वचित्

१. 'तिर्यंच-अवतारी एकचि लीळा : तोचि कवण : ना उतटण्याची... तर संबंध काइ पा : ना संबंध ते स्वरूप सामर्थ्य : आन संबंध फळाचि सेचि नाही देणे-याची म्हणौनि एकचि लीळा म्हणितली' (क. इ. उ. ३)

२. 'अक्षरदृशी तनि : कैवल्य नाही' (सदर)

एखाद्या जीवाच्या कणवेमुळे त्या अवताराने परहस्यावताराप्रमाणे अर्धकैवल्य देण्याचा स्वीकार केला तर मात्र तो साक्षेतीन दाने देऊ शकतो असे म्हणता येईल. अर्धकैवल्य म्हणजे ज्ञान न देता नुसती ब्रह्मप्राप्ति (मोक्ष) करून देणे.

परहस्यावतार अर्धीच दाने देऊ शकतो. लीळादान, संबधदान व अर्धकैवल्य. लीळादानापेक्षा उत्तरेण्याची लीळा व साध्यरूप लीळा तो देतो परहस्याने पराशक्तीचा स्वीकार केलेला असतो, तथापि तो मुटिरूप असते म्हणून तो परमेश्वरानुभूतिरूप कैवल्यदान न देता (कारण अक लभ्यहस्यावत राजवळक नेहमी असल्यामुळे साच्याशी प्रस्तुत अवताराचा कधी योगच येत नाही) ब्रह्मप्राप्तिरूप कैवल्य— अर्थात्, मोक्ष देतो, शाध्यापासून तो निरोधपर्यंतची साधने तो देत नाही, कारण, त्याने अवरशक्तीचा स्वीकार केलेला नसल्यामुळे जीवस्वहपीच्या मूळाधिकाराचे व प्रेमाधिकाराचे त्याला ज्ञान नसते, ब्रह्मप्राप्तिरूपी अर्धकैवल्य देताना अविद्याछेदासाठी अविद्येने दर्शन होणे अवश्य असते, अविद्या ही अवरात मोडते, आणि या अवरशक्तीचा तर परहस्याने स्वीकार केलेला नसतो, म्हणून वस्तुतः त्याला अविद्येचे दर्शन होऊ नये. तसे ते होत नाही, तथापि तो अविद्येला न पाहताच अविद्येचा छेद करतो.

परहस्यावताराने पराशक्तीचा स्वीकार केलेला असूनहि तो परमेश्वराची अनुभूति देऊ शकत नाही याचे कारण असे की, जीवाच्या प्रेमाधिकाराचे त्याला ज्ञान नसल्यामुळे तो प्रेम देत नाही आणि प्रमशक्तीचा संचार साध्या- शिवाय परमेश्वराची अनुभूति प्राप्त होऊ शकत नाही. परहस्यावतार प्रहणा- दाने करीत नाही; कारण, अवरशक्तीच्या स्वीकाराभावी तो जीवाचे कर्मलेप पाहू शकत नाही तथापि एखाद्या जीवाच्या कणवेमुळे त्याने अवराचा स्वीकार केला तर तो प्रहणादान करू शकतो, मग अर्थात्, तोहि अवरहस्या- प्रमाणे एकूण साक्षेतीन दाने देऊ शकतो.

१. 'परहस्या अर्धीच लीळा, संबध कैवल्य अर्ध, साधन ने देती : साध्य देती ते कैले ना अधिद्य छेदने मे क्षमार्ता करीती' ना अविद्येचे दर्शन नसता छेदीती कैले ना बुद्धी परी अनुभूति ने देती' का अकास निरोधणे (ल. मं. ब्रह्म. १)

२. 'नाही' तर ज्ञानप्रेम का पा नेरी : ना मूळाधिकाराचे तथा प्रेमाधिकाराचे ज्ञान नाही म्हणोनि : का : पा : ना : ते अवरानुछ' (वृ. स्प. १)

३. 'वेडनि आति ना : कां जे कर्मछेप देखणे नाही : देखावे मग घ्यावे की : ना हे अवर चे दान पाहूं अवतारे स्वीकार केलेया जीवाचे कणवे तव वर : बरें करि जोड' (ल. मं. ब्रह्म. १)

उभयदृश्यावतार हा लीळा, संबंध, प्रहणा व कैवल्य अशी चारहि दाने देऊ शकतो. कैवल्यदान तो संपूर्णत्वाने म्हणजे साधनापासून तो साध्य-पर्यंत म्हणजे ज्ञानप्रेमापासून तो प्राप्ति-अनुभूतिपर्यंत देऊ शकतो. ईश्वराच्या सर्व अवताराकडून होऊ शकणाऱ्या दानक्रियांच्या वर्णनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. ती अशी की, ईश्वरप्राप्तीची ज्ञान व प्रेम ही दोन्ही साधने देणे केवळ उभयदृश्यावतारालाच शक्य आहे. अर्थात्, साधनापासून साध्या-पर्यंत जीवोद्धारकार्य फक्त उभयदृश्याच करू शकतो. उभयदृश्याच स्वीकारूनहि ज्याने पर किंवा अवर आच्छादलेले असेल तोहि हे कार्य करू शकत नाही, आणि म्हणून परावर या दोन्ही शक्तींचा स्वीकार करून त्या दोन्ही ज्याने प्रगट केलेल्या आहेत असा संपूर्ण उभयदृश्यावतार हाच ज्ञानप्रेमाची साधने देऊन व प्राप्ति-अनुभूति देऊन जीवोद्धार करू शकतो. देवावतार, तिर्यचावतार, अवरदृश्या व परदृश्या हे सगळे ईश्वरावतार असले तरी ते 'परम' म्हणजे सर्वशक्तियुक्तत्वाने 'भेष्ट' नाहीत. असा 'परम' अवतार उभयदृश्या होय आणि म्हणून उभयदृश्यावतार हाच खरा 'परमेश्वर' होय.

देवताविभाग : ओळगणी

सृष्टिरचनेच्या वेळी जीवोद्धारकार्यासाठी ज्याप्रमाणे परमेश्वर अवतार घेतो त्याप्रमाणे ब्रह्मांडव्यापारासाठी देवताहि आपल्या मूळ स्वरूपातून विभागून अनेक रूपांनी अवतरतात. देवतांच्या अव्यक्त स्वरूपात उरीचा ऊर्फ बेवाचा व होम्याचा असे दोन भाव असून उरीच्या भावातून ओळगण्या, तर होम्याच्या भावातून ब्रह्मांडस्था विभागतात, हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. अव्यक्त मायेच्या स्वरूपात मात्र होम्याच्या व उरीच्या भावाप्रमाणे स्वतंत्र असा ओळगणीचा भाव आहे. तोहि संपूर्ण पंचप्रकारांनी युक्त असतो, या ओळगणीच्या भावातून मायेची ओळगणी विभागते. 'ओळग' म्हणजे सेवा, यावरून 'ओळगणी' म्हणजे 'सेविका'—

१. 'अवरदृश्यः परदृश्यः देवः तिर्यच ईश्वर होतिः परि परम न होतिः सा उभयदृश्याचि' (क. स्थ. उक्त. १)

२. 'तेषां दोन भेदः उरीचेनि भावे तादात्म्यक भावे असे म्हणौनि व्यक्ती रूपत्वे हे पुर होणे : आत ओळगेचिया भावादुक्त ओळगनी होय. : तैसीचि येरीदेवता देवरूपा भावादुक्त ओळगणीवा होति' (वि. बं. ४७)

बासो हा अर्थ लक्षात येईलच. व्यक्त परमेश्वरावताराच्या सेवेसाठी आपल्या अव्यक्त स्वरूपातून विभागलेली देवता ती ओळगणी होय. ही उरीच्या भावातून विभागलेली असते म्हणून स्वरूपाच्या ज्ञानसुखसामर्थ्यादि संपूर्ण पंचप्रकारांनी युक्त असते. यांनी धारण केलेली मूर्ति कारणमित्र समळ पण दिव्य प्रपंचाची असते. परमेश्वराच्या बाह्य व्यापारासाठी ओळगण्या असून त्या त्याच्या ठिकाणी निरंतर वेचलेल्या असतात. परमेश्वराची ओळग सारणाऱ्या सर्व ओळगण्या समानत्वाने वागतात. त्यांच्यात ऊचनीचपणा व परस्पराधीनत्व नसते. त्या सर्व केवळ परमेश्वराच्याच अधीनत्वाने वागतात व त्याचीच आज्ञा पाळतात. यांचा अंतर्भाव चेतनाशक्तीत होत असून सर्व ओळगण्यांचे युक्तत्व असल्याशिवाय परमेश्वराचे संहारणकार्य होऊ शकत नाही. एका ओळगणीपासून दुसरी ओळगणी विभागू शकत नाही.

ब्रह्मांडस्था : हाटवेचन्याय

आपल्या अव्यक्त स्वरूपातील होण्याच्या भावातून विभागलेल्या देवता ब्रह्मांडव्यापारासाठी मूर्तिधारी होतात म्हणून त्यांना 'ब्रह्मांडस्था' म्हणतात. यांचीहि शरीरे कारणमित्र समळ पण दिव्य प्रपंचाची असून त्यातील परमाणूंच्या सदोसंदीला देवतास्वरूप व्यापून असते. विश्वेची ब्रह्मांडस्था मात्र केवळ कारणप्रपंचाची असते; तर मायेची ब्रह्मांडस्था मुळी मूर्तीच धारण करीत नाही. दिलाच 'फळस्थ' 'चिज्ज' किंवा 'निःप्रापंचिक फळ' म्हणतात, सर्व ब्रह्मांडस्थांचे देह साडेतीन हातांचे असून प्रत्येकीचा आकार, रंग, रूप, आयुचे वगैरे वेगवेगळी आहेत. विश्वेची मूर्ति मात्र ५६ कोटी योजनांची असते. या सर्व ब्रह्मांडस्था आपल्या अव्यक्त स्वरूपातील होण्याच्या भावातून विभागलेल्या असल्यामुळे ज्ञानसुखसामर्थ्यादि पंचप्रकार त्यांच्या ठिकाणी पुष्कळ कमी प्रमाणात असतात. आपण हाट (= बाजार) करायला निघतो त्यावेळी घरातील सगळा पैसा न नेता प्रयोजनापुरता अगदी मोडकाच नेतो. त्याप्रमाणे ब्रह्मांडस्था ब्रह्मांडव्यापारासाठी विभागून अवतरतात तेव्हा स्वरूपाचे पंचप्रकार संपूर्णत्वाने बरोबर न आणता हाटवेचन्यायांनुसार मर्यादित प्रमाणात आणतात. पुढे आपल्या फळिण्या त्या जे सुख भोगवतात ते असे मर्यादित किंवा झुटित असते हे शवरून लक्षात येईल. ब्रह्मांडव्यापाराचे व संहारकाळी स्वरूपात लीन होण्याचे ज्ञान सर्व ब्रह्मांडस्थांच्या ठिकाणी असते.

पिंडस्था : त्यांचे कार्य

ब्रह्मांडस्था विभागल्यानंतर प्रत्येक देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेपासून असंख्य 'पिंडस्था' विभागतात. मनुष्याच्या पिंडात त्या राहतात म्हणून त्यांना पिंड-स्था असे नाव मिळाले आहे. किंहुना 'पिंड म्हणजे देवता अधिष्ठित समूह' (वि. स्थ. ६४). ब्रह्मांडात जितक्या ब्रह्मांडस्था असतात तितक्या सर्वांच्या पिंडस्था प्रत्येक युक्त मनुष्यापिंडात असतात, (जेचि मान ब्रह्मांडी तेचि पिंडी : वि. १४), मनुष्यदेहातील पिंडस्थांची स्थाने म्हणजे 'घोट्या पर्यंत कर्मभूमि तळवेया पाठीनि गुडबियापर्यंत अष्टौदेवयोनी : मग उभयता व्यापौनि उरुपर्यंत अंतराळ : मग खालिलाते व्यापौनि जानुपर्यंत स्वर्ग : नाभियापासौनि खालते कैलासवकुंड : वान अंतःकरणचतुष्टयाभिये ठावीनि खालते क्षीराब्धि : बाहुपासौनि खालते भैरव । आन आपादमस्तक विश्व आन वेतन्य' (वि. व. ६६) त्या त्या अवयवात सा त्या देवतांचे अधिष्ठान असल्यावाचून इंद्रियांचे व्यापार चालन नाहीत. म्हणून देवताधिष्ठानावाचून असलेला पिंड अयुक्त ठरतो. त्याला ज्ञानप्रेमाचा अधिकार नाही. शिवाय, एखाद्या पिंडात एखादमुसऱ्या अवयवाभावी सर्व देवतांचे अधिष्ठान नसेल तर तेहि पिंड अयुक्त होऊन ज्ञानाला अपात्र ठरतो. तेव्हा ज्ञानप्राप्त्यासाठी 'युक्त' म्हणजे सर्वव्यवयुक्त व सर्वदेवताधिष्ठानयुक्त पिंड असला पाहिजे, म्हणजे त्या शरीरात सर्व पिंडस्था असल्याच पाहिजेत हे दिसून येईल.

पिंडस्थांचे युक्तत्व का ?

पण ज्ञान होण्यासाठी तरी पिंडस्थांचे युक्तत्व कसाला पाहिजे हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्याचे उत्तरहि तितकेच सरळ आहे. अवयवावाचून पिंडस्था राहू शकत नाहीत. म्हणून सर्व पिंडस्था असणे याचा अर्थ शरीराचे सर्व अवयव असणे मनुष्याला सर्व अवयव असतील, म्हणजे तो सर्व अवयवांनी 'युक्त' असला तरच ज्ञानादिकांचा त्याला स्वीकार करता येतो. उदा : एखाद्या मनुष्याला डोळे नसले तर तो परमेश्वराकडाराळा पाहणार

१. 'देवतावीण इंद्रियांचे व्यापार न चकती : ते युक्तत्व न घडे. तर ज्ञानाधिकार नाही. आन पिंडी देवता नाही तर तो पिंडाचि नव्हे : मा पात्र कायी होईक' (वि. स्थ. ६६.)

कसा ? आणि त्याला पाहिल्यावाचून त्यावर ईश्वरप्रतीति त्याला येणार कशी ? आणि त्याचे ध्यान तो करणार कसे ? त्याला कान नसले तर परमेश्वराजता-
राकडून किंवा अधिकरणाकडून त्याला ज्ञान 'श्रवण' करता यायचे नाही.
आणि परमेश्वर किंवा अधिकरण यांच्याद्वारे 'परे' त घोळलेल्या अक्षरांनी
ज्ञान जाले तरच ते उद्धरणाच्या मार्गावर मनुष्याला नेऊ शकते, या ठिकाणी
कोठे किंवा कान असणे म्हणजे शरीरात नसली इंद्रिये असून भागत नाही,
तर त्या इंद्रियांची कार्ये होत असली पाहिजेत. आणि इंद्रियांची कार्ये त्या
ठिकाणी नियुक्त असलेल्या देवतासामर्थ्याच्या अधिष्ठानावाचून होत नाहीत.
ची गोष्ट परमेश्वरज्ञानाच्या बाबतीत खरी आहे तीच देवतांच्या विद्यादिक-
संबंधीहि खरी आहे. सारांश, परमेश्वराच्या ज्ञानप्रेमाला किंवा देवतांच्या
विद्यादिकांना प्राप्त होण्यासाठी मनुष्याचा पिंड 'युक्त' पाहिजे त्याचे कारण
हे असे आहे, यामुळेच अयुक्त पिंडाच्या मनुष्यांना त्या अयुक्त देहात
परमेश्वराचे ज्ञान किंवा देवतेची विद्या होणे शक्य नसते.

पिंडस्था मेदमांसरूपा

मनुष्यदेहात पिंडस्था मेदमांसाधारे राहतात (ब्रह्मांडी मूर्ती देवता :
पिंडी मेदमांसरूपा देवता : वि. ६६) हा त्यांचा विशेष होय, गर्भात जीव
जेव्हा येतो तेव्हा त्याठिकाणी सर्व पिंडस्था एकदम येतात असे नाही तर
गर्भातील पिंडाला असजसे मेदमांसरूप अवयव येतात तसतशा त्या त्या
ठिकाणी तेथील पिंडस्था येतात. शरीराचा एखादा अवयव तुटला तर तेथील
मेदमांस नाहीसे होते, म्हणजे तेथील पिंडस्थांचा आश्रय मोडतो त्यामुळे
तेथून त्या मिळून जातात. क्वचित् चौरंगी-यामने ते अवयव पुन्हा आले तर
तेथे त्या पिंडस्था पुन्हा येतात. पण त्या पूर्वीच्याच असतात असे मात्र नाही.
ब्रह्मांडस्थापासून नवीन पिंडस्था विभागून तेथे येतात. कारण, हे शरीरावयव

१. 'का : जेणेवीण ज्ञान देणे नाही : का पा : कोळा देखावे : कानी
देखावे : वोंडे बोळावे : मनी आढवावे . देवताविण वा इंद्रियांचे व्यापार
न चळती : ते युक्तत्व न घडे : तर ज्ञानाधिकार नाही' (वि. स्व. ६४)

२. 'गर्भासी जलिय ये तेण्हेळी येती ना : तिया जव पिंड वाढे तव
अवयवी येती : अवयव तुटला तर तिया काई होती . ना तिया जाती'
(वि. स्व. ६५)

पुन्हा यायचे आहेत असे ज्ञान पिंडस्थाना नसते. अव्यक्तस्वरूपापेक्षा ब्रह्मा-
इस्थेचे ज्ञान अल्प आणि पिंडस्थाने तर त्याहून अल्प असते. मृत्युमुळे
एखाद्या जीव शरीरातून कायमचा निघून गेला की काय किंवा एखाद्याने
परक्या-प्रवेश केला की काय हे जाणण्याचे व तसे असल्यास थोडा वेळ वाट
पाहून पिंडातून निघून जाण्याचे व आपल्या ब्रह्माइस्थेत लीन होण्याचे,
एकदेव काय ते ज्ञान स्थाना असते. म्हणून पिंडातून जीव कोणत्याहि कार-
णाने बाहेर गेल्यास त्याच्या परत येण्याची फारशी वाट न पाहता त्या लाग-
लीच ब्रह्माइस्थेत लीन होतात.

मैत्रमासाच्या आश्रयाने असलेल्या या पिंडस्थाच्या ठिकाणी आपा-
पल्या ब्रह्माइस्थेची आकृति, आयुधे, वर्ण वगैरे सगळे काही असते. याचा
अर्थ शरीरात त्या अशा मूर्ति धारण करून असतात असा नाही. तर विद्या-
वर्तमाना त्याचा वेध लागतो त्यावेळी त्याच्या ब्रह्माइस्थाची आकृति वगैरे पिंड-
स्थाच्या ठिकाणी भासमान होते, ब्रह्माइस्थाना स्वतंत्र प्रापंचिक मूर्ति असतात
व त्या समग्र मूर्तिंत त्या व्यापून असतात तथा पिंडस्थाना नसतात.
नारीकुंजरप्रमाणे आपापला आकार न सोडता त्या आपल्या मनुष्याच्या
पिंडातील विशिष्ट अवयवांच्या भेदभासाधारे असतात. म्हणूनच त्या एकदेशी
असतात. ब्रह्माइस्थाप्रमाणे ऊचनीचता पिंडस्थातहि असते. तथापि बरील

१. 'पिंडस्थेच्या ज्ञाना हो ठायी रूप जाळे : येक जाता : दुसरे :
परक्याप्रवेशी' (वि. स्थ. १४)

२. 'ज्ञान म्हणजे स्थापित : गणना : मूर्तीची संख्या : कोळीचे ऊचनीच
समान : वर्ण : भुजा : आयुधे : बळे एवमादिक' (सदर.)

३. 'पिंडीच्या आपेक्षा मूर्तिचि द्वाकृतिया चालतिया : यथा जीव
जवायिया वेदात असे : एकदेशिया नव्हे : तर एकदेशिया तिया कमणी पा :
ना तिया पिंडस्था : का पा : भेदभासरूपा असति म्हणौनि : तर तिया कैसिया असती
पा ना : तिया नारी कुंजरवत् : तर नारीकुंजर कैसा : कवण एका राजेयाच्या
राजकन्या नव होतिया : पर राजेयासी पुत्र नसे : ज्ञान नवकन्या तिया ज्ञान विग्रह :
तिया बापाचेनि आभिसाने कुंजर मालिया : तेचि चौपावी चार : ज्ञान सोंव जाली
ते एक : धुव जाली ते एक : ज्ञान पोट दोन्ही : ज्ञान घुसाकळे पाठीपासीनि येक :
ऐसीया नव जणी मिळौनि नवनारी कुंजर तिया नव अवयवी एकाते एक मिळौनि
जैसिया असति तैसेया एका वेदात पिंडस्था एकाएक मिळौनि असति' (वि. स्थ. १४)

४. 'ब्रह्माची ऊचनीच विभाग असति तैसिया पिंडी असति' (वि. स्थ. १५)

ब्रह्मांडस्था आपल्या खालील सर्व ब्रह्मांडस्थाना पाहू शकते पण वरील पिंडस्था आपल्या खालील पिंडस्थाना पाहू शकत नाहीत. त्यांची स्थाना अस्तित्वमात्र जाणीव असते आणि तीहि केवळ आपल्याच पिंडापुरती. एका शरीरातील पिंडस्थाना दुसऱ्या शरीरातील खुद्द आपल्याहि पिंडस्था दिसत नाहीत, मग इतरांचे दर्शन तर कुरच राहिले आपल्या पिंडातील आपल्यावरील पिंडस्थांची स्थाना अस्तित्वमात्रहि जाणीव नसते. पिंडस्था नहमी ब्रह्मांडस्थेपासूनच विभागतात; ओळगणी व विग्रह बांध्यापासून तसेच एका पिंडस्थेपासून दुसऱ्या पिंडस्था विभागत नाहीत.

ज्ञानविग्रह व अज्ञानविग्रह

ओळगणी, ब्रह्मांडस्था व पिंडस्था याप्रमाणेच 'विग्रह' हाहि देवतांचा एक विभाग आहे. प्रयोजनापरत्ये ब्रह्मांडस्थ देवतांना जेव्हा जेव्हा सृष्टीत अवतरावे लागते तेव्हा तेव्हा त्या विग्रहाच्या रूपाने अवतरतात. आपल्या प्रयोजनासाठी वरील देखतेने चेष्टयले तर खालील देवतेला विग्रह धारण करावा लागतो. पण या बाबतीत देवतांना स्वातंत्र्यहि असते. स्वतःच्या इच्छेने देखील त्या विग्रह धारण करू शकतात (देवतेसि लीलाविग्रहधारित्व आति । वि. ४७) उदा : हिरण्यकरग्रपूच्या बथासाठी अवतरलेला नृसिंह हा अष्टभैरवातील विष्णूच्या चेष्टक्रदाने झालेला यक्षिणीचा विग्रह होय (मार्गे पा ४८ पहा.), तर बळभद्रदेव हा स्वेच्छेने झालेला चैतन्याचा विग्रह होय. (बळि-भद्रदेवो तो चैतन्याचा अवतारः वि. मा. ८२). यातील प्रत्येकाचे पुन्हा दोन पोटभेद आहेत एक ज्ञानविग्रह व दुसरा अज्ञानविग्रह. आपण ज्ञान-विग्रह व्हावे की अज्ञानविग्रह व्हावे या बाबतीत ब्रह्मांडस्थाना पूर्ण स्वातंत्र्य असते. पाहिजे तर त्यांनी ज्ञानविग्रह घ्यावा किंवा पाहिजे तर अज्ञानविग्रह

१. 'लीलाविग्रह ते मूर्तंपासौने दोपरीः येक स्वातंत्र्येयाचे वर्ते' एक अवतरविक्रयाः नृसिंहाचा अवतरविक्रया' बळभद्रदेव स्वातंत्र्ये' (वि. २३. ४७)

२. बळभद्रदेव हा 'चैतन्या' चा विग्रह करा, पण तो चैतन्य मायेचा मात्र नव्हे. कारण मायेला विग्रह नाही. क्षीराब्धीच्या स्थानात चैतन्य नावाची एक वेगळीच देवता आहे. बळभद्रदेव हा तिचा विग्रह होय. क्लियेकाच्या मते तो ज्येष्ठ्याचा विग्रह होय.

ध्यावा पण विग्रहाच्या रूपाने अवतरतांना ब्रह्मांडस्था यापैकी जो मनोभर्म धारण करील तोच शेवटपर्यंत ठिकणार; त्यात पुढे बदल व्हावयाचा नाही. म्हणजे असे की, ब्रह्मांडस्थेने अज्ञानविग्रह म्हणून अवतरायचे ठरवले तर विग्रह घेतल्यावर पुढे त्या विग्रहाला ज्ञान स्वीकारता यावयाचे नाही. एकाद्या जीवाच्या (मातेच्या) गर्भात येऊन ज्ञानविग्रह धारण केला तरी जन्मल्यापासून बारा वर्षेपर्यंत तो अज्ञानच असतो. त्यानंतर त्याला ज्ञान स्वीकारता येते.

ज्ञानविग्रह व अज्ञानविग्रह या दोन्ही प्रकारच्या देवतावतारात मुख्य फरक असा की, ज्ञानविग्रहाला आपल्या ब्रह्मांडस्थेने व मूळ अव्यक्त स्वरूपाचे सत्तामय ज्ञान असते, अज्ञानविग्रहाला ते नसते. ज्ञानविग्रह आपल्या देवतेची विद्या जीवांना देऊ शकतो, कारण विद्यास्वीकारानंतर त्याला आपल्या देवतामळाच्या आधारे जीवस्वरूप दिसून तो स्वावरीक ठेव पाहू शकतो, अज्ञानविग्रह ते पाहू शकत नाही, म्हणून तो विद्या देऊ शकत नाही. ज्ञानविग्रह ईश्वरावताराला ईश्वर म्हणून ओळखू शकतो, कारण जीवाची मळकमे त्याला दिसतात, आणि ईश्वरावतार हा सामान्य सनुष्यजीवाप्रमाणे असला तरी त्याच्या ठिकाणी मळकमे दिसत नाहीत म्हणून हा ईश्वरावतार होय हे त्याला जाणता येते. तो ओळगणीला पाहू शकतो, तिच्याहि ठिकाणी मळकमे नसतात, पण म्हणून तो तिला ईश्वर म्हणतो असे मात्र नाही, कारण ईश्वरावतार ओळगण्याच्या परिभारासहित असतो तशी ओळगणी नसते, बाचे ज्ञान त्याला असते; आणि ओळगणी सपरिवार दिसत नसल्यामुळे तो तिला ईश्वर म्हणत नाही. अज्ञानविग्रहाला यापैकी कोणतेच ज्ञान नसते. त्याला ओळगणी दिसत नाही, तो जीवाची मळकमे पाहू शकत नाही व म्हणून ईश्वरावताराला ईश्वर म्हणून तो ओळखू शकत नाही, उदा : परशुराम हा अज्ञानविग्रह होता. म्हणूनच श्रीदत्तात्रेयप्रभूला तो ईश्वरावतार म्हणून ओळखू शकला नाही. एकवीर! ही ज्ञानविग्रह होती, म्हणूनच ज्याच्या वर्चोवाचे कावडीला कोंब फुटतील तो श्रीदत्तात्रेयप्रभु होय अशी खूण तिचे परशुरामाला सांगितली होती.

१. ' विद्या स्वीकरिली तरि केव देवो : म्हणजे जीवस्वरूपाचे मळाभार ज्ञान : व स्वीकरी म्हणजे महान विग्रह तरि न देवो ' (वि. वं. ४७)

२. ' विग्रहवंते विद्या स्वीकारिली सर ईश्वराचे देवो : येर व देवो : [पुढे

विग्रह धारण करण्याचे चार प्रकार

ब्रह्मांडस्थानी अवतार अथवा विग्रह धारण करण्याचे एकूण चार प्रकार आहेत. (१) गर्भ, (२) पतित, (३) दबडणे, (४) रचून. यापैकी पहिल्या तीन प्रकारांची ओळख आपण करून घेतलेली आहे. गर्भी अवतार घेताना मातेच्या उदरातून या विग्रहावताराचा जो पिंड बाहेर पडतो तो प्रापंचिक असला तरी त्यात जीवस्वरूप व्याप्त नसते तर ब्रह्मांडस्थेतून विभागलेले देवतास्वरूप व्याप्त असते. रचून अवतार ध्यायचा याचा अर्थ असा की, स्वतःच्या अवतारासाठी नवीन प्रापंचिक देह तयार करायचा व त्यात व्यापून अवतारायचे. परमेश्वर या चौथ्या प्रकाराने म्हणजे रचून अवतार कधीच घेत नाही, ब्रह्मांडस्थाच घेतात हा त्याचा विशेष होय.

या चारही प्रकारांपैकी कोणत्याही प्रकारे अवतार घेतला तरी अज्ञान-विग्रह हा अवतारकाळापासून अज्ञानच असतो, पण ज्ञानविग्रह देखील आपल्या पिंडाच्या बारा वर्षेपर्यंत अज्ञान असतो. नंतर तो ज्ञान स्वीकारतो. तथापि पतित, दबडणे व रचून या प्रकारांनी अवतार घेताना ज्यात प्रवेश करायचा ते पतित, ज्याला दबडायच त्याचे किंवा नवीन रचलेले शरीर बारा पेक्षा अधिक वर्षांचे असेल तर ज्ञानविग्रहाला अवतारकाळापासूनच ज्ञान स्वीकारता येते पण समजा दहा वर्षे वयाच्या पतितात प्रवेश करून ज्ञान-विग्रह स्वीकारायचा असेल तर विग्रह धारण केल्यानंतर आणखी दोन वर्षे अज्ञान राहून मग त्याला ज्ञान स्वीकारता येईल.

एका ओळगणीपासून ज्याप्रमाणे दुसरी ओळगणी विभागत नाही, एका ब्रह्मांडस्थेपासून ज्याप्रमाणे दुसरी ब्रह्मांडस्था विभागत नाही, आणि एका पिंडस्थेपासून ज्याप्रमाणे दुसरी पिंडस्था विभागत नाही त्याप्रमाणे एका विग्रहापासून दुसरा विग्रह विभागू शकत नाही. कारण या सर्वांचे

आल्लु]मलकमें देखे जीवाची : ईश्वरी न देखे : देखतेसि न देखे मलकमें परि ते एकली : ईश्वर सपरिवारी : परस्पराम अज्ञान न देखे : येकविरा विद्यावंत : सिया खूण सांगितली ' (वि. स्व. ४७)

१. 'देखतेचा अवतार ग्रहणी व्हायरी परी' रचौनि हे ईश्वरी नाही' (वि. स्व. ४७)
२. 'देखतेस विग्रहापासीनि विग्रह न करवे : का पा खंडवान म्हणिते म्हणीनि ' (वि. वं. ४७)

ज्ञान खंडज्ञान असते. प्रत्येक विग्रह नेहमी ब्रह्मांडस्थेपासून विभागला पाहिजे, तथापि एका ब्रह्मांडस्थेपासून जशा अनेक पिंडस्था विभागू शकतात तसे एकाच ब्रह्मांडस्थेपासून अनेक विग्रहहि विभागू शकतात. पाषाण-प्रतिमादिकांच्या ठिकाणी विग्रहांना आपले सामर्थ्य निक्षेपता येत नाही, ते कार्य फक्त ब्रह्मांडस्थ देवताच करू शकते.

विग्रहांच्या व्यापार व व्यवस्था

सर्व विग्रहांना आपापल्या देवतांच्या अव्यक्त स्वरूपावर्धितच सगळे व्यापार करावे लागतात कारण त्यांना अव्यक्त स्वरूपामर्यादा ओलाडता येत नाही. तथापि सर्व अव्यक्त देवतास्वरूपांना व ब्रह्मांडस्थानां जसे परस्पराधीनत्व असते तसे ते विग्रहांना नसते. देवतांच्या ओळगण्यातहि ब्रह्मांडस्था-प्रमाणे अधीनत्व नसते. त्या परमेश्वराधीन राहून त्यांच्या अंशेने वागतात त्याप्रमाणे विग्रह हे स्वतंत्रतेने वागतात. म्हणजे असे की, नीच देवताविग्रहाला उच्च देवताविग्रहाच्या आधीन राहावे लागत नाही. ते सर्व आपापल्या विग्रहदेहस्वभावानुसार वर्तत असतात. उदा. विश्वेच्या ब्रह्मांडस्थेने जर बैलाच्या विग्रह घेतला तर व्याघ्ररूपाने अवतरलेला शक्तिपीठा विग्रह त्याला भक्षण करणारच. विश्वेच्या ब्रह्मांडस्थेने आपल्या विग्रहाला बाबण्यासाठी तुसरीकडे मेले तर गोष्ट निराळी. तसेच कालच्या देवताविग्रहाने अरण्याला वणवा लावला तर, त्या अरण्यात तृणकीटकादिकांच्या रूपाने असलेले वरील देवतांचे विग्रह त्या वणव्यात जडून जातीलच. भक्तानविग्रहाला पुढील संकट दिसतच नाही, पण ज्ञानविग्रहाला या भावी संकटाचे ज्ञान असले तरी प्राप्त परिस्थितीत त्याला आपल्या देहस्वभावानुसारच वणावे लागते व पराभव स्वीकारावा लागतो.

ज्ञानविग्रह स्वतंत्रतेने व स्वच्छेने जीवाला, त्याने अर्जन केले असल्यास विशादिसाधन देऊ शकतो. तथापि ते देताना त्याला साधनदातृत्वाचे

१ ' ब्रह्मांडी शक्ति नाभिल व्यापारू : हेहि तयातचि : तरि क्रमा-सारीके होईल ते मिराकरीके ' (वि. स्थ. ४७)

२ ' तळिळीचा वाय वरिळीचिया बैलाते काडूक न चुके : परि तयाची ब्रह्मांडस्या चुकवी : वनकटे वणवेयातुल कीडिया मुंगिया न चुकवी ' (वि. स्थ. ४७)

नियम मात्र मोडता येत नाहीत, अज्ञानविग्रहहि अर्थात् स्वतंत्रतेने, म्हणजे ब्रह्मांडस्थेने चेष्टकृत्यावाचून राज्य वगैरे काही देऊ शकतो, उदाः अयोध्येतील रामावतार हा अष्टभैरवदेवतातील विष्णुनामक सात्त्विक देवतेचा अज्ञानविग्रह होता, (राम शुद्ध सत्त्वाचा अवतार . वि. ७७). त्याने रावणाला मारून त्याचे राज्य पिमोषणाला दिले ते स्वतंत्रतेनेच पण कर्मभूमीतील शेवटची देवता जी यक्षिणी तिचा अज्ञानविग्रह नृसिंह याने हिरण्यकश्यपूला मारून त्याचे राज्य प्रल्हादाला दिले ते मात्र अष्टभैरवातील विष्णुनामक देवतेच्या चेष्टकृत्यामुळे. अर्थात्, अज्ञानविग्रह वरील देवतेच्या चेष्टकृत्याने त्याचप्रमाणे स्वतंत्रतेनेहि देऊ शकतो. ज्ञानविग्रह देखील या दोन्ही प्रकारांनी येतो पण ते जीवाचे कर्मलेप पाहूनच, अज्ञानविग्रह लेप न पाहताच देतो याचा अर्थ इतकाच की, पुढे दुसऱ्या कोणत्यातरी लेपात त्यांना ही सुखे भोगायला सापडणारच होती ती अज्ञानविग्रह त्यांना स्वतंत्रतेने देतो, आणि त्यांना मात्र देऊन त्या विग्रहाची ब्रह्मांडस्था पुढील एखाद्या लेपीचे हे सुख खाला या लेपात भोगविते अर्थात्, या लेपीचे राहिलेले भोग त्या पुढील लेपात भोगवतात.

शापदग्ध विग्रह

विग्रहाचा आणखी एक प्रकार आहे, तो ' शापदग्ध ' विग्रहाचा होय. एखादा फळिया आपल्या ब्रह्मांडस्थ देवतेच्या मूर्तीत व्यापून फळाचा उपभोग घेत असताना वरील देवताफळियाने शाप दिल्यामुळे त्याला ब्रह्मांडात यावे लागते. अशा रीतीने अवतरलेला फळिया म्हणजे शापदग्ध विग्रह होय, त्याला देवताविग्रह म्हणण्याचे कारण एवढेच की, त्याचा फळोपभोग सुरू असल्यामुळे त्याला आपले फळ भोगवण्यासाठी त्याजबरोबर त्याच्या मूर्तीत ब्रह्मांडस्थाहि अवतरलेली असते. भीष्मदेव हा अष्टवसूपैकी एक वसुदेवतेचा असाच शापदग्ध विग्रह होता, (भीष्मदेवो तो आठा वसु आतुल एक वसु : परि शापातव अघःपात जाला : वि. मा. ८३). असा फळिया कर्मभूमीत जाला तरी त्याचा देह ब्रह्मांडस्थ देवतेने न्याप्त असल्यामुळे त्याला नवीन कर्मनिष्पत्ति नसते.

१ ' ते स्वातंत्र्याचि वर्ते : राज्य देऊ सके :... ते लेपात उमचाविले म्हणजे तिचे लेपी नव्हते ते उमचाविले : एवं सवाचा लेपी राज्य भोगावे ऐते होते : तो आणिका लेपीचा भोग येव निम्मे : आन या रुपाचा भोग तिचे लेपी भोगी : या नावे उमचाविले ' (वि. दं. ४७)

मायास्वरूपाचे विभाग : अवगळा : नित्यनरक : चिज्ज

सृष्टिरचनाकाळी ब्रह्मांडव्यापारासाठी जशी प्रत्येक वेचतेची ब्रह्मांडस्था व पुढे तिच्यापासून अनेक पिढ्या आणि विग्रह विभागतात तसे मायास्वरूपाचे देखील विभाग होतात. पैकी अवगळा, नित्यनरक, फळास्य म्हणजे ब्रह्मांडस्था हे मायास्वरूपाचे प्रमुख विभाग होत. कोरे वेधवंत, विपरीत वेधवंत (युग पुरे तब अवगळा असे : वि. मा. १७०), उपरतीचे प्रमादिये यांच्याकारण्या दैवराहाटीच्या जीवाला एका फळातून दुसऱ्या फळात घाली-पर्यंत जर कधी थांबून राहणे अवश्य असेल तर त्याला राहण्यासाठी हा अवगळेचा विभाग होय. एका कर्मफळाच्या भागगाडीतून उतरवला गेल्यापासून तो पुढील कर्मफळाच्या भागगाडीत चढवला जाईपर्यंत थांबून राहण्यासाठी अव्यक्त मायेने आपल्या स्वरूपाधारे तयार केलेली ती दैवराहाटीच्या जीवाची 'वेटिंग रूम' आहे. या अवगळा विभागात असताना जीवाला कोणत्याहि प्रकारचे सुखदुःख भोगावे लागत नाही. नित्यनरकाचा विभाग म्हणजे ईश्वरावताराच्या इननामुळे जीवाने जोडलेले नित्यनरकाचे आत्यंतिक दुःख त्याला भोगण्याची भूमि. ही पूर्णपणे दुःखमय आहे. तथापि परमेश्वर वररोज जीवाचे चित्तन करतात त्यावेळी या नित्यनरकातील जीवांना माया मुहूर्तभर दुःखमुक्त करते. अवगळा ही सुखदुःखरहित व नित्यनरक हे पूर्णपणे दुःखमय असल्यामुळे ही दोन्ही स्थाने कर्मळरूप होत. म्हणून ती व्यक्त ब्रह्मांडात व आकारता, बरातील पुंज्याप्रमाणे किंवा साहारातील बंदिश्याच्याप्रमाणे, ब्रह्मांडाच्या एका कोपऱ्याला, म्हणजे व्यक्त ब्रह्मांड व विश्वेचे अव्यक्त स्वरूप यांच्या संघीत आकारलेली आहेत. प्रत्येक ब्रह्मांडपरचे अवगळा व नित्यनरक ही स्वतंत्ररूपाने आकारलेली असतात. मायेची ब्रह्मांडस्था म्हणजे चिज्ज हीहि ब्रह्मांडपरचे स्वतंत्र आकारलेली असते.

तम, अवगळा, नित्यनरक व चिज्ज हे मायेने तीन जाग यात बराच फरक आहे. तमोभाग अनादीचा आहे तर बाकीचे तीन भाग सृष्टिरचनाकाळी आकारले जातात; अर्थात् महामंडारंत त्यांचा नास होतो, तसा

१ 'तम' अवगळा : नित्य : फळ ब्रह्मांडावेगळे : कश्मक ते एके कोनी असे : जैसा जुंजा एकी कोनी धाडिजे : ' (व. २४, संघ. १)

तमोभागाचा होत नाही, तमोभाग एकच आहे तर बाकीचे भाग ब्रह्मांडपरत्वे भिन्नभिन्न, अर्थात्, अनेक आहेत. पहिला कृष्णवर्णाचा आहे तर इतर मा-
येच्या हरितस्वरूपाचे आकारले जातात. पहिला पंचप्रकारांनी युक्त आहे, तर
इतरातील पंचप्रकार कारणरूपाने असतात. हे सर्वच विभाग अव्यक्त माया-
स्वरूपाशी सांधलेले असतात. पण पहिला अंतर्ग ब्रह्मांडापलीकडे आहे तर
बाकीचे आपापल्या ब्रह्मांडांना लागून (विश्वेच्या अव्यक्त स्वरूपावधीत)
असतात. त्यातहि अवगळा व निखनरक हे तर आपापल्या ब्रह्मांडाच्या कोप-
न्याला असतात. त्यांची सर्वादा प्रत्येकी ५०० योजनांची असते.

‘होण्या’तील त्रिविध मायेचे कार्य

इतर देवतास्वरूपाप्रमाणे मायेच्या अव्यक्त स्वरूपातहि होण्याचा व
तरण्याचा भाव आहे. शिवाय मायेच्या स्वरूपात ओळगणीचा म्हणून एक
स्वतंत्र तिसरा भाव आहे. त्यातून व्यक्त परमेश्वराच्या सेवेसाठी मायेची
ओळगणी विभागते आणि उरीच्या ऊर्फ वेचण्या भावातून परमेश्वर ‘ पुरा ’
साठी जड, अजड व चिजड या तीन प्रकारांनी माया विभागून ती व्यक्ता-
वताराम्या ठिकाणी ‘ पुरस्थ ’ बनते. (माये. पा. २०४ ते २०८ पद्या.)

परमेश्वरपुरासाठी व्याप्रमाणे उरीच्या भावातून जड, अजड व चिजड
अशा तीन प्रकारांनी मायास्वरूप विभागते व्याप्रमाणे सृष्टीच्या व्यापारासाठी
जड, अजड व चिजड याच तीन प्रकारांनी पण होण्याच्या भावातून माया
स्वरूप विभागते. (जड : अजड : चिजड एव त्रिविध माया : वि ५) यापैकी
सृष्टीतील प्रत्येक परमाणूमधील भूतसंधीत अज्ञानमय जड मायेचे सामर्थ्य
केवळ दुःखरूपे होऊन व्यापलेले असते; तर परमाणूच्या संधीत अजडमायेचे
सुखदुःखमिश्र सामर्थ्य व्यापलेले असते. तृणादिकांच्या ठिकाणी असलेल्या
या अजड मायेच्या सामर्थ्यामुळेच त्या तृणवर्णि अमृतवह्नीप्रमाणे
किंवा विक्वह्नीप्रमाणे सुखदुःखरूप घाटतात. होण्याच्या भावातून सृष्टिव्यव-
स्थेसाठी विभागलेला मायेचा तिसरा विभाग चिजड होय. ही मायेची

१. ‘ जड म्हणजे सृष्टिका : केवळ दुःख ’ (वि. स्थ. ५)

२. ‘ अजड म्हणजे चेतन कळे मिळे : तृणादिवे ठाडाने विश्वकविका
वेव्ही ’ (सदर)

चिज्जडं ब्रह्मांडस्या निःप्रारंभिक व केवल सुखमय असते. तिला चिज्जड म्हणण्याचे कारण असे की ती ज्ञान व अज्ञानरूप असते. तिला आपल्या ब्रह्मांडाचे ज्ञान असते म्हणून ती 'चिद्' आणि इतर ब्रह्मांडाचे अज्ञान असते म्हणून ती 'अज' होव. जीवाला सूक्ष्मप्रपंचरचनेचे सामर्थ्य देऊन जन्माळा घातल्यानंतर उदासीन झालेल्या मायामाळकीचा मनोधर्म जीवाच्या ठिकाणी गुंतलेला असतो. (संख. १०). तो सृष्टीत असताना त्याला दुःख वगैरे होता काय नाये, या मनोधर्मांमुळेच सृष्टिव्यवस्था राखण्यासाठी अव्यक्तमाया चिज्जडेच्या रूपाने आकारते. या चिज्जड मायेला, निर्माण झालेल्या सृष्टीतील सर्व जीवांचा फार अभिमान असतो. (कटपटाभिमानोप अनुस्यूत : वि. ४). सर्व जीवमायाची तिला ममता असते, पण त्यात तिच्या प्राप्तीचे साधन करणाऱ्या जीवाविषयी तिला विशेष अभिमान वाटतो. परमेश्वरप्राप्तीसाठी जो दैवराहाटीची क्रिया करीत असेल त्याविषयी ती सर्वांत अधिक प्रेम वाळवते. मनुष्ययोनीखालील जीवाला कोणी दुसऱ्याने तर तिला दुःख वाटते, त्यामुळे तिचे मन पोळते. तिच्या साधनवृत्ताला कोणी दुसऱ्याने तर ती क्रुद्ध होते आणि परमेश्वराला अनुसरून दैवराहाटीची क्रिया करणाराला जर कोणी नासविला तर तिचे अंतःकरण जळायला लागते. परमेश्वराबतार ज्या ज्या वेळी विज्ञानमूर्ति कारण करतो त्यावेळी त्या विज्ञानदेहात व्यापण्यासाठी, विज्ञान-देहात पुरवण होण्यासाठी विभागलेली जड, अजड व चिज्जड माया ही या होण्याच्या भावातीकच असते, उरीच्या भावातीक नसते. अर्थात्, होण्याच्या भावातून जड, अजड व चिज्जड या विविध प्रकारांनी सृष्टिव्यवस्थेसाठी विभागलेली विविध माया ही परमेश्वराच्या विज्ञान-देहासाठी विभागलेल्या विविध मायेतून वेगळी असते.

इतर देवताप्रमाणे मायेला विग्रह व पिंडस्थान नाहीत. एका दृष्टीने संलग्न (मागे पान १४५ ते १५२ पहा) ही मायेची पिंडस्थान होव. कारण विद्या झाल्या-

१. 'ज्ञान अज्ञान दोन्ही सोडीली' (वि. स्व. ४) 'चिज्जड म्हणजे निःप्रारंभ कळ : केवल सुख' (वि. स्व. ५)

२. बराभिमानी म्हणजे चिज्जड : तृणादिकाविषे ठाडनि विश्वकलिया केव्ही : (वि. स्व. ४)

३. 'जीवमाजी दुकवे : मनुष्याचा ठाड पोळे : साधनवृत्ताचा ठाड कोमे : दैवराहाटी जळे' (वि. स्व. ४)

मंतर देवतांच्या विद्यावंतांना साजात्यवेधासाठी जशा आपल्या देवतांच्या पिंडस्था प्रकाशतात त्याप्रमाणे चैतन्यविद्यावंताला व आत्मोपास्तीच्या साधन-
वंताला साजात्यवेधासाठी हरित मायेचा संलग्न प्रकाशतो. पण इतर पिंड-
स्थाहून संलग्नचे स्वरूप बरेच वेगळे आहे. देवतांच्या पिंडस्था ह्या आपा-
पल्या ब्रह्मांडस्थेपासून विभागतात तर संलग्न अल्पक मायेच्या स्वरूपातून
विभागतो. इतर पिंडस्था आपल्या ब्रह्मांडस्थापासून वारंवार विभागतात, पण
संलग्न हा मूळ सृष्टीच्या आरंभीच विभागलेला आहे. संहारकाळी त्याचा
नाश होत नाही व प्राधादिक सृष्टीत तो विभागतहि नाही. इतर पिंडस्था
मनुष्यशरीरात भेदमांसात्मक होऊन राहतात, तर संलग्न जीवस्वरूपाला
व्यापून राहतो. शरीरातून जीव निघून गेल्यावर थोडा वेळ वाट पाहून
देवतांच्या पिंडस्था निघून जातात; पण संलग्न हा जीवाला कायमचा
लागलेला असल्यामुळे तो जीवाबरोबरच निघून जातो. हे सर्व खरे असले तरी
संलग्नाला 'पिंडस्था' म्हणून संबोधित नाहीत. कारण, पशुतिर्यंकादिकांच्या
ठिकाणी कोणतीच पिंडस्था नसते; संलग्न मात्र तेथे जीवस्वरूपाला लागूनच
असतो. यावरून संलग्न हा पिंडस्था नसल्याचे दिसून येईल.

प्रकरण ८ वे

क्रियापाक

की बळघोनि हाडा : परसारा करी माकोडा
तेसा भव-रासि जीव बापुडा : संचरतुसे
संसार कुपाचा पोटी : कर्म माळिका बडी
बापा वंशाकड जीव सृष्टी : भ्रमतुसे (म. व. १७४, १७५)

प्रास्ताविक

निरामद जीवाला ईश्वरस्वरूपाचा आनंद प्राप्त करून घेता याचा म्हणून या सृष्टीची रचना परमेश्वराने केली, पण ईश्वराच्या आनंदाच्या पात्र होण्यासाठी बद्धमुक्त जीवाने आपल्या स्वरूपाची अनाविभविषा परमेश्वर-कृपेने छेदून घेतली पाहिजे, ह्या कृपेला पात्र होण्यासाठी ज्ञानप्रेमाची आवश्यक ती क्रिया ह्याने केली पाहिजे. ही क्रिया करता यावी म्हणून अभ्यक्त जीव व्यक्त होणे अवश्य होते. त्यासाठी परमेश्वराने आपली प्रपंचरचनेची प्रवृत्ति जाणवताच संकल्पाचे साधन देऊन माया जीवाना तमोभागाबाहेर उकलते व आद्यमळ लावते. आणि एथूनच जीवाच्या मागे कर्माचे बंधन कायमचे लागते, ज्ञाना देवतामळाची रचना करून (म्हणजे ' कर्म ' म्हण, कारण, ' कर्म वाक्ये मळही मोलजेति ' उद्. ४६) तो सूक्ष्म देह धारण करतो, स्थूल शरीरात प्रवेशतो आणि नंतर ईश्वरप्राप्तीच्या क्रियेला सुरुवात करतो. सारांश, तमोभागातून बाहेर पडल्यापासून तो ईश्वराचा आनंद प्राप्त करून घेईपर्यंत जीव माना प्रकारच्या क्रिया करीत असतो, वा क्रियेनीच तो

बंधनात गोवला जातो आणि तो मुक्त होऊ शकतो तोहि क्रियानीच. कर्माच्या बंधनातून सुटण्यासाठी 'ज्ञान मोक्ष' (वि. मा. १); 'आत्मज्ञाने मोक्ष' (वि. १३१) या नियमानुसार ईश्वराचे ज्ञान पाहिजे हे खरे आणि त्या दृष्टीने 'कर्मणा बध्यते चतुर्विधया तु प्रमुच्यते' हा मोक्षाचा सभातन नियम महातुभावाच्याहि मोक्षमार्गाला लागू पडतो. तथापि ज्ञानोत्तर कर्म केव्या-वाचून जीव मुक्तीला पोचू शकत नाही, तुसते ईश्वरापासून ज्ञान झाले म्हणजे जीव मुक्त होतो असे नाही ज्ञानानंतर त्याने परमेश्वराला श्रुसरले पाहिजे, प्रमादी न होता असतीपरीचा आवार उत्तम रीतीने आचरून प्रथम शब्द ज्ञान चरित केले पाहिजे. नंतर अपरोक्षात व सामान्यात मळकर्मांचे धाळण केले पाहिजे; आणि विशेषज्ञानात कृपास्पदीचे दुःख भोगले पाहिजे. तेव्हा तो भविष्या-छेदासाठी ईश्वररूपेला प्राप्त होतो. प्रेमी भक्ताकडूनहि हे सगळे झाले पाहिजे. ते त्याला लाभलेल्या परमेश्वराच्या सन्निधानसामर्थ्याने व सेवादास्याने होते इतकेच. स्वाभाविक का होईनात पण सेवादास्याची क्रियाकर्म त्याकडून घडल्यावाचून मळकर्मांचा नाश होत नाही, आणि म्हणूनच प्राप्तीपर्यंत जीवाला क्रिया कराव्याच लागतात असे वर म्हटले आहे. 'ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' (गी. ४-३७) याचा किंवा 'आत्मज्ञाने मोक्ष' याचा अर्थ इतकाच की, परमेश्वराचे यथार्थ ज्ञान झाल्यामुळे मुक्तीसाठी आपण काय केले पाहिजे हे साधकाला कळते. या क्रियाप्रकरणालाच महानुभाव महंत 'क्रियापाक' असे नाव देतात. या क्रियापाकाचे स्वरूप प्रस्तुत प्रकरणत पाह्याव्याचे आहे.

कर्मभूमीतील कर्म

अर्थात, आपणाला कर्मभूमीतील म्हणजे 'हिमासेतुमध्ये पाव शते' (वि. २१०) असलेल्या स्थानात मनुष्यदेहधारी जीवाकडून (संस. २५) होणाऱ्या कर्मांचाच या ठिकाणी विचार करावयाचा आहे. कारण, मुक्तीला जी कर्म कारणीभूत होतात ती कर्मभूमीतील व मनुष्यदेहातीलच, इतर नव्हेत. 'कर्मभूमी' मध्ये म्हणजे कर्मभूमिनामक स्थळमर्यादेत व मनुष्यदेहात 'एक करीता एक नीमे : एक निफजे' (वि. २०८). असे असल्यामुळेच क्रियापाकाचा गुंतावळा निर्माण झाला आहे आणि म्हणूनच त्याचा विचार कराव्या. उलट इतरत्र भोगभूमीत व 'स्वर्गी : नरकी असे तेहि निमे'

(वि. २०८) असा सरळ नियम असल्यामुळे त्यांचा विचार करण्याची गरजच नाही. भोगभूमीतील मनुष्यांची व इतर योनीतील जीवांची कर्मे ही त्यांना जशी बंधनकारक नसतात तशीच ती मुक्तिप्रदहि नसतात. अर्थात्, मोक्षाक्या दृष्टीने ती व्यर्थ होत. बंधमोक्षाला कारणीभूत होणारी कर्मे कर्मभूमीतीलच. त्यांचाच आपण आता विचार करू या.

कर्मवादाचे महत्त्व

मोक्षप्राप्तीला कर्मच कारणीभूत होत असल्यामुळे श्रीचक्रधरस्वामींनी मनुष्यजीवांना 'मिमतं कुरु कर्म त्वं' (गी. ३-८) 'देह पवे तव करामे' (आ. मा. ११७) असाच उपदेश केलेला आहे. कारण 'उपा ३-० न पविजे ऐसे काह असे' (वि. २७८) -उपाय केल्याने मिळत नाही असे या सूचीत काहीच नाही. दृष्टांतील व अदृष्टांतील, कर्मराहाटीतील व वैराहाटीतील, संतां-तील आणि असंततांतील असे एकहि साध्य नाही की जे मिळवण्यासाठी उपाय नाही, परमेश्वराच्या यथार्थ ज्ञानाने हे उपाय आपण माहीत करून घेऊन तदनुसार क्रियांचे आचरण मात्र केले पाहिजे. अर्थात्, मोक्षासाठी आचरा-न्वी क्रिया संतक्रियाच पाहिजे, बाईट क्रिया आचरण कुणाचे कधी वागले जाते आहे का? '३-० खडे करीत साता कम्हणी गोमटेवाते न पवे : गोमटे करीत साता कम्हणी ३-० खटेवाते न पवे' (आ. १२३) हा तर सामान्य नियम आहे. म्हणून भिरतिशय मुळ प्राप्त करून घेणारी पुण्यक्रिया आचरणेच योग्य होईल. लौकिकात पाहिले तरी 'पुरुष आपुले करणीय म्हणौनि प्रवर्ते तेया ब्रह्म्याची हाते मीळती' (अ. ४१); 'पुरुष आपुले करणीय करीत साता तेयचि कीर्तीते पावे' (आ. ११३). आपले कर्तव्यकर्म केल्याने पुरुषाला संपत्ति व कीर्ति मिळते. इतकेच नाही तर 'कर्मवशे जीव सकळही पावे' (वि. २०५) अर्थात्, ज्ञान व प्रेमहि त्याला मिळू शकते, व शेवटी तो उद्धरून जाऊ शकतो. 'कर्मवशे जीव सकळही पावे : एक घाच्यौनि' (वि. २०५) असे श्रीचक्रधरस्वामींनी म्हटले आहे ते केवळ सहेतुक कर्मासंबंधी. पण निहंतुक क्रियांनी मात्र मनुष्यजीव ज्ञानप्रेम प्राप्त करून उद्धरला जाऊ शकतो यात शंकाच नाही. म्हणून मोक्षप्राप्तीसाठी आपले कर्तव्यकर्म बजावण्यास मनुष्य-जीवाने सदासर्वदा सिद्ध असले पाहिजे. आणि तो सिद्ध असला म्हणजे मग परमेश्वर त्याला साक्षात्भूत झाल्यावाचून राहात नाही. 'पुरुष प्रकृती दैवाचे

साध ' (आ. १०२); ' पुरुषु जेतुल जेतुला प्रयत्न करी तेतुन तेतुले दैव साहाते करी ' (आ. भा. ११७) हा न्यायी ईश्वराचा नियमच आहे. आणि म्हणून ' पुरुषे आपुले करणीये करीनि असावे. ' तो आपले कर्तव्यकर्म करीत असला म्हणजे ' मग दैवे करवे ते दैवनि करील ' (आ. भा. ११९). यात साधकांना भीष्मकधरस्वामींनी दिलेली प्रयत्नवादाची शिक्षण पारमार्थिक प्राप्तीच्याच नव्हे तर इहलौकिक सुखसमृद्धिसंपादनाच्या दृष्टीनेहि अत्यंत महत्त्वाची होय. इहलोक काय किंवा परलोक काय, आपणाला प्राप्त करून घेता येणे शक्य नाही अशा नैराश्याने प्राप्तलेल्या पुरुषांना स्वामींचे सांगणे आहे की, या सृष्टीत प्रत्येक गोष्टीला उपाय आहे आणि तो उपाय ' कराल तरि होईल की गा ' (आ. भा. १७५). म्हणून मनुष्यजीवाने मोक्ष-प्राप्तीच्या क्रिया आपणाकडून अवश्य केल्या पाहिजेत, त्या सिद्धीला नेणारा जीवोद्धरणव्यसनिया कृपाळू परमेश्वर समर्थ आहे ।

क्रिया म्हणजे काय !

एवंगुणविशिष्ट क्रियेचे स्वरूप तरी काय ते प्रथम पाहिले पाहिजे. ' भक्तियते तत्कर्म ' (उद्द. ४६) अस्ती कर्माची ऊर्फ क्रियेची व्याख्या श्रीनक्रधर-स्वामींनी केली आहे ' केले जाते ' (क्रियते) यात शारीरिक व्यापार सूचित झाला आहे. तिकडे लक्ष दिले तर शारीरिक व्यापारांनी होणाऱ्या तेवढ्याच क्रिया असे मानावे लागेल. पण ते बरोबर नाही. प्रत्येक क्रिया प्रथम मानसिक, मग वाचिक, आणि तदनंतर कायिक होऊन पूर्ण होते. एखादी क्रिया करण्याचा उल्लेख मनुष्याने केला म्हणजे ती मानसिक क्रिया होय. तदनंतर त्या क्रियेच्या अभ्यासाने मनुष्य आपला उल्लेख बोलून दाखवितो-ती वाचिक करतो; आणि मग प्रत्यक्ष ती क्रिया शरीराने करतो. तशी ती संपूर्ण झाली म्हणजे एक क्रिया चढली. मनुष्याने केलेल्या मानसिक उल्लेखालाच ' आगंतुक ' क्रिया असे म्हणतात, त्याच्या वाचिक रूपांतराला ' अनारब्ध ' क्रिया म्हणतात, व कायिक क्रियेला ' प्रारब्ध ' क्रिया म्हणतात. मानसिक उल्लेखाला ' आगंतुक ' म्हणण्याचे कारण असे की, इतर कृणाच्या प्रेरणेने नव्हे तर स्वेच्छेने जीवाने तिचा संकल्प केलेला असतो, त्या संकल्पातून पुढील क्रियेचे आगमन व्हायचे असते. अशा उल्लेखात्मक आगंतुक क्रिया जीव अनेक करीत असतो. त्या सर्वांची त्याला भाटवणहि राहत नाही. म्हणून प्रत्येक आगंतुक क्रियेचे

चेष्टकत्व संलग्न करतो. या चेष्टकत्वाने जीवाला त्या क्रियेच्या आपल्या उल्लेखाची आठवण होऊन ती क्रिया आपण करणार असे तो बोलून दाखवितो, म्हणजेच ती क्रिया करण्याचा तो निश्चित विचार करतो. त्याची ही क्रिया वाचिक झालेली व्यसली तरी अजून प्रत्यक्ष क्रियेला आरंभ होत नाही, म्हणून तिला 'अनारब्ध' असे नाव आहे. या नंतर जीव ती क्रिया 'कायिक' म्हणजे शरीर व्यापारांनी पूर्ण करतो, ती पूर्ण झाली म्हणजे तिचा भोग प्रारब्ध झाला, अर्थात् ती क्रिया भोगार्ह झाली. सारांश, जीवाची प्रत्येक क्रिया मानसिक वाचिक व कायिक; किंवा आर्गंतुक, अनारब्ध व प्रारब्ध अशी त्रिविभागात्मक असते.

तथापि प्रत्येक क्रिया अशी त्रिविभागात्मक असतेच असे नाही. प्रत्येक कायिक क्रिया मानसिक व वाचिक असतेच, पण काही क्रिया नुसत्याच मानसिक असतात तर कित्येक क्रिया नुसत्याच वाचिक असतात. उदा : संहरणाच्या वेळी जीव मळारचना करतो ती निश्चिंत मानसिक क्रिया होय. एखाद्याचे मनातल्या मनात अनिष्ट चिंतन करणे हीहि क्रिया मानसिक असून ती प्रारब्धच होय, कारण ती पूर्ण क्रिया होय. काही क्रिया वाचिक असतात. उदा : एखाद्याला शिवी देणे किंवा एखाद्याच्या मल्यानुन्यासाठी मंत्राचा जप करणे, या क्रिया वाचिक असूनहि पूर्ण क्रिया होत आणि म्हणून त्या प्रारब्ध होत. **क्रियेचा स्वभावधर्म**

कर्मभूमीतील प्रत्येक क्रियेचा एक सहज स्वभाव किंवा परिणाम असा होतो, तिने एक भोग निमानला जातो तर दुसरा भोग तयार होतो. (वि. २=८) उदा : सृष्ट्यंतरी कृष्ण ठेवलेल्या पुष्पक्रियेमुळे या केंठेस एखाद्याला मनुष्यदेह मिळाला असे समजा. हा मनुष्यदेहाचा भोग भोगतांना पूर्वी केलेल्या क्रियेचा भोग निमानला जातो म्हणजे भोगून पार पडतो, पण हाच भोग भोगतांना जीवाकडून अनेक कृत्ये होतात व त्यामुळे नवीन कर्मांचे लेप त्याला लागतात. हे लेप पुढे भोगावयाचे असतात. हेच निराळ्या शब्दात लागावयाचे तर कर्मभूमीतील प्रत्येक क्रियेने जुना भोग भोगला जाऊन नवीन कर्मांची निष्पत्ति होणे सुरू असते असे म्हणता येईल. (मागे पृ. ५६ व ५७ पहा). मी जर एखाद्याला ठार मारले तर ज्या मनुष्यदेहात ही क्रिया पडली त्या मनुष्यदेहाचा लेप अंशतः का होईना पण निमानला येईल व त्याज-

जरोर ठार मारण्याच्या असंत क्रियेमुळे जडत्वादिकांची निष्पत्तिहि माण्या-
कडून होते. अथवा यज्ञासारखा बहिर्योग जाचरल्याने मनुष्यदेहाचा सैव
निमानला जाऊन ईशदिकांपैकी एखाद्या देवतेंचे फळ निष्पन्न होते. सारांश,
कर्मभूमीतील प्रत्येक क्रियेमुळे 'एक करीता एक नीमे' हा सामान्य नियम होय.

तमोभागातून सृष्टीत आल्यापासून तो प्राप्तीला पोचेंपर्यंत प्रत्येक
जीवाच्या अंततः सृष्टीतील आयुष्याचा पट हा त्याच्या संतासंत कर्मांच्या
संतूनी विणलेला असतो. त्याच्या कर्मांचा हा प्रवाह, त्याला परमेश्वराचे ज्ञान
होऊन तो त्याला अनुसरेपर्यंत एकसारखा वाहत असतो या प्रवाहाच्या
खळाळात सापडून जीव एकसारखा खाळीवर गटंक्ळ्या सातो. त्यातून बाहेर
पडण्यासाठी परमेश्वरानुसरणव्यतिरिक्त जीव जी जी क्रिया करतो त्या त्या
क्रियेने तो हुदत तर नाहीच, उलट त्यापासून अधिकाधिक कर्मबंधने निर्माण
होऊन त्यात तो अधिकच अडकून पडतो. आगंतुक क्रिया अनारब्धाला व
अनारब्ध क्रिया प्रारब्ध क्रियेला जशी 'प्रतिकारण' होते तशी प्रत्येक क्रिया
दुसऱ्या कोणत्या तरी क्रियेला प्रतिकारण होते. ती फळाहा किंवा कारण
होते. (क्रिया क्रिये प्रति कारण : का फळा प्रति कारण : वि. भा. १०९).
उदा : एखाद्या माणसाने दुसऱ्या एखाद्या माणसाला सहेतुक भोजन घातले तर
त्याची ती क्रिया फळाला कारण होईल, कारण, त्यापासून पुढे त्या भोजन
घालणाऱ्या जीवालाला मनुष्यदेहाचे फळ प्राप्त होईल. पण त्याची हीच क्रिया
इतर अनेक क्रियांनाहि प्रतिकारण होत असते कारण पुढे मिळालेल्या
मनुष्यदेहाच्या फळात त्याच्याकडून जी कृत्वे होतील त्या सर्वांना कारण
त्याची मूळची भोजनक्रिया होय.

क्रिया उभयरूप : संतासंत मिश्र

क्रियेचे दुसरे स्वाभाविक रूप असे की, प्रत्येक क्रिया ही उभयरूप
(क्रिया उभयरूप : वि. १०६) म्हणजे संतासंतमिश्र असते. देवतेप्रीत्यर्थ
फुले तीडणे ही क्रिया एका दृष्टीने संत क्रिया आहे. कारण फुले तोडणाराच्या
मनमंतील देवतापूजेचा हेतु शुद्ध व पुण्यकारक असतो. पण त्याच क्रियेमुळे
असंत निष्पत्तिहि होते. कारण फुले तोडतांना तेथील अनेक सूक्ष्मातिसूक्ष्म
धीर्वांची हत्त्या होते. यज्ञात बळी देणे ही क्रिया देवतेप्रीत्यर्थ असल्यामुळे
ती संत क्रिया होय. पण त्याच क्रियेमुळे एका प्राण्याची हत्या होते म्हणून ती
असंतहि होय. फार काय पण बोलणे, जमले, खाव घेणे वगैरे क्रियाहि

अशाच संतासंत मिश्र होत, याची आणखीहि एक दोन उदाहरणे पाहू. कर्म-
राहाटीतील सर्वांत धेष्ट सुखफळ जे चैतन्यफळ, तत्प्रीत्यर्थ होणाऱ्या चैतन्य-
विद्यादि क्रियातहि संतासंतमिश्रता असतेच. चैतन्यविद्यावंत क्षोभयत्ना तर
क्षोभ पावतो, त्यामुळे त्याच्या हातून संत क्रिया होतानाच असंत क्रियाहि
होते. कलियुगातील कनिष्ठ बहिर्यांग जो दान तो आवरतांना म्हणजे दान
देताना पिशवीत हात घातल्याने किंवा प्रत्यक्ष दानप्रसंगी देखील सूक्ष्म
जीवजंतूंची हत्या होऊन संत क्रियेबरोबर असंतनिष्पत्तिहि होते. म्हणू-
नच सर्व क्रिया संतासंतमिश्र; एवं उभयसंयुक्त असतात असे म्हटले आहे.
असंत प्रधान : संत आनुषंगिक

या संतासंतमिश्र क्रियेत संतासंत समान असतात असे नाही. हे
प्रमाण त्या त्या क्रियेच्या स्वहवावर अवलंबून आहे. काही क्रियामध्ये असंत
क्रिया प्रधान व संत क्रिया आनुषंगिक असते. उदा: (१) मनुष्याने आत्म-
प्राप्त केला किंवा परप्राप्त केला तर ती मनुष्यहूननाची क्रिया म्हणून प्राधा-
न्याने असंत क्रिया होय. तिचे फळ म्हणून जडत्वाचे नरक भोगाचे
लागतात. पण आत्मप्राप्तामुळे आपल्या शत्रूंना आनंद होतो, तसेच परपा-
तामुळे त्या परक्याच्या शत्रूंची मने आनंदित होतात आणि ते प्रेत कायला
मिळाले म्हणून कन्यप्राणी, जलधर किंवा भुतेकेते संतुष्ट होतात. या आनुषं-
गिक क्रिया संतसंयुक्त होत. या संतक्रियेचे फळ म्हणून जडत्वाच्या शेवटी
प्रहरभद दुःख आकर्षून घेऊन दुःखाभावी सुख मिळते. (२) दुसऱ्याची
अर्थात् मनुष्याची अंतःकरणे दुःखवत्याने मनुष्याला बलद्रूपाचे स्वरूप
म्हणजे पशुतिर्बन्धाने नरकयोनि प्राप्त होतात. उदा: एखाद्या वैराग्याच्या
कोक्यावर आपण आपले ओसे ठेवले तर त्याचे अंतःकरण दुखते. हे प्रधान

१. चैतन्य विद्ये आदिकरीणि : संतासंत मिश्र : का पा : क्षोभविक्रिया
विषादाते पावत असे म्हणोनि ' (वि. वं. २०६)

२. ' दण्वाविद्ये बाह्यरी हात बाळिता एक संपूर्ण जंतु मरती : तेणे संत क्रिया
आचरिता मिश्र दुःखाचे सामन निफळे ' (सदर)

३. ' क्रिया उभयरूप म्हणजे कर्मराहाटी क्रियामात्राच्या दावी संत
असंताची निष्पत्ति ' (वि. स्व. १०६)

४. ' मग प्रधान असंत : अनुषंगिक चैत ' (सदर)

असंत, पण त्या क्रियेमुळे आपण, आपले मित्र व त्याचे शत्रू क्षणभर सुखी होतात, ही आनुषंगिक संत क्रिया होय. (३) पशुपक्ष्याद्या हूननाने अनुष्णाला स्वावराचे देह मिळतात, म्हणजे वृक्षलतिकादिकांच्या जन्माला आवे लागते, बाघसिंहादिकांचे हूनन ही प्रधान असंत क्रिया, पण त्यामुळे एरवी त्या बाघसिंहांना बळी पडणारे बैल, म्हशी, हरीण वगैरे प्राणी सुखी होतात. ही आनुषंगिक संत क्रिया झाली. (४) स्वावराचा म्हणजे वृक्षलतिकादिकांचा भक्ष केल्यावर प्राधान्याने स्वावरभक्ष्याची असंत क्रिया होऊन तिच्यामुळे देववळ नरक भोगावे लागतात. पण ते खाव तोंडल्याने काही प्राण्यांना तात्काळिक जे सुख वाटते ती संत क्रिया आनुषंगिक होय. (५) चळवळीपासून ठार व मारतां त्यांची अंतःकरणे दुखवली गेली तर असंत क्रिया होऊन देववळ नरक भोगावे लागतात. पण त्यामुळे इतरांची अंतःकरणे सुखी केल्याची संतक्रिया होऊन तिचे फळ म्हणून किंचित सुखहि भोगायला मिळते.

असंत-प्रधान संत-आनुषंगिक क्रियाप्रमाणेच काही क्रिया संत-प्रधान व असंत आनुषंगिक असतात. अगदी आरंभी दिलेली उदाहरणे याच प्रकारची आहेत. देवतांचे अंतर्भाग बहिर्यांग यांच्या सर्व क्रिया संतप्रधान असंत आनुषंगिक होत, कारण त्या करतांना अपत्यक्ष रीतीने अनेक सूक्ष्मातिसूक्ष्म जीवजंतूंची इत्यादि बहिर्यांगियाकडून व अंतर्भागियाकडून होतच असते.

सलेप व निर्लेप क्रिया

क्रियेचा आज्ञाही एक स्वभावविशेष झाला की, कर्मराहाटीतील प्रत्येक क्रियेमुळे जीवस्वरूपावर लेप लागतो. जीवाने अर्भक सृष्टीत केलेल्या संतासंत सर्व कर्मांची नोंद त्याच्या जीवस्वरूपावर केलेली असते, त्यावरून एखादी क्रिया संपूर्णतया होऊन ती प्रारब्ध झाली म्हणजे ताबडतोब त्या क्रियेचा लेप त्याच्या स्वरूपावर लागतो आणि पुढे परवडीकमाने हा लेप जेव्हा भोगार्ह होतो तेव्हा तो वेचलेकडून भोगवस्थे जातो, लेप भोगून झाला म्हणजे तो पुसला जातो तथापि त्याची अस्पष्टशी लक्ष शिक्क असतेच, असे अनंत लेप पारंपार लागून ते भोगवत्वावर पुसले जातात, पण कातडीवर फोड होऊन तो बरा झाल्यावरहि राहिलेल्या खुजाप्रमाणे या लेपांच्या खुजा उरतातच, त्यामुळे

जीवस्वरूपावर एक प्रकारचे 'कठिन्तव' येते. सारांश 'क्रियेतव केपु कागे' (वि. मा. १०१) हा स्थूल नियम आहे. ज्या क्रियेमुळे लेप लागतो तिला 'लेपिक' किंवा 'सलेप' किया असे म्हणतात.

पण कर्भराडाटीत मनुष्याकडून होणाऱ्या सर्वत्र किया सलेप असतात असे नाही, ज्याचे लेप लागत नाहीत अशाहि काही किया असतात. त्यांना 'निलेप' किया म्हणतात (एकी निलेपा किया : वि. भा. १०१). उदा : चौकडी, प्रेतदेह, भावकिया वगैरेचे लेप लागत नाहीत, पण लेप लागत नाहीत याचा अर्थ इतकाच की त्यांचे प्रगटहृदय लेप नसतात, तथापि त्या ऐवजी जीवस्वरूपी अप्रगट अशी काही चिन्हे असतातच, ती दिसत नाहीत, इतकेच, उदा : अपरोक्षज्ञानात ज्ञानिया आपले सगळे कर्मलेप स्पष्ट पाहतो व त्याचे बहुरूपतेने धाडण करतो, पण निलेप क्रियांचे प्रगटहृदय नसणारे लेप तो पाहू शकत नाही, त्याऐवजी तेथे असलेली अस्पष्ट चिन्हे 'बाणूनच' त्यांचे धाडण तो बहुरूपमतेने करतो, या निलेप क्रियांची अस्पष्ट चिन्हेहि जीव-स्वरूपी नसती तर देवताकडून त्यांचा भोग भोगवलाच गेला नसेता.

संतासंत क्रियेचा लेप एकच

प्रत्येक किया संतासंतमिथ अशी द्विविध कथना उभयारूप असते. तेव्हा त्याचे म्हणजे संताचे व असंताचे निरनिराळे केप लागतात की काय ? असा प्रश्न उपस्थित होणे साहजिक आहे. पण त्याचे स्पष्ट उत्तर असे की, प्रत्येक संतासंतमिथ क्रियेचा लेप एकच लागतो, तथापि त्या लेपात संत-क्रियेचे चिन्ह निराळे व असंतक्रियेचे चिन्ह निराळे असते, म्हणून संताच्या जीव संपल्यावर असंत (उदा : चैतन्यफळाचा संतभोग व दोबटी अंतिकाचा असंतभोग) आणि असंताच्या संपल्यावर संत (उदा : चरित्याच्या दुःखाचा असंतभोग व दोबटी घरभर सुखाचा संतभोग) भोगवला जातो, ज्याअर्फी एकत्रच क्रियेचे संतासंत भोग मिश्रत्वाने व भोगविता मिश्रत्वाने भोगवले

१. 'आन निलेप म्हणजे चिन्ह नाही म्हणिते बरी तरी देवता भोगवोचि मेणे. देसे पूर्वजी ओळिजे असे : ' (वि. व. २०१)

२. 'क्रियेसी जे संतासंत बघत नसे तो' केपु एक की मिथ : केवि : जा : भोग मिथ म्हणौचि...परि केप एकचि...आन संत भोगकिया पाडो असंत अंतिक भोगी ते वेगळे म्हणौनि मिथ मिथ चिन्हरूप केप म्हणिते' (वि. व. २०१)

जातात त्याअर्थां त्यांची चिन्हे निरनिराळी असतात हे स्पष्ट दिसून येईल. अर्थात्, लेप एकत्र पण त्याच्या आधारे संतासताचे भिन्न भेग भोगवले जातात. याला आपली एक उदाहरण देता येईल. देवताफळाच्या प्रत्येक लेपात असे संतासत भिन्नत्वाने भोगवले जातात तसेच देहाच्या एकाच लेपात अनेक संतासत भोग भोगवले जातात. एखाद्या विशिष्ट क्रियेने जीवाला मनुष्यदेह मिळतो आणि त्याच्या आधारे मग ज्ञाना प्रकारची सुखदुःखे भोगवली जातात हे प्रत्यक्ष अनुभवाला येतेच. तेव्हा एका लेपात अनेक संतासतांची चिन्हे असतात हे दिसून येईल.

देहारंभक व भोगारंभक

मावरून आपली एक गोष्ट लक्षात घेईल की, काही क्रियांचे लेप देहारंभक असतात तर काहींचे भोगारंभक असतात. उदा : एखाद्या मनुष्याला सदेतक भोजन घातले तर त्यामुळे काळांतराने मनुष्यदेह मिळतो. अर्थात्, भोजनक्रिया पूर्ण होताच भोजन घालण्याच्या जीवस्वरूपी मनुष्यत्वाना लेप लागतो. या लेपाने पुढे मनुष्यदेह मिळणार असल्यामुळे त्याला देहारंभक असे म्हणावचे. कुणाचे अंतःकरण दुखवले तर पशुपक्षाच्या देहाचा लेप लागतो, तोहि देहारंभक. सारांश, ज्या लेपामुळे कोणताहि, स्थावराचा काय किंवा जंगमाचा काय, देह मिळतो तो देहारंभक लेप होय. सगळ्या लेपामुळे देह न मिळता नुसता सुखदुःखाचा भोग भोगावा लागतो तो लेप भोगारंभक होय. उदा : सर्व निर्लेप क्रिया ह्या निष्कळ भोगारंभक होत. कारण त्यांच्या चिन्हांमुळे नुसती सुखदुःखे भोगावी लागतात, चौकडीचे मरकट, प्रेतत्व वगैरेच्या चिन्हात नुसती दुःखे भोगावी लागतात. त्यामुळे स्वतंत्र देह प्राप्त होतो असे नाही. म्हणून या निर्लेप क्रिया भोगारंभकच होत.

इथे एक शंका येणे साहजिक आहे. ती अशी की, भोगारंभक लेपाने पुढे सुखदुःखाचे भोग भोगावे लागतात हे खरे, पण देहाच्या आधाराशिवाय हे भोग कसे भोगले जाणार ! शंका बरोबर आहे. तिचे उत्तर असे की, काही सुखदुःखे इतर क्रियांनी प्राप्त झालेल्या देहाच्या आधारे भोगवली जातात. उदा : पुढाक्रिया भोगारंभक असतात. त्यांचे भोग आधीच प्राप्त झालेल्या मनुष्यदेहाच्या आधारे भोगवले जातात. तथापि त्या पुढाक्रिया स्वतंत्र रीतीने देहारंभक असतात असे मात्र नाही. आणि म्हणूनच त्यांना

निष्कल भोगार्भक क्रिया असे म्हणायचे. अर्थात्, प्रत्येक देहार्भक क्रिया ही भोगार्भक असतेच (जेवि देहार्भक तेवि भोगार्भक : वि. मा. १०४) पण भोगार्भक ही मात्र देहार्भक नसते. तथापि, काही भोगार्भक क्रियांची दुःखे अशी आढळतात की ती इतर लेपात न भोगता स्वतंत्र रीतीने भोगण्यो लागतात. उदाः चोंकडीचे नरक कसे भोगले जातात ? तर स्वर्गातील एक-विसाव्या पुरीत, एक स्वतंत्र चौकडीचा देह धारण करून, प्रेतदेहाचे दुःख भोगवण्यासाठीहि मृत्युनंतर जीवाला 'प्रेतदेह' धारण करावा लागतो. मग चौकडी, प्रेतदेह वगैरेंचे लेप नुसते भोगार्भक कसे ? थाला उत्तर एवढेच की, या लेपामुळे जीवाला विशिष्ट प्रकारचे दुःख भोगवले जावे हाच प्रधान हेतु असतो, विशिष्ट देह प्राप्त व्हावा हा प्रधान हेतु नाही. म्हणून ते लेप भोगार्भकच होत; देहार्भक नव्हत. दुःख भोगण्याला केवळ साधन किंवा साधार म्हणून जे हे देह दिले जातात त्यांना 'यातनी शरीर' असे मिराळे भाव दिले आहे. सारांश, प्रत्येक सलेप किरयेमुळे लागणाऱ्या लेपात काही लेप देहार्भक असतात तर काही भोगार्भक असतात. जे लेप देहार्भक असतात ते भोगार्भक देखील असतात. पण भोगार्भक लेप मात्र देहार्भक कधीच नसतात. प्रत्येक किरयेमुळे जीवस्वरूपावर लागणारी अस्पष्ट चिन्हे ही भोगार्भकच असतात, देहार्भक नसतात.

आठ वर्णानंतर लेप

मनुष्यजीवाची कर्मनिष्पत्ति सुरू होते ती तो आठ वर्षांचा झाल्यानंतर. तोपर्यंत त्याच्या ठिकाणी संकल्पविकल्प काहीच नसते. त्यामुळे त्याच्या क्रियांना कर्मनिष्पत्तीच्या दृष्टीने काहीच महत्त्व नाही, म्हणून तो कर्म-फळाचा अधिकारीहि नाही, 'संकल्प विकल्प नाळा : नाही पुण्यपापमळ : कर्म करिता फळा : नव्हे अधिकारी ॥ नाही सामाभिमान : न म्हणे उत्तमहीन

१. 'मा तरि निरव भोगावया देह तरी लागतचि असती की : तरी देहार्भक नव्हती हे कैसे कसे : मा ते दुःख भोगावया देह देवता देण असे : परि देहार्भक लेप नव्हे : पण भोगार्भकचि होव : तेचि केवि : ना : गोसावी म्हाणितले : 'बाव ते यातना शरीर : परे दुःखभोगाकारणे देवता देत असती' (वि.व. २०६)

२. 'तयात मकी लेपकपा म्हणजे जेवि देहार्भक तेचि भोगार्भक : जाल मकी निलेपा म्हणजे भोगार्भक' (सदर)

मुनि अमुनि हे विवेचना । करू नेणे' (उद्द. गी. ४७१, ४७२) असे भास्करभट्टाने म्हटले आहे ते याच अर्थाने, पण मनुष्यजीव आठ वर्षांचा झाला म्हणजे मग मात्र तो सकलविकल्प करू शकतो, (आठा कला विकल्प संचरे : वि. २१०). त्यामुळे त्याच्या तदुत्तरकालीन संतासंत क्रियांचे त्याला लेप लागतात; तत्पूर्वी मात्र लागत नाहीत. ही आठ वर्षे म्हणजे जीव जन्मल्यापासून नव्वे तर तो गर्भात आल्यापासून मोठावची, तो आठ वर्षांचा पूर्ण होताच त्याची देहाभिमानिनी देवता त्याच्या ठिकाणी विकल्पाचा संचार करते; म्हणजे प्रतिमापाषाणाच्या ठायी ईश्वरबुद्धि चपजविते. यावेळी तो निजलेला असला तरी त्याला जाग करून त्याच्या ठिकाणी या विकल्पाचा संचार केला जातो.

फळ देणारी देवता

अशा रीतीने जीवाने अनंत सृष्टीत अर्जन केलेल्या प्रारब्ध कर्मांचे लेप त्याच्या स्वरूपावर लागलेले असतात. त्यातून जे भोगले जातात ते पुसले जातात. प्रारब्ध कर्मांचा प्रत्येक लेप भोगला मात्र मेल्याच पाहिजे. त्याशिवाय चालत नाही. 'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः' म्हणजे 'प्रारब्धा भोगे क्षयो' (उद्द. २४) हा निश्चित नियम आहे. जीव कर्मराहाटीत असो की देवराहाटीत असो त्याला आपली प्रारब्ध कर्मे क्लेश्य भोगलीच पाहिजेत. देवराहाटीतील मनुष्यांना 'दैवसवा' म्हणजे थोडक्यात अनेक कर्मांचा 'भोग' (उद्द. २५) असतो एवढेच. पण कुणीहि असले तरी त्याला प्रारब्ध कर्म भोगल्यावाचून सुटत नाही.

कर्मराहाटीतील जीवांना प्रारब्ध कर्मांचा भोग देवता भोगवितात. (देवता फळदात्री : वि. २११). सामान्यतः प्रत्येक देहाची एक अभिमानिनी देवता असते. ही देहाभिमानिनी देवताच त्या देहातील सुखदुःखाचे सर्व भोग देखिल जीवाला भोगवते. अर्थात्, ज्या देहाभिमानिनीचा देह जीवाला प्राप्त झाला असेल तीच त्या देहाचे किंवा त्या देहाच्या आचारे भोगवे लागणारे सुखदुःखात्मक भोग त्या जीवाला भोगविणार, सामान्यतः

१. 'आठा म्हणजे काहू : ना किमोसि योग्य होठनि देवता विकल्प वासना संचरी : नाम जेच कागो लागसी' (वि. एच. २१०) कर्मावर आत्मवाच्या मते हा विकल्पसंचार 'आठा नक्षत्र' म्हणजे सात वर्षे पूर्ण होऊन आठवे वर्षे लागत असणेच होतो.

ज्या मनुष्याला सहेंतुक भोजन घातले जाईल त्याच्या देहाचा लेप भोजन घालणाराला लागून पुढे तोच देह प्राप्त होतो. अर्थात्, ज्याका भोजन घातले गेले त्याच्या देहाची अभिमानिनी देवता या भोजन घालणाराला पुढे तो देह देणार व त्याचा अभिमान घेऊन त्याच्या आचारे त्या जीवाला सुखदुःख संपादन करणार. कवित्, त्याच देहाच्या आधारे उंच देवता आपले सुखदुःख त्या जीवाला विरोधाने भोगवते तर नीच देवता अविरोधाने भोगवते. पण एवढी फळ देणारी देवता त्या मनुष्यदेहाची देहाभिमानिनीच असते.

भोगांची परवडी

जीवस्वरूपावरील प्रारब्ध कर्मांचे अनेक लेप व एकाच लेपातील अनेक सुखदुःखात्मक भोग देवताफळून करमणः म्हणजे परवडीने भोगवले जातात, ज्या करमाने क्रिया होऊन लेप लागले असतील त्याच कर्माने त्या लेपाचे भोग भोगवले जातात. या परवडीच्या नियमानुसार, जीवस्वरूपावरील एखाद्या प्रारब्ध कर्माचा लेप भोगाई झाला म्हणजे, ज्या देवतेचा तो लेप असेल तिच्या मळावर तो प्रतिबिंबित होऊन देवतोला दृप्त होतो, तो लेप पाहून ती देवता ते फळ त्या जीवाला देते. (परि जीव भोगाया जिणसी : वाही देवता ही सईसी : भणोनि आपुलाळा कर्मलेपेसी : उल्लेखेंति तिया : अ. व. १८०). तो लेप भोगून झाला म्हणजे पुढील प्रारब्ध लेप भोगाई होऊन तो आपल्या देवतेच्या मळावर प्रतिबिंबित होतो. तेव्हा तो पाहून ती देवता त्याला ते फळ भोगवते. असा हा परवडीकरण अभ्यस्त काळ आहे. (जीव सुखकळौनि निगे : आन दुःखकळ जरि आले भोगे : तरि तेवि भोगाचे लागे : परवडि बंग नाही : स. व. १४५). यालाच फळसंपादनाचा निर्यापण्यास असे म्हणतात. याशिवाय, देवतांचे सत्यरूप फळ भोगवण्याविषयी युगपर्याय, संतापसपर्याय वगैरे आहेत त्यांचे वर्णन पुढील प्रकरणात करण्यात येईल.

आर्गंतुक व अनारब्ध क्रियांचे स्वप्नद्वारा भोग

सामान्यतः मनुष्य ज्या संतापसत क्रियांचे उल्लेख करतो त्या संलमाच्या वारंवार चेष्टकत्वामुळे प्रारब्ध होऊन त्याचे लेप जीवस्वरूपा लागतात आणि परवडीकरमाने त्यांचा भोग भोगाया लागतो. पण अनेकदा, संलमाचे चेष्टकत्व असूनहि, वासनापाळट झाल्यामुळे किंवा पुरस्कार केल्याने काही क्रिया आर्गंतुक किंवा अनारब्धच राहतात. त्या मानसिक असल्या तर वाचिक होत नाहीत आणि वाचिक असल्या तर कामिक होत नाहीत, म्हणजेच त्या निर्या-

प्रारब्ध होत नाहीत. अशा विरवांचे भोग देवता मनुष्याला स्वप्नद्वारा भोग्यतात. मनुष्य एरवी जागेपणी जी मानसिक सुखदुःखे भोगतो ती अशा अपूर्ण क्रियेची फळे असतात असे मात्र नाही. तसेच प्राथिकाकडून मंत्र म्हणण्याची क्रिया मनातल्या मनात होते म्हणून ती केवळ मानसिक, अतः एव अपूर्ण क्रिया म्हणतात येत नाही. मंत्रोच्चार मनात करणे हेच त्या क्रियेचे स्वरूप असल्यामुळे ती प्रारब्धच किंवा होय, तिचा भोग प्रारब्ध क्रियेच्या भोगप्रमाणेच भोगावा लागतो. पण बाळना पालटल्यामुळे किंवा पुरस्करणांमुळे ज्या क्रिया अपूर्ण राहिल्या त्याचे भोग मात्र स्वप्नद्वारा भोगवसे जातात.

स्वप्नद्वारा दुःखभोग म्हणजे स्वप्नात आपणाका बाघाने काढे, आप-
णाला सर्पदंश शास्त्रा बगेरे वाटून दुःख होणे. हे अतंत आगतुकाचे भोग
होत. सुखभोग म्हणजे आपण हत्तीवर किंवा सिंहासनावर बसलो, एकापा
सुंदर स्त्रीचा उपभोग घेतला असे स्वप्नात अनुभवून सुख होणे. वाचिक
किंवा अनारब्ध क्रियेचा भोग बरीच प्रमाणेच पण स्वप्नातील बरळण्याच्या
रूपाने होतो. स्वप्न पडत असतांना मनुष्य जे चांगले बरळतो तो तंत वाचिक
विरवेचा तर, तो जे बार्डट बरळतो तो अतंत वाचिक क्रियेचा भोग होय,
उदाः मी सहस्रभाजन वालीन असे बोलून ती क्रिया न केव्हासहि तिचा स्वप्न-
भोग म्हणून खालाहि कुणी स्वप्नात 'मी तुला भोजन देईन' म्हणतो पण
तितक्यात हा जागो होतो, अशा मानसिक व वाचिक क्रिया ज्या पात्राच्या
ठिकाणी घडल्या असतील त्यांच्या देहाभिमानिर्नाकूनच त्या विरवांचे हे स्वप्न-

१. 'मानसिक संतासंत भिक्खे : वाचिका काविका न वे : तेन्हाचि
वाहे : तकाचे फळ मानसिक सुखदुःख पसं पसि स्वप्नी येणेजेसि' ... वाचिका
काविका नवे म्हणजे मानसिक ते वाचिका नवे : वाचिका ते काविका नवे' (वि. सं. २०६)

२. 'वेर से नव्हे... म्हणजे प्रारब्ध भोग नव्हे : तरी वास्तव्य म्हणजे
निद्रेशिखित पुढेदेही मानसिक सुखदुःखाचा भोग तो प्रारब्ध जेवावाचोसि पसिते ना'
(वि. सं. २०६)

३. 'मग एक मंत्रकपी ते मानसिके मने कल्पितेवा मथवा वाचिके बोळि-
केवाचि प्रारब्ध केप होती' (सदर)

४. 'तेचि केले : ना बोवे खादका : तवे काडिल... वेचे वपक्येने दुःख भोगी :
ना सुख तरी इत्ती भोगणका : का भरी वेसला' (सदर)

५. 'वा वाचिक तरे संतभोजन मथवा सहस्रभोजन कटीन म्हणे' (सदर)

भोग भोगवले जातात. उदा: यक्षिणीच्या मनुष्याच्या बाबतीत बार्डेट उल्लेख केले तर त्याचे भोग यक्षिणीकडूनच पुढे केव्हा तरी स्वप्नद्वारा भोगवले जातील फुटकऱ्या म्हणजे काय ?

अपूर्ण किंवा आणखीहि एक प्रकार आहे. ज्याचे भोग स्वप्नद्वारा भोगवले जातात त्या केवळ मानसिक व वाचिक होऊन तशाच पडून राहिलेल्या क्रिया होत. पण काही क्रिया कायिक होऊनहि अपूर्ण राहतात. मनुष्याकडून आचरली जाणारी प्रत्येक क्रिया एक तर पूर्णतेने किंवा हीनाचाराने किंवा अपूर्णतेने आचरली जाते. उदा. कलियुगात तीर्थक्षेत्रप्रदक्षिणा हा धर्म आहे. एखाद्या बहिर्यागिन्याने हा धर्म परिपूर्णतेने आचरला तर त्याच्या बहिर्याग्याने देवताकड मिळते हाच धर्म पूर्णतेने पण हीनाचाराने आचरला तर त्याला त्याच युगात मनुष्यजन्म पण हीन मनुष्यदेह मिळेल. हीनाचाराने आचरणे म्हणजे असे की, तीर्थक्षेत्राला जाऊन दान तर द्यायचे पण ते पाच रुपया ऐवजी पाच पैसे द्यायचे, तेहि खोटे किंवा चोपडे. तिथे जाऊन ज्ञानवाना जेऊ तर घालायचे पण सडके तांदूळ, हलके गहू, वासट तूप यांचा स्वयंपाक करून घालायचे. हा हीनाचार असला तरी ही क्रिया पूर्णच होय. तसेच वासनाहीनत्वाने व कायब्यतिक्रमाने झालेली क्रियाहि हीनच होय. ती मनुष्यत्वाला पुरते, पण कलियुगातील धर्मावेक्त्री चारहि न आचरता नुसते तीर्थक्षेत्रच आचरते, किंवा तीर्थक्षेत्र न करता नुसती जेते किंवा दानेच केली; अथवा एखाद्या तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी आता देवताधिष्ठान नसूनहि त्या ठिकाणी जाऊन क्रिया केली तर ती अपूर्ण क्रिया किंवा फुटकरी क्रिया होते. अशा अपूर्ण किंवा फुटकऱ्या क्रियेला 'फुटकऱ्या' असे म्हणतात.

१. 'देवा स्वप्नरूप सुप्तदुःखाचा भोग करण देवता संपादी : ना ते जिवेचे देह तिथेचि देवतेचा पात्री संतासंत कल्पना बबळी असे तरि देहाभिमानीनाधि संपादी : ना जरी साजिक देवतेचा पात्री मानसिक वाचिक बबळे मसे तरि त्या पावाचोहि देहाभिमानीनाधि संपादी' (वि. वं. २०३)

२. 'तरी फुटकऱ्या ते करण ? ना फळासी न पुरे : तवा मनुष्यत्वांसि तरि पुरेचि ना : आन भोगारंभक तरी चिन्ह आरंभे : यव संतासंतकल्प : ते फुटकऱ्या... ना फुटकऱ्या म्हणजे यथा तीर्थक्षेत्रादि चारी युक्त घडली तरी पूर्ण फळाचा केवळ भाग : ना फळाहीनत्व तरी सार्धमौख अवयव मीळीकार परि पूर्ण केवळ अनुष्यत्वाचा भाग : ना तरि तीर्थेचि बडे अवयव क्षेत्रदूषनाधि फळे : अथवा तीर्थक्षेत्रादि तिन्ही जगिष्ठान [पुढे

सपूर्ण क्रियेचा जसा पूर्ण लेप लागतो तसा अपूर्ण अथवा फुटलेल्या क्रियेचा पूर्ण लेप लागत नाही, ती फुटलेली क्रिया संत किंवा असंत जशी असेल तशी संतासंत भोगाची चिन्हे त्यामुळे लागतात, त्या क्रियेचा लेप फुटलेला असतो म्हणूनहि तिला फुटक्रिया म्हणतात, तसेच हे संतासंत फुटके भोग भोगवण्यासाठी स्वतंत्र देहात्मक लेप नसतात म्हणून इतर लेपात ते भोगवावे लागतात, या कारणानेहि तिला फुटक्रिया हे नाव देण्यात येते.

फुटक्रियेच्या भोगाचे संपादन

असा फुटक्रियेचा संतासंतरूप भोग, इतर देवतांच्या लेपात, त्या फुटक्या क्रियेची अभिमाना देवता भोगवते. नीच देवता वरील देवतेच्या लेपात अविरोधाने भोगवते तर वरील देवता नीच देवतेच्या लेपात आढ रिगून म्हणजे नीचेचा लेप प्रतिबंध करूनहि भोगवते उदा : इंद्राच्या लेपाचा मनुष्यदेह एका जीवाला प्राप्त झाला आहे, त्याचे फळ म्हणून त्या लेपात तो सुख भोगीत आहे, आता या लेपात नीच देवतेला आपल्या प्रीत्यर्थ त्या जीवाने जोडलेल्या फुटक्रियेचे भोग भोगवावयाचे असले तर ती त्याचे सुख विशेष वाढवील आधी त्याला घान्य वगैरे मिळत असेल तर फुटक्रियेचे फळ म्हणून त्याला ती यजमानाकडून तांबूल वगैरे देववील, पण नीच देवतेच्या लेपातील मनुष्य असला आणि तो ग्रामाधिकारी असला तर वरील देवता आपल्या फुटक्रियेचे फळ त्याला भोगवताना त्याचा ग्रामाधिकारित्वाचा पहिला भोग थांबवून त्याला देशाधिकारी करील, नीच देवतेच्या मनुष्यदेहातील जीव दुःखभोग म्हणून ओझे वाहत असतांना त्या देहात ऊंचेला आपला दुःखभोग भोगावयाचा असला तर तो त्याला काढा सोडवील, त्यामुळे ओझे वाहण्याचा नीचेचा दुःखभोग थांबला तरी ऊंचेला पर्वा नाही. उलट

बालू] विरहित घडे द्रुमत :... वेगे सयकक्षणे गहक्रियेच्या ठायी : अंती भक्तीचाहि ठायी विलक्षण क्रिया घडत असती : एवं देहार्चक क्रिया नम्रती : परि भोगार्चकचि होती : येसी फुटकी क्रिया म्हणौनि फुटक्रिया ? (वि. वं. २०६)

२. 'फुटक्रिया कैसी संपादी देवता : सुखी विशेष संपादी : ते कैती : ना नीचा देवता ऊंचेचा लेपी जागळे सुख संपादी : परि लेप प्रतिबंध येसे न करी : तेसी कच नव्हे : ते ग्रामाधिकारिवा असे तो देशाधिकारिया करी : येता सुखविशेष संपादी ? (सद्ग.)

ऊर्चेचा मनुष्य ओझे वाहत असताना त्याला आपला दुःखभोग भोगवण्यासाठी नीच देवता अशा रीतीने काटा बोकवील की, त्याला त्या काट्याचे दुःख तर होईल पण त्यामुळे ओझे वाहण्याचा त्याचा भोग चाखूच राहील.

बहिर्यांगच्या अपूर्ण आचरणाची फुटक्या ऊर्च किंवा नीच देवतेच्या लेपात भोगवली जाते. त्याप्रमाणे एखाद्या मनुष्याला देवतेच्या बहिर्यांगचरणास तो साह्यभूत किंवा प्रतिबंधक झाला असेल तर जी फुटक्या होते तिचा भोग त्याला देवताफळात भोगावा लागतो. म्हणजे असे की, मनुष्यदेहात असताना त्याने स्वतः बहिर्यांग आचरून एखाद्या देवताफळाचा लेप जोडला आहे. त्याच देहात किंवा अन्य मनुष्यदेहात त्याने दुसऱ्या एखाद्या मनुष्याला दुसऱ्या एखाद्या ऊर्च देवतेचा बहिर्यांग आचरण्यासाठी निरूपणद्वारा किंवा इच्छाद्वारा साह्य केले तर त्या बहिर्यांगकिरयेची देवता त्याच्यावर संतुष्ट होईल व या संतोषाचे फळ ती त्याला आपल्या किंवा इतर देवतेच्या फळात परबर्षीप्रमाणे भोगवील. त्याने अष्टपदा केला असेल तर दुःखरूप फळ भोगवील, इथेहि ऊर्च देवता आपल्या फुटकिरयेचे फळ भोगवतांना नीच देवतेचे फळ काही काल प्रतिबद्ध करू शकते, म्हणजे ती आवरिगू शकते. आणि ऊर्च देवतेच्या फळान नीच देवतेला भोगवायचे असले तर ती अविरोधाने भोगवते. यज्ञकिरयादिकासारख्या बहिर्यांगाचा विष्वस केल्यामुळे निर्माण झालेल्या देवताक्षोभाने विष्वसकाळा मिळणारा काप हीहि दुःखरूप फुटकिरयाच होय.

फोडून फोडून भोग

एखाद्या देवतालेप किंवा फळ पाचसात वेळा भोगाचे लागणे हाहि एका इष्टीने फुटकिरयेचाच भोग होय. उदा : यक्षिणीच्या फळाला जीव गेल्यानंतर आपला टिबल्ला भोग भोगवण्यासाठी इंदू आळ रिरगून त्या फळिचाला आपल्या फळात नेतो. तो भोग मोडून यक्षिणीच्या फळात परत आल्यानंतर कामकीच दुसरी एखादी देवता (जिच्या फळात पूर्वी समावेश नसल्यामुळे

१

१. 'मम त्रियेचि रेहि अक्का काणिके मनुष्यदेही आणिकसि ऊर्चेचा बहिर्यांग आचरयेया निरोपणे का इच्छे निमित्त जाळा जसे : सया तोनास्तम ऊर्च देवता आळ रिगौनि जापके सुख विवेक संशारी : मा सारि फकी-दुस्करूप फुटकिरया पावे तेकिसी : ना ऊर्चे देवतेचिया बहिर्यांग आचरणासी अकताना केळा' (वि. सं. २०३)

तो टिचला असेल अशी) आपले फळ रिकामे होताच त्या यक्षिणीच्या फळाला भाव रिगून तेथील त्या फळियाला आपल्या फळात वेळून जाते. अशा रीतीने त्या जीवाला यक्षिणीचे फळ चारपाच वेळा विभागून भोगावे लागते, या भोगालाहि फुटकिरयेचा भोग म्हणतात.

तसेच एखाद्या किरयेमुळे मनुष्यदेहाचा लेप मिळालेला असला तरी तो लेपहि चारपाचदा फोडून फोडून भोगवितात. याला कारण असे की, ज्यामुळे मनुष्यदेहाचा लेप निवतो अशी मजनरूप किरवा पुसरा कोणी करीत असला आणि त्याला याने अक्षय्यता केलेला असला तर त्या गृहस्थाची भजनरूप किरवा अपूर्ण म्हणजे, आगंतुक किंवा अनारब्ध राहते. ती तशी राहण्याला कारणीभूत झाल्यामुळे याला मिळणारा मनुष्यदेह फोडून फोडून भोगवला जातो; म्हणजे एकच लेप सरळ सभर वर्षे न भोगवता मध्ये चारपाचदा मृत्यु झालून भोगवला जातो.

पशुपक्ष्यांना फुटकिरयेची सुखदुःखे

मनुष्यदेहाखालील पशुपक्ष्यांनाहि फुटकिरयेची सुखदुःखे भोगावी लागतात. उदा: मनुष्यदेहात असताना कुत्र्याला ज्याने अतिशय प्रेमाने जोपासले, त्याला चांगले खाद्यपिंड घातले, त्या जीवाला पुढे परवडीने जेव्हा कुत्र्याचा देह मिळेल तेव्हा त्या कुत्र्याच्या देहात त्याला खाण्यापिण्याने चांगले सुख मिळेल. पूर्वीच्या कुत्र्याची देहामिमानी देवता ते सुख त्याला भोगवील. उल्टे त्याने कुत्र्याला हिडीसफिडीस केले असेल तर पुढे त्याला कुत्र्याचा जो देह मिळेल त्या देहात त्यालाहि ओक हिडीसफिडीस करतील. तसेच मुंग्यांना वगैरे जो साखर काळ घालील तो पुढे मुंगीच्या जन्माला जाईल तेव्हा त्यालाहि साखर घातली जाईल-खायला मिळेल, पण त्याने मुंग्यावर वाय देऊन त्यांना

१. 'भाव रिगणे हेही सद्दी व्यवस्थाधि म्हणितली: देवतेचीवा कळाची फुटकिरयाचि म्हणीतली: का के एक लेप परि सातमाच वेळा मथवा सत्तेवेळ फोडूनि फोडूनि भोगविजे म्हणीनि फुटकिरवा' (वि. वं. २०६)

२. 'सग मनुष्यदेही देव भोग तोही फोडूनि भोगविजे म्हणीनि फुटकिरवा: विद्वेने निदान: जाणिकावे मजनरूप क्रियेसी भावतळा केला मसे तेणे पचाची क्रिया आगंतुक (अनारब्ध) झकती वेळे झाले' (सुदर).

मुखवले असेल तर सुंगीचा देह मात झाल्यावर त्यालाहि ओक पायाखाली घुडवून दुःख देतील.

भावक्रिया

क्रियेचा आणखीहि एक पण घोडा विलक्षण असा प्रकार आहे, त्याला 'भावक्रिया' म्हणतात बहिर्यांगच्या आचरणात काही विधि-क्रिया तर काही निषेध-क्रिया असतात. काळ, क्रिया व इव्य यांनी ज्याचे नियमन झालेले आहे त्याला विधी म्हणतात, जी क्रिया करू नये म्हणून स्पष्ट साक्षात्ता आहे तो निषेध होय. केवळ अंतःकरणातील वैचरूप अज्ञा भाव व अशा भावाने वेगेली ती भावक्रिया विधि नेहमी विशिष्ट काळी, विशिष्ट पद्धतीने व विशिष्ट हन्व अथवा पदार्थ घेवून करावे लागतात, तसे ते न केले तर देवता प्रभुत्व होतात इतकेच नाही तर देवताप्रीत्यर्थ करावयाच्या विधिक्रियेचा क्रम देखील भंग होता कामा नये नैमित्तिक कारणाचीहि या बाबतीत सबलत नाही. भावक्रिया या सर्व बंधनापासून अलिप्त आहे. ती केव्हाहि व कसाहि आचरता येते. उदा : यज्ञयाग हे जसे आपरात विशिष्ट किंवापूर्वक विशिष्ट ओकाकडूनच आचरले जाऊ शकतात (कारण यज्ञाचा अधिकार सर्वानाच आहे असे नाही) तसे भावक्रियेचे नाही. ती कोणत्याहि काळात, कुणीहि आचरली तरी चालते. तिचे भीमंत व गरीब असा भेद नाही. (भावाधि काह रावो राणा असे : वि. ५५). त्यासाठी विशिष्ट क्रिया केल्याच पाहिजेत असेहि नाही. देवतेला भावपूर्वक फुले पाहिली तरी चालतात; किंवा आपले

१. 'तरे मनुष्यदेहाकालुति पशुदेहाही पावत असे ते कैली : बरे पशुवासी नावाप्रकारी वीवळे वपचार केले तेणे तयाची देहामिमानीन पशुदेह पावलेया वेव्हा-
कल्प वपचारकूप फुटक्रिया संवादी : ना आणीका पशुसी अंत न होऊनिया परि दुःख संवादिके असे...तेणे रोके तवासी पशुदेह पावलेया सकळ दुःखे पावे येसे करीती :...
मग चल्करूप सुंगी वपकक्षणे साखरतूपमोहन पोषण केले असे तेणेहि तैसाचि भोग पावे तैसे होव' (वि. २०६)

२. 'काळे क्रिया इव्हे वेमिका तो विधि : वे तिन्ही युक्त नाही : मसुदा जंतरी वेच मळा तो भावो' (वि. २५. ५५)

३. 'क्रिया : विधि : इव्हे वेमु ना : अकडेनिचि करावा : रावो राणा नाही म्हणजे असिया नानिकी क्रिया वेमिकिया तैसा भावो वेमिका नाही : रावो भावो करावा जाणि रंके न करावा येसे नाही' (वि. २५. ५२)

शिर कापून दिले तरी चालते, अर्थात्, असा हा भाव व्यभिचारी असतो हे सांगायलाच नको (भावो व्यभिचारिया वि. ५१) तो वाटेत त्यावेळी निर्माण होऊ शकतो तसा वाटेत त्यावेळी नाहीताहि होऊ शकतो. उदाः आपला भाव एखाद्या व्यक्तीवर असतो पण त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी दोष आढळल्यास तो तानढतोच नष्ट होतो.

भावक्रियेचे फळ

भावक्रिया जशी व्यभिचारी आहे तसेच तिचे फळहि अनिश्चित आहे. (भावो अनियत फळ दे : वि. ५०) साधकाच्या अंतःकरणातील भाव एकसारखा वाढत असतो. त्यामुळे निरनिराळ्या देवता त्याचा अभिमान घेतात. शेवटी ज्या देवतेच्या फळाक्या तो पुरेल तीच देवता फळ देते उदाः प्रल्हाद. त्याची देहाभिमानी देवता तिघातील विष्णु ही होती. तिचीच तो भावपूर्वक क्रिया पावरीत असे. पण इष्टइष्ट त्याचा भाव इतका वाढला की आठातील विष्णूने त्याचा अभिमान घेतला. समानाने अभिमान घेतल्याबरोबर (व त्यावेळी त्याचा लेपभोग संपला होता म्हणून) प्रल्हादाचा विरोधक हिरण्यकश्यपु, त्याची देहाभिमानीची ही आठातील महादेव देवता, तिने हिरण्यकश्यपूचा अभिमान सोडला. प्रल्हादाला प्राप्त देणाऱ्या हिरण्यकश्यपूच्या वधासाठी या आठातील विष्णूने सगळ्यात खालची देवता जी दारवंटेकार यक्षिणी तिच्या चेष्टेबले, तेव्हा तिने सर्वांत हीन असा अज्ञानविग्रह नृसिंहावतार घेतला व हिरण्यकश्यपूचा नाश केला. बरील देवतेच्या चेष्टेक्यामुळे अवतारलेल्या दारवंटेकार यक्षिणीचा हा अज्ञानविग्रह नृसिंह देखील त्यावेळी इतका कटु झालेला होता की त्याच्या कोबाग्रीत सगळे त्यावरजंगम विश्व जडून झाक झाले असते. (प्रल्हादाच्या कैवारा भूत एक अवतरले : त्याच्या कोबा पुरते वराचर विश्व न पुरे : वि. ५१). शेवटी प्रल्हादाचा भाव आपली इतका वाढला की आठातील विष्णूला त्याचे फळ देणे असक्य झाल्यामुळे

१. ' पाषाण फूलपर्वत तो भावो ' दुसरा श्रवणाचा म्हणजे नवशिरे मर्बून एक करले तब देवता प्रसन्न झाली : देता तो भावो ' (वि. वं. ५५)

२. ' पाषाणिया अभिमान घेतला : तिबोसि झोम अपमका : तिबा हीमिने म्हणिलेले : एवं यक्षिणीते यक्षिणिले : जवदरे ' तरे काद शुभ्रे . ना चेष्टकले ' (वि. वं. ५६)

विश्वेने अभिमान घेऊन प्रन्हादाच्या मृत्युनंतर त्याला आपले फळ दिले. (प्रन्हादाचेमा भावातिष्ठये आणिक देवते आङ्गिरिगौनि फळाते दिधले : वि. ४९)

भावकिरयेचे फळ कोण देणार हे ज्ञाप्रमाणे अनिश्चित (कारण ज्या देवतेला ती किरया पुरेक तीच अभिमान घेऊन फळ देणार) त्याचप्रमाणे फळ किती काळपर्यंत मिळणार हेहि अनिश्चित असते. कारण भावकिरया ही काळकिरयादिकांनी बांधली नसल्यामुळे ती अमुक काळपर्यंत भावरली पाहिजे असे नाही. जितके अन्वरण होईल त्याच्या बसपट काळपर्यंत फळ मिळेल. तिसरे असे की, भावकिरयेचे फळ ताबडतोब म्हणजे मृत्युनंतर लागलीच मिळते. इतर बहिर्यागादिकांच्या बाबतीत केव पूर्ण झाला पाहिजे व तोहि परबडीला आला पाहिजे, पण भावकिरयेच्या फळाच्या बाबतीत मात्र तसे नाहीच नाही. तो केव नेहमी प्रारम्भ असतो, म्हणून मृत्युनंतर ताबडतोब फळ मिळते अर्थात्, बरीक देवता सायकाच्या भावकिरयेचे फळ आङ्गिरिगू- नहि देते. (वि. ४९). तथापि ते मिळविण्यासाठी त्या देवतेचे फळ मात्र रिकामे पाहिजे, वरच्या देवतेने आङ्गिरिगता कामा नये व बलवत्तर भोग उपस्थित होता कामा नये 'बलवत्तर भोग' म्हणजे असंत फळाचा भोग. तो जर उप- स्थित झाला तर त्याचा भोग पूर्ण झाल्यावाचून भावाचे फळ मिळत नाही. **दैवराहाटीच्या क्रिया**

मनुष्याकडून होणाऱ्या सर्व क्रियांचे आणखी एका दृष्टीने दोन भाग करतात ईश्वराप्रीत्यर्थ होणाऱ्या सर्व क्रिया दैवराहाटीच्या, तत्त्वतिरिक्त जीव- देवताप्रीत्यर्थ होणाऱ्या क्रिया कर्मराहाटीच्या होत. परमेश्वराचे ज्ञान होऊन

१. 'अनिवृत फळ हे म्हणजे एके फळी न राहे...म्हणजे प्रथम जिवे देव- तेने अभिमान घेतला तेव फळ दे देते नाही' अधिकपणे पुरा फळी जाताय : म्हणजे चढकेनि गुणे वक्षिणी पासौनि विश्वपर्यंत तैसा जैस। भाव चढेक तैसा तैसा देवता अभिमान घेकनि फळ देति. ' (वि. बं. ५०)

२. 'फळ हे म्हणजे सायकाकिक फळाते हे : दुसरे : क्रिया प्रारम्भ होवारी न करे : (वि. ५०. ५०)' 'जिवि क्रिये केप प्रारम्भ जाकेवा फळ : ते र्ण्यावृत्ती' (वि. बं. ५० राजमह)

३. 'यव जेतुकी वडकी तेतुकी प्रारम्भनि : तवाचेनि वशांश कोणी : पर देखे अते : समवेश नाही : आन बरीक देवतेने आङ्गिरिगे : आन बलवत्तर तर भोग ऊके : आन इत्यादि अतिबंध नठे तर देहाना पाळी तात्काळ फळ होय' (सदर)

होऊन अनुसरण घडल्यानंतर म्हणजे ज्ञानदेहातील क्रिया ईश्वरप्राप्तिविषयक असतातच; पण तत्पूर्वी म्हणजे अज्ञानदेहात देखील मनुष्याकडून ईश्वरविषयक क्रिया घडतात. ह्या सर्व दैवराहाटीच्या क्रिया होत. आतापर्यंत सामान्यतः कर्मराहाटीतील क्रियांचे वर्णन केले. त्यांच्याच अनुषंगाने दैवराहाटीतील क्रियांचे स्वरूप थोडक्यात पाहू.

कर्मराहाटीतील क्रियाप्रमाणे दैवराहाटीतील क्रियाहि 'उभयरूप' म्हणजे संतासंतमिश्र असतातच. पण कर्मराहाटीच्या क्रियाप्रमाणे दैवराहाटीच्या क्रियांचा प्रवाह मात्र सतत सुरू नसतो. उदा. कर्मराहाटीची एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेला कारण होते, तिच्यापासून नवीन कर्म निष्पन्न होते. दैवराहाटीत हे नाही. इतकेच नाही तर मनुष्याने परमेश्वरानुसरण करताक्षणीच त्याच्या नवीन कर्मांचा प्रवाह सुरु होतो. 'आगतुक कुंठे : अनारब्ध सुके' (उद्. २४) अशी व्यवस्था लावून ठेवण्याचे कारण हेच होय. आगतुक व अनारब्ध कर्मे प्रारब्ध होऊन त्यांचा प्रवाह सुरू राहिला व त्याच्या एका क्रियेपासून दुसऱ्या क्रियेची निष्पत्ति होणे चालूच असले तर ज्ञानियाकडून कर्मक्षारण होणे शक्य नाही. म्हणूनच दैवराहाटीत फक्त प्रारब्ध कर्मांचा भोगाने क्षय होणे एवढेच चालू असते.

कर्मराहाटीतील बहिर्यांग व अंतर्योगरूप क्रियांनी देवताफळांचे लेप लागतात तसे दैवराहाटीतील क्रियांनी लागत नाहीत; कारण त्यांनी देवतांची फळे न मिळता ईश्वरप्राप्ति होते. दैवराहाटीच्या ज्ञानदेहातील संत क्रियांनी 'योग्यता' व असंत क्रियांनी 'अयोग्यता' ओढली जाते. अज्ञान देहातील संत क्रियांनी 'अधिकार' तर असंत क्रियांनी 'अनधिकार' ओढले जातात. पुढे ज्ञान झाल्यानंतर ज्ञानियाळा आपले पूर्वीचे 'अनधिकार' नासादे लागतात. त्याने ओढून ठेवलेल्या अधिकारांचे मात्र ज्ञानदेहात योग्यतेमध्ये रूपांतर होते. देवताफळांच्या लेपाप्रमाणे योग्यता व अयोग्यता यांची जीवस्वरूपावर प्रगटदृश्य चिन्हेहि लागत नाहीत; तर त्यामुळे जीवस्वरूपच योग्य किंवा अयोग्य होते. तथापि, परदृश्यावतार 'परस्वीकारे, ... जीवस्वरूपांची योग्यता तथा अयोग्यता हेहे' (द. स्थ. १) असे म्हटलेले असल्यामुळे जीवस्वरूपांची योग्यता व अयोग्यता दिसू शकते मात्र शंका नाही. ज्ञानियाने ओढलेल्या योग्यतेनेच तो कमाने पुढील ज्ञानाच्या पात्र होऊन शेवटी ईश्वरप्राप्ति करून घेतो. प्रसादि-

माने केलेल्या ईश्वरविषयक संत क्रियेने 'कणव' जोडली जाते तर असंत क्रियेने 'संत' जोडली जाते.

विधिभाषातील क्रिया

कर्मराहाटीतील बहुतेक क्रिया विधिरूप किंवा भावरूप असतात (एक विधि अनुष्ठान : एक भाव अनुष्ठान . वि. ५४) ; किंवा त्या मिश्र स्वरूपाच्याहि असू शकतात काही क्रियात विधि प्रधान असून भाव आनुषंगिक असतो, उदा : देवताप्रीत्यर्थ व्रते आचरताना व्रत हा मुख्य विधि तर भाव हा आनुषंगिक असतो, काही क्रियात भाव प्रधान असून विधि आनुषंगिक असतो, उदा : क्षेमोपास्ति करताना भाव मुख्य असतो व त्या क्षेत्रात करावयाची व्रतवैकल्ये आनुषंगिक असतात. (एक विधिसहित भावो : एक भावासहित विधि : वि. ५५). पण देवराहाटीतील क्रिया विधिभाषातील असतात. (हे विधिभाषातील अनुष्ठान : वि. ५४). याचा अर्थ, त्यात विधि व भाव मुळीच नसतात असे नाही, पण कर्मराहाटीतील क्रियात जसे ते निश्चित स्वरूपात व निग्रहपूर्वक असावे लागतात तसे देवराहाटीच्या क्रियात नाही, उदा : परमेश्वरविषयक विधि साधकाने भावपूर्वक आचरले पाहिजेत यात शंका नाही, पण देवताविषयक क्रियाविधिप्रमाणे ते कमपूर्वकच आचरावे लागतात असे नाही नित्य विधि करीत असताना जर नैमित्तिक कार्ये महत्त्वाचे व पुण्यकारक, उपस्थित झाले तर नित्य विधि सोडून नैमित्तिक विधि देवराहाटीत करून घेतो. समयोचित जे असेल ते करावे, देवताविषयक क्रियात असे नाही. देवताप्रीत्यर्थ यज्ञ करीत असताना दुसरे कोणतेहि नैमित्तिक कार्य उपस्थित झाले आणि ते द्वितीहि आवश्यक व महत्त्वाचे असले तरी साधकाला यज्ञक्रिया मधेच सोडून ठठता येत नाही. सर्वतर्गत अनेक क्रियाहि अनुक्रमानेच आचरल्या गेल्या पाहिजेत, नाही तर देवतांचा क्षोभ होऊन सर्व यज्ञक्रिया भ्यर्थ होते, इतकेच नाही तर त्या साधकाला

१. ' विधिसहित भावो गृह्णजे विधि प्रधान भावो आनुषंगिक ; याचे गृह्णीजे ; तद्वैपरीत्ये तो भावासहित विधि सोडलीजे ' (वि. २४. ५५)

२. ' तर भावेधीन काहू क्रिया असे ; आन विधि तर दिसत असे तर कैसे ; नत : विधी तर असे ; परी आमुकिया पाठी आमुकाचि करावा हे नाही : क्रमासारखे गव्हे : समयोचित करणे ते कीजे ' (वि. २४. ५४)

प्रत्यक्षाचे नरक भोगाचे लागताने, पण दैवराहाटीत 'नेहाभिकमनाशेरित प्रत्यवायो न विद्यते' (गी. २-४०), 'परमेश्वर शास्त्री .. अकरणी प्रत्यवायो नाही' १ (आ. मा. ११९), तेथे मध्ये उपस्थित झालेली कोणतीही समबोचित क्रिया करण्वाला मुभा असते, कर्मराहाटीच्या क्रियेत पुण्य पात्रावर कोणताही आणि कितीही भाव ठेवला तरी चालतो पण दैवराहाटीच्या क्रियेत ईश्वर-ज्ञानात सामायेऊ इतकाच भाव ठेवता येतो, उदा : महात्म्याची भेट झाली असता ईश्वर भेटल्यासारखा आनंद मानावा. पण त्यावर ईश्वर म्हणून भाव ठेवू नये. हे भावातीत अनुष्ठान होय 'विधिभावातीता होआवे' (आ. मा. १०३). 'एक विधिकिकरु : एक परमेश्वरकिकरु : अपण विधिकिकरा न होआवे : परमेश्वरकिकरा होआवे' (आ. मा. १०२) असा उपदेश श्वीवक-धरस्वामींनी केलेला आहे तो याच अर्थाने.

अभदान ते उत्तम

आतापर्यंत क्रियांचे स्थूल स्वरूप व त्यांचे निरनिराळे प्रकार आपण पाहिले. यानंतर ज्या क्रियांनी देवतानि बहिर्यांग व अंतर्त्याग, तसेच ईश्वराचे ज्ञान व प्रेम निष्पन्न होतात त्या पहावयाच्या आहेत, आणि कर्मनिष्पत्तिकरिता महाबुभावांच्या दृष्टीने यांनाच विशेष महत्त्व आहे. यातील मुख्य महत्त्वाची नाच अशी की, देवताविषयक काय किंवा ईश्वरविषयक काय, कोणतीही क्रिया आचरण्यासाठी जीवाला मनुष्यदेह मिळाला पाहिजे. मूळ सृष्टीत दयाळू परमेश्वराने सक्षमावत सर्व जीवांना मनुष्यदेह दिले होते. पण पुढे आपापल्या क्रियाकर्माप्रमाणे अनेकांना निरनिराळे पशुतिर्यंकाचे किंवा स्थावराचे देह मिळाले. पण ज्यांनी मनुष्यदेहाच्या निष्पत्तीचे साधन आचरले होते त्यांना पुन्हा मनुष्यदेह मिळाले. त्या देहाच्या आधारे त्यांची देवता-विषयक किंवा ईश्वरविषयक साधने सुरू झाली, तेव्हा मनुष्यदेहाची प्राप्ति हा सर्व क्रियांचा पाया आहे. तो मनुष्यदेह व त्याच्या आधारे आचरली जाणारी बहिर्यांगअंतर्त्यागाची किंवा ज्ञानप्रेमाची साधने यांची निष्पत्ति होण्याचे

२. 'आम भावो सर ज्ञानात सामाये लेतुकाचे कीजे : अन्ही पाव पातळा ; म्हणजे गोसावी म्हणितले एकमेका भेटल्या हे भेटल्याचा पाव बाये' परी ईश्वरचे भावो नये : म्हणजे ज्ञानायेगळे अनुष्ठान' (वि. वं. ५४)

मुख्य साधन 'भजन' किंवा होय, 'अन्नदान ते उत्तम' (वि. मा. १०६). असे म्हटले आहे ते या दृष्टीने, 'भजन' हा शब्द महानुभावांनी प्रायः 'भोजन' या अर्थाने वापरला आहे, त्याच अर्थाने आपणहि या ठिकाणी तो वापरू, ही भजनक्रिया म्हणजे सर्व क्रियापाकाचे मूळ साधन आहे, तेव्हा तिचे महत्त्व किती आहे हे सांगायचास नकोच.

सहेतुक भूतभजनाने मनुष्यदेह

कोणत्याहि 'भूत' च्या ठिकाणी सहेतुक भजन घातले तर त्यामुळे मनुष्यदेहाचा लेप लागतो, 'भूत' शब्दाने सामान्यतः मनुष्य सूचित होत असला तरी भूतभजनाची पात्रे म्हणून देवता व अवरात पळणारे ईश्वरावतारहि त्यात अंतर्भूत होतात, नृसिंहादिकांना भीष्मकरधरस्वामींनी 'भूत' म्हटलेच आहे. (वि. ५१). ईश्वरावताराला भूत म्हणण्याचे कारण असे की, एखादी भूत म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या जीवदेवतामध्ये अवताराने त्याच्याप्रमाणेच तो आहारविहार करतो, अवतारील ईश्वरावतार पुरतेपणाने युक्त नसल्यामुळे ते या दृष्टीने जीवदेवताच्या पंचांत समाविष्ट केले आहेत, या अवतारांनाच 'वस्तु' या संज्ञेनेहि संबोधतात, तेव्हा, जीव, देवता व वस्तु (= अवरात पळणारे ईश्वरावतार) ही भूतभजनाची पात्रे होती, याच्या ठिकाणी सहेतुक भजन घडले तर मनुष्यत्वाचा लेप लागून पुढे परब्रह्मप्रमाणे मनुष्यदेह मिळतो (तथापि जीवपैकी अनुसरलेले आणि प्रेमसंचारी भक्त यांच्या देहावर कोणत्याच देवतेची सत्ता नसल्यामुळे त्यांच्या भजनाने मनुष्यत्वाचा लेप मात्र निघत नाही.) हे सहेतुक भूतभजन साधारण पुण्यदेहाने घडले पाहिजे, ते बहिर्यांग क्रियेतील नको, तसे असेल तर मनुष्यत्वाचा लेप निघणार नाही. वदा : यज्ञक्रिया आचरताना अमुक मनुष्यांना भोजन घातले पाहिजे असा विधि असतो, तदनुसार जर काही भूतांना भजन घातले तर ती क्रिया फळाळा पुरेल म्हणजे त्यामुळे त्या यज्ञरूपी बहिर्यांगाचे आचरण विधियुक्त घडून स्वाने

१. 'भूत म्हणजे मनुष्य' 'देवतेसी भूत ते नृसिंहाचेनि म्हाये : जीव होतीचि म्हणुन : मग देव : सिर्येच : वेडे : अंतःकरणरहित : अक्षरदृष्ट्याहि न्हावि सही' 'तरी परमेश्वराते भूत का म्हणावे : ना : जीव आन देवता भूत : तेच आपण अवतारी होति : आन त्याचे गुण जंगीकरीती : म्हणोनि परमेश्वराते सूत म्हणोच' (वि. मं. ११२).

त्या बहिर्यांगफळाचा लेप लागेल; स्वतंत्र मनुष्यदेहाचा लेप लागणार नाही. नवस म्हणून एखाद्याला भजन घातले तर तीहि क्रिया नवसाच्या फळाला पुरेल, मनुष्यत्वाला नाही. पण अशा बहिर्यांगक्रियाव्यतिरिक्त साधारण पुण्यहेतु मनात ठेवून जर भजन घातले गेले तर मात्र त्यामुळे मनुष्यत्वाचा लेप लागतो.

देह कोणता व कसा मिळतो

अशा सहेतुक भूतभजनाने जो मनुष्यदेह मिळायचा तो कसा ? हे ठरवण्याचे मुख्य सूत्र असे की, ज्याला भजन घातले ते पात्र, भजन घालणारा पुरुष आणि भजनाचे पदार्थ तयार करणारी माणसे ही ज्या वृत्तीची म्हणजे स्वभावाची असतील त्या स्वभावाचा मनुष्यदेह भजन घालणाराला पुढे मिळतो व तदनुसार बहिर्यांग उपस्थित होतो. या दृष्टीने या सहेतुक भूतभजनाने व त्यामुळे स्वभावदृष्ट्या प्राप्त होणाऱ्या मनुष्यदेहाचे प्रामुख्याने नऊ प्रकार होतात. (१) केवळ सत्त्वप्रकृति : पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे, तसेच पदार्थ, स्थळ व काल जर सर्वच सात्त्विक असतील तर भजन घालणाराला पुढे सात्त्विक स्वभावाचा देह लागेल, सात्त्विक देवतेची किर्या त्याजकडून घडेल व त्या सात्त्विक देवतेचेच फळ लागेल प्राप्त होईल. काळाच्या दृष्टीने रात्रीचा शेवटला व दिवसाचा पहिला प्रहर हा सात्त्विक काल; दुसरा व तिसरा प्रहर हा राजस काल होय. बाकीच्या दोन प्रहरांचा काल हा उदास काल समजला जातो. कारण तो शोषेत जातो. (२) सत्त्वप्रधान रज आनुषंगिक प्रकृति : पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे सात्त्विक असून पदार्थ, स्थळ व काल ही जर राजस असली तर पुढे सत्त्वप्रधान व रज आनुषंगिक अशा स्वभावाचा मनुष्यदेह प्राप्त होऊन तशाच देवतेची किर्या त्याजकडून घडते. (३) सत्त्वप्रधान तम आनुषंगिक प्रकृति : पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे सात्त्विक असून स्थळ, काल व पदार्थ जर तामस असले तर सत्त्वप्रधान तम आनुषंगिक प्रकृतीचा मनुष्यदेह मिळतो (४) केवळ रज प्रकृति : पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे, स्थळ, काल व पदार्थ सर्वच राजस असले तर केवळ रजप्रकृतीचा मनुष्यदेह प्राप्त होऊन तशाच देवतेची किर्या त्याजकडून घडते. (५) रजप्रधान सत्त्व आनुषंगिक

प्रकृति : पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे राजस असून स्थळ, काळ व पदार्थ सात्विक असले तर रजप्रधान सत्त्व आनुषंगिक प्रकृतीच्या मनुष्यदेह मिळतो.

(६) **रजप्रधान तम आनुषंगिक प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे राजस असून स्थळ, काळ व पदार्थ तामस असले तर रजप्रधान तम आनुषंगिक प्रकृतीचा मनुष्यदेह मिळतो. (७) **केवळ तमप्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे, स्थळ, काळ व पदार्थ तामस असले तर केवळ तम प्रकृतीचा मनुष्यदेह प्राप्त होऊन तशाच देवतेची क्रिया त्याजकहून होईल.

(८) **तमप्रधान रज आनुषंगिक प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे तामस असून स्थळ, काळ व पदार्थ राजस असले तर तमप्रधान रज आनुषंगिक प्रकृतीचा मनुष्यदेह मिळतो. (९) **तमप्रधान सत्त्व आनुषंगिक प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे तामस असून स्थळ, काळ व पदार्थ सात्विक असले तर तमप्रधान सत्त्व आनुषंगिक प्रकृतीच्या मनुष्यदेह मिळतो, तशाच देवतेची क्रिया धरते व तशाच देवतेचे फळ प्राप्त होते.

(१०) **सत्त्व आनुषंगिक प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे तामस असून स्थळ, काळ व पदार्थ सात्विक असले तर सत्त्व आनुषंगिक प्रकृतीच्या मनुष्यदेह मिळतो, तशाच देवतेची क्रिया धरते व तशाच देवतेचे फळ प्राप्त होते.

(११) **सत्त्व प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे तामस असून स्थळ, काळ व पदार्थ सात्विक असले तर सत्त्व प्रकृतीच्या मनुष्यदेह मिळतो, तशाच देवतेची क्रिया धरते व तशाच देवतेचे फळ प्राप्त होते.

(१२) **सत्त्व प्रकृति :** पात्र, पुरुष व व्यापारकर्ती माणसे तामस असून स्थळ, काळ व पदार्थ सात्विक असले तर सत्त्व प्रकृतीच्या मनुष्यदेह मिळतो, तशाच देवतेची क्रिया धरते व तशाच देवतेचे फळ प्राप्त होते.

(१३. ब. क्रियापाक)

सारांश, मनुष्यत्वाचा लेव मिळण्यासाठी साधारण पुण्यहेतूने भूतभजन घडले पाहिजे, त्यात, ज्या व्यक्तीच्या ठिकाणी भजन घडले, ज्या स्थळी ज्या पदार्थांनी व ज्याच्याकडून घडले त्या सर्वांच्या राजस, तामस व सात्विक गुणांच्या संमिश्रणानुसार त्या पुरुषाला विशिष्ट स्वभाव प्राप्त होईल व तदनुसार बहिर्यांगे आचरण घडेल. उदा : तामस स्वभावाचा मनुष्यदेह प्राप्त होऊन, इतराने उपदेशल्याप्रमाणे त्याने भजन बहिर्यांग आचरला तर अष्टभैरवातील तामस देवता जी महादेव तिचा बहिर्यांग तो आचरील व तिचे फळ त्याला प्राप्त होईल. त्याला यज्ञागाथा बहिर्यांग उपदेशला गेला तर स्वर्गाच्या धोक्यातील तामस 'महादेव' देवतेचा बहिर्यांग त्याजकहून आचरला जाईल व तिची प्राप्ति त्याला घडेल. त्याच्या विशिष्ट स्वभावाप्रमाणे विशिष्ट देवतेचा बहिर्यांग त्याजकहून आचरला कातो ही महत्त्वाची गोष्ट होय. त्याला प्राप्त होणाऱ्या मनुष्यदेहाचे सूरूपत्व, कुरूपत्व, चलक्षणत्व, अवलक्षणत्व, युक्तत्व किंवा अवयवहीनत्व, स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व भूतभजनाच्या पात्रावर अवलंबून राहिल. ज्याच्या ठिकाणी भजनकिर्या घडली तो पुरुष किंवा स्त्री अशी सूरूप किंवा कुरूप असेल तशाच सूरूप किंवा कुरूप

अशा पुढाचा किंवा स्त्रीचा देह याला प्राप्त होतो. वचकत्वाचे भोजन घातले तरीहि स्त्रीचाच देह मिळतो. (ल. बं. क्रियापाक).

विद्यांचे लेप कसे निघतात

जर वर्णिलेली सहेतुक भजनाची क्रिया सामान्य मनुष्याच्या ठिकाणी, बहिर्यांग किरयेव्यतिरिक्त सर्वसाधारण पुण्य हेतूने घडली तरच मनुष्यदेह प्राप्त होऊन विशिष्ट बहिर्यांगाच्या आचरणाची पात्रता अंभी येते. पण कर्म-राहाटीत बहिर्यांगाप्रमाणे देवतांच्या अंतर्वागांचा म्हणजे विद्यांचाहि समावेश होतो. या विद्यांचे लेप मनुष्याला कसे प्राप्त होतात? विद्यालेप प्राप्त करण्याचा क्रियापाक कोणता? ज्या पात्राच्या ठिकाणी भजन-क्रिया घडली असेल त्याच्या पात्रत्वानुसार भजनकाळी मनुष्यत्वाचा लेप निघतो हे आपण पाहिले. त्याच नियमानुसार, विद्येचा लेप निघण्यासाठी त्या पात्राच्या ठिकाणी विद्या असली पाहिजे हे उघड होते. ही देवतांची विद्या सर्व मनुष्यांच्या ठिकाणी असते असे नाही, मनुष्यरूपाने अवतरलेली ब्रह्मांडस्थ देवता, तिचा ज्ञान-विग्रह व तिचा विद्यावंत या तिघांच्या जवळ देवताविद्या असते. म्हणून यांच्या ठिकाणी भजन घडले तर त्यांच्या मनुष्यत्वाच्या पात्रत्वामुळे मनुष्य-त्वाचा लेप निघून विद्यापात्रतामुळे विद्येचाहि लेप लागतो. पण विधिरूप बहिर्यांगाचे आचरण करीत असताना बरीलपैकी एखाद्याच्या ठिकाणी भजन-क्रिया घडली तर त्याचे मनुष्यत्व हे बहिर्यांगाच्या फळाला पुरेल आणि विद्यापात्रत्वामुळे त्या बहिर्यांगियाला विद्याधिकार मिघेल. अशा विद्यांना अधिकाराच्या किंवा निर्लेप विद्या म्हणतात; तर पूर्वीच्या प्रकारे निघालेल्या विद्यांना सलेप विद्या म्हणतात. तेव्हा याविषयीचा साधारण नियम असा की, विद्यांचे प्रकार दोन. (१) निर्लेप किंवा अधिकाराच्या विद्या व (२) सलेप विद्या. युगधर्म म्हणजे भक्तियज्ञयागादि बहिर्यांग आचरण करीत असताना जर अनुषंगाने ब्रह्मांडस्था, ज्ञानविग्रह किंवा विद्यावंत यांच्या ठिकाणी भजन घडले तर, तेथे मनुष्यत्वाचा लेप न निघता (कारण तो त्या बहिर्यांगाच्या फळाला पुरतो) फक्त विद्येचा अधिकार निघतो. यालाच अधिकाराची किंवा

१. 'ज्ञान क्रियापाकी मनुष्यत्वामहित विद्या ओढलिया' पण ब्रह्मांडस्था तथा ज्ञानविग्रहाच्या ठायी भजन क्रियापाकी घडले म्हणौनि - यात विद्यावंताचेहि भजन जाणवे' (क. ६ विद्यावर्ग)

मिलव विद्या म्हणतात. कारण, जीवस्वरूपावर तिचा प्रगटदृश्य लेप लागत नाही, तर अधिकाराचे अस्पष्ट असे चिन्ह उमटते. उलट सर्वसाधारण पुण्यप्राप्तीच्या हेतूने ब्रह्मांडस्था, ज्ञानविग्रह किंवा विद्यार्थी यांच्या ठिकाणी भजन घडले तर मनुष्यत्वाचा लेप निघून विद्येचाहि लेप लागतो. ही सलेपी विद्या होय.

स्थितीचा लेप

विद्यालेपाच्या पात्राकडे नीट लक्ष्य दिले तर एक गोष्ट सहज लक्षात येईल. ती अशी की, ह्या सर्वांच्याच ठिकाणी मनुष्यत्वाचे व विद्येचे पात्रत्व आहे. पण ब्रह्मांडस्था व ज्ञानविग्रह यांच्या ठिकाणी देवतास्वरूपपात्रत्वहि आहे. या पात्रत्वामुळे भजकाला म्हणजे भजन घालणाराला काही अधिक मिळते की नाही ? अर्थात् मिळते. ज्याच्या ठिकाणी भजनक्रिया घडली त्याच्या ठिकाणाचे कोणतेहि पात्रत्व बायल जात नाही. त्याचे काही ना काही तरी फळ भजकाला मिळालेच पाहिजे. या नियमानुसार विद्यालेपाच्या पात्रापैकी ब्रह्मांडस्था व ज्ञानविग्रह यांच्या ठिकाणाच्या देवता-पात्रत्वामुळे भजकाला स्थित्यानंद मिळतो. यालाच नुसती 'स्थिति' असेहि नाव आहे. अर्थात् त्याच्या भजनाने मनुष्यत्वासहित लेपिका किंवा नुसती अधिकाराची विद्या मिळतेच पण त्याजबरोबर स्थितिहि मिळते. स्थिति ही केवळ देवता-स्वरूपपात्रत्वामुळे निघत असल्यामुळे ती अज्ञानविग्रहाच्या (व शपदगंधाच्या) भजनानेहि मिळू शकते हे ओघानेच आले. तसेच ज्ञानविग्रहाच्या ठिकाणी तो बारा वर्षांचा होण्यापूर्वी भजन घडले तर मनुष्यत्वासहित नुसता स्थितीचा लेप निघतो.

स्थिति म्हणजे देवतेने संचरलेले सुख. स्थितीचा अधिकार हा देवता-पात्रत्वामुळेच निघत असल्यामुळे ब्रह्मांडस्था व ज्ञानविग्रह हेच स्थिति देऊ शकतात. विद्यावैताच्या निमित्ताने जशी विद्या होऊ शकते (कारण विद्येचे पात्रत्व त्याच्या ठिकाणी असते) त्याप्रमाणे स्थिति होऊ शकत नाही. (कारण देवतास्वरूपपात्रत्व त्याच्या ठिकाणी नसते.) विशेषप्रमाणेच स्थिति देखील

१. 'ज्ञानविग्रहाचा ठार भजन घडलेल्या विद्या ज्ञान स्थिति होय ; अज्ञान विग्रहाचेनि भजने नमुडि स्थिति होय ; शपदगंधाचेनि भजने स्थितिचि होय आस सौभाग्य ये : आन विद्यावैताचेनि भजने नमुडि विद्या होय' (वि.व. २६५, राजभद्र)

संचारी आहे. विद्यावंताकडून विद्या होते तेव्हा विद्यासंचाराच्या वेळी विद्या-साधार्थ्यांचा संचार ब्रह्मांडाच्या ब्रह्मांडीतून, म्हणजे आपल्या स्थानातून करते. ज्ञानविग्रहापासून विद्या साध्यात तो स्वतःच विद्यासामर्थ्य संचारतो. त्याच-प्रमाणे ज्ञानविग्रह स्थितीचाहि संचार स्वतंत्रतेने करू शकतात. सगळ्याच देवतांच्या स्थितिसंचाराची ही सामान्य व्यवस्था आहे.

विद्या आणि स्थिति

संचाराच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे विद्या आणि स्थिति यात फरक आहे त्याप्रमाणे त्यांच्या मूळ स्वरूपातहि आहे. विद्या ही विद्यापात्रत्वामुळे निघते तर स्थिति देवतास्वरूपापात्रत्वामुळे निघते. पहिली सुखवाचक असूनहि पिंडस्थप्रकाशक आहे तर दुसरी केवळ सुखवाचक आहे. विद्या पिंडस्थ-प्रकाशक असल्यामुळे ती ज्वाला धाथची त्याच्या शरीरात सर्व पिंडस्था असल्या पाहिजेत, म्हणजेच ती युक्त मनुष्यदेही असला पाहिजे. स्थितिसाठी युक्तत्वाची गरज नाही. म्हणून ती अयुक्त मनुष्यांना व पशुतिर्यचांनाहि होऊ शकते अपरोक्ष अथवा स्पृष्टा विद्याप्रमाणे अपरोक्ष देवतांची स्थितिहि अतृट अवते तर शिल्पा विद्याप्रमाणे शिल्पा देवतांच्या स्थितीला तृटतांद असते. परमेश्वरावतार विद्येप्रमाणेच स्थितिहि स्वतंत्रतेने देऊ शकतो, म्हणजे स्थित्यानंद संचरू शकतो. ज्याने स्थिति व विद्या दोन्ही जोडली अस-तात त्याला देवता आधी आठव्या वर्षी स्थिति देतात व मग बाराव्या वर्षी विद्या देतात. स्थिति ही फुलाप्रमाणे तर विद्या कळीप्रमाणे आहे. एका हष्टीने

१. 'वेध हे दोते म्हणजे • विद्या आन स्थिति : तदि विद्या म्हणजे पिंडस्थ प्रकाशक : स्थिति ते सुखाती वाचक : बलिमयदेवापासांनि साजात्यासीधि बलें म्हणजे युक्त मनुष्यदेह • विकल्पाधिकार : परबळी • स्वर : विद्याधिकार वा साजा-रयासी ' (वि. बं. ८१)

२. 'साजात्य म्हणजे सारिले : एवं युक्त मनुष्यदेह : ... वैजात्या म्हणजे पशुही लाभे : तदि पशु वैजात्य कैसे : ना युक्तत्व नाही म्हणोनि • दुसरे ही म्हणितलेया मनुष्यामध्ये अतःकरणरहित वेधे पोसे : तथा बारा वर्षांस्वातुते तथा गर्भ-स्थित यासिहि वेध देती...परि शिल्पस्थि म्हणजे शिल्पेची स्थिति : ...ते वैजात्यधि : यासी देवतेपासांनि वेध मध्ये : हंशरवाचोनि ' (वि. बं. ८१) 'ळीळावसे पशुसी परमेश्वर विद्यानंद (स्थिति) देती म्हणिले ' (सदर)

સ્થિતિ હી વિદ્યેતચ મોહેતે. કારણ સ્થિતિ જ્ઞાત્યાવર વિદ્યેપ્રમાણેચ આવેશાદિ કાર્યે સ્થિતિર્મતાધ્યા ઠિકાણી વાળતાત.

ईश्वराकडून स्थितिसंचार

સામાન્યતઃ ગ્રહાદિક્ષ્યા વ જ્ઞાનવિગ્રહ હે આપત્યા દેવતેષ્ઠ્યા સ્થિતીત્વા સંચાર કરતાત, પણ તો સાજાત્યાના મ્હળજે યુક્તમનુષ્યદેહિયાના વ જ્યાનીતી ઝોહલેલી બસેલ ત્યાનાચ. પણ પરમેશ્વર હા વૈજાત્યાના મ્હળજે અયુક્ત મનુષ્યદેહિયાના વ પશુતિર્યંચાનાહિ સ્થિતિ દેઝ શકતો. (હે સામર્થ્ય ફક્ત સમ્યક્દ્યાવતારાધ્યા ઠિકાણી અસતે). આણિ અનાર્જિત મ્હળજે ત્યાની ઝોહલેલી નૈસર્તાનાહિ દેઝ શકતો. (જઠિમડી સાજાત્યા વેધુઃ ઋકૃષ્ણી સાજાત્યા વૈજાત્યા વેધુઃ વિ. ૮૧). તથાપિ પરમેશ્વરાકડૂન દેવતેચી સ્થિતિ મિઢળયાહતપત કળવ માત્ર ત્યાધ્યા ઠિકાણી વાહિજે. પરમેશ્વર વૈજાત્યાને સ્થિતિસંચાર કરતાત તેવ્હાં ફક્ત શિલ્પેચીચ સ્થિતિ દેતાત. ત્યાધ્યા સ્થિતિ-દ્યાનાચા ડુસરા વિશેષ અસા કી, દેવતા યા અધિકારી જીવાલા મ્હળજે તો આઠ વર્ગાચા હોઝત ત્યાધ્યા ઠિકાણી વિકલ્પ-વાસના સંચરત્યાવર ત્યાલા સ્થિતિ દેઝ શકતાત, પણ પરમેશ્વર હા આઠ વર્ગાજાલીલ, હતકેચ મન્દે તર ગર્ભાતીલ જીવાના વેચીલ શિલ્પેચી સ્થિતિ દેતાત. (ગર્ભસ્થિતાસિ વિદ્યા આતિઃ વિ. મા. ૧૧૫).

શ્રીચક્રધરાવતારાચા વિશેષ

શ્રીચક્રધરસ્વામીક્યા દર્શનાલા, અનુકૂલ મસલેલા પણ પ્રતિકૂલહિ મસ-લેલા અસા દ્વાવા ઉદાસ પુરુષ શેલા તરી ત્યાલા દર્શનાસદશી શિલ્પેચી સ્થિતિ હોત અસે. આણિ શિલ્પેચી સ્થિતિ શ્રીચક્રધરાપાસૂન જાલેલી

૧. ‘આન વિદ્યોષિ આત તરિ મોહે’ ‘તરિ સ્થિતિ હે કાહસેવાત મોહેઃ ના વિદ્યોષિ આત હોતનિઃ મ્હળજે વિદ્યેસારસી આવેશાદિ કાર્યે વાળતા’ ‘આન સંચારહિ સારજાચિ અસેઃ પરિ સ્વસંત્ર મ્હળજે અજ્ઞાન વિગ્રહાચેનિ મજને હોય મ્હળીનિ સ્વસંત્ર’ (વિ. પં. ૮૬)

૨. ‘અર્ઝિકી મસે તરિ સ્થિતિ દેઝનિ દેવતા વિદ્યા વેઃ હૈશ્વર તરિ અનાર્જિત વેતી’ (સદર)

૩. ‘દેવતેમી વિકલ્પ વાસના સંચરલેયા વાચીનિ વિદ્યા મેદ્વેઃ અધિ-કાર નાહી મ્હળીર્નિઃ હૈશ્વરા વેચવે વેધુઃ મ્હળજે હૈશ્વર ગર્ભસ્થિતાપર્યંત વેધુ દેતિ વૈજાત્યા વેધુ દેળ મ્વાયે’ (સદર)

असल्यामुळे तिला तूटसांद नसे-ती जात नसे (अर्थात्, परमेश्वराने आकर्षण केल्याखेरीज; तसेच त्या स्थितिमंताच्या आप्रह्मने किंवा त्याने स्वेच्छेने अविहित आचार नगैरे केले तर मात्र ती स्थिति जात असे. पण हा जीवात्मक; परमेश्वरादकड नव्हे), उलट इतर अवतारापासून झालेल्या स्थितीला तूटसांद असे. उदा: शुक्राचार्याला गर्भातून बाहेर येण्यासाठी श्रीकृष्णाने चैतन्यविद्येची स्थिति दिली होती. शुक्र गर्भाबाहेर आल्याबरोबर ती गेली. परिक्षिति गर्भात असताना त्यालाहि स्थिति दिली होती. त्यामुळे त्याच्या मातेला वाण लागत नसत. पण परिक्षिति गर्भाबाहेर आल्यावर ती स्थिति नाहीशी झाली. श्रीकृष्णविरहाने दग्ध झालेली, गोकुळातील गोपगोपिकांची अंतःकरणे श्रीकृष्णाच्या पुनर्दर्शनानेहि शांत न होता जळतच होती; तेव्हा त्यांना शांत करण्यासाठी श्रीकृष्णाने स्वयंतपंचक्राच्या वेळी त्यांना चैतन्यविद्येची स्थिति संचरली. त्यामुळे त्यांना आल्हाद वाटला. पण नंतर श्रीकृष्णाने ती स्थिति आकर्षून घेतली. सारांश, श्रेष्ठ युगतील, उत्तम काळातील, भावविशिष्ट सेवकांना श्रीकृष्णाने दिलेली स्थिति भावाच्या कणवेइतकीच असे, जास्त नसे. उलट, कलियुगासारख्या हीन काळातहि श्रीचक्रधरापासून उदास पुरुषांनाहि स्थिति होत असे. आणि ती त्याने आप्रह्मने किंवा अविहित आचरणाने गमावल्याशिवाय जात नसे. हा श्रीचक्रधरावताराचा विशेष होय.

चैतन्यस्थितीचे सामर्थ्य

सामान्यतः विद्येच्या ठिकाणी असलेले सामर्थ्य स्थितीच्या ठिकाणी असतेच. त्याची कल्पना येण्यासाठी चैतन्यदेवतेच्या स्थितीचे सामर्थ्य लक्षात घेऊ. ही चैतन्यदेवतेची स्थिति झाली म्हणजे गर्भातील बीवाला आपल्या

१. 'आमुचेवा गोसाविया पासौनि उदासा प्रथमदर्शनीया विद्या होय म्हणजे स्थिति होय; परि शिरूपाधि: ते मागुती आचो नेणे: आन आपरी श्रीकृष्ण चक्रवर्ती पासौनि जाळी चैतन्यविद्या ते गेली: एवं शुक्रासि गर्भी चैतन्यविद्येची स्थिति गर्भाबाहेर यावेवा पुरती दिवली: मग गर्भाबाहेर निवाळेया ते गेली: आन श्रीकृष्ण चक्रवर्तीचेनि वियोगे दग्धली अंतकरणे मागुता संयोग आळेया: परा निवतीचे ना: तेन्हेळी खार खडीपापर्यंत चैतन्यविद्या संचरली: तेणे निवाळी: मग हरली: ' (वि. वं. २६२)

सात पूर्वजन्मांचे वर्णन करता येते. सदाः शुकाचार्य गर्भात असतांना त्याला झालेल्या स्थितीमुळे त्याने आपल्या सात पूर्वजन्मांचे वर्णन केले होते. पण ही विशेष आश्चर्याची गोष्ट नाही. सामान्य आगम-साधनवस्तू किंवा ज्योतिषीहि माणसाच्या सात जन्मांचे भूतभविष्य सांगू शकतो, तेव्हा चैतन्यदेवतेच्या स्थितिमंताने सांगितले तर विशेष काही नाही. पण विशेष हा की, गर्भात देखील ही स्थिति होऊ शकते (गर्भस्थितासि विद्या आति : वि. मा. ११५) व तेथून देखील गर्भ आपल्या सात पूर्वजन्मांची वर्णने करू शकतो. परमेश्वराने दिलेल्या या चैतन्यस्थितीचे जर इतके सामर्थ्य तर खूद परमेश्वराचे सामर्थ्य किती बोर असेल ! हे लक्षात घेऊन जीवाने परमेश्वरमार्गाकडे वळणे व त्याचीच उपासना करणे हे अधिक योग्य व हितकारक नाही काय ! परमेश्वराचे अध्युक्त पद प्राप्त करून घेण्याचे मुख्य मार्ग दोन, एक ज्ञानाचा, दुसरा प्रेमाचा, तेव्हा ज्ञानाचे व प्रेमाचे अधिकार जीवाला कसे जोडता येतात ते पाहिले पाहिजे. प्रथम ज्ञानाचा क्रियापाक पाहू या.

अहेतुक भूतभजनाने ज्ञानाधिकार

भजन घालतांना कोणत्याहि प्रकारचा हेतु न ठेवणे, आपणाला अह-भोगादि इहलौकिक किंवा पारलौकिक अहह फळ व्हावे अशी इच्छा न बाळगणे हे अहेतुक भूतभजन होय. सहेतुक भूतभजनाने ज्याप्रमाणे मनुष्यत्वाचा, विद्येचा किंवा दोहोंचाहि लेप निघतो त्याप्रमाणे अहेतुक भूतभजनाने ज्ञानाचा अधिकार निघतो. (अहेतुक भूतभजन ज्ञानाप्रति साधन : वि. १६८). हा ज्ञानाधिकार लेपरूप नाही. कारण, कर्मराहाटीतील सहेतुक क्रियामुळेच लेप लागतात, अहेतुक भूतभजनाने लेप न लागता ज्ञानाचा 'अधिकार' जोडला जातो. हा अधिकार सामर्थ्यरूपहि नाही. कारण त्यामुळे परमेश्वर अधिकाराचे सामर्थ्य देतात असे नाही. तसेच तो योग्यत्वरूपहि नाही. तथापि तो योग्यतेसारखा मात्र आहे. कारण, ज्ञानदेहात तोच योग्यतेमध्ये रूपांतरित

१ 'अहेतुक' म्हणजे हेतुरहितता : गोमटेयाचा : फळाचा : मा येणेविन कर्मराहाटी क्रियासि नाही' (वि. स्थ. १६८.)

२. 'ज्ञानाभति साधन म्हणजे लेप नव्हे : म्हणौनि साधन : साधन अधिकारास' परि अधिकार सामर्थ्य नव्हे : योग्यता न होवनि परी सारीला म्हणौनि अधिकार' (वि. वं. १६८)

होतो, दुसरे असे की, बोधानंतर ज्ञानदेहात केलेल्या क्रियांनीच योग्यता जोडते. पण ज्ञानाधिकाराची किंवा कर्मराहाटीत अज्ञान-देहात होते. म्हणून तिच्यामुळे 'योग्यता' न जोडली जाता 'अधिकार' जोडला जातो. तथापि, अधिकार व योग्यता या दोन्ही क्रिया शुद्ध होत. अहेतुक भजनाने जोडलेला हा ज्ञानाधिकार अवरात अंतर्भूत होतो. काही ईश्वरावताराने भजन हे हि भूतभजनातच मोडते; कारण ते अवर अवतार होत.

अहेतुक भूतभजन कोणाकडून घडते ?

सामान्यतः कर्मराहाटीतील सगळ्याच क्रिया सहेतुक असतात. अहेतुक क्रिया घडणे ही अत्यंत कठिण गोष्ट आहे. आणि म्हणूनच असा कठिण क्रिया करणारालाच परमेश्वराच्या ज्ञानाचा श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होतो, असा स्थितीत खरे अहेतुक भूतभजन फार शोण्याकडून होऊ शकते. स्थूल मानाने अपरोक्ष विद्यावंत व ब्रह्मवासनेचा मनुष्य यांच्याकडूनच ते घडणे शक्य होते. अपरोक्ष विद्यावंत विद्यानंदात निरंतर मग्न असल्यामुळे त्याला कशाचीच पर्वा नसते. त्याची आपल्या देहावर देखील आस्था नसते म्हणून तो शरीर-बुद्धीसाठी किंवा इहलौकिक सुखासाठी एखाद्याला भजन घालतो असे म्हणता येत नाही. किंवा एखादे अदृष्टातील फळ प्राप्त होण्यासाठीही घालत नाही. कारण, विद्या होताच त्याला अदृष्टीचे फळ जवळ जवळ मिळाल्यासारखेच असते. इतरांना भोजन घालवे हा हेतूच त्याच्या ठिकाणी नसतो. तथापि एखाद्याने सिद्ध केलेले पदार्थ दुसऱ्यांना खाऊ घालण्याचे खेळ तो नेहमी करतो. यामुळे त्याजकडून अहेतुक भूतभजन सहजगत्या होते, ब्रह्मवासनेच्या जीवाकडून अहेतुक भूतभजन घडण्याचे कारण असे की, क्वचित तो सहेतुक भजन घालीत असला तरी ते ब्रह्मार्पण बुद्धीने घालतो. म्हणून ते अहेतुकच ठरते. अशी ब्रह्मवासना निर्माण होण्यासाठी पूर्वी प्रमादानंतर अद्वैत ब्रह्मा-याच्या ठिकाणी अर्पणकत्वाने भजन घडले असले पाहिजे. किलेकदा

१. 'भूतभजने जो अधिकार घडला तो अवरात' (वि.त्व.१६८)

२. 'अहेतुक क्रिया विद्यावंतासींचि घडे : देहाकाणि इव्य वेचाने तरि देहेचि उदास : परब्राह्मणी तरी परत्र पातळा नसे म्हणोनि अहेतुक हे विद्यावंतासींचि घडे' (तदर.)

परमेश्वर आपल्या कळिलेले एखाद्याच्या भजनक्रियेचा हेतु तोढतोढ व त्याच-
कडून अहेतुक भूतभजन घडवितात.

भूतभजनाची पात्रे

जीव, देवता व अवरात पळणारे ईश्वरावतार ही भूतभजनाची पात्रे
असल्याचे आपण पूर्वीच पाहिले. त्यांचाच या ठिकाणी विस्ताराने विचार करू.
जीव म्हणजे (१) साधा मनुष्य जीव (२) ननुसरलेला ज्ञानी (३) अनुसर-
लेला ज्ञानी (४) प्रयत्नीया (५) वस्तुभजनीया (६) भक्त (७) देवतांचा
अंतर्योगी (८) बहिर्यांगी, देवतांमध्ये (९) व्यक्त ब्रह्मांडस्थ (१०) ज्ञानविग्रह
(११) अज्ञानविग्रह व (१२) वापदग्ध यांचा अंतर्भाव होतो, अवरात पळणारे
ईश्वरावतार पुढील होत. (१३) ईश्वराचा देवावतार, (१४) अवतरण्या
(१५) युक्त मनुष्यावतार (१६) वैष्णव मनुष्यावतार (१७) पिशा मनुष्यावतार
(१८) मुक्क मनुष्यावतार (१९) बहिरा मनुष्यावतार (२०) पशूतील ईश्वरा-
वतार (२१) तिर्यचावतार (२२) मच्छावतार व (२३) कच्छावतार, तेव्हा
ज्याच्यामुळे ज्ञानाधिकार निघतो अशी अहेतुक भूतभजनाची स्थूळ मानाने
एकूण तेवीस पात्रे आहेत.

जीवदेवताभजनाने ज्ञानाधिकार का ?

वस्तुतः ईश्वरावतारांला भजन घातले तर ईश्वराच्या ज्ञानाचा अधिकार
निघावा हे ठीक आहे. पण जीवदेवतांच्या अहेतुक भजनाने ईश्वराच्या ज्ञानाचा
अधिकार का निघावा ? देवतांचे स्वरूप ज्ञानमय असले तरी ते ज्ञान त्रिगुणा-
त्मक असते. तथापि अव्यक्त देवतास्वरूपाळा अव्यक्त ईश्वरस्वरूपाची जाणीव
असते व त्याच्या ठिकाणी अंत्यंत आवड असते. व्यक्त ईश्वरावतारांची अशी
जाणीव व आवड व्यक्त ब्रह्मांडस्थेला व ज्ञानविग्रहालाहि असते. अज्ञान-
विग्रहाला प्रत्यक्ष जाणीव नसली (कारण त्याने ज्ञानाचा स्वीकार केलेला
नसतो) तरी त्याला ईश्वराची जाणीव व्हावी अशी स्वरूपसमृद्धि त्याच्या
ठिकाणी असते. म्हणूनच ब्रह्मांडस्थ देवता, त्यांचे ज्ञानविग्रह, अज्ञानविग्रह

१. 'एका क्रिया हेतु उपयोगा जात असे : आन एका तेहि नाही : सो
तयाचा जोळ' 'ना तयासींचि तुटे : मागीली योग्यतेतज : का ईश्वर सोबीची
चरीने' (वि. स्व. १६८)

वैद्यापदार्थ यांच्या अहेतुक भजनाने ईश्वराच्या निर्गुण ज्ञानाचा अधिकार निघतो. दुसरे असे की, मना निमित्त करून ईश्वराला आपली जीवोद्धरणाची इच्छा पार पाडायची असते म्हणून त्यांच्या ठिकाणी घातलेल्या भजनाचा ईश्वर निहेतुकत्वाने स्वीकार करतो. त्यामुळेच भजकाल ईश्वरी ज्ञानाचा अधिकार निघतो.

अज्ञान, निरानंद व अधमतिशयाने युक्त असलेल्या जीवाच्या भज-
माने ईश्वरी ज्ञानाचा अधिकार निघण्याचे कारण असे की, जीव व ईश्वर
यांच्यामध्ये केवळत्वाचे साक्षात्त्व आहे. दोघांच्याहि स्वरूपात चेतनत्व व निर्गु-
णत्व यांचेहि साक्षात्त्व आहे. तसेच दोघेहि सर्वाधिकारी आहेत. या साक्षात्त्वा-
मुळे आणि विदोषेकरून जीवाला घातलेल्या अहेतुक भजनाने आपल्या
(ईश्वरी) ज्ञानाचा अधिकार जीवाला निघावा असा स्वीकार ईश्वराने केलेला
असल्यामुळे जीवाच्या ठिकाणी घडलेल्या अहेतुक भजनाने देखील ईश्वरी
ज्ञानाचा अधिकार निघतो. त्याचप्रमाणे कुणीतरी एक ईश्वर आहे ही जी
जाणीव मनुष्याच्या ठिकाणी असते त्या जाणिवेचे प्राप्तत्व ज्ञानाधिकार निघ-
ण्याला एक महत्त्वाचे कारण होय.

ज्ञानाद्विधिकाचे अधिकार

अपरोक्ष विद्यावत्; दिव्योष्ठी, वज्रोष्ठी, अमरोष्ठी व सिद्धोष्ठी असे चार
ओष्ठीचे नावधर्मी बहिर्यागिरी; देवतांचे ज्ञानविग्रह, अज्ञानविग्रह, अनुसरलेला
ज्ञानी, अनुसरलेला ज्ञानी, प्रयत्नीया, वस्तुभजनिया ज्ञानी व भक्त यांच्या

१. 'देवताचेनि ईश्वराचा ज्ञानाधिकार कैसा होये पा... ना 'देवतांनि अनादि
ईश्वरस्वरूपाची आणीव असे: एवं निर्गुण परमेश्वराची आणीव आन वेच असे: ऐसे
ज्ञानस्वरूप पूर्वजी निर्धारिके असे तेणे ज्ञानाधिकार होवे' 'ना निर्गुणा ज्ञानमया
ईश्वराची आणीव असे आन निर्गुण ज्ञानमय स्वरूपाचा वेच ऐसी स्वरूपसमृद्धि असे:
यातव तयाचेनि भजने निर्गुण ज्ञानाचा अधिकार निकजे' (वि. वं. १४८)

२. 'अहेतुक भजनने ज्ञान होय : का पा : अविभक्त्याचे साक्षात्त्व म्हणौनि'
'ईश्वर स्वरूपेसी केवळ वस्तुचे साक्षात्त्व म्हणौनि : आन तयाचा ठाव चेतनत्व हा
स्वरूपधर्महि असे म्हणौनि ' आन निर्गुण म्हणौनि : ईश्वराचेया ज्ञान प्रेमा ज्ञानदा
पाव होवजे ऐसी स्वरूपसमृद्धि आन सर्वाधिकाराणि असे तयादि अर्धी साक्षात्त्व म्हणौनि
तयाचेनि भजने ज्ञानाधिकार होआवा ऐसा साधनदातेनि स्वीकार केळ असे' (सहर)

ठिकाणी भजन घडले असले तर बोधवृत्ती होते, म्हणजे पुढे ज्ञान मिळते-
 स्थानंतर हळूबोध होतो. त्यातहि मक्काच्या भजनाने तर ज्ञानाची पूर्णता होते,
 म्हणजे पूर्ण ज्ञान होते. सिद्ध, साधक, उपासक, विरक्त व बहिर्यांगिये यांच्या
 भजनाने वैराग्यप्रधान ज्ञान होते. आणि अवरत पदप्राप्त्या सगळ्या ईश्वरा-
 वतारांच्या भजनाने भक्तिप्रधान बोध होतो. पण सगळ्याच ईश्वरावतारांच्या
 भजनाने सारखाच भक्तिगुण निघतो असे नाही. नुसत्या अवरदस्यावतारांच्या
 भजनाने सतिधानी आग्रह आणि असक्तिधानी तळमळ करण्याचा गुण निघतो.
 पशुअवतारांच्या भजनाने साद्वृत्ता (वस्तु गुण), तिर्यचावतारांच्या भजनाने
 प्रेमळपणा व कच्छावतारांच्या भजनाने भावाकूपणा हे गुण निघतात. भक्ता-
 वतारांच्या भजनाने निर्वेदशील ज्ञानी होतो. देवावतारांच्या म्हणजे शेषशय्या-
 पासून तो यक्षापर्यंत देवतात झालेल्या ईश्वरावतारांच्या भजनाने विरहप्रधान
 ज्ञान निघते. त्यातहि कर्मभूमीतील देवावतारांच्या भजनाने अप्राप्तिदुःख-
 प्रधान विरह (आ. ७१), अष्टौदेवयोगीतील देवावतारांच्या भजनाने थंड
 सुटलेल्याहि (आ. ७५) या वचनीचा विरह, अंतराळातील देवावतारांच्या
 भजनाने 'सळाळी मोकलावे' (आ. ७६) या वचनाचा विरह, इंद्रादिका-
 तील देवावतारांच्या भजनाने सुखवणेप्रधान विरह (आ. ७३) ब्रह्मादिकांतील
 देवावतारांच्या भजनाने रागवळीप्रधान विरह (आ. ७७) आणि शेषशय्या-
 तील देवावतारांच्या भजनाने कडा-कटकटीयमान (आ. ७८) या वचनीचा
 विरह निघतो, अर्थात्, बरील गुण किंवा विरह हे ज्ञानासहित निघतात.

त्यागाधिकार व साक्षाधिकार

अहेतुक भूतभजनाने ज्ञानाधिकाराबरोबरच त्यागाधिकारहि निघतात.
 अवरदस्यापासून तो पशुतिर्यचापर्यंतच सगळे ईश्वरावतार, भक्त, अनुसरलेले

१. 'अपरोक्ष विधाबंधः विग्रहोः ज्ञानिया तेनेः बोधवृत्ताः पूर्जता'
२. 'सिद्ध साधक उपासक विरक्त बहिर्यांगिये तेने वैराग्यप्रधान'
३. 'ईश्वर अवर स्वीकाराचे तेने भक्तिप्रधान'
४. 'मत्त उत्तरोत्तर आर्त प्रेमळ भावाळु निर्वेदशीलता वेन्ही'
५. 'तीर्यच वेडे तेने प्रेमळ आर्त' 'अवरदस्या तेने आग्रहो तळमळ'
६. 'देवः तेने विरहो प्रधानः सुखवणे रागवळी पदमादिकः'

व अनुसरलेले ज्ञानी यांच्या ठिकाणी अहेतुक भजन घडल्याने 'मळवत त्याग' निघतो; देवतांचे ज्ञानविग्रह, अज्ञानविग्रह, अंतर्योगिये व बहिर्यागिये यांच्या ठिकाणी अहेतुक भजन घडल्याने 'अनिष्ट त्याग' निघतो आणि साधन-विरहित अशा अनुसत्या मनुष्याच्या भजनाने 'सतेव त्याग' चा अधिकार निघतो.

वस्तुभजनीयांना भक्तिप्रधान ज्ञानाधिकार मिळून मळवत त्यागाधिकार जसा निघतो तसाच साक्षाधिकारहि निघतो. साक्षाधिकार म्हणजे व्यसे की, पुढे त्या जीवाला ज्ञान सात्त्यावर ते ज्ञान चरित होण्यासाठी व पुढील ज्ञानाच्या परिपूर्णतेसाठी परमेश्वर त्यांना साक्ष करतो. उदा: लक्ष्मीद्वभट्टाला श्रीगोविंदप्रभूंनी द्वारका दाखवून प्रसन्न केले, मग तो अनुसरला. हे एक प्रकारे अनुसरणाऱ्या साक्षाच होय. जीवदेवताभजनीयांनी परनिष्ठ क्रिया (म्हणजे महानुभाव महंतांच्या मार्गातील भंडळीची सेवाशुभ्रषा) केली असेल; किंवा त्यांना अनेक वेळा अथवा एकाच वेळी अनेकांच्या ठिकाणी भूतभजन घडले असेल तर त्यांनाहि साक्षाधिकार निघतो. उदा: नागदेवाचार्य हे जीवदेवताभजनी होते, पण त्यांना साक्षाधिकार मिघालेला होता. म्हणूनच श्रीचक्रधरस्वामींनी त्यांना बळेच अनुसरविले, व श्रीमुखाने ज्ञान देऊन साक्षनिरूपण केले. हे परमेश्वराने केलेले साक्षाच होय.

ज्ञानियांच्या ठिकाणी भूतभजन घडले तर ते प्रतिकारणतेने पुढे प्रेमा-लाहि कारणीभूत होऊ शकते, म्हणजे असे की, ज्ञानियांच्या ठिकाणी भूतभजन घडले तर ज्ञानाधिकार निघतो. त्यामुळे पुढे भक्ताच्या ठिकाणी भजन घडते.

१. 'ज्ञानियाचेनि भजने उत्तम त्यागिषा म्हणजे मळ त्यागिषा : ज्ञानिया म्हणितलेषा अनुसरती अनुसरती हे दोन्ही ज्ञानिये : भक्त : ज्ञान अवरक्ष्यपासौनि सिदैवपर्यंत ईश्वरपात्रे इतली ज्ञानाताचि लाभे' (वि. सं. १६८)

२. 'इतर साधनीचीयाचेनि अनिष्टत्यागिषा : तरी इतर म्हणजे देवता-विग्रह : साधनीयचिनि म्हणजे अंतर्योगिये बहिर्यागिये जागस जाचरते...' (सदर्)

३. 'मनुष्याचेनि म्हणजे नसुद्धि साधन विरहीत तयाचेनि सतेव त्यागीषा' (सदर्)

४. 'मंग सांझ : आर्तें ज्ञान प्रेमळ : यथा लक्ष्मीद्वभट्ट : भगं भट्ट राजस परि बळे अनुसरविले : कैसी कवण जे श्रीमुखे ज्ञान' (वि. सं. १६८)

त्यामुळे पुरभजन म्हणून परमेश्वराचे प्रेम प्राप्त होऊ शकते. एकाच वेळी अनेकांना किंवा अनेक वेळी एकाम् एक भूतभजन घातले तर ज्ञानाचा अधिकार त्यापैकी एकाने भजनक्रियेने निघतो व इतरांच्या किंवा इतर वेळीच्या भजनक्रियांनी तो हळू होतो, म्हणजेच बोधहळूतो होतो. भूतभजनाची क्रिया घडतांना अस्तंत क्रियाहि निर्माण होते. उदा: स्वयंपाक करताना भगैरे. भजन घालणाराच्या मानसिक अथवा वाचिक दोषांमुळे जी अस्तंत क्रिया निष्पन्न होते ती पुढे साधनदाता उभयदृश्यावतार ज्ञानियाकडून क्षाकून घेतो. अपरोक्ष विद्यावंताकडून होणाऱ्या अहेतुक भूतभजनात ही अस्तंत क्रिया नसते. कारण त्याला इतरांनी शिजवलेले किंवा तयार केलेले पदार्थ आयतेच मिळतात. **भजनक्रियेचे प्रमादियाला महत्त्व**

प्रमादी पुरुषाने सहेतुक का होईना पण ज्ञानियाला भजन घातले तर त्याचे (१) नित्यनरक नासतात, म्हणजे नित्यनरकाचे बीज नष्ट होते. (२) देहांतरी व पुढील सृष्टीतहि पुन्हा त्याला नित्यनरकाचे बीज निष्पन्न होत नाही. कारण, स्थान, प्रसाद, मित्र व वास्तविक या चतुर्विध साधनांच्या ठिकाणी त्याला आवड अस्तंते. म्हणूनच तो ज्ञानियाला भजन घालतो. अर्थात्, साधनी आवड असल्यामुळे त्याच्याकडून नित्याचे बीज, तसेच जाय वागिसादि दोष पुन्हा कसे होतील ? (३) ज्ञानियाच्या सहेतुक भजनाने प्रमादियाला वैतन्यविद्या आदिकडून सगळ्या विद्या होऊ शकतात; सगळे बहिर्यांग होऊ शकतात, यांची फळे तो भोगू शकतो. अर्थात्, इतका अधिकार त्याला प्राप्त होतो. (४) या त्याच्या भजनक्रियेने तृप्त होऊन परमेश्वर त्याला पुढे लीलासंबंधप्रहणादि दाने देतात. सारांश, प्रमादियाने ज्ञानियाला सहेतुक भजन घातले तरी हुद्दा त्याला सृष्टीच्या अंतापर्यंत सुखच भोगायला लागते. त्याला मनुष्यदेहाखाली जाऊ देत नाहीत, त्याचे अर्जित नरक

१. 'ज्ञानियाच्या ठाडू अहेतुक भजन घेऊं तरी ज्ञानाधिकार निफजे : मक्काच्या ठाडू अहेतुक भजन घेऊं तरी पुरभजनासि ये : पुरभजने प्रेम होए : म्हणौनि ज्ञानियाचेनि भजने मक्काच्या ठाडू भजन घेऊं ऐसे होए म्हणौनि ज्ञानियाचेनि भजने प्रेम होए' (वि. स्व. १९८.)

२. 'भूतभजन बहुत वेळा घडले : काजे : कर्मराहाटीची क्रिया म्हणौनि मित्र : विचित्र असंढ ते ध्यावी' (सवर)

देखील जिथे चुकतात, तिथे नवीन नरकाची निष्पत्ति त्याच्याकडून होते नाही हे सांगायला नको. या तोषामुळे ईश्वर त्याला पुढील सृष्टीत पुरभजन घडवून घेई देतात. पण इतकी कणव त्याने जोडलेली नसली तर निदान भोधानंतर त्याला परीपरीने साक्ष तरी करतातच.

अहेतुक भजनाला काळवेळ नाही

ज्ञानियाच्या ठिकाणी घडलेल्या सहेतुक भजनाने प्रमादियान ईश्वराची जी कणव जोडलेली असते तिचे फळ म्हणून बरील गोष्टी होतात. सहेतुक भजनाने जर इतके होते तर अहेतुक भजनाने प्रमादियाचे किती गोमटे होत असेल याची कल्पनाच करावी ! या अहेतुक भजनाने त्याला थोर गोमटे होते म्हणजे देहविद्या प्राप्त होते. या अहेतुक भजनात्म कमुकच वेळ, काळ, इत्यं बगैरे पाहिजे असे नाही. ते केव्हाहि, कोणत्याहि युगात घडले तरी चालू शकते.

भूतभजनाची क्रिया ही दानरूप क्रिया नव्हे. कारण दानरूप क्रिया सहेतुक असते. ती युगधर्मानुसार घडली तर देवतासाधनाचे व फळाचे लेख लागतात. मीच युगातील किंवा बरील युगात घडली तर खालील युगात मनुष्यदेह मिळतो. तथापि ही भजनक्रिया कोणत्याहि युगात निर्हेतुकपणे घडली तर मात्र जीव ईश्वराच्या ज्ञानाला पात्र होतो; त्याला ज्ञानाधिकार नियतो. **पुरभजनाने प्रेमाधिकार**

ज्ञानपेक्षा सर्वत्र दृष्टींनी भेट असलेल्या प्रेमाचा (वि. मा. ३०) अधिकार कोणत्या क्रियांनी प्राप्त होतो ते आता पाहू. त्यातील मुख्य सूत्र असे

१. ' नित्य नरकाचे बीज निकजळे असे ते काळे : पुढारे निकजे ना : चैतन्य विद्या आदिकरुनि सकळा विद्या होती : सकळ बहिर्योग होती : सकळ फळे भोगी : तिन्ही दावे हेति : यातच सृष्टीपर्यंत सुखचि भोगी : आर्जितहि नरक भोगविति ना : मा मपूर्व काहू निकजति : ईश्वरीचिचे कणव-सब पेसे प्रमादियासी होए : पेसे ए सृष्टी होए मात्र पुढीं सृष्टी प्रेम होए का ज्ञान होए : साक्ष करिती : निस्तरे पेसे होए ' (वि. स्व. १६८.)

२. ' भूतभजना इत्य-क्रिया ज्ञान पात्र : काळ न छेते ' (सदर)

३. ' भूतभजन हे दान छक्षण क्रिया तरी मनुष्यदेह काळीजी युगी होणाचे : का ना : ते युगधर्मांची क्रिया : त्रेती ज्ञापरी दान घडले भजनरूप : तरी ज्ञानासि पात्र होय : का पा निर्हेतुक म्हणोनि ' (सदर)

की, अहेतुक भूतभजनाने ज्याप्रमाणे ज्ञानाचा अधिकार निघतो त्याप्रमाणे अहेतुक पुरभजनाने प्रेमाचा अधिकार निघतो (अहेतुक मायापुरभजन प्रेमाप्रति साधन : वि. १६९). परमेश्वरावतारासारखे पात्र भजनक्रियेला लाभून त्याच्या ठिकाणी 'अहेतुक' भजनक्रिया घडणे ही सरोवरच अतिशय कठीण व म्हणून मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे. परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी घडलेली भजनक्रिया बहुधा सहेतुकच असते, तथापि परमेश्वर वणवेमुळे तिच्या क्वचित् निहेतुकत्वाने स्वीकार करीत असतो, म्हणून त्या भजनक्रियेला परमेश्वराच्या प्रेमासाधन-प्राप्तीचे गोमटे फळ येते. परमेश्वराच्या ठिकाणी निहेतुकपणे सुख भजनादि क्रिया घडू शकतात. ज्ञानाप्रमाणेच परमेश्वराचा प्रेमाधिकार हाहि स्वरूप नाही.

परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी घडलेली भजनक्रिया ही कीळासंबंध-ग्रहणदानपेक्षाहि धोर फळ मिळवून देते, कारण तिच्यामुळे प्रेमाचा अधिकार निघतो, जीवदेवतांच्या भजनाने जर ईश्वराचे ज्ञान होऊन पुढे प्रेमहि मिळू शकते तर प्रत्यक्ष ईश्वरभजनाने किती भेद फळ मिळत असेल ! ईश्वर-पैकीचे वेधवंत, बोधवंत व भिक्षु हे भेद होत. उदा : कडा, रांगोळीचा भयका पलावा. खुर्च्याच्या भिक्षु दुपारी भिक्षा करतांना गिरकी येऊन एखाद्याच्या ओसरीला टेकला तर त्या ओसरीवाल्याला 'ओढवणेची सेवा' घडते, एवढी जर त्या ओसरीवाल्याची धोरची तर इतरांची म्हणजे वेधवंत-बोधवंतादिकांची धोरची केवढी असेल ! यांच्यापेक्षा ज्ञानिया हा अधिक धोर होय, कारण त्याच्या ठिकाणी घडलेल्या भजनाने प्रेमाच्या उपायांची चाल काळ होते (म्हणजे ज्ञानियाच्या भजनाने भक्ताच्या काह भजन घडते आणि त्यामुळे पुढे ईश्वराच्या ठिकाणी भजन घडते). भक्ताच्या भजनाने ती वाढते. असे आहे तर सर्वभेद असा जो ईश्वरावतार त्याच्या भजनाने प्रेमाधिकार मिळून धोर गोमटे होते यात आश्चर्य नाही.

१. 'तया साधन अधिकाराचे : हेतु नष्टे : का पा : सत्ता कष्टणाची नाही : हेतु सुटला येणे' (वि. २४. १६९)

२. 'भजनाक्रियेच गोमटे धोर. काहसेया सारखे नष्टे' (वि. २४. १७०)

३. 'मा भूतभजन सेसणे देवसे तरी ईश्वरभजन काह म्हणावे : म्हणोनि भिक्षु ओसरीये वैसे तया इतराची धोरी सांगवेनि ना : मा ज्ञानियाची धोरी काह म्हणावी असे' (सदर)

मायाभजनाचा स्वीकार

पण ईश्वरावताराला घातलेले भजन खरोखर स्याला पोचते काय ? कारण, अवतार घेताना ईश्वर नेहमी 'मायापुर' धारण करीत असतो, त्याच्या देहात सर्वत्र माया 'पुरस्थ' झालेली असते. तेव्हा ईश्वरावताराला घातलेले भजन हे वस्तुतः मायेलाच घातले जाते. ते एका दृष्टीने देवताभजन होय, ईश्वरभजन नव्हे. एका दृष्टीने हे खरे आहे. पण देहाला भजन घातल्यावाचून ज्या देहिचा संतुष्ट होत नाही तसे परमेश्वराच्या मायापुराला भजन घातल्या-वाचून परमेश्वर संतुष्ट होत नाही. त्याचे 'पुर' बनलेल्या मायेला भजन घातले गेले म्हणजे माया संतुष्ट होऊन तिला हर्ष होतो यात शंका नाही; पण त्या संतोषाचा व हर्षाचा स्वीकार परमेश्वर करतो. त्यामुळे तो संतुष्ट व हृष्ट होतो आणि म्हणून त्या भजनक्रियेचे फळ परमेश्वर देतो-माया देत नाही. एखादी निराकार व निरवयव ईश्वराला भजन घालायचे कसे ! त्याचमुळे मायापुराला घातलेल्या भजनाचा स्वीकार ईश्वर करीत असतो व त्यापासून त्याच्या प्राप्तीचे अष्ट साधन असलेल्या प्रेमाचा अधिकार निघतो

पुरभजनाची पात्रे

परमेश्वराच्या सर्वत्र अवतारांना भजन घातल्याने प्रेमाचा अधिकार निघतो असे नाही. 'वस्तु' म्हणून संबोधल्या गेलेल्या ईश्वरावतारांच्या ठिकाणी घडलेल्या भजनक्रियेने प्रेमाचा अधिकार न निघता ज्ञानाचा अधिकार निघतो हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. असे का ? त्यातील महत्त्वाची गोष्ट अशी की, पुरभजनाने प्रेमाचा अधिकार निघतो तो त्या पात्राच्या ईश्वरस्वरूपपात्रत्वामुळे नाही, तर शक्तियुक्तस्वरूपपात्रत्वामुळे. सर्व ईश्वरावतारांच्या ठिकाणी स्वरूपाचे पात्रत्व असते. पण शक्ति-

१. 'मायाभजन म्हणजे काय : या जैसे देहासी भजीनकेयावाचीनि जीवासी भजनचि नाही... तैसे मायेसी भजीनकेया वाचीनी ईश्वरी भजनचि नाही : का पा : जे : ते देह जाळी असे : आन ते देहचि चेतकः सोव हर्ष सुख होवसे' (वि.स्व.१७०)

२. 'तैसेचि भजन प्रवेशन होताये मायेसी परि ईश्वरीचेनि स्वीकारे प्रोमदे : ईश्वर निराकार' केवि अजावे : आन संबध कैचा : हे दोवी ठाये तियेचे अंगीकार ईश्वरीचा' (उदर)

पात्रत्व असतेच असे नाही. कारण काहीनी शक्तीचा स्वीकार केलेला असतो. उभयदृश्या, आच्छादनीचा परदृश्या, आच्छादनीचा अवरदृश्या व परदृश्या या चौघांनीच शक्तीचा स्वीकार केलेला असतो. आणि म्हणून यांना घातलेल्या अहेतुक भजनाने प्रेमाचा अधिकार जोडला जातो. अवरदृश्यानेहि अवरशक्ति स्वीकार केलेला असतो. पण ती शक्ति स्वटिश्य असते. त्यामुळे प्रेम निघू शकत नाही. अर्थात्, हे चारच अवतार पुरभजनाची पात्रे होत. इतर ईश्वरावतारांच्या भजनाने ज्ञानासहित भक्तिगुण निघून त्यांच्या पोटी पुढे पुरभजनाचा व प्रेमाचा अधिकार निघू शकतो हे खरे. पण एकदम निघू शकत नाही. त्यासाठी बरील चार अवतारांपैकी कुणाच्या तरी एकाच्या ठिकाणी अहेतुक भजनक्रिया वळणे अत्यंत आवश्यक आहे.

एक ते चार कळिकांचे प्रेम

पुरभजनाने मिळणाऱ्या प्रेमाच्या अधिकारात बराच प्रमाणमेद आहे. परदृश्यावताराच्या भजनाने एका कळिकेच्या प्रेमाचा अधिकार मिळतो; आच्छादनीच्या अवरदृश्यावताराच्या भजनाने दोन कळिकांच्या, आच्छादनीच्या परदृश्यावताराच्या भजनाने तीन कळिकांच्या व उभयदृश्यावताराच्या भजनाने चार कळिकांच्या प्रेमाचा अधिकार निर्भतो. अर्थात्, चार कळिकांचे प्रेम हे श्रेष्ठ प्रकारचे प्रेम होय. प्रेमाचा हा प्रमाणमेद भक्ताचे शास्त्र ज्ञान भरित होईपर्यंतच असतो. त्यानंतर म्हणजे भक्ताला अपरोक्ष ज्ञान ज्ञात्यानंतर सर्व भक्तांची योग्यता सारकीच होते.

विषयप्रेमाने मुख्य प्रेम

देवराहाटीचे सर्व श्रेष्ठ साध्य जे परमेश्वराचे प्रेम ते प्राप्त होण्यास पुरभजन हा असा एक उपाय आहे तसाच विषयप्रेम हा दुसरा उपाय आहे. आणि तो पुरभजनावेक्षाहि श्रेष्ठ उपाय आहे. विषयप्रेम म्हणजे उभयदृश्यावताराची पत्नी होऊन त्याचा उपभोग प्राप्त करून देणारे प्रेम. 'वियोगी दुरमे'

१. 'मग तेथ भेदः उत्तम मध्यम कनीयसः दोही शक्तींचे कार्य तो उत्तमः अवर आच्छादुनि येरे व्यापार ते मध्यमः पर आच्छादुनि अवर व्यापार येर सकृत् ते कनीयसः वसुधेधि पर तो चौथा पक्षः' (वि. स्व. १६५)

हे प्रेमाचे मुख्य लक्षण त्यात अंतर्भूत होतेच. श्रीकृष्णाच्या अष्टनायिकामधे रुक्मिणीप्रमाणेच इतरांना देखील उभयदृश्यावताराची पत्नी होण्याचे भाग्य लाभले होते, पण वियोगी नुरण्याइतके प्रगाढ प्रेम ईश्वरावर त्या करीत नव्हत्या - हा गुणच त्यांच्या ठिकाणी नव्हता. कारण त्या विषयप्रेमी नव्हत्या. रुक्मिणी मात्र विषयप्रेमी होती, जलक्रीडा करीत असताना श्रीकृष्ण मुबाले ही वार्ता ऐकताच ती मूर्च्छित होऊन मृत्युपंथाला लागली होती. वावरून ती 'प्रेमी' होती हे दिसून येईल. आणि श्रीकृष्णाच्या इतर बायका (सोळा हजार संभर) यांना तर श्रीकृष्णाचा विषयोपभोगहि मिळत नसे. कारण, त्यांच्याबरोबर परमेश्वरावतार भगवान् श्रीकृष्ण स्वतः रममाण होत नसत तर आपल्या विज्ञानमूर्तीच्या द्वारे त्यांचा उपभोग घेत असत. कारण प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराचा विषयोपभोग मिळवा अशी विषयप्रेमाची पात्रता त्यांच्या ठिकाणी नव्हती. श्रीचक्रघरस्वामींची प्रथम पत्नी कमळाबा हीहि विषयप्रेमी नव्हती, तिला त्यांचा विषयोपभोग मिळाला तरी वियोगी नुरण्या इतके "प्रेम" तिच्याजवळ नव्हते. हे प्रेम, त्यांची दुसरी पत्नी इंसाबा हिच्याजवळ होते. सारांश, विषयप्रेम म्हणजे उभयदृश्यावताराची पत्नी होऊन त्याचा विषयोपभोग भोगण्याची व त्याच्या वियोगी नुरण्याइतपत त्याच्यावर असक्ति असण्याची पात्रता

विषयप्रेम दुर्लभ

ईश्वराच्या ठिकाणी असे विषयप्रेम मिळणे अत्यंत दुर्लभ असते. मनुष्य-जीवामधे पतीविषयी असे विषयप्रेम स्त्रीच्या ठिकाणी बहुधा आढळत नाही कारण कलियुगात प्रायः पतिव्रताधर्मच नाही. (आ. मा. १६८). तथापि आढळले तरी ते क्वचित्. ईश्वराचे विषयप्रेम तर अगदीच दुर्लभ. त्यासाठी तशा प्रकारची पुण्यक्रिया घडावी लागते. हे पुण्य जोरण्यासाठी म्हणजे ईश्वराचे

१. 'मुख्य प्रेमा कर्मरहाटी दोन साधने: एक पुरुषजनन - दुसरे विषय-प्रेम: हे येराहीपसि उत्तम' (वि. स्व. १३६) 'विषयप्रेम म्हणजे विषयत्वे बाबड: वियोगी नुरे ते प्रेम' (वि. स्व. १३५)

२. 'आ नुरणे हे कदापि न घडे... ते कैसे: ना: कमळावला वियोगी सखी: तथा सख्यभामा: गोपिका खलीया' 'मग प्रेम म्हणजे वियोगी नुरणे वहा वसावार्ह' (वि. वं. १३५)

विषयप्रेम आपणाला प्राप्त झाले, आपण त्याची विषयप्रेमी झाले. यासाठी प्रथम बुद्धनायकाप्रमाणे परमेश्वरावतारावर आत्यंतिक आवड (कोरा वेध) असावी लागते. त्यामुळे पुढील जन्मी भीमक व ईश्वरनायक यांच्या प्रमाणे ईश्वराचा सासरा होण्याचे भाग्य लाभते, अर्थात्, त्यावेळी आपली मुलगी परमेश्वराला देण्याच्या पुण्यक्रियेचे फळ म्हणून पुढील जन्मात ह्याबुद्धप्रमाणे ईश्वराच्या विषयप्रेमाची 'स्थिति' मिळते. आणि त्याचे फळ म्हणून पुढील जन्मात इक्षिमणीप्रमाणे परमेश्वराचे (चार कलिकांचे संचारी विषयप्रेमरूप) मुख्य प्रेम होऊ शकते. अर्थात्, ईश्वराचे विषयप्रेम मिळण्यासाठी उत्तरोत्तर एकेक क्रिया घडली पाहिजे. आधी ईश्वराचे स्त्रीत्व मिळणे दुर्लभ, ते मिळाले तर त्याचा वियोग होणे दुर्लभ (कारण बहुधा ईश्वरावतारांनी नित्यत्व धारण केलेले असते) आणि असा हा वियोग मिळाला तर त्या वियोगात नुरणे-मृत्यु येण्याइतपत आपल्या ठिकाणी त्याचविषयी प्रेम असणे हे तर अगदीच दुर्लभ. तथापि, विषयप्रेम हे उभयदृश्यावताराच्याच ठिकाणी पाहिजे. आच्छादनीचा पर, आच्छादनीचा अवर व मुसता परदृश्यावतार यांच्या ठिकाणी विषयप्रेम हे बीजरूप असते व त्याचे फळ म्हणून पुढे उभयदृश्यावताराच्या ठिकाणी विषयप्रेमाचा योग घडून येतो.

विषयप्रेमाने मुख्यप्रेम

पुरमज्जनाने जसा प्रेमाचा अधिकार कोडला जातो तसाच विषयप्रेमाच्या स्थितीनेहि परमेश्वराची अनुभूति प्राप्त करून देणाऱ्या प्रेमाचा अधिकार

२. 'दुर्लभ म्हणजे दुष्कर : कशी न पवीजे : जे हे तव जीवजीवाचा हाई सकृत् वर्ते ते मनुष्याणां सहजेषु : मग ईश्वरी ते विषाये : का ईश्वरी स्त्रीत्व वियोग मग नुरणे हे कदापि न पवे' म्हणजे ईश्वराशी स्त्री व्हावयाचे निदान कोडिले आहे : तेचि कवण : ना : बुद्धनायक : प्रकासावर : माझे हरी : दोन्हीयांची प्रतिकारणता भीमक तथा ईश्वरनायक : मग बुद्धाई न्याये विषयप्रेम होय : मग तेणे साधने इक्षिमणि आजसाचेनि न्याये मुख्य प्रेम होय : ' (वि. वं. १३५)

३. 'ईश्वरी म्हणितलेदा ईश्वरावतारीहि मनुष्यत्वापासीनि स्त्राजुते वरुते निरा-करीके : अत मनुष्य अवतारी तरी प्रतिकारणता होय : पयं परदृश्या : दोन्ही आच्छादनीचे आन उभयदृश्या या चौचेनि होय : परि उभयदृश्यायाचौनि नवे' (सवर)

जोबला जातो. आणि तोहि मुख्य प्रेमाची म्हणजे रुक्मिणी आउवे सारख्या चमर कळिकेच्या विषयप्रेमाचा, (हो का या : ते काई एराते आपजवू न सके : वि. १३६), यादृष्टीने विषयप्रेम हे पुरभजनासारखेच स्वतंत्र साधन आहे. कारण पुरभजनात दुसऱ्या कात्या पदार्थांनी परमेश्वराची सेवा करायचा तर विषयप्रेमात आपले शरीरच परमेश्वराच्या सेवेला कायामये असते; आणि तेहि आत्यंतिक आवडीने. दोहोंनीहि परमेश्वराची 'सेवा' च घडते. इतर पदार्थांनी त्याची सेवा करण्यापेक्षा आपल्या शरीराने त्याची सेवा करणे अधिक चांगले. विषयप्रेम हेहि परमेश्वराचे संचारी प्रेम होय. ईश्वरी प्रेमाचा संचार झाल्याने भक्ताला श्री मूर्तीतीळ अव्यक्त ईश्वरस्वरूप असे स्पष्टपणे दिसते तसे विषयप्रेमियालाहि दिसते.

चौकळिकेच्या भक्तापेक्षा विषयप्रेम श्रेष्ठ

आणि ते काही अंशी खरेहि आहे. कारण, पुरभजन घालतांना ते अनेकाबरोबर ईश्वराच्या घातले जाते. त्यावेळी त्या ईश्वराची जीवाला विशेष आवड नसते. असते ती थोडा वेळ टिकते. कारण भजनानंतर ईश्वर दुसरी-कडे आतात. उलट विषयप्रेमात परमेश्वराची आवड आत्यंतिक म्हणजे वियोगी तुरण्याइतकी असून ती दीर्घकाळपर्यंत टिकते. दुसरे असे की, मुसते पुरभजन नव्हे तर त्याच्या साधने परमेश्वराचे चौकळिकेचे मुख्यप्रेम ज्याने प्राप्त करून घेतले त्या भक्तापेक्षाहि साधा विषयप्रेमी भक्त अधिक श्रेष्ठ आहे. कारण परमेश्वराच्या कायमच्या वियोगात हा चौकळिकेचा प्रेमी भक्त (पुर-भजनीया) ' ईश्वराने खरेच बांजे केले काय ' असे लीनदा विचारतो व मग त्याचे प्राण जानात, अर्थात्, वियोगवार्ता ऐकण्यातून, तदनंतर त्याचे प्राण जाण्यात मध्ये किंचिरकाळाचे का होईना पण अंतर पडतेच. उलट, विषयप्रेमी

१. ' येराते म्हणजे रुक्मा म्हणजे चौकळिकेच्या केवळा प्रेमाते आपजवू न सके म्हणजे प्रेमाने आपजवी ' (वि. १३६)

२. ' येरातसि पुरभजना... येथे भजनी बहुत पात्रांचा पाती ईश्वरहि भजन स्वीकारतो : सा जैसी सकळ पात्री आवड : तैसीचि ईश्वरी : परि विशेष ईश्वरभावाचे भजन तथा आवड घेते नाहो : ज्ञान काळ होही तो कडा : ... मग पात्र कवणीकडे : आम आपण कवणीकडे ' ज्ञान विषयप्रेमियासि पुराचा अनुराग ' (लढर)

भक्त असे न विचारता, विशेषावार्ता ऐकताक्षणीच घ्याचा देह जातो. पुर-
भजनाचे श्रेष्ठ साध्य जे चौकळिकेचे प्रेम, त्यापेक्षाहि जर विषयप्रेम श्रेष्ठ आहे
तर ते पुरभजनापेक्षा कितीतरी पटींनी श्रेष्ठ आहे हे सांगायला नको. अशा
विषयप्रेमाने रुक्मिणीमातेप्रमाणे चार कळिकेचे मुख्य संचारी प्रेम प्राप्त होते.
(पुरभजनाच्या चौकळिकेच्या भक्तापेक्षा विषयप्रेमाचा चौकळिकेचा भक्त
अधिक भेष्ट हे ओघाने आलेच). त्याला ईश्वराचा चिरकालसहवास मिळतो व
त्यानंतर होणाऱ्या पुनःसंबंधात तो व परमेश्वर एकाच खोळेत जन्म घेतात.
सकृद् पुरभजनाच्या चौकळिकेच्या भक्ताला पुनःसंबंधात जन्मवितांना परमेश्वर
त्याच्यापरीवर जन्म घेतात हे खरे. पण एकाच खोळेत न घेता निरनिराळ्या
खोळेत घेतात. सारांश, पुरभजनाने प्राप्त होणाऱ्या मुख्य प्रेमापेक्षा विषय-
प्रेमापेक्षा प्राप्त होणारे मुख्य प्रेम भेष्ट होय.

विषयप्रेम व्यभिचारी असू शकते

तथापि, विषयप्रेमात म्हणजे संचारी विषय प्रेमाच्या पूर्वीच्या
अवस्थेत एकदोन उणिवाहि आहेत. एक तर ते व्यभिचारी असू
शकते. ईश्वराच्या (किंवा आपल्या) देहावधिपर्यंत ईश्वरावरील आत्यंतिक
आश्रय कायम राहिली तरच त्यापेक्षा मुख्य प्रेम मिळू शकते. पण
मध्येच जर ही आवड नाहीशी झाली तर मुख्य प्रेम मिळू शकत नाही.
अनेकदा, ईश्वराच्या विषयप्रेमाला प्राप्त होऊनहि त्याच्या देहावधिपर्यंत
त्याची विषयसेवा करण्याचे आग्य लाभत नाही. कारण मध्येच ईश्वरावतार

१. 'चतुर्भक्त्यापे चतुर् कळिकेचा भक्त उत्तमः एवं येकतखेवी त्रिभुक्ती पुत्तीः आन
तैसाचि हाहि येकतखेवी ईशुबाह न्याये देह भावीः .. परि त्रिभुक्ती पुत्त नसे पेसा
विशेष असे ' ' तिये साधनी उत्तम विभाग असे येथ नाहीः विषयप्रेम येरा
प्रेमाचेया साधनापासौनि धोर ' ' हे येराहि पास उत्तमः का जेः हेचि तव
मुदला सारखे ' मा पांचे साध्य काह म्हणाचे असे ' (वि. २४ १३६)

२. ' पुन संबंधी एके वरेचे होति ऐसा नित्यचि संबंध ' (सद्गुरु)

३. ' होका ' तरि विषयप्रेम पुरभजनापसि विशेष सर्गितलेः तरि ते नित्यरूप
आन अवधिचारी असैक आन काई ? म्हणे नाः ते पुरभजनासारीखे नव्हे ' ते केसे
नाः देहपर्यंत विषयप्रेम असले तरी होय म्हणजे मुख्यप्रेम होयः मध्ये जाये
म्हणजे आवड खंड तरि नव्हे म्हणजे मुख्यप्रेम नव्हे ' (वि. वं. १३६).

सोडून जातो. उदा: हासुबाईला श्रीचक्रधरस्वामींच्या विषयप्रेमाची 'स्थिति' काढली होती. पण तिचा ह्याग करून ते निघून आल्यामुळे तिची सेवा अपूर्ण राहिली. तथापि तिच्या विषयप्रेमाची चाल चाळू राहवी म्हणून श्रीचक्रधर-स्वामींनी आपली विज्ञानमूर्ति तिच्याजवळ ठेवली होती. अशी मूर्ति न ठेवता ह्याग झाला तर त्या जीने केलेल्या विषयप्रेमाने ईश्वराविषयीची आवश्यक कायम राहते व पुढे तोच संस्कार उपयोगाला येऊन पुनर्जन्मात संपूर्णत्वाने विषयप्रेमी होता येते, परमेश्वराविषयी विषयप्रेम निर्माण झाल्या जीवाच्या ठिकाणी असलेला रजोगुणाचा उत्कर्ष कारणीभूत होतो. इतकेच नव्हे तर पुरभजनाना प्रेमाधिकार देखील रजोगुणामुळेच निर्माण होतो उदा: नामदेवाचार्य, म्हाईभट हे राजसवृत्तीचेच होते, आणि परमेश्वरमूर्तीवर आत्यंतिक आवश्यक ठेवणारा भक्त राजस नव्हे तर कार्ये ? विषयप्रेमाच्या अभिलाषाने जीवाला शेवटपर्यंत म्हणजे मुख्य प्रेम मिळेपर्यंत जीदेह मिळतो.

ज्ञानियांना प्रेमाचे उपाय

ईश्वरज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वी अज्ञानदेहात प्रेमाच्या प्राप्तीसाठी कराव्य लागणाऱ्या क्रिया म्हणजे पुरभजन व विषयप्रेम ह्या होत. ज्ञानप्राप्तीनंतर देखील ईश्वराचे प्रेम मिळू शकते, नाही असे नाही. वस्तुभजनाने ज्यांना ज्ञानाधिकार निघून ज्ञान झालेले असते त्यांना भक्तीचा गुण निघलेला असतो. ह्यामुळे सामान्यतः सर्व वस्तुभजनीये सन्निधानी आपण व अस-सन्निधानी तळमळ एकसारखे करीत असतात. आणि ह्यामुळे त्यांना परमेश्वराच्या प्रेमाचा अधिकार मिळतो. उरलेल्या जीवदेवताभजनीयांना प्रेमाचे अनेक उपाय आहेत. त्यात वस्तुभजनीयांच्या उपायांवाढि अंतर्भाव होतोच. हे उपाय पुढीलप्रमाणे होतः— (१) सन्निधानी आपण-परमेश्वराच्या सन्नि-

१. 'मा तरी आकधीचे निदान ते कवण : ना : राजसाचा म्हणजे राजक्य भाव जीचा सेवक' 'मा तरी पुरभजनकप मुख्यप्रेमाचे निदान कवण' 'मा ते निर्गुण कर्ध्व-रज : ... भट राजस : माह्मभट राजस : आन प्रेमाधिकार सोदि रजोचि' आन अक्तापरता कवण राजस असे : निमिषही जाधो नेदी' (वि. व. ११३)

२. 'ना सन्निधानी आपण : असन्निधानी तळमळ : मुकवणे' रंगोळी : ज्ञानियाचा दुःखी मरणो मोडवणे' लुक्ष्या करणे : शरीर सानसिक अम फेडणे: आवश्यक पूर्वक सेवादास्यभजन करणे : अकळेवासी संग देणे : आवासी सभाधिकार शास्त्र सांगणे : [पुढे

ध्यात असताना त्याने आपणाला प्रेम द्यावे असा आग्रह धरणे, (२) अन्न-
विधानी तळमळ-परमेश्वराच्या वियोगात प्रेमप्राप्तीसाठी तळमळ असणे,
(३) परमेश्वरविरहविषयक दुःखाने-स्वतःला सुकवणे, (४) शरीराची रांगोळी
करणे-म्हणजे शरीर इतके अस्थिपंजर करून सोडायचे की ज्ञानिया जमिनी
वर पडला तर तेथे अस्थीची रांगोळी निघावी, (५) कटकटीयमान होणे-
मान्याने शरीर पडते की काम इतके ते शुष्क करून सोडणे, (६) सळाळी
मोकलणे, (७) भड तुटले तरी परमेश्वराला न सोडणे, (८) अणसिनिमित्तक
दुःख करीत राहणे. यापैकी पहिले दोन उपाय ही अवरद्दयामाभजनिचावी
व चाकीचे उपाय ही देवावतारभजनिचावी सहज स्थिती होय. त्याच्याकडून
ज्ञानानंतर असतीपरी भावरली जात असताना ते नैसर्गिक रीत्या घडून
येतातच. पण जीवदेवताभजनिचाहि ते उपाय साधले तर करण्याला व
प्रेमसाधन ओढण्याला कोणतीहि हरकत नाही. याशिवाय जीवदेवताभजनि-
चांना आज्ञाही काही उपाय करता येण्यासारखे आहेत. ते असे : (१) ज्ञानि-
याच्या दुःखी मरणी ओढवणे-म्हणजे स्वतःचे शरीर वेचणे, (२) अशक्ताची
सुध्वा करणे (३) ज्ञानियाभक्ताचे शारीरमानसिक भ्रम फेडणे, (४) त्याचे
आवडपूर्वक सेवादास्य व भजन करणे, (५) शास्त्रबोधासाठी भडलेल्याला
शास्त्र सांगणे, (६) आर्ताला त्याचा अधिकार पाडून शास्त्र सांगणे, (७) निर्बेदः
अनुतापः अनुशोच व आर्त या चतुर्विध प्रकारांनी परमेश्वराचे स्मरण करणे,
(८) स्वतःच्या शास्त्रानुसार मार्गाचे संरक्षण करणे, (९) जीवांना अपरधर्मा-
पासून काढून परधर्मी म्हणजे ईश्वरमार्गाकडे लावणे, (१०) तुष्काळी भजन
घालणे, आणि (११) सुरीपाटीविषयाचवळ करून परमेश्वराच्या वियोगाची
आर्ता ऐकताच देहत्याग करणे. या उपायांनी जीवदेवताभजनीचा परमेश्वर-
प्रेमाला पात्र झाला तर त्याला परमेश्वर पुनःसंबंध देतात व तेथे त्याजकडून
पुरभजन घडवून मग त्याला प्रेम संचरतात.

आलू] चतुर्विध दुःखेती स्मरण करणे : जयाच्या ठायी ये सामग्री असैक तिया सामग्रिया
अबंचकवपणे मार्गाचे संरक्षण करणे : यापरी ईश्वरीचे म्यसन पुरवणे एवमादिक प्रेमाचे
उपाय असति : इत्यादि उपाय धडकेदा प्रेम देती ? (वि.बं. १११)

प्रमादियांना प्रेमाचे उपाय

ज्ञानिनींना जसे प्रेमाचे उपाय आहेत तसेच प्रमादियांनाही आहेत. प्रमादी शास्त्रानंतर उपरति करून अधिकवृत्ति आचरणारे, समानवृत्ति करणारे व दोषत्याग करणारे असे उपरतप्रमादियांचे तीन प्रकार संभवतात. उपरती नंतर आपली अधिक किंवा समान वृत्ति आचरणांना आपल्या प्रमादोपाच्या वर्णानाने व ईश्वरांतराय आपणाला घडला म्हणून जर तो भंतर्दुःख करून नेहमी तळमळत राहील आणि तळमळत तळमळतच प्राण सोडील तर त्याला देहाच्या पालटी देहविद्या मिळून पुढील सृष्टीच्या आरंभी परमेश्वर प्रेम देतील. त्याचप्रमाणे एकाद्या ज्ञानियाच्या दुःखप्रसंगी किंवा मृत्युप्रसंगी आपला स्वतःचा देह देऊने, त्यासाठी आपला देह समर्पण करणे हाहि प्रमादियाला प्रेमाचा उपाय आहे. याने सुद्धा देहविद्या मिळून पुढील सृष्टीच्या आरंभी त्याला प्रेम मिळते. दुःखाच्या प्रसंगी देह ओढवणे म्हणजे बाह्य पदार्थांनी व शरीराने त्याची उत्तम शुश्रूषा करणे आणि मरणाच्या प्रसंगी देह ओढवणे म्हणजे त्या ज्ञानियावर मृत्यूचा प्रसंग आला असता त्यासाठी आपला देह देऊन त्याचे संरक्षण करणे. उपरति करून ज्याने आपल्या प्रमादाचा प्रसव मोडला नाही म्हणजेच ज्याने उपरति केली नाही अशा प्रमादियाकडून, तळमळ किंवा ज्ञानियाच्या दुःखीमरणी ओढवणे हे प्रेमाचे उपाय घडले तर पुढील सृष्टीत त्याच्या प्रमादाचा प्रसव बाळ राहतोच, पण तो पोटात बाळून परमेश्वर त्याला प्रेम देतात. उदा. एकांकीचा भक्त महादेवराय याने नित्यनरकाचा प्रसव जोडला होता, उपरति केली नव्हती, तथापि दुःखीमरणी ओढवण्याचा उपाय त्याकडून त्याच देही घडला होता. म्हणून या सृष्टीत, नित्याचा प्रसव न मोडल्यामुळे तो श्रीचक्रधरावर जावे काडून आला, पण प्रेमाच्या उपायाने त्याने आभार जोडलेला असल्यामुळे श्रीचक्रधरांनी ते जावे दूर करून व त्याचा तो अपराध पोटात बाळून त्याला प्रेम संवरले. कोणत्याहि प्रमादियाला, त्याने प्रेमाचे उपाय केले तरी त्याच सृष्टीत

१. 'मग तयाही उक्तमाचा उपाय : तळमळ : का ज्ञानियाचा दुःखी मरणी ओढवी : तथा येथे देही उद्धरण' केवि : अकाचेनि त्याचे : ते नित्यप्रसवाचे : तथा येम दिथळे : हे काहसेनि : ना नित्याचे बीज वपळे तेथेचि आभार जोडीका वयाळव' (वि. २६, २७८)

पुन्हा ज्ञान किंवा प्रेम देत नाहीत. ते पुढील सद्योतच दिले जाते, तोपर्यंत त्याला देहविद्या प्राप्त होते.

हिंसकप्रमादियाला प्रेमाचा उपाय

आतापर्यंत विषयप्रमादियाचा विचार झाला. विषयप्रमादियापेक्षा हीन दर्जाचा असलेला हिंसकप्रमादिया त्यालाहि प्रेमाचा उपाय आहेच. हिंसा केल्यामुळे त्याने नित्यनरक ओढलेले असतात, ज्या देहात त्याच्या-कडून हिंसा घडून नित्यनरकाचे बीज उपजले त्याच देहात जर त्याने उपर-तिपूर्वक अधिक पुनीचा आचार केला तर नित्यनरक नासतात. त्याने प्रसंगविशेषी ज्ञानियाच्या दुःखात त्याची अंतःकरणपूर्वक सेवा केली तर त्याचे नित्यनरक नासून त्याला देवताकळादिक साधने होतात. आणि त्याने ज्ञानियाच्या मरणी देह ओढवला तर त्याला देहविद्या मिळते त्याच सोष्टी त्याने दुसऱ्या देहात केल्या तर पुढीलप्रमाणे व्यवस्था होईल. हिंसकप्रमादियाने देहातरी ज्ञानियाच्यासाठी आपला देह आवडीपूर्वक वेचला तर त्याचे नुसते नित्यनरक नासतात. तसेच त्याने देहातरी परमेश्वराकडाला वाचवण्यासाठी, तो अटकेत पडला असताना किंवा संकटात असताना आपला देह वेचला तर त्याचे नित्यनरक नासून त्याला देहविद्या होईल आणि हीच किंवा त्याने अत्यंत आवडीपूर्वक केली तर त्याचे नित्यनरक नासून त्या सद्योत देहविद्या आणि पुढील सद्योत त्याला परमेश्वराचे प्रेम मिळेल. विषयप्रमादियाला त्याच्या आचाराप्रमाणे देहविद्या मिळून पुढील सद्योच्या आरंभी ज्ञान झाले म्हणजे मग तो प्रमादिया होत नाही. तो नक्की उद्धरलाच म्हणायचा, तथात त्याला प्रेम झाले तर मग त्याची योग्यता वर्णन करायलाच नको ।

ज्ञानियाच्या दुःखीमरणी ओढवायचे ते कसे ?

ज्ञानियाने व प्रमादियाने प्रेमसाधन जोडण्यासाठी ज्ञानियाच्या दुःखी-

१. 'मग ज्ञानियासि उपाय बाजि रुपये : सेधीची अससीपरी जाचरे : आज्ञापालन करी तरी नित्य नासती : ज्ञानियाचे दुःखी आपणजे बोडवी तर ते नासुनि कळादिक होली : मरणो बोडवी तरि तनु देती : ज्ञानियाचा काजी आवडीतच देह धाकी तरी नित्य नासती : ईश्वरकाजी अजेवणी देह बोडवी तरि त्याचे नित्य नाससी ज्ञान तनु ओढे : तेचि आवडीपूर्वक तरी प्रेम काढे ' (वि. १५, १७८).

मरणी ओढवायचे क्षरे; पण ते कसे व किती प्रमाणात? याचा निर्णय
 असा: — अनुसरलेल्या पुरुषाने आध्मिक ज्ञानियाची, बोधवंताची व वेध-
 वंताची अजोदकाने व अन्नपदार्थांनी शारीरिक छुभूषा करावी, पण मरण
 प्रसंगी त्याच्या प्रीत्यर्थ आपला प्राण देऊ नये. मनोधर्माने व पदार्थादिकांचे
 साक्षां करून मृत्यु चुकत असल्यास घुक्तावा; परंतु त्याच्यासाठी प्राण देऊ
 नये. पण अनुसरलेल्या पुरुषाने अनुसरलेल्या ज्ञानियासाठी व अनुसरलेल्या
 वेधवंतासाठी देह देखील वेचावा. आध्मिक ज्ञानियाने नुसता वेधवंत, अनु-
 सरलेला वेधवंत, बोधवंत व अनुसरलेला ज्ञानिया यांच्यासाठी आपला देह
 अवश्य वेचावा. उपरत विषमप्रमादियाने व हिंसकप्रमादियाने धासनिक्का-
 साठी, अनुसरलेल्या वेधवंतासाठी व अनुसरलेल्या ज्ञानियासाठी आपला देह
 वेचावा, पण आध्मिक वेधवंत व आध्मिक बोधवंत यासाठी मात्र देह वेचू
 नये, त्यांची पदार्थादिकांनी व वाचिक सेवाच काय ती करावी. आणि
 चालीच्या विषमप्रमादियांनी व हिंसकप्रमादियांनी (म्हणजेच ज्यांनी
 आपल्या प्रमादांची उपरति केली नाही त्यांनी) बोधवंतापासून अनुसरलेल्या
 ज्ञानियापर्यंत सर्वांसाठीच देह वेचणे योग्य होईल. (वि. वं. २७८)

प्रकरण ९ वे देवतांचे बहिर्याग

सैम्बुली मत्तुर्युग भजने : वर्णाश्रमसाधने
सकळ देवतांची ध्याने : धांदोळिणी
घळोपायने देखि करी : भजिजळो नापापरी
परि भावधी प्रपेक्षाची सोंपरी : ते जाणोचि ना (म.व. १६८ १६९)

बहिर्याग व अंतर्योग

बौध्द्या छटीपासून काही मत्तुप्यजीव ईश्वरभार्गाला तर काही जीव देवताभार्गाला कसे लायले हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. (मागे पा. १८१ ते १८३ पहा). ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग म्हणजे वैवराहाटी आणि देवताप्राप्तीचा मार्ग म्हणजे कर्मराहाटी होय. (मागे पा. २७२ पहा). ईश्वराभ्यातिरिक्त भग ते जीव असोत अथवा त्या देवता असोत, इतरांच्या, प्रीत्यर्थ केलेल्या सर्व कर्मांची फळे देवताच देतात. म्हणूनच कर्मराहाटी म्हणजे देवतांचा मार्ग म्हणून संबोधला जातो. देवताप्राप्तीची मुख्य साधने दोन एक युगधर्म व दुसरे विद्यामार्ग. युगधर्म साधनांना देवतांचे बहिर्याग असे म्हणतात आणि विद्याभार्गाला देवतांचे अंतर्योग म्हणून संबोधतात.

बहिर्याग आणि अंतर्योग ही दोन्ही देवताप्राप्तीची साधने असल्यामुळे दोहोंचेहि साध्य, अर्थात्, एकच होय. 'जेचि अंतर्योगे पाविजे तेचि बहिर्यागे पाविजे' (वि.मा ३१). पण म्हणून ही दोन्ही साधने सर्व बाबतींत भगदी सारखीच आहेत असे काही. दोहोंचेहि फळ एकच असले तरी बहि-

बांगाने मिळणाऱ्या फळापेक्षा अंतर्त्यांगाने मिळालेल्या स्वाद देवताफळात कितीही पटींनी जेष्ठ आनंद उपभोगायला सापडतो आणि तोहि इहा पटींनी अधिक काळपर्यंत. दोहोंच्या फळात असा हा भेद आहे तसाच साधनात देखील आहे. 'साधनी दुःखरूपता : साधयी सुखरूपता तो बहिर्यांग कोलिते' (वि. मा. १७२); तर 'साध्यसाधनी सुखरूपता : तो अंतर्त्यांग कोलिते' (वि. मा. १८१) या व्याख्यावरून बहिर्यांगाने साधन दुःखरूप तर अंतर्त्यांगाने साधन सुखरूप असल्याचे दिसून येईल. सामान्यतः बहिर्यांग हा उपदेशरूप तर अंतर्त्यांग संवारी आहे. म्हणजे बहिर्यांगाचा उपदेश कुणाकडून तरी होतो आणि अंतर्त्यांगात देवतेची विद्या लिह्या प्रज्ञांशस्थेकडून, ज्ञानविमहाकडून किंवा विद्यार्थताकडून दिली जाते, बहिर्यांग उपदेशिला गेल्यानंतर त्याचे आचरण दीर्घकाळपर्यंत करावे लागते तेव्हा देवताफळाचा रूप स्वरूपतो, अंतर्त्यांगाने तसे नाही. विद्या संवरली गेल्यानंतर विद्यावंताने विशिष्ट आचरण करण्याची गरज नाही. कारण, विद्यासाधन सुखरूप आहे, आचरणरूप नाही. बहिर्यांगाची साधने युगधर्मानुसार निश्चित आहेत. तदनुसार विशिष्ट युगात विशिष्टच बहिर्यांग आचरला पाहिजे. तसे अंतर्त्यांगाने नाही. कोणत्याहि देवतेची विद्या कोणत्याहि युगात होऊ शकते. देवताप्राप्तीच्या या दोन साधनापेकी बहिर्यांगाचा ऊर्फ युगधर्माचा या प्रकरणात विचार करू.

युगधर्मव्यवस्था

कृत, त्रेता, द्वापर, व कलि ही चार युगे होत. यांनाच युगांची 'चौकडी' असे म्हणतात. प्रत्येक युगावर विवक्षित देवतांचा अधिकार आहे. कृतयुगाची अधिष्ठात्री देवता चैतन्य ऊर्फ माया होय. त्रेतायुगावर सत्यवैलासवैकुण्ठातील ब्रह्मा, विष्णु व महादेव यांचे अधिष्ठान असून विश्व, अष्टभैरव व शेषशाय्या या देवतांची फळसाधनेमुद्धा याच युगात होतात. स्वर्गातील इंद्रादिकादि सगळ्या देवता द्वापरयुगाधिष्ठात्री आणि अंतराळ, अष्टादेवयोगी व कर्मभूमि या स्थानातील सर्व देवता कलियुगाधिष्ठात्री होत. अत्यमोपास्ति हा कृतयुगीचा, भक्ति हा त्रेतायुगीचा, ब्रह्मयोग हा द्वापरयुगीचा आणि तीर्थक्षेत्रप्रतदान हा कलियुगीचा धर्म होय. त्या त्या युगात त्या युगातील विशिष्ट धर्माचे संपूर्ण आचरण केल्यामुळे उत्तम फळ मिळते, म्हणजे युगाधिष्ठात्री उपास्यदेवतेचे फळ प्राप्त होते, वण युगविशिष्ट धर्माची क्रिया उपासकाच्या हातून संपूर्ण व

घडता अपूर्ण घडली, किंवा पाहिजे तशी न घडता कमी प्रतीची घडली तर त्याच युगात उपासकाला पुन्हा मनुष्यजन्म मिळतो, पण एका विशिष्ट युगात त्या युगातील धर्माची क्रिया न घडता खालील किंवा वरील युगांच्या धर्माची क्रिया घडली तर उपासकाला त्या दुसऱ्या युगात मनुष्यजन्म मिळतो. युग-धर्माची व्यवस्था सर्वसाधारणपणे ही अशी आहे.

कृतयुग

पहिल्या युगाला 'कृत' युग नाव पडण्याचे कारण असे की, या युगातील पहिल्या जोडप्याची भाणसे मायेने अकस्मात रचून 'कृत' म्हणजे केलेली असतात कृतयुगाची रचना करतांना मायेने आरंभी नऊ नऊ महिन्यांची स्त्रीपुरुषांची जोडणी तयार केली. (तिसरे युगी ब्रह्मावस्थान : वि. मा. ४५). प्रत्येक जोडप्याचे आयुष्य एक लक्ष वर्षे, (कृतयुगी लक्षभर आयुष्य : युग. २४). या जोडप्यांना आपल्या आयुष्यातील शेवटच्या नऊ महिन्यात विकार उत्पन्न होऊन भग त्यांचा यंत्रास्वतंत्रे विषयसंभोग होतो. (तिसरे युगी अंती विकार : वि. मा. ४६). स्थापासून प्रत्येक जोडप्याला पुत्र व कन्या अशी दोन अपत्ये होतात. यापैकी पुत्र हा वडील व कन्या ही धाकटी असते, या अपत्यांचा जन्म होताच त्यांची मातापितरे मरण पावतात. या अपत्यांचेहि आयुष्य एक लक्ष वर्षे. त्यातील शेवटच्या नऊ महिन्यात या बहिणभावांच्या यंत्रास्वतंत्रेमुळे पुढील प्रजोत्पत्ति होते. अशा एकूण बत्तीस पिढ्या कृतयुगात होतात. कारण या युगाची मर्यादा ३२ लक्ष वर्षांची आहे. (बत्तीस लक्ष कृतयुग : युग. १).

कृतयुगातील, केवळ आत्मोपास्तीचीच नव्हेत तर इतरहि, सगळी माणसे 'आत्माराम' म्हणजे आपल्या आत्म्याच्या किंवा अंतःकरणाच्या ठिकाणी निरंतर रममाण झालेली असतात. (तैत्तिरे ते सकळही आत्मारामू : वि. ७४). त्यामुळे त्यांच्या सर्व क्रिया 'मानसिक' होतात प्रत्येक मरणसाध्य आयुष्यातील शेवटच्या नऊ महिन्यातील विकारवशात आणि यंत्रास्वता खोरीज करून त्यांची बाकीची सर्व कृत्ये आत्मरमणत्वाने होत असतात. पण याचा अर्थ, त्यांच्याकडून शारीरिक क्रिया मुळीच होत नाहीत किंवा

२. 'सकळही मृणितलेच्या युगाचे नावधेवि : आत्माराम म्हणजे अंतरी समती : मा ते धर्मवंत की : नः परेही तेवि' (वि. स्व. ७४)

ત્યાંના કુલ્પિપાસાવિ સ્વભાવે નસતાત, અથવા ત્યાંચે આપત્યા દેહાદર તાદાત્મ્ય મચતે અસા નાહી. હે સર્વે ત્યાંના અસતે પણ સ્વાપાસૂન શ્યાંના ઉપગ્રહ હોત નહેતો, ત્યાંચ્યા ઠિકાળી આસપ્તિ નસતે. અર્થાત્, યા મુગાતીલ મનુષ્યાકહૂન કોળત્યાહિ બહિર્યાંગાચે આચરણ શાલે તરી તે માનસિકત્વ હોષાર, આત્મોપાસ્તીચ્યા સાધનવંતાલા આત્મોપાસ્તીચા સંચાર શાલ્યાચરોચર ત્યાંચે આપત્યા દેહાદરીલ તાદાત્મ્ય નાહીકે હોત અસલે તરી હતરાંચ્યા ઠિકાળી તે અસતેજ.

આત્મોપાસ્તિ મ્હળજે કાવ ?

આત્મોપાસ્તિ હા કૃતયુગાતીલ બહિર્યાંગ હોય. (કૃતયુગી આત્મોપાસ્તિ હા ધર્મ : યુગ. ૨). અર્થાત્, કૃતયુગાધિષ્ઠાની દેવતા ઓ માયા તિચે ફલ પ્રાપ્ત કરૂન વેપ્પાસાઠી 'આત્મોપાસ્તી' ચે સાધન આચરાવે લાગતે. પણ આત્મોપાસ્તિ ચા શબ્દાચ્ચા અર્થ કાવ ? કારણ, 'આત્મા' હા શબ્દ અનેક અર્થાની વાપરલા આતો. 'ઈંદ્રાદિકા અનાત્મા આત્મપ્રતીતિ' (વિ. ૩૪) ચા વચનાત અનાત્મા મ્હળજે દેહ અસા અર્થ આહે; 'તર આત્મજાને મોહુ' (વિ. ૧૩૨) ચા વચનાત આત્મા શબ્દ 'ઈશ્વર' ચા અર્થાને વાપરલેલ આહે. 'આત્મઘાતકિયાસિ કન્હુળી ઠાવો નાહી' (વિ. ૬૧) ચાત આત્મા શબ્દાચા 'જીવ' હા અર્થ અભિપ્રેત આહે, તર 'ઈંદ્રિયા ધનાતે ચેષ્ટવિતા આત્મા' (વિ. મા. ૧૬૮) ચા સૂત્રાત આત્મા શબ્દ 'સંલમ' ચા અર્થાને ઉપયોગાત આળલેલા આહે. યાશિવામ 'મઠ' (મઠાદિકા આત્મા આત્મપ્રતીતિ : વિ. ૧૪), 'અવિયા' (વિ. ૧૩૨) અથા અર્થાનીહિ આત્મા શબ્દ વાપરલા આતો. પ્રસ્તુત ઠિકાળી માત્ર આત્મા શબ્દાચા 'સંલમ' હાચ અર્થ અભિપ્રેત આહે. કારણ, કૃતયુગાતીલ બહિર્યાંગાચે લાખ્ય જે ચૈતન્યફલ ત્યાંચ્યા પ્રાપ્તીસાઠી ચૈતન્યાશ્રમૂત સંલમાચી ઉપાસના સાધકાકહૂન મ્હાયલા વાહિજે. જીવાને આપલી સ્વતઃચી કિવા આપત્યા દેહાચી ઉપાસના કેત્યાને ત્યાંલા ચૈતન્યફલાચી પ્રાપ્તિ કરી હોનાર ? આપત્યા દેહાચી ઉપાસના તર લગલેજ કરતાત. ત્યાંને ઈશ્વરોપાસના કેલી તર ચૈતન્યાસારક્યા છુદ્ડ ફલ્લાછે ત્યાંલા ટુંકૂનહિ વાહોવેષે વાટનાર નાહી. મઠાચ્યા ઉપાસનેને કોળતેહિ નિર્મઠલ મિઠળે શક્ય નાહી, મગ ચૈતન્યફલ કહે

૧. 'ચરિકી યુગી સ્વભાવ નાહી મ્હાનિતસ્યા સ્વભાવ અધિજાનેચે નાહોતિ. આન કાર્મ : ના લગ્ગનિત ઉપગ્રહ નાહી મ્હળજે સ્વભાવાચે મલ્લન ન કરિતા નિરોધ વ્યાચા લો નાહી : કા : જે આત્મારામ મ્હનિતકે મ્હળૂત' (ક. વં. યુગ. ૧)

मिळणार ? सारांश, आत्मा शब्दाचे देह, जीव, ईश्वर, मळ वगैरे जे अर्थ आहेत ते 'आत्मोपास्ती' च्या वचनात लागू नाहीत. या ठिकाणी 'आत्मा' म्हणजे 'संलग्न' न, तेव्हा आत्मोपास्ति म्हणजे संलग्नाची उपासना करणे हा कृतयुगाचा धर्म कर्क बहिर्योग होय.

आत्मोपास्ति संचारी बहिर्योग

सामान्यतः प्रत्येक युगातील बहिर्योग उपदेशरूप असतो. पण 'आत्मोपास्ति' उपदेशरूप नसून संचारी आहे. कारण या बहिर्यागियाच्या ठिकाणी ईश्वराने, जिज्जेने किंवा तिच्या विद्यावंताने तिचा संचार करायचा असतो. तेव्हाच आत्मोपास्ति आचरता येते, एरवी नाही. कारण 'आत्मोपास्ति' ही संचारी असल्यामुळे 'साधना दुःखरूपता' (वि. भा. १७२) हा नियम तिला लागू नाही. संचारी विद्या कर्क अंतर्योग या साधनाप्रमाणे ती सुलक्ष्ण असते, आत्मोपास्तीला 'ज्ञान' असेही दुसरे नाव आहे. (ज्ञानः ध्यानः मंत्रः स्थावदः वि. ७६).

ईश्वराच्या ठिकाणी 'अन्मन्नादेनि प्रमाणे' देवतांची सगळी सामर्थ्ये अवस्थामुळे देवता जे करू शकतात ते सर्व ईश्वरदेखील करू शकतो. या नियमानुसार सामान्यतः सर्व देवतांची अंतर्योग-बहिर्योग-साधने ईश्वराकडून सुद्धा दिली जातात, तेव्हा चैतन्यमायेच्या आत्मोपास्तीचे साधन ह्याजून कडून दिले जाते हे ओघाने आलेच. परमेश्वराशिवाय मायेची प्रज्ञाहस्ता म्हणजे चिज्जड माया आणि चैतन्यविद्यावंत हीच आत्मोपास्तीचा संचार करू शकतात. अर्थात्, त्यासाठी साधकाने आत्मोपास्तीचा लेप पूर्वी अर्जन करून ठेवला असला पाहिजे, आत्मोपास्ति संचरणारा न तो साधक हे दोन्ही या संचाराच्या वेळी समोरासमोर असले पाहिजेत. चैतन्यविद्यावंताकडून संचार झाला तर त्यावेळी आत्मोपास्तीच्या सामर्थ्याचा निक्षेप मात्र प्रत्यक्ष जिज्जेकडूनच होतो. त्यामुळे ईश्वराभ्यतिरिक्त आत्मोपास्तीचा संचार करणारी मुख्य देवता चिज्जड होय. कारण, हा तिचा बहिर्योग आहे. त्याने शेकटी तिचीच प्राप्ति व्हावयाची असते.

१. 'वर आत्मा म्हणजे चैतन्यः पदं संख्याः तयाची क्पास्ति म्हणितली' (क. पं. यु. १)

कृतयुगातील प्रत्येक मनुष्याला आत्मोपास्तीच्या सामर्थ्याचा संचार केला जातो असे नाही, ज्याने हा लेप जोडला असेल त्याला, तो लेप भोगार्ह होऊन परवडीला आत्म्यार्जंतर संचार केला जातो. यासिवाय जीवाच्या ठिकाणी संचारपात्रतेसाठी आपत्ती दोन अधिकार असावे लागतात, एक 'विकल्पाधिकार' व दुसरा 'साधनाधिकार'. मनुष्य आठ वर्षांचा झाला म्हणजे त्याला विकल्पाधिकार आणि तो बारा वर्षांचा झाला म्हणजे त्याला साधनाधिकार प्राप्त होतो. विकल्पाधिकारावाचून त्याला कर्मांचे लेप लागत नाहीत (भागे पा. २६१ व २६२ पहा) तर साधनाधिकारावाचून ईश्वरप्राप्तीचे किंवा देवताप्राप्तीचे कोणतेहि साधन त्याला आचरता येत नाही. तेव्हा आत्मोपास्तीचा संचार होण्यापूर्वी साधकाला विकल्पाधिकार पाहिजे, साधनाधिकार पाहिजे, त्याने पूर्वी हा लेप अर्जन केला पाहिजे व तो लेप क्रियापर्यायानुसार भोगार्ह होऊन परवडीला आला पाहिजे.

संचार झाल्यानंतर

या सर्व गोष्टी जुळून येऊन आत्मोपास्तीच्या सामर्थ्याचा संचार झाल्याबरोबर त्या बहिर्यागिया साधकाला आपल्या शरीरातील संलग्न भेंडव्याने प्रकाशित होतो, म्हणजे त्याला आपला देह, आपले मळ, संलग्न व संलग्माचे मळ यांचे मिश्रत्वाने दर्शन होते. तथापि यातून तो तपासना करतो ती मात्र संलग्माचीच. मिश्रत्वाने का होईना पण जीवाला संलग्माचे जसे दर्शन होते तसे संलग्माला जीवाचे होत नाही. जिचे अव्यक्त मायेला जीवस्वरूप दिसू शकत नाही तिथे तिचा अंश असलेल्या संलग्माला ते दिसणे कसे शक्य आहे ! संलग्माला जीवाचे केवळ अस्तित्वज्ञान असते. आत्मोपास्तीच्या सामर्थ्यसंचाराने

१. 'अधिकारावाचीनि जर्माभर्म न संचरती : तदि अधिकार म्हणजे एक विकल्पाधिकार ; एक साधनाधिकार तो बारावर्षांपुढीक ; तथावाचीनि जर्माभर्म व संचरती ऐसे सांगितले : दुसरे अधिकारावाचीनि म्हणजे जर्मास्वावाचीनि सकळासी न संचरती' (क. वं. युग. १)

२. 'आरमा म्हणजे किंगदेह एवं सुहमेद : चैतन्य म्हणजे संलग्न : जान ही शब्द संलग्माचे मळ : जावि सुवर देह एक जेवरचे म्हणजे इत्यादि मिश्रत्वाने देणे तो म्हणजे आत्मोपास्तीचा साधनवत : तर चैतन्यही आदि का म्हणितले : या मुख्यसे कपाति ने संलग्माची' (क. वं. युग. १)

संलग्न मिश्रत्वाने प्रकाशित झाल्यावर जीव त्यालाच आपला स्वामी किंवा परमेश्वर मानतो व त्याचीच अखंड उपासना करतो. ही उपासना अर्थात्, मानसिक असते.

बहिर्यांगीचा साध्य

युगधर्माच्या आचरणामुळे बहिर्यांगीच्या आपल्या देवतेच्या प्रापंचिक मूर्तीत म्हणजे ब्रह्मांडस्थेत जे व्यक्त देवतास्वरूप असते त्यात पावन होतो, त्याची त्याला 'प्राप्ति' होते व तेच 'फळ' म्हणजे ब्रह्मांडस्थ मूर्तीतील स्वरूपाचे पुढा त्याला भोगायला सापडते. हा युगधर्माच्या साध्याचा सर्वसामान्य नियम आहे. पण आत्मोपास्तीचे साध्य या नियमाला अपवाद आहे. चैतन्यमायेची ब्रह्मांडस्था प्रापंचिक नसल्यामुळे (जसे या २१८ पद्या) आत्मोपास्तीच्या बहिर्यांगीसाला शेवटी आपल्या देवतेच्या 'प्रापंचिक मूर्तीतील' स्वरूप प्राप्त होत नाही तर तिच्या निःप्रापंचिक पण व्यक्त स्वरूपाची म्हणजे चिज्जडची 'प्राप्ति' होते व ते 'फळ' म्हणजे त्या चिज्जड स्वरूपातील पुढा तो भ्रांत होऊन उपभोगतो. (धर्मातव चैतन्यप्राप्ति फळ : युग ४)

प्राप्ति आणि फळ

'प्राप्ति' आणि 'फळ' यात बराच फरक आहे. एखाद्या ठिकाणी जाऊन पोचणे म्हणजे त्या स्थानाची 'प्राप्ति' होणे आणि तेथील पुढा उपभोगणे म्हणजे 'फळ' मिळणे होय. एखाद्या कमनीय कामिनीच्या शयनमंदिरात प्रवेश मिळाल्याने केवळ स्थानप्राप्ति झाली असे म्हणता येईल, पण संजास्त होऊन तिचा सद्योपभोग घ्यायला सापडला तरच तिच्या स्वरूपाचे पुढा उपभोगता येईल, ही तिची 'फळ' प्राप्ति होय. अर्थात्, केवळ स्थानप्राप्तीने फळ मिळतेच असे नाही. उदाः वनवासात असताना अर्जुन स्वर्गात गेला होता, पूर्वी शंतनु, रेवांतक हेहि प्रयोजनपरत्वे स्वर्गात गेले होते सादीपनीची मुले शेषशाय्याने क्षीराब्धीला मेली होती. या सर्वांना स्वर्ग, क्षीराब्धि

१. 'युगधर्मे देवतांशिया मूर्तिस्वरूपात्' (क.स्थ.युग.१)

२. 'प्राप्ति तथा फळा भेदः जर्जुनदेव स्वर्गां गेहे : भीष्मदेवा साय दिवला सो जीव स्वर्गा गेला : रेवांतक स्वर्गा गेला : शेषशायी कैकरुचे आणिही क्षीराब्धि : पतुकेया प्राप्ति जाली परि फळ नव्हे' (क.स्थ.युग.२)

अगिरे स्थानांची प्राप्ति झाली होती हे खरे. पण म्हणून त्यांना त्या स्थानातील ब्रह्मांडस्थांची सुखफळे उपभोगायला सापडली नाहीत. कारण, केवळ स्थान-प्राप्तीने सुखफळ मिळत नाही, इतकेच काय पण दक्षाद्या देवतेची स्वरूप-प्राप्ति झाली तरी फळ मिळत नाही. उदा: संहारानंतर सगळे जीव मायेच्या तमोभागात जातात, म्हणून ते त्या देवतास्वरूपात असतात, पण म्हणून त्यांना त्या देवतास्वरूपाचे फळ उपभोगायला सापडते असे नाही. अवगळे-लील जीवानी मायास्वरूपाची प्राप्ति होते पण फळ मिळत नाही. वृद्ध माये-लाहि श्रमशात ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति असते पण फळ नाही. (निर्व. १४)

किलेकदा स्थानप्राप्ति न होताहि फळ मात्र मिळते, म्हणजे फळाचे सुख उपभोगायला सापडते. उदा: महादेवाबरोबर अष्टवसु स्वर्गांना गेले होते त्यावेळी घांतनु राजाहि तेथे आलेला होता. एका वसुदेवतेच्या मूर्तीतील फळियाला रंगिकडे पाहून, आपणाला गंगेसारखी माता व अतनुसारखा पिता असावा अशी इच्छा झाली. गंगेने (= तिच्या फळियाने) घांतनुकडे पाहून त्याच वेळी उम्रेच केला की, आपणाला संतनुसारखा भतार पाहिजे. महा-देवाला हे आवडले नाही म्हणून त्याने गंगेस व त्या वसुदेवतेस साप दिला. त्यामुळे ती वसुदेवता (= तिची ब्रह्मांडस्था) विभागून आपल्या फळिया-सहित भीष्मदेवाच्या रूपाने खाली कर्मभूमीत अवतरली (वि. भा. ८३; माये पा. १४६ पहा). म्हणजे तो फळिया स्थानभ्रष्ट झाला. पण तरीहि त्याला आपल्या ब्रह्मांडस्थेचे सुख मिळतच होते. कारण, तो आपल्या देवतेच्या स्वरूपातच व्याप्त होता त्याच स्थितीत ती देवता त्या फळियासहित आपल्या स्थानातून खाली आलेली होती. (तेव्हा त्या देवतेचे विद्यादातृत्व, पित्रस्था-विग्रहादि होणे हे सगळे स्वापार तिची ब्रह्मांडस्था आपल्या बरील स्थानातून चालवीत होती. तथापि नवीन फळिया मात्र ती घेऊ शकली नाही. कारण तिचा सापदाच अवतार अजून तिच्या फळियाला सुख संपादन करीतच होता. प्रत्येक देवता एका वेळी आपल्या एकाच फळियाला सुख देऊ शकते).

१. ' संहारी सती जीव असती ते प्राप्ति होय परि फळ नव्हे; अवगळा जीव असती ते प्राप्ति होय परि फळ नव्हे ' (क. स्व. युग २.)

२. ' देवता आज फळिया सापिका : देवता फळियेसी अवतरली : ते फळ होय परि प्राप्ति नव्हे ' (क. स्व. युग. २)

स्थान 'प्राप्ति' न होताहि 'फळ' कसे मिळते याचे हे उदाहरण होय. सारांश, 'प्राप्ति' व 'फळ' यात बराच फरक आहे. फळप्राप्तीसाठी त्या त्या देवतेने आपल्या सुखाचा संचार फळियाच्या ठिकाणी केला पाहिजे, मुद्दाम ते सुख त्याला भोगवले पाहिजे ही महत्वाची गोष्ट होय.

कचित् खालील देवतेचे फळ उपभोगत असताना बरील देवता येऊन आपले सुख संपादन करते. उदा : गत्वा मुक्तीत (वि. ४१) इंद्राच्या फळियाला ब्रह्मयात्री ब्रह्मांडस्था येऊन आपल्या विद्येचा संचार करते. योशेली तो फळिया इंद्राच्या स्थानात असला तरी विद्यानंद मात्र ब्रह्मयात्री उपभोगतो. येथे खालील देवतेच्या स्थानाची प्राप्ति व फळ दोन्ही अवसात पण त्या फळीचा बाह्यभोग नसतो. (कारण बरील देवतेने आपली विद्या दिल्याबरोबर तो प्रतिबंधला जातो.) आणि बरील देवतेच्या म्हणजे ब्रह्मयात्रीच्या स्थानाची प्राप्ति नसूनहि विद्यानंदरूपी फळ आहे. पण येथेहि बाह्यभोग नाही. कारण तो स्वयंलोकी राहिलेला असतो म्हणून,

देवताफळांचे पर्याय

बहिर्यांगवरणानंतर जीवाला ताबडतोब फळ मिळते असे नाही, तर त्या फळाचा जीवस्वरूपावर लेप लागतो. तो लेप क्रियापर्यायाप्रमाणे (मागे पा. १५१ पहा) परबडीला देईल त्याबद्दली फळ मिळेल. सामान्यतः देवता चार पर्याय पाहून आपले फळ देतात. १. देवतापर्याय, २. क्रियापर्याय, ३. असंतपर्याय, आणि ४. युगपर्याय देवतापर्याय म्हणजे असे की, एखाद्या जीवाकडून अनेक देवतांची क्रिया एकाच वेळी घडली तर आधी उंच देवता आपले फळ देईल, मग ऊष्मादिक्रमाने नीच देवता फळ देईल. (बसवतरो दुर्बल वाचते : वि. १७५). आठ रिगून (वि. ४८) फळ देणे हाहि देवता-पर्याय होय. क्रियांच्या अनुक्रमप्रमाणे ह्या त्या क्रियेचे फळ देणे हा क्रिया-पर्याय होय असंतपर्याय म्हणजे संतासंतमिश्र क्रियेचा संतासंतमिश्र लेप जीवस्वरूपी असतो; तो क्रियापर्यायाने परबडीला देताच त्यादेवी असंत चिन्हाचा भोग देवता आधि भोगवतात आणि संत चिन्हाचा भोग मागाहून

१. ' बरी प्राप्ति होय : फळ होय : परि उपभोग नाही ' (ल. स्व. युग. २)

२. ' स्वर्गी विद्या होय ब्रह्मयात्री : ते फळ होय : पर भोग नाही ' (क. स्व. युग २).

भोगवतात, असंतपर्यायाचा हा एक प्रकार होय. दुसरा प्रकार असा की, एकाच वेळी अनेक देवतांची असंत क्रिया घडली तर ऊच देवतेने आपले व मग नीच देवतेने आपले असंत संपादाचे भस्म नाही; तर प्रथम ज्या देवतेच्या हाती तो फळिया लागेल तिने त्याला आपले असंत भोगवावे. ते पूर्ण झाल्यानंतर मग दुसऱ्या ज्या कोणत्या देवतेच्या हाताक्यात तो सापडेल तिने भोगवावे. युगपर्याय असा की, कृतयुगातील भोगाची माणसे कृतयुगातच जन्माला घालावयाची; द्वापराची द्वापरातच, तृतीये, कृतयुगात भोगाच्या लागण्याच्या मनुष्यलेपाचा पर्याय आला असताना कृतयुग विद्यमान असून दुसरेच युग चालू असले तर तो मनुष्यदेहाचा लेप ते युग येईपर्यंत प्रतिबंधून राहतो.

रेवणे · टिखणे : आड रिगणे

देवताफळ मिळण्यासाठी जीवाने लेप जोडलेला असून तो परवडीला यायला पाहिजे हे सारे, पण एवढे असले म्हणजे देवताफळ मिळतेच असे नाही. भोगार्ह होऊन लेप परवडीला येतो त्यावेळी ते फळ रिकामे पाहिजे; म्हणजे त्या देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेत दुसरा एखादा फळिया व्यक्त नसावा, आणि त्या फळात जाताना बरील देवतेने आड रिगता कामा नये. देवतेची ब्रह्मांडस्था ही प्रारंभिक सूर्ति असल्यामुळे ती एका वेळी एकाच फळियाला उपभोग देऊ शकते. त्यामुळे अनेकदा भस्म होते, की एखाद्या जीवाचा देवताफळाचा लेप परवडीला आला तरी त्यावेळी ते देवताफळ रिकामे असतेच असे नाही. त्यावेळी तिथे दुसरा एखादा फळिया आपले फळ भोगत असतो. त्यामुळे या नवीन जीवाला, त्याचा त्या देवताफळाचा लेप परवडीला आलेला

१. 'आधी असंत पाठी संत' (क, रभ, युग, ३). -

२. 'एवढी तीन पर्याय : एक देवतापर्याय : दुसरा क्रियापर्याय : तिसरा असताचा पर्याय. देवतापर्याय म्हणजे आड रिगणे हा एक : दुसरा... ऊच आधी संपादी पाठी नीच संपादी : क्रियापर्याय म्हणजे जसे जसे जीव आधी पाठी अर्धी तेथे तेथे देवतासंपादकत्वकरी : तिसरा असंतपर्याय तो कैलासा बडकीचा गोळा सोबिका : तेथे ऊच नीच सहलाववि मनुष्ये मेली - तेही लेप मळमळे पळिके : परि काचित् बराबर : तर तेथे आधी ऊचेने : पाठी हानेने संपादोव घेते नाही... दुसरे तर देवतेचे आधी असंत · पाठी संत ' (वि, बं, ४८, राममद्र,)

अस्तु हि, त्यागेळी ते देवताफळ मिळत नाही, त्याचा तो भोग रोखला जातो. चाला 'रेवणे' असे म्हणतात, आणि त्या फळातून हा मधीन फळिया 'टिचला' असे म्हणतात, अशा रीतीने एका देवताफळातून फळिया टिचला म्हणजे तो पुढील लेप भोगायला जातो, कालांतराने ते देवताफळ (जिथून हा टिचला होता ते) रिकामे होते. त्यावेळी हा फळिया जर खालील देवतेचे फळ भोगत असेल तर तो बरवी देवता त्याला तेथून काढून आपल्या फळात नेते, या क्रियेला 'आड रिगणे' असे म्हणतात. (देवता आड रिगौनि फळाते हे : वि. ४८). ऊच देवतेचे फळ कधीहि रिकामे राहू नये म्हणून परमेश्वरानेच ही व्यवस्था लावून दिली आहे. अशा रीतीने बरील देवता जेव्हा आड रिगते तेव्हा खालील देवताफळाचा त्याचा भोग अपूर्ण राहतो. बरील देवताफळ भोगल्यानंतर तो भोगायला सार्वदतो; पण त्यावेळी ते खालील देवताफळ रिकामे असेल तरच, नाही तर पुन्हा त्या फळातून तो टिचतो व पुढील कर्मलेप भोगायला जातो. (म्हणजे पुढील कर्मफळात स्थला बालण्यात येते.)

बरील देवता खालील देवतेला आड रिगू शकते पण खालील देवता बरील देवतेला आड रिगू शकत नाही. कारण 'बलवत्तरौ दुर्बलं बाधते' (वि. १७५). दुसरे असे की, बरील देवतेचे फळ रिकामे झाले असेल तरच ती आड रिगून खालील देवताफळातून काढून जीवाला आपल्या फळात नेऊ शकते, एरवी नाही. आणि तिसरे असे की, आड रिगणे संतफळाच्या बाबतीत होऊ शकते, असंतफळाच्या बाबतीत नव्हे. म्हणजे असे : एखादा जीव असंत फळ भोगत असेल तर ते खाला पूर्ण भोगू दिलेच पाहिजे. बरील देवता खाली तरी, त्याला असंतफळातून काढून नेऊ शकत नाही. कारण असंत संपादन करणे हा तर देवतांच्या तमोगुणाचा धर्म आहे.

१. 'आड रिगणे म्हणजे जे जे भोगीलं जसे तेथीनि काढीनि ऊचा फळा ने' (वि. १७५, ४८)

२. 'आड रिगणे हेहि एक साद्विषयवस्थाचि : बरील फळ रिते जसौ न ये' (सदर)

३. 'तो ठाककेया काळांतरी भोगी येईक' (सदर)

४. 'आणि बलवत्तर फळीहुनी म्हणजे असंतीहुनी : का जे असंत बलवत्तर : काहुनी आपुकेया ने ऐसे नाही : उरि बळबच होईक' (वि. मं. ४८)

आत्मोपास्तीचा फळिया

देवताफळसंपादनाने हे सर्वसामान्य नियम आहेत. पण यातील अनेक नियम आत्मोपास्तीच्या फळियाळा लागू होत नाहीत. याचे मुख्य कारण असे की, ज्याकडे ज्या विजय मायेची प्राप्ति होते ती प्रापंचिक असून स्वरूपमय आहे. ती क्षपंचिक असल्यामुळे एका वेळी एकाच फळियाळा ती उपभोग देऊ शकते असे नाही, तर एका वेळी अनेक फळियाळा आपल्या स्वरूपात समाविष्ट करून केवळ त्यांना फळोपभोग देऊ शकते. यामुळे मायेचा फळिया, मग तो बहिर्यांगिया असो की अंतर्त्यांगिया असो, कधी टिचत नाही; त्याचा फळोपभोग कधी रेवला जात नाही; त्याला कोणी आड रिगू शकत नाही. कारण, मायेपेक्षा ऊंच अशी दुसरी कोणतीच देवता नाही. विजय ही सर्वश्रेष्ठ अक्षांबड्या असल्यामुळे तिच्या फळियाळा ज्याप्रमाणे कोणी आड रिगू शकत नाही त्याप्रमाणे ती निःप्रापंचिक असल्यामुळे तीही कोणत्या आड रिगत नाही. कारण तिच्या फळात एकाच वेळी अनेकांचा समावेश होऊ शकतो. त्यामुळे कोणत्याही चैतन्यफळियावर टिचण्याची कधीच पाळी येत नाही. पण विश्वमासून तो खालील देवतांची स्थिति तशी नाही. त्यांच्या अक्षांबड्या मूर्ति प्रापंचिक असल्यामुळे त्या एका वेळी एकाकाच फळोपभोग देऊ शकतात. म्हणून त्यांचे फळिये चारचार टिचतात, त्यामुळे त्यातील क्वच देवतांना आड रिगावे लागते. आत्मोपास्तीचे फळाधिकारी, बहिर्यांग्याच्या शेवटी एकदम फळाला जातात. कारण, बहिर्यांग्याच्या फळाला लेप नाही व पर्यायहि नाही, म्हणून त्यांना देहाच्या पाळडीच फळ मिळते. हा आत्मोपास्तीच्या बहिर्यांग्याचा महत्त्वाचा विशेष होय.

फळियाचे देखणे व त्याची फळाधि

विजयस्वरूपात आत्मोपास्तीचा फळिया पावन सत्त्यावर तेथे तो आत होऊन मुक्त उपभोगीत असतो. साधारणपणे सर्व देवतांचे फळिये फळाला पोचल्यानंतर आपल्या देवतेच्या अभ्यक्त स्वरूपावधीतील सर्व पदार्थ पाहू शकतात. पण चैतन्यफळिया हा आत होऊन मुख्योपभोग घेतो म्हणून सामर्थ्य असूनहि तो इतर काहीच पाहत नाही, त्यामुळे आपल्या देवतेचे मुक्त शक्य तितक्या पूर्णत्वाने तो भोगतो.

बहिर्यागाने मिळणाऱ्या फळाच्या कालावधिसंबंधाने स्थूल नियम असा आहे की, जितकी वर्षपर्यंत बहिर्यागाने आचरण झाले असेल त्याच्या दहापट वर्षे त्याला फळ उपभोगायला मिळते. प्रत्येक युगातील मनुष्याच्या आयुष्य-मर्यादेपर्यंत त्याला तो तो युगविशिष्ट बहिर्याग आचरावा लागतो. या नियमानुसार, आत्मोपास्तीचा बहिर्याग एक लक्ष वर्षे आचरावा लागतो. म्हणून त्याचे फळ १० लक्षवर्षपर्यंत भोगायला सापडते. आत्मोपास्ति 'आचरावी' लागते असे जे म्हटले आहे ते केवळ स्थूलार्थाने कारण, आत्मोपास्तीचा बहिर्याग संचारी असल्यामुळे आणि त्यात भेदत्वाने प्रकाशित झालेल्या संत-माची मानसिक उपासना करावी लागत असल्यामुळे त्याचे प्रत्यक्ष 'आचरण' असे काहीच नसते, म्हणून या बहिर्यागियाला सधनावस्थेत देखील सुख व भोगायला सापडते असे म्हटले आहे.

आत्मोपास्ति हा भेद बहिर्याग

बरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता इतर युगातील बहिर्यागापेक्षा कृतयुगातील आत्मोपास्तीचा बहिर्याग सर्वश्रेष्ठ होय असे दिसून येईल. कारण (१) इतर युगांचे बहिर्याग हे जीवाला 'आचरावे' लागतात म्हणून ते 'आचरणरूप' आहेत, तर आत्मोपास्ति 'संचारी' आहे. (२) इतर बहिर्याग-आचरणरूप असल्यामुळे ते साधनी व साध्या व साध्या सुखरूप आहेत, तर आत्मोपास्ति 'संचारी' असल्यामुळे ती साधनी व साध्या सुखरूप आहे. (३) प्रत्येक युगातील बहिर्यागाने उत्तम रीतीने आचरण न होता हीन प्रतीचे आचरण झाले तर त्याच युगात पुन्हा मनुष्यदेह मिळतो पण आत्मोपास्ति संचारी असल्यामुळे तिचे हीनाचरण होऊच शकत नाही. त्यामुळे फळप्राप्ति निश्चित असते. (४) इतर युगावर अधिष्ठात्री देवता पुष्कळ असल्यामुळे व त्यात उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशी प्रतवारी असल्यामुळे त्या युगातील बहिर्यागांचे आचरणभेदाने उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे फळ मिळते. पण कृतयुगातील आत्मोपास्तिने मात्र नेहमीच उत्तम फळ मिळते. कारण युगाधिष्ठात्री देवता एकच आहे. (५) इतर देवताकळिर्यांना आपल्या ब्रह्मांडस्थानाच्या प्रापंचिक मूर्तीत फळ भोगावे लागते तर आत्मोपास्तीच्या फळियाला मायेच्या निःप्रापंचिक मूर्तीत म्हणजे तिच्या व्यक्त स्वरूपात फळ भोगायला मिळते. (६) म्हणून आत्मोपास्तीच्या फळियाच्या फळाला कुधी 'देवणे' नसते, त्याला

कधी टिचबिच लागत नाही, पण इतर देवताकळियांना नारंगार टिचण्याची पाळी येते, त्यामुळे त्यांच्या फळोपभोग अनेकदा रेवळा जातो, (५) इतर देवताकळिने उरलेल्याने सुख भोगतात म्हणून त्यांच्या सुखात उणीव असते तर अधमोपास्तीचा कळिचा आंत होऊन सुखोपभोग घेतो म्हणून त्याच्या सुखात उणीव असते.

भक्ति हा अधर्म

कृतयुगात आत्मोपासित हा धर्म होय, इतर युगातील धर्मांचे आचरण कृतयुगात करणे हा अधर्म होय, उदा. त्रेतायुगातील धर्म 'भक्ति' ही जर कृतयुगात आचरली तर ती अधर्मरूप होईल, (भक्ति अधर्मु युग, १) 'अधर्म' याचा अर्थ पापकृत्य असा नव्हे, त्या त्या युगातील तो विहित धर्म नव्हे एवढ्याच त्याचा अर्थ. त्या अधर्माचरणामुळे, तो ज्या युगीचा विहित धर्म असेल त्या युगात त्या जीवाला मनुष्यदेह प्राप्त होतो, उदा. कृतयुगात जर भक्तीचे आचरण केले तर त्यामुळे या भक्ताला त्रेतायुगात मनुष्यजन्म मिळेल, (अधर्मातव खालील युगी जन्म : युग, ५) कारण, भक्ति हा त्रेता-युगीचा धर्म आहे, (त्रेता भक्ति हा धर्म : युग, ७). बरील युगात खालील युगीचा धर्म आचरला तर त्यामुळे त्या बरील युगीच्या देवता प्राप्त होत नाहीत, कारण त्या देवताप्राप्तीचा तो बहिर्यांग नसतो; आणि खालील युगीच्याहि देवता प्राप्त होत नाहीत, कारण त्या विशिष्ट युगावर वा खालील देवतांचे अधिष्ठान नसते, तेव्हा, अधर्म आचरल्याने कोणत्याहि देवतेचे फळ न मिळता खालील युगामध्ये नुसता मनुष्यदेह मिळतो, तेच त्याचे फळ, या देहात त्याला सुखसमृद्धि मिळते, म्हणजे भोगविशिष्ट देह मिळतो, एवढेच.

या नियमानुसार कृतयुगात भक्तीचे आचरण करणे हा अधर्म होय, ही अधर्मरूप भक्ति कृतयुगात कुणी आचरली तरी ती केवळ मानसिक असते, कारण, या युगातील माणसे 'आत्माराम' असल्यामुळे बाह्य भोगावर खात्री आसकि नसते, (याच कारणामुळे कृतयुगात वश्याग व तीर्थाक्षेत्रप्रतदान आचरले जाऊ शकत नाहीत), त्यांच्या मानसिक भक्तिमुळे खाना त्रेतायुगात मिळणारा भोगविशिष्ट मनुष्यदेह कोणत्या रीतीने मिळतो याचा खुळासा

देवेच करणे इष्ट होईल, कृतयुगात ३१ पिण्या साल्या (मागे पा. १०३ पहा) म्हणजे ११ व्या पिढीतील कोण्याच्या पोटी कृतयुगाच्या शेवटी त्रेतायुगातील जीव जन्म घेतात, त्यांना जन्माला कोण घालतो ? कृतयुगाधिष्ठात्री देवता की त्रेतायुगाधिष्ठात्री देवता ? कालीक युगाधिष्ठात्री देवता त्यांना जन्मावर बांधू शकत नाही, बरील युगाधिष्ठात्री देवता निराळी आहे; इतकेच नाही तर ती त्यांच्याहून उंच आहे, सेव्हा तिच्या अधिकारक्षेत्रावर कालीक देवतेला आक्रमण करे करता येईल ! हे बरे असले तरी त्रेतायुगात जन्म घेण्याचा ज्याचा लेप परबडीला आला आहे त्यांना त्रेतायुगाधिष्ठात्री देवता बरील युगाधिष्ठात्रीच्या परवानगीने व चेष्टकत्वाने जन्माला घालते, या कृत्याला आवेची (अथवा बरील देवतेची) संमति असते, इतकेच नाही तर तिचे चेष्टकत्व असते कारण, युगधर्मव्यवस्था तोड रीतीने घालून पुढे जीवोद्धरणासाठी त्यांना भूतजन्म, पुरजन्म इत्यादि क्रिया घडायला पाहिजेत असा ईश्वराचा हेतु असतो, त्या हेतुप्रमाणे मायेला हे कार्य करावे लागते, म्हणून स्थूल मानाने बरील उंच देवताच त्यांना जन्माला घालते असे म्हणण्यात येते.

त्रेतायुगाधिष्ठात्री देवता : ब्रह्मा, विष्णु व महादेव

कृतयुग संपल्यानंतर त्रेतायुग सुरू होते या युगाची कालमर्यादा १६ लक्ष वर्षे, (सोळा लक्ष त्रेत : युग, ६), त्यातील मनुष्याचे आयुष्य १० हजार वर्षे असते, (त्रेती राहा सहस्र : युग, २५), त्रेतायुगावर सत्यकैलास-वैकुंठातील ब्रह्माविष्णुमहादेव व त्यांचा परिवार यांचे अधिष्ठान आहे, (चर्मासव कैलासवैकुण्ठ प्राप्ति फळ : युग, ९), किंबहुना या तीन देवतांचे अधिष्ठान असल्यामुळेच या युगाला 'त्रेता' युग असे नाव मिळालेले आहे, कृतयुगातील माणसे बघी 'आत्माराम' तशी त्रेतायुगातील माणसे 'मनोरामे'

१. 'बरील युग सरला सवाचा ठापी कवच जन्मची : कवची जन्मची : का पा : कालीकी विगाळा नाही : साकमिळी राहाटी चाकडावी द्वा मनोधर्म जसे म्हणून (क.स.युग.१)

२. 'जेस म्हणजे तिम्ही देवतांची सत्ता म्हणौनि... देवता म्हणजे ब्रह्मा : विष्णु आन महादेव' (क.स.युग.१)

३. 'तेचीचे ते सकळही आत्माराम : वाच्या पाकडी कळियुगाचे सकळही विद्याराम देसे कमटविके : मग माषिका युगाचे ते मनोराम : शंदिाराम होऊ सरके' (वि.सं.७४)

असतात. 'भक्ति' हा वा युगातील धर्म ऊर्ध्व बहिर्यांग असून (त्रेती भक्ति हा धर्म : युग. ७) त्याच्या आचरणाने कैलासचक्राची 'प्राप्ति' होते व तेथील देवतांचे 'फल' मिळते. (युग. ९)

विश्व, अष्टभैरव व शेषशय्या

कृतयुगावर जर मायेचे अधिष्ठान तर त्याव्यालील त्रेतायुगावर विश्व-भैरवादिकांचे अधिष्ठान असण्यास पाहिजे होते; पण तसे नाही इतकेच नाही तर युगधर्मव्यवस्थेत कोणत्याहि युगावर यांचे अधिष्ठान असल्याचा निर्देश नाही. भग विश्व, अष्टभैरव व शेषशय्या या तीन स्थानातील देवतांचे बहिर्यांग कोणत्या युगात आचर्याचे ? की या देवतांचे बहिर्यांगच नाहीत ? याला उत्तर असे की, या देवतांचे बहिर्यांग आहेत, पण तिन्ही स्थानातील देवतांचा एकच बहिर्यांग आहे, त्याला 'आगम' असे नाव असून त्याचे आचरण त्रेता व द्वापर युगात करावे. त्रेतायुगातील आगमबहिर्यांगियाचे आयुष्य युगव्यस्थेनुसार १० हजार वर्षे असते. द्वापरातील अगमबहिर्यांगियाचेहि आयुष्य दहा हजार वर्षे असते.

आगम बहिर्यांग

आगम हा प्रासुल्याने अष्टभैरवांचा बहिर्यांग आहे. (हे च्यान्ही अष्ट-भैरवांचे आगम बहिर्यांग : वि. मा. १७४). कारण आगम ग्रंथ भैरवांनी निर्माण केले आहेत. (आगम ते सिद्धकृत वि. २१). मग या आगम बहिर्यांगाने विश्वेश्वरी व शेषशय्याची प्राप्ति कशी होते ? याचे कारण असे की, आगमांचे निरूपण अष्टभैरवांनी केलेले असले तरी ते विश्वेश्वरी मनोवर्माने म्हणजे शेषशय्याने व शेषशय्याच्या अधिकार्याच्या साक्षिभ्यात केलेले आहे. म्हणजे विश्वेश्वरी मनोवर्मा, भैरवांचे कर्तृत्व आणि शेषशय्याचा अधिकार्या

१. तिही देवतांची सत्ता म्हणतांनि... एवं विश्वः भैरवः शेषशय्याः का वाः सा त्रेता भारती आगम त्रिकुटिले : ते तया देवतांचे बहिर्यांग : तयांचा अभ्यास आन आचरणे वत्तममध्यमकनिष्ठमेवे त्रेती फलसूक्त होती' (ल. व. युग ८). 'आगमः से कोबीसंख्या ग्रंथः से आयुष्यः म्हणजे त्रेतीचे शपारीचे आयुष्य भावी' (वि. व. १५)

(लेखक) यानी मिळून आगमग्रंथ निर्माण केले आहेत. म्हणून त्यांच्या आचरणाने या तिन्ही स्थानातील देवतांची प्राप्ति होते अष्टभैरवांनी आगम निरूपिलेले आहेत हे खरे; पण ते त्यांच्या ब्रह्मांडरचनेची की ज्ञानविग्रहांनी हे मात्र निश्चित नाही. तसेच ते भोगभूमीत निर्माण केलेले आहेत की कर्मभूमीत हेहि निश्चित नाही. तथापि ते त्रेतायुगाच्या आरंभी अष्टभैरवांनी निरूपिलेले आहेत हे मात्र नकी.

आगमांची नावे

‘स्वच्छंद : ललित : संधान : भैरव . आदि : कादि’ (वि. २२) असे हे सहा आगम ग्रंथ आहेत. पैकी ‘स्वच्छंद’ व ‘ललित’ हे दोन आगम अष्टभैरवांपैकी कराळी व विकराळी या दोन भैरवांनी निर्माण केलेले असून त्यांची श्लोकसंख्या १०० कोटी आहे. ‘संधान’ व ‘भैरव’ हे आगम उमापति व पशुपति यांनी रचले असून त्यांची श्लोकसंख्या ९० कोटी आहे ‘आदि’ आगम सदाशिव व ब्रह्मा यांनी निर्माण केला असून त्याची श्लोकसंख्या ८० कोटी आहे. आणि ‘कादि’ आगम विष्णू व भैरव यांनी निरूपिलेला असून त्याची श्लोकसंख्या ७० कोटी आहे. एकूण ३४० कोटी श्लोकांचे (आगम ग्रंथातील श्लोकाना ‘फकिका’ असे म्हणतात) हे आगम ग्रंथ आहेत. आज कलियुगात मात्र हे सर्व आगम ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. (कलियुगी आगम न वदन्ति : वि ९५). हीन काळामुळे आणि मानवी आयुष्याच्या लोकहोषणामुळे कलियुगात यांचा अभ्यास होणे शक्य नसल्यामुळेच ते लुप्तप्राय झाले आहेत. त्यांची वपस्थिति फारशी कुणाला नाही. तथापि, आजहि आगम पूर्णपणे लुप्त

१. ‘सिद्धं श्रुणितलेया विश्वही काभे : ना कर्तुंदायीं तर भैरव आन वेष्टकत्वे आन मनोधर्म विश्वही’ (वि व. २१)

२. ‘कृतं म्हणजे केले : तर कै केले : ना त्रेताचिया आदि : म्हणजे त्रेता निगता : काई तैयूनि म्हणजे कर्मभूमिवाहेरुनि का येथ येउन नि म्हणजे कर्मभूमि येउन... ललितविग्रह की येवता हे नैणजे’ (सदर)

३. ‘स्वच्छंदललित शशकोडी...कराळी विकराळी येहि केले : संधान-भैरव श्रुंम्हु कोडी.. उमापति पशुपति येही केले ‘आदि ऐशी कोडी...सदाशिवका येही केले: कादि सत्तर कोडी...विष्णु महादेव येही केले’(वि.व. ९५)

४. ‘अभ्यासेविन कोपु जाका : यातव न वर्तती’ (वि. स्व. २५)

सालेले नाहीत. उत्तरायणी म्हणजे कर्मभूमीत अंतर्भूत होणाऱ्या हिमालयाच्या आगात वा आगम प्रयातीक 'तंत्र' प्रकरणाचा काही भाग अजून शिल्लक आहे. (उत्तरायणी तंत्रयोगे बुते वि १६). येथील बहिर्यांगिद्यांनी आभ्यास, विधान, उपासित इत्यादि अभ्यासस्य साधनांनी तो भाग उपलब्ध ठेवला आहे संपूर्णच ते मात्र आज कलियुगात हे ग्रंथ कुठेच शिल्लक नाहीत.

१४० कोटी फक्किचा संपूर्ण आगम बहिर्यांग आचरण करायला किती कठीण असेल याची कल्पनाच करावी, अर्थात कष्टपद अशा वा आगम बहिर्यांगत विश्व, भैरव व शैवशाखा या तीन बोट्यातील देवतांचे मंत्र असून त्यांच्या उत्तम अभ्यासाने व आचरणाने त्या त्या देवतेची प्राप्ति होते. या आगमातच सिद्धीचीहि प्रकरणे आहेत. त्यांच्या अभ्यासाने आगम बहिर्यांगियांच्या अंगी अनंत सिद्धि बाणतात. लाली लूली धौती-तुंबी या प्रक्रियांनी त्याला वज्रोळी साध्य होते. वज्रोळीमुळे शरीर वज्राप्रमाणे अचळ व अमेद्य होते. त्यानंतर अमरोळी प्राप्त होते. तिचे शरीर पाण्याप्रमाणे होते. तलवार पाण्यात मारल्यामुळे साधकाच्या शरीरातून आरपार निघून जाऊ शकते. अमरोळीनंतर विहित आचरणाने साधकाला सिद्धोळी म्हणजे अणिमागरि-मादि अष्टमहासिद्धी लाभतात आणि त्यानंतर त्याला दिव्योळी हस्तगत होते. दिव्योळीने त्याचे शरीर दिव्य म्हणजे तेजःपुंज बनते. (वज्रोळी : अमरोळी : सिद्धोळी : दिव्योळी ह्या चारही ओळी नावाच्या : वि मा. १७३, हे चारही अष्ट-भैरवांचे आगम बहिर्यांग : वि मा. १७४). या आगमसाधनांनी वयस्त-मनी प्राप्त होऊन तिच्यामुळे शरीराला सुरकुत्या पडत नाहीत व केस पांढरे होत नाहीत. अष्टभैरवांच्या विद्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या ह्या गोष्टी या कष्टतर आगम बहिर्यांगानेहि मिळत असल्यामुळे ह्या बहिर्यांग अंतर्योगासारख्या आहे आज कलियुगात आगमबहिर्यांगिया वज्रोळी व अमरोळी प्राप्त करून

१. 'तंत्र म्हणजे एक प्रकरण : शैव म्हणजे तेथेच काही एक' (वि. २४. १३)

२. 'अभ्यास : मंत्र : आभ्यास : विधान : उपासित : म्हणजेच काही मंत्र कार्य बुते' (सदर)

३. 'काली : लूली : धौती : तुंबी येणे वज्रोळीसी हे' (वि. मं. २२),

४. 'वज्रोळीत धारीती : हे कष्टरूप बहिर्यांग : कष्टक जाणे : हे अंतर्योगासारखी विद्या' (वि. २४. १२)

वेळ शकतो; पण सिद्धोळी व दिव्योळी मात्र कोणत्याहि सिद्ध होत नाहीत. (कलियुगी वज्रोळी : अमरोळी आति : सिद्धोळी : दिव्योळी नाही' (वि. मा. १७१)

आगमांची फळप्राप्ति

या आगम ग्रंथांचा उत्तम अभ्यास व उत्तम आचरण केल्यास विश्वेची प्राप्ति; उत्तम अभ्यास व मध्यम आचरण केल्यास भैरवाची प्राप्ति; आणि उत्तम अभ्यास व कनिष्ठ आचरण केल्यास शेषशय्याची प्राप्ति होते. कनिष्ठाभ्यास व कनिष्ठाचरण केल्याने शेषशय्याच्या परिवारातील देवतांची प्राप्ति होते. आगमांच्या उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अभ्यासानुसार व आचरणानुसार फळांचे एकूण सव्वा लक्ष नऊ प्रकार आहेत. (१ विश्व + ८ भैरव + ११ लक्ष शेषशय्या). अर्थात् या तीन षोडशातील देवतांची फळप्राप्ति होण्यासाठी ज्या देवतेचा मंत्र असेल त्याच देवतेचे अनुष्ठान केले पाहिजे. मंत्र एका देवतेचा आणि अनुष्ठान दुसऱ्या देवतेचे असे होता कामा नये. तथापि मीच देवतेचा मंत्र घेऊन ऊच देवतेचे अनुष्ठान केले तर त्याच (= त्रेता अथवा द्वापर, ज्या युगात बहिर्यांग आचरला जात असेल त्याच) युगात त्या ऊच देवतेचा म्हणजे तिने अभिमान घेतलेला मनुष्यदेह मिळतो. ऊच देवतेचा मंत्र अभ्यासून मीच देवतेचे अनुष्ठान केले तर त्याच युगात त्या मीच देवतेच्या मनुष्यदेह मिळतो. त्यातहि अनुष्ठानक्रिया पूर्ण न होता अपूर्ण राहिली तर फुटक्रियेचे फळ मिळते. बहिर्यांगाच्या सर्वसामान्य नियमानुसार आगमबहिर्यांगियाला आपल्या मनुष्यदेहाच्या आयुर्मानापेक्षा बहापट वर्षे म्हणजे १ लक्ष वर्षे आपल्या देवतेचे फळ सोसायला सौंपवते.

ग्रहा, विष्णु व महादेव यांच्या 'भक्ति' बहिर्यांग

त्रेतायुगावर ज्यांचे अधिष्ठान नाही पण ज्यांचे बहिर्यांग या युगात आचरावे सगळ्यात अज्ञा विश्व, भैरव व शेषशय्या या देवतांच्या आगम

१. 'तरी ती ठावी कैसे . उत्तम मध्यम जाणावे : हे तिन्ही स्थानीचे बहिर्यांग जाणावे' (वि. स्व. २१)

२. 'परि निश्चा मंत्र तिपचेनि अनुष्ठान करावे' (वि. वं. ११)

३. 'तयाचे आयुष्य बहिर्यांगाचेनि व्रसांनि लक्ष एक जाणावे' (वि. वं. ११)

बहिर्यांगाविषयी आतापर्यंत विवेचन केले. आता आस भेतायुगाधिष्ठाते ब्रह्माविष्णुमहादेव यांच्या बहिर्यांगाकडे लक्ष देऊ. मातापित्याची, गुरुची किंवा बडील बंधूची 'भक्ति' हा भेतायुगातील धर्म होय. अर्थात्, त्याच्या आचरणाने युगाधिष्ठात्री ब्रह्माविष्णुमहादेव या देवतांची फळप्राप्ति होते. (धर्मात्मक कैलासश्रेकुंड प्राप्ति फळ : युग. ९). कृतयुगात केवळ मानसिक भक्ति होऊ शकत होती. पण भेतायुगात सार्वत्रिकहि भक्ति करायची असते. म्हणजे, आपल्या भक्तिविषय पात्राला सुगंधी उडणे लावून उष्णोदकाने स्नान घालणे, गंधाक्षतांनी घोडशोषचारी पूजा करणे, खाजपुडे गायन, वादन व नृत्य करून त्याला रिक्तवणे वगैरेंचा अंतर्भाव भक्तीतच होतो. पण हे सर्व केवळ बाह्य आचार म्हणून नाही, तर मन पूर्वक आवडीने करायचे.

फळाचे नऊ कोटी भेद

भेतायुगात मातापित्याची भक्ति करणे ही उत्तम भक्ति, गुरुची भक्ति मध्यम व बडील बंधूची भक्ति कनिष्ठ होय. यांच्या सेवेने कोणकोणत्या देवतांची फळप्राप्ति होईल ? याचे उत्तर असे की, भक्तिपात्र जर राजस असेल तर राजस ब्रह्मयाची, तामस असेल तर तामस महादेवाची, आणि सात्त्विक असेल तर सात्त्विक विष्णूची फळप्राप्ति होईल. (सामान्यतः खेणतीहि क्रिया करतांना ज्या देवतेच्या स्वरूपसाक्षात्त्याचा प्रथम उल्लेख होईल तीच देवता त्या क्रियेचा अभिमान घेऊन त्या कर्त्या पुरत्याकडून ती क्रिया पूर्ण करवून घेते आणि तिचेच फळ त्याला प्राप्त होते). याचेच भाषणी भेद करून सांगायचे झाल्वात असे म्हणता येईल की, राजस भक्ताने, राजस मातापित्याची, राजस पदार्थांनी भक्ति केली तर राजस ब्रह्मयाचे फळ मिळेल; त्याने राजस गुरुची भक्ति केली तर ब्रह्मयाच्या जागेचे फळ मिळेल; आणि राजस बडील बंधूची भक्ति केली तर ब्रह्मयाच्या प्रधानाचे फळ मिळेल. भक्तिपात्रे जर तामस किंवा सात्त्विक असली तर बरीलप्रमाणेच महादेवाची

१. 'भक्ति म्हणजे भजनलक्षण : सर्वना वे : मादने : घोडशोषचारी गाने : वाजे . नृत्य : मादकपूर्वक देहावधि' (म.त्व.युग.९)

२. 'मातेपितेयाची वचनमः गुरुची मध्यमः बडील बंधूची कनिष्ठस' (तदर)

किंवा विष्णूची किंवा त्यांच्या परिकारातील देवतांची फळे मिळतील. अशा रीतीने या युगावरील ९ कोटी अधिष्ठात्री देवतांच्या फळांची व्यवस्था आहे. हे सर्व भेद पात्राच्या राजसत्तामसादि गुणावरून व भेदकनिष्ठतेवरून असे होतात तसेच ते बहिर्यागियाच्या व पूजाद्रव्यांच्या राजसत्तामसादि गुणावरून व भेदकनिष्ठतेवरूनहि होतात.

कृतयुगात अधर्म म्हणून समजलेल्या भक्तीचे (युग. ३) जर तेथे कुणी आचरण केले तर त्यांनाहि खालील म्हणजे त्रेतायुगात या नऊ कोटी प्रकारांपैकी एका देवतेचा (तिने अभिमान घेतलेला) मनुष्यदेह मिळेल. याच नियमानुसार द्वापरयुगातील धर्म 'याग' जर त्रेतायुगात आचरला तर त्यामुळेहि द्वापरयुगातील एकूण १३ कोटी देवतांपैकी एकीचा मनुष्यदेह प्राप्त होईल.

पात्रपरत्वे विशेष प्राप्ति

ज्यांची भक्ति करायची ती पात्रे जर सामान्य जीव असली तर त्यांच्या भक्तिमुळे वर वर्णन केलेली फळे प्राप्त होतात. अर्थात्, भक्ति या धर्माचेच काय ते फळ त्यांच्या भक्तीमुळे मिळते, पण ते पात्र जर सामान्य जीवाहून अधिक योग्यतेचे असेल तर त्या योग्यतेनुसार भक्ताला आणखीहि विशेष प्राप्ति होते. उदा: भक्तिपात्र जर विद्यावंत असेल तर त्याची भक्ति करणाराला 'भक्ति' या धर्माचे (त्रेतायुगाधिष्ठात्री ९ कोटी देवतांपैकी एक) फळ तर मिळेलच पण शिवाय त्या विद्येचा, म्हणजे भक्तिपात्र ज्या देवतेचे विद्यावंत असेल तिच्या विद्येचा अधिकारहि प्राप्त होईल. ते पात्र जर ज्ञानविग्रह असेल

१. 'यातभितराची भक्ति केल्या ब्रह्मत्वे फळ होय: तैसेच गुरूची भक्ति केल्या त्याचे स्त्रीचे फळ होय' ज्ञान बळील बंधूची केल्या त्याच्या प्रधानाचे फळ होय: धर्म सत्तम मध्वम भेद ते ऐसे जाणावे' (ल. बं. युग २)

२. 'यात तीन कोटी भेदी: सर्व रजभेदी: तैत्तिरीय तमभेदी: तैत्तिरीय सत्त्व-भेदी: तैत्तिरीय उत्तम मध्वम कनिष्ठ पात्राच्या ठायी क्रियाहीनत्वे भेद जाणावे: म्हणौनि नव कोटी भेद धर्माचे म्हणितले' (सरर)

३. 'नव कोटी भेद धर्माचे तैत्तिरीय अधर्माचे' (ल. स्व. युग १).

४. 'दुसरे: तैत्तिरीय अधर्माचे म्हणजे त्रेतायुगी याग केलेचा ब्रह्मादिकांची मनुष्ये द्वापरी होती. तेव्हातीस कोटी भेद होत असतो ऐसे सांगितले' (ल. बं. युग. २)

तर त्याच्या मनुष्यत्वामुळे भक्ताला भुगाभिष्टात्री देवतांपैकी एकीचे फळ मिळेल; विद्यापात्रत्वामुळे विद्येचा अधिकार मिळेल; आणि देवतास्वरूपपात्रत्वामुळे (विप्रहत्वामुळे) त्याला स्थिति = देवतेचा आनंद प्राप्त होईल. पण तेच पात्र जर अज्ञानविग्रह असेल तर फळ व स्थिति यांचीच प्राप्ति होईल. त्यामुळे विद्येचा अधिकार नियणार नाही.

भक्ति कोठपर्यंत ?

महिर्यागियाने जी भक्ति करायची ती कोठपर्यंत ? तर महिर्यागियाच्या देहावसानापर्यंत. भक्तिपात्र त्यापूर्वीच दिवंगत झाले तरी महिर्यागियाने त्याची भक्ति मात्र चालूच ठेवायची. पात्राच्या मृत्यूनंतर स्थाने ही भक्ति ध्यान घडून करायची एवढेच. भक्तिपात्र किंवंत असताना त्याच्या भक्ति-- साठी ध्यानाची आवश्यकता असतेच. कारण, भक्ताला उपास्य पात्राचे महत्त्व हृदयात उमटवून त्याचे ध्यान करावे लागतेच. त्याच ध्यानाने भक्ति- पात्राच्या मृत्यूनंतर देखील त्याची भक्ति करायची. इतकेच नव्हे तर ते पात्र काही काळ भक्तापासून दूर गेलेले असले किंवा भक्त त्याच्यापासून दूर गेलेला असला तर त्या वियोगातहि अशाच ध्यानपूर्वक भक्ति करायची असते उदा : राम ज्या ज्या वेळी दूर जात असे त्या त्या वेळी लक्ष्मण त्याची ध्यानपूर्वक भक्ति करीतच असे. पात्र सन्निध असताना भक्ताला गंधधूपादि शोडशोप- चारांनी उपास्य व्यक्तीची भक्ति घडते आणि ध्यानहि घडते, पण पात्राच्या वियोगात त्याला ध्यानच घडते. तथापि, या ध्यानातहि आपल्या उपास्याची

१. ' मनुदेवा जीवा महिर्यागियाचा ठाड फळाधि : विद्याधंताचा ठाड फळ होडनि अधिकारहि भासि विद्येचा .. एके पात्रे देवता : ज्ञानविग्रह : तथाचा ठाड तीन पादुख : एक मनुष्यदेहाचे : दुसरे विद्येचे : तिसरे स्वरूपाचे : तरि मनुष्य- देहाचे ते कळाली पुरले : ज्ञान विद्येचे तेणे विद्याधिकार जाळा : ज्ञान स्वरूपपादुख तेणे स्थिति होत असति ' (क. वं. पुग २)

२. ' ध्यान म्हणजे तपाचे ध्यानुचि असे ' गुण अंतरी भरे ते ध्यान ' (वि. स्व. ७२) ; ' भक्ति ते ध्यानरूप : कियाही करीता अर्माचे शमाचे विसरेना ' (क. स्व. पुग. २)

३. ' पात्र असता भक्ति ज्ञान ध्यान दोन्ही घडती : ज्ञान पक्ष पात्रविद्येती जर ध्यान घडे तर तेणे फळनिभक्ति होय ' (वि. वं. ७२)

योगशोपचारानी मानसिक पूजा त्याला करावीच लागते. सारांश, कृतयुगामधे
अधर्मरूप भक्तिब्रह्मिण्या जसा केवळ मानसिक ध्यानाने आचरला जातो
तसा तो त्रेतायुगमहि आचरला जातोच. भ्यानाला असलेले हे प्रधान्य
रुप्यात घेऊनच या भक्तिब्रह्मिण्याला 'ध्यान' असे दुसरे नाव देण्यात
आलेले आहे. (वि. ७३)

लक्ष्मणाने केलेली रामाची भक्ति

मेतायुगातील मन्त्रीचे उत्कृष्टपणे आचरण करणारा लक्ष्मण हा आदर्श (बहिर्यागिया) मन्त्र होता, त्याने केलेली रामाची भक्ति म्हणजे मन्त्रीची पराकाष्ठा होय, (भक्ति जैसी रामाची : लक्ष्मणे केली : वि. ७६), त्यासाठी त्याला वनवासाची १४ वर्षे उपवासात काढावी लागली, कारण, रामाची आज्ञा तात्कावाचून आपण फलाहार करायचा नाही असा लक्ष्मणाचा निश्चय होता, पण अष्टभैरवातील विष्णुनामक सख्यगुणप्रधान देवतेचा अज्ञानविग्रह अश्लेष्या रामाकडे (राम शुद्ध सत्त्वाचा अवतार : वि. ७७) लक्ष्मणाच्या भोजनाची किंवा फराळाची कधी चौकशीच केली नाही, लक्ष्मणानेहि आपण-हून त्याला भोजनाची परवानगी मागितली नाही, म्हणून त्याला दीर्घकाल-पर्यंत उपाशी राहावे लागले, सारांश, सोळा लक्ष मेतायुगात लक्ष्मणासारखी भक्ति कुणीच केली नाही, म्हणूनच तो मेतायुगातील आदर्श बहिर्यागिया होता असे म्हटले आहे.

या इदिर्यागाये फल कसे मिळते ?

अशा या बहिर्वागाच्या साधनाने देवताफळाचा लेप लागतो. आणि तो परवडीला येऊन भोगार्ह झाला म्हणजे त्या देवतेची फळप्राप्ति होते जीबाला देवताफळ मिळते म्हणजे जीब त्या देवतेच्या ब्रह्मावस्थ मूर्तित न्यायतो. (अर्थात, त्यावेळी ते देवताफळ रिक्तमे अवस्थेत नसते). म्हणजे, देवता

१. 'ध्यानी बौद्धशेषकारी मानसिक पूजा होआवीचि लगे' (वि.बं.७३)
२. 'भग वरीके युगी बौद्धशेषकारी मानसिक पूजा करी' (वि.२४.७२)
३. 'अणुणैचि अष्टभैरवानुक्त जो विष्णु तयाचाचि राम हा अवतार' (वि.६.७७)
४. 'तीये युगी स्वभाव अद्विती : परि कश्मल स्वभाव रहित : ..... सोळा लक्षण

‘ऐसी कवणासीहि बढकी नाही.’ (वि. सं. ७६).

त्याला आपल्या ब्रह्मांडस्थ मूर्तीत व्याप्त करून घेते. त्या मूर्तीत फळियाचे व्याप घेतला म्हणजे त्या देवतेची कृत्ये ती आपलीच आहेत; आपणच ती कृत्ये करीत आहोत असे त्याला वाटू लागते. त्याला तेथे जे सुख होते ते त्या देवतेच्या पारंपरिक मूर्तीच्या म्हणजे ब्रह्मांडस्थेच्या संबंधामुळे. देवतेच्या अभ्यस्त स्वरूपातील पंचप्रकारापेक्षा तिच्या ब्रह्मांडस्थेच्या ठिकाणी हे पंचप्रकार कमी प्रमाणात असतात; आणि त्यातूनहि ती ब्रह्मांडस्था आपल्या फळियाला भगदी थोडे सुख देते. यालाच हाटवेचाचा न्याय असे म्हणतात.

ब्रह्मांडस्थेला आपल्या मूर्तीतील आपले स्वरूप दिसते, पण ते फळि-याला दिसत नाही. आपल्या खालील देवतांच्या ब्रह्मांडस्था, आपल्या व आपल्या खालील देवतांच्या पिंडस्था, त्यांचे विग्रह वगैरे जशी ब्रह्मांडस्था देवता पाहू शकते तसा तिच्यात व्याप्त झालेला तिचा फळिया पाहू शकत नाही. त्याला फक्त आपल्या देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेचे पारंपरिक सुख, स्वतःचे मळाधार ज्ञान, आपल्या खालील देवताफळियांचे आपल्या देवतेच्या मळा-धार ज्ञान व इतर सामान्य जीवांचेहि मळाधार दर्शन इतकेच देखणे असते. याशिवाय, ती ब्रह्मांडस्था त्याला अधिक काहीच देत नाही. सारांश, ब्रह्मा-ंडस्था आपल्या फळियाला आपल्या स्वरूपाचे सुख म्हणजे स्वतः ती जे ज्ञान-सुखसामर्थ्य अनुभवते ते भुकीच देत नाही. इतकेच नाही तर आपल्या ब्रह्मा-ंडस्था मूर्तीतील देवतास्वरूपाचे दर्शनहि त्याला ती पडू देत नाही. फळि-याला ती जे काय देते ते पंचकल्याणे देते.

याग हा त्रेतायुगातील अधर्म

हा त्रेतायुगातील धर्म जो याग तो त्रेतायुगात अधर्म मानलेला आहे. (याग अधर्मु युग. ८). अर्थात् हा पारंपरिक अधर्म नाही. त्रेतायुगा-भिषाळाची देवतांचा तो धर्म नसल्यामुळे त्यांची फळे त्रेतायुगात होऊ शकत

१. 'मूर्तिचे ज्ञानसुख संपादी - स्वरूपाचे न संपादी - तरी मूर्तीचे ज्ञानसुख ते कैस : ना ब्रह्मांडस्था हाटवेचाचेनि म्याचे वेजनि आली असे ते' (क.व.युग.१)

२. 'तरी स्वरूपाचे ज्ञान कैस : ना ब्रह्मांडस्थेने आपणाते देखिले : ज्ञान आपणा-खाकुती ब्रह्मांडस्थाची स्वरूपे देखिली : तथाच विग्रह पिंडस्थाची देखिली : हे ज्ञान फळियासी नाही : का जे : फळियासी स्वरूपे देखणे नाही..... तथाच सुखही आपण अनुभवित जसे ते फळियासी नाही' (क.व.युग.२)

नाहीत. म्हणूनच त्याला अधर्म म्हणायचे. अर्थात्, हा अधर्म त्रेतायुगात आचरला गेला तर त्यामुळे खालील युगात 'म्हणजे द्वापरात मनुष्यजन्म मिळतो. (अधर्मातच खालिली' युगी जन्म : युग, १०)

द्वापर युग

त्रेतायुग संपल्यानंतर 'द्वापर' युगाला सुरवात होते. 'द्वाभ्यां सत्यत्रेता-युगाभ्यां पर' म्हणजे सत्य व त्रेता या दोन युगांच्या नंतरचे म्हणून हे 'द्वापर' युग. बरीच दोन्ही युगापेक्षा या युगाचा कालावधि तोकडा आहे. तो फक्त ८ लक्ष वर्षांचा असून (आठ लक्ष द्वापरः युग, ११) त्यातील मनुष्याच्या आयुष्याची मर्यादा एक हजार वर्षे असते. (द्वापरी सहस्रः युग, १६). कृतयुगातील लोक जसे 'आत्माराम,' त्रेतायुगातील जसे 'मनोराम,' तसे या द्वापरयुगातील लोक 'इंद्रियाराम' असतात, या युगात श्रीकृष्ण चक्रवर्ती हे सर्वात सुंदर पुरुष होते म्हणून श्रीचक्रधरस्वामींनी उल्लेख केलेला आहे. (द्वापरी श्रीकृष्णचक्रवर्ती बरवे : वि. १०१) स्वर्गातील इंद्रचंद्रादि ३३ कोटी देवता या युगावरील अधिष्ठात्री देवता होत.

याग हा धर्म

द्वापरयुगातील धर्म ऊर्क बहिर्यांग 'याग' हा होय. (द्वापरी याग हा धर्म : युग, १२). अर्थात्, या युगाधिष्ठात्री देवताप्रीत्यर्थ त्यांना आवश्यकपारी हविर्ब्रह्मे मंत्रपूर्वक अर्पित होमून यज्ञक्रिया करणे हे त्यांच्या फलशक्तीचे साधन होय. यज्ञक्रियेत मंत्राना प्राधान्य आहे म्हणून या 'याग' युगाधर्माला 'मंत्र' असेहि म्हणतात. (वि. ७३).

१. 'द्वापर म्हणजे कृतियुगा नान त्रेता आरुते : दोहीली अपर म्हणौन द्वापर' (क.स्थ.युग, ३)

२. 'तेयीचे ते सकळहि आत्माराम : याच्या पाळटी कळियुगीचे सकळहि विषयाराम ऐसे कमंडविके : अन साधिका युगीचे ते मनोराम : इंद्रियाराम : होऊ सरळे' (वि.स्थ.७४) 'द्वापर इंद्रियारामा' (श्री.सि.प्र.पा.२८)

३. 'याग म्हणजेति देवतावहेतो हुक्मे अमिमुली जो प्रत्यक्षयाग' (क.स्थ.युग, ३).

४. 'मंत्र म्हणजे याग : तेथ मंत्र प्रभान' (वि.स्थ.७६)

या युगाधमनि युगाधिष्ठात्री अनेक देवता एकाच वेळी प्रसन्न होण्याचा संभव असतो. उदा : कृतयुगात युगाधिष्ठात्री माया ही एकच देवता असते म्हणून त्या युगातील आचोपासित बहिर्यांगाने दुसरी कोणतीहि देवता संतुष्ट होण्याची शक्यता असते. पण मेतायुगावर अनेक देवतांचे अधिष्ठान असल्यामुळे बहिर्यांगियाच्या भक्तीतील घोड्या द्रव्यांनी एका वेळी अनेक देवता प्रसन्न होऊ शकनात. तसेच द्वापरयुगातील बहिर्यांगिया एखाद्या विशिष्ट देवतेप्रीत्यर्थ यज्ञ करू लागला म्हणजे अनेक हविर्द्रव्यांचा तो यज्ञकुंडात होम करीत असतो. त्यामुळे स्वर्गातील पुष्कळ देवता एकाच वेळी सुप्रसन्न होण्याचा संभव उद्भवतो. असे साह्यास त्या यज्ञकर्त्या बहिर्यांगियाला कोणती देवता फळ देईल ? याचा उत्तर असे की, अनेक देवतांनी त्या पुरुषाला फळ देण्याची पाळीच येत नाही. कारण, त्याने यज्ञकर्ता प्रारंभ केल्याबरोबर त्याचे मनोगत ओळखून ज्या देवतेच्या फळाचा त्याची क्रिया पुरणार असेल ती देवता त्याचा अभिमान घेते आणि त्याच्याकडून तीच क्रिया पूर्ण करून घेते. इतकेच नाही तर, इतर कोणतीहि उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ क्रिया त्याजकडून ही होऊ देत नाही. यज्ञाच्या आरंभी त्याचा जो मनोवर्म असेल तो ही देवता कधी पाळू देत नाही. अर्थात्, त्याची क्रिया पूर्ण झाल्यावर त्याला त्याच देवतेच्या फळाचा लेप लागतो व तोच लेप कर्मपरवर्तीने भोगाई झाला म्हणजे त्याचे फळ त्याला उपभोगावयास सापडते.

तीर्थक्षेत्रव्रतदान हा अधर्म

याग हा द्वापरयुगीचा धर्म आणि तीर्थक्षेत्रव्रतदान हा अधर्म होय. (तीर्थ : क्षेत्र : व्रत : दान : अधर्मु युग. ११). कृतयुगातील भक्तीप्रमाणे किंवा त्रेतायुगातील यागप्रमाणे द्वापरातील तीर्थक्षेत्रव्रतदान हाहि पापलप अधर्म नव्हे. पण काशील कलियुगात धर्मरूप असलेल्या वा क्रिया कालव्यतिक्रमाने द्वापरात घडल्या किंवा केल्या म्हणून त्यांना अधर्म म्हणायचे एवढेच. अर्थात क्रिया द्वापरात केल्या तर त्यामुळे द्वापरयुगाधिष्ठात्री देवतांची

१. 'आयिका धर्माचा संचार देवता हो नेदी : तो कैता ? वा क्रिया मारे-
भीवि जियेचिया फळास क्रिया पुरे तितक्याचा अभिमान वे : आन ते क्रिया सांबोनि
आमिक क्रिया उत्तम मयम कनीयस मेदे आचरो मादरीची तर वळवच होईल... ..
'म्हणोनि करो नेदी म्हणजे मनोवर्म पाळो नेदी' (क.व.युग. १)

तर फळे मिळत नाहीतच (कारण तो त्यांचा युगधर्म नसतो) पण कलियुगा-
धिष्ठात्री देवतांचीहि फळे मिळत नाहीत. कारण, या खालील देवतांचे
अधिष्ठान बरीस युगावर नसते. म्हणून बरीस युगात खालील देवता
आपल्या प्रीत्यर्थ बहिर्यागियाचे केलेल्या क्रियांची फळे देण्याला असमर्थ
नसतात. आपल्याच युगात त्यांना ती फळे देता येतात. या नियमानुसार,
द्वापरात जर कलियुगातील धर्मरूप बहिर्याग आचरला गेला तर त्यामुळे
बहिर्यागियाला कलियुगात मनुष्यजन्म मिळतो.

यज्ञातील धर्मरूप सानी हिंसा व तिचे फळ

यज्ञाचा हा द्वापरातील धर्म आचरताना याज्ञिक ला अनेक प्रकारची
हिंसा करावी लागते. किंबहुना यज्ञबहिर्याग व-साच प्रमाणात हिंसासंमिश्र
असतो. यज्ञात केलेल्या या धर्मरूप हिंसेचे फळ फलियाला भोगायला मिळ-
तेच. एरवी, मनुष्यहिंसा केली तर जीवाला त्या मनुष्याचे जे आयुष्य असेल
त्याच्या वहापट काळ परमाणूच्या भूतसंदीप्त हिंसेच्या ११ वरकातील जवळपास
हुःका भोगाचे लागते. पण यज्ञातील धर्मरूप मनुष्यहिंसेमुळे ते जवळपास
हुःका बहिर्यागियाला भोगाचे लागत नाही. कारण, त्याने केलेली हिंसा ही
अपविहार्यपणे, इतकेच नव्हे तर त्याच्या धर्मक्रियेचे एक अंग म्हणून केलेली
असते. त्याची ती क्रिया पापपुण्यमिश्रित असते. उदा. गरमेष्ट करायचा
असल्यास एकादा बगीस लक्ष्मी पुरुष यज्ञात होमवा लागतो. तसा तो
होमल्यास बहिर्यागियाकडून जी मनुष्यहिंसा होते ती विहित हिंसा असते.
इतकेच नव्हे तर या धर्मरूप हिंसेमुळेच त्याची आराध्य देवता त्याला प्रसन्न
होऊन फळ देते. अशा हिंसेला 'सानी' हिंसा म्हणतात. तिच्यामुळे मनुष्य-
हूननाचे जडत्वफळ ओढावे लागत नाही, इतर प्रकारची बोडीकार सामान्य
हुःके भोगाची लागतना, आणि ती देखील यज्ञातील धर्म्य कर्मांचा फलोपभोग

१. 'तीर्थक्षेत्र अधर्मं म्हणजे हीम देवतेचा धर्मः उत्तम काळी चवका
तो अधर्म जाळाः फळे अंतरलीः खालील युगी जन्म म्हणजे तेजे अधर्म
खालील युगीचे मनुष्यदेहे काजेः का जे असत क्रिया तर मोहे पर काळ-
प्यक्षिरिके वडळीः केडी क्रिया वावा न न वचे म्हणोति' (ल. ख. युग. १)

२. ' धर्म करिता जे हिंसा निकमलीः सानीचेचा कळीच मिळसोनः
याडीः केदुः कासहृद' (ल. ख. युग. १)

घेत असतांनाच, म्हणजे देवताफळाचे जर तो जीव स्वर्गात देवताफळी सुख भोगत असेल तर तेथेच दैत्यांचा हल्ला येऊन त्यामुळे त्याच फळात त्याला दुःख भोगावे लागते. देवतांना पानफुले वाहिल्याने चांगले फळ होते; मान पानफुले तोडल्यानेहि एक प्रकारची हिंसा होते. तिलाहि 'सानी' हिंसा असे म्हणतात. असा सान्या हिंसेचे दुःख मुल्य सुखफळाबरोबरच भोगावे लागते.

अधिकाराचे जडत्व

पण समजा नरमेघात सामान्य वर्तीस लक्षणी माणसाऐवजी एकाद्वय विद्यावंत किंवा ज्ञानविप्रह होयला गेला तर ? तर तो विद्यावंत किंवा ज्ञान-विप्रह वर्तीस लक्षणी मनुष्य असल्यामुळे बहिर्यांगियाला देवतेचे फळ प्राप्त होईल. म्हणजे त्याचे मनुष्यत्व फळातल पुरेल. पण त्याच्या विद्यावंत-त्वामुळे किंवा ज्ञानयुक्तत्वामुळे जी सुपात्रत्वाची अधिक हिंसा घडली तिचे जडत्व निराळे भोगावे लागणार, म्हणजे नरमेघाच्या सुखफळाबरोबर दुःख-रूपाने भोगावे न लागता इतरत्र भोगावे लागणारे. होमलेस्या पुण्याच्या विद्येचे किंवा ज्ञानाचे पात्रत्व फळाबाहेर पडते. कारण, देवताफळासाठी अवश्य असलेल्या धर्मरूप नरमेघासाठी त्याची आवश्यकता नव्हती. या अधिक सुपात्रत्वामुळे भोगाव्या लागणाऱ्या जडत्वाला 'अधिकाराचे जडत्व' असे म्हणतात. त्या विद्याभिमानीनीचे आपली जडत्व जर त्या बहिर्यांगियाचे ओढलेले असेल तर त्यात, या धर्मातील अधिकाराच्या जडत्वाचा दुःखभोग भोगावा लागतो. म्हणजे, त्यामुळे पूर्वीच्या जडत्वातच दुःख अधिक तीव्र प्रमाणात व अधिक काळपर्यंत भोगावे लागते.

दुःखमिश्र सुखफळ कसे भोगवतात

सामान्यतः सगळ्याच किंवा उभयरूप म्हणजे संतासंतमिश्र असतात. पण यशकिया ही विशेष संतासंतमिश्र असते, तिच्यात असंतरूपता विशेष

१. 'तर सानी म्हणजे मनुष्यदेहाखालीही दुर्वासर्वादी पान फुलादि' (क. वं. युग. १)

२. 'पात्रत्वाचा भोग तो घेऊन निफजे : तो कैसा : ना : विद्यावंताचे विद्येचे पात्रत्व ज्ञान ज्ञानविप्रहचे पात्रत्व ते फळाबाहेरी पडले' (क. वं. युग. १)

३. 'मान हे पागातील विद्यापात्रत्व तेजे जडत्वा बोर दुःख होय ज्ञान इतर : काळ : पंचे जानिक जडत्व जोडले तयात देवता भोगवील' (क. वं. युग.).

असते. अशा क्रियेचे फळ देतांना असंतर्पणाच्या नियमानुसार देवता आधी असंत व मागाहून संत फळ भोगवणारे. ज्या मनुष्यदेहात ही यशक्रिया झाली असेल तो मनुष्यदेहाचा लेप पूर्णपणे भोगला जाऊन मग कर्मपरवडो—नुसार फळाचा लेप जेव्हा प्रारब्ध होईल तेव्हा कुठे फळ मिळणार आणि तेहि त्यावेळी ते देवताफळ रिकामे असेल तर. नाही तर ते फळ प्रतिबंधले जाऊन फळिया टिंचेल, आणि मग जेव्हा जेव्हा प्रत्यक्ष फळ भोगण्याची पाळी येईल तेव्हाहि आधी दुःखफळच भोगावे लागेल. शारांश, देवताप्रीत्यर्थ अत्यंत कष्टकर क्रिया करूनहि फलोपभोगात मात्र अनेक अश्वत्थी असतात.

कलियुग

त्रापरयुगानंतर कलियुग सुरू होते. कलियुगाचा कालावधि चार लक्ष (च्यारि लक्ष कलियुग : युग. १६) वर्षांचा असून त्यातील मनुष्याचे आयुष्य शंबर वर्षांचे असते. (कलियुगी शत : युग. २७) जे आकळणारे ते कलियुगी, असे हे नाव पडलेले आहे. उदा : या युगात मनुष्याचे आयुष्य आकळले जाऊन ते केवळ १०० वर्षांचे राहिले. कलियुगाच्या शेवटीशेवटी तर मनुष्याला कुमिदुल्य आयुष्य राहिल. कृतत्रेतादि युगातील माणसाची देहाकृति अतिशय भव्य असे, पण कलियुगात तीहि आकळली जाऊन मनुष्य आकृतीने फार लहान बनला आणि शेवटीशेवटी आकृतीने तो कुमिदुल्य होईल. या युगात मनुष्याचे सर्व आकळले गेल्याने त्याच्या ठिकाणी 'अंतर्लाठ' म्हणजे धार्मिक क्रिया करण्याची अंतःकरणात इच्छा राहणार नाही; त्याविषयी तो पूर्णपणे अदक्ष आणि उदासीन राहिल. इतकेच नव्हे तर या युगाच्या शेवटी तीर्क्षेत्रव्रतदानाचा धर्महि आकळला जाऊन तो हळूहळू लुप्त होईल, अशा रीतीने सर्वांना आकळणारे असे हे युग असल्यामुळे त्याला 'कलियुग' असे म्हणतात.

१. 'आधी वसंत पाही संत संपादी' (क.स्थ.युग. १)

२. 'संपूर्ण क्रिया निपजली पर फळ न व्हावीया इतुकी कारणे : लेप प्रारब्ध : समावेश नाही का कष्टणी आढ रिने' (क.स्थ.युग. २)

३. 'कळि म्हणजे जाकळी : शता आयुष्याचे कुमिदुल्य पतुळे आकळिले : सखासे धर्माचे कोपिते' (क.स्थ.युग. ४)

कलियुगाच्या शेवटी

कलियुग सर्वांना आकळणारे कसे आहे ते धीनक्षत्रस्वामींनी मरदाह-सेना निरुपिष्टत्या कलिधर्मावहन लक्ष्यात येते, 'कलियुगाचा अंती शिवालये विष्णुएवढे लोपती : बैराळ क्षेत्रपालाचिचा स्थापना होती : कम्हणी धर्माधर्म लोपती : कम्हणी धर्माधर्म न वर्तेति : कर्मावर्ण लोपति : सुविद्या न वर्तेति : सत्यविद्या न स्फुरति : कुविद्या स्फुरति' अथर्मशील राजे होती : वापरता प्रजा होती : हाडीचा बसतील : पालिवेण बसतील - ऐसी एकी वासना . बारा-गावाचेनि मज्जे गाव वसैल : रावाचिचा राभिया कोदेमते पडतील : एकसिचि सेते होतील : कुडाची उदये होतील : आजुळि सोनवा येवा का : मग बुळिभरि उदका सुआ का : आजुळी सोनवा येवा का : मग चामुभरि अवा सुआ का : येवा का : वर ते आभे ना : एकमेकांचेचा वास शरेंवतील : बापू पूता पाळि-मोरा ठाकल तापी नर्मदा आदिकहनि महानदी आटतील : तेचे बीहरे कीजेतील : जंगुष्टप्रमाण मनुष्ये होती : दोषदोषे होतील : तीचे जमतील : तीयेचि वर्तेति : कीमीतुल्य : मग बास बरिले अनावृष्टि - धवर्षये जाइल' (लीळाचरित्र, उक्त, ३०९; मागे पा. १८० पहा), यावरून कलियुगात सर्वे गोष्टी कशा आकळल्या जाणार आहेत याची कल्पना येईल.

कलियुगातील लोक 'विषयाराम'

कलियुगातील लोक जसे 'आत्माराम', त्रेतायुगातील जसे 'मनोराम' द्वापरयुगातील जसे 'इंद्रियाराम', तसे कलियुगातील लोक 'विषयाराम' म्हणजे इंद्रियांच्या विषयसुखात रममाण होणारे आहेत. 'कलियुगी तस्करस्व पुंश्चलस्व हा धर्म स्वस्पी न वर्ते ऐसा विरळा' (वि. ९८). शिवाच्याहि बाबतीत सौम्य स्थिति, सामान्यतः शिवाच्या ठिकाणी 'कलियुगी पतिव्रता हा धर्म न वर्ते' (आ. भा. १९८). काही श्रिया पवित्र राहनात; नाही असे नाही. पण त्या तशा राहण्याचे कारण 'अवकाश नाही : प्रार्थिता नव नाही' (आ. भा. १९८). बरे, विषयी असून या युगातील लोकांना उचित विषयोपभोग कसा प्यावा हे कळते तरी का? मुळीच नाही, 'कलियुगी विस्वो आति । परि विषया नाही' (वि. ९७). कलियुगात योग्य बडबडताना पदार्थ विपुल आहेत पण त्यांचे

योग्य तन्हेने उपभोग घेणारा पुरुष नाही. बहुतेकांना कोणता पदार्थ, कोणत्या काळी, कुणाबरोबर आणि कसा उपभोगावा याचे यथार्थ ज्ञान नाही. आणि ज्यांना ज्ञान आहे त्यांना उपभोगाचे धैर्य नाही. कलियुगातील राजे महाराजे यांना तरी विषयभोग उत्तम रीतीने घेता येत असेल म्हणावे तर तेहि नाही. समकळ्यांना उपभोग इंद्रियांचा संकोच फेडण्यापुरताच असतो, (हे धर्म मंडळीक आदिकरौनि सकळहि निरोधु परिहारिये की गा : वि. ९७).

या विषयरमणत्वामुळे तसेच अभ्यासादि सर्व गोष्टींच्या आकळण्यामुळे विश्व, भैरव व शेषशय्या यांच्या धोव्यातील देवतांची फळे प्राप्त करून देणारे 'आद्यम' बहिर्यांग कलियुगात जवळजवळ नाहीतच (वि. ९५). त्यांच्या संन्यासक प्रकरणाचा एक छोटासा भाग उत्तरपंथी आहे एवढेच काय ते. (वि. ९६). युगाच्या क्षीनत्वामुळे सर्वसाधारणपणे लोकाना या युगात सुविद्या न स्फुरता कुविद्या तेवज्या स्फुरतात, (कलियुगी सुविद्या न स्फुरेति : कुविद्या स्फुरेति : वि. मा. १११)

कलियुगी जन्ममात्रे चौकडीचे नरक

कलियुगाच्या हीमण्यामुळे या युगात जन्म झाल्याबरोबर मनुष्याला 'चौकडीचे नरक' भाक्षेपतात, (वा क्रियेचे लेप मात्र लागत नाहीत). ३९ लक्ष कृत + १६ लक्ष भेता + ८ लक्ष द्वापर + ४ लक्ष कलियुग मिळून ६० लक्ष वर्षांची एक चौकडी होते. अर्थात्, ६० लक्ष वर्षे भोगाचे सामान्य नरक यांना चौकडीचे नरक असे म्हणतात. (कलियुगी जन्ममात्रे चौकडीपर्यंत नरक : वि. ९९) 'का जे युगा नावेवि कळि जेथिचा बाराही सळी : चौकडी पाह लगे तेव्हाळी : जन्ममात्रे' (स व ३८६). केवळ 'चौकडी' या शब्दानेहि चौकडीच्या नरकाचा उल्लेख केला जातो, (वि. १००). 'जन्म'

१. 'विष्णो असे म्हणजे भोग्य पदार्थ जागि परि भोक्ता विषया नाही : ते का' नर पदार्थ जिये काळी जेणेसी जैसा भोगावा ते ज्ञासचि नाही : धैर्य नाही : जाणवेयाहि : हे काळ का जंतु : ... ..' (वि. स्थ. ९७)

२. 'गिरोधपरिहारिये म्हणजे इंद्रियाचासनेचा संकोच फेडिली हुतुलेचि' (वि. स्थ. ९७)

३. 'जे क्रिये लेप नाही' (वि. स्थ. १००).

४. 'चौकडीपर्यंत म्हणजे चान्ही युगे नरक भोगी' (वि. स्थ. ९९)

म्हणजे गर्भात सात महिन्यांचा संपूर्ण पिंड तयार होऊन तेथे सर्व देवतांची अभिष्टाने आली पिंडस्था आल्या म्हणजे जन्म झाला असे समजायचे सर्वात, गर्भात सात महिन्यांनंतर पिंड पूर्ण होताक्षणीच चौकडीचे नरक लागू होतात. जन्म झाल्यानंतर मनुष्य बराच काळ जिवंत असला पाहिजे असे नाही, सात महिने पूर्ण झाल्यावर तो गर्भातच मेला तरी त्याला चौकडीचे नरक सुकत नाहीत. हे नरक आक्षेपवासाठी मनुष्यजीव गर्भावाढेर आलाच पाहिजे असे नाही, कारण, जन्म म्हणजे परिपूर्ण पिंडाकृति तयार होणे. ही सात महिन्यात तयार होते, कलियुगात एका जिवाला असे अनेक जन्म मिळाले तरी चौकडी मात्र एकच वेळ आक्षेपते. म्हणजे असे की, कलियुगात पहिल्यांदा जन्म झाल्यामुळे चौकडीचे नरक होतात. त्यानंतर मृत्यु येऊन त्या मनुष्यजीवाला पुन्हा मनुष्यजन्म मिळाला तर नवीन चौकडी आक्षेपते असे नाही, पुढे मग कितीही जन्म मिळाले तरी चौकडी मात्र एकदाच आक्षेपलेली असते. प्रत्येक जन्माबरोबर चौकडीचे नरक पुनः पुन्हा आक्षेपत नोंहीत.

कलियुगात जन्म म्हणजे काय ?

मातेच्या गर्भात सात महिन्यांनंतर परिपूर्ण पिंडाकृति तयार होणे म्हणजे जन्म हे भाषण पाहिले. याशिवाय जन्माने अणुकींही काही प्रकार आहेत. द्वापरयुगात जन्मलेला माणूस मृत्यु पावण्यापूर्वी द्वापरयुग संपून कलियुग सुरू झाले तर तो कलियुगात येतो. म्हणजे त्याचा कलियुगात जणु जन्म होतो. त्यामुळे त्यालाहि चौकडीचे नरक आक्षेपतात. त्याचप्रमाणे भोगभूमीचा मनुष्य कलियुगात कर्मभूमीत आला तर त्याचा पिंड युक्त होतो. हाहि त्याचा जन्मच होय; आणि त्यामुळे त्यालाहि चौकडी आक्षेपते. वेडेपिते लोक हे अयुक्त पिंडाचे असतात हे खरे. पण त्यांनाहि चौकडी सुकत

१. 'मनुष्यदेहाचा निपज ते जन्मः मात्र अल्पकालावाचकः साता सासा उप्ते नष्टे' जो अवयव निपजे तेमुल्या देवता येः पिंड होय : जन्म म्हणजे पिंडाकृति : मात्र म्हणजे गर्भाणि' (वि. त्व. १९)

२. 'चौकडी म्हणितली परि चौकडिया ऐसे न म्हणतांचि : एव विवरीतानुष्ठान ते एक मान चौकडीहि एकानि' (वि. सं. १९)

३ 'भोगभूमीचा संघ आळीया आक्षेपत असे' (वि. त्व. १९)

नाही. कारण, त्याचा पिंड गर्भात सात महिन्यांचा झाल्यावरोंवर त्याचा चौकडीचे नरक आक्षेपतात. एकदा कलियुगात जन्म मिळून चौकडीचे नरक आक्षेपल्यानंतर कलियुगातील निवास (भीतरभोग) बद्दल त्याला चौकडीतच पण अधिक दुःख भोगावे लागते, म्हणजे तो जितका अधिक काळ कलियुगात राहील तितके चौकडीच्या नरकाचे दुःख त्याला अधिक तीव्रपणे भोगावे लागते. कलियुगातील जन्मानंतरच्या आयुष्यात मनुष्याची उपभोग, सेवना, इत्यादि कर्मे जशीजशी असतील तसेतसे चौकडीतच कर्माधिक तोच दुःख त्याला भोगावे लागते.

चौकडीतील दुःखभोग केव्हा सुरू होतो ?

कलियुगातील जन्मानुळे एकदा नरक आक्षेपले म्हणजे त्याच देहाकड्या पाह्यी चौकडीचा दुःखभोग सुरू होतो असे नाही; आणि तो कलियुग संपेपर्यंतच टिकतो असेही नाही. कलियुग संपल्यानंतर चौकडीचा दुःखभोग सुरू होतो; आणि तो पूर्णपणे १० लक्ष वर्षेपर्यंत टिकतो. कलियुग संपेपर्यंत त्याला आपल्या कर्मात्मिकेप्रमाणे भिरभिराळेल जन्म मिळत असतातच. पण कलियुग संपल्याबरोबर मात्र चौकडीच्या नरकाचा भोग सुरू होतो. त्यावेळी तो कुठेही असला तरी त्याला तेथून काढून आणून चौकडीचे दुःख संपादन करतात. अष्ट असे जे चैतन्यफळ तेथे जरी सुख भोगील असून तरी तेथूनही त्याला आणण्यात येते. तथापि, त्यावेळी तो ईश्वरपैकीचे म्हणजे ईश्वराने दिलेले एकाचे फळ भोगत असले तर मात्र त्याला तेथून काढीत नाहीत. उदा : प्रमादिनाला ईश्वर चैतन्यफळ देतात; चौकडीचे दुःख संपादन करण्यासाठी या फळातून त्याला काढता येत नाही. ते फळ भोगून होईपर्यंत त्याचे चौकडीचे नरक रोखले जातात.

१. 'वेडेवा पसिया चौकडी न चुके : का तेही एक जन्मचि की' (वि. स्व. १९)

२. 'मग जेतुळे जेतुळे आयुष्य वातपर्यंत - जैसा जैसा भोगु : सेवना : कर्मे : तवतच दुःख अधिक : काळ तोषी' (वि. स्व. १९)

३. 'कलियुगाचा शेती भोगु नेईजेत' (वि. स्व. १००)

४. 'चैतन्यफळीचाहि आदिककनि वस्तमयी कादिजे - ईश्वरपैकीचा वाचोनि' (वि. स्व. १००)

चौकडीचे दुःख संपादन कोण करतो ?

कलियुगात जन्म होणे हे एका दृष्टीने पूर्वी केल्या अथर्मरूप क्रियेचे फळ होय. मनुष्यजीव युगपरत्वे अधर्माचे (त्या त्या युगीचा धर्म नसलेल्या तीर्थक्षेत्रवतदानव व हिरण्याचे) आचरण करीत असतो. त्यामुळे माया सोभते. ईश्वरप्रवृत्तीने युगव्यवस्था मायेनेच निर्माण केलेली असते. ती मनुष्याने न पाळल्यामुळे ती क्षुब्ध झालेली असते. (त्याचप्रमाणे बहुयुगी हिंसा-कर्म असलेला अधर्म तो आचरीत आत्म्यामुळेहि ती रागावलेली असते). याचे फळ म्हणून माया त्या मनुष्याला चौकडीचे दुःख भोगवते. पण चौकडीच्या दुःखाचा प्रत्यक्ष संचार मात्र कलियुगाधिष्ठात्री देवता-अंतराळ, अष्टदेवयोनी व कर्मभूमि या तीन शोभ्यातील देवताकडून होतो. परशुरामबासाच्या मते चौकडीचे दुःख चिज्जव माया संपादन करते; तर रामेश्वरबासाच्या मते हे दुःख कलियुगाधिष्ठात्री देवताकडून संपादन केले जाते; आणि हेच बरोबर आहे. कारण, चौकडीचे दुःख हे कलियुगसंबंधीचे फळ होय. दुसरे असे की, हे दुःख भोगवताना ते सांयोगिक व संचारी अशा दोन्ही प्रकारांनी भोगवावयाचे असते. सांयोगिक दुःख म्हणजे नरकफळाचा उदा : सैन्या, हंगळ, असिपत्र, रौरव बंगर यांचा संबंध घडवून आणून दुःख भोगवणे संचारी दुःखात जीव्याच्या टिकाणीच दुःखाचा संचार केला जातो. चिज्जव मायेला विग्रह नसल्यामुळे ती सांयोगिक दुःखे भोगवू शकत नाही. म्हणून ही दोन्ही प्रकारची दुःखे कलियुगाधिष्ठात्री देवताच भोगवतात. अंतराळातील विभ्रान्त व माधव हे दोन गंधर्व स्वर्गातील २१ व्या पुण्यातील नरक विभागत हे चौकडीचे दुःख जीवाला भोगवतात. हा नरक विभाग स्वर्ग व अंतराळ यांच्या सीमाप्रांतवर असल्यामुळे तेथे या गंधर्वांना जाता येते.

१. 'हा भोग माया संपादनी का जे युगपरत्वे अधर्मु करीत जाता : तथा सोभास्तव : हे परशुराम बासना' (वि. २४ १००)

२. 'दुसरे : हिंसा अधर्म तो बहुयुगी करीत आला.. . तथा सोभास्तव' (वि. ४. १००)

३. 'रामेश्वरबास वासना युगाधिष्ठात्री' (वि. २४ १००)

४. 'गोसावी महावास्तसि निरेपिले अंतराळीचे गंधर्व माधवविभ्रान्त हे दोघेही स्वर्गाधिवा रेल सेवदी भोगवती : मायेचीवा मज्जा' (वि. ४. १००)

चौकड़ी हे सामर्थ्यफल की क्रियाफल ?

परशुरामबाबांच्या मते चौकडीचे दुःख हे सामर्थ्यफल आहे तर रामेश्वरबाबांच्या मते ते क्रियाफल आहे, दोघांचेहि म्हणजे अंशतः बरोबर आहे. चौकडीचे दुःखफल कलियुगसामर्थ्यामुळे आक्षेपते म्हणून ते प्रामुख्याने सामर्थ्यफल आहे. पण कलियुगात जीवाला जन्म का मिळतो ? मागील युगात केलेल्या अधर्मरूप बहिर्याक्रियेमुळेच ना ? म्हणूनच ते क्रियाफल देखील आहे. तथापि, ते संपूर्णत्वाने क्रियाफल आहे असे मात्र म्हणता येत नाही. कारण, तसे असते तर कलियुगात अनेक वेळा जन्माला आले असता त्यातील प्रत्येक मनुष्यजन्माने मनीस नवीन चौकडीचे दुःखफल आलेपले असते, पण तसे होत नाही. ते एकच वेळ आणि तेहि युगसामर्थ्यामुळेच आक्षेपते, म्हणूनच भोगभूमीचा मनुष्य कलियुगात कर्मभूमीत येताक्षणीच त्याला चौकडीचे नरक आक्षेपतात, तेव्हा चौकडीचे फळ हे प्रामुख्याने सामर्थ्यफल आणि गौणत्वाने क्रियाफल आहे.

चौकडी कशामुळे चुकते ?

युगाविपरीत धर्मानुष्ठान, हे चौकडीचे नरक चुकण्याचे एक साधन आहे. (युगाविपरीत धर्मानुष्ठान एडे तरी चौकडी चुके : वि. १००). ' ते केडावया वारे : येणे पाचाकरिये पुरे : कैये विपरीत केलेया जुरे : ठावो त्याचा ' (स. व. ३९०). युगाविपरीत धर्मानुष्ठान म्हणजे कोणत्याहि युगातील धर्माचे अनुष्ठान न करता ईश्वरावर प्रतीति येऊन त्याचा वेध असणे. स्थान, मार्ग, नाम व मूर्ति असा हा चार प्रकारचा ईश्वराचा वेध असतो. तो ज्याला झालेला असेल त्याला चौकडीचे नरक भोगावे लागत नाहीत. अर्थात्, भक्तालाहि ते भोगावे लागत नोंहीत, अशा विपरीत धर्मा-

१. ' परशुरामबाबा बासना : हे सामर्थ्यफल - रामेश्वरबाबा बासना : हे क्रियाफल : क्रियाफल तरी जेतुली जन्मे तितुलीया चौकडिया : ना सामर्थ्य फल तरी एकधि : का जे बहुत वेळ जन्मला तर भोगवि नाही ऐसे होताए : क्रियाफलाले एकी क्रिये बहुत व ससे : म्हणैनि सामर्थ्य हेचि बडे : क्रिये-सब खाली आला परि फल युगसामर्थ्याचे ' (वि. ९७. १००)

२. ' नसुद्धी सावडी : मूर्तीची मार्गाची : म्हणजे चतुर्विध साधनांची प्रतीति हे नावक जया त्या चुके : ना भक्ता काई म्हणावे असे ' (वि. व. १००)

नुष्ठानाने नुमती चौकडीच चुकते असे नाही तर कृतयुगात जन्महि मिळतो, (युगाविपरीत धर्मानुष्ठानधत्ता कृतयुगी जन्म : वि. ७९). विपरीत धर्मानुष्ठानाने ज्याची चौकडी चुकलेली आहे अशा जीवाला कृतयुग येईपर्यंत अवगळेत ठेवतात. ईश्वरावर प्रतीतिपूर्वक बेध असणे ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. केवळ ज्ञानी म्हणजे बोधवंत मनुष्य त्याच्या ठिकाणी बेध नसेल तर, तसेच बेध मनुष्य तो नसत। अनुसरलेला असेल तर चौकडीचा दुःखभोग चुकत नाही. त्याला अपरोक्षज्ञानात तो क्षाळावा लागतो.

शेषभोगाच्या मनुष्यजीवालाहि चौकडीचे नरक चुकत नाहीत. उदा : कलियुगात अगदी शेवटी मनुष्यजन्म मिळाल्यामुळे, त्या देहाचा भोग पूर्ण होण्यापूर्वीच कलियुग संपले तर त्या मनुष्यजीवाला कलियुगाच्या शेवटी चौकडीचे नरक तर भोगाचे लागतीलच; पण नंतर, राहिलेला मनुष्यदेहाचा भोग भोगण्यासाठी त्याला पुन्हा कलियुगात जन्म मिळेल आणि पुन्हा कलियुगात जन्म मिळाल्यामुळे त्याला पुन्हा चौकडीचे नरक आपेपतील.

कलियुगीचा बहिर्यांग

अशा या हीन कलियुगावर अंतराल, अष्टौदेवयोगि व कर्मभूमि या तीन योग्यातील १९ कोटी देवतांचे अधिष्ठान असून त्यांनी फळे प्राप्त करून देणारा बहिर्यांग तीर्थक्षेत्रप्रददान हा आहे. (कलियुगी तीर्थ : क्षेत्र : मत : दान हा धर्म : युग : १७; अर्थातच अंतराल प्राप्ति फळ : युग. १९), ज्या पाण्याच्या ठिकाणी देवतेने आपले अधिष्ठानसामर्थ्य निक्षेपिले असेल ते ' तीर्थ ' होय. उदा : वाराणसीला महादेवाच्या विग्रहाने कीडा करून तेथे आपले अधिष्ठानसामर्थ्य ठेवले म्हणून ते तीर्थ होय. कोणार येथे विष्णूच्या विग्रहाने कीडा केली म्हणून तेहि तीर्थ होय.

१. ' विपरीतेषु चुके : ज्ञाने अनुसरणे न चुके ' (वि. ९४. १००)

२. ' सांगिले कलियुगी जन्मोनि चौकडी भोगिनी : तयाचा शेष भोग राहिला : तो दुसरे कलियुगी शेषभोगाचे देही घटका तरि तयाही कलियुग संवे चौकडी माझे ' (वि. वं. १९)

३. ' देवता अधिष्ठान जीचे उदकी ते तीर्थ : ... वाराणसी कोनार तीर्थ ' (क. २४. युग. ४) .

ज्या स्थानी देवतेची लिगादि प्रतिमा असून त्या प्रतिमेच्या ठिकाणी देवतेचे अधिष्ठानसामर्थ्य असेल ते 'क्षेत्र' होय. लिगादि प्रतिमेवर भजकाकडून जोपर्यंत पालापाणी पडते तोपर्यंतच त्या प्रतिमेत देवतासामर्थ्य असते. (पालापाणी आति तब अभिमानु आति. वि. मा १००) पालापाणी पडणे बंद झाले की देवता काही दिवस वाट पाहून मग त्या प्रतिमेतून आपले अधिष्ठानसामर्थ्य आकर्षून घेते. पालापाणी पुन्हा सुरू झाले तर देवता त्या प्रतिमेच्या ठिकाणी आपले अधिष्ठानसामर्थ्य पुन्हा निक्षेपते व त्या प्रतिमेचा अभिमान घेते सारांश, देवतेचे अधिष्ठानसामर्थ्य ज्या लिगादिप्रतिमेच्या ठिकाणी असेल तीच क्षेत्र होत. एकवीरा (माहूर येथील रेणुका), मल्लीनाथ इत्यादि क्षेत्रे होत, वाराणसी, सोनार ही जशी तीर्थे आहेत तशी क्षेत्रेहि आहेत. प्रतिमा कोणत्याहि देवतेची असली तरी तिच्या ठिकाणी कर्मभूमि, अष्टोदेव-योनि व अंतराळ या तीन स्थानांतील देवतांपैकी कोण्या तारी एका देवतेचे अधिष्ठानसामर्थ्य निक्षेपिले जाते, व तिचेच फळ त्या प्रतिमापूजनाने मिळते हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

एकाद्या देवतेप्रीत्यर्थ पुण्यधावनेने स्वतःवर नियंत्रण घालणे म्हणजे उपपासादिक करणे याला 'मत' असे म्हणतात. एकादशी, शिवरात्रि ही जने होत आणि, उपकाराची अपेक्षा न करता एकाद्या पदार्थावरील आपली सत्ता पूर्वपणे सोडून देऊन तो दुसऱ्याला कायमचा देऊन टाकणे, त्यावर त्या दुसऱ्याची सत्ता प्रस्थापित करणे याला 'दान' म्हणतात.

कलियुगात धर्म म्हणून जी तीर्थक्षेत्रप्रतदाने सांगितली आहेत त्यात तीर्थ सर्वात भेद्य होय कारण त्यात इतर निव्ही अनुषंगाने अंतर्भूत आहेतच. तीर्थात स्नान केल्यावर प्रतिमापूजन, प्रतापुष्टान व दान हे विधी करावेच लागतात. उदा: निव्वळ तीर्थ असेल तेथे साधक लागलीच कालुकालियप्रतिमा करू शकतो. तिची पूजा केल्याने त्याला सहजच क्षेत्रावरण घडते. तेथेच

१. 'एकवीरा मल्लीनाथ क्षेत्र' (ल. स्व. युग ४)

२. 'मत म्हणजे नष्टबुद्धी जे नियमने .. एकादशी शिवरात्री जने' (सवर)

३. 'उपकारनिरपेक्षता स्वतंत्रिके स्वसत्तानिधुति परसत्ता संपादने ते दान' (सवर)

४. 'तीर्थ मुख्य : येरे अनुषंगिके' (सवर)

चार घटका व्रतस्थ राहून मग जवळपास कुणी अपत्यास त्याला दान देता येते किंवा दानवस्तु तीर्थात टाकता येते. अशा रीतीने तीर्थस्थानी चारहि विधि यथायुक्त वडतात, क्षेत्राच्या ठिकाणी तीर्थ असतेच असे नाही, तीर्थ नसलेल्या ठिकाणी प्रतिमापूजनादि तीमन्त्र विधि यह शकतात. म्हणून तीर्थापेक्षा क्षेत्र कनिष्ठ, क्षेत्रापेक्षा व्रत व व्रतापेक्षा दान कनिष्ठ होय, कलियुगात देवतेचे फळ मिळण्यासाठी तीर्थक्षेत्रव्रतदान या चारहि विधींचे यथायुक्त आचरण आणि तेहि आमरण करीत राहिले पाहिजे. प्रथी देवताफळ मिळत नाही. या बहिर्यांगाचरणाच्या वाचतात दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की, बहिर्यांगाला आरंभ करताना तो तीर्थाच्या ठिकाणीच झाला पाहिजे, तदनंतर मग आपापल्या घरी स्नान करून, प्रतिमा पुजून व्रत व दान आचरले तरी चालते. मृत्युपर्यंत हा बहिर्यांग देवतातीर्थाच्या ठिकाणी नेहमीच केला पाहिजे असे नाही. आरंभ मात्र तीर्थाच्या ठिकाणी होणे अवश्य आहे. तथापि, नुसते तीर्थ केले किंवा क्षेत्राला गेले तर बहिर्यांगकिंवा पूर्ण होत नाही, ती अपूर्ण म्हणजे फुटलेली असते म्हणून त्या क्रियेमुळे युगाधिष्ठात्री देवताफळ न मिळता केवळ फुटकियेची फळे मिळतात. एखाद्या सज्ज ठिकाणी देवतासामर्थ्याधिष्ठान नसूनहि ते तीर्थ समजून क्रिया करणे; देवतासामर्थ्याधिष्ठान नसलेल्या स्थानाला क्षेत्र समजून क्रिया करणे; किंवा देवतोद्देशाने व्रते न आचरता केवळ ती शास्त्रोक्त म्हणजे शास्त्रात सांगितलेली आहेत म्हणून, अथवा उगीच स्वतःला वाटते म्हणून, तसेच केवळ मागे लोक करीत आले म्हणून आपणहि ती बहिर्यांगक्रिया करणे या सर्व अपूर्ण अतएव फुटलेल्या क्रिया होत. त्यांनी देवताफळे मिळत नाहीत, पण केलेली क्रिया वाया जाऊ नये म्हणून देवता त्याचएव फुटकियेची फळे भोगवतात. (मागे पा. २६६ ते २६९ पहा.)

या बहिर्यांगाचे उत्तम मध्यम कनिष्ठ आचरण

कलियुगात तीर्थक्षेत्रव्रतदानाचा धर्मरूप बहिर्यांग पूर्णपणे आचरला गेला तर युगाधिष्ठात्री असलेल्या अंतराळ, अष्टौदेवयोगि व कर्मभूमि या योग्यातीक्ष्ण देवतांची प्राप्ति होते. पण स्वातःहि प्यवस्था आहे. या बहिर्यांगाच्या सप्तम आचरणाने अंतराळातील देवतेचे फळ मिळते. (उत्तम चर्माटव अंतराळ प्राप्ति फळ : युग, २१); मध्यम आचरणाने अष्टौदेवयोगीतील देव-

तेच फळ मिळते. (मध्यमा धर्मांतव अष्टौदेवयोनि प्राप्ति फळ : युग. २२). आणि कनिष्ठ आचरणाने कर्मभूमीतील देवतेचे फळ मिळते. (कनीयसा धर्मांतव अधोनिन प्राप्ति फळ : युग. २३).

हिंसा हा अधर्म

कलियुगाखाली आणखी हीन युग नाही, तसे असते तर तेथील धर्मरूप क्रिया कलियुगात अधर्मरूप ठरली असती व तिच्या आचरणाने बहिर्योगियाला त्या खालील युगात भोगविशिष्ट मनुष्यदेह मिळाला असता. म्हणून वस्तुतः पापरूप असलेली अशी कोणतीही अधर्मरूप क्रिया कलियुगात सांगितलेली नाही. हिंसा हा कलियुगीचा अधर्म आहे (हिंसा अधर्मुः युग. १८), पण तो पूर्णपणे असंतर्ह असल्यामुळे त्याच्या आचरणाने म्हणजे हिंसा केल्याने नरकफळे प्राप्त होतात, (अधर्मांतव नरक : युग. २०). हिंसा हा केवळ कलियुगीचाच अधर्म आहे असे नाही तर तो चारही युगींचा अधर्म आहे. (बहु युगी हिंसा अधर्मुः वि. मा. ४४), तो पापरूप असल्यामुळे कोणत्याही युगात त्याचे आचरण यकळे तरी नरकच होतात, (हिंसा पाप : पापांतव नरक : आ. मा. १०३), म्हणूनच ' हिंसा न कराधी ' (आ. मा. १०५) अशी प्रत्यक्ष आज्ञा अधिपकधरस्वामींनी केलेली आहे, हिंसा हा बहुयुगीचा अधर्म असला तरी युगहीनतेमुळे व मनुष्यमात्राच्या पापरूपतेमुळे हिंसेचा निपज कलियुगात विशेष होतो.

हिंसा म्हणजे आपला किंवा इतरांचा घात करणे, दुसऱ्याचे अंतःकरण दुखवल्यानेहि हिंसा होते, मनुष्यहिंसा केल्यास ज्याने हिंसा केली त्याला व ज्याची हिंसा केली त्याला असा दोषांनाहि आठप्रह, प्रतिदेह, रौरव (चारा

१. ' कलियुगी असूळ विसूळ हिंसाचि . हिंसा नरक हे सकळ युगीचे सांगीतके : कलियुगी बहुतकि निपज ' (ल. २४, युग. ४)

२. ' बर्हिगसहित वेदाभ्यास तथा ज्ञानाभ्यास : शास्त्रादि मंत्राभ्यास तथा सिद्धी बहिर्योगरूप आचरण : ऐसे पात्रभेदे पंचकोळाचार्यांचेनि नावे हिंसा दोवे ग्रहत्यादि भेदे आठ भेद होति : नववे प्रतिदेह : दहावे चौ-वाशी वारे (१) का पा : देहाची सज्ज वेदाते पावे : अकरावे अंतिक होवाने प्रतिकारणता होय : बारावे चौकडीस पुरेदे : तेरावे अकळ होय ' (वि. मं. १९), ' मनुष्यदेहापरती चोर हिंसा नाही : ज्ञान अकळापरसे नरक नाही : म्हणौनि देहेभाते अकळ होय ' (वि. स्प. ३८)

कारे), अंतिक, चौकडीची पुरवणी व जडत्व असे तेरा नरक भोगांचे सांग-
तात. रात जडत्वाचे दुःख सुख होय मनुष्याचे अंत करण दुखवल्यास
हिंसकाळा चळवळी पशुतिर्यकादिकाचा जन्म मिळतो उदा : अवधूताच्या
ओक्यावर टोला मारल्यामुळे नारनाराळा बैलाचा जन्म मिळाला, मनुष्याचे
पशुतिर्यकादिकाची हिंसा केली तर त्याला स्थावराचा म्हणजे कताक्षुद्रादिकाचा
जन्म मिळतो, उदा : बागुदेवभटाने पांढरक मारले होते म्हणून तो दुर्वा हाका
होता, (श्रीयोगव, २५३); हनीमा ठार मारल्याने षट्पक्षाचा जन्म मिळतो;
बगैरे, किंवा उभयव्य अवस्थामुळे सामान्यतः तिची संतर्पित अशी दोन्ही
फळे मिळतात. हा निषेध हिंसेलाहि लागू आहे, उदा : एकाद्या मनुष्याची
हिंसा केल्याने त्याचे आनेष्ट दुखवले जातात, म्हणून हिंसकाळा (जडत्वा-
खेरीज) चळवळी प्राण्याचे लेप लागून पुढे त्या जन्माचा बांधे लागते हे करे;
पण त्या मनुष्याच्या हिंसेमुळे त्याचे शत्रू आनंदित होतात, पशुपक्ष्यांना त्याचे
मांस खायला सापडते ही सत्किया आहे. तिचे फळ म्हणून हिंसकात्म जडत्व-
दुःखाच्या शेवटी एक प्रहरभर 'अन्तिक' म्हणून सुख होते, म्हणजे त्यावेळी
त्याच्या जडत्वदुःखाची रसना देवता आकर्षून घेते. चैतन्यादि सुखफळातून
बाहेर पडताना चौकाला एक प्रहरभर जसे दुःखाचे अंतिक भोगाचे लागते
तसेच हिंसेमुळे प्राप्त होणाऱ्या जडत्वादून बाहेर पडताना बरीच सत्कियेचे
फळ म्हणून एक प्रहरभर हे सुखाचे अंतिक भोगायला सापडते.

मनुष्यहिंसेशिवाय इतर प्रकारच्या हिंसेने प्राप्त होणारी फळे ही सर्व
नरकफळेच होत. उदा : अंतःकरण दुखवल्याने मिळणारा पशुतिर्यकाचा देह
किंवा पशुतिर्यकाच्या हिंसेमुळे मिळणारे स्थावराचे जन्म, कारण, मनुष्ययोनी-
जात्रीक सर्व योनी नरकफळेच होत. यातील शेवटचे नरकफळ म्हणजे 'जडत्व'.
मनुष्यहिंसेमुळे जीवाला जडपरमाणूच्या आत यक्षिणीरथा मळभागात (म्हणजे
परमाणूमधील यक्षिणीरथा मळसाजाल्य जे आठ विटोळे अस्तित्त त्याच्या आठ
संवीत) बांदून तेथे संचारी दुःख भोगवतात, ते जडत्वाचे फळ होय. बाहि-

१. 'अथ तेन जेदः तदाचेमि खेरे आनीक मनुष्य दुखपीती : तयांचेमि अंतः-
करणजेदे चळवळीचे लेप लागती : मग तत्पक्ष जडत्वावाते पावता' 'अथ तयांचे
मांस पशुतिर्यकादि यक्षिणी - तेने जेव होय : यातच अवस्थी दुःखमायी सुख होय :
एक प्रहर अंतिक' (वि. सं ६९)

पेक्षा मोठे नरकफळ ' नित्यनरका ' चे होय. परमेश्वरावताराची हिंसा केल्याने ते भोगावे लागते. यक्षिणीपासून चैतन्यफळापर्यंत सगळी फळे सुखदुःखमिश्र आहेत. चैतन्यफळ हे केवळ सुखफळ म्हणजे जाते हे खरे पण तेथेहि अंतिम-काचे दुःख असल्यामुळे तेहि सुखदुःखमिश्रच होय

नरकफळांची मर्यादा

' जडत्व ' नरकफळाच्या कालमर्यादेविषयी सामान्य नियम असा की, ज्या युगात हिंसा झाली असेल त्या युगातील मनुष्यदेहाच्या आयुष्यापेक्षा दहा पटींनी अधिक कालपर्यंत जडत्वाचे दुःख भोगावे लागते. उदा: कलियुगातील मनुष्यदेहाचे आयुष्य १०० वर्षे असते. म्हणून, या युगात केलेल्या मनुष्यहिंसेमुळे जडत्वाचे दुःख एक हजार वर्षे भोगावे लागेल. अर्थात्, युगावरचे जडत्वदुःखाचा कालावधि निरनिराळा आहे. पात्रभेदानेहि जडत्वाचा कालावधि कमीअधिक होतो. म्हणजे असे की, ज्या मनुष्याची हिंसा केली असेल त्याच्या आयुष्याच्या दहापट कालपर्यंत जडत्वाचे दुःख भोगावे लागते. उदा: विभेपासून तो ब्रह्मादिकापर्यंतच्या विशावंताचे व ज्ञानविग्रहाचे आयुष्य १ लक्ष वर्षे असते; तेव्हा त्यांची हिंसा झाल्यास १० लक्ष वर्षे जडत्व भोगावे लागणारं. शिवाय, विग्रहाच्या देवताप्राप्तत्वाबद्दल तेथेच विशेष दुःख भोगावे लागते ते निरालेख. इंद्रादिकाच्या ज्ञानविग्रहाच्या व विशावंताच्या हिंसेमुळे एक लक्ष वर्षे जडत्व, कारण त्यांचे आयुष्य दहा हजार वर्षांचे. देवतेच्या अज्ञानविग्रहाची हिंसा झाली तर त्या युगातील मनुष्यदेहाच्या आयुष्यापेक्षा दहापट काल जडत्वं व त्यातच देवताप्राप्तत्वाचे अधिक दुःख भोगावे लागते. एखाद्या देवतेच्या बहिर्यांगिमाची हिंसा झाली तर त्याच्या आयुष्याच्या दहा-

१. ' नरक म्हणजे मनुष्यदेहाबालुते जडपर्यंत : सगळी भिन्नत्वाचे ते चैतन्यफळादिकल्पे ' (स. श्व. युग. ४)

२. ' कृतयुगीचे लक्षभर आयुष्य तर दहा लक्षांचे जडत्व... ज्ञान करुणगी शत आयुष्य तेणे सहसाचे जडत्व ' (वि. वं. ३८)

३. ' का पात्रभेदे विभेच्या ज्ञानविग्रहाचे ठार हिंसा बडलेमा दहा लक्षांचे जडत्व होय : का : विभे लक्ष आयुष्य म्हणौनि ' (सदर)

४. ' अज्ञानविग्रहाचा ठार हिंसा धे तर चतुर्युगीच्या मनुष्याच्या आयुष्याचे नि दहावे जडत्व होय ' (वि. वं. ३८)

पट जडत्व, देवतेच्या प्रतिमेचा भंग करणे हीहि एक प्रकारची हिंसाच होय, त्यामुळे संतराळ, कडीदेवयोगी व कर्मभूमि या स्थानांतील देवताबहिर्यांग-याच्या आयुष्यापेक्षा दहापट बघें जडत्व, प्रतिमाभंगाचे जडत्व नेता, द्वापर व कलि या तिन्ही युगांत सारखेच, सारांश, गुप्तता मनुष्य, बहिर्यांगिया, ज्ञानविग्रह व प्रतिमा यांच्या हिंसेमुळे सर्वांना सारखेच म्हणजे १ हजार वर्षांचे जडत्व, ईश्वराक्ताराची हिंसा पडली तर लढीच्या भंतापर्यंत निष्पन्नरक. ते भोगवण्यासाठी माया नित्यनरकरूपाने ५०० योजने, व्यक्त ब्रह्मांडाच्या बाहेर पण ब्रह्मांडाचा लागूनच आकारलेली असते.

पिंडहूननाचे ब्रह्मांडहूनन

आपल्या काम किंवा इतराच्या काम, पिंडाची हिंसा केल्याने ब्रह्मांडाची हिंसा केल्यासारखे होते. (पिंडहूनन केल्या ब्रह्मांडहूनन केले होए : वि. ६८). एका युक्त मनुष्यदेहात सगळ्या ब्रह्मांडस्थ देवतांचे अंश पिंडस्थाच्या रूपाने असतात. (जेचि मान ब्रह्मांडौ तेचि पिंडी : वि. ६४). म्हणून युक्त मनुष्यदेहाचे म्हणजे पिंडाचे हूनन केले तर त्या सर्व पिंडस्थांच्या आभय मोडतो व त्यांच्या ब्रह्मांडस्था दुःखकल्या जातात. हेच ब्रह्मांडहूनन होय. प्रवी, एका पिंडाच्या हूननाने सगळ्या ब्रह्मांडस्था ठार केल्या जातात असे नाही ब्रह्मांडस्था ठार मारल्या जाऊ शकत नाहीत; त्या सृष्टिसंहारापर्यंत नित्य असतात. दुसरे असे की, जगातील एक पिंड नाहीसा झाला तरी दुसरे अनेक पिंड असतातच, त्यात पिंडस्था असतात आणि त्यांच्या व्यापारासाठी ब्रह्मांडस्थाहि असतात. तिसरे असे की, एखाद्या पिंडातील पिंडस्था दुःखकल्या गेल्या म्हणजे त्यांच्या ब्रह्मांडस्थांना खेद होतो हे करे, पण त्याच वेळी इतर मनुष्यदेहातील पिंडस्थांच्या सुखाने त्या ब्रह्मांडस्था आनंदितहि होत असतात, इतकेच नाही तर सदासर्वकाळ त्या स्वरूपाचे सुख भोगीत असतात, तेव्हा पिंडस्थांच्या हूननाने ब्रह्मांडस्थांचे प्रत्यक्ष हूनन होते असे नाही तर हूनन केल्यासारखे होते, एक-ठाच त्याचा अर्थ. पिंडहूननाने सर्व ब्रह्मांडस्था दुःखकल्या जातात म्हणून

१. 'आन प्रतिमेचिये हिंसेचे जडत्व तर बहिर्यांगानेचि दशांशे पर्व लहस : ते तिही युगी सारखेचि' (वि. बं. ६८)

२. 'ब्रह्मांडाप्रथे जमंश्च पिंड : सर्व रुपमा ते कैसी : ना अवचीचासि दुःख येजे असे' (वि. स्थ. ६८)

त्या सर्वे ब्रह्मांडस्था हिंसकाला दुःख संपादन करतात असे नाही. त्या पिंडाची जी देहाभिमानिनी देवता असेल तीच हिंसकाला दुःख संपादन करते.

मुक्त मनुष्यदेहाप्रमाणे विग्रहाच्या शरीरात पिंडस्था नसतात. तथापि विग्रहाच्या हननानेहि ब्रह्मांडहनन केल्यासारखे होते. कारण, विग्रहाचा पिंड पात्राच्या दृष्टीने मनुष्यपिंडापेक्षाहि धोर असतो. शिवाय, त्याच्या पिंडात एकच देवता पण सर्वत्र नटलेली असते. विग्रहहिंसकाला त्या विग्रहाची ब्रह्मांडस्था दुःख संपादन करते. देवताविग्रहाप्रमाणेच देवतेची प्रतिमाहि मनुष्यपिंडापेक्षा धोर असते कारण तिच्या ठिकाणी देवतेचे अधिष्ठानसामर्थ्य निक्षेपिलेले असते, तिचा अभिमान देवतेने घेतलेला असतो, तीर्थाक्षेत्रादि बहिर्भाग आचरणांना तिचे (प्रतिमेचे) पूजन घडले तर देवताफळ मिळते. अशा देवताप्रतिमेच्या हननाने म्हणजे भंगाने देखील ब्रह्मांडहनन केल्या-सारखे होते. त्यामुळे प्रतिमेची अभिमानिनी ब्रह्मांडस्था तात्काळ क्षुब्ध होऊन भंजकाला भारूनमुखा टाकते व नंतर त्याला जडत्वाने दुःख संपादन करते. यालाच देवताक्षोभ असे म्हणतात.

प्रतिमेची अभिमानिनी कोण ?

सर्व देवतांच्या प्रतिमांचा अभिमान फक्त अंतराळ, अष्टौदेवयोनि व कर्मभूमि या तीन धोव्यातील देवता घेतत. एखाद्या भैरवाची प्रतिमा असली तरी तिचा अभिमान घेणारी देवता वरील तीन धोव्यांपैकीच एखादी असणार. कारण, प्रतीकोपासना हा केवळ कलियुगीचा धर्मरूप बहिर्भाग आहे. वरील तीन धोव्यातील देवता कलियुगाधिष्ठात्री असल्यामुळे त्यांचेच सामर्थ्य सर्व देवताप्रतिमांच्या ठिकाणी निक्षेपिलेले असते, सगळी प्रतिमा कोणत्याहि देवतेची असो व कोणत्याहि युगात असो. या प्रतिमांच्या उपासनेने वरील तीन धोव्यातील देवताच फळ देतात आणि प्रतिमामंजकाला जडत्वदुःखाहि त्याच संपादतात. प्रतिमेच्या ठिकाणी घडलेल्या क्रियेचा अभिमान एकच देवता घेते असे नाही, तर जिच्या फळाला ती क्रिया पुरेस ती देवता अभि-

१. 'मग फळदाती से क्रिया अभिमानीनी... म्हणजे देहाभिमानिनी तेचि जडत्व संपादी' (वि. वं. ६८)

२. 'जान विग्रहाची पावला धोरी... पिंडापासौनि विग्रहो कायी म्हणावे असे' (वि. स्म. ६८)

मान घेते, क्रिया बाह्यी तर दुसरी देवता अभिमान घेते व फळ देते. देवता प्रतिमांचा जसा अभिमान घेतात तसा मनुष्यपिडाचा घेत नाहीत, उदा : प्रतिमेच्या ठिकाणी जसे देवतासामर्थ्य निक्षेपिलेले असते तसे मनुष्यपिडातील सर्व ईशियाच्या ठिकाणीहि असते. उदा : 'मम अधिष्ठात्री देवता मया : बुद्धि-अधिष्ठात्री देवता शेषशय्या : चित्तअधिष्ठात्री देवता विष्णु : अहंकार अधिष्ठात्री देवता महादेवो : ननुअधिष्ठात्री देवता सूर्य' (वि. ५१). तथापि, ह्या देवता मनुष्यपिडातील आपल्या अधिष्ठानसामर्थ्याचा, प्रतिभेइतका अभिमान घेत नाहीत, त्याहून थोडा घेतात. ढोळ्यांना दुसऱ्याला सूर्य देवता संतुष्ट होते व ढोळे फोडले गेले तर ती बुलबुली जाते हे खरे, पण या क्रियेचे संतासंतफळ मात्र ती देत नाही तर त्या मनुष्यपिडाची देहामि-मानिनि देवता देते.

प्रतिदेह

हिंसेमुळे हिंसकाला व ज्याची हिंसा झाली त्याला हिंसेचे तेरा नरक भोगावे लागतात पैकी जडत्व आणि चौकडी यांची आपण माहिती करून घेतली आहे. चौकडीचे नरक केवळ कलियुगात जन्म मिळाल्यामुळे भोगावे लागतात हे खरे. तथापि, हिंसेमुळे देखील ते भोगावे लागतात, फरक इतकाच की, हिंसेमुळे चौकडीचे दुःख स्वतंत्र भोगावे व लागता कलियुगसंबंधीच्या चौकडीच्या दुःकातच ते भोगावे लागते. म्हणजे, कलियुगातील जन्मांमुळे आक्षेपलेल्या चौकडीचे दुःख हिंसेमुळे अधिक तीव्रपणे भोगावे लागते. इतर नरकप्रकारांपैकी अत्यंत महत्त्वाचा जो 'प्रतिदेह' त्याची माहिती करून घेऊ या, 'प्रतिदेहा' लाच क्वचित् 'प्रेतदेह' असेहि म्हटलेसे आकळते.

जी गोष्ट हिंसेच्या चौकडीची तीच हिंसेच्या प्रतिदेहाची. हिंसेमुळे प्राप्त होणारे प्रतिदेहाचे दुःख, एरवी प्राप्त झालेल्या विकल्पजनित प्रतिदेहाच्या दुःकातच पण अधिक तीव्रतेने भोगावे लागते. कारण, प्रतिदेह हा प्रामुख्याने विकल्पामुळे निर्माण होतो, विकल्प दोन प्रकारचे आहेत. (१) परमविषया

१. 'प्रतिभेचा ठाव अजिप्रलेखा मझांडस्थ म्हणत जसे मजाचे अजि-मजा : तैसे पिंडी अजिप्रलेखा व म्हणे : अभिमान नवही म्हणोनि' (वि. २४, २८).

२. 'चक्षूच्या ठाव माझा अंजु म्हणत असे... पर प्रतिमासारखा अभिमान नाही' (वि. ५, ६८).

विकल्प, आणि (२) प्रतिदेहारंभक विकल्प. पैकी, परब्रविषया विकल्प म्हणजे पुण्यफळाचा हेतु धरून-भाषण अमुक देवतेकडे जावे, तमुक तीर्थ करावे, कारण या युगधर्मचरणाने आपणाला पुण्य होईल, तसेच एखादी विहित क्रिया आचरली तर पाप लागेल अशी शुचिअशुचि कल्पना करणे, या परब्र-विषया विकल्पाने प्रतिदेह आक्षेपत नाही. पण युगधर्मक्रिया अथवा पुण्य-हेतु या व्यतिरिक्त उगीचच एखादी वस्तु पवित्र तर दुसरी अपवित्र समजणे, ब्राह्मणांका उत्तम म्हणजे व मागाचा विटाळ मानणे, छी छी-धू धू करीत एखाद्या वस्तुविषयी मनात किळस आणणे किंवा व्यक्तिविषयी विचिकित्सा करणे हा विचिकित्सारूप विकल्प प्रतिदेहारंभक होय. छाने प्रतिदेह आक्षेपतो. (विकल्प आति तेयासि प्रतिदेहो आति : वि. मा. ११८), कारण, अशा विचिकित्सेमुळे मनुष्य स्वतःला श्रेष्ठ मानून इतरांना तुच्छ केवळतो. त्यामुळे सर्वत्र व्यापून असलेली अजड माया दुखवली जाते आणि म्हणून प्रेतस्व भोगावे लागते.

प्रतिदेह कसा असतो ?

विचिकित्सारूप विकल्पाने फळ म्हणून जीवाखा जो प्रतिदेह मिळतो तो मृत्युनंतर, या प्रतिदेहात ह्मीएवढे शरीर, त्यावर राजणाएवढे बोंके, बोटाएवढी मान आणि आत सुईच्या छिद्राएवढा गळा असतो. सगळे शरीर, जणु अंगाला मिळारे बांधल्यासारखे जळत असते. आसोच्छ्वास घेतोना गळा दाटत असतो, मृत्युदिनापासून तो पुढे दहा दिवसपर्यंत तो असे दुःख भोगत असतो, या दहादि दिवसात तो प्रतिदेहिया घराच्या बळचणीच्या आडोशाने किंवा गावाच्या शिवेपाशी राहतो. डोंगराहत्के अल सायला मिळावे अशी त्याका भूक लागलेली असून समुद्रातील सगळे पाणी पिऊन

१. ' विकल्प परब्रविषयाः अमुकेया देवा जावोः तीर्था जावोः येये फळ होय ' अमुके पाप अमुके पुण्य... म्हणजे पुण्यफळाते पावबति : तैतेनि विवेके शुचिअशुचि मानूनि युगधर्मरूप क्रिया आचरती : परि तेणे शुचिअशुचिरूपे विकल्पे प्रेतस्व नव्हे : का तो विधी कात मोडत नसे म्हणौनि ' (वि. बं. १८१)

२. ' युगधर्मक्रियेकेंगळ प्रतिदेहारंभक विकल्प तो कैसा : पवित्र अपवित्र : उत्तम अधम : विटाळ ... इत्यादि विचिकित्सारूप विकल्प : येणे प्रतिदेह होय ' (वि. बं. १८१)

३. ' ना . मी उत्तम म्हणितव्या सकळ मृष्टी मकीरका ' (वि. त्व. १८१)

टांकाचे इतकी त्याला तहान लागलेली असते. पण बराच मृत्युस्थानी टांगून ठेवलेल्या, पाण्याने भरलेल्या गाढ्याला होरा घालून ठेवलेला असतो, त्यातून जे घेंबघेंब पाणी टपकते तेच त्या प्रतिदेहियाला पिण्याला मिळते. ज्या देहाला पूर्वी तो 'मी' म्हणत होता त्यातून तो आता निघालेला असला तरी त्या ठिकाणी असून त्याचे आत्मत्व असते. म्हणून पहिल्याच दिवशी स्नान बरोबरच करता हात लावून जर कुणी त्या देहाला (मेनाला) पिटाळ केला तर त्याला अत्यंत दुःख होते. म्हणून आपल्या मृतदेहाचा संस्कार सौकर करण्यात यावा असे त्याला वाटते. प्रतिदेहिया, आपल्यानिमित्त सुतक बरून रावणारांना पाहतो. त्यामुळेहि तो फार दुःखी होतो. त्याला भीति अतिघन वाटते. हरिणादि प्राण्यापेक्षाहि प्रतिदेहियाला अधिक भीति वाटत असते. कुठे खडा पळण्याचा आवाज ऐकला की तो मिकून पळू लागतो व पळता पळता मूळिंते पडतो. प्रतिदेहियाने इतकेच अन्न खावे, इतकेच पाणी प्यावे, इतक्याच सावलीत रहावे असे कडक नियम असल्यामुळे त्याला तहानभूकळून बगैरेपासून फार ताप होतो, तो सावलीत जायला लागला तर त्याला तेथून खेचण्यात येते. अनेकवार विकल्प केल्यामुळे हेच प्रतिदेहाचे दुःख त्याला अधिक प्रमाणात व विशेष तीव्रतेने भोगावे लागते. ते भोगतांना तो छायेच्या आश्रयाला जाऊ लागला तर त्याला मुद्गलांनी बडकण्यात येते. त्यामुळे तो अगदी भयभीत होतो.

१. 'हाथीपायी कोळे बांधली तैसे निरंतर जळतचि असे : दहा दिवस-पर्यंत जळणी सीधे असे : प्रेतास पिटाळ : तरी दुःख : संतुये ये... म्हणजे प्रेत कोहर निगलेला तेच गाढगेयात पाणी घालुनि डांगूनि ठेवितो : तयात सुताचा संतु पाणीसि लावुनि बरी कोवता दंगिला असे तया संतुवाते बरीत बरीत ये... मग तो पाणी पिणे : अवघा वीस भीतरीचि असे : छरीवेया सधे तया स्थाना म्हणजे स्मशाना जाये : डॉंगक एक सच लावा येसनी भूक : समुद्र सोबावा येसनी तहान : सुहृच्चिया बेंझयापसना तळा : प्रेताची अहंता तरी निर्बतकी परि ममता थोरि असे : पिटाळाचे स्वभावाचे थोर दुःख होये' (वि. ४. २८१)

२. 'रक्तोयाते वेजे : भय बहुत : पशूचेवापासौनि : देहासि पिटाळ लाळेया जळे : जापळेया देहाचे ज्ञान : तया मनुष्याचे ज्ञान : धृति ये : वेगा करितु का म्हणे' (वि. स्व. २७४)

नुसत्या मानसिक विकल्पांमुळे किंवा विकल्पाच्या उद्देश्यांमुळे जीवाला प्रतिदेह मिळून इतके दुःख सोसावे लागते. मग उल्लेख रसरूप होऊन कार्याला धावा तर किती दुःख सोसावे लागत असेल याची कल्पना करावी. मनुष्य असे विचिकित्सारूप विकल्प जन्मभर करीत असतो. त्याचे फळ म्हणून, अगदी पहिल्या विकल्पाने आक्षेपलेले प्रतिदेहाचे दुःख अधिक तीव्र होत जाते. प्रत्येक विकल्पपरतवे नवीन प्रतिदेह आक्षेपत नाही; तर प्रतिदेह एकच पण नवीन विकल्पांनं दुःखाची तीव्रता वाढते. इतकेच, याचमुळे प्रतिदेहाला सामर्थ्यफळहि मानतात. विचिकित्सेच्या क्रियेमुळे प्रतिदेह आक्षेपतो म्हणून ते क्रियाफळ आहे हे खरे, पण प्रत्येक विकल्पक्रियेने नवीन प्रतिदेह आक्षेपत नाही, जन्मातील सर्व विकल्पांचे फळ एकाच प्रतिदेहात मिळते म्हणून ते सामर्थ्यफळ हे होय. प्रतिदेह आक्षेपण्यासाठी केलेला विकल्प जन्मापासून आठ वर्षांनंतरच्या आयुष्यातील पाहिजे.

हिसेमुळे प्रतिदेह

विकल्पक्रियेप्रमाणे हिसेनेहि प्रतिदेह आक्षेपतो. या हिसाजनिता प्रतिदेहाला 'अधिकाराचे प्रेतत्व' म्हणतात. याचेहि दुःख विकल्पजनित प्रेतदेहा-तच अधिक तीव्रतेने भोगावे लागते; स्वतंत्र रीतीने नव्हे. या दुःखाची तीव्रता अत्यंत मोठ्या प्रमाणात असते. विशेषतः आत्महिसकाच्या प्रतिदेहाला तर कुठेच आश्रय मिळत नाही. (आत्मघातक्रियासि कव्हणी ठावो नाही नाएका : वि. ६९). आत्मघाताचे आणि परघाताचे घाप करणारा जीव स्थूल शरीरात असलेल्या आपल्या किंवा इतराच्या जीवाला बळेच बाहेर काढतो; त्याचा आश्रय मोडतो. याचे फळ म्हणून त्याला कोणत्याच वेतन-

१. 'प्रथम जळोले एवढे तरि द्वितीय जळोले मानसिक क्रिया बाह्यिक कायिक त्याचे फळ केसजे ते येणीजे' (वि.स्थ. १८१)

२. 'प्रतिदेह क्रियाफळाधिः तरि याचे सामर्थ्य का म्हणीतले : ते कायिकारपेक्षा... शरीर न जागता मानसिकनि निकजे... मान अवस्था जन्माचे एकचि प्रेतत्व म्हणौनि' (वि. बं. १८१)

३. 'प्रेतत्व तीन भेदे निपजे : आत्मघाते : परघाते आन विकल्पजनित : आत्मघाते आन परघाते प्रेतत्व वेगळे होय येसे प्रमाण नाही : विकल्पाचेया प्रेतत्वात येर दोहोंचा भोग विशेषे भोगी' (वि. बं. ६९, राजेभद्र.)

फळात आश्रय न मिळता जडपरमाणूत जडत्वाचे दुःख तर भोगावे लागतेच पण मृत्युनंतर त्याच्या प्रेतदेहालाहि कुठेच आश्रयस्थान मिळत नाही, केवळ विकल्पजनित प्रेतदेहाच्या दुःखात जीवाच्या विकल्पहेतूनुसार कचित् यत्न-णीखाली किंवा दमडाच्या आश्रयाने विश्रांति घेता येते; पण स्वपरहिंसकाच्या प्रतिदेहाला तीहि येता येत नाही, ती तो येऊ लागला तर त्याला जोर-जोराने बडबण्यास येते. हे प्रतिदेहाने सांयोगिक दुःख होय. त्याची तीव्रता फार मोठी असते.

प्रतिदेह कराने नासतो !

हा प्रतिदेह निर्विकल्पत्वाने किंवा ईश्वरी लीळेनेच नासला जाऊ शकतो. युगविपरीत अनुष्ठानाने चौकडी नासते पण प्रतिदेह नासत नाही, तो तुमता प्रतिबंधतो. म्हणजे असे की, युगविपरीत अनुष्ठानाने चौकडी चुकते; कृतयुग येईपर्यंत जीवाला अवगळेत ठेवण्यात येऊन मग त्याला कृतयुगात जन्म मिळतो; तेथे तो आत्मोपास्तीने चैतन्यफळाला जातो; पण तेथून पतन पावल्यावर पूर्वी प्रतिबंधलेले प्रतिदेहाने दुःख त्याला भोगावे लागतेच. परमेश्वराच्या पुनःसंबंधियाला प्रतिदेहाचा भोग चुकतो, पण अपरोक्षज्ञानात कर्म-क्षालण करताना त्याला त्या प्रतिदेहाची अवगणना क्षालण करावी लागते. सारांश, विपरीत अनुष्ठानाने, ईश्वरदास्याने व पुरुषजनानेहि प्रतिदेह नासत नाही; तो फक्त काही काळपर्यंत प्रतिबंधतो, मनुष्य पूर्णपणे निर्विकल्प बनला

१. 'आत्मा देहापासोनि निगो न सके' तो आत्मोपास्तीचा : तया-साठी तेथे नाही ऐसे होय 'जेथ रिने तेथ सुदुखे हाजिती', हे प्रतिदेही ओगी : पाही तरेक धोर : म्हणे जडत्वाचे दुःख' (वि. १९). 'आत्मघात केलेया कचणी डावो नाही : तयापसि आनिकासि केलेया घोर दोष' (वि. २५, ३५)

२. 'आत्मघात म्हणजे आणुळिया देहाचा : डावो नाही म्हणजे विकल्पे प्रतिदेह तेथ सुखा पराधनु : पासि नाही : का जे : तम धोर : पाहीपसि पुढीकाचा बाती : ... येरा सावळिया नाटकिया' पासी नाही' (२५२)

३. 'विपरीते प्रेतत्व न चुके : काळातरी ओगी : तेथ निर्विकल्पता-चाचौनि' (वि. २५, १८१)

४. 'ईश्वरदास्ये : भजने न चुके : प्रतिबंध होय' (वि. २५, १८१)

तर मात्र त्याचा प्रतिदेह नासतो. आपल्या शैवबध्नालेंबध्ना व मलमूत्राने भरलेल्या मुलाकड पोटाशी धरल्याने आईला विटाळ वाटत नाही किंवा शिसा-रीहि भेत नाही. ह्यावेळी ती जशी निर्विकल्प असते तशा नित्यनिर्विकल्प माणसाचा प्रतिदेह नासतो. पण काही काळ निर्विकल्प राहून पुढे विचिकित्सारूप विकल्प केला तर मात्र प्रतिदेह चुकत नाही. तथापि, मृत्यूच्या शेव-टच्या घटकेला निर्विकल्पत्व बाणले अथवा भावे सणात जोग्याचे सोंग येऊन निर्विकल्प किया आचरली म्हणजे निर्विकल्पतेचे सोंग करून विटाळवांडाळ न मानता ब्राह्मणप्रमाणेच भागानेहि सदन किंवा कदन स्वीकारले आणि ह्या स्थितीत मृत्यु आला तरीहि प्रेतत्व नासते. (भावे सणी जोगियाचा तो सुवे : तेयाही एकु भले आति : वि. १८९).

दशक्रियेने प्रतिदेहाचा नाचा

तसेच, मृत्युनंतर किंवा मृत्यूची बातमी ऐकल्यानंतर १० दिवसांच्या आत मृताच्या प्रीक्षार्थ जर कोणी ईश्वरवताराला भयवा ज्ञानियाला भोजन घातले आणि ते त्याने स्वीकारले तरीहि प्रतिदेह नासतो. (बाहू दहाही दीसासी-तरी कीचे ते पावे : वि. २७४). बहा दिवसांच्या आत ज्ञानियाला घातलेल्या या भोजनक्रियेला 'दशक्रिया' म्हणतात. ज्ञानियाने आपल्या आहारापेक्षा थोडे भोजन स्वीकारले तर प्रतिदेहियाला तितकेच सुख वाटते. पण त्याने संपूर्ण भोजन स्वीकारले तर प्रतिदेह पूर्णपणे नासतो. हे एकाच भोजनाच्या संपूर्ण स्वीकाराने होते. एकापेक्षा अधिक (जास्तीतजास्ती १० दिवस) पुष्कळ ज्ञानियांना भोजन घातले तर ह्याच्या ज्ञानपात्रत्वानुसार, त्या मृतदे-हातील जीवाला, देवतांची फळेहि होतात, अशी 'दशक्रिया' बहुधा त्या मृताचे आसेष्ट घालतात. पण ज्याला कोणीच आसेष्ट नाहीत अशा मृताच्या निमिषाने एखाद्या ज्ञानियाने स्वतःच भोजन केले किंवा दुसऱ्या कुणीहि

१. 'केकरु पोटाळिकेया विकार नाही' विकल्प नाही : काराळा बुपजे : ऐसा होईक तबा प्रेतत्व नाही ' (वि. स्व. १८९)

२. 'अवे १३ वा सर्हिना' म्हणून वैशाख संपता व ज्येष्ठ लागता हा सण केला जातो. कोणी वा सणाकड 'विकल आवे' असेहि म्हणतात.

३. 'जब तबि प्रेतदेही असे तया दीसा भीतर ईश्वर का ज्ञानियाकाही स्वीकरी तरी तया प्रेताचे सगुण : सुकविशेष बोळिजे ' (वि. स्व. १७४)

दशक्रिया धातली तर त्यामुळेहि त्या जीवाचा प्रतिदेह चुकतो; इतकेच नाही तर त्या क्षान्तियाला किंवा त्या इतर माणसालाहि योडेफार पुण्य लाभते.

प्रतिदेहाचा कालायधि

प्रतिदेहाचा काल रामेश्वरवासाच्या मते फक्त १२ वर्षांचा असतो म्हणजे १२ वर्षे प्रेतत्वाचे दुःख भोगावे लागते. उलट, परशुरामवासाचे मत आहे आहे की, विकल्पाधिकारानंतर म्हणजे बघाच्या ८ व्या वर्षानंतर मनुष्य जितकी वर्षे जगला असेल तितकी वर्षे त्याला प्रेतत्वाचे दुःख भोगावे लागते. उदा : विकल्पाधिकार ८ व्या वर्षानंतर येतो, त्यानंतर एखादा मनुष्य ९० वर्षे जगला तर मृत्युनंतर त्याला ९० वर्षे प्रतिदेह मिळून त्यात दुःख भोगावे लागेल.

रामेश्वरवासाच्या मताला आधार असा की, इंद्रियार्थसंबंधाने जर पदार्थ अवयवीपूर्वक सेवन केले तर ८४ बारि होतेत, म्हणजे ८४ नरकापैकी एकेक नरक बाराबारा वर्षे भोगावा लागतो. तसेच हिंसासोभाचे 'अधिकाराचे प्रेतत्व' १२ व वर्षांचे असते. बाबलून विकल्पप्रेतत्वहि १२ व वर्षांचे असते. विचिकित्सेने प्रेतत्व आक्षेपल्यावर मनुष्य २ व महिने जरी जिवंत राहिला तरी प्रेतत्व १२ व वर्षे. उलट, परशुरामवासाचे मत 'विकल्प आति तथा प्रतिदेह आति' या भुतिव्यवहार आधारलेले दिसते. प्रतिदेहाचा कालायधि संपल्यावर त्या जीवाल अतिषादिक नाशक आत्मात नेऊन त्याच्या पुढील कर्मफळात घालण्यात येते. (प्रतिदेहापासोभि मिर्तलेया मम अतिषादिके फळासि मेति : वि. भा. १.१५)

१. 'अकतै केलेषा पादैक' (वि. त्थ. २७४)

२. 'आयुष्य किंरी तेयासि ते नेणाजि : रामेश्वरपक्ष : बारा वर्षे आयुष्य : परशुरामपक्ष. विकल्पअधिकारापासोभि जेतुकी वर्षे जियाला तेतुके आयुष्य' (वि. त्थ. २७४)

प्रकरण १० वे देवतांचे अंतर्योग

विवादि हरिहरमहा : तथा ऐश्वर्याची गरिमा
ते पदवाशि महिमा : वेदसूक्ती
एति सिये विवादि सकले : व्युत्तिमंते चोळिकी फळे
अज्ञान म्हणे आचांगळे : चोळिके कैसे ? (स. व. २१७-२१८)

प्रास्तासिक

देवतांची फळे प्राप्त करून घेण्याचे मुख्य मार्ग दोन आहेत. एक बहिर्योग आणि दुसरा अंतर्योग. यापैकी देवतांच्या बहिर्योगाची ऊर्फ युग-धर्माची माहिती मागील प्रकरणात आपण करून घेतली. या प्रकरणात देव-तांच्या अंतर्योगाविषयी विचार करायचा आहे. अंतर्योगालाच 'विद्यामार्ग' म्हणूनहि संबोधण्यात येते. महातुभ्य तत्त्वज्ञानात सामान्यतः 'विद्या' हा शब्द देवतांच्या विद्याविषयी आणि 'ज्ञान' हा शब्द परमेश्वराच्या विद्ये-विषयी वापरतात, हा नियम काटेकोरपणाने पाळला जातो असे मात्र नाही. उदाः 'एकि विद्या' (विद्या.मा.१); 'एक विद्या ते ब्रह्मविद्या' (विद्या.मा.६). या दोन्ही क्वचनात विद्याशब्द परमेश्वरज्ञानासाठी थोडला आहे; उल्लेख 'ज्ञानः ध्यानः संनः स्थावर' (वि.७१); 'वेधुः विद्याः ज्ञानः साधनः चर्म' (वि.३०); या क्वचनात ज्ञानशब्द परमेश्वरज्ञानाच्या अर्थाने नाही. तथापि, स्थूल मानाने 'विद्या' म्हणजे देवतांची विद्या आणि 'ज्ञान' म्हणजे परमेश्वराचे ज्ञान. देवतेची विद्या ज्याला झालेली असते त्याला 'विद्या-

संत' म्हणतगत; तर परमेश्वराने ज्याला आपले ज्ञान दिलेले असते तो 'ज्ञानी' म्हणून ओळखला जातो.

अंतर्भाग्याची रूपरेखा

देवतांच्या बहिर्यांगपेक्षा त्यांचे अंतर्भाग साधकसाधनादि सर्व बाबतीत येष्ट आहेत. (माणे पा. ३०४ व ३०५ पहा). तथापि, बहिर्यांग उपदेशरूप असल्यामुळे कुणीहि त्याचा उपदेश केला की जीवाला त्याचे आचरण करता येते; अंतर्भाग्याची गोष्ट तशी नाही. इतरांनी सांगितल्यामुळे किंवा स्वतःच्या मनात आल्यामुळे अंतर्भाग्याचा ऊर्फ विद्यामार्गाचा स्वीकार करता येत नाही, ज्याने पूर्वी विशिष्ट क्रियांनी सलेप किंवा भिल्लेप विद्या जोडली असेल त्यालाच ती होऊ शकते, इतरांना नाही. (माणे पा. २७९ व २८० पहा). सर्वव्याप्ति-युक्त परमेश्वर मात्र आपल्या लीळने कुणालाहि विद्या देऊ शकतो, पण तो अभ्यास होय.

देवतेच्या विद्येचा संचार झाल्याबरोबर विद्यावंताला त्या देवतेचा मूळ व तिची पिंडस्था प्रकाशित होते. त्याला आपल्या शरीरात अग्निलेखी त्या देवतेची पिंडस्था प्रत्यक्ष दिसते. तिलाच तो ईश्वर मानतो. तिचा त्याला वेध लागतो, हा वेध मृत्युपर्यंत त्याच्या ठिकाणी असतो. त्या पिंडस्थेच्या वेधाने शेवटी त्याला त्या देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेची म्हणजे तिच्या फळाची प्राप्ति होते. विद्या पूर्ण झाल्यामुळे म्हणजे मृत्युपर्यंत पिंडस्थेचा वेध असल्यामुळे त्या विद्यावंताला त्यावेळी देवताफळाचा मुसता लेप लागतो. परवडीप्रमाणे तो लेप जेव्हा भोगाई होईल त्यावेळी त्याला ते देवताफळ उपभोगायला मिळणार. देवताफळ प्राप्त करून घेण्याच्या विद्यामार्गाची ऊर्फ अंतर्भाग्याची रूपरेखा ही अशी आहे.

विद्यांचे चार धोबे : सांभव

प्रत्येक देवतेची एक विद्या आहे. अर्थात्, आयेपासून तो यक्षिणीपर्यंत सर्व देवतांच्या मिळून ८१ कोटी १। लक्ष १० विद्या आहेत, यांचे प्रामुख्याने चार धोबे केलेले आहेत. (१) सांभव. (२) शांभेय. (३) महाशय व

१. 'तथाचेनि ज्ञाने सदा मोक्ष...म्हणजे जेचि देवता : तिचेची विद्या : तिचेच्याचि यत्नाभार वेध : आन तिचीदेची पिंडस्थेचा वेध : आन तिचीदेची ब्रह्मांडस्थेची प्राप्ति : येसे पृथक्भेदी यक्षिणीपासुनि नैतन्वपर्यंत जाणवे' (क.व.विद्या.मा.)

(४) आणव. या शोण्याची आणि त्यातील देवतांची कमाकसाने ओढवून घेऊ नये.

‘शांभव’ शोण्यात दोन देवतांच्या विद्यांचा अंतर्भाव होतो. (द्विधा शांभवः विद्या, मा ७). यापैकी ‘एक समल शांभव’ आणि दुसरी ‘एक शुद्ध शांभव’ ‘समल शांभव ते विश्वेची विद्या’ आणि ‘शुद्ध शांभव ते चैतन्याची विद्या’ (वि. मा. १९१). चैतन्य आणि विश्व या दोन्ही देवतांच्या विद्यांना एका शोण्यात घालण्याचे कारण ह्यात असलेले अनेक प्रकारचे साम्य. एक तर दोन्ही विद्यांमुळे त्यांच्या विद्यावंताना सारकीच म्हणजे एकविध प्रतीति येते. (वि. २६). अष्टभैरवादिकरूप खालील सर्व देवतांपेक्षा या दोन्ही देवतांच्या विद्यांमुळे साध्यसाधनी विशेष सुख प्राप्त होते; दोन्हीचे विद्यावंत आपापसांना देवतांच्या विद्यांमुळे साधनावस्थेत नेहमी स्थित्यानेच उपभोगत असतात; आणि साध्यावस्थेत त्यांना इतर देवताफळियाइतके दुःख भोगावे लागत नाही.

तथापि, यावरून सर्व बाबतीत या दोन्ही विद्या सारख्या आहेत असे मानू नये. उदा. चैतन्यफळियाला कसोपभोग संपल्यानंतर नुसते अंतिकाचे दुःख भोगावे लागते, पण विश्वेच्या फळियाला अंतिकाचे दुःख असून शिवाय साध्यावस्थेत पाचा प्रकारी सरलेपण असते. दुसरे असे की, चैतन्यविद्यावंताला विद्या ज्ञात्यानंतर प्रारंभिक मळरहित शुद्ध संलग्न प्रकाशित होतो म्हणून चैतन्यविद्याला ‘शुद्ध शांभव’ असे म्हटले आहे, तर विश्वेच्या विद्यावंताला आपल्या देहात मेदमासाधार अशी पिंडस्था प्रकाशित होते; त्यामुळे तिला ‘समल शांभव’ असे नाव मिळाले आहे. (या दोन्ही विद्यांना ‘शांभव’ म्हणण्याचे कारण असे की, त्या शांभूच्या म्हणजे परमेश्वराच्या जवळील देवतांच्या विद्या होत. पैकी माया ही तर त्र्यंश परमेश्वराच्या म्हणजे शांभूच्या जवळ सदासर्वकाळ असते, म्हणून तिचे ‘शांभव’ हे नाव ग्यार्य आहे.

१. ‘माया परमेश्वरासमीप म्हणौनि तिचेते शांभव म्हणितले; तर खाळीकति शांभव का म्हणितले : पर्व विचेते : तयाचा परिहार : तर तोचि कैसा : ना : प्रतीति सारकी एक : सुखबाहुल्ये होन : स्थिति तीन : तितुके दुःख नाही’ (क. वं. विद्या मा.). ‘तारि विश्व कार्ये : ते कुंभोपकुंभन्याये मायेचे समीप असे म्हणौनि तेही शांभव’ (वि. वं. २६)

पण विश्वेच्या विवेल्या 'शांभव' म्हणण्याचे कारण इतकेच की, ती शांभव प्रायेच्या जवळ आहे. साध्यात चैतन्यफळियाला आपल्या देवतेचे निःप्राप-चिक फळ मिळते, तर विश्वफळिया आपल्या देवतेच्या प्रापंचिक मूर्तीत पावन केला जातो. मायेला व तिच्या फळाला 'विदेह' असे म्हणतात. (विदेहाधार वेधु : विद्या. मा. १५). कारण तिच्या ब्रह्मांडस्थेला देह नसतो. उलट, विश्वेची ब्रह्मांडस्था देहधारी असल्यामुळे तिला व म्हणून तिच्या मळाला 'देह' असे नाव मिळाले आहे. (देहाधार वेधु : विद्या. मा. १४)

शांकेय विद्या

दुसरा धोबा 'शांकेय' विद्याचा अपूर्ण त्यात प्रत्येक भैरवाची एक मिळून अष्टभैरवांच्या आठ विद्यांना समावेश होतो. (अष्टधा शांकेय : विद्या मा. ८). अष्टभैरवांच्या विद्यांना शांकेय म्हणण्याचे कारण असे की, त्यामुळे त्यांच्या विद्यावंताना आपण सृष्टीची रचना करावी, तिचा संहार करावा अशा शक्तीची प्रसिद्धि येते म्हणून. 'नाद : बिंदु : कळा : ज्योति : लो : अवस्था : आनंदु : आवेशु' (वि. १९) ह्या ह्या आठ विद्या होत. 'नादि नाही विद नाही कळा नाही ज्योति नाही नाही लो आनंदावेशावस्ता' (चौपवी ३३) असा दामोदर पंजिताने त्यांचा उल्लेख केला आहे. पैकी नाद विद्या कराळी भैरवाची, बिंदु विकराळीची, कळा उमापतीची, ज्योति पशुपतीची, लो सदाशिवची, अवस्था ब्रह्मवाची, आनंदु विष्णूची आणि आवेशु विद्या महादेवाची होय. या विद्यांनी प्रकाशित होणाऱ्या त्यांच्या मळांना 'अंतःकरण' नाव आहे. (अंतःकरणाधार वेधु : विद्या. मा. १३)

महाणव विद्या

शेषशक्त्याच्या शोभ्यातील १। लक्ष देवता, आणि ब्रह्माविष्णुमहादेव यांच्या शोभ्यातील ९ कोटी देवता यांच्या विद्यांना 'महाणव' असे म्हणतात. कर्णात्, महाणव विद्या एकूण 'सवावो लक्ष नव कोटी' (विद्या. मा. ९)

१. 'सूतींचे पांचिजे : आन काही दुःख भाति' (क.व. विद्या. मा.)

२. 'तर त्याचे शांकेय येते का म्हाणितके : ना सृष्टि रचिजे : तथा नाशिजे हेते शक्तिल येतीसे म्हणोनि शांकेय म्हाणितके : येते का म्हाणितके : ना : त्याचिवा विचारवति प्रतीति' (वि. व. १६).

आहेत. यांना 'महाणव' म्हणण्याचे कारण असे की, या विद्यामुळे देवता-फळाळा गेलेले फळिये आपापल्या देवतेच्या स्वरूपमर्यादेतीक जीवना आपापल्या 'महा+अणु' = अत्यंत सूक्ष्म जो 'मळ' त्याच्या आधारे पाहतात.

महाणवाच्या द्वाव्यात मुख्य देवता चार आहेत. क्षीराब्धीच्या द्वाव्या-तील शेषशायी आणि सत्यकैलासवैकुंठीचे प्रह्लाविष्णुमहादेव. या चार मुख्य देवतांच्या विद्यांना 'शाक्ती प्रह्लायाची : शांभवी महादेवाची : सुदृढ विष्णूची : मेघवर्ती शेषशय्याची' (वि. मा. १८५) अशी स्वतंत्र नावे आहेत. अर्थात्, त्या सर्व विद्यांचा समावेश महाणवातच होतो. महाणव देवतांच्या मळांना 'इंद्रिय' असे नाव आहे. (इंद्रियाधार वेधु : विद्या, मा. १९)

आणव विद्या

विद्यांचा चौथा द्वावा 'आणव' विद्यांचा. स्वर्ग, अंतराळ, अष्टौदेव-योगि व कर्मभूमि या चार स्थानांतील ७२ कोटी देवतांच्या विद्यांना 'आणव' असे म्हणतात. (चंद्रसूर्यापासोनि आणव : वि. २३; बाह्यतरि कोटी आणव : विद्या, मा. १०). 'आणव' हे नाव पडण्याचे कारण असे की, यांच्या साधना-काळनातील मुले अणुप्रमाणे अत्यल्प असतात. साधनावस्थेत आपल्या देवतेची पिकव्याहि साधकाला अत्यल्प प्रमाणात प्रकाशते. साधनावस्थेत या देवतांचे फळिये जीवना प्रतीतीच्या परमाणूच्या आधारे पाहतात. इतकेच नाही तर, परमाणूचा बांधा जो कळ पदार्थ त्याच्याच द्वारे रचिला मुल होते. जवळेतच पदार्थ हेच त्याच्या उपभोगाचे विषय होत. याच कारणांमुळे त्यांच्या मळांना 'विषय' मळ म्हणून संबोधण्यात येते. (विषयाधार वेधु : विद्या, मा. ११)

सूत्रपाठातील प्रतीतीच्या वचनात (वि. २४ ते २६) आणव, शाक्तेय, व शांभ्व विद्यावंताचीच तेवढी प्रतीति सांगितलेली आहे. तेथे महाणवाच्या

१. 'सबा कक्ष नव कोटी महाणव म्हणजे तयाचीया फळियासि मळाचार दर्शन म्हणौनि महाणव हेचि नाम कवित' (क. वं. विद्या, मा.)

२. 'चंद्रसूर्य म्हणितक्या स्वर्ग घेतका : पासोनि म्हणितक्या काळीक स्थाने कवळिळी... आणव शब्द चौकोफी वरतें : स्वर्गी : अंतराळी : अष्टौदेव-योगि : कर्मभूमि' (वि. २६, २७)

३. 'आणव म्हणजे अणुवत् सुख म्हणौनि नाव अग्रकासर्वत साध्वी-साधनी' (वि. २६, २८)

प्रतीतीचा उल्लेख नाही, अर्थात्, शांभव व शांकेय व्यतिरिक्त सर्व विद्यावं-
तांना त्या ठिकाणी 'आणव' म्हणून संबोधले असल्याचे स्पष्ट होते. तेव्हा,
विद्यावंतांची साधनावस्थेतील प्रतीति लक्षात घेता 'महाणव' विद्यादेखील
'आणव'च होत, 'आणव : शांकेय : शांभव ऐसा त्रिविध वेधु' (वि.
मा. १८४) या वचनात देखील 'आणवा' मध्येच महाणवा' या समावेश
केलेला आहे. या अर्थाने 'आणव' विद्या म्हणजे क्षीराब्धिपासून कर्मभूमि-
पर्यंत सहा शोण्यातील देवतांच्या विद्या होत.

अपरोक्ष ऊर्क स्थूळा व शिल्पा विद्या

विद्यावंतांचे साधनावस्थेतील देखणे लक्षात घेऊन सर्व विद्यांचे
'अपरोक्ष' ऊर्क 'स्थूळा' आणि 'शिल्पा' असेहि दोन थोवे केलेले आहेत.
'अपरोक्ष' म्हणजे प्रत्यक्ष. ज्या विद्या शास्त्रांचे विद्यावंताला मळ व पिंडस्था
निरंतर प्रत्यक्ष दिसतात त्यांना 'अपरोक्ष' विद्या म्हणतात. यांनाच 'स्थूळा'
असेहि नाव आहे. अपरोक्ष विद्यांच्या शोण्यात चैतन्य, विश्व, अहमेतरेव
बोधवाच्या व सत्यकैलासवैकुंठीचे हरिहरब्रह्मादिक या देवतांच्या विद्यांचा समा-
वेश होतो. कारण, त्या शास्त्रांचे विद्यावंतांना आपल्या देवतेची पिंडस्था निरंतर
प्रकाशलेली असते. तेव्हा, शांभव, शांकेय व महाणव मिळून अपरोक्ष ऊर्क
स्थूळा विद्या होत; तर स्वर्ग, अंतराळ, अष्टोदेवयोगि व कर्मभूमि या
'आणव' विद्या 'शिल्पा' विद्या होत. आणव ऊर्क शिल्पा विद्या शास्त्रांचे
विद्यावंताला पिंडस्था मुळीच प्रकाशत नाहीत असे नाही; पण त्या निरंतर
प्रकाशत नाहीत, त्यांना तूटसाद असते. या विद्यावंतांना मदिना पंधरा
दिवस विद्येचा गर जेव्हा असतो तेव्हाच त्यांची पिंडस्था प्रकाशते.

राजस व तामस विद्या

वाशिवाय 'राजस' व 'तामस' असेहि विद्यांचे दोन प्रकार केले
आहेत. 'देवता एकी राजसा : एकी तामसा' (वि. मा. ९४). राजस देव-
तांच्या विद्या त्या राजस विद्या आणि तामस देवतांच्या विद्या त्या तामस
विद्या होत. (एकी विद्या राजसा : एकी तामसा : वि. मा. ५९), यातहि
'ऐसीया एकी विद्या आति : ज्यौनि होति तेयमि प्रतिवृळ करावे ऐसी बुद्धी
उपजे : वि. मा. ५९), विद्यांचे हे प्रकार योनेपरत्वे नाहीत तर सर्व शोण्यातील

देवतांच्या राजसत्तामस गुणावरून केलेले आहेत. उदा : अष्टभैरवांच्या द्योव्या-
तील राजस ब्रह्मद्याची विद्या राजस, तर तामस महादेवाची विद्या तामस
होय. याच दृष्टीने सखलोकातहि ब्रह्मद्याची विद्या राजस तर कैलासातील
हराची विद्या तामस होय.

विद्या कुणाला होते ?

बहिर्यांगप्रमाणे अंतर्यांग वाटेला त्याला आचरता येत नाही. कारण,
देवतेची विद्या वाटेला त्याला होऊ शकत नाही (मागे पा. १५५ पहा).
क्रियापाकाच्या नियमानुसार विद्या ज्याने जोडली असेल त्यालाच ती होऊ
शकेल. पण, विद्येचा संचार होण्यापूर्वी त्याने जोडलेल्या विद्येचा तो लेप
क्रियापर्यायानुसार परबडीला मात्र आलेला असावा. शिवाम, तो विद्याधिकारी
मनुष्यजीव कर्मभूमीत असला पाहिजे. (सक्ळाहि विद्याची साधने एवढा :
वि.मा. १९६). इतकेच नाही तर त्याच्या ठिकाणी मनुष्यपिंडाचे युक्तत्व
पाहिजे, परमेश्वरज्ञान होण्याला ज्या कारणासाठी मनुष्यपिंडाचे युक्तत्व पाहिजे
त्याच कारणासाठी विद्या होण्यालाहि युक्तत्व पाहिजे. (मागे पा. २४०). हे
युक्तत्व केवळ कर्मभूमीतील पिंडाच्याच ठिकाणी असू शकते (मागे पा. ५८
पहा). विद्येसाठी शरीरात सर्व पिंडस्था असण्याचे आणखी एक कारण असे
की, विद्या सात्व्यांतर आपल्या देवतेची (व खालील देवतांच्या) पिंडस्था
प्रकाशित होऊन त्यांच्यामुळे स्वामिसेवकत्व परिवाराचा भाव निर्माण झाला
पाहिजे. एरवी विद्यावंताला आपल्या देवतेचा आनंद पूर्णपणे भोगता येत
नाही. यासाठी विद्याधिकारी मनुष्याचा पिंड सर्वावयवांनी, अतएव सर्व
पिंडस्थांनी युक्त असलाच पाहिजे. त्याशिवाय त्याच्या ठिकाणी विद्येचा
संचार केला जात नाही.

विद्या कोण देतो ?

देवतांच्या विद्या एक तर परमेश्वराकडून दिल्या जातात किंवा विद्याकं-
साकडून दिल्या जातात. (परमेश्वरापासोनि विद्या होए : का विद्यावंतापासोनि
होए : वि. २६१). आशिषाय, देवतांच्या ब्रह्मांडस्था, त्यांचे ज्ञानविग्रह व
विद्यावंत हेहि विद्या देऊ शकतात. सामान्यतः देवतेने आपल्या विद्याधिकारी
पुत्राला विद्या शिकवाची असते. पण अव्यक्त देवतास्वरूपे हे कार्य कस

शकत नाहीत, कारण 'अव्यक्ती व्यापाक नाही' (वि. मा. १६). ब्रह्मांडीया व्यापार कालविण्यासाठी अव्यक्त स्वरूपातील होण्याच्या भावातून विभागलेली ब्रह्मांडस्थाच सर्व कार्य करीत असते, अर्थात्, आपल्या विद्येचा संचारही तीच करते. विद्यासंचारकाठी अधिकारी पुरुष आणि विद्या देणारा यांची दृष्टादृष्ट होणे अवश्य असल्यामुळे ब्रह्मांडस्था कर्मभूमीत आल्याबाबून तिसऱ्या-कडून हे कार्य होणे शक्य नाही तथापि, ब्रह्मांडस्था बहुधा झाली येत नाहीत. आल्या तर मात्र विद्यादानाचे कार्य त्या स्वतः करीत असतात. एरवी, सामान्येच्छजन परमेश्वर, देवतांचा ज्ञानविग्रह किंवा विद्यावंत यांच्याकडूनच विद्यादानाचे कार्य होते. उदा: द्वारावतीकार श्रीनकपाणीपासून 'शिवना पुरुषा विद्यादानु' (वि. मा. ५६) झाले होते. विद्याधिकारी पुरुषाच्या बोक्त्यावर आपल्या हातातील तूप किंवा कराटा माकूनच हे विद्या देत असत, (सूतेनि मार्गुः खराटेनि विद्या प्रकटेति : वि. मा ५१). तसेच श्रीनकधरापासून एव्व चाभाराला स्थूळ विद्या (स्थिति) झाली होती. ज्ञानविग्रहाकडून विद्यादान झाल्याची फारशी उदाहरणे नाहीत. 'बळिभद्री साजात्या वेयु' (वि. ८१); तसेच 'एक आज्ञाधर एक प्राज्ञाधर' (वि. ८४) या वचनावरून बल-भइदेवाकडून इतरांना विद्या झाली असावी असे दिसते. विद्यावंतापासून विद्या झाल्याचे उदाहरण म्हणजे द्वारावतीकाराचे विद्यावंत अनंतमुनि, त्याच्यापासून महादेवमुनीला विद्या झाली होती, (ली. च. एकांक ४). उघळीनाथ नावाच्या शिल्पविद्यावंतापासून ज्ञान श्रीनकधरस्वामींनी विद्या स्वीकारली होती (ली. च. एकांक १०) एवरे.

केप पाहून किंवा ओळखून विद्यादान

ज्ञानविग्रह हा देवतेचा अवतार असून त्याने ज्ञान=विद्या स्वीकारलेली असल्यामुळे त्याला विद्याधिकारी पुरुषाचे विद्येचे केप आपल्या देवतेच्या मळाभारे दिसतात. ते पाहून तो विद्या देतो. ज्ञानविग्रहाकडून विद्या दिली जाते त्यावेळी विद्यासामर्थ्याचा संचार ब्रह्मांडस्थेकडून होण्याची आवश्यकता

१. ' येरी विद्या हे शोण्ही : म्हणजे ईश्वर ज्ञान विद्यावंत ज्ञान विग्रहो : एवं त्रिविधा परी ' (वि. पं. २१०)

२. ' शृंगेन : म्हणजे केवळ ज्ञानविग्रहासी : का जे : मळाभार केप देखे म्हणोनि दशन ' (सदर)

नवते. कारण, ते सामर्थ्ये ज्ञानविग्रहाजवळहि असते. म्हणून विद्येचा लेप पाहून तो स्वतंत्रतेने विद्यासंचार करतो. विद्यार्थ्यांना विद्याधिकारी पुरुषाचे विद्येचे लेप दिसत नाहीत, म्हणून ते स्वतंत्रतेने विद्यासंचार करू शकत नाहीत. ज्ञायादिकापासून तो चैतन्यपर्यंत बरील देवतांच्या म्हणजे स्वरूपा किंवा अप-
रोक्ष विद्यार्थ्यांना एखाद्या जीवाने आपल्या देवतेच्या विद्येचा लेप किंवा अधिकार प्राप्त करून घेतलेला आहे एवढेच कळते, त्यांना लेप दिसत नाही, पण त्याचे अस्तित्वज्ञान असते. इत्यादिक व स्वाखालील देवतांच्या विद्या-
र्थ्यांना म्हणजे शिष्य विद्यार्थ्यांना तर एखादा मनुष्यपिंड आपल्या देवतेच्या विद्येचा पात्र आहे एवढेच कळते, ती पात्रता पाहूनच तो विद्याधिकारियाला विद्या देतो. उदा : शिष्यविद्यार्थी उभळीमाथाला भीष्मकधराचा पिंड विद्ये-
योग्य वाटला, म्हणून त्याने स्वामींना विद्या देण्याचा प्रयत्न केला. (सी. व. पृ. १०), अर्थात्, त्यावेळी त्या मनुष्यपिंडाचा विद्येचा लेप किंवा अधि-
कार परबळीला आलेला असतो. या विद्यार्थ्याकडून विद्यासंचार होत असतांना प्रत्यक्ष विद्यासामर्थ्य मात्र त्या देवतेच्या ज्ञायादिकेकडून घेत असते, तेव्हा विद्या देणारा विद्यार्थी हा केवळ निमित्तमात्र असतो. (निमित्ताते साक्षी करौमि देवता विद्या दे : वि. मा. ११).

ऊच देवतेच्या विद्यार्थ्याकडून खालील देवतांची विद्या

विद्या देतांना, सामान्यतः अधिकारी पुरुषाला ज्या देवतांची विद्या यावयाची असेल त्याच देवतेचा विद्यार्थी पाहिजे. तथापि, ऊच देवतेच्या विद्यार्थ्याला निमित्त करून खालील कोणतीही देवता त्याच्याद्वारे आपली विद्या देऊ शकते, पण तिने ती अवरोधाने, म्हणजे आपल्या अधिकारियास बरील देवतेच्या विद्यार्थ्याकडे नेऊन दिली पाहिजे बरील देवतेच्या विद्या-
र्थ्याला नीच देवतेने आपल्या अधिकारियाकडे आपले हा विरोध होय.

१. ' स्वरूपा विद्यार्थ्यासी अधिकार्योविद्या विद्या मजकत्वाचे अस्तित्वज्ञान जसे परि लेपाचे ज्ञान नाही : ' (वि. व. ३१)

२. ' शिष्यविद्यार्थी विद्येयोग्य पिंड घेतुलेचि जाणे : यथा उभळीमाथ ' (सदर)

३. ' ऊचे देवतेविद्या विद्यार्थ्यापासमीनि खालील ज्ञायाधिपा विद्या होती : अवरोधे : यथाते निमित्त करौमि खालीलही देता : पर त्याचा हावी ते सामग्री मसावी : ज्ञान दातेया मभिनिवेष्ट ज्ञान शिष्य अनुकूल ' (वि. स्व. ३२)

खालील देवता असे करीत नाही. तथापि, ऊंच देवतेची प्रगुप्ति, तसेच त्या ऊंचेचा विद्यावंत व आपल्या विद्याधिकारी यांची परस्परांतुकूलता असल्या-
पाचून त्या ऊंचेच्या विद्यावंताच्या द्वारे नीच देवता आपली विद्या देत नाही.
प्रत्येक विद्या अविरोधाने : अपवाद

सामान्यतः आपलीच विद्या आपल्याच विद्यावंताकडून आपल्या अधिकारी पुरुषाला द्यायची तर ती अविरोधाने म्हणजे अधिकारियाला विद्या-
वंताजवळ आणून दिली जाते, तथापि, अधिकारी पुरुष हा ऐश्वर्यादिकडून श्रेष्ठ असला आणि विद्यावंत अकिरक्यावर लोळणारा असला तर आपल्या
त्या विद्यावंताला अधिकारी पुरुषाकडे नेऊन म्हणजे 'विरोधाने' देवता
विद्या देऊ शकते. विद्यावंत आणि अधिकारी पुरुष दोघेहि सारखेच श्रेष्ठ
असले तर त्यांची योगायोगाने भेट पडवून आणून त्यावेळी विद्यासंचार
केला जातो. सारांश, ज्याचे जितके सामर्थ्य असेल तितके तो इतरांना देऊ
शकतो (वि. ३२). ऊंच देवतेच्या विद्यावंताकडून अर्थात्, त्याच्या साक्षि-
त्वाने—खालील देवतेची विद्या होऊ शकते.

परमेश्वराचे विद्यादातृत्व

कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् समर्थ असलेल्या परमेश्वराचे विद्यादातृत्व मात्र
काही आगळेच असते, तो कोणत्याहि देवतेची विद्या स्वतंत्रतेने, लीळादानाने
विंश प्रहणादानानेहि देतो. मनुष्याने विद्येचा लेप किंवा अधिकार जोडलेला
नसला पण विद्येची धोडी फार कणब त्याच्या ठिकाणी असली तर परमेश्वर
स्वेच्छेने—लीळादानाने विद्या देऊ शकतो, आणि प्रहणादानाने म्हणजे अजून
परबडीला न आलेला लेप किंवा अधिकार प्रहण करूनहि तो विद्या देतो.

१. 'आपुला विद्यावंत आपुलेला अभिभावकवळी जाणोसि तथा विद्यावंताते
निमित्त करौनि आपुणी विद्या दे : आन नीच ते अविरोधे देती : दुसरे : अधिकारिया
व्यापिमंत आन अधिकरण निरुपाधि हाकिरडा लोळे तरि अधिकरणास अधिकार्यो-
जवळ नेऊनि देती तो विरोध...तोन्ही व्यापिमंताचे तरि यथाव्यवस्था वधयतांचा
योग जालेला विद्या दे' (वि. बं. ३९)

२. 'ऊंच विद्या अधिकारे देती...पर्व प्रहणा करुनि देती : लीळादाने देती :
साठानेया देती' (वि. बं. २९०)

शिवाय आपला प्रमादी पुत्र खालील नरकफळांला जाऊ नये म्हणून एकाच जन्मात एकाच लेपात एकाच विद्या पण अनेक वेळहि देतो. त्या विद्येचा त्याज्यवळ तो साठा करून ठेवतो, अशा रीतीने विद्या देताना तो अन्यत्राचेनि प्रमाणे आपल्या ठिकाणी असलेल्या त्या विशिष्ट देवतेच्या विद्यासामर्थ्यातूनच विद्यासामर्थ्याचा संचार करतो. लीळादानाने जी अनर्जित विद्या परमेश्वर देतो ती अपरोक्ष विद्याच देतो, तथापि, त्याने शिल्पविद्या दिली तरी त्या विद्येला तूटसाद नसते, हा परमेश्वराकडून होणाऱ्या विद्यादानाचा विशेष होय. लीळादानाने किंवा लेप प्रारब्ध नसताना परमेश्वर विद्या देऊ शकतो एवढाच त्याच्या दानाचा विरोध नाही, तर त्याने दिलेल्या विद्येमुळे साधनात तसेच साध्यात संपूर्ण सुख भोगायला मिळते. तसेच इतर विद्यादाते केवळ दृष्टिद्वारा विद्या देऊ शकतात तर परमेश्वर दृक्, स्पर्श, आस्पाव व अंतःकरण या चार प्रकारांनी देऊ शकतो हाहि त्याचा विशेष होय.

चैतन्यविद्या प्रथम परमेश्वराकडून

पहिल्या तीन सृष्टि संपून जीवाचे कर्मलेप प्रारब्ध झाल्यानंतर त्या कर्मलेपाप्रमाणे चौथ्या सृष्टीत जीव निरनिराळ्या कर्मफळात आले आणि विश्वाचा सगळा व्यवहार सुरूळीतपणे सुरू झाला. या चौथ्या सृष्टीत चैतन्यविद्या प्रथम परमेश्वराकडून दिली गेली. प्रमादानंतर प्रायश्चित्त घेऊन व समान वृत्तीचे आचरण करून परमेश्वराची कर्णध ज्याने जोडली अशा माणसाला प्रथम परमेश्वराने चैतन्यविद्या दिली. चैतन्यविद्या प्रथम परमेश्वराकडून दिली जाण्याचे कारण असे की, चैतन्यमाया 'विदेह' असल्यामुळे तिला विग्रह नाही. 'अव्यक्ती करण' नसल्यामुळे आणि मायेला विग्रह नस-

१. 'ईश्वर विद्या दे प्रारब्ध जगहता : कन्हणी देवते देवो कये : सुख संपूर्ण म्हणजे साध्यानेंद फळ संपूर्ण भोगी : देत्याची धाडी नाही' (वि. २४. २६१)

२. 'ईश्वरापासोनि विद्या होय : म्हणजे चैतन्यविद्ये प्रथम ईश्वर दाता : म्हणजे चौथे सृष्टीपासोनि कणवेंतव प्रथम ईश्वर देती' (वि. वं. २६१).

३. 'चैतन्यविद्ये प्रथम ईश्वर दाता : कर : तिये विग्रह नाही : विदेह म्हणोनि : आ स्वरूपाहूनी देयावी तरी अव्यक्ती करण नाही : आन विद्या सृष्टीद्वारे उभयांचीये : चाचोते अहो : म्हणोनि पाहिले ईश्वरापासोनि होय' (वि. २४. २६१)

स्यामुळे अव्यक्त मायेकडून किंवा तिच्या विग्रहाकडून तिची विद्या दिली आणि शक्य नव्हते. मायेची त्रयांशस्था चिजक सीद्धि मि.प्रापंचिक म्हणजे विदेह असल्यामुळे प्रत्यक्ष विद्यासंचार करण्याला तीहि समर्थ नाही. कारण, विद्या ही दृष्टिद्वाराच ग्रामणी असते, म्हणून चौथ्या दृष्टीत एखाद्या जीवाची कणव पाहून प्रथम परमेश्वरानेच चैतन्यविद्या दिली नंतर त्या चैतन्यविद्यार्वंताला सहेतुक भोजन घातल्याने इतरांना विद्येचे लेप लागले; आणि मग त्या विद्यार्वंताने त्या विद्याधिकारी पुरुषांना विद्या दिली. जरक इतकाच की परमेश्वराने चैतन्यविद्या दिली म्हणजे 'अन्यत्राद्येनि प्रमाणे' व्यापल्या ठिकाणी असलेले मायासामर्थ्य तो स्वतः संचार करतो. विद्यार्वंताला मात्र तसे करता येत नाही. म्हणून चैतन्यविद्यार्वंताला निमित्त करून विद्या दिली जात अस-
तांना सामर्थ्यसंचार मात्र चिजडेकडूनच होतो.

विद्यासंचार कसा करतात

विद्या देणारा ज्ञानविग्रह किंवा विद्यार्वंत आणि विद्याधिकारी युक्त मनुष्य जीव यांची दृष्टीस दृष्टि मिळते. अर्थात्, ते दोघेहि एकत्रित असून दृष्टीस दृष्टि मिळण्याइतके, नव्हे, अगदी एकमेकांच्या डोळ्यातील बाहुल्या एकमेकाला दिसतील इतक्या जवळ असले पाहिजेत. त्यांची दृष्टीस दृष्टि मिळाली म्हणजे विद्यार्वंत विद्याधिकारी पुरुषाच्या ठिकाणी ताबडतोब विद्या-संचार करतो. अर्थात्, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या विद्यासंचाराला विद्यार्वंत केवळ निमित्तमात्र असतो. कारण, विद्यासंचाराच्या वेळी विद्येचे सामर्थ्य त्या देवतेच्या त्रयांशकडून येते. अशा रीतीने 'उभयान्वाक्षमाणे सत्तासन्निधि-
मात्रे शक्ति संचरे' आणि यालाच 'अंतर्योग' म्हणतात. (वि. ११). अंत-
र्योगाचे मुख्य साधन जो विद्यासंचार तो होण्यासाठी विद्याधिकारियाला विद्यादास्याजकळ बराच वेळ रहावे लागते किंवा दृष्टिभेद झाल्यावर मध्ये काही काळ जातो असे नाही, तर विद्यासंचार ताबडतोब होतो. ठळक बहि-

१. 'मग त्या विद्यार्वंतापासोने आणीकासी : ईश्वर स्वातंत्र्ये देती : तैसा तो नव्हे-तथातें निमित्त करीनि मळाभरि स्वरूपीनि संचरी' (वि.स्व. १२१)

२. 'ऐसे : मात्र म्हणजे अवयवाळ : हुतुके दीस जसाचे : मग होय ऐसे नाही : बहियार्गासारीजे नव्हे' ... सत्ता म्हणजे जवळक : सन्निधी म्हणजे 'असणे' मात्र म्हणजे काळ करपी : आम क्रिया दोन्ही निराकारिकी' (वि.स्व. १२)

यांगाच्या साधनाला कितीतरी काळ लागतो उदा: तीर्थक्षेत्रादि करणे, किंवा ३४० कोटी भागमांचा अभ्यास करून तदनु रूप आचरण करणे हे फार काळावधीचे काम आहे. अंतर्योग किंवा विद्यासंचाराला असा काळावधि मुळीच लागत नाही. लेप परवडोला आला की तात्काळ विद्यासंचार होतो. हा अंतर्योगाचा महत्त्वाचा विशेष होय.

‘शिल्प विद्यांचा संचार

देवतांच्या विद्यांचा संचार ‘उभयान्वीक्षणाने’ दृष्टिद्वारा श्वायचा हा सामान्य नियम झाला. पण परमेश्वरावतार सर्वत्र शिल्पा विद्या दृष्टिद्वारा देतो असे नाही. शिल्पविद्यांपैकी फक्त स्वर्गाच्या शोध्यातील विद्या तो दृष्टिद्वारा देतो. अंतराळातील गंधर्वादिकांच्या विद्या स्पर्शद्वारा, अष्टादेवयोगींच्या विद्या शब्दद्वारा व कर्मभूमीतील देवतांच्या विद्या अंतःकरणद्वारा देतील हेतो. स्पर्शद्वारा विद्यासंचार होताना साधनदाता परमेश्वरावतार व साधक यांचा एकमेकांला स्पर्श होईल इतक्या अवळ ते पाहिजेत. साधनदात्याने साधकाला स्पर्श केला की परमेश्वरावतारापासून तात्काळ विद्यासंचार होतो. शब्दद्वारा विद्या देताना साधनदाता परमेश्वरावतार व साधक उच्चारलेला शब्द स्पष्ट ऐकू जाईल इतक्या अंतरावर असले तरी चालतात. अंतःकरणद्वारा विद्या देण्यासाठी मात्र ते कर्मभूमीच्या पाकशे योजनमर्यादेत कोणी कुठेहि असले तरी दूरकत नाही. साधनदाता परमेश्वरावतार कुठूनहि कर्मभूमीतील देवतांच्या विद्या देऊ शकतो.

मळाधार विद्यासंचार

विद्यावंताला निमित्त करून मळाळच्या देवता विद्याधिकारियाच्या ठिकाणी, त्याच्या जीवस्वरूपावरील आपल्या मळाच्या आधारे विद्यासामर्थ्याचा संचार करते. प्रत्यक्ष जीवस्वरूप ती पाहू शकत नाही, जीवस्वरूपाचे ज्ञान तिला आपल्या मळाधारे असते. (वि. मा. ९८). त्या मळालाच ती जीव मानते. म्हणून त्या मळाच्या आधारेच ती आपल्या विद्यासामर्थ्याचा संचार करते. मायेच्या आश्रमळाला ‘विदेहमळ,’ विश्वेच्या मळाला ‘देहमळ,’ अष्टमैरवांच्या मळाना ‘इंद्रियमळ,’ व स्वर्ग, अष्टादेवयोगी, अंतराळ आणि कर्मभूमि यातील देवतामळांना ‘विषयमळ’ अशी नावे आहेत.

ह्याच्या आधारेच विद्यासामर्थ्याचा संचार केला जातो विदेहाधार वेध; देहाधार वेध; अंतःकरणाधार वेध, इंद्रियाधार वेध व विषयाधार वेध (विद्या.भा. १५, १४, १३, १२, ११) असा मळाच्या योगेवरचे विद्यासंचार औचकधरस्वामींनी वर्णन केला आहे. त्याचा मुख्य नियम एवढाच की, प्रत्येक देवता आपल्या मळाच्या आधारे आपली विद्या देते. देवता आपल्या मळाधार विद्या संचरते; कारण, जीवस्वरूप ती आपल्या मळाधार पाहते. या नियमानुसार, मायेची मळांइस्था जी विज्ज ही जीवस्वरूप अविद्याधार पाहते, म्हणून आपली चैतन्यविद्या ती अविद्याधार संचरते की काय, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. याला उत्तर देच की, ती अविद्याधार विद्या संचरत नाही, आद्यमळाधार संचरते. कारण, विज्जकेला जीवाचे अविद्याधार दर्शन असले तरी संलग्नता नसते. तो जीवाला आद्यमळाधार पाहतो. दुसरे असे की, संलग्न व देवता यांचे साजात्य आहे; अविद्येचे व देवतेचे नाही. म्हणून विज्जकेकडून विली जाणारी चैतन्यविद्याहि आद्यमळ ऊर्फ विदेहमळाच्या आधारे दिली जाते. बरील देवतेकडून झालील देवतेच्या विद्यासामर्थ्याचा संचार होतो त्यावेळी ती बरील देवता ह्या झालील देवतेच्या मळाधारेच विद्या देते. कारण, विद्यासंचारामुळे उपास्यदेवतेचा मळ आणि पिंडस्था प्रकाशित न्हायची असते, म्हणून त्या उपास्य देवतेच्या मळाधार विद्यासामर्थ्याचा संचार होणे शक्य असते.

विद्यासंचारानंतर मळ व पिंडस्था प्रकाशतात

विद्यासंचार क्षास्याबरोबर, ज्या देवतेची विद्या झाली असेल त्या देवतेचा मळ प्रथम प्रकाशतो आणि नंतर त्या देवतेची पिंडस्था प्रकाशते. सामान्यतः देवतेच्या अभ्यक्त स्वरूपाचा जो वर्ण असतो तोच वर्ण तिच्या मळांइस्थेचा, पिंडस्थेचा व मळाचा असतो. जीवस्वरूपा आपल्या मळावर प्रतिबिंबित झालेला विद्येचा लेख पाहून (किंवा अधिकार जाणून) त्या अधिकारी पुरुषाला ती देवता अर्थात् तिची मळांइस्था आपल्या मळाच्या आधारे विद्यासंचार करते. म्हणून विद्यासंचार होताच त्या विशावताला प्रथम तो मळ प्रकाशित होतो आणि मग त्या मळाच्या वण ही साजात्य असलेली आपल्या शरीरातील त्या देवतेची पिंडस्था प्रकाशते. (साजात्या साजात्या वेधु : वि. २८)

१. 'ज्वापका चैतन्या जीवाचे अविद्याधार ज्ञान : आन संकष्टा छुटा-
चार . का लो मोक्ष की . मग विद्या ते जायमळाधार' (वि. १५. १०)

तीहि कशी ? तर 'देवतेचा जैसा वर्ण : जैसी वस्त्रे : जेतुलीया भुजा : जैसी आयुधे तैसी प्रकाशे' (वि मा. १९). अर्थात्, आपल्या उपास्य देवतेच्या ब्रह्मांडस्थेची प्रतिमा त्या पिंडस्थेच्या ठिकाणी त्याला आभासरूपाने दिसू लागते. वस्तुतः पिंडस्था तुसत्या मेदमांसरूपा असतात. ब्रह्मांडस्थासारख्या त्यांच्या मूर्ति नसतात, पण विद्यासामर्थ्यामुळे प्रकाशित झालेल्या पिंडस्थेच्या ठिकाणी विद्यावंताला मात्र आपल्या ब्रह्मांडस्थेची मूर्ति आभासरूपाने दिसते. आकृति, भुजा, पंख, आयुध, वाहन इत्यादींनी युक्त अशी ब्रह्मांडस्था जणु त्या ठिकाणी आहे असा खाला भास होतो. हेच पिंडस्थेचे प्रकाशणे.

शिरूपविद्यावंतांना-

विद्यासंचारामुळे पिंडस्था प्रकाशतात हा सामान्य नियम झाला, पण स्थूळा व शिल्पा विद्याच्या धोबेपरत्वे या प्रकाशात थोडा फरक आहे. तो असा की, स्थूळा कर्क अपरोक्ष विद्येमुळे विद्यावंताला आपल्या देवतेची पिंडस्था निरंतर प्रकाशते; पण शिल्पा विद्येमुळे मात्र विद्यावंताला आपल्या देवतेची पिंडस्था निरंतर प्रकाशत नाही; तर मधून मधून म्हणजे विद्येचा विशेष भर एखावेळी असेल त्यावेळी प्रकाशते. आणि तीहि स्पष्ट स्वरूपात नाही, तर मादळत असलेल्या उद्योतिप्रमाणे अस्पष्ट किंवा झाकळीझाकळी. हेच निराळ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, शिल्पा विद्यांना तूटसांष्ट असते, असे म्हणता येईल. तथापि, शिल्पा विद्या परमेश्वराकडून लीळादानाने किंवा ब्रह्मणादानाने दिली गेली तर मात्र तिला तूटसांष्ट नसते. अपरोक्ष विद्येप्रमाणे तीहि निरंतर प्रकाशत असते. उदा: कोटोल येथील उधळीनाथ हा शिरूप-विद्यावंत होता. त्याच्या विद्येला तूटसांष्ट होती. पण श्रीचक्रधरस्वामींनी एखावेळी त्याकपासून विद्या स्वीकारली त्यावेळेपासून उधळीनाथाच्याहि ठिकाणी ती सांधली गेली, अतूट म्हणजे निरंतर प्रकाशणारी झाली, तीच

१. 'कांतीचे सधाची म्हणजे उधळीनाथाची विद्या संपूर्ण जाली : परि हे अपरोक्ष विद्या नव्हे : केवि या : ना अपरोक्ष विद्या सपेसी उणेपण नाही : जरि शिरूपा विद्या : जाको नेजे तरी ते कैसी जावे ? म्हणूनि संपूर्ण जाली' (वि बं. २६१). 'महाराष्टी पुस्तिके. जी जी गोसावी विद्या स्वीकारली तरी तयासि (उधळीनाथाचा) काह जाळे : गोसावी म्हणितळे : तयाची विद्या संपूर्ण होती ते संपूर्ण जाली.' (ली. न. पक्षांक. १०)

विद्या भीचकधरस्वामीपासून दादोसाळाहि शाली, पण त्याने भीचकधरस्वामीनी सांगितलेला विधि यथायुक्त न आत्वरल्यामुळे त्याच्या विद्येला मूढसाद होती. अर्थात्, ईश्वराकडून जरी विद्या साली होती तरी ती अर्जित होती. चैतन्यविद्यावंताला-

विद्येने पिढव्या प्रकाशते हे खरे; पण चिज्जड मायेपासून विभागलेली निराळी अशी पिढव्या सररीरात नसल्याने ज्याला मायेची चैतन्यविद्या होते त्याला कोणती पिढव्या प्रकाशते? याचे उत्तर असे की, अव्यक्त मायेच्या हरित स्वरूपासून विभागलेल्या संलग्नाचे आद्यमळाचारे दर्शन चैतन्यविद्यावंताला होते. त्यामुळे चैतन्यविद्या होताच विद्यावंताला प्रथम आदिमळ आणि मग आदिमळाशी वर्णाने साजात्य असलेला संलग्न प्रकाशतो. पण मग दुसरा प्रश्न उद्भवतो तो असा की, आत्मोपास्ति बहिर्यांगानेहि जीवाला संलग्न प्रकाशतो आणि चैतन्यविद्येनेहि तोच प्रकाशतो; तर मग या अंतर्योगाचा किंवा चैतन्यविद्येचा विशेष तो कोणता? याला उत्तर असे की, आत्मोपास्तीत संलग्न मळकर्मासहित जीवाला व्यापून असलेल्या स्थितीत 'मैकत्वे' प्रकाशतो तर चैतन्यविद्येत तो स्वतंत्रतेने व संपूर्णतेने 'शुद्ध' स्वरूपात प्रकाशतो. आत्मोपास्तीच्या संचारी साधनाने बहिर्यांगियाला जो आनंद होतो त्यापेक्षा चैतन्यविद्यासंचाराने विद्यावंताला कितीतरी अधिक आनंद होतो. संचारी असला तरी आत्मोपास्ति हा नुसता बहिर्यांग असल्यामुळे त्याने बहिर्यांगियाचे आयुष्य दाढत नाही. पण संचारी चैतन्यविद्येने विद्यावंताचे आयुष्य दहापटींनी दाढने. आणि आत्मोपास्तीच्या फळियापेक्षा चैतन्यफळियाला १० पट अधिक काळपर्यंत शुद्ध भोगायला सापडते. या विषय, सामान्यतः विद्यासंचारामुळे विद्यावंताच्या ठिकाणी होणारी कार्ये

१. 'येह अपरीक्ष विद्या से नष्टे : जे दादोसासी जाकी : तेचि स्वीका-
रकी : तेचि तथा (कचळीजावासे) संपूर्ण जाकी म्हणौनि दादोसाचे से परम
शुद्ध' (वि. स्थ. १११)

२. 'तेचि म्हणजे चैतन्यविद्येच्या ठायी आनंद थोर म्हणजे बहुत : का जे बहि-
र्यांगियासि अतर्वांगिया अन्तम म्हणितका म्हणून : दुसरे : आयुष्य अधिक : तथा जेव
प्रसिद्धकलः नाम तेह सलग्न निवडक प्रकाशते : तथा त्रिकाकज्ञान, तथा यक्षविभ
वतीति इत्यादि अशी थोर' (क. सं. पुन. १)

म्हणजे मनुष्यदेहाचा लेप प्रतिबद्ध होणे, विकालज्ञान होणे, एकविध प्रतीति असणे ही कार्ये चैतन्यविद्यावंताच्या ठिकाणी होतातच, ती कशी ते आता पाहू.

विद्यावंतांची प्रतीति

विद्यासंचार होताळणीच विद्यावंताला आपल्या शरीरातील त्या देवतेची पिंडस्था प्रकाशून तिच्या ठिकाणी त्या देवतेची ब्रह्मांडस्था मूर्ति आमास-रूपाने दिसू लागल्यावर त्याला तिचा बंध लागतो, ब्रह्मांडस्थेचा अंश असलेल्या पिंडस्थेचा बंध लागल्यामुळे शेवटी (विद्या चरितार्थ ज्ञात्यानंतर) त्याला त्या पिंडस्थेच्या संपूर्ण ब्रह्मांडस्थेची प्राप्ति होते. (अंशबधे संपूर्णाची प्राप्ति : वि. २५, पिंडी बंध ब्रह्मांडी प्राप्ति : वि. मा. १८५). सर्व देवतांच्या विद्यावंतांना आपापल्या पिंडस्थांचा बंध सारखाच असतो असे नाही, थोडे-परत्वे तो निरनिराळा असतो. हा बंध सामान्यतः तीन प्रकारचा आहे, 'आणव : शाक्तेय : शांभव : ऐसा त्रिविध बंधु' (वि. मा. १८४). आणि या बंधामुळे त्या त्या बोध्यातील विद्यावंतांना पिंडस्थांच्या ठिकाणी येणारी, प्रतीतिहि निरनिराळी असते. 'आणव' विद्यावंतांची प्रतीति त्रिविध, 'शाक्तेय' विद्यावंतांची प्रतीति द्विविध, आणि 'शांभव' विद्यावंतांची प्रतीति एकविध असते. (वि. २४। २५; २६.)

आणवांची त्रिविध प्रतीति

उपासनेमध्ये साध्य, साधक व साधन अशी त्रिपुटी असते. ही तिन्ही निरनिराळी माहेत असे वाटणे ही त्रिविध प्रतीति होय. साध्यसाधन एक व साधक निराळा वाटणे ही द्विविध प्रतीति होय. आणि साध्य, साधन व साधक ही तिन्ही एकच वाटणे ही एकविध प्रतीति होय. आणव विद्यावंतांची प्रतीति त्रिविध असते. म्हणजे त्यांना साध्य, साधक व साधन निरनिराळी वाटतात. (आणवी साध्य : साधन : साधक : ऐसी त्रिविध प्रतीति : वि. २४). विद्यासंचारामुळे प्रथम देवतेचा मळ प्रकाशित होतो व त्या मळाच्या आधारे जीव आपणाला पाहतो, अर्थात्, त्या मळाळाच तो 'आत्मा' समजतो. नंतर त्याला पिंडस्था प्रकाशते, आपले जीवस्वरूप म्हणजे आपण साधक असून ही पिंडस्था आपले साधन आहे, आणि या साधनभूत पिंडस्थेव्यतिरिक्त आपले साध्य असलेली ब्रह्मांडस्था निराळीच आहे असे त्याला वाटते. आणव विद्या-

वेद्यतांची द्विविध प्रतीति ही ही अशी, या विद्यार्थतांना आपली साध्य मज्जाबत्त्या प्रत्यक्ष दिसते असे नाही, त्यांना तिचे केवळ अस्तित्वज्ञान असते, पिंडस्थेच्या ठिकाणी दिसणारी मज्जाबत्तेची मूर्ति वास्तविक नसून आभासरूप असते.

शाक्तेयांची द्विविध प्रतीति

शाक्तेयांची म्हणजे अष्टभैरवांच्या विद्यार्थतांची प्रतीति द्विविध असते. (शाक्तेयी साध्य : साधक ऐसी द्विध प्रतीति : वि. १५), म्हणजे असे की, मळ प्रकाशित होताच मळाधार आपले स्वरूप पाहून आपण साधक आहोत असे त्याला वाटते आणि नंतर प्रकाशलेली पिंडस्था हीच आपले साध्य व साधन आहे अशी त्याला प्रतीति येते. त्या विद्यार्थताला साधनभूत पिंडस्था हेच आपले साध्य वाटत असले तरी वस्तुतः त्याचे साध्य मज्जाबत्त्या असते या मज्जाबत्तेचे ज्ञान या विद्यार्थताला नसते, कमी योग्यतेच्या जाणवाला आपल्या साध्य मज्जाबत्तेचे अस्तित्वज्ञान असते, पण स्वाहून भेष्ट वस्तूच्या शाक्तेयाला ते नसते, वावरून जाणवापेक्षा शाक्तेयाचे ज्ञान कमी वाटण्याचा संभव आहे पण वस्तुतः तसे नाही, आपल्या साध्याची आख्यंतिक आवड राह-
 व्यासाठीच त्याच्या ठिकाणी ही द्विविध प्रतीति असते. यातच त्याचे भेद्यत्व होव,
 शांभवांची एकविध प्रतीति : आत्मस्थे दर्शन

शांभव विद्यार्थतांची प्रतीति एकविध असते. विद्यार्थकाराने मळपिंडस्था प्रकाशित होताच विद्यार्थताला मळाधार आपले व पिंडस्थेचे दर्शन आणि मज्जा-
 बत्तेचे अस्तित्वज्ञान होते, पण आपण वेगळे, प्रकाशित झालेली पिंडस्था वेगळी आणि जे प्राप्त होणार ते वेगळे असे त्याला वाटत नाही, ही सर्व एकच आहेत अशी त्याला प्रतीति येते, (शांभवी साध्य प्रतीति : वि. १६), ही एकविध प्रतीति केवळ साधनसाध्याच्या बाबतीत येते असे नाही तर सर्व जीवमात्राच्या ठिकाणीही येते, त्यामुळे तो सर्वत्र आत्मत्वभावाने राहतो, या सुखीनील सगळे जीव म्हणजे आपणच अशी एकविध किंवा अमेदसभना त्याच्या ठिकाणी निर्माण

१. 'मी साधक : प्रकाशले ते साधन' एजे जे पार्वीन ते साध्य देसी द्विविध प्रतीति जाणची' (वि. १५, १४, १५, २६)

२. ' शाक्तेया साधन लेखि साध्य : मी साधक देसी द्विध प्रतीति' (सदर)

३. ' शांभवी मी वेगळा : प्रकाशले ते वेगळे . पार्वीन ते वेगळे देसे नाही : एकविध प्रतीति' (वि. १५, २४-२६)

होते, (बाई सांभवीचा रविम होए : तारि सकळहि आत्मत्वे देखे : वि. २६५). याच भावनेने तो जीवमात्राकडे पाहतो. चिज्जळ मायेला ज्याप्रमाणे सर्व जीवांच्या ठिकाणी ममता असते तशी सांभव विद्यावंताला सर्वत्र आत्मबुद्धि येते.

सांभवापैकी चैतन्यविद्यावंताला एकविध प्रतीति येण्यापूर्वी आपणखीहि एक क्रिया होत असते. ती अशी की, चैतन्यविद्या संवरल्याबरोबर त्याला आदिमळ व शुद्ध संलग्न प्रकाशित होतो, शुद्ध संलग्न प्रकाशित झाल्यामुळे त्याला आपले स्वरूप मलिन दिसते, त्यामुळे आपले मळ क्षाळून आपण शुद्ध व्हावे अशी इच्छा जीवाला होते. आपल्या एका स्वच्छ हाताच्या साक्षाने आपला दुसरा मलिन हात आपण स्वच्छ करतो, त्याप्रमाणे शुद्ध संलग्नच्या साक्षाने आपले मलिन जीवस्वरूप धुऊन आपण चोखट होऊ, मग साध्य असलेली चिज्जळ ब्रह्मांडस्था आपणाला पोटाशी धरील असे त्याला वाटते, आपण व संलग्न त्याला गिरगिराळे दिसत असले तरी व्याप्यव्यापकभावाने आपण एकच आहोत आणि आपले साधन जो संलग्न तोच आपले साध्य आहे, अशी साध्य-स्वरूपात तिथीचीहि एकविध प्रतीति त्या चैतन्यविद्यावंताला मग येते.

पिंडस्थी ईश्वरत्व व ईश्वरी पुरुषत्व बुद्धि

विद्येमुळे पिंडस्थेच्या ठिकाणी विद्यावंताला वेध लागतो आणि म्हणून पिंडस्थेला आपला स्वामी-परमेश्वर मानूनच तो तिची उपासना करतो. देव-तांच्या विद्येमुळे निर्माण होणारे अन्नयाज्ञान ते हे असे असते. एरवी, अम्यक्त देवतास्वरूप किंवा तिची ब्रह्मांडस्थान नव्हे तर त्या ब्रह्मांडस्थेचाहि केवळ एक लहानसा अंश असलेल्या मेदमासारमक पिंडस्थेच्या ठिकाणी विद्यावंताला ईश्वरत्व बुद्धि आली नसती, पण देवतांच्या विद्येमुळे ती येते.

१. 'जगमत्त्व म्हणजे पिंडमात्र ते मीचि: हे तिचे विद्येचे स्वरूप' (वि. स्थ. २६५)

२. 'साध्य म्हणजे हे माझे स्वरूप मैकळे: हे मज साधन: बापिका उपासती व्यापकाते पार्जेन: यथा हा हात कपळा: येने हाते पुईन: मग आपला पोटी कावीळ' (वि. स्थ. २४-२६)

३. 'जिवेची विद्या जेवे तिच्या अंशाते परस्वे म्हणजे ईश्वरत्वे उपासती' (वि. व. २८)

आणि अशा विद्यावंताला परमेश्वराचा खराबुरा अवतार भेटला तर! त्या परमेश्वरावताराला तो विद्यावंत एक सामान्य पण सामर्थ्याबद्दल पुढील म्हणून मानतो. (विद्यावंता ईश्वरी पुरुष ऐसी प्रतीति. वि. मा. १८१). पिंडस्थेला म्हणजे देवतांशाळा ईश्वर मानणे आणि ईश्वराला जीव मानणे हे विद्यावंताचे केवढे अन्यथाज्ञान ! पण त्यातच गुरफटून तो आपल्या पिंडस्थेची ईश्वर-बुद्धीने निरंतर उपासना करीत असतो.

अपरोक्ष व शिष्टप विद्यावंताचे देवते

अपरोक्ष विद्येमुळे मळपिंडस्थ्या प्रकाशतात, पण केवळ आपल्याच मळपिंडस्थ्या प्रकाशतात असे नाही, तर खालील देवतांचे मळ आणि पिंड-स्थानेही प्रकाशतात; अर्थात्, केवळ आपल्याच पिंडातील; इतरांच्या पिंडातील नव्हे. आपल्या देवतेच्या मळाभारे जीव स्वतःला धाडतो आणि आपल्या खालील इतर देवतांचे मळ त्याला खालणीस वाटतात, म्हणून आपल्या आणि संलग्नान्या ठिकाणी असलेले खालील देवतांचे मळ आच्छादले जातात. तसेच, आपल्या देवतेची पिंडस्थ्या त्याला भेदमांसात्मक दिसते, त्या ठिकाणी आपल्या ब्रह्मांडस्थेचा त्याला आभास होतो; आणि म्हणून तिला ईश्वर मानून तिच्या उपासनेत तो दंग होतो. आपल्या देवतेची पिंडस्थ्या त्याला ईश्वरत्वाने पूज्य वाटत असल्यामुळे आपल्या पिंडातील इतर देवतांच्या पिंडस्थ्या म्हणजे तिचा परिवार आहे असे विद्यावंत मानतो. आणि म्हणून खालच्या पिंडस्थ्या प्रकाशित झाल्या तरी जीवी विद्या असेल तिच्याच पिंडस्थेचा त्याला वेध लागतो व तिचीच तो उपासना करतो, वरील देवसेवे मळ व पिंडस्थ्या विद्यावंताला कधीच प्रकाशत नाहीत.

१. 'साधनबंध मळपिंडस्थ्या देवे.....आपणेयाते मळाभार देवे: आन पिंडस्थेते भेदमांसात्मक देवे: खालील मळ खालणीस देवे: पिंडस्थ तर आपुली ईश्वरत्वे देवे: आन खालील परिवारस्थे भाते....परि आपुर्लयेची पिंडीचीया: केवही देवे.....प्रस्तुती मनुष्यदेहाचा एक: दुसरा विषेचा: तिसरा विद्यापरिताची साध्याचा देवे: पर मळयुक्त' (वि. बं. ४३)

२. 'अग जिये देवतेची विद्या होय सियेचा तो अंत प्रकाशे: तरि काह तोचि प्रकाशे: ना येरही खालते परिवारस्थे प्रकाशती: पर सेवास्ये म्हणजे अविचेची विद्या होये सियेचा अंशाठे परत्ये म्हणजे ईश्वरत्वे उपासी: सेव देवे' (वि. बं. २८)

मळपिंडस्थाशिवाय आणखीहि काही गोष्टी अपरोक्षविद्यावंत विद्या-सामर्थ्यामुळे पाहू शकतो. विशेष म्हणजे, तो आपल्या ठिकाणचे तीन लेप पाहतो. एक प्रस्तुत मनुष्यदेहाचा, दुसरा आपल्या विद्येचा आणि तिसरा विद्या चरितार्थ झाल्यावर साध्याचा. अर्थात्, हे लेप आपल्या जीवस्वरूपा-वर असलेले त्याला दिसत नाहीत, तर मळयुक्त म्हणजे त्या त्या देवतेच्या मळावर प्रतिबिंबित झालेले दिसतात.

मळपिंडस्था आणि लेप सर्व विद्यावंतांना सारखेच दिसतात असे नाही. ज्यांच्या विघेळा तूटसाद नसते अशा अपरोक्षविद्यावंतांनाच ते दिस-तात, इतरांना नाही. शिल्पविद्या द्या साध्यसाधनी अभकाशवंत असल्यामुळे त्यांच्या विद्यावंतांचे व अपरोक्षविद्यावंतांचे देखणे सारखे असू शकत नाही. शिल्पविद्यावंतांना विद्येच्या पुंभरताकाळीच काय त्या पिंडस्था प्रकाशात, आणि त्याहि अगदी सावळ्यासावळ्या. अर्थात्, त्यांना कालीस देवतांच्या पिंडस्था व लेप प्रकाशात नाहीत. तसेच, त्यांना आपले मळहि प्रकाशात नाहीत. कारण, त्यांचे देखणे इतके सूक्ष्म नसते.

विद्येची पंचविध कार्ये : साधनप्राप्ति

विद्यासंचारामुळे विद्यावंताला पिंडस्था प्रकाशित होते आणि या पिंडस्थेच्या वेधाने त्याला ब्रह्मांडस्थेची प्राप्ति होते. अर्थात्, ही पिंडस्था म्हणजे ब्रह्मांडस्थेच्या प्राप्तीचे साधन आहे. साध्याचा लेप लागेपर्यंत हे साधन त्याला सोडून जात नाही. लेप लागेपर्यंत असे म्हणण्याचे कारण इतकेच की, देवतासाधन चरितार्थ होऊन जीव फळाला योग्य झाला तरी त्याला ते फळ ताबडतोब मिळतेच असे नाही. कर्मपरवशीप्रमाणे लेप भोगाई होईल तेव्हाच फळ मिळेल. आणि तेहि तो न टिचला तर; किंवा, आड रिगण्याची किंवा बरील देवतेने न केली तर. सारांश, फळाला लेप लागेपर्यंत पिंडस्थप्रकाशाक विद्यासाधन विद्यावंताजवळ असते.

१ 'तत्र साधनं म्हणजे काहू : ना साध्याते दिवस्या वाचोनि निवर्ते ना : मळ झाळी : थोळट होये म्हुणोनि' (वि. २५. ३०)

२. ' फळी सम्पदेस नाही का कम्हणी आढ रिगे या भडताळयास्तक निवर्तेना म्हणजे विद्यालेप चरितार्थ होईपर्यंत साधन निवर्तेना' (वि. २५. ३०)

धारण करण्याचा धर्म

हे साधन म्हणजे प्राप्त झालेली विद्या व त्यामुळे प्रकाशलेली पिंडस्था आवडीपूर्वक धारण करण्याचा धर्महि विद्यावंताला विद्यासंचारामुळेच मिळतो. या धर्मांमुळे तो आपली विद्या व पिंडस्था सोडीत नाही. म्हणजे, इतर देव-तांनी अधिक श्रेष्ठ विद्या देऊ केली तरी तो आपली विद्या सोडून ती दुसरी विद्या स्वीकारण्याला तयार होत नाही. आणि आपल्या पिंडस्थेव्यतिरिक्त इतर देवतेचे ध्यानहि करित नाही. ज्याप्रमाणे, शोच्य म्हातापोच्या घरातील तिचे बिऱ्हाड काढून देऊन नीतिमंत राजा तेथे राहात नाही त्याप्रमाणे विद्यावंताच्या ठिकाणी असलेली एक विद्या घालून उंच देवता आपले विद्यासाधन व्हाला देत नाही; आणि तिने देऊ केली तरी विद्यार्थ्याच्या ठिकाणी पूर्वीच्या विद्येने प्राप्त झालेल्या धर्मांमुळे ती माला होऊ शकत नाही. (बाई : विद्यारावरी काहू विदार असे : वि. २६४). एकमेकींना साजात्य असलेल्या देवतांची जर ही स्थिति तर त्यांच्याही वैजात्य असलेला ईश्वर हा आपले ज्ञान अथवा प्रेमरूपी साधन त्या विद्यावंताला देईल हे संभवतच नाही. हा धर्म म्हणजे विद्या धारण करण्याचा गुण विद्यावंताजवळ शेवटपर्यंत म्हणजे साधन चरि-तार्थ होऊन व साध्याचा लेप लागून विद्या निर्बलपर्यंत असतो.

पिंडस्थेचा वेध व भूतभविष्याचे ज्ञान

विद्येमुळे विद्यावंताच्या ठिकाणी होणारे तिसरे कार्य म्हणजे पिंडस्थेचा वेध लागणे. या वेधामुळे विद्यावंत अष्टमोगादि जडचेतन विषयांना त्यात करून देहावर उदास होतो व आपल्या विद्यावंदात रंगून जाऊन आपल्या देवतेच्या पिंडस्थेची आत्यंत आवडीपूर्वक उपासना करण्यात रंगून होतो. या साधनभूत पिंडस्थेचे व भूतभविष्याचे ज्ञान होणे हे विद्येचे चौथे कार्य होय.

१. 'ना : धर्म म्हणजे काहू : ना : सांडिका परि सावेना शेवटपर्यंत म्हणजेनि धर्म' (वि. अ. १०)

२. 'बीदार हा दहात : जैसे त्याचरी आणिक नाही : तथा एका साधनाचरी दुसरी न प्रभवे' (वि. अ. २६४)

३. 'नरि वेध म्हणजे काहू : ना विषयादिका सर्व सुखांची मनाबडी : तिचे सुखीची आवड : तिचे सुखेचि वेधका असे' (वि. २५. १०)

पिंडरूपा प्रकाशल्यावर हेच आपले साधन व साध्य आहे असे स्पष्ट ज्ञान त्याला होते व म्हणून तिची तो भिन्नत्वाने पण अंतःकरणपूर्वक मनोधर्माने उपासना करू लागतो. विद्येचे आयुष्य जितकी वर्षे असेल तितक्या वर्षांचे ज्ञान विद्यावंताला होते. त्यातील अभ्यास कळाचे भूतकालीन ज्ञान व अभ्यास भविष्यकालीन ज्ञान होते. उदा. विद्येचे आयुष्य जर हजार वर्षांचे असेल तर विद्या होण्यापूर्वीच्या ५०० वर्षांचे व विद्या झाल्यानंतरच्या ५०० वर्षांचे ज्ञान विद्यावंताला होते.

आवेश : अवस्था व स्थिति

विद्येचे पाचवे कार्य असे की, तिच्यामुळे विद्यावंताच्या ठिकाणी आवेश, अवस्था व स्थिति ही कार्ये वाणतात त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी अनेक आश्चर्ये व सामर्थ्ये प्रगट होतात. ह्या विद्या सर्व विद्यावंताच्या ठिकाणी सारख्याच असतात असे नाही. आणव (=क्षीराब्धि व त्याखालील सर्व वेशता) विद्यावंतांना 'आवेश' उत्पन्न होतो; शाक्तेयांना 'अवस्था' प्राप्त होते; आणि शक्तिवादींना 'स्थिति' वाणते. (आवेश : अवस्था : स्थिति : वि. ९७)

आणव विद्यावंताला आवेश मेहमी नसतो तर पिंडरूपेच्या वेधात मग्न होऊन तिची उपासना करीत असतांना ज्यावेळी उपासनेचा म्हणजे वेधाचा भर चढतो त्याच वेळी त्याला आवेश उत्पन्न होतो. ह्या आवेशामुळे तो विद्यावंत पर्वताच्या कव्चावरून धावतो, देवळाच्या कळसावर वानरासारखा

१. 'तर ज्ञान म्हणजे काह : ना' पिंडरूप प्रकाशे : तिचे ज्ञान होय : तिनेते भिन्नत्वे उपासी : हे माझे पर ऐसे म्हणे : इत्येकेनि ज्ञासीं पावैव हे जाणे : ना जरही तर रातभविष्य वर्तमान जाणे' (वि. स. ३०)

२. 'तत्र विद्या म्हणजे काह : ना : अनेके आश्चर्ये : अनेके सामर्थ्ये प्रगटति : म्हणीनि विद्या' (वि. स. ३०)

३. 'आणवाधिचे विद्ये... म्हणजे शेषशय्यापासीने खालीनिये विद्ये आवेशु वपजे : सर्वकाळ नाही : एके काळी वपज... म्हणजे विद्येचा बरी : एव सुभरताकाळी' (वि. स. ३०)

४. 'त्याची कार्ये : दुर्गाधिया चरित्रावरि धावणे : पौर्णावरि धावणे : देवळाचा कळसावर धावणे : वानराचीया ऐसा शुःशुःकार करणे : वडणे हे आवडी' (वि. स. ३०)

सहून जातो, त्याच्यासारखा बुभुकार देखील करतो. आपल्या देवतेच्या उत्तरजतमादि गुणाप्रमाणे त्याचा आवेश सात्विक, राजस किंवा तामस असतो. राजस आवेश असला तर तो क्रियांच्या आकृति रचतो. तमाचा आवेश असला तर तो अत्यंत क्रुद्ध होतो व इतरांच्या घरादारांची जाळपोळ करीत सुटतो, उदा : पोद्दारगुडीच्या सिंध्याने आपल्या हातावर पडलेल्या गरम भांबीलाचा हात एका बळवणीला पुसून सगळा गाव जाळला (ली. व. एकिक. २०); जालंधराने लोहाचा गोबीचंद जाळला; जयी-शरीणी सांबाला स्नाप देऊन व पुढे लोहाची मुसळे करून यादवाचा निर्बंध केला, अशा कृत्यामुळे विद्यार्थ्याला नरक भडतात. क्रियांच्या आकृति रचणे, जाळपोळ करणे, घमस्कार दाखविणे ही सगळी विज्ञानाची कायें होत. अर्थात, विद्यार्थ्याच्या ठिकाणी विद्येमुळे विज्ञानसामर्थ्य वाढते, केवळ आणव्यासच नव्हे तर सर्व विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी ते वाढते. आगम बहिर्योगियाजवळ देखील अभिमा-गरिमादि सिद्धीच्या रूपाने हे विज्ञानसामर्थ्य असते.

शाक्येय विद्यार्थ्यांचा वेध भराला आला म्हणजे त्यांना ' अवस्था ' चढते. या अवस्थेमुळे ते देहावर उदास होतात-त्यांना आपल्या शरीराचा देखीक सभावळ करवत नाही, त्यांची अवस्था वेढ्यापिडासारखी होते. सर्व-माना विकल्पा येऊन जाळतांना त्यांचे पाच कष्टपटलात आणि तरीहि ते उषण्यानागच्या स्थितीत भावतात व पिडाचाप्रमाणे इतर माणसांना भिष-दितात. स्थितीमुळे घामर विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी स्थिरता येते, चांचस्य मुळीच नसते, या स्थितीत ते निरंतर विद्यार्थ्यात मग होऊन सुख भोगीत असतात, आणव विद्येने मनोईहे निवर्तत नाहीत

विद्वद्येच्या वैभानुळे आगम विद्यार्थ्यांची आपल्या देहावरील ममता उडते ती फक्त विद्यासवारकाळी व विद्येचा पूर्ण भर असतो त्यावेळी, एरवी

१. ' शाक्यप्राचिने विद्ये अवस्था मज्झम : तिचे विद्येचा मरी उपजे : अवस्था म्हणजे देहावरि क्वास : आल्या नाही : दुःखभाकता ' विकल्पा : अवस्थेचे कार्य : उषका नागवा भावे : मळतेचि हाती पडके ते डाकी . भक-तयावरी पिडाकचत् होइमि जावे ते अवस्था ' (वि. स्व. २७)

२. ' स्थिति ते सांभवी : स्थितीचे कार्य : निरंतर सुख भोगणे ' विक-कता : चांचस्य नाही ' (उदर)

तो सामान्य मनुष्यासारखाने आपल्या देहावर प्रीति करतो. अर्थात्, त्याची देहद्वंद्वे पूर्णतया निवर्तलेली नसतात, मग त्याची मनोद्वंद्वे निवर्तणे कसे शक्य आहे ? अपरोक्ष विद्यावंतांची देहद्वंद्वे मात्र पूर्णपणे आणि मनोद्वंद्वे बहुतेक प्रमाणात निवर्तलेली असतात. आणखी विद्यावंतांची मनोद्वंद्वे कशी निवर्तलेली नसतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे वशिष्ठाचे होय. वशिष्ठ हा इंद्राचा विद्यावंत होता. विद्यासाधनामुळे आपल्या देहावरील त्याची ममता थोडी-फार उडालेली असली तरी कामक्रोधादि मनोद्वंद्वे मात्र त्याच्या ठिकाणी होतीच. (वशिष्ठ आणवीचिये प्रथम करंणीची रीगवणि जाणे तेयातव देह-द्वंद्वे निवर्तली परि मनोद्वंद्वे न निवर्ततीचि '-वि. २६६). वशिष्ठाचा शत्रु विश्वामित्र हा कैलासालील महादेवाचा वहिर्यागिया होता वशिष्ठाने या महादेवाची दुःखरूप पुटकिया जोडलेली असल्यामुळे महादेवाने आपला वहिर्यागिया जो विश्वामित्र त्याला वेष्टून वशिष्ठाची मुले ठार मारविली. त्यामुळे, वशिष्ठाला इतके दुःख झाले की, विहिरीत उडी घालून, पर्वतावरून स्वतःला सोडून देऊन वगैरे मर्णांनी त्याने देहत्याग करण्याचा फार प्रयत्न केला. पण त्याची विश्वामित्राभिनी इंद्रदेवता त्याला बरचेवर धरून बांधीत असे. (पुत्रविधोम आदी : दरवी बरौनि घाली : परि अभिमामिनी देवता बरिचेया बरि धरी : मरो नदी : वि. २६६). कारण त्या देवतेला वशिष्ठाजवळ असलेले आपल्या विद्येचे साधन अर्धेमुर्धे राहू पावले नव्हते. वशिष्ठाला आर्य-तिक पुत्रशोक झाला हे त्याची मनोद्वंद्वे न निवर्तल्याचे कळण होय, तर पुत्रशोकामुळे तो देहत्याग करण्याचा प्रयत्न करी हे त्याची आपल्या देहावरील ममता उडाल्याचे चिन्ह होय.

विद्यासंचाराने कर्मफळाचा लेप प्रतिबंधतो

विद्येच्या अनेक कार्यामध्ये अपरोक्ष विद्यावंतांच्या कर्मफळाचा=मनुष्य-लेपाचा प्रतिबंध होणे हे महत्त्वाचे कार्य होय. ज्या मनुष्यदेहत्याग लेपात (मनुष्यदेहात) अस्तंतांना विद्येचा लेप परबडीला येऊन त्याला विद्य झाली असेल तो मनुष्यदेहाचा लेप, विद्यासंचार होताक्षणीच प्रतिबंधला जातो :

१. 'प्रथम करण म्हणजे इंद्राची विद्या' (वि. २६, २६६)

२. 'दुःख संपादिले ते नष्टादिकाभातुल एकी' (सरर)

३. 'विद्येची अभिमामिनी साधन आदपडे ठाको मेदी' (वि. २६, २६६)

म्हणजे त्या मनुष्यदेहाचे पुढील सुखदुःखात्मक भोग विद्यासाधन अशेपर्यंत थांबतात. तो देह नाहीसा होतो असे नाही; तर परकी त्या देहात त्याने जे भोग भोगले असते ते विद्येमुळे अंता रोखून धरले जातात. ते ताबडतोब भोगाचे कागत नाहीत, विद्या चरितार्थ झाल्यावर साध्याचा लेप लागून त्याच्या जवळील विद्यासाधन काढून घेतले गेले म्हणजे ती प्रतिबद्ध झालेला त्या मनुष्यदेहाच्या लेपाचा भोग पुन्हा सुरू होतो. शिल्पविद्यावंताच्या मनुष्यदेहाचा लेप मात्र विद्येने प्रतिबद्ध होत नाही व तो नासतहि नाही. विद्यासाधनाबरोबरच तो काढू असतो.

चैतन्यविद्यावंत

चैतन्य कर्फ माया ही देवताचक्रातील सर्वश्रेष्ठ देवता असल्यामुळे इतर विद्यापेक्षा चैतन्यविद्या आणि इतर विद्यार्थतापेक्षा चैतन्यविद्यावंत सर्वच बाबतीत श्रेष्ठ असतो. त्यातहि चैतन्यविद्यावंताचा एक महत्त्वाचा विशेष असा की, इतर विद्यामुळे विद्यावंताला आपापल्या देवतेच्या मळपिंडस्था प्रकाशतात, पण चैतन्यविद्या ही संलग्नाच्या देवतेचीच विद्या असल्याने तिच्यामुळे जीवसंलग्नता निराळ्या देवतेची पिंडस्था प्रकाशित होते असे नाही. चैतन्यविद्येने जीवाला संलग्नच प्रकाशित होतो आणि संलग्नता आपल्याच देवतेची विद्या होते. इतर विद्यांनी जीवाला संलग्न प्रकाशित होत नाही आणि संलग्नता देवतेची विद्या होत नाही. पण चैतन्यविद्येने जीवाला संलग्न प्रकाशतो, इतकेच नाही तर तो शुद्ध स्वरूपात प्रकाशतो; आणि संलग्नता आपल्याच देवतेची विद्या होते. याच एक परिणाम असा होतो की, शुद्ध संलग्नाच्या वेधाने जीवाच्या ठिकाणी असलेले आयमळान्मतिरिक्त इतर मळ आच्छादले जातात तर आपल्याच देवतेच्या विद्येमुळे संलग्नता आपल्या मोक्षाचा मार्ग खुला होतो. (वि. १०; वि. मा. १९३)

जीवाचे मळ आच्छादतात : संलग्नाचे नासतात

जीवाच्या ठिकाणी चैतन्यविद्या संघरली जाते तेव्हा प्रथम तिचा संघार संलग्नाच्या ठिकाणी आणि भग जीवाच्या ठिकाणी केला जातो, संलग्नता विद्या होताच प्रथम त्याला चैतन्यमायेचा आपल्या ठिकाणी असलेला आदिमळ प्रकाशतो. आणि भग खालील देवतांचे मळ प्रकाशतात. हे मळ

पाहून त्याला आपल्या मलिनत्वाची जाणीव होते, आणि आपले हे मळ झाळले गेले पाहिजेत असे वाटते. हे मळ जोपर्यंत त्याला दिसतात तोपर्यंत त्याला सुख मिळत नाही; म्हणून आदिमळाखेरीज त्याचे इतर सर्व मळ झाळले जातात. चैतन्यविद्येने जीवाला संलग्न प्रकाशलेला असतो. म्हणून आपल्या आद्यमळाबारे त्याला संलग्नत्वाचे निरंतर दर्शन होते. संलग्नत्वाचे मळ झाळले गेल्याचे त्याला दिसते. त्यालाहि आपल्या ठिकाणचे सर्व मळ प्रकाशित झालेले असतात. आता संलग्न शुद्ध झालेला पाहून जीवालाहि आपल्या ठिकाणच्या मळामुळे आपणाला आलेले मलिनत्व जाणवते. आपले उपास्य दैवत-आपला स्वामी जो संलग्न तो शुद्ध झाला आणि आपण मात्र अजून मलिनच आहोत याबद्दल त्याला खेती वाटते. आपलेहि मळ बाह्यसे ध्वावेत अशी त्याला इच्छा होते. आणि म्हणून त्या चैतन्यविद्यारूपाच्या जीवस्वरूपी असलेले आदिमळाखेरीज इतर सर्व मळ आच्छादले जातात. (चैतन्यविद्ये चैतन्याचे मळ जातिः जीवाचे आच्छादेतिः वि. १०)

रमतःचे मलिनत्व पाहून संलग्न व जीव आद्यमळाव्यतिरिक्त आपापले सर्व मळ झाळतात व आच्छादतात हे करे. असे होण्याला दुसरेचि एक कारण देता येईल. ते असे की, जीव मलिन असला तर त्याला पाहणाऱ्या संलग्नाला कसकस वाटेल व त्याला चैतन्यविद्येच्या साधनावस्थेत पूर्ण सुख मिळणार नाही, म्हणून जीवाचे मळ आच्छादले जाणे अवश्य बनते. तसेच, संलग्न मलिन आहे असे जीवाला दिसले तर त्यालाहि कसकस वाटून विद्यासाधनाचे पूर्ण सुख मिळणार नाही, म्हणून संलग्नाने मळ नासतात. सारांश, साधनावस्थेत दोघांमाहि चैतन्यविद्येचे पूर्ण सुख उपभोगता यावे म्हणून

१. 'जब देखणे तब सुख न फवे' (वि. स्व. १०)

२. 'तियेचये किंसे भादिभाव तयाचा (=संलग्नत्वाचा) : म्हणौनि नवि-
शेकाळी कोपती या नावे आच्छादणे : तया देखणे नाही : से तयाचेनि केळे
नासलेची : सकळ मळीचे साधारण निवर्ते : मग क्षाकी' 'संलग्नाने देखावे
मग क्षाळावे' (वि. स्व. ३७)

३. 'मळ आच्छादती : का जे सुख न फवे म्हणौनि... परस्परे मळ देख-
लिया कसकस मानिति : तेणे सुखी कोपण होइक : म्हणौनि परस्परे मळ आच्छादती'
(वि. वं. १०)

दोषांचेहि मळ झाडले किंवा आच्छादले जातात, आणि तसे ते जीवादि-
कामने झाडले किंवा आच्छादले जातात, या साधनावस्थेत ते परस्परांना
आदिमळाधारे पाहतात, आदिमळाधारे पाहूनच जीव ईशमाला आपला
स्वामी समजतो व त्याची उपासना करतो, संसाराहि जीवाला आदिमळाधारे
पाहूनच शुद्ध समजतो, म्हणूनच दोषांच्याहि स्वरूपाचा आदिमळ कायम
असतो, तो नासला तर त्यांना परस्परांचे दर्शन कसे होणार ? आणि संसाराचे
दर्शन झाले नाही तर जीवाचे विद्यासाधन चरित कसे होणार ?

जीवाचे मळ झाडले का जात नाहीत ?

आपले मळ झाडून शुद्ध झालेल्या संसाराला पाहून जीवाला आपणहि
शुद्ध व्हावेसे वाटते, असे आहे तर मग संसाराप्रमाणे त्याचेहि मळ 'झाडले'
का जात नाहीत ? ते नुसते आच्छादतात का ? याचे उत्तर असे की, हे
सगळे मळ ईश्वरप्रवृत्तिस्तव भावेने जीवाकडून मुद्दाम काढून घेतलेले अस-
तात कारण जीवाला त्याच्या कृतकर्मांनी पळे देण्यासाठी प्रत्येक देवतेला तो
हृगोबर होणे अवश्य असते. शिवाय, जीव मळरचना स्वतःच्या सामर्थ्याने
करीत नाही, तर ईश्वरप्रवृत्तिस्तव भावावतत्तामर्थ्याने करतो, ते त्याचे मळ
ईश्वरप्रवृत्तिविनाय नासू देणे इष्ट नाही, ईश्वराला अशी प्रवृत्ति जीव मोक्ष-
मार्गाला लागून त्याने सामान्यज्ञान करून घेतल्याशिवाय होत नाही. शिवाय,
त्याचे मळ नासू दिले तर जीव-स्वरूपाचा विकास दहा ब्रह्मांडाएवढा होईल.
पण जीवाला एकाच ब्रह्मांडात ठेवण्याच्या रहिने तसे होऊ देणे इष्ट नाही.
सारांश, जीवाला मळ काढण्यात ईश्वराचा हेतु आहे, म्हणून त्याचे
मळ नासले न जाता आच्छादले जातात, संसाराला मळ काढ-
ण्यात, कैतन्यवहिर्यागियाला व अंतर्भागियाला साधनावस्थेत संसाराचे दर्शन

१. 'या जीवे आच्छादनी' यथा पूर्ववत्...परि विपर्ययेः काळीय मळ
झाडणीव हेतुः तव कटोक मळले असती' मग जीव आच्छादितोवर धरीच प्रकाशः
मग तेही काळी' येने जीवाकडे झालेले असते विपर्यये पूर्ववत्' (वि. वं. १७)

२. 'विषे जीवास कैतन्याचे आदिमळाधार ज्ञानः आपुणे जविद्याधारः
का जे झाडणीय होईलसणजे प्रकाशाचे की' (वि. १८, १०)

३. 'आदिमळ आदिककनि जीवांचे रचणे ईश्वराचा हेतु असेः
जाणुनि कैतन्याचा नाही : म्हणौनि उघाचे नासली : जीवाचे उरली : परि
जावाचे संचरी का : सो वसुधा जसक' (वि. १८, १०)

म्हावे हा हेतु असतो; तथापि ते त्याने आपल्याच (देवतेच्या) सामर्थ्याने केलेले असल्यामुळे व पुन्हा तसे करण्याचे सामर्थ्य मायेकडून त्याला पुन्हा मिळत असल्यामुळे त्याचे मळ क्षाळले गेले तरी हरकत नाही.

साधन चरितार्थ झाल्यावर-

विद्यासंचारापासून तो विद्येच्या आयुष्यापर्यंत सर्व देवतांचे विद्यावंत आपापल्या पिंडस्थेची ईश्वरत्वाने मानसिक उपासना करीत असतात. विद्यासाधन सुखावद् असल्यामुळे विद्यावंत आपल्या विद्यावंतात निरंतर मग्न असतो. 'विद्ये निरंतर फळ' (वि. मा. १०) आणि 'साध्यसाधनी सुखरूपता तो अंतर्भाग बोलिजे' (वि. मा. १८१) असे म्हटले आहे ते याच अर्थाने.

प्रत्येक विद्येचे आयुष्य त्या देवतेच्या ब्रह्मिर्भाग्याच्या आयुष्यापेक्षा दहा पटींनी अधिक असते. उदा: चैतन्यब्रह्मिर्भागाचे किंवा आत्मोपास्तीच्या साधनवंताचे आयुष्य १ लक्ष वर्षे; म्हणून चैतन्यविद्यावंताचे आयुष्य १० लक्ष वर्षे. या दहा लक्ष वर्षांत हा चैतन्यविद्यावंत संलग्नाची उपासना एकविंशतेने (वि. २६; मागे पा. १७१ पहा) करीत असतो. हा कालावधि संपला म्हणजे विद्यासाधन चरितार्थ होऊन त्याला साध्याचा म्हणजे देवताफळाचा लेप लागतो. हा साध्याचा लेप विद्यावंताला दिसतो. त्यानंतर म्हणजे साध्याचा लेप लागल्यावर त्याचे विद्यासाधन काढून घेतले जाते; पूर्वी प्रतिबद्ध झालेला त्याचा मनुष्यदेहाचा लेप गुरू होऊन पुन्हा केव्हातरी भोगून घेतला जातो.

फळप्राप्ति केव्हा व कशी ?

विद्यासाधन चरितार्थ होऊन साध्याचा लेप लागला तरी फळ तात्काळ मिळते असे नाही. क्रियापर्यायानुसार लेप भोगार्ह होईल तेव्हा जीव देवता-फळाला जाणार. तेथे त्यावेळी फळ रिकामे असले आणि बरीच देवता आक रिगळी नाही तरच त्याचा फळात समावेश होईल. एरवी तो तेथून टिचून त्याचे ते फळ प्रतिबंधले जाईल. देवताफळप्राप्तीचे हे सर्व नियम विद्यावंताला लागू आहेत. कर्मभूमीमध्ये देवतांचे साधन चरित होऊन फळप्राप्तीच्या वेळी जीव आपल्या देवतेच्या ब्रह्मावस्थे प्रापंचिक मूर्तीत व्यापतो व त्या मूर्तीतील स्वरूपाचे सुख उपभोगू लागतो. (सफळाही विद्याची साधने एथ : साध्य ब्रह्माही - वि. मा. १९६).

जीव देवताफळाचा 'जातो', तेथे ब्रह्मांडस्थमूर्तीत 'व्यापतो' आणि तेथील सुख 'भोगतो' असे जे म्हटले आहे ते फक्त स्थूलार्थाने. कारण, जीवाला फळ भोगण्याचा हक्क असला, फळ रिकामे असले व वरील देवता आड रिंगाली नाही तरी जीव स्वतःहून फळात जातो व व्यापतो असे नाही. हे स्वातंत्र्य त्याला नाही. त्याला आपल्या फळाकडे नेण्याची, तेथे व्यापविण्याची व तेथे सुखाचा संचार करण्याची क्रिया त्या त्या देवतेच्या ब्रह्मांडस्वेच्छेन होते. तिने नेल्यावाचून अधिकारी जीव तेथे जाऊ शकत नाही, आणि तिने भोगविल्याशिवाय हा सुख भोगू शकत नाही. देवता जीवाला एका फळातून पुसत्या फळात नेतात तेव्हा 'अतिवाहिक' नावाच्या भाव्यात घालून नेतात. धातूचा रस प्यावा भाव्यात नेऊन मग भुशीत ओततात त्याप्रमाणे जीवाला 'अतिवाहिक' भाव्यात नेऊन ज्या कर्मफळात त्याला घालायचे असेल तेथे घालतात. तेथे घातला गेल्यावर मग आपल्या स्वरूपधर्मानुसार जीव त्या कर्मफळाचा किंवा देवताफळाचा आकार धारण करतो, त्यानंतर फळ भोगविणारी देवता त्याला आपल्या सुखाचा संचार करते म्हणजे आपले फळ भोगविते.

आणव फळियांची 'लौकिक' मुक्ति

फळात व्यापल्यानंतर सर्व फळियांना सारखेच सुख मिळते असे नाही. त्यांच्या सुखोपभोगात व देखण्यातहि बराच कमीअधिकपणा असतो. या दृष्टीने देवताफळांचे 'लौकिक' 'भौतिक' व 'उपसंहार' असे तीन भेद केलेले आहेत. चौथे व सर्वश्रेष्ठ असे फळ 'लाभ' हे होय. ते अर्धात, ईश्वराचे फळ होय, या चारहि प्रकारच्या फळांना स्थूल अर्थाने 'मुक्ति' असेच म्हटले आहे. (लौकिक : भौतिक : उपसंहाराख्य : साभाख्य : वि. ४२). पैकी प्रथम लौकिक मुक्तीचा व तेथील फळियांचा विचार करू.

लोकपरिवाराचा भोग

यक्षिणीपासून तो क्षीराब्धीच्या शेषशय्यापर्यंत सर्व आणव (= महाणव + आणव) देवताफळांना 'लौकिक' मुक्ति असे म्हणतात. कारण, या ठिकाणी लोकपरिवार पुष्कळ असल्याने तो परिवार फळियांना भोगायला लागतो. म्हणजे असे : शेषशय्याला १। लख लोकपरिवार आहे, पण त्यापलीकडील

भैरवांना मात्र परिवार मुळीच नाही, म्हणून शेषशाय्यापर्यंत सर्व देवता-फळांना 'लौकिक' असे म्हटले असून तेथे फळियांना प्राप्त होणाऱ्या सुखाला 'लौकिक सुख' असे नाव दिले आहे. (लौकिक ते लौकिकी वतें-वि. मा. १८०). या फळियांना परिवार भोगामला सापडतो तो असा : एखाद्या मनुष्यजीवाने यज्ञयागादि बहिर्यागाने किंवा इंद्राच्या विद्येने इंद्रदेवतेचे फळ प्राप्त करून घेतले म्हणजे तो इंद्राच्या ब्रह्मांडस्थ मूर्तीत व्यापतो, तेथे तो तादात्म्य पावतो, इतका की, आपणच इंद्र आहोत असे त्याला वाटते. त्यामुळे त्या ब्रह्मांडस्थ देवतेकडून होणारी सगळी कृत्ये आपणच करीत आहोत असे तो समजतो. इंद्राने सर्वांचा उपभोग घेतला तर तो आपणच घेतला, त्याने इतर उपभोग पदार्थांचे खेवण केले तर ते आपणच केले, त्याची सेवा कर-मान्या इतर (कालीक) ब्रह्मांडस्था आपसीच सेवा करीत आहेत, हा आप-साच परिवार आहे, आपण त्याचे स्वामी आहोत अशी त्याची तदात्मकता होते. इंद्राच्या दारबंदेकार देवतेचे फळ ज्याने प्राप्त करून घेतले असेल तो आपल्या ब्रह्मांडस्थेसहित बरील इंद्रादिकांकरा ब्रह्मांडस्थांची सेवा करीत असतो. आणव फळियांचे 'लौकिकत्व' ते हे असे असेते.

केवळ परिवारादिकांची लौकिकता छाला भोगामला सापडते असे नाही तर आपण (=महाणव+आणव) देवताफळात इहलोकप्रमाणेच सर्वत्रप्राधान्याने किंवा विषयबाहुल्याने उपभोग मिळतो, इंद्रादिकांपर्यंत तर प्रत्यक्ष ईशान्य होऊनच लौकिक विषयभोगप्रमाणे भोग भोगता येतात. हरिहरब्रह्मा व शेषशय्या बांध्या बोम्यात प्रत्यक्ष ईशान्यता किंवा आर्पणिक पदार्थसंयोग नसून तरी केवळ स्मरणद्वारे का होईना पण इहलौकिक सुखाचाच उपभोग फळिया घेत असतो. म्हणून तीही लौकिक फळे होत.

इंद्रादिकांना असात्मा आत्मप्रतीति

तथापि, सूक्ष्माग्नि महाणव फळियांची व आणव फळियांची प्रतीति निरनिराळी असते. उदा. कर्मभूमि, अष्टौदेवयोनी, अंतराळ व स्वर्ग या

१. 'लौकिक सुख ते शेषशय्यावेन्ही : ललः कोदिः शोवा... येतेया परिवाराची ओळग घेणे असे : तेथे फळियांस सुख होय : म्हणजे लौकिक' (वि. प. ४२)

२. 'इंद्रादिका लोकवत् विषयभोग' (वि. २५. ४२)

३. 'बरीका इन्द्रियजनित' (वि. २५. ४२)

धोव्यातील आणव फळियांना 'अनात्मा आत्मप्रतीति' असते. (इंद्रादिका अनात्मा आत्मप्रतीति : वि. १४). 'अनात्मा' म्हणजे 'देह' (=ब्रह्मांडरथाच्या प्रापंचिक मूर्ति, कारण, संहारकाली स्थूल देहाप्रमाणेच त्यांचाहि नाश होतो.) यांनाच ते आत्मा म्हणजे आपले जीवस्वरूप मानतात. देवतांच्या ब्रह्मांडस्थ मूर्ति म्हणजे आपणच आहोत अशी तदात्मकता त्यांच्या ठिकाणी येते. या चार धोव्यातील आणव देवताफळियांची मुळे अणुवत् असतात. इतकेच नाही तर अणूच्या म्हणजे जड प्रपंचपरमाणूच्या हाराच त्यांना मुखोपभोग मिळतो. (म्हणूनच त्यांचे 'आणव' हे नाव यथार्थ होय.) देवतांची ब्रह्मांडस्थ मूर्ति दिव्य प्रापंचिक परमाणूंची असते, तो जड परमाणूचा बांधा म्हणजे आत्मा (=जीव) नव्हे. तो 'अनात्मा' म्हणजे प्रपंच-परमाणूचा समूह होय. पण त्या परमाणूंच्या ठिकाणीच आणव देवताफळियांना 'आत्म' प्रतीति येते. त्यालाच ते जीवस्वरूप मानतात. तेथेच ते तादात्म्य पावून अर्थात आसक्त होतात. त्यांची 'अनात्मा आत्मप्रतीति' ती ही अशी असते.

आणव फळियांचे देखणे परमाणूंच्या आधारे

खालील चार धोव्यामधल्या 'आणव' देवताफळियांना देवतांच्या प्रापंचिक परमाणूंच्या मूर्तीत आसक्ति असते. व जड परमाणूंच्या आधारे त्यांना उपभोग मिळतो; इतकेच नाही तर त्यांचे देखणेहि परमाणूंच्या आधारेच असते. सामान्य जीवांना स्थूल प्रपंचाचे देखणे अनंत परमाणूंनी बनलेल्या भेंडाच्या आधारे असते. उदा : सामान्य जीव मातीचा सूक्ष्माति-सूक्ष्म ढग पाहू शकतो. पण तो ढग देखील अनेक परमाणूंच्या साघटाने तयार झालेला असतो; आणि त्यातील प्रत्येक परमाणू अनंत कोटी भूतांच्या संयोगाने बनलेला असतो. (माणे पा. १७८ पहा). काही देवतांच्या फळियांच्या ठिकाणी परमाणूतील प्रत्येक भूत वेगवेगळे पाहण्याचे सामर्थ्य असते तर कित्येकांना विशिष्ट भूतांचे विडोळेच दिसू शकतात. कित्येकांना परमाणूच तेवढा पाहता येतो, तर काहींना दोनदोन, तीनतीन परमाणूंचे भेंडाच दिसू

१. 'स्थूल देहाचे अनात्मा म्हणिलेले: ये सांकी ज्ञान नगशिखर' (वि.स्थ. १४)

२. 'आत्मप्रतीति एका देही: म्हणजे... ब्रह्मांडरथेच्या मूर्तीच्या काव प्रतीती' (वि.व. १४)

शक्ते, आणव देवताफळिये अशापैकीच होत. एकेक भूत तर मध्येच पण परमाणूच्या आतील भूतांचे विटोळेहि पाहण्याचे सामर्थ्य त्यांना नसते. आणवाच्या धोव्यातील सर्वांत उंच अशा स्वर्गातील इंद्रादिकांचे फळिये सूक्ष्मात्सूक्ष्म म्हणजे एकेक परमाणू तेवढा निरनिराळा पाहू शकतात. म्हणून ते आपल्या देवतेचा किंवा खालील देवतेचा मळ पाहू शकत नाहीत. कारण, अगदी शेवटील देवतेच्या म्हणजे यक्षिणीच्या मळातहि एका परमाणूतील भूतापैकी एक अष्टमांश भूत असतात. ज्यांना फक्त एकेक परमाणूच तेवढा वेगवेगळा दिसू शकतो ते त्याच्या एक अष्टमांश भूतांनी बनलेला यक्षिणीचा मळ काय पाहू शकणार ! आणि ज्या आणव फळियांना सर्वांत भोवतण असा यक्षिणीचा मळ पाहण्याचे सामर्थ्य नाही त्यांना बरील देवतांचे मळ दिसणार कसे ! आणव फळियांना जेथे मळाधार देखणे नाही तेथे आणव विद्यावंतांना असणे शक्य नाही. आणव विद्यावंतांना आपल्या खालील देवतांचे मळ प्रकाशत नाहीत याचे कारण हे असे आहे.

किती परमाणूंच्या आधारे दर्शन ?

आणवाच्या धोव्यातील देवताफळियांना परमाणूंच्या आधारे पुढील प्रमाणे दर्शन असते. इंद्रादिकांच्या धोव्यातील फळियांना एकेका रेणूच्या आधारे; अंतराळीच्या फळियांना त्रिरेणूच्या आधारे, अष्टौदेवयोगीच्या फळियांना पंचरेणूच्या व कर्मभूमीच्या देवताफळियांना नवरेणूच्या आधारे दर्शन असते. म्हणजे, इंद्रादिकांचे फळिये सूक्ष्मात्सूक्ष्म म्हणजे एकेक रेणू परमाणू पाहू शकतात. अंतराळीचे फळिये सूक्ष्मात्सूक्ष्म म्हणजे तीनहीच परमाणूंचे एकेक भेंड, अष्टौदेवयोगीतील फळिये पाच परमाणूंचे एकेक भेंड आणि कर्मभूमीतील देवताफळिये सूक्ष्मात्सूक्ष्म म्हणजे नऊ परमाणूंचे एकेक भेंड पाहू शकतात. यापेक्षा सूक्ष्म दर्शन त्यांना नसते.

आणव देवताफळियांना मळ दिसत नाहीत म्हणून आपले व इतर जीवांचे त्यांना मळाधार दर्शन नाही. जीवांचे दर्शन त्यांना प्रतीतीच्या परमाणूंच्या आधारे होते. (मागे पृ. १७८-१७९ पहा). आणवाच्या प्रत्येक देवताफळियाला आपल्या खालील देवतांच्या फळियांचेहि दर्शन प्रतीतीच्या परमाणूंच्या आधारेच होते. पण हे खालील देवताफळिये आपापसा देवतेच्या

दिव्य प्रपञ्चिक ब्रह्मांडस्थ मूर्तीत पावन झालेले असतात म्हणून त्यांना तो देवतास्वरूप मानतो, आणि इतर जीवांना सामान्य खीच म्हणून ओळखतो.

महाणवांचा फळभोग व देखणे

स्थूल मानाने महाणव (=क्षेपक्षय्या व हरिहरमह्मा यांच्या बोध्यातील) देवताफळियांचाहि लौकिक सुखीत अंतर्भाव केलेला असल्यामुळे त्यांना लोक-परिवार आणि इहलोकातील सुखाप्रमाणे सुखोपभोग घ्यायला सापडतो. आपल्या देवताच्या ब्रह्मांडस्थ मूर्तीत त्यांनाहि तादात्म्य झटत असले तरी यांच्या सुखोपभोगात विषयप्राधान्य फारसे नाही. म्हणजे, यांच्या खालील देवताफळियांना ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष पदार्थसंबंधाने सुख मिळते तसे यांच्या ठिकाणी नाही. पदार्थसंयोग असताहि केवळ त्या पदार्थाच्या दर्शनाने किंवा सुरंधप्रह-षानेहि यांना तितकेच सुख मिळू शकते उदा. 'लौकिक भुक्ति क्रिया आणि परि वैश्राब्धता नाही' (नि. भा. १७७). महाणव फळियांच्या सुखाचा हा विशेष होय.

अपरोक्षविद्याफळियांना आत्मा आत्मप्रतीति

अणव (खालील चार थोवे) देवताफळिये अनात्म्याला म्हणजे देवतांच्या ब्रह्मांडस्थ मूर्तींना आत्मा म्हणजे आपले जीवस्वरूप मानतात तसे महाणव, साक्षेय व समलशांभव देवताफळिये मानीत नाहीत, ते 'आत्म्याला म्हणजे आपल्या 'देवतामळा' खीवस्वरूप मानतात. (ब्रह्मादिका आत्मा आत्मप्रतीति : नि. १४). कारण बहिर्यागाने व 'अंतर्यागाने फळात पावन झालेल्या या सर्व देवताफळियांना आपापल्या देवतेचे मळ प्रकाशित झालेले असतात. (ईश्रदि खालील देवताफळियांना ते होत नाहीत), या मळाच्या आधारे त्यांना जीवस्वरूपाचे दर्शन होते; म्हणजे त्या मळाच्याच ते आपले जीवस्वरूप मानतात. या फळियांना आपल्या देवतेच्या मळाबरोबर खालील देवतांचेहि मळ प्रकाशित होतात. पण त्यामुळे त्याला मलिनत्व वाटू नये म्हणून ते मळ कोपतात. आपल्या देवतास्वरूपावधीतील इतर देवताफळियांना तो आपल्या देवतेच्या मळाभारे पाहतो, म्हणून छाला ते आपल्या जातीचे

१. 'आत्मप्रतीति... एका देही : एका मळी : म्हणजे तादात्म्य निवर्तानि आत्मस्वरूप प्रकाशे मळाभारे : देही ते मळी ब्रह्मादिकापातीनि विषययते' (नि. व. ३४)

म्हणजे देवतास्वरूप घाटतात. कारण, त्यांच्या ठिकाणी असलेले आपल्या खालील देवतांचे मळ त्याला दिसत नाहीत. आपल्या देवतास्वरूपावधीतील इतर जीवांनाहि तो पाहतो. पण त्यांच्या ठिकाणी आपल्या व खालील देवतांचे मळ त्याला दिसतात. म्हणून त्यांना तो मलिन जीव समजतो. या देवता-फळीयांनाहि आपल्या मळाडव्येची मूर्ति दिसते, पण त्या मूर्तीतील देवतास्वरूप मात्र ते पाहू शकत नाही.

‘आत्मा’ म्हणजे ‘मळ’ हे कसे !

ब्रह्मादिकांपासून तो विश्वेपर्यंत सर्व देवताफळीचे आपापल्या देवतेच्या आत्म्याला=मळाला जीवस्वरूप मानतात हे असे. पण वास्तविक मळ म्हणजे आत्मा नव्हे. ‘आत्मा’ शब्दाचा अर्थ ‘जीवस्वरूप’ जसा आहे तसाच ‘मळ’ असाहि आहे. आत्म्याला मळ म्हणव्याचे कारण, जीवस्वरूपात व मळात असलेले साम्य होय. जीव निरवयव असतो तथा मळहि निरवयव असतो; जीवस्वरूपाप्रमाणे मळहि कर्मफळाधारे संकोबतो व विकास पावतो. जीव जसा निरवयव आहे तसे मळहि संहारकालापर्यंत तरी नित्य असतो. जेव देवताफळास गेलेला जीव जर आपल्या ब्रह्माडस्थेसहित खालील देवता-स्वरूपावधीत असा तर त्या खालील देवतेला आपल्या मळाधारेहि त्या जीवाचे दर्शन होत नाही. अर्थात्, त्या जीवस्वरूपाशी संयुक्त असलेले मळहि त्या खालील देवतेला दिसत नाहीत. यावरून देखील जीवस्वरूप व मळ यात साम्य असल्याचे दिसते.

मळांना जीवस्वरूप मानणे चुकीचे

इत्यादिक खालील सर्व देवताफळीचे अनन्यत्वाला म्हणजे देवतेच्या प्रापंचिक मूर्तीला जीव मानतात हे जसे अन्यथाज्ञान तसे ब्रह्मादिक व वरील

१. ‘सुखमात्रा ठाव आत्म्याच्या सारीजे बहुच जसे : भिर्वेव : संकोच : विकास : संहारपर्यंत’ (वि.स्व.१४)

२. ‘आत्म्याविद्यासारखे ते केले : ता कच देवतास्वरूप जीवासी आधार जाळ्या तर तो जीव नीच देवतेच्या स्वरूपात असताही तयासी नीचा देवता न देखती : तेतेवि जीव उच्च फळास गेल : ती स्वरूपात आत्माही तयासी नीचा देवता न देखती : एवं जीवासी संयुक्त मळही न दिसती’ : (वि.व.१४)

देवताकळिये आत्म्याला म्हणजे मळाला जीव मानतात हेहि अन्यथाज्ञान आणि म्हणून चुकीचे होय. तथापि, कालील देवताकळियाप्रमाणे प्रापंचिक परमाणूंच्या नाशिवंत तद्गण्डस्थ मूर्तींना जीवस्वरूप मानण्यापेक्षा आपल्या देवतामळांना जीवस्वरूप मानणे अधिक बरे व अधिक सूक्ष्म दृष्टीचे कार्य होय. कारण, मळ व जीवस्वरूप यात थोडेकार तरी साम्य आहे. देवतामळ आत्म्यासारखे दिसत असले तरी वस्तुतः ते सर्व अनात्मा म्हणजे नाशिवंत आहेत. अविद्येच्या तुलनेने आद्यमळ देखील नाशिवंत आहे; आणि अविद्याहि शेवटी नाश पावतेच. म्हणून विशेषासून तो यक्षिणीपर्यंत सर्व मळांना त्या त्या देवतांनी आणि अविद्येला अज्यात व अजिअज मायेने जीवस्वरूप मानणे हे सर्व अन्यथाज्ञान होय. अशा अन्यथाज्ञानाने देवताकळे प्राप्त झाली तरी जीवाला खरे 'ज्ञान' होत नाही. आणि ज्या देवतांच्या फळात देखील यथार्थज्ञान होऊ शकत नाही त्यांच्या उपासनेने जीवाला मुक्ति मिळेल असे मानणे हे चुकीचे नाही काय ?

शाकंयांची 'भौतिक' फळे

अष्टभैरवांच्या फळांना 'भौतिक फळे' किंवा 'भौतिक मुक्ति' असे म्हणतात. (भौतिक ते अष्टभैरवी वर्ते : वि. मा. १८०). कारण, त्या भैरवमूर्तीत व्यापणाऱ्या कळियांना आपल्या ठिकाणी पंचमहाभूते व त्रिगुण समुद्दीने आहेत याचे अस्तित्वज्ञान असते. हे कळिये आपल्या देवतेचा मळ (= भैरव-मळ) पाहतात व त्या मळालाच जीवस्वरूप समजतात. आपल्या मळाला कागळेला आठ भूतजुटे (=एक प्रधान व सात आनुवंशिक मिळून एक, अशी आठ जुटे) ते पाहतात. त्यातहि भैरव देवतांना शुद्धातील प्रत्येक भूत

१. 'सग अविद्यापेक्षा सोढी : गप्पने पुद्गमही : ज्ञान निःप्रपंच ज्ञानमळही ज्ञानात्मा म्हणजे नाशिवंत' (वि. वं. १४)

२. 'भौतिक ते माठाचे : तयांचा हाह भूतांचे अस्तित्व : देणे घेणे सवा नाव' (वि. रम. १४)

३. 'विशेषज्ञान भैरवा ज्ञान विद्याचे : का जे विज्ञेय देखली म्हणजे नि विशेषज्ञान : तरी विशेष कैसे : ना अष्टभैरवाचा फळिया मळाची केवळ मूर्ती देणे : पंच एक प्रधान सात आनुवंशिक पैसे एक भूत देणे : ज्ञान देवता पुनरुन्नेही देणे' (वि. वं. १४८)

पृथक् पृथक् दिसते हे भैरव देवतांचे विशेषज्ञान होय. आपल्या ठिकाणच्या अष्टमहाभूतांच्या समूहाचे अस्तित्वज्ञान असल्यामुळे हा सगळा भौतिक प्रपंच आपण रचला, तो संहारण्याचे व पुन्हा रचण्याचे सामर्थ्य आपल्या ठिकाणी आहे असा त्यांना अभिमान वाटतो. भैरव देवताप्रमाणेच त्यांच्या फळियांच्या ठिकाणीहि अभिमानाची कमी फार. आम्हीच काय ते अष्ट, आमच्यापेक्षा घोर दुसरा कुणीच नाही असे प्रत्यक्ष ईश्वरावताराचे दर्शन घडले तरी त्यांना वाटत असते. ईश्वराच्या साधनवंत शानियाचा घात करण्याचा आपण समर्थ आहोत, देहविदावंताचाहि नाश आपण करू शकतो; पण आपण सुगीच असे करीत नाही कधी सामिमान संभाषना या शास्त्रेय फळियांची असते, त्यामुळेच आपल्या व आपल्या खालील सर्व जीवदेवतांचा ते अभिमान येतात. विशेष हे की, अष्टभैरवांपैकी प्रत्येक भैरवफळियाला, आठामचे आपणच अष्ट, बाकीचे सात आपल्या आधीन असून ते आपले सेवक आहेत असे वाटते. हे फळिये आपापल्या देवतेच्या मद्याइस्थेत पावन झालेले-व्यापलेले असले तरी त्या मूर्तींमधे देवतास्वरूप मात्र त्यांना दिसत नाही. त्या प्रापंचिक मद्याइस्थ मूर्तींच्या ठिकाणी यथे तादात्म्य असते. आपल्या फळाचा बाह्य आनंद उपभोगण्यात ते रंग असतात.

श्रीमंथांची 'उपसंहाराख्य' मुक्ति

विश्व व चैतन्य या देवतांच्या फळियांना होणाऱ्या सुखाला 'उपसंहाराख्य' मुक्ति असे म्हणतात. (उपसंहाराख्य ते विश्वचैतन्याचेच ठावू वतें : वि. मा. १८०). विश्वफळियांच्या सुखाला उपसंहाराख्य मुक्ति म्हणण्याचे कारण असे की, हा फळिया विश्वेच्या ज्या मद्याइस्थ मूर्तीत पावन होतो तिच्यात समस्त मूर्तांचा उपसंहार झालेला असतो; कारण, विश्वची मूर्ति व

२. 'यांतच जेष्टका प्रपंच तेष्टका आमुलाची ठावू : का मे : हे सृष्टि माझी ते योष्टिकेया फेद : ऐसे भूताचेति अस्तित्वे तथा सुख' (वि. मं. १४८)

३. 'जाता चैतन्याचे उपसंहाराख्य म्हणजे नामना : तेच स्थूल नासका : म्हणजे ते विवेक : स्थूलचे होआवे ऐसा माकोचि नाही... ज्ञान संहार म्हणितका तो प्रागभावेचि नासका... प्रातिकाली संलगाचा आचमन व्यापके नामना ज्ञान देवाचा म्हणजे जीवाचा कथाळा' (वि. मं. १४)

तिचा मळ हे देवळ कारणभूतांचे असतात, तसेच चैतन्यफळियाच्या सुखाला उपसंहाराख्य मुक्ति म्हणण्याचे कारणहि तेच आहे. मायेच्या ज्या चिज्जडफळात चैतन्यफळिया पावण होतो ते निःप्रपंच असते. त्यात प्रपंच मुळीच नसतो; जणु त्यात प्रपंचाचा उपसंहार झालेला असतो, ज्या आद्यम-ळाच्या आधारे विज्जड जीवाला चैतन्यविद्येचा सचार करते त्यातहि भूतांचा उपसंहार असतो, म्हणजे तेथे ती मुळापासूनच नसतात, दुसरे असे की, चैतन्यफळात येऊन पोचल्यानंतर संलग्न्या आद्यमळाचा संहार होतो व जीवाचा आद्यमळ आच्छादला जातो. तसेच, चिज्जडस्वरूपात पावण झालेला चैतन्यफळिया त्या फळाच्या विस्तृततेमुळे त्यात हरपून गेल्यासारखा असतो. या अनेक कारणामुळे चैतन्यफळाचे व तेथे फळियाला होणाऱ्या सुखाचे 'उपसंहाराख्य मुक्ति' हे नाव व्याप्य आहे.

विश्वेत फळिया कसा व्यापतो ?

विश्वेची मळाडरथा कारणभूतांची असते, इतर मळाडरथाप्रमाणे ही साडेतीन हातांची मूर्ति नसते तर ती फासबाकृति ५६ कोटी योजनानी मर्यादित असते, अशा या मळाडरथेत जीवफळिया व्यापतो तो कसा ? साक्षात्स-मियमानुसार आपल्या मळाडरथेएवढा ५६ कोटी योजने तो विकस पावतो की काय ? अर्थात् नाही. तर यक्षिणीच्या मळाने आवरलेल्या आपल्या स्वरूपाचे व्याप्त होऊन तेथील सुख भोगतो. विश्वफळियाला आपल्या देवतेचा कारणमळ प्रकाशलेला असतो, त्या मळालाच तो जीवस्वरूप मानतो. आपल्या काळील देवताफळियांना तो आपल्या देवतेच्या मळाधार पाहतो, त्यांच्या ठिकाणी असलेले इतर देवतामळ त्याला प्रकाशत नाहीत म्हणून त्या फळियांना तो देवता समजतो. पण इतर यक्षिणीच्या ठिकाणी मात्र आपल्या व काळील इतर देवतांचेहि मळ तो पाहतो म्हणून त्यांना तो सामान्य जीव म्हणून ओळखतो. त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या आपल्या देवतामळाची कारणभूते तो वेगवेगळी पाहतो. इतर देवतामळातील समळ भूते देखील पाहतो.

१. 'चैतन्यमाली यक्षिणीचीया मळापरत व चढे: तर... विश्वफळी यक्षिणीच्या मळापरता क.१ चढेळ' (वि. वं. १४८).

२. 'विश्वेचा कारणे देखे: म्हणजे समळा भूतावेगळी कारणरूप भूते वेगळी वेगळी देखे: परी जाणुकीचे मळीची: येरी जीवाची तर कारणे देखीनि समळ भूते देखे' (सदर)

विश्वफळियाचे पाचाप्रकारी उरलेपण

खालील देवताफळियापेक्षा विश्वफळियाचा सुखोपभोग कितीतरी श्रेष्ठ प्रतीचा असतो, जवळजवळ चैतन्यफळियाप्रमाणेच तो सुख उपभोगतो, फक्त त्याच्या ठिकाणी 'हे सृष्टि माझी : मोडळिया खेद : विघ्न : विश्वविद्यावताची तात : शाब्दज्ञानिया स्वतंत्र करी : हे पाच प्रकार' चे उरलेपण असते एवढेच काय ते, फळाचा उपभोग घेत असताना सर्व सृष्टि आपलीच आहे असे त्याला वाटते; म्हणून तिची मोडतोड कुणी केव्हास त्याला दुःख होते; अपरोक्षज्ञानात शानिया कमळाळण करतो त्यावेळी त्याला हा विघ्न करतो; विश्वच्या क्रियावताला कुणी दुखवण्यास याला दुःख वाटून हा त्याचा अभिमान घेतो; आणि शाब्दज्ञानी स्वतंत्र रीतीने साधन आचरतो हे पाहून याचा अभिमान दुखवला जातो, या जाणिवांमुळे अर्थात्, त्याच्या सुखोपभोगास बरीच खणीव राहते. चैतन्यफळियाच्या ठिकाणी हे पाचा प्रकारचे उरलेपण देखील नसते. म्हणून सर्व देवताफळियापेक्षा श्रेष्ठ आणि संपूर्ण सुख त्यालाच काय ते उपभोगायला सापडते.

चैतन्यफळिया

मायेच्या आत्मोपास्तित्व बहिरींगात जीवाला संलग्न भेदस्वरूप प्रकाशतो, त्स्मुळे संलग्न व त्याचे मळ जीवाला स्वतंत्रपणे दिसत नाहीत; तसेच संलग्नताहि जीवाचे मळ दिसत नाहीत. संलग्नता जीवाचे केवळ अस्तित्वज्ञान असते. सध्या प्राप्त आत्म्यानंतर बहिरींगिया फळिया मायेच्या किमपेक्षिक मूर्तीत (विज्जडेत) यक्षिणीच्या मळाने आवरलेल्या मर्यादेने, बाधन होते व तसे ज्ञात होऊन सुख उपभोगतो. ज्ञातपणामुळे त्याला विशेष सुख प्राप्त होते. चैतन्यविद्यासाधनाने विज्जडेत बाधन शालेच्या चैतन्यफळियाची सत्त्वातील अवस्था बोडी निराळी असते. यक्षिणीच्या मळाने आवरलेल्या मर्यादेने विज्जडेत पावन शालेच्यावर प्रथम त्या चैतन्यफळियाच्या संलग्नताचा आद्यमळ काढला जातो; आणि नंतर जीवाचा आद्यमळ आच्छादला जातो. साधनावस्थेत त्या दोघानाहि परस्परांचे दर्शन आद्यमळावर असते. साध्याचा लेप लागल्यावर भाव त्याच्याजवळील विद्यासाधन काढून घेतले असे मळप्रकाश नाहीसा होतो. सध्यात आत्म्यानंतर

त्यांना आयमळ पुन्हा प्रकाशतो; तथापि संलमाचा तावडतोच काळजा जातो व जीवाचा आच्छादक जातो. त्यामुळे संलम जीवाला व जीव संलमाला पाहू शकत नाही. त्यामुळे दोघेहि आपल्या फळाचे सुख निर्वेधपणे उपभोगीत असतो.

भ्रांत होऊन सुखोपभोग

चैतन्यफळियाला संलमाचेच नाही तर इतर कशाचेहि दर्शन नसते. फळात आपल्यावर अणु त्याचे डोळेच काढून घेतले जातात, त्यामुळे तो दुसरे काहीच पाहत नाही; आणि म्हणून तो पूर्णपणे भ्रांत होऊन सुख उपभोगतो. (चैतन्यप्राप्ती जीवु भ्रांत होउनि असे : वि. ९). विश्वफळियाप्रमाणे त्याला कोणत्याहि प्रकारचे उरलेपण नसते, लहान मूळ होपलेले असतांना देखील आईचे दूध पीत असते, त्याला सुख मिळते; त्याप्रमाणे भ्रांत जीव चैतन्य-फळात सुख उपभोगीत असेतो. या चैतन्यफळियाला इतर देखणे तर नसतेच पण आपल्या चिजजेचे स्वरूपहि त्याला दिसत नाही. चिजजेचे स्वरूप न दिसणे हा फळियाच्या दृष्टीचे गुणच होय, कारण, जोपर्यंत कशाचेहि बाह्य दर्शन असते तोपर्यंत तो सुख, पूर्ण सुख मिळू शकत नाही, चैतन्य-फळियाला चिजजेचे दर्शनहि नसते, म्हणूनच तो भ्रांत होऊन तिचे सुख पूर्णपणे उपभोगू शकतो. इतर देवताफळियांना आपल्या देवतेच्या अभ्यक्त स्वरूपाचे ज्ञान असते असे नाही, पण जडांडरक्षकहून होणारा व्यापार अणु आपणच करीत आहो असे त्यांना वाटते. हे वाटणे सुखरूप असले तरी त्यामुळे आपल्या देवताफळाचा आनंद, भ्रांत चैतन्यफळियाप्रमाणे, त्यांना पूर्णपणे मिळू शकत नाही.

जीव भ्रांत होऊन सुख उपभोगतो, पण त्याचा संलम मात्र सावधपणे सुख उपभोगतो. संलमाला इतर कोणतेहि देखणे नसले तरी तो आपल्याच

१. कित्येकांच्या मते आरमोपास्तीप्रमाणे चैतन्यविद्येनेहि साक्षात्ता केवळ लागत नाही, चैतन्यविद्यासाधन अरिताचे होताच विद्यावंत तावडतोच फळाचा जातो. 'चैतुके वेळ जीवास चैतन्यविद्या होय तेतुळे वेळ जीवाचे मळ आच्छादति आदिमळादिकरुनः ज्ञान संलमाचे जाती आदिमळादिकरुन' हे लक्ष्यात येईल.

२. 'चैतन्यप्राप्ती भ्रांत : जैसे केकरू निजेके असे ज्ञान स्वन पीत असते' (वि. स्थ. ९)

स्वरूपात आलेला असल्यामुळे अंत होत नाही, तर सावध राहून सुखोपभोग घेतो, संलग्नता कोणतेच देखणे नसते असे नाही. चिकटसुखाचा अनुभव घेत असताना तो तिचे स्वरूप पाहत असतो; इतकेच नाही तर त्या स्वरूपात पावण झालेल्या इतर चैतन्यफळियांचे संलग्नहि पाहतो. चैतन्यफळियाव्यतिरिक्त इतरांचे मात्र त्याला दर्शन नसते, तसेच, जीवस्वरूपाचे किंवा त्याच्या आद्य-मळाचे संलग्नता (त्या ठिकाणी) दर्शन नसले तरी त्याचे अस्तित्वज्ञान मात्र त्याला असते, इतकेच नाही तर फलोपभोगानंतर त्या जीवाबरोबर आपणाला जायचे आहे वाचीहि त्याला जाणीव असते.

जीवस्वरूपी बीजरूपाने मळ

चैतन्यफळात अंतर्यामिया संलग्नाचे मळ झालेले जातात, जीवाचे मळ 'आच्छादले' गेले तरी ते पूर्णपणे नष्ट मात्र होत नाहीत. साखोपकाळा, पाने, फळे इत्यादिसहित संपूर्ण वटवृक्ष वटबीजामधे जसा सामावलेला असतो तसे चैतन्यफळात जीवाच्या ठिकाणी सर्व मळ बीजरूपाने अवशिष्ट असतात, (चैतन्यानुभूती जीवी बीजभूत अवशिष्ट असे : जैसा वटबीजी वट्ट असे : वि. ८). त्या वटबीजाला योग्य भूमीचा व पाण्याचा संयोग मिळताच त्यातून क्रमाक्रमाने तो संपूर्ण वटवृक्ष निर्माण होतो, त्याप्रमाणे चैतन्यफळातून न्युति होताकणीच जीवाचे आच्छादलेले मळ क्रमाक्रमाने सर्व प्रगट होतात. (वटबीजाचा रसांत २४). चैतन्यफळाचा उपभोग घेताना जीवाच्या ठिकाणी प्रकाशमानाचे आपल्या ज्ञानाविध कर्मांचे लेपहि शिद्धक असतात. सामान्यतः जीवस्वरूपातील कर्मलेप परवडीला येऊन भोगार्ह झाले म्हणजे ते त्या विशिष्ट देवतेच्या मळावर प्रतिबिंबित होतात. पण चैतन्यफळात आत्म्यावर मळ आच्छादले गेल्यामुळे कर्मलेप नाहीसे होत असतील अशी कल्पना केळी तर चुकीची ठरेल, जीवस्वरूपी ते असतानाच, पण मळ आच्छादले गेल्यामुळे ते कुठेच प्रतिबिंबित होऊ शकत नाहीत. अर्थात्, तेहि आच्छादले जातात, म्हणजेच मळ व कर्मलेप दोन्ही जीवस्वरूपावर बीजरूपाने असतात. ते

१. 'अविद्या म्हणजे कार्य : ना मळाचे अविद्या म्हणिते : ज्ञान कर्माचे अविद्या म्हणिते' (वि. वं. ८)

२. 'सुकमाचा ठाडू व्यूकचि बीजरूप की : साधुनी सुकमाचा विस्तार वसठा तो बीजरूप कैसा : ना तिचे काळी न दोसिजे तो बीजरूप की' (वि. स्व. ८)

त्यावेळी दिसत नाहीत म्हणून बीजरूप म्हणावे. चैतन्यफळाचा उपभोग संपून फळातून पतन पावतांना संलग्न मायादशसामर्थ्याने सर्व मळ पुन्हा रचून घेतो. जीवाचे आच्छादलेले मळ पुन्हा प्रगट होतात; त्याध्यावर, कर्मपरवहीप्रमाणे कर्मलेख प्रतिबिंबित म्हायत्ता लागतात, व कर्मांचा प्रवाह पूर्वीसारखा पुन्हा सुरू होतो.

संलग्न पूर्ण मुक्त होत नाही

चैतन्यविद्या हा संलग्नाचा मोक्षमार्ग म्हणून म्हटलेले आहे. (वि. मा. ११२). चैतन्यफळात त्याचे सर्व मळ नष्ट झालेले असल्यामुळे आपातता तो मुक्त झाल्यासारखा वाटतो, यत्त शंका नाही; पण वस्तुस्थिति काय आहे ? चैतन्यफळात चैतन्य=संलग्न बरोबरच मुक्त होतो काय ? अर्थात् नाही. याचे कारण, ' जीवाचा मोक्षी चैतन्या मोक्षु ' (वि. ११). जीवाला ओपर्यंत आत्यंतिक मोक्ष मिळत नाही तोपर्यंत त्याचा संलग्नहि पूर्णपणे मुक्त होत नाही. चैतन्यफळात तो मळापासून मोकळा झालेला असला व जीवस्वरूपाचे त्याला दर्शन कसले तरी हा काही त्याचा बरोबरच मोक्ष नव्हे. आपल्या स्वरूपाचे सुख त्याला निर्वेधपणे भोगता याचे म्हणून ही काही व्यवधाने नाहीवी केली जातात एवढेच; पण एरवी इतर काही बंधने त्याच्या ठिकाणी असतातच. उदा: चैतन्यफळात संलग्नाच्या ठिकाणी वासनावंध असतोच. या वासनावंधामुळे त्याला असे वाटते की, माझा सांगाती कोणीतरी जीव चैतन्यफळ उपभोगीत आहे. या फळातून तो जीव निघाला म्हणजे त्याज- बरोबर आपणालाहि येथून जावे लागेल अशी वासना संलग्नाच्या ठिकाणी नेहमी असते, तसेच, जीवाबरोबर संलग्न ५०० योजनांच्या मर्यादेने संकोचलेला असला तरी आपण जिळडेएवढे (५०० कोटी योजने) आहोत असे त्याला वाटते, हाहि वासनावंधच होय. वासनावंधाप्रमाणेच संलग्नाच्या ठिकाणी एक साधनबंधहि असतो. म्हणजे चैतन्यविद्यासाधन झाल्यावर जीवाला जशी एकविध प्रतीति आली होती तशी आपण आणि जिज्जड एकच आहोत अशी एकविध प्रतीति संलग्नालाहि होती, तीच प्रतीति फळातदेखील

१. ' साधनी मळापासोनि सुटला : चैतन्या मोक्ष नाही : म्हणजे मध्ये मी वासरीसे निधेन ऐसी वासना : हा भेद अनुस्यूतेसी ' (वि. १४. ११)

कायम बसते. या बान्धनाबंधामुळे व साधनबंधांमुळे संलग्न पूर्ण मुक्त झालेला नसतो हे लक्षात घेईल.

संलग्नमाला मोक्ष केव्हा ?

ब्रह्मविद्येने म्हणजे ईश्वरज्ञानाने किंवा प्रेमाने ब्रह्म अथवा ईश्वरस्वरूप-प्राप्ति होऊन जीव ज्यावेळी पूर्णपणे मुक्त होईल त्याच वेळी सगळी बंधने नाहीशी होऊन संलग्नमालाहि मोक्ष मिळेल. जीवाला शाब्दज्ञान झाले म्हणजे संलग्नमाला चैतन्यविद्येची स्थिति प्राप्त होऊन त्याचा मोक्षमार्ग मुरू झाला म्हणून समजावे. या वेळेपासून संलग्न जीवापासून दूरदूर व्हायला लागतो. कारण, शाब्दज्ञान झाल्याबरोबर देवराहाटीची कर्मे करण्यात जीव पुढे व संलग्न प्राप्ते राहतो-संलग्नाने चैतन्यत्व जावते. शाब्दज्ञान चरित होऊन जीवाला अपरोक्षज्ञान दिले गेले की, त्याच वेळी संलग्नमाला चैतन्यविद्या देतात, पुढे सामान्यज्ञानात जीव मळझाळण करतो तेव्हा इकडे संलग्नहि आपले मळ झाडतो. अशा रीतीने शेवटी अविद्याच्छेद होऊन अनुभवभंगानाचा बंध फेडून जीव ब्रह्म किंवा ईश्वरस्वरूपात विसळला-त्याला आत्यंतिक मोक्ष मिळाला की संलग्नहि पूर्णपणे मुक्त होतो. जीवाला ब्रह्म किंवा ईश्वर-स्वरूपात झालेला तेव्हा संलग्नमाला आपल्या मायेच्या स्वरूपात बाळंतात.

अशा रीतीने क्षणळ्या जीवांना-अर्थात्, सर्व ब्रह्मांडातील सर्व जीवांना आत्यंतिक मोक्ष मिळेल तेव्हा सर्व जीवांचे संलग्न आपल्या चैतन्यस्वरूपात पूर्णपणे विसळतील; त्यांनाहि कायमचा मोक्ष मिळेल. इतकेच नव्हे तर जीवोद्धारनाचे कार्यच न राहिल्यामुळे विवस्था, ब्रह्मांडस्थादि सगळ्या देवता-विमर्गानाहि मोक्ष मिळेल. त्यांना ब्रह्मांडस्थाविवस्थादिकांच्या रूपाने अव-तरावे न लागता त्या आपापल्या अग्न्यक्त स्वरूपात विसीन होऊन राहतील. पण हे सर्व जीव मुक्त होतील तेव्हा ! इकडे चैतन्यविद्येने चैतन्यफळ प्राप्त झाले तरी जीव मुक्त होत नाही; मग त्याच्या संलग्नमाला मोक्ष मिळणार कसा ?

१. 'एक बासनाबंध : मी देवदे तेचि : एक साधनबंध' (वि. स्व. ९)

२. 'जीवा अपरोक्ष तथा चैतन्यविद्या : जीव मळ झाडी तेही झाडी तेजे तथा मोक्ष' (सदर)

३. 'जीवाचा मोक्षी म्हणजे जीवाचा सुटणी परा सुटिक : जीव प्राप्ती मिळे : जेव नापुण्या स्वरूपी' (सदर)

देवताफळांची शुद्धता : ग्रामीत अडथळे

सांगीत प्रकरणात देवतांचे बहिर्यांग व त्यांच्या आचरणाने प्राप्त होणारी देवताफळे आणि या प्रकरणात देवतांच्या विद्या व त्यांच्या साधनाने प्राप्त होणारी देवताफळे यांचा आपण समिस्तर विचार केला, बहिर्यांग व अंतर्भाग या साधनांनी प्राप्त होणाऱ्या देवताफळांच्या बाबतीतील अनेक मोठी भ्रान्तात येतल्या म्हणजे या फळांचे शुद्धत्व सहज लक्षात येते. (१) अर्थात कष्टकर असा बहिर्यांग आचरण किंवा अर्थात काळपर्यंत विद्यासाधन करून देवताफळाचा केव प्राप्त करून घेतला तरी फळोपभोग मात्र ताबडतोब मिळत नाही. त्यासाठी कर्मपरब्रह्मनुसार कितीतरी काळ वाट पहावी लागते. कारण, देवताफळाचा केव भोगाई होतो त्याचवेळी फळ उपभोगण्यास लागते, एरवी नाही. (२) बराच काळ वाट पाहून साध्याचा केव भोगाई झाला तरीहि फळोपभोग प्यायला लागतोच अशी शाश्वति नाही कारण, देवताफळात आधी समावेश झाला पाहिजे ना ! त्यासाठी ते फळ रिकामे असले पाहिजे, एरवी, आपला केव भोगाई झाल्यावर देवतेकडे जाऊन पहावे तो तेथे आधीच कुणीतरी पुढारा फळिवा रममाण झालेला दिसवा, त्यामुळे ते देवताफळ प्रतिबंधित जाते. व जीवावर पुन्हा तिष्ठत बसण्याची पाळी येते. (३) जे, केव भोगाई झाला व फळहि रिकामे असले तरी ते मिळतेच असे नाही. एरवी प्रतिबंधितले एखाद्या ठर देवतेचे फळ त्याच वेळी रिकामे झाले तर तो बरोबर देवता जाऊ रिगते व जीवाला आपल्या फळात घेऊन जाते, त्यामुळेहि मुकल्याच भोगाई झालेल्या फळातून तो टिचतो. साध्या, देवताफळात परब्रह्मप्रमाणे तिष्ठत राहणे, प्रतिबंधित, जाऊ रिगणे व टिचणे याच मोठी फार. इतके हे अडथळे दूर होऊन एखाद्या देवताफळात जाऊन प्रत्यक्ष फळोपभोगाला सुरवात झाली म्हणजे त्या फळिवाचे अहोभाग्य म्हणायचे !

दुःखमिथित सुखे

आणि ना देवताफळांच्या उपभोगाला सुरवात होते ती कधीने ! सुखाने ! छे छे ! मुळीच नाही. देवता आधी असत संपादन करतात आणि मग संत संपादन करतात. म्हणजे साध्याफळात जो सुखदुःखमिथ भोग भोगायचा असतो त्यातील दुःखभोग देवता आधी भोगवतात व सुखभोग मगानून भोगवतात, त्यामुळे देवताफळांच्या उपभोगाला प्रारंभ होतो तोच

मुळी दुःखाने. बरे, खांचा शेवट सुखाने होत असेल म्हणावे तर तसेहि नाही. कारण, प्रत्येक देवताफळाच्या शेवटी 'अंतिकाचे' दुःख असतेच. साधन आचरीत असतांना साधकाकडून प्रकल्पेच्या सान्या हिंसेचे फळ म्हणून हे दुःखाचे अंतिक प्रत्येक फळियाळ फळातून पतन होताना एक प्रहरभर भोगावे लागते. सारांश, आर्चती दुःस्वरूप असलेली देवताफळे सुखरूप नव्हत. आणि जे सुख या ठिकाणी भोगवले जाते ते तरी निर्भेळ असते काय? अर्थात्, नाही. 'दुःखमिधित सुख ते सुख बोधिने' (वि.मा.१५९) अशी मुखाची व्याख्या आहे।

बंधकत्वाने सुखसंपादन

जीवाला परमेश्वर आपल्या अव्यक्त स्वरूपी पावन करून आपल्या अव्यक्त स्वरूपाचा आनंद भोगवतो तसे देवता करीत नाहीत. फळियाळा त्या आपल्या अव्यक्त स्वरूपात पावन न करता ब्रह्मांडस्थेच्या मूर्तीत पावन करतात; आणि आपल्या अव्यक्त स्वरूपीचे ज्ञानसुख संपादन न करता त्या ब्रह्मांडस्थ मूर्तीतील ज्ञानसुख संपादन करतात. पण मूर्तीतील ज्ञानसुख तरी संपूर्णपणे भोगवत असतील म्हणजे तर तसेहि नाही; तेहि त्या बंधकत्वाने भोगवतात. पहिली गोष्ट अशी की, अव्यक्त ईश्वरस्वरूपी जसा आनंद म्हणजे निरतिशय सुख असते तसे देवतांच्या अव्यक्त स्वरूपी असते. दुसरे असे की, अव्यक्त देवतास्वरूपातील, हाटवेचन्यायाने बरोबर आणलेले फार थोडे सुख (पंचप्रकार) ब्रह्मांडस्थेच्या ठिकाणी असते, त्या थोड्या सुखाचाहि भोग ती ब्रह्मांडस्था फळियाळा बंधकत्वाने देत नाही तर बंधकत्वाने देते, बासराळा वाजत असतांना एखादी गाय जशी पान्हा खोरते तशी फळियाळा आपुले तोकडे सुख भोगवत असतांना ब्रह्मांडस्था जणु पान्हा खोरीत असते. तेव्हा, अव्यक्त देवतेला जे सुख असते ते तिच्या ब्रह्मांडस्थेला नाही; आणि ब्रह्मांडस्थेला जे सुख मिळते ते तिच्या ठिकाणी पावन झालेल्या फळियाळा नाही. तो प्रायः काही पदार्थातच अधिक रममाण झालेला असतो. ज्ञानाच्या बाबतीतहि अव्यक्त देवतेच्या, ब्रह्मांडस्थेच्या व फळियाळाच्या देखण्यात महदंतर असते. सारांश, ज्या देवतेच्या सुवर्णफळप्राप्तीसाठी साधक आपल्या आयुष्याची होळी करून वर्षानुवर्षे कष्टसायास करतो त्या देवता शेवटी त्या साधकाच्या हातात सुदानंदाचा धोतराच देतात, देवतांची ही केवढी निष्ठुरता, केवढी बंधकता।

च्युतिमंतत्व

शिवाय, क्षुद्र सुखाचीच का होइनात पण ही देवताफळे फळियाळा निरंतर भोग्याला सापडतात म्हणाल तर तेहि चुकीचे ठरेल. ही सर्व फळे च्युतिमंत होत. खाऊ काळ्याने पोटाला थोडासा आधार होतो पण खाने भूक जात नाही; अंतःकरण तुट होत नाही. त्याप्रमाणे क्षुद्रदेवताफळांनी खरे सुख, पूर्ण आनंद होणे शक्य नाही. (खाजेयाचा इष्टांत. २१). काही श्रीमंत माणसांना पंचपक्वान्नांचे भोजन करायला मिळते, त्यापासून त्यांची भूक पूर्णपणे समते, त्यांना क्षणभर सुखहि वाटते पण त्यामुळे ते अमर होत नाहीत. काही वेळानंतर पुन्हा भूक तयारच. त्याप्रमाणे काही भेष्ट देवताफळांनी फळियांना खरोखर सुखोपभोग मिळतो. पण तो किती अल्प काळ ! फलोपभोग संपला की पतन आहेच. (अन्नाचा इष्टांत. २२). सारांश ही देवताफळे ब्रह्मानंदासारखी वाटतात पण ती सगळी च्युतिमंत होत. एखाद्या भुकेल्याने आपणाळा अन्न मिळेल या अपेक्षेने देवळात जावे, तेथे त्याला छताला टांगलेले आख्यासारखे अग्नि, केळासारखी केळी, नारळासारखे नारळ, जामळासारखी जामळे दिसावीत आणि भूक शांत करवयासाठी त्याने ती खावली लागवे तो काय ! ती सगळी शेणामातीची फळे असल्यामुळे ती सोबात वाळताच याचे तोंड शेणामातीने भरण जावे ! तद्दत्त, ब्रह्मानंदासारखी दिसणारी ही देवताफळे भोगल्यावर तेथील सुखदुःख अनुभवून पतन होताना फळियाळा निराश, हताराना म्हणे लागते. (बांदोव्याचा इष्टांत ४२)

ज्या ब्रह्मावस्थे मूर्तीत फळिया पावण होतो त्या मूर्तीच नित्य नसतात; कारण, संहारात त्यांचा नाश होतो. मग फळियाला त्या नित्य सुख भोगवणाद तरी कशा ? 'नित्य' तर दूरच राहो, पण संहाराकालापर्यंतहि फळियाला त्या आपले सुख भोगवीत नाहीत. जीवने जितके अर्जन केले असेल तितकेच त्यांना घ्यायचे हा तर देवतांचा स्वभावधर्म आहे ! फळिया बहिर्यागिया असेल तर बहिर्यागिकाळाच्या दहापट आणि तो अंतर्भागिया असेल तर विद्याकळाच्या दहापट वर्षेपर्यंतच देवताफळियाला फळभोग संपादतात. पण हा कालावधि संपला की लागलीच त्याला आपल्या फळातून उकळून देतात; आणि आपल्या मूर्तीत दुसरा फळिया घेतात. तेव्हा, देवताफळातून पतन हे ठरलेले आहे !

देवतांचा वेष्ट्याव्यवसाय

देवतांचा हा सगळा व्यवहार अगदी वेष्टेच्या व्यवहाराप्रमाणे असतो असे म्हणजे तर चूक होणार नाही, कामांध पुढ्याला वेष्ट्या दुसून अतिशय सुंदर दिसेल, तिच्या ठिकाणी आपणाला निरतिशय सुख भोगायला सापडेल अशा रूपनेने तिच्या प्राप्तीसाठी तो नाना कष्टपटी लटपटी करून इष्ट मिळवतो, ते इष्ट अर्पण करून तिला तो आपलीशी करतो व तिचा उपभोग घेऊ लागतो तीहि, अर्धवकपणे नव्हे तर बंचकत्वाने त्याला आपल्या शरीराचा भोग घेऊ देते, पण तो कोठपर्यंत ? तर त्या पुढ्याजवळचे इष्ट संवेपर्यंत । ते इष्ट संपून तो अर्कितच बनला रे बनला की, आतापर्यंत आपला म्हणून बसूनबसून आजारलागीं झारलेला तो पुढे त्या इष्टपुढ्या चारांगनेने दूर लोटावा म्हणून समजा ! देवताप्राप्तीतील पुढ्याचीहि स्थिति अगदी अक्षरघाः अशी असते. अज्ञानामुळे व अन्यथाज्ञानामुळे एखादी शुद्ध देवता त्याला ईश्वर वाटते, त्या देवतेच्या ठिकाणी आपणाला निरतिशय सुखाचा आनंद उपभोगायला सापडेल या रूपनेने तिच्या प्राप्तीसाठी तो नानाप्रकारचे कष्टसावास करून पुढ्याइतक मिळवतो, त्या पुढ्याईने तो त्या देवतेला आपलीशी करतो; तिचे फळ प्राप्त करून घेऊन तेथील सुख तो उपभोगतो, ती देवताहि अर्धवकपणाने नव्हे तर बंचकत्वाने आपल्या फळाचा उपभोग फळियाला घेऊ देते, पण कोठपर्यंत ? फळियाने पूर्वी तिच्या प्राप्तीसाठी संपादन केलेले पुढ्य संवेपर्यंत । ते पुढ्य संपले रे संपले की त्या देवतेने फळियाला खाली लोटलेच म्हणून समजाने । सारांश, देवताफळे निरंतर भोगायला सापडत नाहीत, फळियाला तेथून द्युत भ्रांति लागते, एका वेळी अनेक फळियांना आपल्या फळात पावन करवारी चिज्जड माया तिचेहि फळ द्युतिर्मंतव आहे. (चैतन्यफळादि करीनि सकळही फळे साचने मूर्तः वि. १३)

मोक्षतुल्य पण द्युतिर्मंत चैतन्यफळ

देवताचक्राची मुख्य जी माया तिचे चैतन्यफळ मोक्षतुल्य समजले जाते. कारण, दोन्ही ठिकाणी (मोक्षात व चैतन्यफळात) एकाच वेळी अनेक जीव साध्यफळ मोगू शकतात; दोन्ही फळे निःप्राप्यचिह्न आहेत; हतवेच नव्हे तर दोन्ही ठिकाणी पोचलेले जीव निर्वेधपणे सुखार्नदात मग अतः सात, पण या साम्याप्रमाणे या दोन्ही फळमत वैयन्येहि आहेत, मोक्षफळ

‘मिथ्य’ आहे तर चैतन्यफळ ‘अनित्य’ आहे. (अर्थात्, त्याचा उपभोग ठराविक काळापलीकडे फळियाला मिळू शकत नाही; आणि शिवाय संहारकाळी ते नाश पावणारे आहे). मोक्षफळाचा आनंद जीवाला अवंचकपणे भोगायला सापडतो तर चैतन्यफळाचे सुख फळियाला वंचकवाने भोगविले जाते. मोक्षफळ हे ‘अच्युतपद’ असल्यामुळे तेथून जीवाला पतन नाही पण चैतन्यफळ व्युत्तिमंत असल्यामुळे तेथून फळिया पतन पावतो. (चैतन्यफळ मोक्षतुल्यः परि तेथ व्युत्ति हा दोषु. वि. १५). स्वरूपावधीने तर मोक्षफळ इतके मोठे आहे की, त्या मानाने देवताचक्रातील सर्वांत श्रेष्ठ व उ्येष्ठ असलेल्या मायेचे चैतन्यफळ अत्यंत क्षुद्र वाटते. कारण, ईश्वरस्वरूपात माया ही पृथ्वीपरमाण्वप्रमाणे दृश्यून गेलेली आहे, या मायास्वरूपात विजयस्वरूप कोपलेले आहे, आणि त्या विजयस्वरूपात यक्षिणीच्या मळाने आवरलेले म्हणजे ५००० योजनांनी मर्यादित असे अमंत जीव पडलला आहेत. तेव्हा एकेका जीवफळियाला, ब्रह्मस्वरूपाच्या दुसलेने अत्यंत क्षुद्र मायास्वरूपाची प्राप्ति होते. देवताफळापैकी सर्वांत मोठे फळ जर इतके क्षुद्र तर इतर फळे किती क्षुद्र असतील याची कल्पनाच करावी ! अशा या क्षुद्र देवताफळाच्या नाही लागण्यावेळा मुमुक्षु जीवांनी ईश्वरोपासना करून त्याचे अच्युतपद प्राप्त करून घेणे हेच श्रेयस्कर नाही काय ?

देवतांचे बहिर्याग व अंतर्भाग अमोचक

सारांश, मागील प्रकरणात बर्णिलेल्या बहिर्यागाने व या प्रकरणात बर्णिलेल्या अंतर्भागाने उपास्तीत उभास्त म्हणजे देवतांची व्युत्तिमंत फळे प्राप्त होऊ शकतात. अर्थात्, हे बहिर्याग मोक्ष देणारे नाहीत. (बहुयुगीचा भर्मी परमेश्वर नेणीजे : न पाविजे : युग. २८). इतकेच नाही तर चैतन्यादि देवतांचे अंतर्भाग=विद्यादेखील मोचक नाहीत. (चैतन्यविद्या आदिकरौनि सकलही विद्या अपरा अमोचका बोळिजेति - वि. भा. ८१). चैतन्याच्या पलीकडे असलेल्या ईश्वराचे अच्युतपद प्राप्त करून घ्यायचे असले तर साधकाने या चैतन्यादि क्षुद्र देवतांचा, त्यांच्या बहिर्यागांचा व अंतर्भागांचा त्याग केला पाहिजे. कारण ती परमेश्वरप्राप्ति करून देऊ शकत नाहीत परमेश्वराचे ज्ञान-प्रेम व परमेश्वरप्राप्ति फक्त परमेश्वरच करून देऊ शकतो. (परमेश्वरे परमेश्वर जाणिजे : परमेश्वरे परमेश्वर पाविजे. युग. २८).

प्रकरण ११ वे उद्धरण : ज्ञानमार्ग

तुम्हे ज्ञानाचा पाया : निवर्ते जन्मधर्माची अवदशा
नवक वदेजे दशा : ज्ञानसुखाची
परमेश्वर-ज्ञानाचा बीजा : बाळुनि देवताचक्राचा मोळा
वेईजे टाकु तुका जागळा : परब्रह्माचा (इ.स.सी. १४२-१४३)

स्वार्तत्र्य हा मोक्ष

• अत्युत्तमपदप्राप्ति करून घेऊन तेथे परब्रह्म परमेश्वराचा आनंद भिरं-
तर भोगता याचा म्हणून ब्रह्मुक्त जीवाला आर्क्षतिक मोक्ष मिळणे अवश्य
आहे. देवतांच्या अंतर्योग व बहिर्योग साधनांनी हा मोक्ष मिळू शकत नाही
हे आपण पाहिले. देवता स्वतःच नित्यबद्ध आहेत. त्या इतरांना मोक्ष
देण्याला समर्थ होणार कशा ? त्यांच्यातील सर्वश्रेष्ठ अशा मायेचे फळ मोक्ष-
तुल्य आहे सारे, पण ते घूनहि शेवटी व्युत्ति होतेच. मित्राय, हे चैतन्यफळ
प्राप्त झाले तरी त्यामुळे, क्षणमात्र का होईना, पण जीव आपल्या
स्वरूपीच्या अनादिअविद्यापासून मोकळा होतो असे दोंडेच आहे ?
पारतंत्र्यात असलेल्या कोणत्या जीवाचे अमृतपर्यंत कल्याण झालेले आहे ?
अविद्येच्या पारतंत्र्यामुळे जीव अनेक मळांची रचना करतो; त्या मळाच्या
कर्दमात लोळण्यात त्याला आनंद वाटतो, आपल्या स्फटिकपुत्र मूळ जीव-
स्वरूपाक त्यामुळे तो पूर्णपणे मलिन करून सोडतो. कवित् त्यातून सुटण्या-
साठी स्थाने षडपद केळीच, तर जीवदेवतासारख्या स्वार्थी, अन्यथाज्ञानी व

मंचक पुढाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाने तो जी कमें करतो त्यांनी तो मुक्त न होता पारतंत्र्यबंधनात अधिकाधिक गुरफटला मान जातो. या सर्व अनर्थांचे मूळ जी अनादिअविद्या तिचे पारतंत्र्य झुगारून देऊन तिच्यापासून पूर्णपणे स्वतंत्र होणे हाच खराखुरा आत्मिक मोक्ष होय. (स्वातंत्र्य हा मोक्ष : पारतंत्र्य हा बंध : आ.मा.१). जीवस्वरूपी असलेले हे अविद्येचे चिन्ह जेव्हा गळून पडेल तेव्हाच हा मोक्ष प्राप्त होऊ शकेल. (सिंगपाते मोक्ष : वि. ११३)

ज्ञान मोक्षक

पण हे अविद्येचे चिन्ह गळून पडणार कसे ? त्यासाठी जीवात्म प्रथम या अविद्येचे, तिच्यामुळे आपण रचलेल्या आपल्या मळकर्मांचे, एखाद्या जळपमाणे आपणाला चिऱटलेल्या संलग्नाचे व आपल्या दोषांचे सम्यक् ज्ञान झाले पाहिजे. या आत्मज्ञानाने मोक्ष मिळू शकेल. (आत्मज्ञाने मोक्ष : वि. ११२). पण मुसळ्या अविद्यामळकर्मांविकांच्या ज्ञानाने हे होऊ शकेल काय ? चैतन्यविद्येने तर जीवाची मळकमें आच्छादली जातात, मग तोच मोक्ष म्हणायचा की काय ? मुळीच नाही. किती झाले तरी ते मळाचे 'आच्छादन' आहे, 'नाश' नव्हे, तेथे संलग्नाच्या मळाचा नाश होतो हे करे; पण शेवटी फळातून व्युत्पन्न झाल्यावर जीवाचे आध्यादलेले मळ पटापट प्रकट होतात व संलग्नाला नवीन मळ रचावे लागतात. तेव्हा, दुसऱ्या मळकर्मादिकांच्या ज्ञानाने मोक्ष मिळत नाही. त्यासाठी आत्मज्ञान म्हणजे परमेश्वराचे ज्ञान झाले पाहिजे, हे परमेश्वराचे ज्ञान मोक्षक आहे. (ज्ञान मोक्षक : वि. मा.१)

ज्ञानापक्षि प्रेम उत्तम

ज्ञान मोक्षक करे, पण त्याहिपेक्षा परमेश्वराचे प्रेम विशेष मोक्षक आहे. (ज्ञानापक्षि प्रेम उत्तम : वि.मा.१०). तेव्हा परमेश्वरप्राप्तीची मुख्य साधने दोन. एक 'ज्ञान' व दुसरे 'प्रेम.' हे ज्ञानप्रेम, अर्थात्, परमेश्वराचे पाहिजे. जीवदेवतांच्या ज्ञानालाहि 'ज्ञान' हे नाव आहे. (वि. १४८). पण ते मोक्षक नव्हे. कारण, अविद्याच्छेद करून ईश्वरप्राप्ति करून देण्याचे सामर्थ्य त्यात नाही. परमेश्वराचे ज्ञान म्हणजे ब्रह्मविद्या हाच खरा मोक्षमार्ग आहे. (ब्रह्मविद्या तो जीवाचा मोक्षमार्ग : वि. मा. ११३). मोक्षासाठी प्रेम म्हणजे भक्ति पाहिजे. तीहि परब्रह्मपरमेश्वराचीच, जीवदेवतांची नव्हे, 'ज्ञान : भक्ति :

वैराग्यः एके मोचकेः एकं अमोचके' (वि.मा.२९) यातील मोचक ज्ञाना-
प्रमाणे मोचक भक्तिहि परमेश्वराचीच पाहिजे. जीवदेवताच्या भक्तीने सर्व
काही मिळू शकेल पण मोक्ष नाही, परमेश्वरप्राप्ति नाही. म्हणून 'ए संसारिः
जयाते माझी भक्तिश्री आळंकारी' तोचि एकछत्र राणिव करी : आनंद-मंड-
ळिची' (उद्द.गी. ८१९). शारांश अवियोगातून मोक्ष मिळवून परमेश्वर
परमेश्वर हा त्याच्या ज्ञानाने व भक्तीनेच प्राप्त होऊ शकेल, बहिर्यांग व
अंतर्योग ही जशी देवताप्राप्तीची दोन साधने आहेत तशी ज्ञान व भक्ति
ही परमेश्वरप्राप्तीची दोन साधने आहेत. ज्ञान हा परमेश्वराचा बहिर्यांग आहे;
तर प्रेम म्हणजे भक्ति हा त्याचा अंतर्योग आहे. अंतर्योग हा बहिर्यांगापेक्षा
केव्हाही भेष्ट असतो. तद्वत्, परमेश्वराचे प्रेम हे त्याच्या ज्ञानापेक्षा भेष्ट
होय. देवताच्या बहिर्यांगप्रमाणे परमेश्वराचा ज्ञानरूप बहिर्यांग हा (संचारी
अस्मिन्नि) आचरणरूप आहे; तर त्याच्या अंतर्योगाप्रमाणे परमेश्वराचा प्रेमरूप
अंतर्योग हा केवळ संचारी आहे. अर्थात 'जेथि अंतर्योगी पाविजे तेचि
'बहिर्यांगी पाविजे' (वि.मा. ११) हा नियम स्थूल मानाने परमेश्वराच्या
ज्ञानप्रेमरूपी बहिर्यांग व अंतर्योग यांच्या बाबतीतहि सार आहे. दोहोंनीहि
स्थूल मानाने ईश्वरप्राप्तीच होते. पण हानियाला परमेश्वर पाठीशी घालतात
तर भक्ताला पोटाशी धरतात.

परमेश्वर उद्धरिता

हे परमेश्वराचे ज्ञान व प्रेम परमेश्वराव्यतिरिक्त कुसरा कोण देऊ शकणार ?
'सुद्धीमध्ये कव्हणे करणे मूर्खिजेना एक परमेश्वरे बीण' (पूर्वी); 'परमेश्वरे
परमेश्वर जाणिजे : परमेश्वरे परमेश्वर पाविजे' (युग.२८), 'मापरी परमे-
श्वर श्रीचक्रचक्र जीवाते उद्धरीति' (उद्द.१६); 'बहु युगी परमेश्वर
जीवाते उद्धरीति' (वि.मा.११); 'परमेश्वर एक सोळविता' (वि.मा.३८)
या अनेक वचनात हाच सिद्धांत स्पष्ट झालेला आहे. अर्थात्, हा परमेश्वर
म्हणजे व्यक्त परमेश्वरावतार. कारण 'अव्यक्ती व्यापार नाही' (वि.मा.
१६); आणि म्हणून अव्यक्त परमेश्वर काही करू शकत नाही, तो 'निवैको
निराकार' परमेश्वर 'कृपावदो सावेको साकार होए : अवतरे : आपुले
'संस्थिधान दे : ते दास्यमोचक' (पूर्वी). अर्थात्, व्यक्त परमेश्वर म्हणजे

परमेश्वरावतारच ज्ञानप्रेमाची साधने देऊन ईश्वरप्राप्ति करून देऊ शकतो. पण परमेश्वर तर नाना प्रकारचे अवतार घेतो, तो कधी 'कच्छ होति : मच्छ होति . देवामध्ये अवतरेति . नरामध्ये अवतरेति : तिर्यचामध्ये अवतरेति : नरामध्ये अवतरला साता देवो वेडा होए : पीसा होए : मूका होए' (वि. १०६). हे सगळे कच्छमच्छ, पशुतिर्यच, वेडेपिसे अवतार उद्धरणकार्य करू शकतात की काम ? छे, मुळीच नाही. त्यांचा नरामधील अवतार म्हणजे मनुष्यावतारच हे काय करू शकतो, तोहि वेडापिसा अवतार नव्हे, तर युक्त मनुष्यावतार. पण मनुष्यावतारातहि 'परमेश्वर परहस्य होति : अवरहस्य होति : परावरहस्य होति' (वि.मा.२०), यातून केवळ परावरहस्य म्हणजे उभयहस्यावतारच जीवना ज्ञानप्रेम देऊन त्यांचे उद्धरण करू शकतो.

उद्धरणासाठी परमेश्वराचे चौदा अधिकार

पण हा उभयहस्यावतार कर्मभूमीत जसेच तर त्याचा उद्धरणकार्याला काही उपयोग नाही. उद्धरणकार्य करण्यासाठी परमेश्वराच्या ठिकाणी काही अधिकार असले पाहिजे, हे अधिकार एकूण चौदा आहेत. (१) ईश्वराचा सृष्टीत अवतार; आणि तोहि (२) कर्मभूमीत अवतार पाहिजे, (३) गर्भ, पतित व दबडणे यापैकी एका प्रकारे मायापुराचा स्वीकार, (४) मनुष्यधर्माचा स्वीकार, (५) मनुष्याच्या देहधर्माचा स्वीकार, (६) मनुष्याच्या जीवधर्माचा स्वीकार, (७) ओसटगेमटे व वितरणे व तात्कालिक करू देणे या विज्ञान मयेच्या धर्माचा स्वीकार, (८) खेदाल्हाद पावणे, साधन देणे, अभिमान घेणे वगैरे या देवताधर्माचा स्वीकार, (९) कृपादिगुणांचा स्वीकार, (१०) ऐश्वर्यादिधर्मांचा स्वीकार, (११) विज्ञानशक्तीचा स्वीकार, (१२) अवर-शक्तीचा स्वीकार, (१३) परशक्तीचा स्वीकार, आणि (१४) उद्धरणप्रवृत्तीचा स्वीकार. या चौदा अधिकारांनी युक्त ईश्वरावतार तोच करा परमेश्वरावतार, तोच जीवोद्धरणाचे कार्य करू शकतो; इतर अवतार करू शकत नाहीत.

१. ज्ञान देही कारणे ईश्वरीची चौदा... त्रियेचि कवने:सृष्टी:कर्मसूमी : मायापुर : मनुष्य अवतार : देहधर्म जीवधर्म : मायेचे धर्म : देवतांचे धर्म : शुण : धर्म : विज्ञान : अवरशक्ति : परशक्ति : प्रवृत्ती : हे : ईश्वरीची चौदा' (उ. १५, उ. १६)

उद्धरणासाठी जीवाचे सात अधिकार

उद्धरणासाठी सर्वच जीव पात्र असतात असे नाही, तर फक्त मनुष्य-जीव पात्र असतात, उद्धरणकार्यासाठी परमेश्वराच्या ठिकाणी असे काही अधिकार पाहिजेत तसे ते जीवाच्या ठिकाणीहि पाहिजेत, जीवाच्या ठिकाणी अवश्य असलेले एकूण सात अधिकार आहेत. (१) कर्मनिष्पत्ति म्हणजे म्हणून कर्मभूमीत जन्म, (२) ज्ञानग्रहण करता यावे म्हणून मनुष्यत्वः, (३) ब्रह्मविद्येप्रमाणे आचार करता यावा म्हणून सर्व वेदांच्या पिढ्यांमध्ये युक्तत्वे, (४) जन्मापासून ८ वर्षांनंतर वेणार कर्माधिकार, (५) देहाधिकार, (६) भूतभजनाने निषणारा मूळाधिकार, आणि (७) जन्मापासून १२ व्या वर्षांनंतर वेणारा ज्ञानाधिकार. या सात अधिकारांनी युक्त असलेला जीवच उद्धरणासाठी पात्र असतो, इतर नाहीत. यातील वेगळे ज्ञानाधिकार म्हणजे क्रियापाकाच्या नियमानुसार परमेश्वराच्या ज्ञानासाठी जीवाने जोडलेला अधिकार नव्हे, तर कोणत्याहि मनुष्यजीवाला तो बारा वर्षांचा ज्ञानानंतर ज्ञानग्रहणाची जी पात्रता येते ती वेवे अभिप्रेत आहे. अर्थात्, असा प्रकारचा ज्ञानाधिकार सर्व मनुष्यांच्या ठिकाणी असतो. मनुष्य बारा वर्षांचा झाल्या-फेरीज त्याला कोणतेहि ज्ञान होऊ शकत नाही, ते ग्रहण करायला तो असमर्थ असतो, एवढाच याचा अर्थ. वास्तवात क्रियापाकाच्या नियमानुसार निईतुक्त भूतभजनाने आलेला मूळाधिकार तोहि ज्ञानपात्र मनुष्याच्या ठिकाणी अवश्य पाहिजे. ज्याने भूतभजनाने केलेले पूर्वी केव्हातरी परमेश्वरज्ञानाचा मूळाधिकार जोडला असेल त्यालाच परमेश्वर ज्ञान देतात. अर्थात्, या अर्जित अधिकारानुसार ज्ञान देण्याच्या वेळी तो मनुष्य ज्याने ज्ञानाधिकारी म्हणजे बारा वर्षांचा पाहिजे, हे ओपाने आलेच.

१. 'ज्ञान देती कारणे...जीवाचे सात अधिकार...तर जीवाचे सात अधिकार तेचि कथनः नाः कर्मभूमीः मनुष्यत्वः युक्तत्वः कर्माधिकारः देहाधिकार मूळाधिकारः ज्ञानाधिकारः' (क. स्व. ब्रह्म, १२)

२. 'कर्मभूमी का सांगितली' ना आशिके ठाई कर्म न निपजेः मनुष्यत्व का सांगितले : ज्ञानाकाशीः पिढ्या का : ना विवेकाशी म्हणजे ब्रह्मविद्येकाशी सर्व पिढ्यायुक्तता वेगळे ज्ञानप्रेम नव्हे=मग परीत ते काहीच नव्हे म्हणोनि' (क. बं. ब्रह्म, १२)

जीवाचे अनधिकार

वेडे, पिते, आंभळे, मुळे, बहिरे यांच्या ठिकाणी अनुष्यदेहाने मुक्तत्व नसते, वेद्यापिण्याच्या ठिकाणी तर पशुप्रमाणे अंतःकरणवृत्त्य पूर्णत्वाने नसते. इतरांचे कोणते ना कोणते तरी एखादे ज्ञानेन्द्रिय किंवा कर्मेन्द्रिय नष्ट किंवा निरुपयोगी झालेले नसते, असे अमुक्त जीव परमेश्वराचे ज्ञान ग्रहण करून तदनुसार आचार करायला असमर्थ असतात, ते जन्मापासून वेडेपिते नसले तर त्यांना ज्ञान होऊ शकत नाही आणि ज्ञान झाल्यावर ते वेडेपिते झाले तर त्यांना ज्ञानानुसार आचरण करता येत नाही म्हणून त्यांना धर्माचा अधिकार नाही. (वेडेया : पितेया : बहिरेया : अंधा : मुळेया : धर्मी अधिकार नाही : आ. मा. १५०; वेडेया पितेया धर्मी अधिकार नाही : वि. १५८). ज्यांच्या ठिकाणी रजोगुण व तमोगुण यांचे प्राबल्य असेल, जे इदम-शून्य, भक्तिजड किंवा कर्मजड असतील आणि जे व्योमूढ-जरठ झाले अस्त-सील त्यांनाही परमेश्वराचे ज्ञान होऊ शकत नसल्यामुळे धर्माचा अधिकार नाही. (राजसः तामसः धर्मी अधिकार नाही : आ. मा. १४९; इदम-शून्य धर्मी अधिकार नाही : आ. मा. ८८; भक्तिजड धर्मी अधिकार नाही : आ. मा. ८९; कर्मजड धर्मी अधिकार नाही : आ. मा. ९०; जरठ धर्मी अधिकार नाही : वि. १५७). अनुष्याच्या मनात असलेले रजतमरूपी मळ (राजस व तामस भावनाविषयी अंतःकरणाना वेग) आणि सप्तम्वसनादि कर्मे (संस्कारत्व, पुंश्लत्व वगैरे) ही नाहीशी झाल्यापासून अनुष्यजीव परमेश्वराच्या बोधरूपी कृपेला पात्र होत नाही.) मळकर्मे निवर्तलेयाविण जीव कृपेसि पात्र नव्हे : वि. २५४) परमेश्वराविषयी दोष मनात आणजे, स्वाभ्यावर विपरीत भावना करणे, तीर्षक्षेयादिकाळा जाणे ही रजतमाची कार्ये होत, मद्-दाइक्षेच्या ठिकाणी हे दोष होते, ते नाहीसे झाल्यावरच परमेश्वराचे तिला बोध दिला, त्याने दाइसेल्या बाबरात पेरलेले बी लोकर उगवत नाही आणि उगवले तरी बांगले फोकावत नाही; नागरून बळरून ते गवत काढून टाकले आणि

१. 'वेर वेडे ते जैसे पशु : कथा बुद्धि नाही... आतुष्टम मते परि दुःसंवाळः तेजे बुद्धीचे कार्य न वर्ते' (वि. मं. १५८)

२. बोधा आधी म्हणजे ज्ञानदेही तरी त्यासी वातुत्व नाही : म्हणजे बोधदान नाही : ना पाही म्हणजे दोष जाणेपावर ज्ञानदेही विवेकादिवेकपूर्वक वर्तत नाही' (वि. मं. १५८)

बाबर स्वच्छ केले तर तेथे उत्तम पीक येते, त्याप्रमाणे राजस पुरुषाच्या अंतःकरणातील रजोगुण नाहीसा झाला तरच तेथे परमेश्वराचे ज्ञान पेरले जाईल व ते चांगले फोफावेल. (तनपैलिया नावराचा दृष्टांत २८). शेवाळलेल्या काडकावर पाय दिला तर तो जसा निसरून पडतो तसे तामस पुरुषाला ज्ञान दिले तर तो आपल्या तामस क्रियेने बोधदात्यालाच दुःख देतो, म्हणून त्यालाहि ज्ञानाचा अधिकार नाही. (शेवाळसिया काडकाचा दृष्टांत २६). सारांश, ज्याचा रजोगुण व तमोगुण नाहीसा झालेला आहे व जे सार्विक आहेत अज्ञानाच परमेश्वरधर्माचा किंवा ज्ञानाचा अधिकार आहे, (रजस्तमे निरसौनि सत्त्वस्थिता धर्मी अधिकाः आ. ५१). इदमश्न्य म्हणजे कठिण अंतःकरणाचा. पाण्यातील गुळगुळीत दगडाप्रमाणे तो बरून बरून ओला म्हणजे प्रेमळ वाटतो पण आतून अगदी कोरडा असतो. (पाशिया आतुल गुंडियाचा दृष्टांत, २७). या इदमश्न्याच्या अंतःकरणात परमेश्वराचा बोध उत्तरणार कसा? भक्तिजड म्हणजे जीवदेवतांच्या ठिकाणी आत्यंतिकतेने आसक्त होऊन त्यांची भक्तिकरणारा आणि कर्मजड म्हणजे केवळ कर्माभिन्न मोक्ष मिळू शकेल या कल्पनेने बांध आचारधर्मात कडक निष्ठा ठेवणारा अनीश्वरवादी मोमांसक, भक्तिजड मनुष्य हा गाडींनी भरलेल्या वाळकाप्रमाणे बरूनबरून चांगला सरस म्हणजे प्रेमळ दिसतो; पण आतून 'सर्वं विष्णुमयं जगत् : बोन्हळ परमेश्वर' असा अम्यक्षज्ञानाने भरलेला असतो (अबरेलिया वाळुकाचा दृष्टांत, १२), कर्मजड मनुष्य हा सडकवाकुजकवा वाळकासारखा असतो. सबळे वाळूक हातात देखील घेऊ नये, घेतले तर ते आपले हात किळ्यांनी बरबटून टाकील; त्याप्रमाणे अनीश्वरवादी कर्मजडाकडे जाणेहि इष्ट नसते. कर्मजडापेक्षा एक वेळ भक्तिजड पुरवला. (कर्मजडापसि भक्तिजड चांगु : वि. १७९), कारण, तो सेश्वरवादी तरी असतो. तथापि, यावेळी कुणालाहि परमेश्वराचे ज्ञान होऊ शकत नाही, जरठ म्हणजे बवाने किंवा जीपुत्राच्या आत्यंतिक

१. 'शारीर मानसिक बाहिक तीमेदी वेचला असे : ' (वि. वं. १७५)

२. 'कर्मी रत : छावात्म्य पावला असे : कर्माचे तारक म्हणे तो कर्म-जड... आन कर्मजड अनीश्वरवादी परि हा मीमांसक' (सदर)

ममतेने निबर झालेला पुढे, अशा जरठांना अधिकार नसण्याचे कारण, त्यांचे वय फार होऊन बुद्धापकाळामुळे त्यांना मनीस ज्ञान पटव करणे अशक्य होते. आणि त्यांना ज्ञान दिले तरी ते आचार करणार केव्हा? कारण, नुसत्या ज्ञानाने मोक्ष मिळत नाही, तर तदनुसार आचार झाला पाहिजे. हे करता येण्यासाठी ईश्वरज्ञानाचा अधिकारी पुरुष कोळ्या कऱ्याचा पाहिजे; छप्पन्न वर्षांनंतरचा जरठ ग्हातारा नको. इंद्रावणाचे फळ कोवळे असते तोपर्यंत ते तोडता येते; पण ते वेढाव्या ठिकाणी निबर झाले म्हणजे काही केल्या टुटत नाही. फारच हिमकाहिसड करून तोडण्याचा प्रयत्न केल्या तर मुळासकट त्याचा वेग हाती येतो. ज्ञानदान व आचार यांच्या बाबतीतहि हीच स्थिति आहे. कोवळ्या पुरुषाला जीवदेवतांच्या प्रपंचापासून तोडून परमेश्वरमार्गाला लावणे शक्य होते; पण जरठाला कावता येत नाही. इतकेहि करून भंतर्बाह्य जरठ झालेल्या पुरुषाला आग्रोश करून ज्ञान दिले आणि सध्यास प्यायला लावला तरी तो अभिवेला सोडीत नाही व ती त्याला सोडीत नाही. (इंद्र-वाचा दृष्टांत. ३५). व्यवहारातील सर्व विषयांचा उपभोग घेण्याची पात्रता तोपर्यंत पुरुषात असते तोपर्यंतच ज्ञानग्रहणाची व आचार करण्याची पात्रता असते. (कोवि अक्षत विषया तोवि मद्यविदेः आ. मा. १५२), जरठ पुरुष हा व्यवहारविषयरूप धमालाहि अनधिकारी असतो, तेव्हा तो परमेश्वरज्ञानाला अनधिकारी असतो हे सांगायचा नको.

एकाच्या देवतेच्या बहिर्यागात पूर्णपणे आसक्त झाल्यामुळे ज्याला जरठत्व आले असेल त्याला व एकाच्या अपरोक्ष देवतेची विद्या होऊन तीमुळे देवतेविषयी बालेपण ज्याच्या ठिकाणी आले असेल त्यालाहि ईश्वरज्ञानाचा अधिकार नाही (कोमल बहिर्यागियाला व शिष्यविद्यार्थाला ज्ञान होणे शक्य आहे; कारण, त्याच्या ठिकाणी बालेपण नसते, ते जरठ बनलेले नसतात). बहिर्यागात आसक्त झाल्यामुळे त्या देवतेला किंवा तिचे फळ प्राप्त करून घेण्याच्या मुख्यधुपितराचा साधक आपले श्रेष्ठ उपास्य दैवत मानीत असतो।

१. 'वयसातील का जविद्याजरठ - तो भकृतीचे चर्मी जनधिकारिवाः आ वेध काई म्हणावे असे' (वि. एव. २५७)

२. 'नसुदेनि ज्ञानेहीनः गृहणे मुंचन मध्ये... परं ज्ञानमुक्त जावरण ज्ञान अनुसरण तेने मुचन होय हेले सांगितले' (वि. वं. २६७)

त्याच्यावरच त्याची ईश्वरत्वबुद्धि असते. त्यामुळे सन्या परमेश्वरावर किंवा त्याच्या अवतारावर त्याला ईश्वरबुद्धि येऊ शकत नाही. देवतेचा अपरोक्ष-विद्यावंत देखील निरंतर प्रकाशत असलेल्या आपल्या देवतेच्या पिंडस्थेला ईश्वर मानून तिच्या विद्यानंदात मग्न असतो, त्यामुळे त्याला ज्ञान होत नाही; आणि त्याची सन्या परमेश्वरावर निष्ठा बसत नाही, त्याचा त्याला अनुभव येऊ शकत नाही. मद्याच्या तीन वन्मादाने असंत भुंज होऊन बेभान झालेला विषयी पुढच एखाद्या हिडिंबेलाच कर्बशी समजून आलिंगन देतो आणि तिच्या विद्यानंदात मग्न असतो. अशा वेळी प्रत्यक्ष कर्बशी त्याज-समोर येऊन उभी राहिली व 'मी कर्बशी' आहे म्हणून सांगून मगली तरी त्याचा तिच्यावर विश्वास बसत नाही; ती कर्बशी असल्याची प्रतीति झाल्य-थेत नाही. अशा पुण्याला कर्बशीने आपली प्रतीति आणून देण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ आहे. जीवदेवतांच्या विद्यामी घालेल्या पुढर्षाच्या बाबतीत ह्याच म्याय लागू पडतो. प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराने ज्ञाना ज्ञान देऊन प्रतीति आणून देण्याचा प्रयत्न केला तरी तो व्यर्थ होतो. म्हणून, देवतांचे आर्यातेक घालेपण ज्याच्या ठिकाणी अनेक त्याला परमेश्वर ज्ञान देत नाहीत; आणि त्यांनी त्याला ज्ञान दिले तरी ते त्याला प्रभावू शकत नाही. एका विद्येवर ज्याप्रमाणे देवता हुपरी विद्या देत नाही (वाहः बीडारावरि काह विडाह असे : वि. २६४) त्याप्र-माणे देवतेच्या विद्यावंताला परमेश्वर आपले ज्ञान म्हणजे ब्रह्मविद्या देत नाहीत, त्यांनी ती दिली तरी त्याला ती होत नाही दुसरीकडून अर्बटवर्बट काळून आलेल्या मुलाला ह्याच्या मेमळ मातेने गुपामागावर घास घेऊ केला म्हणजे ते मूल आपले तोंड दूर भेते, त्याप्रमाणे देवताविद्येने सत्पुष्ट झालेल्या पुण्याला परमेश्वर ब्रह्मविद्येने ज्ञान स्वेच्छेने निरूपण करू लागले तरी तो घेत नाही. (गुपामात चिया घासाचा दणोठ, २५). म्हणून ईश्वर-

१. 'बीडार हा दणोठः जैसे लयावरी जागिक नाही : तथा एका साय-बावरी दुसरे न घमके : मा ईश्वरीचे काह' (वि. स्व. २६४). 'गांसाची म्हणीतके . विडारावरि काह विडाह असे : म्हणौनि देवतांच फकीये : विद्या-वंत म्हणजे अपरोक्ष विद्यावंत शिस्व-विद्यावंतस होत असे . बहिर्चांगीचे म्हणजे-बोळीचे आगमिक अन्न किंवा आचरते : जया जरऊत बाणसे ते आन आत्मापास्तीचे-वासी ब्रह्मविद्ये जागिकाह नाही' (वि. व. २५०)

ज्ञानाला प्राप्त होण्यास ठी देवतांचे हे असले धोळेपण मनुष्याच्या ठिकाणी समता कामा नये, तोहि एक अनधिकारच आहे. मनुष्य जेव्हा देवता-विषया आधीन नसतो तेव्हाच त्याला प्रत्यक्षा होऊ शकते (जब पुरुष विद्येअधीन नव्हे तब प्रत्यक्षे अधिकार आति : वि. भा. २४)

परमेश्वराचे उद्धरणकार्य

अशा अधिकारी जीवाला आपले ज्ञान देऊन त्याचा उच्चार कराना ही परमेश्वराला तळमळ लागलेली असते. परमेश्वर दानी आहे पण त्याच्या दानाची आर्त जीवांना पाहिजे ना ? (देमती. दानी असे : परि जीवांचि आर्ति होआवी की : भा. मा. १४), आपण सर्व जीवावर कृपा करावी असे त्याला फार वाटते, पण त्याच्या कृपेला जीवांनी प्राप्त झाले पाहिजे ना ? (देमती : कृपालु असे परि जीवे कृपेसि प्राप्त होआवे की : भा. मा. ११). असे कृपापात्र, आर्तबंत अधिकारी जीव फार धोळे असतात. शाकल्ल्या साणकाप्रमाणे ते कुठेतरी काळ कंठीत असतात. पण शोधक परमेश्वर (परमेश्वर शोधक : वि. भा. १४३) त्याचा शोध काढतो, त्यासाठी तो दूरदूरच्या छोट्याछोट्या गावापर्यंत चालत जातो, अशी एकदोन नव्हे तर अनेक गावे तो घुंकाळतो. (आपुलेच ते परमेश्वर हाओहाळिया गीवसीति : भा. मा. २३३). जेव्हापावण्यातील आळीभाळीतून तो सोकंड अंतःकरणाने भटकतो. आपल्या कृपेचा प्राप्त असा अधिकारी मनुष्य कुठे आढळतो काय हे पाहण्यासाठी चोहीकडे आपली आशाळभूत व कळनेने ओथंबलेली मजर तो टाकतो. एखादा विषयी पुरुष जसा कामार्त अंतःकरण ने आपल्या लपभोगाला योग्य असलेल्या चतुर कामिनीचा शोध घेतो त देशोदेशी व गावोगावी हिंडतो आणि अशी कुशल कामांशी आढळली तर तिला आपले सर्वस्व अर्पण करून तिच्या ठिकाणी रममाण होतो (त्रिषयाचा दृष्टान्त. ३४) त्याप्रमाणे, आर्त अधिकारी मनुष्यजीवाचा शोध घेतो परमेश्वरहि देशोदेशी व गावोगावी हिंडत असतो (आर्तते परमेश्वर वाओदाजी गीवसीति : भा. २१८). आणि तसा अधिकारी मनुष्य आढळला तर तो त्याला आपले ज्ञान देतो. कि-येक माणसे त्याला अशी आढळतात की, त्यांना मूळाधिकार निघालेला नसतो पण परमेश्वरनामीची आर्त माग त्यांच्या ठिकाणी असते. अशांना मूळाधिकार होण्याला जे अडथळे असतील ते अडथळे परमेश्वर पुर

करतो. त्यांना मूळाधिकार न होण्याला काही शारीरिक व मानसिक अनधिकार त्यांच्या ठिकाणी असतात ते तो दूर करतो. किर्येकाना मूळाधिकार असतो पण तो परवडीला आलेला नसतो. खडे असेल तर परमेश्वर हो परवडीला आणतात. काहींच्या ठिकाणी बोवाला अडथळे करणारे जीव-धर्मादिक दोष असतात. ते तो फेडतो, त्याच्याकडून नैमित्तिक घडवून त्यांना बोवाला पात्र करतो व मग ज्ञान देतो. किर्येक ज्ञानाधिकार्यांना भोगभूमीत जन्म मिळालेला असतो. त्यांची ज्ञानाची योग्यता प्रारब्ध होताच परमेश्वर त्यांना भोगभूमीतून कर्मभूमीत आणतो, व मग आपले ज्ञान देतो. एखाद्या मुलाला अभिमान झालेले असल्यामुळे त्याला भूक लागत नाही. म्हणून त्याची स्नेहाकू माता हिरक्यावेहक्याचा रस त्याला पाजते, त्याचे मांस फेडते व मग त्याला स्तनपान करविते. (हिरक्या वेहक्याचा दृष्टांत. ३९). त्याप्रमाणे, ज्याला आर्त नाही, परमेश्वर भेटावा अशी कारणी तळमळ नाही (तथापि त्याने खोडीफार कणच तर जोडलेली आहे) अशा मनुष्याच्या ठिकाणी परमेश्वर आर्त उत्पन्न करतात व मग त्याला ज्ञानाधिकार घडवून आपले ज्ञान देतात. किर्येक आर्त जन कर्मभूमीतच पण परमेश्वरापासून दूरांतरावर पडलेले असतात. तेव्हा, घरी मुलाला निजवून दळणकांडणाला नेलेली आई जशी ठराविक वेळी पान्हा कुटताच मुलाचे स्मरण होऊन एकदम घरी परतते व मुलाला पाजते (दूरस्थ मातेचः दृष्टांत. ३८) त्याप्रमाणे दूरांतरावर पडलेल्या आपल्या अधिकारी मनुष्याची आर्त ओळखून परमेश्वर एक तर स्वतः तेथे जाऊन किंवा सत्पाम अधिकारणाकडून त्याची आर्त पुर-नितात. कारांश, अका ज्ञाना तन्हांनी अयोग्य माणसांना योग्य करून, कृपा-

१. 'अयोग्याते म्हणजे काहू : ना शारीर मानसिक अनाधिकार : म्हणजे कृणार्पण निहेष्टुक म्हणजेवा अनधिकार शणकः असे लो फेडली : तो केमा पा : ना कृपासाद्य विवस्तुनी घरीरे पात्राचा योग करितल : कुळदेवतेचा ठाव अंतर्वाक मनाचा देव असे घेसा मानसिक अनाधिकार फेडुनि वाचिक कृणार्पण म्हणवितो : हे अयोग्याते योग्य करणे ' (वि. वं. ११७)

२. 'प्रथम अयोग्यता जीवधर्मादिक दोष फेडणे : मग ताचणे : पिडणे : बोधायतेव करणे ' (वि. २४. ११७)

३. 'योगभूमीचे कर्मभूमी आणितो : मग ज्ञानमेव देति ' (उ. वं. ६६. १३)

साँझाने त्यांना बोधून परमेश्वर मनुष्यजीवांना ज्ञान देतात. (अयोग्याते योग्य करोति : योगवासि परमेश्वर ज्ञान देति : वि. ११७)

सगळ्या जीवांना एक वेळ ज्ञान का नाही ?

कृपाकृपणाने जीवांचे अधिकार नाहीसे करून त्यांना ज्ञान देण्याची परमेश्वराला एवढी तळमळ आहे तर मग सगळ्या जीवांना एकदम योग्य करून त्यांना एकाच वेळी परमेश्वर ज्ञान का देत नाहीत ? हा प्रश्न साहजिक आहे; पण त्याचे उत्तरहि तिनकेच सोपे व स्पष्ट आहे. कृपाकृपणाचा उर्ध्वबळ होऊन, जीवाला आपला आनंद योगविषयासाठी त्याच्या स्वस्वीनी जगावि-
अविद्या छेदणे परमेश्वराला अवश्य वाटते. त्यासाठी जीवाला पात्र करावे म्हणून त्याला आपले ज्ञान देण्याची जहरी भासली. जीवाला हे ज्ञान होऊन तदनुसार त्याला आचरण करता येवे या सद्देतूनच परमेश्वराने सृष्टीची रचना केली. या मूळ सृष्टीत परमेश्वराने सर्व जीवांना अर्धचक्राने आपले ज्ञान दिले नाही काय ? त्याने तळमळून ज्ञान दिले आहे, पण सतिप्रदाने पुढे असलेल्या जीवांनी ते धारण केले नाही; आणि ज्यांनी धारण केले त्यांनी त्याप्रमाणे आचरण केले नाही; ते प्रमादी बनले. कित्येक जीवांनी तर ते ज्ञान पूर्णपणे गमावले. या 'अध्यात्मिका अज्ञानाने' त्यांच्या ठिकाणी 'अन्यथा-ज्ञान' निर्माण झाले. त्यामुळे प्रावाहिक सृष्टीत काही देवताफळाळा गेले; काहींना पुन्हा मनुष्यदेह मिळाला; तर अनेक जीव मनुष्ययोगीक्षातील पशुतिर्यक्ताच्या जालाविध नरकफळात दिव्यत पडले. (वि. ७) तेव्हा या कावलीत परमेश्वराने जे करावचे ते केलेले आहे. जीवांनी मात्र आपले कर्तव्यकर्म मीट बजावले नाही. (देवता देवे करावे ते केले; पुरुष करावे ते ठेले : आ. २५५). असे असतांना परमेश्वर सगळ्या जीवांना एकदम एकाच वेळी ज्ञान का देत नाही असे विचारणे हे चुकीचे नाही काय ?

अध्यात्मिका अज्ञानामुळे निर्माण झालेल्या अन्यथाज्ञानाने जीव चतुर्विध कर्मफळात गेले आणि मायाचक्रभ्रमणन्यायाने अनेक हीनोत्तम योगी भोगत पडले. तेथे त्यांच्याकडून जन्मजन्मांतरी अनंत संतापंत कर्मांमुळे

१. 'कृपासहस्र गिबसने : ज्ञान देणे : येतुळे ज्ञानपर्यंत करिती'

(४५ स्व. पद. ११)

नामाप्रकारच्या अयोग्यता, विविध अनधिकार जोडलेले असतात. नाही जीर्णानी धोडे अनधिकार जोडले आहेत तर अनेकांनी पुष्कळ जोडले आहेत हे अनधिकार-ता अयोग्यता नष्ट करायला दालावधि लागणान्व, यामुळेच सगळ्या जीवांना एकदम ज्ञान देता येत नाही. उदा. नागदेवाची अयोग्यता नापायला धीचक्रधरस्वामीकडून सहा वेळा दवान घ्यावे लागले, किंवाकामी पूर्वजन्मी नाही पण याच जन्मी हिंसेमुळे किंवा विषयभोगामुळे अयोग्यता जोडलेली असते, परमेश्वराला ती मिरनिराल्या प्रकारांनी नासावी लागते. पूर्व-सृष्टीत परमेश्वराच्या वचनमंगामुळे अद्वैततत्त्वविषयमेवमरूप अनिष्टाचरणा-मुळे, जीवहिंसा-देवताकोडादि अविधीमुळे व प्राप्त विधीच दळघन केल्यामुळे अयोग्यता लागत असते, ती कमाकमानि केव्हाही लागते उदा: महादेवरायाने पूर्वजन्मी परमेश्वरदत्तनत्रचनेमुळे अयोग्यता जोडली होती, ती धीचक्रधर-स्वामीनी त्याला लोणारनीची दर्शन देऊन नासली, त्यामुळे तो पुढील दर्श-नाला योग्य झाला, पण मंतर दुसरी अयोग्यता भोगाई झाली, त्यामुळे धीचक्रधरस्वामीचे त्याला पुन्हा दर्शन होऊ शकले नाही आणि ज्ञान मिळाले नाही. तसे झाले असते तर पुढील एका मेटोतच त्याने धीचक्रधरस्वामींना आपले राज्य अर्पण केले असते व तो त्यांना अनुमरला असता, पण त्यावेळी त्याची पूर्वांजित अयोग्यता आठ ठाकण्यामुळे व त्याच्या अर्जकानुसार तो सेनपुंजीच्या अवस्थेत असताना त्याला ज्ञान वाचवे असल्यामुळे धीचक्रधर-स्वामीनी त्याला पुन्हा दर्शन दिले नाही. सारांश, जीवाल्ला दर्शन देऊन, त्याच्याकडून सेवा, दास्य, मिरपण, अवयव वगैरे करवून परमेश्वर मेढमी

१. 'सकळ जीवा एक वेळ ज्ञान का पा मेदीली : एका मूलाधिकार घडला जन्म : एका जन्मत काते असती : एका जन्मात अनधिकार : एका मागील सृष्टी अकरणीय : अनिष्ट : अविधि अनुचित सडले : तमासि अयो-ग्यता जाळि असे : ज्ञान कणव मुटली असे : ऐसिया अयोग्यता जीवांसि निकमिलया असती' (वि. ११८)

२. 'जैमी महादेवरायासी लोणारी दर्शन जाले तेणे योग्य झाला : तो जाणिक एका जन्मान्मरसा अनुमरता सकळहि राज्य संपादिला परि महादेवरायासी तियचि वही प्रम मव्ह ते का पा. ना सेनपुंजीचवे दसे रेईक ते दीजेक म्हणितके म्हणोनि' (वि. व. १८)

जीवाच्या, पूर्वसृष्टीतील अयोग्यता नष्ट करीत असतात, त्यामुळे, त्याने ओढलेली मागील सृष्टीतील अयोग्यता नष्ट होते. म्हणून परमेश्वराला त्या जीवाविषया कणव उत्पन्न होणे मग ते त्याला ज्ञान देतात. जीवाने पूर्वी ओढलेल्या कमीअधिक अयोग्यतेनुसार त्याला ज्ञान देण्याला कमीअधिक क्षमावधि लागते आणि म्हणून एकाच वेळी सर्व जीवांना परमेश्वर ज्ञान देत नाहीत.

अधिकरणाच्या मुखाने ज्ञानदान

प्राकाहिक सृष्टीत परमेश्वर जे एकदम ज्ञान देत नाहीत तसे सर्वांना ते आपसा भुक्षाने ज्ञान देतात असेही नाही. परमेश्वराकडून कियेकाना स्वतः तर कियेकाना एखाद्या अधिकरणाच्या मुखाने ज्ञान देतात, (साक्षात्कार देतो). का अधिकरणद्वारे देतो. कि. मा. १४८। अधिकरणाते अधिकरीने परमेश्वरवि उद्धरिति. वि. ११३). हा अधिकरण सामान्यतः उत्तम शास्त्र-वेत्ता व भाषाशैली अमला पाहिजे, पण तसा तो नसला तरीहि परमेश्वर त्याच्याकडून जीवांना ज्ञानदान करतात. परमेश्वराला प्रवृत्तीव हाकी तर ते एखाद्या सामान्य, शास्त्रहीन पण परमार्गाला स्तंभप्रमाणे आधारभूत असलेल्या अधिकरणाला निमित्त करून ज्ञान देतात. किंवा, वैराग्यामुळे मुक्ताला टाळे लावून वसलेल्या यथार्थज्ञानियाला बोलायला लावून त्याच्या मुखानेहि बोध देतात. (एव प्रवृत्ति जाली तरि स्तंभा एकाते निमिग करी न उद्धरी-जैलः वि. ११४; ११५). आणि तेवज्यानेहि तो ज्ञानिया उद्धरणाच्या मार्गाला

१. 'वर्णने : स्पर्शने : संभाषणे : सेवा : दास्ये : भजने : निरूपणे इत्युक्तेषु ज्ञानेह अयोग्यता मागिले सृष्टीची भासितो : कणवेसी योय हाय : मग ज्ञान देतो' (वि. १५. ११८)

२. 'स्तंभ म्हणजे बोधमात्र : जेव्हा दिसवा टुटवा जीव : काही शास्त्र नेणे तो : पक्ष हाके द्यावला नाही' 'स्तंभ म्हणजे काही : ना कपाय जीव सांगितले ... जो पुढे आधारस्तेषु जाला असे तो सांभस्थानी स्थाये : पक्ष अचल स्तंभ : का मा : ना विचार विषयी तर शास्त्र निलेवेया नाही : ना आचारी तर निव्यक नैमित्तिकादधी आचरता न येता' (वि. १५. ११३)

३. 'स्तंभ म्हणिलेच्या जो न बोळे त्यासि ईश्वर बोळविती : स्तंभ म्हणजे यथार्थ असे ज्ञान वैराग्ये न बोळे हो' (वि. १५. ११६)

ज्ञातों, अर्थात्, हीन किंवा उत्तम अधिकरणाच्या मुक्तांचे ज्ञान मिळण्या-
वेक्षा परमेश्वरावताराच्या मुक्तांचे ते मिळाले तर अधिक चांगले, पण त्यासाठी
पूर्व सृष्टीत त्या जीवांचे तशी पुण्याई करून देवायला पाहिजे, ज्याने परमेश्व-
राची कणव जोडून ठेवलेली असेल त्याला प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराच्या मुक्तांचे
ज्ञान मिळू शकेल, इतरांना अधिकरणाच्या द्वारे, परमेश्वराचे हे साक्ष रहस्य-
मय आहे, प्रत्येक ज्ञानियाने ते प्रयत्नपूर्वक राखून देवायला पाहिजे, जो परमेश्व-
राच्या अनुयायी नसेल त्याला त्याने ते सांगू नये, (हा गा : हे सुमने
रहस्य की : या आपुले रहस्य ते आणिकावति प्रकटिजे ना की : आ. १५५).
परमेश्वरमार्गियाव्यनिरिक्त ' अन्य ' मार्गियांना जर आपले साक्ष सांगितले
तर त्या ज्ञानियाकडून अन्यकथनाचा दोष पडतो, पूर्व सृष्टीत, आपल्या प्रसि-
द्धीसाठी, प्रयत्नोभावे किंवा लोकांत आपली प्रतिष्ठा होऊन आपणासा मिष्टान्न
बगैरे कायला मिळाले या इत्येने व्याख्याकडून हा अन्यकथनाचा दोष पड-
लेला असेल त्याला या सृष्टीत परमेश्वराच्या मुक्तांचे ज्ञान होत नाही; अधि-
करणाच्याच मुक्तांचे होईल, उत्तम किंवा हीन अधिकरणाच्या मुक्तांचे बोध
होणे हेहि अधिकारी जीवाच्या पूर्व कर्मावर अवलंबून असते. मागील सृष्टीत
जर त्याने उत्तम अधिकरणाचा अंग्दर केला असेल तर या सृष्टीत याच्या
नशिबी हीन अधिकरणाच्या मुक्तांचे बोध अपतो, पूर्व सृष्टीत, एखादा जीव
ईश्वराचे ज्ञानमय साक्ष पाणून येण्यासाठी व त्यातील विधिप्रविधीची माहिती
करून येऊन आचार करण्यासाठी तळमळत असतांना त्याला योग आलेला
असूनहि उबाने गाळार्थ सांगितलेला नसेल त्याला तर या सृष्टीत अधिकर-
णाच्याहि मुक्तांचे ज्ञान न होता एखाद्या सामान्य पत्नीच्या ज्ञानियाकडून होणे,
आणि जे ज्ञान होते तेहि त्याला फारसे उमजत नाही, विधिन्यापाराविषयी तो

१. ' मागीले सृष्टी कथन घडले : ईश्वरीचे मांडार फोडीले : म्हणौंजे
आपुलेन जीमुजे ज्ञान न देले ' (वि. १५. १२३)

२. ' ईश्वराकारणे चक्रफळीत होता : तयामि वाट केस न वाचवी :
वास्तव यथायांचा कानी न पडती : वेगा धर्म नैयः मद प्रज्ञा नाही : मेधा
माही तब धर्म अवजवि नव्हे : पेसाहि कणवतव कानी सवत पडती : पवि
चरिसीविना : मनन होवचे वा... म्हणौंजे ज्ञानाचा डाव विचित्रता दिसत
असे ' (सदर)

मंद असतो, शास्त्राविषयी त्याला फारशी आवड नसते. कवित्, शास्त्र त्याच्या कानी पडलेच तर ते मनात चांगलेच ठसत नाही. तळमळत्या मनुष्याला शास्त्र न सांगण्याचा हा परिणाम !

परा वाणीच्या द्वारे बोध

हा बोध परमेश्वर आपल्या 'परा' वाणीच्या द्वारा देतो. 'परा : परम्यंती : मध्यमा : वैखरी' (वि. १५) हे वाणीचे चार प्रकार आहेत. पैकी, परा ही परमेश्वराची, परम्यंति ही भ्रमभैरवाची, मध्यमा ही इतर सर्व देवतांची तर वैखरी ही मनुष्याची वाणी होय. (सिद्धांश ठाह परम्यंती : देवांचा ठाह मध्यमा : मनुष्यांचा ठाह वैखरी : वि. १८). उभयदशवाक्ता-राच्या ठिकाणी या चारही वाणी असतात. झग ऊर्त बोध देताना तो आपल्या परा वाणीचा उपयोग करतो. पण ही परा वाणी क्षणिकच असल्यामुळे ती व्यक्त होत नाही; तिचा व्यापार वैखरी वाणीच्या द्वारा चालतो (वैखरी-द्वारे परेचा व्यापार : वि. १७). आणि मनुष्याच्या वैखरी वाणीचा व्यापार त्याची टाळू, ओठ, त्रिष्णा, दात इतरेखा द्वारे चालतो. (तात्त्वोष्टुष्ट्यापारे यंत्रोद्भवा वैखरी : वि. मा १४७). परमेश्वराच्या परा वाणीचा व्यापार, अवतारकाली त्याने मनुष्यदेह धारण केलेला असल्यामुळे मनुष्याच्या वैखरी वाणीच्या द्वारा चालत असला तरी त्याच्या मायापुरातील तालबोधरूपी यंत्रा-तून ती बाहेर पडते; आणि म्हणून 'चेतनोद्भवा परा' (वि. १६) असे म्हणण्यात येते. या परेचा व्यापार वैखरीच्या द्वारा चालतो याचा अर्थ इत-काच की, परमेश्वरावताराच्या मुखातून बाहेर पडणारी अक्षरे परा वाणीच्या स्पर्शाने युक्त असतात. जणु ते शब्द परा वाणीत घोळलेले असतात. वैखरी वाणीतून बाहेर पडणाऱ्या शब्दातील सगळे अशुद्धत्व व लौकिकत्व परा वाणीमुळे नाहीते होते त्यातील रजसम गूढ होतात. अर्थात्, परमेश्वराच्या मुखातून बाहेर पडलेले शब्द शुद्ध, अलौकिक व सार्विक असतात. 'जे आर्त-वच्छानंदनी : तापोपशम कादंभिनी : ते नमस्कृत अमृतसंजीवनी : श्री देववाणी ॥ जे वेदाचा उगळ : पूर्ण बोधाचा जीळ : ब्रह्मविद्ये प्रसक्त : जे परा वाचा ॥ विवेकाची जन्मभूमि परमुखाची तर्पि : असो हे केवळी पर-ग्रही : प्रकटैलि जे' ॥ (ऋ व. १-३) असा यथार्थ शब्दात पारोबासानी 'ऋद्धिपूरवर्णन' शब्दात या परा वाचेचे महत्त्व वर्णन केले आहे.

या परा बाबेनेच परमेश्वर अधिकारियाला आपला बोध-ज्ञान देतो. (एका बीजाप्रति परागिराकरौनि परमेश्वर आपुले अस्तित्व साधीति, उद्ध. २१)

परमेश्वराच्या प्रवृत्तीने अधिकार्याकडून जेव्हा बोध दिला जातो तेव्हा त्या अधिकारणाच्या शाब्दात्मकतेला परमेश्वराने परा बाणीचा निक्षेप केलेला असतो. म्हणून त्याच्या मुखाराढ बाहेर पडलेले शब्द हेहि परा बाणीत घोळलेले असून शुद्ध व सार्वत्रिक असतात, सामान्य प्रतीच्या ज्ञानियाला निमित्त म्हणून परमेश्वर बोध देताना त्यावेळी त्याच्याहि बाणीत तो परा बाणीच्या शक्ती १ निक्षेप करतो. मारांग, बोध देणाऱ्याची बाणी नेहमी पोरन घोळलेली पाहिजे. एरव्ही अधिकारियाच्या अंतःकरणात तो बोध उमटणे अशक्य असते.

बोधाने कार्य : बोधशक्तीचा संस्कार

ज्ञान अथवा बोध देणे म्हणजे जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर यांची यथार्थ कल्पना अधिकारी मनुष्याला आणून देणे. प्रपंच जड आहे, देवता नित्यवद्द आहेत, जीव बद्धमुक्त आहे आणि या सर्वांहून वेगळा असलेला परमेश्वर तोच काय तो नित्यमुक्त आहे. अनाविअविरोने बद्ध झाले या पण सर्वाधिकारिच्यामुळे उद्धरणाला पात्र असलेल्या जीवाने जड प्रपंचाच्या व व्युत्पत्तिमत्त कळे देणाऱ्या जीवदेवतांच्या नाहीं न लागता चैतन्यावर परमेश्वराच्या ज्ञानाचे व प्रेमाचे उगाय जोडून महाानुभूति मिळवावी. यानाही परमेश्वराचे दास्य पडले पाहिजे, ते पडाने म्हणून अविद्वरामधील भेदाची प्रतीति अधिकारिच्या प्रथम अली पाहिजे, हा ईश्वर आणि त्याहून वेगळा असा मां जीव, हा ईश्वर माझा रक्षारी आहे आणि मी जीव त्याचा सेवक आहे (वि. १२४; वि. मर. ९) हे ज्ञान धिकागी जीवाला पटवून देणे; मळे, त्याची प्रतीति आणून देणे हे बोधाने कार्य होय. परमेश्वरावरून उपावेळी परा बाणीने घोळलेल्या शाब्दांनी अधिकारियाला आपला बोध देतो त्यावेळी आपुले 'अस्तित्व साधीति' (उद्ध. २१) म्हणजे आपल्याहून निराळा, साक्षर परमेश्वर तो हा परमेश्वरावरून अशी जीवाला प्रतीति आणून देण्याचा प्रयत्न करतो. परमेश्वराने केलेल्या शाब्दिक बोधाने त्या अधिकारी जीवाला

१ 'आपुले म्हणजे स्वरूपाचे अस्तित्व साधितो म्हणजे परमेश्वर एक सदांमध्ये बोलेल तो ह्या मूर्ती आपलें स्वरूप केला' (उ. १४, उद्ध. ११)

हे सगळे दळने, पटने; पण त्याला त्याचा अनुभव येत नाही हा अनुभव त्याला आणून देण्यासाठी ही ओळख त्याला पटवण्यासाठी परमेश्वर त्या अधिकारी जीवाच्या ठिकाणी आपल्या 'बोध शक्तीचा' संचार करतो. तो संचार होताक्षणीच आपला बोधदाता परमेश्वरामुक्त होऊन ईश्वर आहे आणि आपण जीव आहोत असा अनुभव त्याला तात्काळ येतो. हा अनुभव त्याला आला म्हणजे तो बोधवंत ज्ञानी बनलाच. म्हणूनच श्रीकृष्ण-स्वामींनी ईश्वरप्रतीति कशी केली याचा वर्णन या दृष्टीने लक्षात घेण्यासारखा आहे. म्हणूनच बाद घालण्यासाठी आला होता म्हणून प्रथम त्यांनी त्याला बादत निश्चर केले, मग स्वतःच त्यांनी त्याला शाब्दिक बोध देऊन ईश्वरा-वतारावर प्रतीति आणून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी श्री वत्सामेय-प्रभु, श्रीकृष्णचक्रवर्ती वगैरे अवतारांची उदाहरणे त्यांनी दिली. 'रीधोरी श्री गुरुवाराऊठाचे दास्य घडे ते जीव मुने' असेही सांगितले. पण हा बोध मुलात शाब्दिक असल्यामुळे 'म्हणूनच' प्रत्यक्ष आले : परि सविशेष कुसुमीचि वा' प्रत्यक्षात आला पण त्याची त्याला ओळख पटली नाही; त्याचे समाधान झाले नाही. म्हणून श्रीकृष्णस्वामींनी म्हणूनच ठिकाणी बोधशक्तीचा संचार केला, 'कापण्याकडे ओकरे दाखविले' आणि म्हटले की 'जाशसि बोधु आणि बोधशक्ति ही पयोनिरि की गा.' अशा रीतीने बोधशक्तीचा संचार केल्यावर मात्र तात्काळ 'म्हणूनच' बोध आला. मग म्हणूनच गोसावीयावर हा ईश्वर ऐसी प्रतीत आली : ईश्वर म्हणौनि मग उठीले. गोसावीयासि दंडवत पातली : ओकरा लागले (ली.च.उत्तर.१११)

बोधशक्तीच्या संचारावाचून बोध नाही

म्हणून, बोधशक्तीच्या संचारावाचून खरा बोध होत नाही. परमेश्वरा-वतारावर हा 'ईश्वर' आहे आणि आपण 'जीव' आहोत अशी प्रतीति येणे हा 'बोध'; 'बोधशक्ति' म्हणजे ही प्रतीति आणून देण्याचे साधन होय. अधिकारियाच्या अंतःकरणात बोध ठसवणारे, अनुभवाचे समाधान झाला प्राप्त करून देणारे किंवा त्या बोधाची त्याला प्रत्यक्ष ओळख करून देणारे द्वार

१. 'बुधिये ऐसी कर्मसामग्री असे' पर ईश्वर दंडवितले ते परर काकि ईश्वर देखि ते होव हा ईश्वर ऐसा बोध ईश्वर देखि' (वि. २४, ११२).

म्हणजे परमेश्वराने संचरलेली बोधशक्ति होय. एखादा पायाळ पुरुष निधा-
नावर बसलेला असतो, त्याच्या ओळखांना ते निधात दिवत नाही पण त्याने
आपल्या ओळखांना अंगन लावले म्हणजे ते त्याला दिसते. या ठिकाणी,
पाहण्याचे कार्य बोळे करतात, अंगन करीत नाही, त्याप्रमाणे अधिकारियाला
'हा ईश्वर' अशी एखाद्या परमेश्वरावतारावर प्रतीति आणून देण्याचे कार्य
'बोध' मुळेच (म्हणजे बोधशक्तिमुळे) होते. 'बोधशक्ति' (म्हणजे
बोधाची ओळख करून देणारी शक्ति) हे केवळ त्या बोधाची ओळख घटव-
णारे एक साधन आहे. बोधशक्तीच्या साधनाने बोध झाला, परमेश्वरावर
प्रतीति आली म्हणजे ती परत आकर्षितली जाते; ती पुन्हा ईश्वरस्वरूपा
मिळते. बोध (≡ बोधशक्ति) मात्र जीवस्वरूपा राहतो, यावरून बोधकाळी
परमेश्वर आधी बोध करतात व मग बोधशक्ति संचरतात अशी कल्पना
होण्याचा संभव आहे; पण तसे नाही. परमेश्वर शाब्दिक बोध, बोधशक्ति,
आणि बोधाची ओळख करणारी शक्ति या तिन्ही एकाच वेळी देतात, तथापि
त्यात पर्यायक्रम पहाण्याचाच म्हटजे तर मात्र आधी शाब्दिक बोध, मग
बोधशक्ति आणि नंतर बोधाची ओळख करणारी शक्ति संचरतात असेच
म्हणाने जागेक, अधिकारी जीवाला जी प्रतीति येते त्यावेळी प्रथम हा
'ईश्वर' म्हणून ईश्वरावतारावर प्रतीति येते आणि मग आपण 'जीव'
म्हणून स्वतःवर प्रतीति येते.

१. 'काय तो बोधशक्ति : शक्ति म्हणजे हुजुरते द्वार .. बोध ईश्वरे सोपि-
तका एवि एविसतेवा शक्तीवीण लवबांवा नैपवि म्हणौनि शक्ति दिवली'
'पुर्वीक तो प्रतातीवाचक शक्ति म्हणजे प्रत्ययाचे देणे द्वार' (वि. स्व. ११५)
२. 'बधा निजेपाचा संदेह होता तो येथ असे ऐसे केले' (तत्त्व)
३. 'तो लववि पर्यंत जसे जवळ बोधाची ओळख करी . तेता बोध आन
बोध परीक्षा जीवी वसौनि राहे नाज शक्ति ते मोतरीक ईश्वरस्वरूपा मिळे'
(वि. वं. ११२)

४. 'मग हा ईश्वर होय ऐसे म्हणतकोवा याचिसचे मी जीव ऐसे वे'
(वि. स्व. ११२)

५. कवीचर भास्कराचार्याने 'बोध' म्हणजे शाब्दिक बोध आणि 'बोधशक्ति'
म्हणजे बोधाची ओळख करणारी शक्तिच फक्त यावेळी दिली जाते, निरंतर राहणारी
बोधशक्ति अपरोक्ष ज्ञानाच्या संक्रमण काळी दिली जाते (जेव्हा अपरोक्ष ज्ञानाची
विवेचना संपूर्ण होत जाय : वृद्ध. ४७) म्हणूनच ते ज्ञान पुढे अभिचरत नाही.

बोध आणि बोधशक्ति दोन्ही परमेश्वरापासून

जीवाला बोध होऊ शकतो आणि बोधशक्ति संचरली जाऊ शकते ती फक्त परमेश्वरापासूनच जीवदेवतांपैकी इतर कुणीहि ही देऊ शकत नाही. पण असे जर आहे तर मग परमेश्वराच्या असन्निधानी, एखाद्या अधिकरणाच्या द्वारे बोध कसा होऊ शकेल, हा प्रश्न उपस्थित होतो. त्याचे उत्तर असे की, परमेश्वराच्या असन्निधानात एखादा अधिकरण किंवा ज्ञानी पुरुष बोध देतो; म्हणजे तो 'बोधदाता' असतो असे नाही, परमेश्वर त्याला केवळ 'निमित्त' करतो; त्याला सात्पुरता तेवढा अधिकार देतो. पण बोधदातृत्व करतो ते स्वतः आपचच. (अक्षरदाता जीवुः बोधदाता परमेश्वरः आ. मा. १२१). तो जसा 'बोधक' आहे तसा 'बोधकु' हि तोच आहे. (वि. मा. १४३). अधिकारी पुरुषाला अधिकरण जेव्हा बोध देतो तेव्हा त्याचे शब्द परावाणीत घोळलेले असणे न्यून असते. या परावाणीचा त्या शब्दाच्या ठिकाणी परमेश्वर संचार करतो. तसेच त्या अधिकारी जीवाला ईश्वरप्रतीतीची ओळख पटवी म्हणून बोधशक्तीचाहि संचार तोच करतो. अधिकरण जापेकी काहीच करू शकत नाही. म्हणूनच असन्निधानी अधिकारी जीवाला बोध होताना परमेश्वराची अनुकूलता पाहिजे, त्यावेळी तो तिकडे जागा पाहिजे, तरच त्यावेळी अधिकरणाच्या शब्दात परावाणीच्या सामर्थ्याचाच अधिकारी जीवाच्या ठिकाणी बोधशक्तीचा तो संचार करू शकेल. अधिकरणाच्या द्वारे बोध होताना बोधसंचारकाली परमेश्वराची जशी अनुकूलता पाहिजे तशीच अधिकरण आणि अधिकारिया यांचीहि परस्परांनुकूलता पाहिजे, अधिकारि-यावर अधिकरण प्रसन्न पाहिजे, तो उदासीन किंवा प्रतिकूल असता कामा नये. अधिकारियाची अधिकरणावर गुरुत्वबुद्धि पाहिजेच. त्याच्या निरूपणाकडे स्थाने त्यावेळी लक्ष दिले पाहिजे, तरच त्याला यथार्थ बोध होईल. अधिकर-

१. 'अधिकरणद्वारे कक्षरे उभाधीः तस्मात् ईश्वर म्यापावती : म्हणजे तस्मात् परा संचरली तरी काही एक बांश जाला म्हणजेच याकारणे परमेश्वराचे उद्धारले हे सांगितले' (वि.स्व. २२२)

२. 'दातेवाची अनुकूल बुद्धि ते होआवीचि ज्ञाने . प्रतिकूलसेतव नव्हेचि : दातेवाचीया उदासीनसेतव नव्हे : मा प्रतिकूलसेतव काई होईकः अधिकरणाचा शब्दः जाणूकें मगः देवांतरीहि परि निज्ञा जाली वसावी' (सद्गुरु)

भाळून निरूपण झालेले असले तरी मला बोध होतो तो 'ईश्वराकडून' होतो अधिकरणाकडून नव्हे, अशीच भावना त्या अधिकारी जीशने भाळगावी. अधिकरणावर त्याने परमेश्वरत्व बुद्धि कधीच येऊ देऊ नये.

बोध देत असतांना

परमेश्वरावतार स्वतः किंवा एखाद्या अधिकरणाला निमित्त करून जीवाच्या ठिकाणी बोधसक्तीचा संचार करतो. हा संचार जीवस्वरूपी होतो. पण जीवस्वरूपावर तर सर्व देवतांचे मूळ सावलेले असतात. इतकेच नाही तर, अनेक कर्मांचे फेव लागलेले असतात. ते दूर सारत्याशिक्षण हा शक्तिसंचार होणार कसा? त्यासाठी परमेश्वर 'बोधकाळी मळकनें परतें सारिनी' (वि. मा. २६) एखाद्या मनुष्याकडे त्यास सरकार स्वारी येत आहे असे कळताच आधी त्याच्या भोवती जमलेले छोटेमोठे अधिकारी जेथे एकदम दूर सरतात त्याप्रमाणे अधिकारी जीशाला प्रत्यक्ष परमेश्वराकडून बोधाचा व बोधसक्तीचा संचार होत आहे याची जाणीव होताच त्याच्याजवळ असलेल्या सर्व लहान-मोठ्या देवता दूर सरतात. (बोधकाळी देवता परतीया मरेति : वि. मा. २५). इतकेच नाही तर, आपापैत आपल्या ताबडीत असलेल्या जीवावर देवतांना जेथे घुटून पडता येत असे तसे, त्याला बोध होऊन तो परमेश्वरमार्गाचा बनल्यावर माझ पडता येत नाही, हं जणून त्याच्यापासून दूर होतात. हा बोधकाळी जीवाची स्थिति मोठी विलक्षण होते. परमेश्वराचा बोध झाल्याने तो एका दृष्टीने, ज्ञानाने ईश्वरासमान होतो. पण आपल्या मळक-मानी बरबटलेल्या अयोग्य स्वरूपाची त्याला जाणीव झाल्याने तो अगदी शीन बनतो आपले रक्तच, अजापत्य त्यास जाणवते आणि म्हणून चार महिकापर्यंत तो अगदी अनाथ होऊन असतो (बोधदेनिण अवसरी जीवु ख्यारी घडिया पर्यंतु अमाधु होउनि असे : वि. मा. १७).

बोधानंतर स्वातंत्र्याला सुखवात

बोध झाल्यामुळे जीव ज्ञानाने ईश्वरासमान होतो. तेथूनच त्याच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीला सुखवात होते. बोधपूर्व अवस्थेत, जीवावरवर असलेला

१ 'सैले मज साकार्य कमटे ने येणे ईश्वरे केमे ना म्हणोनि ते साधना करावी : बोधी यात्री : साणसाचनि उपकारे जाभार काढे' (वि. २४, ११३)

संलग्न त्याच्यापुढे होत; म्हणजे सर्व बाबतीत त्याचे चेष्टकत्व होते. जीवाने एखादा मानसिक उद्देश करावयाचा अन्वयास की, त्या उद्देशाचे संलग्नकडून चेष्टकत्व सुरू झालेच समजा. एखादा माणूस अगदी आपल्या खनपटीला बसून एकसारखे दुमने लावू लागला म्हणजे त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे आपण एखादी गोष्ट करतो ती क्रिया आपण केली अपक्वी तरी तिला चेष्टकत्व मात्र त्या खनपटीला बसलेल्या माणसाचे असतं, आपण त्यावेळी जवळजवळ परतंत्र असतो. संलग्न हा खनपटीला बसून दुमने लावल्याचा या माणसासारखा आहे, तो जीवाला त्याच्या पूर्वोद्देशाचे 'चेष्टकत्व' करीत असतो, आणि त्याच्या पारतंत्र्यात सापडलेला जीव त्या 'क्रिया' करीत असतो. ईश्वराचा बोध साह्यावर ही स्थिति पाळटोने. आतापर्यंत पुढे असलेल्या संलग्न मागे राहतो व जीव पुढे होतो. बोधानंतर जीवाकडून होणाऱ्या कर्मकर्तृत्वाच्या बाबतीत जीव प्रमुख असतो, तो जणु संलग्नाच्या पारतंत्र्यातून झटतो; सर्वस्वी पथ्ये तर केवळ चेष्टकत्वाच्या बाबतीत कारण, आता बोधामुळे ईश्वरविषयक क्रियेचे जीवाला स्वातंत्र्य प्राप्त होते, तो त्या क्रिया स्वच्छेने करीत असतो. संलग्नाचे चेष्टकत्व नसण्याचे मुख्य कारण असे की, परमेश्वराकडून जीवाला जसा बोध होतो तसा संलग्नास होत नाही, कारण तो भित्थबद्ध देवतेचा क्षेप अपत्यामुळे त्याला ज्ञानाधिकारच नाही. ईश्वराचा आनंद त्याला प्रभवू शकत नाही, म्हणून त्याला बोध नाही; आणि त्याला बोध नाही म्हणून त्याच्या सांगानिया जीवाने केलेल्या क्रियांचे चेष्टकत्व तो करू शकत नाही. त्यामुळे ईश्वरविषयक क्रियामध्ये जीवाचा अदिभाग असतो (अद्वैतिया जीवादिभावे : वि. मा. १९५), संलग्नाचा नसतो.

बोधवर्तुषी अस्पृष्टता

परमेश्वरापासून बोध होऊन ज्याला चहुपदार्थांचे यथार्थ ज्ञान झाले आहे असा बोधवर्तुषी ज्ञानी पुरुष अधिकाराने फार मोठा असतो. ज्ञानाने तो आता ईश्वरासमान झालेला असतो. परमेश्वराच्या इतर गुणरूप शक्ती-प्रमाणे ज्ञान हीहि एक गुणरूप शक्ति आहे. ती धारण करणारा ज्ञानी हा अनु-

१. 'जीव मागा होता तो पुढा केला' (क. स्व. उद् २१)

२. 'जावा म्हणजे जीवालाची : संलग्न जीववत् जाणे ये वा' (क. स्व. उद्, १२)

सरलेला नसला तरी सर्वांना पूज्य होय. (ज्ञानपूज्य वि. १४३). तथापि देवतांना मात्र तो पूज्य वाटत नाही. कारण, शाब्द ज्ञानाच्या अवस्थेत जीवात्म्य जीवदेवताप्रत्यक्षपरमेश्वराची तुलती अस्तित्वाने जाणीव असते. उलट, देवता निदान आपल्या खालील तरी सर्व पदार्थ स्पष्टपणे पाहू शकतात. ज्ञानियापेक्षा त्यांचे देखणे विशेष असते म्हणून त्यांना शाब्दज्ञानी घोर वाटत नाही. इतरांना तो भेष्ट वाटतो, आणि वस्तुतः तो तसा असतोहि. बोधानंतर साक्षात्प्राप्ताने दहावलेला व अनुभरलेला म्हणजे सर्वसंगपरित्याग करून संन्यस्त झालेला ज्ञानीच भेष्ट असतो असे नाही, तर साक्षात्ज्ञानात अद्याप कोवळा असलेला 'हिरवाटुटवा' बोधवंत हाहि भेष्ट असतो. सामान्य जीवांनाच काय पण सर्व देवतांमध्ये भेष्ट असलेल्या चैतन्यदेवतेच्या विद्या-वंतालाहि त्याची सर येत नाही. (हिरवाटुटवा जीव ईश्वरबोधे बोधवंतुः तेयाचि सरि चैतन्यविद्यावंतु न पवे. वि. १४४). ज्ञानाने, सुखाने व योग्यतेने हा कोवळा बोधवंत अधिक भेष्ट असतो, चैतन्यविद्यावंताला एक लक्ष वर्षांचे आयुष्य असते तसे ज्ञानियाला नसते; त्याला सुगम्यवरधेनुरूप आयुष्य असते हे खरे. तथापि, प्रधान हा कितीहि बडौल असला आणि राज्यकारभाराची सगळी सजे हाकवीत असला तरी तो राजकुमाराची सर करील काय ? त्याप्रमाणे चैतन्यादि देवताविद्यावंत हे वयाने कितीहि थोराच असले तरी त्यांना परमेश्वराच्या 'हिरव्याटुटव्या' ज्ञानियाची देखील सर येत नाही.

उपभोगशील कानीहि भेष्ट

कर्मरहाटीचे किच्येक पुरुष (उदाः चैतन्यविद्यावंत) इतके विरक्त असतात की ते उकीर्मावर लोळतात, लोकांची उष्टिष्ठ शिते वेचून खातात, इतकी त्यांची देहावरून आसक्ति उडालेली असते पण त्यांना शूद्र प्रपंचाचे साधारणहि शान नसते, असा ज्ञानहीन पुरुषांची विरक्ति काय उपयोगाची ?

१. 'ज्ञानपूज्य म्हणिलेला नसुद्धा बोधचि येतला : तो ज्याचा हाड नसे त्याचे पूजाचे' (वि. १५, १४२)

२. 'देवता शक्ये ज्ञानप्राप्त शाब्द ज्ञानियापासौणि' (वि. स्व. १४२)

३. 'तयाची सरी म्हणजे सुजे : योग्यता : ज्ञाने. चैतन्यविद्यावंत सरी न पवे : जैसा धाकुटा राजकुमार ज्ञान बडीक प्रधान नवचे करीली परी कयाची सरी ते न पवति' (सरर)

(ज्ञानेयिण वैराग्यः ते काङ्क्ष कर्तव्ये भाषेयाः जा. १११), उत्कृष्ट एखाद्या राजाभा, प्रधानाका, राजगुरूला बरोबर परमेश्वराचे ज्ञान झालेले असले तर तो आपली विषयकर्म न सोडताहि ते ज्ञान धरून ठेवतो, त्याची बारंवार उजळणी करून तो ते दृढावतो. त्याच्या प्रभेमुळे त्याला ते कंठस्थ होते. आपल्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्यासाठी का होईना तो त्याची अनेकवार आवर्तने करीत असतो; किंवा पक्षोपपक्ष मांडून त्याची चर्चा करतो. असा ज्ञानिया पूर्वाग्रहांमार्गेने आपले अहंभोग उपभोगतो, गजस्कंधावर आरुढ होतो, सोन्याच्या दाण्या लावलेल्या बबऱ्या हो स्वतःवर बाळून घेतो तरीहि ज्ञानशून्य विरक्तापेक्षा तो श्रेष्ठ असतो. अन्यमार्गीय ज्ञानहीन विरक्तापेक्षा उच्चार्जुनासारखे उपभोगशील भक्त व ज्ञानी हेच श्रीकृष्णाला अधिक प्रिय होते ना ! अशा ज्ञानी बोधवंताजवळ जाऊन आपल्या दासत्वाका फेडायला काही हरकत नाही. (एक वैराग्ये उकिरता लोळे : लछावळीयेची सीते येची : परि पडि-लीये म्हैसीप्रमाणे मेणे : एक हस्तीचा गजस्कंधी जाव : कनकदंडी विजयमानः परि परधर्मु तो तेयातेचि पुसावा : वि. १४६). इतकेच काय पण असा परमेश्वराचा ज्ञानी हा वेदवेद्या बरी जोळत असला तरी तो ज्ञानाने पूज्य असल्यामुळे विनम्रपणे त्याच्याकडे जाऊन दासत्वातील आपल्या शोकाकुशका त्याच्याकडून अवश्य फेडून घ्याव्या. (सामान्यस्त्रीसदनस्थितापःसौमि संदेह टिपि करावी : भा. मा. १४८). कारण तो ज्ञानी असल्यामुळे थेट होय. ' आचरे तेयाचा धर्म ' (भा. ५२) असल्यामुळे त्या विषयप्रमादित्याला ना किंवा पुढील सद्दीत जे फळ मिळायचे असले ते त्याचे तो भोगील, अपण आप्या आचाराकडे लक्ष न देता त्याच्या ठिकाणच्या यथार्थ परमेश्वरज्ञानाकडे लक्ष घावे, बोधवंतांना प्राप्त होणारी स्वस्थता

परमेश्वराचे ज्ञानी अनुसरलेले असले किंवा नसले, ते नुसते ज्ञानाने व योग्यतेनेच श्रेष्ठ असतात असे नाही तर त्यांच्या ठिकाणी अंतःकरणाची स्वस्थताहि इतरापेक्षा अधिक असते, सामान्यतः जीवदेवतापैकी चैतन्यविशालताला विशेष स्वस्थता असते, कारण तो निरंतर आपल्या विद्यानंदात मग्न

१. गजस्कंधी नारोहणः तयासि ज्ञान आसवेयाची कारणे पावः ज्ञानजगद्व्यः कोमल मयम करी भेज जाहल म्हणीनि : सकौतुकपणे चर्चा करी : मेधा प्रज्ञा असे म्हणीनि पावळ भरे ' (वि. स्व. १४६)

असतो. पण परमेश्वराच्या कोवळ्या ज्ञानियाच्या ठिकाणीहि बोधामुळे त्यापेक्षा अधिक स्वस्थता असते. (एथे बोधे बोधवंता अे स्वस्थता अति ते चैतन्य-विशवंता नाही . वि. १४५). कारण, बोधामुळे त्याला खुपदार्थांचे यथार्थ ज्ञान झालेले असते, नित्यनरकादि नरक सुकविण्याचे उपाय कळलेले असतात, मोक्षाचा व प्रेमदासीचा मार्ग स्पष्ट झालेला असतो, चैतन्यविवावंताला कोणी क्षोभविण्याचा प्रयत्न केला तर तो खुब्ध होऊ शकतो; तो विवाद पाहू शकतो, पण बोधवंताला क्षोभ आणि विवाद कधीच वाटत नाही. बोध सात्त्याबरोबर क्षीपुत्रधनवैभवादि सर्वस्व मळाप्रमाणे मानून त्याचा जो काग-जीव त्याग करतो अशा 'मळत्यागी' बोधवंताला, बोधामुळे आपण आता सगळ्या मरकापासून निश्चितपणे निस्तारून जाऊ असे वाटते. 'मी आता ईश्वराला माझे आयुष्य अर्पण करीन व शेवटी ईश्वरप्राप्ति करून घेईन' अा कल्पमेने व निश्चयाने त्याला अत्यंत समाधान व स्वस्थता वाटते. बोधामुळे काहीची क्षीपुत्रधनवैभवावरून आस्था उडते; वैभव जवळ असूनहि त्यांना सुख होत नाही. हे सर्व वैभव अनिष्टकारक आहे असे वाटून काळांतराने त्याचा जो त्याग करतो अशा 'अनिष्टत्यागियाला' क्षीपुत्रादिकांच्या त्यागाने वैभवाय न वाटता स्वस्थताच लाभते. एखाद्या बोधवंताची क्षीपुत्रादिकावर आस्था असते, पण स्वाध्याजवळीक सर्वस्व काही कारणामुळे नष्ट झाल्यामुळे तो परमेश्वराकडे वळतो. याला 'सतेव त्यागिया' म्हणतात. त्याला वाटत असते की, मी आतापर्यंत धनवैभवादिकांचा त्याग न करता विषवांनस विकटून राहिलो. परमेश्वराकडे वळलो नाही. आता परमेश्वराला माझी कृपा झाल्यामुळे त्यानेच माझे सर्वस्व नाहीसे करून अा मोहापाशातून माझी मुक्ती केली. आता तरी मी परमेश्वराला अनुसरून माझ्या आयुष्याचे तार्थक करीन. या विचाराने तो विशेष सुखी व समाधानी होतो. किंथेक बोधवंताचे क्षीपुत्रादि मरण पावले, धनवैभवहि नष्ट झाले आणि अनेक व्याधींनी शरीर पीडित होऊन सांसारिक जीवन अत्यंत निराशाजनक झाले, अशा स्थितीत

१. 'तो क्षोभवीत्या विवादाते पावतु जसे : सेवामी नाही : स्वस्थता सुख : चारी आये निरवधी जाणीतळे : नित्यनरक मुख्यककनि अवघेहि नरक सुकधापाचा उपाय जाणिऊला : मोक्षाचा उपाय जाणीतळा : प्रेमाचा उपाय जाणीतळा ' (वि.स. १४५)

भरता भरता शेवटी तरी परमेश्वराचे अनुसरण करावे या वासनने परमेश्वराला ओ अनुसरतो त्याला 'कुटिवासनेचा त्यागी' म्हणतात. यालाहि स्वस्थता विशेष असते. कित्येक बोधवंत बुद्धावस्था आली तरी परमेश्वराचे अनुसरण न केल्यामुळे 'ननुसरतप्रमादी' बनतात. अशा प्रमादियावर जेव्हा दुःखाचे कोंगर कोसळतात तेव्हा त्यांचे कोळे उघडतात. त्याला वाटते की, 'आपण आतापर्यंत ईश्वराची आज्ञा उलंघून त्याला जदास केले, सुखवले; तरीहि त्याने आपली कीड करून आपणाला या विषयकर्ममातून बाहेर काढले, हे त्याचे आपल्यावर केवढे उपकार ! आतापर्यंत झाले ते झाले; पण यापुढे तरी राहिलेले आयुष्य मी ईश्वराला अर्पण करीन आणि या सृष्टीत नाही तरी पुढील सृष्टीत त्याचे ज्ञान किंवा प्रेम प्राप्त करून घेईन' या विचाराने तोहि शांत व स्वस्थचित्त होतो. सारांश, परमेश्वराच्या बोधवंताला जे समाधान मिळते ते चैतन्यविषयावतालाहि कधी मिळत नाही. ही परमेश्वराच्या बोधाची व बोधवंताची श्रेष्ठता होय.

परमेश्वरावर साधनप्रतीति

बोधामुळे 'हा ईश्वर' व 'मी जीव' अशी प्रतीति आल्यावर, ज्ञानि-याला प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराकडून बोध झालेला असेल तर त्याच्याकडून शास्त्रश्रवणहि पडते. त्यामुळे सर्व गोष्टींचे अचार्थ ज्ञान त्याला विशेष विस्ताराने होऊ लागते. ज्ञात महत्त्वाची गोष्ट ही की, ज्ञान व प्रेम ही परमेश्वर-प्राप्तीची दोन साधने असून ज्ञानाने ब्रह्मस्वरूपाचा 'मोक्ष' प्राप्त होतो, तर प्रेमाने ईश्वरस्वरूपाचे 'कैवल्य' प्राप्त होणे, ही गोष्ट त्याच्या पूर्णपणे लक्षात येते. मोक्ष म्हणजे ब्रह्मस्वरूपप्राप्ति ही कैवल्यपेक्षा म्हणजे ईश्वरस्वरूपप्राप्ती-पेक्षा कमी दर्जाची आहे. कारण, ईश्वरस्वरूप हे ब्रह्मस्वरूपाच्या पलिकडे आहे. ईश्वरस्वरूपाला परमेश्वराचे पोट म्हुटले तर ब्रह्मस्वरूप हे पाठीघारले होय. ज्ञानियाला परमेश्वर मुसते पाठीशी घालतात, तर भक्ताला पोटाशी धरतात. आपण मुसते ज्ञानी आहोत, आपणाला शेवटी ब्रह्मस्वरूपात पावन व्हायचे आहे वगैरे सत्ये त्याला स्पष्टपणे समजू लागतात. या शास्त्रज्ञानानेच आपणाला बोध देणारा परमेश्वरावतार म्हणजे आपले साध्य नव्हे तर साधन आहे; हा आपणाला मोक्षप्राप्ति करून देईल, अशी परमेश्वरावतारावर त्याला प्रतीति येते. बोधाच्या वेळी बोध-शक्तीच्या संचारामुळे 'हा ईश्वर व मी जीव'

एवढीच प्रतीति आली होती, पण आता शास्त्रधर्षणाने, हा परमेश्वरावतार आपला 'साधनदाता' आहे, कारण याने आपणाला बोध दिला आहे, हा आपले 'साधन' आहे, कारण याच्या सेवादास्यादिकांने शेवटी आपण निराळ्या अशा ब्रह्मस्वरूपात पावन होऊ; हा आपला 'प्रापक' आहे, म्हणजे ब्रह्मस्वरूपात आपणाला पावन करणारा आहे, मोक्ष प्राप्त करून देणारा आहे असे त्याला कळते, परमेश्वरावतारावर अशी साधनप्रतीति येताना जो उत्तम ज्ञानी असेल तो ताबडतोब सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वराला अनुसरतो, इतर ज्ञानिये मागाडून अनुसरतात, तर काही सुढींच अनुसरत नाहीत, ज्ञानानंतर अनुसरण

परमेश्वरावतारावर ईश्वरप्रतीति व साधनप्रतीति आल्यावर वस्तुतः ज्ञानियाने सर्वसंगपरित्याग करून, ईश्वरविहित कर्मे करण्यासाठी व प्रेमाचे उपाय आचरण्यासाठी परमेश्वराला अनुसरले पाहिजे. कारण, त्याला आता बहुपदार्थांचे यथार्थ ज्ञान मिळालेले असते व स्वतंत्र कर्मकर्तृत्वहि आलेले असते, अनधिकार नासून व ज्ञानाधिकार घडवून ज्याला आपण ज्ञान दिले त्याने स्वताचा उद्धार करून घेण्यासाठी आपणाला अनुसरणे अशी परमेश्वराची अपेक्षा असते, हा आपणाला अनुसरतो केव्हा याची परमेश्वर किंथेक दिवसपर्यंत वाट पाहतात, पण ज्ञानानंतर सगळेच जीव अनुसरण करतात असे नाही, किंथेक अनुसरतात तर किंथेक अनुसरत नाहीत, (मग एक अनुसरेति : एक ननुसरेति : उद्. १२). ज्ञानी पुढे छप्पन्न वर्षांचा होईपर्यंत परमेश्वर त्याच्या अनुसरणाची वाट पाहतात आणि या कालावधीत तो अनुसरला नाही तर शेवटी ते त्यावर उदासीन होतात, (मग केतुले एक दीसपर्यंत वेग वाट पाहे : मग उदासीनु होय : वि.मा. २७). ज्ञानानंतरही परमेश्वराला न अनुसरणारेच फार असतात, अनुसरणारा मात्र हजारोतून एकादान असतो, पूर्वसृष्टीमध्ये प्रमादी शाल्यानंतर ज्यांनी आपल्या प्रमादाचे प्रायश्चित्त केलेले असते, ज्ञानियाभक्तांच्या ठिकाणी ज्यांना अहेतुक भूतभजन घडलेले असते, ज्या देहात असतांना जीवाळा ज्ञान मिळते त्या देहात दोषत्याग करण्याविषयी

१. 'अेतुकेवा ज्ञाय तेतुके ननुसरणी पेसे नाही : ननुसरती ते मनु-
ष्याणां सद्वेषु' (क. स्व. ब्रह्. १२)

तो दक्ष असतो, आपल्या जीवस्वरूपाची तेजसामुग्री म्हणजे उत्तम गुण यांचा ज्याने विकास केलेला असतो आणि पूर्वी इतरांच्या अनुसरणाला जो अंक आलेला नसतो, असाच जीव ज्ञान झाल्यावर परमेश्वराला अनुसरतो; ज्यांनी बरील दोष आचरलेले अव्रतात त्यांना अनुसरण घडत नाही. ज्ञानिवागे अधिकांत अधिक म्हणजे आपल्या वयाची छप्पन वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी अनुसरले पाहिजे. कारण, अनुसरून आचरण करायला आवश्यक तेवढा काळ राहण्यासाठी अनुसरणाला हीच आयुध्यमर्यादा सौम्य आहे. या कालावधीत जे अनुसरत नाहीत त्यांना 'ननुसरत प्रमादी' असे म्हणतात. त्यांना या सृष्टीत पुन्हा ज्ञान मिळत नाही. (ननुसरेति ते प्रमादिये बोधितेति : तेया सृष्टि क्षुल्य होए : उद्ध. २१). कृपाळू परमेश्वर या वेळीही ज्ञानियांना साक्ष करतो. ज्ञानियांकडून अनुसरण घडायला जर काही अडथळे असतील तर ते तो दूर करतो. आपणाकडून जे जे करणे शक्य आहे ते ते तो करतो. पण तरीही अनेक ज्ञानिये अनुसरण करीत नाहीतच.

अनुसरण म्हणजे काय ?

ज्ञान झाल्यानंतर सर्वसंगपरित्याग करून, एखाद्या लहान लेकराप्रमाणे पूर्णपणे परमेश्वराधीन होणे आणि त्याने सांगितलेला आचार-व्याख्या सगळ्या आज्ञा पाळणे हे अनुसरण होय. (एष अधीनू होइवे : एषौमि भणितले कीजे ते अनुसरण : आ. २८१). अनेकदा, लेकरू आईच्या आधीन असते पण तिचे ऐकत नाही. दावंबा परमेश्वराची सेवा अत्यंत मनोभावाने करीत असे; पण अधीनत्वाचा मनोधर्म त्याच्या ठिकाणी नव्हता. अनुसरलेल्याच्या ठिकाणी अधीनत्व व वचनपरिपालन ह्या दोन्ही गोष्टी अवश्य पाहिजेत. निषेधाकरून आपले मन काढून ते ईश्वराच्या ठिकाणी लावणे आणि सगळ्या विधीचे पालन करणे हे खरे अनुसरण होय. क्रियेक ज्ञानी परमेश्वराच्या नाश-मात्र अनुसरतात. पण कर्म, धर्म, विधि आणि विषय आचरीतच असतात. अनुसरणासाठी या सगळ्या गोष्टींचा त्याग केलाच पाहिजे. (कर्म : धर्म :

१. "सर्वेस्वे अधीन लेकरू : बरी म्हणितले न करी : आज दावंबा घरमभावे दाख करीती : परि मनोधर्म नाही : निषेधाकरून मग काढूनि ईश्वरी काविजे ते अभिनता : आचरे ते : म्हणितले करणे" (आ.स्य. २८६)

विधि : विस्मो : परित्यज्यैनि परमेश्वरा शरण रिगावे : आ. ५३). कर्म म्हणजे विकल्परूप व व्यवहाररूप कर्म. ज्या कर्मांमुळे देवतावर परमेश्वरपुढि येते ती विकल्परूप कर्म होत. म्हणजेच देवतांचे बहिर्भाग (आ. १३२, आ. मा. १७३); किंवा काही प्रात म्हणे म्हणून केलेल्या नवसादिक पुण्यक्रिया. व्यवहाररूप कर्म म्हणजे उपजीविकेसाठी केलेले व्यापार, उद्योग, वैद्यक वगैरे कर्म, ही विकल्परूप व व्यवहाररूप कर्म अनुसरण करताना सोडून विली पाहिजेत. कर्माप्रमाणेच अनुसरताना ज्ञानियाने द्वादशधर्मांबाबत त्याग करणे अवश्य आहे. (१) देशधर्म-देशातील विशिष्ट रीतिरिवाज, (२) ग्रामधर्म, (३) जातिधर्म, (४) कुळधर्म, (५) वर्णधर्म-वर्णानुसार प्राप्त झालेले आचार, (६) आधमधर्म, (७) पुराणधर्म-पुराणात सांगितलेले आचार, कर्तव्य, संकलित, म्यतिपात वगैरे. (८) आगमधर्म-हठयोग, शाक्तसंप्रदाय, नववर्गडी अक्षोरकर्म वगैरे. (९) प्रवृत्तिधर्म, (१०) निवृत्तिधर्म-संन्यासी वगैरेचे, (११) युगधर्म आणि (१२) राज्यधर्म. याशिवाय विधिविषयोबाबत त्याग आवश्यक आहे. ' विधि ' म्हणजे कर्मराहाटीतील विधि. उदा : धननयाजन, अन्नयनअभ्यासन, धानप्रतिग्रह, स्नानसंध्या, जपमर्षण, आहुतपक्ष, पर्वणी वगैरे. आणि ' विषय ' म्हणजे पंचेन्द्रियांचे उपभोग्य पदार्थ. उदा : अन्नभोग स्त्रीपुरुषसेवन वगैरे. ' राग : द्वेष : काम : क्रोध : मद : मत्सर : यांचा त्याग बाबत त्याचे संन्यास ' (आ. १७७) असल्यामुळे अनुसरल्या ज्ञानियाने या बहिर्भावाबत त्याग करणे अवश्य होय. या सर्वांचा संन्यास करून ज्ञानियाने परमेश्वराशीन म्हणे व त्याचे म्हणजे ऐकावे हेच परमेश्वराचे करे अनुसरण होय. अनुसरणापूर्वी जो जे जे कर्म, जे जे धर्म, जे जे विधि व जे जे विषय उपभोगीत असेल ते ते ठगळे त्याने सोडून दिले पाहिजेत. अशा रीतीने जो परमेश्वराचा अनुसरेल त्याला परमेश्वर प्राप्त होऊन म्हणून समजावे. (अनुसरलेयाचा देश : आ. मा. २०२)

जीवाने अनुसरण केले, सर्वसंगपरित्याग करून तो मिश्र बनला म्हणजे परमेश्वर स्वरूपा अनुसरणाचा ताबडतोब स्वीकार करतात असे नाही. अनुसरणानंतर निदान दोन चटका गेल्यावर मग त्या अनुसरणाचा स्वीकार करतात. कारण, जीवपुढि जेचन व क्षणभंगुर असल्यामुळे अनुसरणानंतरहि ती लाग-जीव पास्तण्याचा संभव असतो. म्हणून परमेश्वर दोन चटका वाट पाहतात

व मग अनुसरणाचा स्वीकार करतात, अर्थात्, अनुसरणानंतर दोन घटकापूर्वी जर त्याची अनुसरणासना बदलली तर तो प्रमादी होत नाही. कारण त्याच्या अनुसरणाचा स्वीकार झालेला नसतो, अनुसरल्यावर ज्ञानियाला त्याच्यासाठी करून परमेश्वराची 'अस्तिपरी' (आचार) आचाराची सांगते व मग तो पुनःसंबंधाला पात्र होतो, काही विशेष अहङ्करीमुळे अनुसरून न झालेला एखादा ज्ञानिया अंतःकरणपूर्वक अनुसरून दोन घटकानंतर त्याला ताबडतोब मृत्यु आला तरी परमेश्वर त्याच्या अनुसरणाचा व त्याचा स्वीकार करून त्याला पुनःसंबंधाला पात्र करतात. प्रवृद्धी आचारधर्म पालन करणाऱ्या अनुसरलेल्या ज्ञानियाला मिळणारे सगळे श्रेय त्याच्या पदरात पडते. (अनुसरलेल्याविषय दोनच ब्रह्मिया पुरती : अध. २४२).

अनुसरणानंतर कर्मांची त्रिविधता

ज्ञान झाल्याबरोबर जीवाला ईश्वरपेकीच्या कृप्यात स्वतंत्र कर्तृत्व वेळून संलग्न वे वेळकाल त्या बाबतीत जाते; आणि ज्ञानियाच्या स्वातंत्र्याचा किंवा मोक्षाचा मार्ग सुरू होतो हे आपण पाहिले. अनुसरण हे स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या मार्गावरील जीवाचे पुढचे पाऊल होय. सर्वसंगपरित्याग केल्यामुळेच स्वातंत्र्याचा मोक्ष अधिकाधिक जवळ येतो, त्याप्रमाणे, ज्ञानियाने आता सर्वस्वाचा पाख तोडून परमेश्वरानुसरण केलेले असल्याने त्याचीहि काही बांधणे सुटून पडतात. ज्ञानियाला ब्रह्मप्राप्तीचा मोक्ष मिळविण्यासाठी सर्व मळकर्माला मोकळे व्हावे लागते. त्याशिवाय तो परमेश्वराच्या कृपेला पात्र होत नाही (मळकर्म निवर्तलेल्याविषय जीव कृपेसि पात्र नव्हे : वि. २५४). त्याच्या ठिकाणचे जीवधर्मरूपी मळ (कामक्रोधादि पट्टिपु, तोष, कंती, ईर्ष, विषाद, भौरे) आणि कुरितत कर्म (अनुचित क्रिया, विषयाचे उल्लेख, अनुचित पुरुषांचा समागम) ही नाहीशी होऊन त्याने अस्तिपरीचे नीट आचरण केले तरच परमेश्वर त्याला पुढील अपरोक्ष ज्ञान देतात. ही अस्तिपरी त्याला नीट आचरता याची म्हणून त्याच्या कर्मांची त्रिविधता सुरू होते, म्हणजे असे की, त्याची आगंतुक कर्मे कुंठित होतात, अनारब्ध कर्मे सुरूच जातात; पण प्रारब्ध कर्मांचा मात्र त्याला भोग भोगूनच नाश करावा लागतो. (अनुसरलेल्याचे आगंतुक कुंठे : अनारब्ध सुळे : प्रारब्ध भोगे क्षयो : उद्घ. २४). अनुसरलेल्या ज्ञानियाने केलेल्या सर्वस्वत्यागाचे जणू हे फळ परमेश्वर त्याच्या ताबडतोब पदरात ठाकतो.

आगंतुक कुंठे : अनारब्ध सुखे

अनुसरणापूर्वी जन्मजन्मान्तरी जीवाने पुष्कळ आगंतुक अनारब्धादि कर्मे केलेली असतात. कर्माच्या नियमानुसार संतप्ताच्या वेष्टकत्वाने आगंतुक कर्मे (कर्मांचे मानसिक उल्लेख) अनारब्ध होतात—बाह्य होतात; आणि अनारब्ध कर्मे प्रारब्ध होतात, म्हणजे प्रत्येक किंवा होऊन त्या कर्मांचा लेव ओवस्कूपी लागतो. जीवाने परमेश्वरानुसार केव्हांमंतरहि ही क्रिया थाळ राहिली तर अनुसरलेल्या ज्ञानियाला फार अनिष्ट उपजेई. कारण, आता त्याला ज्ञान झालेले असते. प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराचे (किंवा वचनरूप परमेश्वराचे) नुसते समिधानच नव्हे तर सेवादास्यहि चडत असते. अशा स्थितीत म्हणजे ज्ञानामंतर आणि परमेश्वराच्या साक्षिभ्यात जर पूर्वीच्या अस्तंत आगंतुक कर्मांचे उल्लेख अनारब्ध होऊन ते प्रारब्ध झाले तर त्या ज्ञानियाला विशेष पाप लागेल. परमेश्वर एक वेळ अज्ञानी जीवाचे दोष पोटात बासतो पण ज्ञानियाचे बासीत नाही. तो इशाल्लुवांचा इशाल्लु (हे इशाल्लुवांचे इशाल्लु : वि. ११९) अस्तम्यामुळे आपली आज्ञा सक्षम करणाराचे अपराध त्याला सहन होत नाहीत, या स्वप्न इशाल्लुवाच्या भीतीने ज्ञानिया हिता, भिकार, भिक्षपादि दोष न आगवता अस्तिपरीचे आचरण जोड रीतीने करीत असतो. ज्ञानियाने बोधानंतर आणि तेहि परमेश्वराच्या साक्षिभ्यात केलेल्या अनिष्ट क्रियांचे पाप तर फार मोठे असते. कारण, एक वेळ इतर ठिकाणी केलेली पापे वाराणसीला जाऊन फेकता येतील; पण आज वाराणसीसारख्या पुण्यक्षेत्राच्या ठिकाणी पापे पडली तर ती कुठे फेकानवी ? (अथर्व कीजे ते वाराणसी फेडिजे : वाराणसी कीजे ते केकेडाचे बाएक : वि. २५२), ती पापे वरुमेप होतात. तथापि, ज्ञानिया फार झाले तर पापकर्मांचे मनीन उल्लेख करणार नाही. पण संतप्ताच्या वेष्टकत्वाने जुने उल्लेख व जुनी आगंतुक कर्मे अनारब्ध व प्रारब्ध होऊन त्यांच्याकडून अनिष्ट चडले तर अनुसरलेल्या ज्ञानियाचे कसे म्हणवे ? तथापि परमेश्वर जसा इशाल्लु आहे तसा तो कुपाळुहि आहे. आणि म्हणूनच जुनी आगंतुक कर्मे अनारब्ध व प्रारब्ध होऊ नयेत यासाठी ज्ञानियाच्या मागे असलेले

१. ' ज्ञान : साक्षिधान : अनुसरण : दास्य ' येणे चोरचि अनिष्ट मीपजैक म्हणौनि जाधी आगंतुकाचा भविकार मोडिका : लेणे अनारब्ध पाक हो पाककका ' (व. १५, ३६, २४)

संलमाचे चेष्टकत्व तो काढून घेतो. अनुसरणानंतर सर्वत्र क्रियांच्या बाबतीत संलमाचे चेष्टकत्व माहीत होते आणि जीव कर्तृत्वाच्या बाबतीत स्वतंत्र बनतो. संलमाचे चेष्टकत्व नसल्यामुळे अनुसरलेल्या पुरुषाची आगांतुक कर्मे कुंठतात, ती अनारब्ध होत नाहीत; आणि पूर्वी अनारब्ध स्थितीत असलेली त्याची कर्मे सुकतात; ती प्रारब्ध होत नाहीत, त्या कर्मांची चाल मोडते.

प्रारब्धकर्मांच्या भोगाने नाश

पण अनुसरणापूर्वी प्रारब्ध झालेली कर्मे मात्र त्याला प्रत्यक्ष भोगानेच माहीती करावी लागतात. 'प्रारब्धकर्माणां भोगादेव क्षयः' हा नियम सर्वांनाच लागू आहे. तथापि अनुसरणाच्या ज्ञानियाला माहिती बाबतीत परमेश्वराने सवलत दिलेली आहे. ती अशी की, त्याने प्रारब्ध कर्मांच्या जो नाश करायचा तो 'लक्षकवचेन्यायाने' करायचा, आगांतुक कर्मे कुंठित व्हावे, अनारब्ध कर्मे सुकवे आणि प्रारब्ध कर्मांच्या भोगाने पण लक्षकवचेन्यायाने क्षय व्हावे ही कर्मांची निविधता होय. ती लक्षात घेण्यासाठी एक उदाहरण घेऊ. कुणी एक मनुष्य अत्यंत कर्जबाजारी झाला होता. अनेकांचे कर्ज त्याच्या भंगावर होते. एकाद्या सावकाराने त्याला पकडले म्हणजे त्याने त्याला धोक्यावर देऊन आपली सोबकणूक करून घ्यावी तोच हुसऱ्या सावकाराने त्याच्यामागे तगादा लावला. त्या हुसऱ्याचे कर्ज फेडून मोकळे होण्याचा तो प्रयत्न करतो तोच तिसरा धनको त्याच्या घराउद्यापाशी धरणे धरून बसला, असे एकसारके चालू होते. या नाशाने भगदी उचगून गेलेला तो जणको शेवटी आपल्या सर्वसमर्थ सभाटाला धरण गेला, त्या सभाटाला त्याची ती अनेकवारणागति पाहून अनुकंपा उपजली, म्हणून झाले त्या जणकोची 'लक्षकवचेन्यायाने' व्यवस्था केली. त्याने सर्व सावकारांना सांगितले की, 'त्याने उत्पन्न झाला असेच घटल्यामुळे मला कर्जे कर्ज सगळ्यांनी सोडून द्यावे. राहिलेल्या अर्धा कर्जाची फेड लक्षा रुपयाऐवजी एक रुपया या हिशोबाने त्याच्याकडून करून घ्यावी, आणि ती रकमहि ह्या कर्जदार देईल तेव्हा व देईल त्या रीतीने घ्यावी. तथापि, इतके करूनहि ह्या कर्जदार जर अपरीक्षित उलटला तर मात्र सगळे कर्जे पूर्णपणे बसून करण्याचा अधिकार मी म्हाला राहिल.' (रीणाहताचा दृष्टांत ७१). अनुसरलेल्या ज्ञानियाकडे अनेक देवतांचे कर्मभोगरूपी ते कर्जे असते त्यांचीहि व्यवस्था परमेश्वर याच रीतीने करतो. त्याची आगांतुक व अनारब्ध

कर्म कुंठित करणे व सुकळणे म्हणजे अर्थे कर्जे त्याला सोडून देण्यासारखे होय. राहिलेले अर्थे म्हणजे प्रारब्ध कर्म, याचा क्षय मात्र जीवाकडूनच त्याच्या सबंदीप्रमाणे व हच्छेनुसार लहानलहान भोग भोगवून करून घेतात. म्हणजे अनुसरणानंतर त्याने भोगलेल्या एका दुःखाने जन्मजन्मान्तरीच्या तत्सदृश अनेक दुःखांचा भोग 'निमानला' जातो. पण हा अनुसरलेला जीव जर प्रमादी झाला तर मात्र ह्या सगळ्या सबलती नाहीशा होऊन त्याच्या कुंठलेल्या व सुकलेल्या आर्गंतुक व अनारब्ध कर्मांचा प्रवाह पूर्वीप्रमाणे पुन्हा चालू होतो.

शोक्या कर्मांच्या भोगाने अनेक कर्मांचा नाश कसा होतो

अनुसरलेल्याची आर्गंतुक व अनारब्ध कर्मे स्थगित झाल्यावर, त्याच्या प्रारब्धकर्मांचा नाश सक्षकबळेच्यामाने होतो हे आपण पाहिले. प्रारब्धकर्मे होत प्रकारची असतात. (१) सांयोगिक : म्हणजे जीव विशिष्ट गावी, विशिष्ट कुळात जन्मून स्त्रीपुत्रादि प्रपंचाचा उपभोग घेत असतो; म्हणजे तो आपल्या सांयोगिक कर्मांचा भोग घेत असतो. परमेश्वराला अनुसरल्या-बरोबर त्याला या सर्व प्रपंचाचा त्याग करावा लागतो. त्यामुळे त्याला भारभी जे दुःख होते त्याने बरील सर्व सांयोगिक प्रारब्धकर्मांचा पूर्ण नाश होतो, तो अनुसरला नसता तर त्याला ही सांयोगिक प्रारब्धकर्मे पूर्णपणे भोगावी लागली असती. पण आता अनुसरण करतांना ह्या सर्वांचा त्याग केल्यामुळे होणाऱ्या दुःखाने त्या सर्व कर्मांचा नाश होतो. (२) प्रारब्धकर्मांचा दुसरा प्रकार : देहसंबंधिक : म्हणजे शरीराला होणारा उषर, पित्त वगैरे कर्मांचा अनुसरलेल्याला ही सर्व दुःखे भोगावी लागतात, पण एकदा त्याला ताप आला आणि त्याने हाय हाय, अरे बापा, वगैरे न करता तो धैर्याने सोसला म्हणजे तशा प्रकारची त्याची सर्व प्रारब्धकर्मे त्याने भोगल्यासारखी होतात. ही लहानलहान दुःखे देखील तो ज्या धैर्याने भोगील त्याप्रमाणे त्याच्या तत्सदृश इतर प्रारब्धकर्मांचा कमीअधिक प्रमाणात नाश होईल. म्हणजे असे : हाय हाय न करिता व औषधपाणी न घेता जर त्याने ती दुःखे भोगली तर

१. 'प्रस्तुत दोन्ही जाति : प्रस्तुत प्रारब्ध पावले असे तेच दोन्ही जाति म्हणितल्या एक सांयोगिक . एक देहसंबंधिक' (क.बं.वज्र.२४)

तत्सदृश इतर अनेक कर्मांचा एकदम नाश होईल. पण हाय हाय करीत बारंवार ओपधे घेऊन त्याने ती भोगला तर पूर्वापेक्षा कमी भोगांचा क्षय होईल. थोड्या कर्मांच्या भोगाने अनेक प्रारब्धकर्मांचा भोग, कर्मराहाटी-तील व्यवस्थेप्रमाणे (कर्मसेवा) नाही, तर 'दैवसत्ता' म्हणजे दैवराहाटीतील व्यवस्थेप्रमाणे 'लक्षकवडेन्यायाने' भोगावा लागतो, (अनुसरलेल्यासि कर्म-सत्ता भोगु नाही : दैवसत्ता भोगु : उद्द. २५).

परमेश्वरसन्निध्यात दैवसत्ता भोग

लक्षकवडेन्यायाने प्रारब्धकर्मांचा नाश परमेश्वराच्या सान्निध्यात त्याच्या सेवादास्यानेहि करता येतो. (वि.२५३). प्रत्यक्ष परमेश्वराबताराचे सन्निधान न लाभले तर बचनरूप-शास्त्ररूप परमेश्वराचे सन्निधान करून त्याच्या सेवादास्याने, म्हणजे शास्त्राचे नीट आस्थापूर्वक अभ्ययन, मनन, चिंतन व आचरण करूनहि प्रारब्धकर्मांचा नाश होतो. परमेश्वराच्या सेवेने थोडक्यांत पुढळत पण 'असंत' कर्मांचा (मनुष्यदेहाकालील बरक लेपांचा) नाश होतो; संत कर्मांचा नव्हे. त्याच्या सन्निधानात संत कर्मे आपल्याने जन्मजन्मान्तरीची तत्सदृश असंत संत कर्मे नासली तर मग अनुसरलेल्या ज्ञानिमाचे नशीब फुटले म्हणायचे ! अर्थात्, संत कर्मे नाशत नाहीत तर उलट त्यातील विहित संतकर्मांमुळे जीवाला अधिक योग्यता लागते, पण अविहित संतकर्मांमुळे मात्र त्याला अयोग्यता लागते. (अज्ञानी जीवाला परमेश्वराचे सेवादास्य लाभले तर त्याच्याहि अनेक असंत कर्मांचा बरीच न्यायानेच नाश होतो.) अनुसरलेल्याची प्रारब्धकर्मे नासण्यासाठी लक्षकवडे-न्यायाने परमेश्वराने व्यवस्था लाडून दिलेली आहे हे खरे. तथापि पूर्वीच्या असंत सृष्टीत जीवाने इतकी असंत कर्मे ओढलेली असतात की त्या सर्वांचा नाश नुसत्या शाब्दज्ञानात होणे अशक्य असते. म्हणून, ही सर्व कर्मे शाब्दज्ञानात सेवादास्याने नासावी व तदनंतर अपरोक्षज्ञानात ती झाडावी, ही सवलत कृपाळू परमेश्वराने ठेवलेली आहे.

१. 'यातच जैसा भोग तैसा जपजैक म्हणैनि दैवसत्ता : निराकारछे : यातच भोग लोकचा आका' (क.स्व.ब्रह्म.२५)

२. 'जेतुका काळ लागे...अस्य दास्ये बहुत नाश सांगितला...परि जस्य-सेवि म्हणजे मनुष्यदेहाकालातुळे निरयकेवचि : पुरुषी म्हणजे संतासंत दोन्ही नासती अरी तरी कशानाचे संत भेळे तर ती नागवका की' (वि.पं.२५३)

सन्निधानातील कर्मांना लक्षकवडेन्याय लागू नाही

हा लक्षकवडेन्याय जन्मजन्मान्तरीच्या कर्मांसाठीतील कृत्यांना लागू आहे; देवरासाठीतील कृत्यांना नाही. कर्मांसाठीतील केलेली असंतकर्म देवरासाठीतील ज्ञानाने, अनुसरणाने, सन्निधानाने व दास्याने नासता येतात; पण देवरासाठीतील केलेल्या असंत कर्मांचा नास बरीलप्रमाणे इतरत्र होत नव्हतो. (वि. २५९). त्याचे क्षालन देवरासाठीतच आणि तेहि पूर्णपणे केले पाहिजे. म्हणजे असे की, 'पूर्व सृष्टीत ज्ञानानंतर परमेश्वरसाक्षिभ्यात जे दोष पडले असतील ते या वेळी ज्ञानानंतर परमेश्वरसाक्षिभ्यातच आणि तेहि संपूर्णत्वाने लक्षकवडेन्यायाने नव्हे-भोगाने कायतात. तसेच, पूर्वी ज्यांना अधिकरणाच्या सुत्ताने बोध झालेला असेल त्याने अधिकरणाच्या साक्षिभ्यात ज्ञानानंतर जे दोष किंवा जी असंत कर्म केलेली असतील त्यांचाहि भोग या सृष्टीत ज्ञानानंतर संपूर्णत्वानेच भोगावा लागतो. अशा जीवाला परमेश्वरसाक्षिभ्य कायसे तरीहि त्या असंत कर्मांचे भोग भोगावेच लागतात. साक्षिभ्यातील प्रारब्धकर्म-भोगाचा हा नियम अगदी निश्चित आहे. त्यात योद्धादेखील बदल होऊ शकत नाही. (सन्निधानी जे पडले ओळखे ते सन्निधानीच भोगता परी केलेहि कन्ययातच नव्हे : वि. २५९)

सन्निधान चार प्रकारचे आहे. (१) ज्ञान. (२) अनुसरण. (३) सन्निधान किंवा जवळीक. 'सन्निधान' प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराचे तर 'जवळीक' अधिकरणाची असते. (४) प्रवृत्तीचा अभिनिवेश म्हणजे अनवतरी अवतार देणे. ज्ञानानंतर पडलेल्या असंत कर्मांपेक्षा अनुसरणानंतर पडलेली असंत कर्म अधिक मोठी; त्यापेक्षा सन्निधानात (किंवा जवळीकेंत) साक्षश्रवणासाठी

१. 'जन्मप्रीत्ये ओळखे ज्ञाने अनुसरणे दास्ये सन्निधाने नामे . यात निफनळे ते जन्मच न फिटे' (वि. २५. २५२)

२. 'संनिधानी साधिकरणी जे निफजे अनिट् तयाचा भोग सन्निधानीचि : बचमाचे तो भोग ज्ञानातः केलेही जन्मधारव नव्हे म्हणजे ते बळवत्तर भोगी अनावरिसेपण नाही' अर्थात नाही : लक्षाचेवा कवडेचा तेही दैवसचा तैसे नव्हे : पूर्ण भोगः सेपेविष सरेचि ना' (वि. २५. २५९)

३. 'ज्ञानः अनुसरणः जवळीकः प्रवृत्तीचा अभिनिवेश चारी मुकयत्ने' (वि. २५. २५१)

अगर अन्य निमित्ताने परमेश्वराच्या अगदी जवळ बसले असतांना घडलेली कर्मे अधिक मोठी आणि परमेश्वरप्रवृत्तीच्या अभिनिवेशात घडलेली असंत कर्मे तर सर्वात मोठी. ज्ञानात घडलेली असंत कर्मे ज्ञानातच भोगून निमानाची लागतात; अनुसरणाची ती अनुसरणातच. उदा : अनुसरल्यावरहि बाह्या सर्वांवर तमताम करीत होती; कारण पूर्वी तिने अनुसरणानंतर तसे केलेले होते. अवलंबित घडलेली कर्मे अवलंबित भोगाची लागतात, उदा : मझबे तुकणे. आणि प्रवृत्तीच्या अभिनिवेशातील कर्मे प्रवृत्तीच्या अभिनिवेशातच भोगाची लागतात, उदा : श्रीचक्रधरस्वामींच्या निरूपणावसरात अष्टांना नेहमी जाऊ येत असे, अर्थात, हा सगळा दैवरहाटीचा भोग संपूर्णत्वाने भोगावा लागतो. प्रत्यक्ष परमेश्वरहि त्याचा नाश करू शकत नाहीत.

अनुसरलेल्यांनाच कर्मांची त्रिविधता

परमेश्वराला अनुसरलेल्या ज्ञानियाच्या कर्मलेपांची निष्पत्ति अशा रीतीने प्रतिबद्ध होते. नवीन कर्मांनी त्याला 'लेप' लागत नाहीत. कारण, 'लेप' केवळ देवताविषयक क्रियांनीच लागतात. दैवरहाटीच्या संत क्रियांनी जीवाला 'योग्यता' लागते, तर असंत क्रियांनी 'अयोग्यता' लागते. पण कर्मलेपांची ही त्रिविधता केवळ अनुसरलेल्यांच्या बाबतीत होते. अनुसरलेल्या ज्ञानियाच्या बाबतीत होत नाही. ज्ञानानंतर ज्यांना अनुसरणाची बासना असते अशा बासनिंकांनाहि कर्मांच्या त्रिविधतेची सवलत नाही, त्यांच्या कर्मलेपांची निष्पत्ति बालूच असते. असा स्थितीत म्हणजे ज्ञान शास्त्रावर परमेश्वराला न अनुसरता जो शईड कर्मे करीत राहील त्याला त्याच्या कर्मांचे 'लेप' तर लागतातच पण अनुसरण न केल्यामुळे एक प्रकारची 'अयोग्यता' प्राप्त होते. त्यामुळे पुढील सृष्टीतहि त्याच्याकडून परमेश्वरानुसरण पडत नाही.

अनुसरलेल्या ज्ञानियाला जशी कर्मांची त्रिविधता नाही तशी अनुसरण प्रमादी बनलेल्यांनाहि नाही. अर्थात, अनुसरलेल्या ज्ञानियाप्रमाणे प्रमादी-भांचीहि कर्मनिष्पत्ति बालूच असते. ज्ञानिया अनुसरल्यावर त्याची आयतुक कर्मे कुंटून व अनारब्ध कर्मे सुकून प्रारब्धकर्मांचा भोगाने पण लक्षकमळे-न्यासाने क्षय सुरू होतो हे सारे. पण, कर्मफेडीच्या बाबतीत अनेक सवलती वेळमहि वचनभ्रष्ट होऊन लावकारांना फसविणाऱ्या ऋणकोला जसे 'सर्व' कर्म पूर्णपणे द्यावे लागते त्याप्रमाणे कर्मांच्या त्रिविधतेची सवलत मिळवूनहि

बचनब्रह्म किंवा प्रमादी झालेल्या ज्ञानियाला पूर्वीच्या सर्व कर्मलेपांची फळे भोगावीच लागतात. त्याच्या आगंतुकअभ्यारब्धादि कर्मांचा प्रवाह पुन्हा पूर्वीप्रमाणे सुरू होतो. तथापि, ह्या प्रमादियाने जर पुढे आपल्या प्रमादाबद्दल पश्चात्तापपूर्वक प्रायश्चित्त केले तर पुन्हा त्याची आगंतुक कर्मे स्थगित होऊन त्याला आरब्ध कर्मेच तेवढी-सवलतीने भोगावी लागतात. प्रमादाबद्दल प्रायश्चित्त केल्याने परमेश्वर एक वेळ त्याला क्षमा करतो. पण पुन्हा जर का त्याने आणखी प्रमाद केला तर मात्र त्याला क्षमा नाही. त्याच्या कर्मांचा प्रवाह पुन्हा चालू होऊन तो तसाच राहतो; त्यानंतर त्याने प्रायश्चित्त केले तरी त्याला क्षमा होत नाही.

अंतिकाचा नाश

अनुसरणाबरोबर संलम्भाचे नेष्टकत्त्व जाऊन ज्ञानियाची आगंतुक न अभ्यारब्ध कर्मे कुठित होतात, इतकेच नाही तर त्याचे 'अंतिक' दुःख देखील वासते. कोणत्याहि कर्मफळातून बाहेर पडताना जीवाला होणारे दुःख ते 'अंतिक' होय. याचे मुख्य प्रकार भोग, जीव आपल्या शरीरात ओबलापोबला असतो; त्यातून बाहेर पडताना होणारे दुःख ते 'उत्पटण्याचे किंवा तादात्म्याचे अंतिक' होय. आणि लेपावर भोग संपून त्यातून बाहेर पडताना होणारे दुःख ते 'लेपिक अंतिक' होय. या अंतिक दुःखाचे यथार्थ वर्णन करणे शक्य नाही. तथापि स्थूल मानाने असे म्हणता येईल की, शंभर विंचू बसल्याने एक सर्प बसल्याइतके दुःख होते, असे शंभर सर्प बसल्याइतके म्हणजे १० हजार विंचू एकवट बसल्याने होईल तितके दुःख अंतिकाच्या वेळी भोगावे लागते. (शता वृद्धिकांचेशा हतुली पीडा एका सर्पाची होए : शता सर्पांची पीडा एका देहाती जीवासि होए : वि.मा. १६३). आत्मघातक्याचे अंतिक दुःख तर याद्विप्रेक्षा तीव्र असते त्याच्या देहातील साडेतीन कोटी रोमापैकी प्रत्येक रोमाच्या ठिकाणी हजार विंचू बसल्याची वेदना त्याला होते. (सडल विंचुवांची वेदना एके रोमेचा ठाह ते दुःख देहाती जीवासि होए : वि. मा. ११७). आला 'अधिकाराचे अंतिक' असे म्हणतात. यापैकी कोणत्याच प्रकारचे अंतिकाचे दुःख अनुसरलेल्या ज्ञानियाला भोगावे लागत नाही. (एषचेयासि प्राणापदीची पीडा नाही : आ. २८५). इतर सर्वांना अंतिकाचे

दुःख भोगाचेच लागते. नुसत्या अनुसरणाने ज्ञानियाचे 'अंतिक' नासते, पण 'चौकडी मात्र नासत नाही, ती नासण्यासाठी परमेश्वराची आज्ञा ज्ञानियाच्या ठिकाणी पाहिजे. अर्थात, आज्ञापूर्यक अनुसरण अवघे तर चौकडी नासते; परवी नाही.

अनुसरलेले प्रमादी

अशा रीतीने ज्ञान झाल्यावर काही ज्ञानिये परमेश्वराला अनुसरून त्याच्या प्राप्तीसाठी अस्तिपरीचा आचार सुरू करतात. बोधामुळे त्यांना झालेले बहुपदार्थांचे ज्ञान शास्त्रादिकांच्या अध्ययनाने ते दृढ करतात. शास्त्रात सांगितलेल्या निविद्ध कर्मांचा त्याग करून विहित कर्मांप्रमाणे आचारधर्म पाळतात व अपरोक्षज्ञानाला पात्र होण्याचा प्रयत्न करतात. ज्ञानानंतर ब्याख्या छप्पनाच्या वर्षांपर्यंत जे परमेश्वराला अनुसरत नाहीत त्यांना 'अनुसरत प्रमादी' म्हणतात. या अनुसरत प्रमादियांप्रमाणे काही अनुसरलेलेहि प्रमादी होतात. अनुसरल्यानंतर अस्तिपरीचा आचार न पाळता जे नानाप्रकारचे दोष करतात ते सर्वे प्रमादी होत. पण विशेषतः विकल्प, विकार व हिंसा करून जे अधःपतित होतात त्यांनाच 'प्रमादी' म्हणतात. बोध वेईपर्यंत व तदनंतरदेखील परमेश्वराचे लक्ष्य जीवावर असते. त्याला लाक्षा करण्याकरिता एकाद्या प्रेमळ मातेप्रमाणे त्यांच्यावर तो आपल्या कुपारट्टीची पाक्षर घालून असतो. पण जीव प्रमादी झाला म्हणजे मात्र परमेश्वराला अतिशय वाईट वाटते, तो आपले लक्ष्य त्या जीवावरून काढून घेतो. अशा प्रमादी पुरुषांना चालू खडीत तो पुन्हा ज्ञान कधीच देत नाही. त्यातहि विकल्पांमुळे प्रमादी झालेल्या जीवाकडे तर तो ढुंकूनहि पाहत नाही. कारण, विकल्पप्रमादी पुरुष हा देवरहाटीचा न राहता कर्मरहाटीचा बनतो.

विकल्पप्रमादी व इतर प्रमादी

परमेश्वरमार्गाव्यतिरिक्त इतर मार्गाकडे वळणे याला 'विकल्प' म्हणतात (अपरधर्माचे धारण याचे विकल्पु बोलिजे : भा. १६९). जीवदेवता-

१. 'अंतीचे दुःख सकळ फळी जाति : येथिचेयासि नाही : येणे म्याचे' (भा. स्व. ९८५)

२. 'विपरीतेचे चुके : ज्ञाने अनुसरणे न चुके' (वि. स्व. १००)

प्रपंचादून वेगळ्या असलेल्या ईश्वराची प्रतीति येणे हे परमेश्वरमार्गाचे रहस्य आहे. ईश्वरावरील ईश्वरत्वबुद्धि जाऊन देवता, तीर्थ, प्रतिमा, जीव इत्यादि अनीश्वर पदार्थावर ईश्वरत्वबुद्धि येणे म्हणजेच मनात विकल्प निर्माण होणे होय. हा विकल्प ज्याच्या मनात संचरला त्याने परमेश्वराचे ज्ञान गमावले. तो परमेश्वरमार्गापासून कायमचा भ्रष्ट झाला. जीव, देवता, व प्रपंच या अनीश्वर पदार्थावर ज्याने ईश्वरत्व कल्पिले तो देवतामार्गी बनला. झाला दैवतहाटीचा कसे म्हणावे ! त्याचे मनधिकार दूर करून, ज्ञान देऊन, अनुसरणाला पात्र करून ईश्वराने त्याला एकदा थोर केला, पण त्याने विकल्प करून सगळे ज्ञान गालगले व तो भ्रष्ट झाला. अशा विकल्पप्रमादियांची परमेश्वराला विशेष खोती येते. देहपर्यंत बोध राखून ठेवणाऱ्या परमेश्वराला जेवदा तोच येतो तेवढीच विकल्पाने बोध जाळविणाऱ्या प्रमादियांची विशेष प्रमाणात त्याला खोती येते. जीवे इतर सर्व दोष क्षम्य समजणे जातात; पण तिने पतिव्यतिरिक्त इतर पुरुषाकडे पति म्हणून पाहणे हा व्यभिचाराचा दोष मात्र अक्षम्य होय. त्यामुळे पति तिचा तात्काळ त्याग करतो. त्याप्रमाणे अनुसरलेल्या पुरुषाचे सगळे दोष परमेश्वर पोटात घाळतात; पण त्याच्या विकल्पदोषावरून मात्र त्याला क्षमा न करता परमेश्वर त्याचा तात्काळ त्याग करतात. त्यामुळे विकल्पप्रमादी पुरुष धर्मापासून कायमचा भ्रष्ट होतो.

विकल्पप्रमादियाप्रमाणे विकारप्रमादी किंवा हिंसाप्रमादीही धर्मापासून भ्रष्ट होतात; पण त्यांना प्रायश्चित्ताची कर असते; विकल्पप्रमादियाला ती नसते. (विकल्प संचार माने जाए : तैसा विकारे न बने : भा. १६१). 'अन्यधर्मे पुरुष धर्मापासौणि जाए' (भा. मा. ९) हे जसे खरे आहे, तसेच 'विकारे पुरुष धर्मापासौणि जाए' (भा. मा. १०) हेहि खरे आहे. दोषेहि प्रमादीच; पण पहिल्यानी ईश्वरावरील ईश्वरबुद्धी नष्ट झालेली असते तशी दुसऱ्याची नसते. पहिल्याने आपले ज्ञान पूर्णपणे गमावलेले असले कारण, एरवी विकल्प संचरला नसता; तर दुसऱ्याने ते धरून ठेवलेले असते. इतर कोणतेहि दोष केले तरी जीवदेवताप्रपंचावर ईश्वरबुद्धि येऊ न देणारा, अन्या ईश्वरावरच ईश्वरबुद्धि ठेवणारा ज्ञानिवा परमेश्वराला केव्हाहि शिक्क असतो. अशा रीतीने देहातापर्यंत ज्ञान राखून ठेवणाऱ्या प्रमादियाला परमेश्वर या सृष्टीत कैवल्यदान देत नाही हे खरे, पण बोधाच्या ओवाळणीचे

फल मनुष्य देवताकळातील सर्वश्रेष्ठ वैतन्वकळ देतो. प्रमादानंतर परमेश्वर-विषयक काही सक्तिया करून त्यांनी परमेश्वराच्या अंतःकरणात आपणाविषयी कनक निर्माण केली तर तो त्यांना जीकासंबंधग्रहणा ही तीन दाने देतो व सुखी करतो. त्यांचे नरक चुकवितो.

विकारप्रमादियांना देहविद्या

इतकेच नाही तर विकारप्रमादियांना परमेश्वर देहविद्या देतो. परमेश्वराचे ज्ञान ज्ञानानंतर अनुसरलेल्या पुरुषाने जीसंभोग करून विषय-सेवन केले तर त्याला 'विकार प्रमादी' म्हणतात. विषयसेवनामुळे तो ज्ञानान्वयात, अस्तिपरीचे आचरण इत्यादि बाबतीत दक्ष राहू शकत नाही. या दृष्टीने तो धर्मभ्रष्ट होतो आणि मनुष्य त्याला या दृष्टीत पुन्हा ज्ञान मिळणे व परमेश्वरप्राप्ति होणे अशक्य आहे. नेहमी ठाणबंद असलेला चोडा एकावे बेळी जरी अकस्मात् सुटून चोडीवर येनासह ज्ञाना तरी त्याचे तेज जाते. अशा चोड्याला आपल्या स्वारीचा मान सर्वसंपन्न समाज पुन्हा कधी देत नाही. पौष्टिक पदार्थ देऊन त्याची पूर्वापेक्षा गुप्पट काळजी घेण्यात आली तर तो पुन्हा बलसंपन्न होतो. (तुरंगमाचा इष्टांत ७७). त्याप्रमाणे जीसेवनामुळे धर्मात अदक्ष झालेल्या विकारप्रमादियांचे पश्चात्तापपूर्वक अस्तिपरीचे गुप्पट आचरण केले तर तो पुन्हा धर्मदक्ष होऊ शकतो. वग त्याला परमेश्वराचा मोक्ष मात्र मिळू शकत नाही. अशा रीतीने प्रमादानंतर प्रायश्चित्त करून पूर्वापेक्षा गुप्पट मिष्टेने, तीक्ष्णतेने व तटमळीने आचरण करणाऱ्या विकारप्रमादियाला परमेश्वर 'देहविद्या' देतात. याशिवाय एकाद्या प्रमादियाने भूतभजनीयाला प्रेमाचे उपाय हांगून त्याजकडून ते आचरविले किंवा अनेक जीवांना त्याने परमेश्वराच्या मार्गाला लावले, अथवा प्रसंग-विशेषी भिक्षुसंन्यासी गोरेंचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतःचे शरीर देवचे तर त्यालाहि देहविद्या होते. प्रमादानंतर प्रायश्चित्त करून त्याने समानवृत्तीचे (प्रमादापूर्वी जसे करित होता तसे) आचरण केले तर त्याला इतर देवतांच्या विद्या देऊन त्याची फळे परमेश्वर भोगवतो; आणि ज्याने प्रमादानंतर गुप्तते प्रायश्चित्त केले-पुन्हा धर्म आचरत नाही त्याला देहाती अगळेत ठेऊन त्याचे नरकमोग चुकवतात. सारांश, विकारप्रमादिया जसा कायमचा कामातून जाता तोसे इतर प्रमादिचे जात नाहीत. त्यांनी प्रमादानंतर पश्चा-

सापपूर्वक काही विशिष्ट रीतीने आचार केला तर त्यांना देहविद्येसारखे जेष्ठ फळ देखील मिळू शकते. ज्या देहात त्याने हुप्पट आचरण केले असेल त्या देहाच्या पालटी नवीन मनुष्यदेहात त्याला 'देहविद्या' देतात. त्या देहाच्या पालटी त्याला मनुष्यदेहाच्या परबळीनुसार लेप नसला तर त्याला पुढील मनुष्यलेपाचा देह 'ग्रहणादाय' करून देतात. या देहातहि १९ व्या वर्षा-नंतरच देहविद्या देतात.

देहविद्या म्हणजे काय ?

'देहविद्या' ही केवळ परमेश्वरापासूनच होणारी एक विद्या आहे. (देहविद्या एकी भाति : ते ईश्वराणि प्राप्नुमि होए : वि. मा. ७०). उभय-दयावंताराने अधिकारी पुरुषाच्या ठिकाणी आपल्या दृष्टिद्वारा या विद्येचा संचार करताच त्याला त्याचा संपूर्ण 'देह' प्रकाशतो. (देहविद्ये देह प्रकाशे : वि. १८; देहविद्ये देहेषि फळ : वि. मा. ७२). विद्यासंचाराने देह प्रकाशित झाल्यावर देहविद्यावंताला आपल्या शरीरातील मेद, मांस, मज्जा, दधिर, अस्थि, स्नायु व त्वचा हे सप्तधातु प्रकाशित होऊन त्यातील परमाणू न परमाणू दिसू लागतात. त्यानंतर या विद्येमुळे त्या परमाणूतील सातहि समळ अंश सहून केवळ कारणभूते राहतात. अर्थात्, त्याचा देह तुल्यस्थ कारण-परमाणूंचा बनतो. (देही भूते तन्मात्रापर्यंत उदेति : साते अंश सदेति : वि. १९; देहविद्ये भूते तन्मात्रारूपे होति : वि. मा. ११). समळ अंश 'सहतात' म्हणजे त्याचा पूर्णपणे असदभाव होतो असे नाही. भावरूपाने ते असतातच. पण त्यांच्या वर्णात पालट होऊन तेहि कारणभूतांच्या वर्णाचे बनतात. आणि म्हणून तो विश्वेच्या ब्रह्मावस्थेप्रमाणे सुवर्णाचा दिसू लागतो. त्याचा देह ब्रह्माप्रमाणे अच्छेद्य व अमेष असतो. (हेमकाया होम : ब्रह्माया होम : वि. ४०)

देहविद्यार्थिताने साधन व साध्य देहच असल्यामुळे तो आपल्या सुवर्ण-भय वज्रदेहाशी पूर्णपणे तादात्म्य पावतो (एकाकार वृत्ति अरे : वि. १९).

१. 'तनुसाधनी प्रकाश तो सप्तधातुपूर्वक परमाणुपर्यंत' (वि. २४.१८)

२. 'सहती म्हणजे यांचा भावाच नव्हे म्हणजे असदभाव नव्हे; नावकपक्षे असाने परि पालट होय... विपरीताय... वर्णाचा पालट होऊनि हेमवर्ण होय' (वि. व. ३९)

ईश्वरावर तो उदासीन असतो. स्थूल प्रपंचातील नवरेणु, पंचरेणु, त्रिरेणु व एकैक रेणु पाहण्याच्या जाणवकळीच्याची जशी आपल्या देहावर आसक्ति असते तशीच देहविद्यावंताचीहि असते; आणि 'म्हणूनच देहाती त्याला आत्मशाब्दाचा अंतिकाचे दुःख असते. (तथापि त्याला ते प्रत्यक्ष भोगण्याची पाळी येत नाही. कारण, सृष्टिसंहारापर्यंत त्याचा देह नित्य असतो). देहविद्यावंताचा देह कारण-परमाणूंचा असल्यामुळे तो अष्टशेष व अशेष असतो; म्हणून अर्वांतर संहारात अष्टभैरवदेवीला त्याचा नाश करू शकत नाहीत. कारण, ते केवळ समळ व कारण अंश मिळून बनलेल्या भूतजुटापर्यंतच पाहू शकतात व संहार करू शकतात. देहविद्यावंताच्या देहातील समळ अंश झळल्यामुळे भेद-मांसादि धातु नष्ट होतात आणि त्याच्या आध्यात्मे राहणाऱ्या पिंडाच्या निघून जातात. अर्थात्, त्याचा पिंड अधुना बनतो. म्हणून त्याला संतासंत कर्मांची निष्पत्ति नसते. देहविद्या होण्यापूर्वी मात्र संतासंत कर्मांची निष्पत्ति त्याला होती. कारण, अनुसरणाने स्थगित झालेला त्याच्या अविधि कर्मांचा प्रवाह तो प्रमादी होताच पुन्हा सुरू झाला होता. (तथापि, प्रमादानंतर ज्यांनी प्रायश्चित्त केले त्यांच्या संतासंत कर्मांचा प्रवाह मात्र बंद होता.) देहातील समळांचा झडून गेल्यामुळे त्याचे स्थूलत्व नाहीसे होते, म्हणून तो इतर जीवांना दिसू शकत नाही. आपल्या या देहासहित तो सर्वत्र स्वेच्छेने भ्रमण करीत असतो अष्टभैरवांच्या स्वरूपावधिपर्यंत त्याला कुठेहि जाता येते. या स्वरूपावधीतील सर्व काही तो पाहू शकतो. (भूतेपर्यंत गमन : दर्शन : वि. भा. ७५), आपल्या देहाशी एकाकार झाल्यामुळे इतरांच्या संगतीची त्याला आवश्यकताच वाटत नाही. अर्थात्, त्याला जी वगैरे कोणीच नसते. कारणच देहविद्यावंत मिळून एकत्र राहतात असेहि नाही. तो पूर्णपणे निःसंग बनून स्वेच्छेने अष्टभैरवांच्या स्वरूपावधीत वाटेल तेथे राहतो.

देहविद्येचे निरुपमत्व

ही देहविद्या इतर सर्व विद्याहून काही विलक्षणच आहे. ती 'परा' शक्तीत मोडत नाही; 'अवर' शक्तीतहि नाही. ती 'परात' मोडते असे म्हणावे

१. 'देहविद्यावंतासि अंतीचे दुःख नासि; केचिः सादारम्यजसे म्हुमौचि' (वि. स्व. ३८)

२. 'देहविद्यावंतासि आष्टभैरववेन्ही पति : अर्वांतर संहारी जापणेचा आश्रुती नासीति : सबाचेनि देहविद्यावंत न नसे : एककाचि असे' (वि. स्व. १५)

तर तिच्यापासून चैतन्यविद्येपेक्षाहि कमी सुख मिळते; आणि ती 'आवारा'त मोडते म्हणजे तर अस्वरविद्याप्रमाणे तिचे साध्यसाधन मूर्त म्हणजे मर्यादित नसून सृष्टिसंहारापर्यंत भित्त असते. त्यामुळे नुसत्या परदृष्ट्याकडून किंवा अस्वरदृष्ट्याकडून देहविद्या दिसी जात नाही, ती उभयदृष्ट्याकडूनच दिसी जाते. ही देहविद्या ईश्वराच्या ब्रह्मविद्येसारखीहि नाही कारण, ब्रह्मविद्या शब्दद्वारा दिसी जाते, तर देहविद्या दृष्टिद्वारा संवरली जाते. बरे, ती ईश्वराच्या संचारी प्रेमाप्रमाणे आहे म्हणजे तर तिच्या संचाराने देहविद्या देणान्या परमेश्वराची मूर्ति साध्यसाधनरूप म्हणून त्याका प्रकाशात नाही. असे असले तरी देहविद्यावर्तला ईश्वराची जाणीव नसते असे नाही. त्याच्या उभयदृष्ट्यावताराचा पूजाबसर चालला असताना तो तिचे जातो वण त्यावर त्याची आदळ मान नसते.

हा देहविद्यावर्त चैतन्यकळियासारखा नसतो; कारण, तो त्याच्याप्रमाणे जात नसतो. तो विश्वकळियासारखाहि नसतो; कारण विश्वकळिया जिथे व्यापतो तो विश्वेचा देह आरंभापासून कारण--परमाणूंचा असतो, तर याचा देह देहविद्येनंतर कारण--परमाणूंचा बनतो. विश्वेचा देह प्रदीर्घ असतो तर याचा सामान्य अनुभूतदेहाएवढाच असतो. विश्वकळिया आपल्या वेदातील कारणभूते पाहिलो, तर देहविद्यावर्त परमाणूच पाहतो. शिवाने, विश्वकळिया आपल्या शरीरातीलच नव्हे तर इतर ठिकाणचीहि भूते पाहतो, तर हा फक्त आपल्याच शरीरातील आणि तेहि कारण--परमाणूच पाहू शकतो. तो भैरव-कळियासारखाहि नसतो; कारण, भैरव (= याचे कळिये) सृष्टिसंहार करू शकतात, तसे देहविद्यावर्त करू शकत नाही. देहविद्यावर्त विशेषज्ञानियासारखा नसतो; कारण, विशेषज्ञानियाचे देखणे सर्वभेद्य असून त्याला तावकतोच ईश्वरप्राप्ति होते तशी याका होत नाही. हा सामान्यज्ञानियासारखाहि नसतो, कारण, तो मळाचे देखील धाडण करतो, तर याच्या स्पृष्ट शरीरातील केवळ समळ भूतांचा धाड होतो; याचे मळ नाहीसे होत नाहीत, इतकेच नाही तर आपल्या मळाचे दर्शनहि याला होत नाही. इतर प्रमादियापेक्षा देहविद्यावर्त भेद्य असतो; कारण, इतरांना त्याच्या कमीअधिक आचरणाप्रमाणे देवतांची फळे मिळालेली असतात, तर याका देहविद्या मिळालेली असते तो बहिर्यागियासारखाहि नसतो; कारण, त्यांना असे बहिर्याग्याचे साधन

दीर्घकालपर्यंत आचरावे लागते तसे वाळा लागत नाही. देहविद्येचा संचार आत्म्याबरोबर साध्यरूपी देह प्राप्त म्हणजे लागतो, सारांश, देहविद्येपर्यंत सर्वोपेक्षा विलक्षण असतो, आपल्या प्रमादियात्म्या देखील असे विलक्षण फळ देणारा ईश्वर असंत कृपासु नव्हे काय !

अनुसरणानंतर सन्निधान । म्हणजे काय !

प्रमादियाची स्थिति ही अशी आहे, जे प्रमादी होत नाहीत ते अनुसरलेले ज्ञानिये मिरतार परमेश्वराच्या सन्निधानात राहून अस्तिपरीचा आचार करीत असतात, पण सन्निधान म्हणजे काय ! परमेश्वराकडाराच्या सहवासात असलेल्या सगळ्या माणसांना त्याचे सन्निधान लाभते असे म्हणता येईल काय ! अर्थात, नाही. जरे सन्निधान म्हणजे परमेश्वराच्या नुसले सहवासात असणे, किंवा जवळ असणे नव्हे, तर सहवासात असून त्याच्या अधीनत्वाने असणे, त्याचे आज्ञापरिपालन करणे, या अधीनत्वाची आवश्यकता अनुसरलेल्याच्याहि ठिकाणी असते. म्हणून बोधानंतर परमेश्वराच्या सहवासात असून जो अनुसरलेला असेल, परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे जो आचरण करीत असेल, तोच परमेश्वराच्या सन्निधानात आहे असे म्हणावचे. उदा: साजे (जी. च. भा. १ पृष्ठ ३३ व ३८) परमेश्वराला अनुसरलेली असून त्याच्या अधीनत्वाने वर्तत होती, म्हणून तिला सन्निधान होते असे म्हणावचे, पण साधाण्या शरक्षणासाठी तिच्याजवळ असलेली त्यामाइला ईश्वराच्या जवळ असली तरी तिला जरे सन्निधान होते असे म्हणता येत नाही. कारण, तिला परमेश्वराविषयी आज्ञा सुळीच नव्हती, ती अनुसरलेली नव्हती, परमेश्वराच्या अधीनत्वाने जो राहतो व जो त्याचे आज्ञापालन करतो त्याजवर परमेश्वर कधीच उदास होत नाहीत, तेन्ही परमेश्वराच्या साक्षिण्यात असलेल्या पुण्यावर परमेश्वर उदास ठाळे, औदास्य स्वीकारून त्यांनी त्याच्या सेवेचा अंगीकार केला नाही-तर ते एक प्रकारे असन्निधौनच होय, उदा: पद्मनाभीदेवावर धीवकधरस्वाधी उदास झाले होते, ते त्यावेळेचे त्याला ' सन्निधानी असति-

१. ' सन्निधानी असन्निधान : जैसे साक्षा सन्निधान : ब्रह्माभासा असन्निधान : साक्षारक्षणाकारणे असती ' (वि. त्व. २४२)

२. ' ईश्वराधीयाकडून उदासीनता ही असन्निधान... वया पद्मनाभीदेव ' (उद्धार)

‘भान’ होते. (वि. १४२), सारांश, ‘सन्निधानी असौनि अधीनता नाही याते असिन्निधानु बोलिजे’ (भा. मा. २४१). यथार्थपणे परमेश्वराचे सन्निधान असणे म्हणजे (१) परमेश्वराचे ज्ञान असणे. (२) संतःकरणाचे पूर्णपणे त्याच्या आधीन होणे, अपांत त्याला अनुसरणे. (३) विरक्तीमुळे सर्वसंग-परिछाद्य करून ईश्वरावताराचा संग करणे. (४) त्याच्या नेहमी जवळ असणे. (५) त्याच्याजवळ राहून त्याची आत्मग-हातपाय दाबणे वगैरे सेवा करणे. (६) दास्य म्हणजे बाह्य व्यापार करणे, त्याचे भंगण झाले, व्यवस्था ठेवणे वगैरे. (७) अर्घ्यकृत्याने त्याला भजन घालणे. आणि (८) त्याजजवळून ब्रह्मविद्येचे निरूपण ऐकणे, यांचा अभाव ते असन्निधान.

पण प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराकडून सगळ्यामात्र बोध मिळतो असे नाही, अनेकांना तो अधिकरणाकडून मिळतो, त्यावेळी परमेश्वरावतार विद्यमान नसतो. त्यांना सन्निधान कसे पडायचे ? अशा अनुसरलेल्या ज्ञानियांना परमेश्वराची वचने, त्याचे शास्त्र हाच परमेश्वर होय. या शास्त्रवचनाप्रमाणे वर्तन करणे, त्यातील विधिनिषेध पाळणे हेहि सन्निधानच होय. उदा. श्रीचक्रपरस्वामींनी बीजे केल्यावर मागदेवाचार्य त्यांच्या आश्रमप्रमाणे वागत असत. तेव्हा त्यांना सन्निधान होते असेच म्हटले पाहिजे. आताचे अनुसरलेले पुरुष परमेश्वरशास्त्रातील वचनाप्रमाणे आचार करीत असतील तर त्यांना ‘असन्निधानी सन्निधान’ (वि. १४२) आहे, कारण ‘असन्निधानी असौनि आश्रमप्रतिपाळण करी याते सन्निधानु बोलिजे’ (भा. मा. २४१). सारांश, सन्निधान म्हणजे व्यक्त किंवा वचनरूप परमेश्वराचे सेवादास्य.

ज्ञानियाला प्रेमाचे उपाय

अशा रीतीने सन्निधानात परमेश्वराच्या अस्तित्परीचा आचार करीत असतांना ज्ञानियाचे शास्त्रभक्षण, मनन, निदिध्यासन वगैरे चालू असते. शास्त्रभक्षणांमुळे परमेश्वरप्राप्तीचे दुसरे साधन जे प्रेम, त्या प्रेमाचे अग्न्यत्व

१. ‘ज्ञान अनुसरण : संग : जवळीक : सेवा : दास्य : भजन : निरूपण एतुळेयाचे : सन्निधान पावला बोलिजे : हे नाही ते असन्निधान’ (क. वं. ब. २९)

२. ‘ते सूर्याचे : म्हणजे सन्निधानपर पुरुषाति : आता म्हणजे प्रत्यक्ष असन्निधानपर पुरुषाति वचमाचे’ (वि. वं. १४१).

व श्रेष्ठत्व त्याला उत्तम प्रकारे कळते. परमेश्वराचे प्रेम प्राप्त झालेल्या मनाला परमेश्वर आपला सर्वश्रेष्ठ असा 'ईश्वरस्वरूपाचा आनंद' देतात; अतुभूतिरति देतात. ज्ञानाच्या साधनेने आपणाला मिळणारा 'मोक्षाचा आनंद' हा कमी प्रतीचा असून प्रेमाच्या साधनेने मिळणारा 'ईश्वरस्वरूपाचा आनंद' श्रेष्ठ आहे, हे त्याच्या मनात उत्तम प्रकारे ठसते. आपण या सृष्टीत परमेश्वराचे प्रेम प्राप्त करून घेतले नाही याबद्दल त्याला अत्यंत वाईट वाटते. तथापि, शास्त्रभ्रष्टाने हीहि गोष्ट त्याच्या लक्षात येते की, अपरोक्षज्ञान मिळण्यापूर्वी ज्ञानियाने विशिष्ट प्रकारचे आचरण केले तर तो परमेश्वरप्रेमाला पात्र होऊ शकतो. कृपाकृ परमेश्वराने ज्ञानियाला देखील प्रेम प्राप्त करून घेण्याची सवलत ठेवली आहे. आणि 'उपायान पाहिजे ऐसे काह असे' (वि. २७८). उपायाने मिळू शकत नाही असे काय आहे ? अर्थात्, ज्ञानिया-काहि परमेश्वराचे प्रेम मिळविण्याचे उपाय आहेत. (मागे पा. २९९ ते ३०१ पहा). पण अपरोक्षज्ञान मिळण्यापूर्वीच ते आचरण पाहिजेत. कारण, अभ्यभिचारी अपरोक्षज्ञानात दुसरे कोणतेच उपाय करणे शक्य नसते.

'वस्तुभजनीये' ज्ञानिये (मागे पा. २८९ पहा.) ज्ञानप्राप्तीनंतर तैत्ति-रिक् रीतीनेच परमेश्वराचे ओले (अश्रुपातपूर्वक) स्मरण करतात. हे स्मरण जर त्यांनी योग्य रीतीने केले तर ते पुढे प्रेमाला पात्र होतात. भक्त आणि ज्ञानी यांच्या ठिकाणी भोजन वातल्यामुळे उपास मूळाधिकार मिळाला होता असे ज्ञानिये 'निपुणप्रयत्निये' असतात. ते ओले स्मरण करण्याचा निपुण प्रयत्न करून परमेश्वर-प्रेमाचा अधिकार मिळवू शकतात आणि 'जीवदेवताभजनीये' ज्ञानी हे स्वभावतःच कोरडे स्मरण करतात. त्यांनी प्रेमाचा कोणताहि एक किंवा अनेक उपाय (मागे पा. २९९ ते ३०१ पहा) अंतःकरणपूर्वक आचरला तर त्यांनाहि परमेश्वराचे प्रेम मिळेल. या सर्व ज्ञानि-यांच्या ठिकाणी सामान्यतः 'सन्निधानी आप्रहो' आणि 'असन्निधानी तत्त्वमह' पाहिजे. प्रत्यक्ष परमेश्वराचे सन्निधान लाभले असेल तर ज्ञानियाने आपणाला प्रेम देण्याबद्दल परमेश्वराला आत्यंतिक आप्रहू करावा. कारण 'पोरा जीवा आप्रहो नाही : आप्रहो जरि होय तरि परमेश्वर ज्ञानियासि प्रेम देति' (आ. मा. २५). आणि असन्निधानीचा जो ज्ञानिया 'तत्त्वमहीत जन्माले नाही : त्यासि परमेश्वर आपले प्रेम देती' (आ. ७०).

ज्ञानियाला पुनःसंबंध

ज्ञानियाने अपरोक्षज्ञानापूर्वी हे प्रेमाचे उपाय केले म्हणजे तो प्रेमाला पात्र होतो. पण त्याला हे प्रेम केव्हा मिळते ? त्याच देहात की नंतरच्या देहात ? ज्ञानियाने प्रेमाधिकार संपादन केल्यावर त्यावेळी परमेश्वर विद्यमान असला तर ते त्याच्याकडून पुरभजन घडवतात न त्याच देहात त्याला प्रेम देतात. पण त्यावेळी परमेश्वराबतार विद्यमान नसेल तर ते त्या ज्ञानियाला त्याच्या पुढील जन्मात मनुष्यदेह देतात. त्या देहात 'पुनःसंबंध' म्हणजे परमेश्वराचे साक्षिभ्य घडवतात. तेथे त्याचकडून पुरभजन घडवून मग त्याला प्रेम देतात. अर्थात्, ज्ञानियाने केलेल्या उपायांनी तो प्रेमाला पात्र होत असला तरी प्रेमाचा अधिकार निष्कण्यासाठी त्याने पुरभजन घातकेच पाहिजे.

प्रेमाने उपाय उपाध्याकडून घडत नाहीत असा ज्ञानिया अस्तिपरी भावून आपले शाब्दज्ञान 'चरित' करतो. पण ते एका देहात पूर्ण होतेच असे नाही. ते पुरे न झाले तर पुढील जन्मात परमेश्वर त्यालाहि मनुष्यदेह देऊन पुनःसंबंध देतात. त्यात त्याने शाब्दज्ञान परिपूर्ण करून तो पुढील ज्ञानाला पात्र झाला म्हणजे मग परमेश्वर त्याला अपरोक्षज्ञान देतात. एखाद्या उचिधानस्थित ज्ञानियाने विशेष कडक रीतीने आचरण करून आपले शाब्दज्ञान एकाच देहात (म्हणजे ज्या देहात त्याला बोध झाला त्याच देहात) पूर्ण केले तर त्या 'शीघ्रचरितार्थाच्या' पुरुषाला त्याच देहात परमेश्वर अपरोक्षहि देतात. (तो 'रेकत चरितार्थाच्या' म्हणजे गुढप्रेमाच्या भरून रक्तपद्धत झाले तरी शाब्द चरित केले असेल तर त्याला मात्र त्याच देही अपरोक्ष न देता त्याला पुनःसंबंधाला पाठवितात.) तथापि त्याचे (= शीघ्र चरितार्थाच्या पुरुषाने) शाब्दज्ञान पूर्ण होऊन तो अपरोक्षाला पात्र झाल्यावर त्यावेळी परमेश्वराबतार (अर्थात्, उभयदृष्ट्या) विद्यमान नसला तर (म्हणजे असिंधिधानी चरित करणाराला) त्यालाहि पुनःसंबंधाचा देह देऊन तेथे अपरोक्षज्ञान देतात.

पुनःसंबंधियाला मिळणारा देह

परमेश्वर पुनःसंबंधियाला ओ देह देतात तो उत्तम म्हणजे पुरुषाचा देह देतात. अपरोक्षज्ञान प्राप्त होते वेळी ज्ञानियाचा ओ देह असेल त्याच देहाने त्याला मोक्षाची प्राप्ति होते. तथापि, यावरून पुरुषदेहानाचून इतर

म्हणजे औदेहात मोक्ष मिळू शकत नाही असे मात्र नाही. शाब्दज्ञान एकाच देहात भरित होऊन ज्याला अपरोक्षज्ञान झाले असा 'ज्ञानिया' हा पुरुष असला तर प्रसन्न नाही, पण शाब्दज्ञानी जीव जर औदेही म्हणजे औ अस्तली आणि तिचे एकाच देहात आपले शाब्द पूर्ण करून अपरोक्ष मिळविले तर अर्थात्, तिलाहि त्याच देहात म्हणजे औदेहातच प्राप्तीपर्यंत पोचवितात. यावरून औदेहात असतांना ज्ञानियाला मोक्षप्राप्ति (आणि भक्ताला ईश्वर-प्राप्ति) होऊ शकते यात शंकाच नाही. तथापि, त्या ज्ञानियाने एकाच देहात शाब्द पूर्ण न केले आणि ती जर पुनःसंबंधाचा पात्र झाली तर तिला त्या पुनःसंबंधात पुरुषाचा देह मिळेल आणि त्या पुरुषदेहातच तिला अपरोक्ष ज्ञान मिळून ब्रह्मप्राप्ति होईल.

पुनःसंबंधिया ज्ञानियाला पुरुषदेह देऊन जन्माळा घालतात तेहि एखाद्या 'सुखिया श्रीमंताच्या घरी' (पुनःसंबंधिया पुरुष सुखिया श्रीमंताचा घरी जन्मे-आ. मा. ८७). पूर्वी त्याने सोसलेल्या कष्टाबद्दल त्याला सुखे उपभोगायला सापडायी म्हणूनच परमेश्वर ही योजना, ज्याच्या उघरी त्याला घालायचे त्या मातापितरांच्या कर्मपरधळीनुसार घडवून आणतात. त्याला विशेष सुख मिळाले या हेतूने वैभवर्धताच्या घरी प्रेमळ सासूच्या भाग्यवान् सुनेच्या उघरी त्याला एकलता एक मुलगा म्हणून जन्माळा घालतात. पूर्वीच्या भिष्टकनिष्ठ आचारांनुसार त्याला शरीरसौंदर्यहि देतात. अस्तिपरी उत्कृष्ट प्रकारे आचरली असेल तर परमेश्वर आपल्या क्रीळेने त्याला बत्तीस लक्षणी सुंदर मुकुमार देह देतात. असा हा देह परमेश्वरावताराजवळील मायेची ओळगणी स्वतः रचून देते.

हा पुनःसंबंधी पुरुष श्रीमंताच्या घरी जन्मल्यावर इतर लहान मुलाप्रमाणेच खेळतोवागडतो, तथापि विषयव्यवहारावर मात्र त्याची बुद्धि

१. 'बाईचेनि देहे प्राप्ती करजे आणि : असतिपरीच्या द्याकवाजातच : ते कैते : ना जो जन्मलेपी : माये की : माये पुरुष : परि जे साजिपानीचे तेचि बोकि-जिति : ज्याचे सवेही भरित जाके मढोवासाचेनि न्याये : त्यास तिचेच देही अपरोक्ष देती : मढा अपरोक्ष आणि देही घालच : तेसेचि बाइवातही तिचेचि देही सिन्ही ज्ञान देति : प्राप्ती करीती' (क. स्व. ब्रह्म. ५९).

२. 'केकळ नाही तेसरीये मायेचा पोटी जन्मवरी' (क. स्व. भा. प. ६)

नसते, तो जन्मताच विरक्तवृत्तीचा असतो. इतर मुले दगडासारखे देव म्हणतात पण हा मात्र त्यांना देव समजत नाही. पूर्वसंस्कारामुळे देवतातीर्थावर देखील त्याला बुद्धि नसते. ' दगड म्हणजे देव नव्हे; देवता म्हणजे देव नव्हे ' असेच तो सूचित करीत असतो. ' (विषयव्यवहारावरी बुद्धि नाही : देवता तीर्थावरी बुद्धि नाही : हे नव्हे : हे नव्हे : जा. मा. ८५). अशा परिस्थितीत तो वाकत असताना पुनःसंर्वाचा काळ येताच परमेश्वर साजकडे आपणवून जातात, त्याला दर्शन देऊन आपल्या कृपासामर्थ्याचा त्याच्या ठिकाणी संस्कार करतात. तो होताचणीच तो पुनःसंर्वाची पुरुष त्याला ' हा ईश्वरावतार आहे ' म्हणून ओळखतो व त्याजबरोबर सर्वसंगपरित्याग करून मिळून जातो. आपले मूल हरवल्याबद्दल त्याच्या मातापितरांना दुःख होऊ नये म्हणून परमेश्वर विज्ञानाने तसेच दुसरे मूल तयार करून तेथे ठेवतात. कालांतराने ते द्रव्य पावते.

कर्मनिष्पत्ति नाही

ज्ञानियाला पुनर्जन्मात पुनःसंर्वाच होतो तो १९ व्या वर्षांनंतरच; तत्पूर्वी नाही. तदनंतर पुनःसंर्वाच केव्हाहि होतो पण तो होण्यापूर्वीच्या काळात त्या पुरुषाला कर्मनिष्पत्ति नसते, पण, गर्भमासात असताना मात्र तेथील दुःखाने त्याच्या अनेक गर्भदुःखाने निमानने होते. पुनर्जन्मात झाला पुनःसंर्वाच होतो तो परमेश्वरावताराचाच. मग पूर्वजन्मात त्याला ईश्वराच्या मुक्काने ज्ञान झालेले असो की अधिकरणाच्या मुक्काने झालेले असो. दुसरे असे की, परमेश्वराचा हा पुनःसंर्वाच केवळ शारीरिक असतो. त्यामुळे परमेश्वरमूर्तीतील स्वरूप त्याला दिसते नसे मात्र नाही. आणि तिथरी गोष्ट अशी की, एकादा त्या ज्ञानियाला पुनःसंर्वाच झाला म्हणजे त्याचे शब्द चरित होऊन तो प्राप्तीला पोबेपर्यंतची त्याची सगळी कर्मे परमेश्वरावताराच करवून घेतात. ज्ञानियाला त्याबद्दल आपणवून काळजी करीत नसताने कायत नाही. ती सर्व

१. ' जामिके केकरुने दगडाच्या देवी केकटी : तो म्हणे हा देव नव्हे ' (क. स्व. अ. प. ६)

२. ' ऐसीयाचिया धरा येती जतावीकपणे ... देवे : मात्र हा तो देव होये म्हणोनि निगोचि काये ' (सरर)

३. ' सब बाळचि साता बरुवाचा पदं बारा वर्षावरता जौळ जास्वादि पद-पुण्य न काये म्हणोनि ' (क. वं. अ. प. ६)

जबाबदारी जणु परमेश्वराने स्वीकारलेली असते, अर्थात्, पुनःसंस्थानंतर परमेश्वरावतार व ज्ञानिया यांचा दोषटपयंत सहसा विभोग होत नाही.

देवतांची अनुकूलता व प्रतिकूलता

शाब्दज्ञानी हा प्रेमाचे उपाय व अस्तित्परीने आचरण करीत असतांना 'कर्मसृष्टि' म्हणजे ईशदिकाकालील सर्व पुढवदेवता त्याला शक्यतोवर साक्ष करीत असतात. तो अटप, विजय वगैरे करीत असतांना एखादे स्थळ प्रसस्त आहे की अप्रसस्त आहे याची त्या स्फूर्ति देतात; पुढील विघ्ने मुकबिण्यासाठी त्याला स्वतः किंवा इतराकडून कोणत्यातरी रीतीने आंतरिक प्रेरणा किंवा सूचना व मदत करतात. उदा. जमरी गौराह्या एक गावाला जात होती. ती तेथे चोरांची धाव आली. म्हणून गौराह्येच्या अनुकूल देवतेने तिला काटा मोडून रस्त्यातच राहिले. रात्री तिला तेथेच राहण्याचा प्रसंग येऊ नये म्हणून आपल्या माणसाला प्रेरणा करून त्याच्याकडून तिला घोण्यावर बसवून मागील गावी पोचविले. उलट, देवतांची 'विकारसृष्टि' = ईशदिकाकालील सर्व कीदेवता मान शाब्दज्ञानियाला उन्निहित पदार्थांचे संपादन करून विघ्ने करण्याचा व अष्टवण्याचा प्रयत्न करतात. (कोमलज्ञानी विप्रः भा. १६). शाब्दज्ञानियाचे व आचाराने दृढावलेले जे जरठज्ञानिये असतात त्यांच्यापेक्षा कोमलज्ञानियांना त्या विघ्ने विघ्ने करतात. कारण, जरठज्ञानियाला विघ्ने केल्यास ती फारशी फलरूप होत नाहीत. ते ज्ञानिये त्यांचे निवारण करू शकतात. तथापि, जसा जरठज्ञानियाने एखाद्या जड पदार्थाच्या सेवनाचा प्रथमोद्देश केला तर त्या तावडतोच तो पदार्थ आपल्या माणसाकडून त्याला संपादतात. ज्ञानिया जर जरोखरच दृढावलेला असेल तर तो त्या पदार्थाचा तात्काळ त्याग करतो. कोमलज्ञानी हा लोकर आपलवण्याचा संभव असतो. म्हणून विकारसृष्टीच्या देवता त्याला वारंवार विघ्ने आपतात. तथापि जरठ ज्ञानियाप्रमाणे कोमलज्ञानियाला उपभोग्य पदार्थाच्या प्रथमोद्देशासरशीच त्या पदार्थसंपादन करीत नाहीत, तर त्याचा उत्तम स्वरूप ज्ञात्यावर करतात. जाला पदार्थ बोळा उघीरा संपादन करण्याचे कारण इतकेच की, त्या

१. 'संबंध दिवलेचा जवचे जावजचि करिती : म्हणजे सध्यापर्यंत' (उ. वं. ज. प. ६)

स्त्रीदेवतांना आपण या कोमलज्ञानियाला केव्हाहि तहज अष्ट करू असे वाटत असते. या आत्मविश्वासाने त्या त्याला विघ्न करण्याची धाई करीत नाहीत. आचारक्षाल ज्ञानिया ही विघ्ने टाळण्याचा प्रयत्न करतो. तो स्वतः अष्ट न होता आपले हे जडपदार्थलेवनाचे उल्लेख मोडून काढतो व अंतरीतर चर्याजरठ बनतो. सारांश, शाब्दज्ञानियाला विकारसृष्टि प्रतिकूल व कर्मसृष्टि अनुकूल असते. तथापि, शाब्दज्ञानियाचा धोर अपराध असला तर कर्मसृष्टीच्या देवताहि त्यावर कसळ होतात व त्याला विघ्ने आणण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून शूल मानाने, शाब्दज्ञानियाला कर्मसृष्टीच्या व विकारसृष्टीच्या देवता प्रतिकूल असतात असेच म्हणावे लागते. त्याच्यावरील 'दैवसृष्टी' च्या देवता (म्हणजे सत्यैकेश्वरवैकुण्ठीच्या व त्यावरील योग्यातील सर्व स्त्रीपुरुष देवता) मान शाब्दज्ञानियावर उदास असतात. त्या त्याच्याकडे दुकूनहि पाहत नाहीत. कारण, त्यांच्या मानाने हा शाब्दज्ञानिया फार कमी योग्यतेचा असतो. आपल्याची तुल्यबल नसलेल्या त्या शाब्दज्ञानियाला विघ्ने करणे त्याला प्रशस्त वाटत नाही. कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि यांनी कारंवार आणलेली विघ्ने मोठ्या सौम्याने दूर करून शाब्दज्ञानिया आपला शाक्यविहित आचार आचरतो व मशा रीतीने शान्दज्ञान पूर्ण करून तो अपरोक्षाला पात्र होतो. परमेश्वर मग त्याला अपरोक्षज्ञान देतात.

महापूजेच्या नेळी अपरोक्षज्ञान

अपरोक्षज्ञान देव्यापूर्वी परमेश्वर ज्ञानियाकडून महापूजेचा प्रसंग घडवून आणतात. एरवी दुरोज परमेश्वराचा निकाल पूजावसर होतच असतो. तो सोडून परमेश्वर ज्ञानियाकडून महापूजेचा प्रसंग स्वतःप्रपणे करतात. आणि त्यानेळी जीवस्वरूपी अपरोक्षज्ञानाचा संचार दृष्टिद्वारा करतात. हा महापूजेचा प्रसंग घडवून आणण्यात परमेश्वराचा हेतू असतो तो असा की, शाब्दज्ञानात आपली मनोईंदे व वेदईंदे नष्ट करून ज्ञानियाने असतीपरी आचरलेली असली तरी त्याची ही ईंदे पूर्णतया नष्ट झालेली असतात. असे नाही. त्याच्या ठिकाणी या ईंद्यांचा, तसेच विचिकित्सारूप विकल्प, आशा,

१. 'कव्हाणी द्वाकी जवसरी म्हणजे पूजा जवसरी : तेच पूजा व्यक्तिक्षणे सोमेग्रामी करविली' (ज. स्व. क. १०)

आश्रय इत्यादि वाक्य आलेखनाचा कर काही अंश अवशिष्ट राहिला असेल तर तो या महापूजावसराच्या प्रसंगाने पूर्णपणे नष्ट व्हावा. त्याचप्रमाणे, ज्ञानियाच्या ठिकाणी असलेली नित्यनरकादिकांच्या बोजासारखी घोर अयोग्यता नासून ब्रह्मस्वरूप प्राप्त करून देण्याची त्याच्या ठिकाणी अधिक योग्यता याची हाचि एक हेतु असतो.

इष्टिद्वारा अपरोक्षज्ञानाचा संचार

महापूजावसराचा प्रसंग चाखू असतांना परमेश्वर आपल्या इष्टिद्वारे त्या ज्ञानियाच्या केवळ जीवस्वरूपात अपरोक्षज्ञानाचा संचार करतात. हेवता-विद्यासंचारकाळी 'उभयान्वीक्षमाणे सत्ताभिभिमाणे शक्ति संचरे' (वि. ११) हा नियम अपरोक्ष व पुढील इतर ज्ञानाच्या संचारकाळीहि लागू पडतो. अर्थात्, ज्ञानिया व परमेश्वर यांची यावेळी इष्टीला इष्टि मिळालेली असते. आपल्या निमिषेष्ट इष्टीने परमेश्वर ज्ञानियाकडे त्याच्या इष्टीला इष्टि मिळवून पावतात व त्याचवेळी जीवस्वरूपी अपरोक्षज्ञानाचा संचार करतात. हा संचार जीवाच्या 'केवळ' स्वरूपात करावयाचा असतो, पण तेथे तर मळाचे अनेक घर साचलेले असतात. परमेश्वराकडे ते सर्व यावेळी दूर करावे लागतात. (एकळही मळाचे परिसारण करौनि-उद्ध. १०). जीवस्वरूपावरील सर्व मळ 'काढले जातात' असे नाही, तर ज्या ठिकाणी संचार करावयाचा असतो त्या ठिकाणचे मळ तात्पुरते सोढे दूर धारतात. रस्त्याने जाणाऱ्या वाटसराला सहान लागली म्हणजे तो एकाधा पायबिंदीरीत उतरतो, पण तेथील पाण्यावर 'बाबुळी' स चलेली असते, एकाधा जागी ती तात्पुरती दूर करून तो पाणी पितो. मागाहून ती बाबुळी (=बाब, सोदाळ) पाण्यावर पुन्हा जशीची तशीच उमते. (बाबुळीएका उदात. १००). अगदी त्याच प्रमाणे परमेश्वरहि जीवस्वरूपावरील मळ आपल्या इष्टिद्वारा एकाधाच ठिकाणी आणि तेहि तात्पुरते दूर करून त्या जागी अपरोक्षज्ञानाचा संचार करतात. विशेषासून तो यक्षिणीपर्यंतचे मळ बाबुळीप्रमाणे बरबर साचलेले

१. 'ओरा नाझावेया हेतुः थोरी योग्यता जोडावेयाः साधनचरित करावया' (क. २४, उद्ध. १०)

२. 'एकळ मळ म्हणजे यक्षिणीचे डाढाचे निचवेन्हीः परिसारण म्हणजे परते सारिचीः इष्टि करुनिः यया बाबुळी' (क. २५, उद्ध. १०)

असतात म्हणून ते दूर करता येतात. पण आद्यमळ व अविद्या हे जीवस्वरूपाचे दोष असल्यामुळे ते दूर 'सारता' येत नाहीत. म्हणून, एखाद्या जागी सुई टोचावी त्याप्रमाणे परमेश्वर आपल्या कृपादृष्टीच्या अंगीने त्या आद्यमळाचा व अविद्येचा भेद करतात, आणि मग शुद्ध, केवळ अशा जीवस्वरूपात अपरोक्षज्ञान संचरतात. त्यानंतर सर्व मळ जीवस्वरूपावर पुन्हा जसेचे तसे जमतात. (कम्हणी एकी अवसरी एकळही मळाचे परिसारण करौनि परमेश्वर जीवी आपुळी सत्ताशक्ति संचरौति । मग मागौते मळ घालिती । उद्द. १०). अर्थात्, परमेश्वराने आपली निर्निमेष दृष्टि हलवली म्हणजे ते मळ जीवस्वरूपावर पुन्हा येतात. आपल्या कृपादृष्टीने आद्यमळाचा व अविद्येचा भेद करून तयार केलेले संचारछिद्र भाग जसेचे तसे कायम राहते.

चारहि पदार्थ 'अपरोक्ष'

अपरोक्षज्ञानाचा संचार झाला म्हणजे ज्ञानियाला जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चारहि पदार्थांचे दर्शन होते. 'अपरोक्ष' म्हणजेच 'प्रत्यक्ष'; जे श्रोत्रयासमोर असते ते, शाब्दज्ञानामध्ये जीवदेवतादि बहुपदार्थांचे ज्ञानियाला पदार्थ पण केवळ 'शाब्दिक' ज्ञान होते. आता अपरोक्षज्ञानाने हे चारहि पदार्थ त्याला 'प्रत्यक्ष' दिसतात. त्यावर त्याची 'सत्ता' होते; म्हणजे त्याच्या अस्तित्वाचे त्याला दर्शन होते. म्हणूनच अपरोक्षज्ञानाला 'सत्ताज्ञान' असेहि म्हणतात. (सत्ता शोलीजे-उद्द. १२; सत्ताज्ञान तेचि अपरोक्ष ज्ञान । उद्द. १३). कोणत्याहि घटपटादिकाच्या व्यवधानाने या दर्शनाला अवघळा वेळ सकत नाही. अर्थात्, जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर यांपैकी प्रत्येकाच्या समग्र स्वरूपाचे ज्ञाना निरंतर दर्शन असते. (सत्ता ते विदित : उद्द. १२). समीपदूरतरामुळे सात काही करक पडत नाही. उदा: समुद्राचे दर्शन झाले म्हणजे, दृष्टीच्या दृष्ट्यात येईल तेवढाच भाग आपणाला दिसतो आणि तोहि जवळचा अगदी स्पष्ट, तर दूर क्षितिआजवळचा अस्पष्ट स्वरूपात दिसतो, सर्वव्यापक अशा ईश्वरस्वरूपाचेहि दर्शन-अपरोक्षज्ञानियाला

१. 'आद्यमळ तो जीवेली युक्त असे सचा अविद्याही : दोन्ही कृपेचिचे ज्ञानिया भेदिते' (क. स. उद्द. १०)
२. 'मागुते मळ घालिती म्हणजे दृष्टि हाकविती : भिकरी' (क. स. उद्द. १०)
३. 'सत्ता म्हणजे अस्तित्वाचे दर्शन' (क. स. ११)

असेच होत असेल अशी कल्पना केली तर ती चुकीची ठरेल. कारण, सामान्य दृष्टीला समुद्राच्या एकाच भागाचे दर्शन होते, तर अपरोक्षज्ञानियाला ईश्वराच्या समग्र स्वरूपाचे (पण शक्तिभीतरील) दर्शन होते. आणि त्यातहि जवळचे ईश्वरस्वरूप त्याला जितके स्पष्ट किंवा अस्पष्ट दिसते तितकेच दूरतराचेहि दिसते. त्यात कमीअधिकपणा नाही. जीवदेवतांच्या समग्र स्वरूपाचेहि त्याला दर्शन होते. तथापि, त्याची अव्यक्त स्वरूपे मर्यादित असल्यामुळे त्याचा शेवट तो जसा पाहू शकतो, तसा ईश्वरस्वरूपाचा शेवट तो पाहू शकत नाही. कारण, ईश्वरस्वरूपाला मुळी शेवटच नाही.

ज्ञावळे दर्शन

अपरोक्षज्ञानाने बहुपदार्थांच्या समग्र स्वरूपाचे ज्ञानियाला ज्ञावळे दर्शन हे 'निरंतर' असते असे म्हटल्यावर ते सामान्यज्ञान व विशेषज्ञान यातहि असते हे सांगायला नकोच. इतकेच नव्हे तर, या पुढील ज्ञानात हे दर्शन अधिकाधिक स्पष्ट होत जाते. सामान्य व विशेष या ज्ञानातील दर्शनपेक्षा अपरोक्षज्ञानातील दर्शन अस्पष्ट म्हणजे ज्ञावळे असते. हे मीट लक्षात घेण्यासाठी एक उदाहरण घेऊ. रस्त्याने जाणाऱ्या वाटसराला कुल्ल एकादा वृक्ष दिसतो, तो समग्र दिसतो, म्हणजे बुंध्यापासून तो शीक्यापर्यंत; पण अस्पष्ट दिसतो. तोच तो जरा जवळ गेला म्हणजे स्पष्ट दिसतो. आणि अधिक पुढे जाऊन त्या वृक्षाच्या तो खाली उभा राहिला म्हणजे त्याचे पात्रन्यान भोजता येण्याइतका तो सुस्पष्ट दिसतो. (दूरदृष्ट्याचा दृष्टांत. १०९). तिन्ही ठिकाणाहून त्या वाटसराला तो वृक्ष समग्रच दिसतो, त्याप्रमाणे अपरोक्ष, सामान्य व विशेष या तिन्ही ज्ञानात ज्ञानियाला बहुपदार्थांच्या समग्र स्वरूपाचेच दर्शन असते. पण अपरोक्षात ते ज्ञावळे, सामान्यात किंचित स्पष्ट तर विशेषात ते सुस्पष्ट असते. एखाद्या विषयाचे आपणाळा स्थूल ज्ञानाने सर्व ज्ञान म्हणजे पण त्यातील विभाग, पोटविभाग, बारीक खाखाखोखा फट्टे नयेत तसेच अपरोक्षज्ञानियाला सर्व स्वरूपाचे 'समग्र' दर्शन असते; पण

१. 'आम्हा समुद्राची सत्ता जाली : परि पैलू शेवट अनुमानेना ऐसे अपजैल ते विदित म्हणूनि मिराकरिके : मग समग्राचे दर्शन अपजळे' (क.१ब.उद.२९)

२. 'तसे अपरोक्षज्ञानी स्वरूप देखे परि ज्ञावळे देखे' (दृष्टांत १०९ बरीक दार्ष्टांतिक

आणि अशेषविशेष त्याका दिसत नाहीत. परमेश्वराच्या सर्व शक्ति तो पाहतो-यस अशेषविशेष म्हणजे अचित्यत्व, अनंतत्व ध्यानात येत नाहीत.

बहुपदार्थांचे दर्शन कसे होते ?

अपरोक्षज्ञानाने ज्ञानियाला बहुपदार्थांचे दर्शन होते ते असे : जीव स्वरूप । अपरोक्षज्ञानिया अधिष्ठापित असे केवळ जीवस्वरूप पाहतो. त्याची मूलसृष्टिपासूनची सर्व कर्मे, त्यामुळे आलेले कठिणत्व, त्या स्वरूपा-बरीक सर्व देवतांचे मळ आणि त्यामुळे आलेले हिरवटानहि तो पाहतो. जीवस्वरूपाची अधिष्ठा वेगळी दिसते. विश्वमळाची आठहि कारणभूते दिसतात. जीवस्वरूप ज्ञानशक्तीने पुष्कळ असलेले दिसते. आपल्या ठिकाणी नवीन देहवरचनेने, त्यात शिरण्याचे व त्यातून बाहेर पडण्याचे सामर्थ्य आलेले त्याका दिसते. **देवतास्वरूप :** अपरोक्षज्ञानियाला देवतांचे संपूर्ण अभ्यक्त स्वरूप दिसते, त्या स्वरूपातील ज्ञानसुखसामर्थ्यादि पंचप्रकार वेग-वेगळे दिसतात, हतकेच नाही तर या पंचप्रकारापासून देवतांची स्वरूपे भिन्न दिसतात, अभ्यक्त देवता ईश्वराच्या ठिकाणी कशा आसत आहेत हे त्याला दिसते. देवतांच्या ब्रह्मांडाच्या दिसतात, त्यापैकी कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि आपल्या (= अपरोक्षज्ञानियाच्या) आधीन असलेली त्याका दिसते. देवसृष्टि कसळ दिसते. त्यातील देवता आपल्याला भिन्न करणार आहेत हे त्याला कळते. तथापि, त्या जिण्याचा नाश कसा करायचा हेहि त्याला कळते. प्रपंच : अपरोक्ष-ज्ञानियाला कार्यरूप व कारणरूप प्रपंच लगळा दिसतो. त्यातील पंचभूतांचा व त्रिगुणांचा कर्मसंश्लेष दिसतो. सोपेतून जागे शालेच्याला स्वप्न जसे कोटे असल्याचे प्रत्ययाला येते त्याप्रमाणे अपरोक्षज्ञानियाला कार्यरूप प्रपंचहि कोटा म्हणजे नाशिवंत असल्याचे दिसते. (वेङ्केश स्वरूप कटिका : तैसा अपरोक्षज्ञानिया प्रपंच मिथ्या : वि. मा. १९९). **ईश्वरस्वरूप :** अपरोक्ष-ज्ञानिया प्रत्यक्षालिकातील अभ्यक्त ईश्वरस्वरूप पाहतो. अभ्यक्ताचेनि प्रमाणे त्या स्वरूपात असलेली देवतांची सामर्थ्य पाहतो. गुणधर्मस्य शक्ति पाहतो. ईश्वरानुभूति व ब्रह्मानंद भोगत असलेले जीव पाहतो. व्यक्त परमेश्वराच्या सरीरातील निविच पुरस्व माया पाहतो, मायेने पुष्कळ असे ईश्वराचे केवळ स्वरूप व तिच्या पलिकडे केवल्य स्वरूप, गुणधर्म चारहि दाने देण्याचे ईश्वराचे सामर्थ्य, त्याची बीबोद्धरणाची तळमळ व चेतना-

सकीकृत होत असलेली त्याची मनःपूर्वक सेवा हे सगळे अपरोक्ष-ज्ञानिया पाहता.

अपरोक्षज्ञान अभ्यभिचारी

अपरोक्षज्ञानाने ज्ञानियाला बहुपदार्थांचे जसे अस्पष्ट पण समग्र वर्णन होते तसेच 'आता आपणाला ब्रह्मस्वरूपाचा मोक्ष काजीने मिळणार' अशी आंतरिक सूचनाहि त्याला होते. (सूचा बोलिजे : उद्. ११). जणु त्याला असे भविष्यच स्फुरते. हे भविष्य किंवा ही सूचनात्मक स्फूर्ति त्याच्या अंतःकरणचतुष्टयात निर्माण होत नाही, तर कास बीजस्वरूपात निर्माण होते. कारण अपरोक्षज्ञानात, ब्रह्मविद्येच्या सामर्थ्यामुळे अंतःकरणचतुष्टयाचे व्यापार कुठित होतात. आपले अपरोक्षज्ञान पूर्णपणे चरित होऊन आपणाला सामान्य व विशेषज्ञान मिळणार व तदनंतर आपण ब्रह्मस्वरूपात काजीने पावन होऊ असे अपरोक्षज्ञानियाला वाटण्याचे कारण असे की, अपरोक्षज्ञान हे 'अभ्यभिचारी' होव. (अभ्यभिचार्य ज्ञान बोलिजे : उद्. ११). ते प्राप्त झाल्यावर ज्ञानिया तिष्ठून कधीच पसरत नाही-प्रमादिया होत नाही. ज्ञानियाला होणारे हे अपरोक्षज्ञान इतके अभ्यभिचारी असते की, आता त्याला ईश्वराच्या प्रेमाचेहि उपाय करता येत नाहीत. ज्ञानियाला प्रेमाचे उपाय करता येताना, नाही असे नाही; पण ते शाब्दज्ञानात, किंवा अपरोक्षज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वीच, पण एकदा त्याला अपरोक्षज्ञान प्राप्त झाले की तो कायमचा हव ज्ञानिया बनलाच म्हणून समजा. मग त्याला कोणत्याहि रीतीने प्रेमाचे उपाय करता येत नाहीत. अर्थात्, ईश्वरानुभूतिपासून तो आता कायमचा मुक्तता, आपल्या कोळ्यासमोर गाढव भुंक्त असताना देखील त्याला चोरांनी म्याचे पण आपणाला काही करता येऊ नये त्याप्रमाणे अपरोक्षज्ञानियाला प्रेमाचे उपाय करता येत नाहीत.

१. 'मासीची सूचा स्फुरे : तर काई चतुष्टयाभारे सूचा स्फुरे आन काव : ना तिचे बाजी ब्रह्मविद्यासामर्थ्ये चतुष्टयाची वृत्ति राहिली : म्हणोने जीवी सुचा स्फुरे' (क. वं. उद्. ११)

२. 'प्रेमाचाहि उपायो न प्रभवे ते अभ्यभिचारी' (क. स्व. उद्. ११)

३. 'जवा मोक्ष जाका सो नागवळा : मुंऊत गाढव चोरी नेळा : जास तरी होईक म्हणजे शाब्दी प्रेमात केका उपाय तो होईक : शाब्दावेगळा उपाय न करवे : का ये ते : फाहे सांख्यक बडकी... तरी पाहे म्हणजे अपरोक्षी : सांख्य म्हणजे अभ्यभिचारित्व : तेने प्रेमाचा उपाय न प्रभवे : विनो बाबडो नवे' (मा. वं. २८९)

अपरोक्षज्ञान व अपरोक्ष विद्या

तसे पाहिले तर महाादिकावरील देवतांचे ज्ञान म्हणजे विद्या (अर्थात् अपरोक्ष विद्या) ही सुद्धा एक दृष्टीने अभ्यभिचारीच असते. कारण, देवतांची विद्या साध्यावर तो विद्यार्थ विद्येचे आयुष्य संपल्याशिवाय अभ्यिचरत नाही, म्हणजे मरत नाही. कुणी त्याच्या देहाचे हनन केलेच तर तो काय-जीव परकायाप्रवेश करतो. तसेच त्याच्या विद्येक्षिप्राय दुसरी विद्या श्याला कुणी संवक्त शकत नाही. तथापि हे पूर्णांशाने खरे नाही. कारण, युगातीच्या संहारकाळी किंवा बरीच देवता आठ आली तर, तसेच संहारात व महासंहारात देवतांच्या विद्या नष्ट होतात—म्हणजे अभ्यिचरतात. परमेश्वराच्या अपरोक्षज्ञानाचे तसे नाही. देवताविद्या दिव्याप्रमाणे आहेत. हरिष्टांनी कुंकळे की त्या केम्हाहि सहाज मात्तवतात. पण सूर्याप्रमाणे असलेले ज्ञान हे अस्तमानापर्यंत—ज्ञानिया महासंहारात पावन होईपर्यंतसुद्धा कोणीहि मात्तवू शकत नाही; ज्ञानियाला त्यापासून कुणी अड करू शकत नाही.

ज्ञानियाचे शाब्दज्ञान अभ्यिचारी असते; कारण ते नष्ट होऊ शकते व ज्ञानिया प्रमादी बनू शकतो. पण शाब्दज्ञान मेहुमीच अभ्यिचारी असते असे नाही. उदा : भक्ताला प्रेमसंचारानंतर दिलेले शाब्दज्ञान अभ्यिचरत नाही. त्यामुळे भक्ताला आपण प्रमादी होऊ अशी भीति कधी वाटत नाही. कारण भक्ताला मिळालेले प्रेम अभ्यभिचारी असते. त्यामुळेच तो शाब्दज्ञान चरित करीत असतानाहि कधीच अभ्यिचरचे शक्य नसते. इतकेच नाही तर प्रेमसंचारावरशीच आपणाका अपरोक्ष व पुढील ज्ञान होऊन आपण ईश्वरस्वरूपतय पावन होणार अशी सूना कर्क मविध्य त्याला अभ्यभिचारी प्रेमसंचारावरशीच स्फुरते. तसेच, प्रेमाचे उपाय करून ज्ञानियाला शाब्दज्ञानातच प्रेम मिळाले तर त्यामुळे तोहि अभ्यिचरू शकत नाही. तथापि, या दोन्ही

१. 'अभ्यभिचारिचे केरे ज्ञाने देवतांची कोमक : दिवा : सूर्य : साधन काहसेनहि व जेथे ते अभ्यभिचारी' (क. ख. वद. ११)

२. 'वेला भक्ताचा प्रेमसाधनीच अभ्यभिचार सांगितला : तर सुखा काह पा : ना : कळ होमूचि ते सुखा : वेळ साधनपर : ते कैती : ना आपणासी अपरोक्ष होईकचि वेती स्फुटे : सामान्य तथा विशेष ज्ञानहि : वेळ साधनपर : ते कैती : ना : आपणास अनुभूति होईकचि' (क. र्ग. वद. ११)

ठिकाणी अव्यभिचारित्व हा प्रेमाचा धर्म आहे, शाब्दज्ञानाचा नव्हे. ज्ञान स्वतंत्र रीतीने मिळाले तर व्यभिचार ते यात शकाच नाही. पण अपरोक्षज्ञान मात्र केव्हाहि व्यभिचारत नाही. म्हणूनच अपरोक्षज्ञानियाला आता आत्मी-पूर्वक वाटते की, आपणाला यापुढे सामान्यज्ञान होणार, स्थानंतर विशेषज्ञान मिळणार व अग्न साध्वार्णद म्हणजे महाप्राप्तीचा स्वार्णद उपभोगायला सापडणार कर्मलेपांचे व ते शाळण्याच्या उपायांचे ज्ञान

अपरोक्षज्ञान म्हणजे स्वातंत्र्यमार्गावरील जीवाचे हुसारे पाऊल होय. शाब्दज्ञान होऊन त्याने स्वातंत्र्यमार्गावर जेव्हा पहिले पाऊल ठाकले तेव्हा आपली मळकट्टे नाहीशी साम्याशिवाय आपण पूर्ण स्वातंत्र्याला म्हणजे ईश्वर-रूपेला पाव होणार नाही हे त्याला कळले आणि तो कर्माचा नाश करव्याचे उपाय करू लागला. जन्मजन्मांतरीची अनंत कर्मे केवळ साम्यज्ञानात नाशले घडक्य नसते, म्हणून ती अपरोक्षज्ञान नासण्याची सवस्त कुपाळ परमेश्वराने दिलेली आहे. आपण अनंत सृष्टीत अनंत कर्मे केली आहेत व त्यांचा भोग भोगने शिथळ राहिले आहे एवढीच जाणीव त्याला शाब्दज्ञानाने झाली होती. आता अपरोक्षज्ञानाने आपले जीवस्वरूप प्रकाशित झालेले असल्यामुळे स्वावरील अनंत सृष्टीतील आपल्या अनंत कर्मांचे लेप त्याला स्पष्टपणे दिसू लागतात, सलेप कर्मांचे प्रत्यक्ष दर्शन होते आणि मिलेप कर्मांच्या अस्तित्वाची तीव्र जाणीव होते—ते प्रत्यक्ष दिसत नाहीत. या अनंत संतापित कर्मांचे प्रत्यक्ष दर्शन व ज्ञान झाल्यामुळे (सत्ताज्ञानी भोग कर्म जाणे : सद. १४) झाला आपल्या मलिनत्वाबद्दल अत्यंत वाईट वाटते; झालेले त्याचे अंतःकरण एकसारखे पोळते; त्यातून सुटून शुद्ध होण्याची त्याला तीव्र तळमळ जाते. अर्थात, त्यासाठी सर्व कर्मांचा नाश झाला पाहिजे. पण तो अत्यंत लोकर होणार कसा ? यासाठी अपरोक्षज्ञानामुळे झाल्या ठिकाणी ही कर्मे शाळव

१. 'असेच कर्मे म्हणजे अनंता सृष्टीची चिन्धिच : जाणजे हे जमुभवा-वाचक...मा तर देखावे म्हणावे की : या : लेप नाही ऐसे एक जमति का : सेव काई देखावे : जवा सले ते देके : दोन्ही साधावया जाणे हेच उचित' (क, स्थ. बख. ११)

२. (संतापित) 'सृष्ट्यंतरीचेचि पोळे तो अपरोक्षज्ञानिका : का : कर्मे जाणे म्हणौनि' (सदर)

करण्याचे सामर्थ्य येते. (कर्मक्षाळणी उपायो जाणे : उद्द. ३४). बहुरूपतेने ही कर्मे आपणाला क्षाळता येणे शक्य आहे हे त्याला कळते आणि म्हणून तो त्या उपायांनी कर्मक्षाळणाऱ्या आरंभ करतो. कर्मक्षाळण करीत असताना आपणावर विघ्ने येतील हे, आणि ती माहीती कशी करायची हेहि त्याला कळते. (एते विघ्न जाणे . विघ्नोपशमो जाणे : उद्द. ३४).

मळांचे क्षाळण अपरोक्षाने नाही

अपरोक्षज्ञानियाला जर अल्प कर्मे दिसतात तर त्याला आपल्या संतासत कर्मांबरोबर देवतांच्या मळांचेहि दर्शन होत असले पाहिजे. कारण, मळ त्याचीच 'कर्मे' म्हणजे त्याचेच 'केलेले' आहेत. (यत्कियते तत्कर्म : भणौनि कर्म : कर्मशब्दे कर्म बोलिजे : कर्मशब्दे मळहि बोलिजेति . उद्द. ४६). आणि म्हणून आपल्या कर्मक्षाळणाऱ्या उपाय जसा त्याला कळतो तसाच मळ-क्षाळणाचाहि उपाय कळत असला पाहिजे. ह्या दोन्ही गोष्टी सत्या आहेत. अपरोक्षज्ञानाने त्याला कर्मांबरोबर सर्व मळ दिसतात आणि ते क्षाळायचे कसे हेहि कळते. मग आपल्या संतासत कर्मांप्रमाणे अपरोक्षज्ञानिया मळांचेहि क्षाळण का करीत नाही ? याचे कारण असे की, मळकर्म ही दोन्ही जीवानेच केलेली असली तरी कर्मांचे सर्व कर्तृत्व जीवाचे आहे. म्हणून कर्म त्याची त्याला क्षाळता येतात, तसे मळ क्षाळता येत नाहीत, उलट, त्याने मळारचना केली ती परमेश्वरप्रवृत्तीने केली. त्यामुळे त्याच्या क्षाळणा-साठीहि परमेश्वरप्रवृत्तीचीच गरज आहे. या प्रवृत्तीचा प्रथम तो पात्र झाला पाहिजे ना ? एकदाचे त्याने आपल्या प्रवृत्तीने केलेली कर्मे आधी निस्तर-त्वाशिवाय परमेश्वरप्रवृत्तीची याचना तो कोणत्या तोंडाने करणार ? दुसरे असे की, मळकर्म ही दोन्ही जीवाचीच सारी पण त्यापैकी त्याने प्रथम मळ केले आणि मागाहून कर्म केली; आधी मळाची बंधने लावून घेतली आणि नंतर कर्माची लावून घेतली. या बंधनातून मुदतांना साहजिकच या क्रिया उलट क्रमाने होणार. प्रथम त्याने कर्माच्या बंधनातून मुदले पाहिजे, मगच मळाच्या बंधनातून त्याला सोकळे होता येईल. या कारणांमुळेहि आधी तो

१. 'कर्मांत मळहि लग्नली : का : तेही केलेच की : परि तयांचा भास पृथ नाही : जो सामान्यी : परि उपायो पृथचि जाणितळा ' (उ. २७, उद्द. ३१)

कर्मक्षात्कृत करतो आणि त्याने शुद्ध होऊन परमेश्वरप्रवृत्तीला पात्र होतो, परमेश्वर आपल्या प्रवृत्तीची कृपा त्याच्यावर सामान्यज्ञानात करतात, अर्थात् अपरोक्षज्ञानियाकडून यत्कक्षात्कृत होऊ शकते तेहि सामान्यज्ञानातच.

सन्निधानात ' लोकहेनि बहुत ' क्षात्कृत

अपरोक्षज्ञानिया कर्मक्षात्कृत एक तर परमेश्वराच्या सन्निधानात किंवा असन्निधानात करतो. सन्निधान म्हणजे काय हे आपण पूर्वी पाहिलेच. परमेश्वराच्या जवळिकेत त्याच्या अधीनत्वाने राहून त्याची सेवा (अंगलन), वास्य (वाङ्मन्यवापार) व सर्व प्रकारचे आशापालन ज्ञानियाकडून होणे व परमेश्वराने त्याचा स्वीकार करणे हे सरे सन्निधान होय. अर्थात्, परमेश्वराने आशा करून ज्ञानियाला काही कामासाठी वर पाठविले तर तेहि सन्निधानच होय. या सर्व गोष्टींचा अभाव ते असन्निधान. परमेश्वराजवळ असून त्याचे सेवादास्य न करणे किंवा केले तरी परमेश्वराने त्याचा स्वीकार न करणे हे असन्निधान होय. तथापि, परमेश्वराची मूर्ति इतरत्र कुठे वर देवांतरी (सत्-रार्पणी) आणि ज्ञानिया मद्याराध्यात असे जे असन्निधान शास्त्रज्ञानियाला असते ते अपरोक्षज्ञानियाला संभवत नाही. कारण, तो मूर्तीमिगळा कधी होत नाही. त्याला परमेश्वराची जवळीक नेहमी असते. ज्या देही ज्ञानियाला अपरोक्ष मिळेल त्याच देहाने तो मद्यारूपी पावन होतो; अर्थात्, त्याचा तो देह दोषरूपयुक्त असतो. त्याचप्रमाणे, परमेश्वराने अपरोक्षज्ञान दिव्यामंतर शाब्दज्ञानियाप्रमाणे त्याला परमेश्वराचे सन्निधान होत नाही. कथित, अपरोक्ष देवाच्या परमेश्वराने आपला अवतार समाप्त केला तर तो त्या अपरोक्षज्ञानियाला पुसत्या अवताराजवळ छोडूनितो. तसे होणे शक्य नसेल तर तो आपला अवतार संपवीत नाही. शारांश, अपरोक्षज्ञानियाला परमेश्वराची जवळीक नेहमी असते. तेव्हा त्याच्या दृष्टीने असन्निधान म्हणजे परमेश्वर

१. 'सामान्या वाचोनि न चके. ते केसाः ना मज्जमाही ईश्वराची प्रवृत्ति पाहिले : ज्ञान के चेतन्यमहं म्हणोनि पुस्तका : आता तवाचा विपर्याय' (क.प.ब्रह्म.२१)

२. ' जनाचसरी जवसर : परि प्रवृत्तीचा जमिनिनेष : क्रियेचा अंशिकारःसेवाः दास्य व्यापार ते सन्निधानःहे नाही ते असन्निधान' (क.स्य.ब्रह्म.११)

३. 'ना कीजे.करीसी तरी जवतारा निरोपटी' (वि.स्य. १२०)

क्षोषलेखा असणे, काही करणामुळे एखाद्यावर रागावल्यामुळे उदास असणे, किंवा एखाद्या जीवाच्या उदारासाठी कर्मभूमीतच त्याने त्यानांतर केलेले असणे,

अपरोक्षज्ञानिया परमेश्वराच्या सन्निधानात असताना जी सेवादास्यादि कर्मे करतो त्यामुळे त्याच्या अनेक कर्मांचे धोव्या वेळात पुष्कळ क्षाळण होते. तो जी कर्मे करतो ती थोडी व खालाठी लागणारा फाळहि थोडाच. पण त्यामुळे त्याच्या अनेक कर्मांचा नाश होतो. पण, परमेश्वराच्या असन्निधानात (म्हणजे तो निद्रित असताना किंवा उपास असताना) केलेल्या कर्मांमुळे जे क्षाळण होते ते अर्थात्, बरीलपेक्षा कमी प्रमाणात उदाः शाब्द-ज्ञानियाचे परमेश्वराला बोधे, आरोग्य व मर्दना देऊन सेवादास्य केले तर त्याच्या पुष्कळ कर्मांचा नाश होतो. पण परमेश्वराच्या असन्निधानात त्याने जर अधिकरणाची अशीच सेवा केली तर बरीलपेक्षा कमी कर्मांचा नाश होईल. आणि, अधिकरणाचीहि सेवा न करता तो स्वतःच एकांतात मतावरण करीत असला तर त्यामुळे त्याहूनहि अधिक तोकळ्या कर्मांचा नाश होईल. हाच न्याय अपरोक्षज्ञानियाला लागू आहे. त्याने सन्निधानात केलेल्या शोकळ्या उपायामुळे पुष्कळ कर्मांचे क्षाळण होते. पण असन्निधानात केलेल्या उपायामुळे मात्र त्यापेक्षा कमी कर्मांचे क्षाळण होते.

असन्निधानात बहुरूपता व बहुकामता

असन्निधानात परमेश्वरनिमित्तक सेवाध्यापार करण्याशिवाय कर्मक्षाळण करण्याचे पुढेहि उपाय आहेत. एक 'बहुरूपता' व दुसरा 'बहुकामता' (अपरोक्षज्ञानियासि बहुरूपता : बहुकामता होए : वि. १२९). मनुष्यदेहाच्या कर्मलेपाचे क्षाळण बहुरूपतेने तर देवताफळांचे व नरकफळांचे म्हणजे पशु-तिर्य्यकादिकांच्या देहांचे लेप बहुकामतेने क्षाळण करावे लागतात. तथापि, या उपायांनी प्रत्येक कर्मलेप परधीनुसार आणि स्वतंत्रपणे क्षाळावा लागतो.

१. 'असन्निधान ते केमेवेळी : वा बहुरूप असै : का कवणाचेया कंती उदास असली : का उदरन ध्यापारे जाजिका ठाया बीजे करिती : तव तो लायुळेया कामा प्रवर्ते' (वि.स्व.११०)

२. 'बहुरूपता ते मनुष्यदेही : बहुकामता ते मनुष्यदेहावेगळी : का जे : देवत्व तीव्रचत्व होणे नाही म्हणिलेके' (वि.१४.१२९). 'कैसे वा धाळी : मा मनुष्यदेहीची ते सेणेचि : वा खालुती बसली तिवे तेथ कामताचि : का जे : अनुसरळियासि देवतातिव्रचत्व होणे नाही' (क. २४. ४४. ३५)

કર્મરહાટીત હેતુ કેવળ ભોગવ્યાના પ્રથમ કાલા અસતા તર તો ભોગતાના કિતી તરી કાઢ કાગલા અસતા. સદાઃ મનુષ્યદેહના એક કેવળ ભોગતાના ૧૦૦ વર્ષે નિષ્ણૂન જાતાત. મગ જન્યત સૃષ્ટીતીક જન્યત કર્મકેવળ ભોગતાના કિતી વર્ષે જાતીક હે જ્ઞાનતા ચેળે શક્ય નાહી. પણ અપરોક્ષાત પ્રત્યેક કર્મકેવળ સ્વતંત્ર રીતીને ક્ષાઢાવા કાગલા તરી તો અસ્વાવધીત ક્ષાઢલ્ય જાતો.

બહુરૂપતેને કર્મ ક્ષાઢાવ્યાએ મ્હજે ત્યા કેવળા દેહ આપન ધારણ કરૂન તો અસ્વાવધીત ભોગૂન ટાકૂન ઘામચા. બહુરૂપતા હોમ પ્રકારાની કરતા ચેતે. એક તર સિદ્ધ દેહાત મહાપ્રમાણે પ્રવેશ કરૂન; કિંવા નવીન દેહ રચૂન ય મગ ત્યાત પ્રવેશ કરૂને. વહિલ્યા પ્રકારાને ક્ષાઢળ કરાવ્યાએ મ્હજે અંશે કી, મનુષ્યદેહાધ્યા કેવળા પરવડી આલી અસતા, ય્યા દેવતેના તો કેવળ અંશેક (મ્હજે ત્યા કેવળા જી દેવતા દેહાભિમાનિની હોજન જીવાલા જુલનુઃક ભોગવિનારી અંશેક) ક્ષાઢ દેવતેધ્યા કેવળા દેહ 'સિદ્ધ' અસલ્યા, અર્થાત્ ત્યા દેવતેને ય્યાના અભિમાન ચેતલા હોતા અંશે પ્રેત અસલ્યા અપરોક્ષજ્ઞાનિયા ત્યા પ્રેતાત આપલ્યા શરીરાવહિત જુલતો ય તો વિશિષ્ટ કર્મકેવળ અસ્વાવધીત ભોગૂન બાદેર વકતો. અસા દેહ સિદ્ધ નસલા તર અપરોક્ષજ્ઞાનિયા આપલ્યા સામર્થ્યાને તસા દેહ 'રચતો' ય મગ ત્યાત આપલ્યા શરીરાવહિત જુલન કર્મકેવળ ભોગતો મ્હજે ક્ષણમર ત્યાધ્યા ક્રિયાએ અનુકરણ કરતો. તેવળા અનુકરણામુલેક ત્યાએ તે કેવળ ક્ષાઢલે જાતાત. અસા રીતીને અત્યંત અસ્વાવધીત અનેક કર્મકેવળ પરવડીપ્રમાણે પણ સ્વતંત્રતેને ભોગૂન અપરોક્ષજ્ઞાનિયા મનુષ્યદેહાધ્યા કર્મકેવળાએ ક્ષાઢળ કરતો. હેતુ બહુરૂપતેને કર્મક્ષાઢળ હોય. અપરોક્ષજ્ઞાનિયાપ્રમાણે અપરોક્ષવિચારંત અસી બહુરૂપતા કર શકતો. પણ ત્યામુલે ત્યાધ્યા કર્મએ ક્ષાઢળ માગ હોત નાહી.

દેવતાફળાંએ ય નરકફળાંએ ક્ષાઢળ બહુકામતેને

દેવતાફળાંએ ય નરકફળાંએ કેવળ સામ અપરોક્ષજ્ઞાનિયા બહુરૂપતેને ક્ષાઢીત નાહી. ત્યાને તથે કરાયએ મ્હજે હૈશ્વરાક્રમે વરાચ કમીપના ચેઈલ. કારણ, હૈશ્વરાધ્યા જ્ઞાનિયાલા, કર્મક્ષાઢળાશાઠી કા હોઈના પણ દેવતાફળે

૧. 'મનુષ્યદેહીની બહુરૂપતા સિદ્ધે : નાહી તેવળ આપનાએ રચી : રચા જાતુ સંચરે મહાચર : પરિ કાઈ પકે ચેકે : ના અનુક્રમે : ચુકે કરૂનિ વૃક : કા એ અપરોક્ષજ્ઞાનિયાસી બહુરૂપતા મ્હવિતકી (૪, ૧૫, ૪૬, ૧૫)

रचावी लागतील. उदा: ईशाने फळ भोगायचे तर ते तयार करावे लागेल, आणि तेहि अपरिवार, ते भोगतांना त्या ज्ञानियाला बहुरूपतेने का होईना, पण क्षणभर ईशाने म्हणजे जागेत, तसे त्याने केले म्हणजे वास्तव ईशानेने आपल्या बरोबर देवतेची त्याला अधिनत्वाने सेवा करावी लागेल. परमेश्वराच्या ज्ञानियाला, परमेश्वरापेक्षा कमी प्रतीच्या देवतेचे रूप धारण करावे लागणे व इतर देवतांची सेवा करावी लागणे हे परमेश्वराला केव्हाहि सूचकास्पद आहे, जी गोष्ट देवताफळांची तीच पशुतिर्यचादिकांच्या नरकफळांची, अपरोक्षज्ञानियाला, पशुतिर्यचाचे हेतू धारण करावे लागणे हे परमेश्वराला भूषणावह नाही, यामाठी अपरोक्षज्ञानिया देवताफळ व नरकफळ बहुरूपतेने शाळीत नाही. (अनुसरमेयाहि देवत्व तिर्यकत्व होणे नाही : उद्. २१); तर केवळ बहुकामतेने शाळतो, बहुकामता करायचाची म्हणजे त्या त्या देवताफळांची किंवा नरकफळांची क्षणभर मनाशी 'काम' म्हणजे कल्पना करायची व ते फळ उपभोगून शाळायचे. ही फळेहि परबचीप्रमाणे व स्वतंत्रतेने शाळावी लागतात. अपरोक्षज्ञानिया, जी कर्म बहुरूपतेने शाळता येतील ती एका वेळी व जी बहुकामतेने शाळता येतील ती एका वेळी अशी शाळीत नाही. कर्मांच्या परबचीप्रमाणे जे बहुरूपतेने शाळावे लागते ते बहुरूपतेने व बहुकामतेने शाळता येते ते बहुकामतेने शाळतो.

कर्मशाळणाचा ज्ञानियाचा व ईश्वराचा हेतू

एकाद्या कारिणक पुढयाला, धनकोचे कर्म परत फेज्यापेक्षाहि त्यातून आपण स्वतः भोक्ते आहो, आपली हाडे भोक्ती करावी असे वाटते. त्याप्रमाणे कर्मशाळण करीत असतांना देवतांच्या रिजातून मुक्त होण्यापेक्षा आपण बंधनातून मुक्तचे व शुद्ध म्हणजे जसा अपरोक्षज्ञानियाचा हेतू असतो. कर्मशाळणाने देवतांचे रिज फिटते ही गोष्ट निराळी. पण रिज फेडणे हा त्याचा मुख्य हेतू नसतो. त्याच्याकडून असा रीतीने कर्मशाळण करवून घेण्यात

१. 'परि स्वर्गं नरकं च शुक्ली ते बरीके निराकरीके : एवं भोगं तौ अनुप्यदेही : तदि पदार्थं जष्ट्यादिक जाणाचे तदि देवता परिवार : समया बाचीनि भोग नाही : म्हणौनि हे भूषण' (क. १४, उद्. २१)

२. 'तेव कामया करी : तिवे कर्मांचे जैते अनुकरण : तेने केव शाळी' (वि. स्व. १२९)

ईश्वराचा आज त्याच्या अगदी उलट हेतु असतो. अपरोक्षज्ञानियाने अनंत सृष्टीत देवताविषयक अनेक कर्मे केली असतात. जणु तो देवतांच्या रिणात असतो. ते त्यांचे रिण, कर्मांच्या विविधतेने आणि लक्षकवडेन्यायाने का होईना पण त्याने फेजाचे असे परमेश्वराला वाटते. कारण, ज्ञानियाम्रमाणे देवताहि त्याच्याच सेवक आहेत, तेव्हा नीतिमत् परमेश्वराने दोषांचीहि खोब पाहिली पाहिजे. याच हेतूने अपरोक्षज्ञानियाकडून तो कर्मक्षाळण करून घेतो. ते वाळू असतांना अपरोक्षज्ञानियाला देवता विघ्ने करतात. पण त्यामुळे परमेश्वराला त्यांचा राग येत नाही. कारण, एकतर आपला ज्ञानिया आता सामर्थ्यसंपन्न आहे आणि त्याला विघ्ननाशाचा उपाय ठाळक आहे याची त्याला जाणीव असते. शिवाय, परमेश्वराच्या दृष्टीने देवता म्हणजे क्षुद्र पुंगरटी होत. त्याने त्यांचा राग तो काय मानायचा ?

देवसृष्टीच्या देवतांकडून विघ्ने

परमेश्वराच्या सवशिषाणात अपरोक्षज्ञानियाचे कर्मक्षाळण वाळू असतांना देवसृष्टीतील (ब्रह्मादिक व त्याच्यावरील) देवता त्याला विघ्ने करतात. शाब्दज्ञानामध्ये ज्ञानियाला विकारसृष्टीतील व कर्मसृष्टीतील देवता प्रतिकूल होत्या; कारण, तो ज्ञानसामर्थ्यादिकांनी त्यांच्या समान ज्ञान होता. म्हणून मरसराने त्या त्याला विघ्न करीत, पण आता अपरोक्षज्ञानाने त्याच्यापेक्षा तो अधिक ज्ञानी व सामर्थ्यसंपन्न झालेला असल्यामुळे त्या देवता त्याला विघ्ने करीत नाहीत. (जेवि विघ्न तेवि अधीन : वि. १२८.) इतकेच नाही तर त्या अपरोक्षज्ञानियाच्या जणु स्वाधीन होतात. (सनाज्ञानी विकारसृष्टि कर्मसृष्टि अधीना होती : उद्ध. १७). तथापि, ही त्यांची आधीनता बरबरी असते. त्यांचा उपाय वाळत नाही म्हणून त्या विघ्न करीत नाहीत.

१. 'ज्ञानियास कर्मे ज्ञाकिता आपुलिये स्वरूपीचे फिडावे हे कक्ष : देवतांचे कर्ण हे नांतयेंक : साश्विका कर्ण फिडावे ऐसे नाही : आपुली हावे मोकळी करावी : ईश्वरास देवतांचे कक्ष : का तेहि सेवक जाणि तो नीतिमत्त की' (क. स्थ. उद्ध. १५)

२. 'अधीना होती म्हणजेसि अनुपंगिका होती : एवं विघ्न न करवे : याचीति प्रतिकूल नाव निःशेने न वने : तर विघ्न का न करिती ना : तथाचे समर्थपण देकोनि रंका होती' (क. स्थ. उद्ध. १७)

एवमेव. पण आता हा आपल्यापेक्षा भेष्ट होऊन आपल्या ताबडीतून निघटळ राबडळ त्यांच्या मनात रोव असतोच. तथापि, कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि अपरोक्षज्ञानियाला वाझतः बरा झालेली असली म्हणून त्यांच्यावरची विभे आता कायमची ठळकी असे धात्र नाही. कारण, विकारसृष्टि व कर्मसृष्टि बापेक्षा तो बळवत्तर झालेला असला तरी दैव-सृष्टीच्या समानच असतो. म्हणून पूर्वी ज्या शाब्दज्ञानियाकडे, तो आपल्या-पेक्षा कमी योग्यतेचा असल्यामुळे, दैवसृष्टीतील देवता उपक्षेमुळे हुंकून पाहत नव्हत्या तीच आता आपल्यासमान झालेला पाहताच त्या मस्तराने जळतात. म्हणून त्या त्याला नानापकारची विभे करतात. (देव विभे : उद्द. १७). शाब्दज्ञानात जशा काही देवता अनुकूल व काही प्रतिकूल होत्या तसे इथे नाही. दैवसृष्टीतील सर्वच देवता अपरोक्षज्ञानियाला प्रतिकूल असतात, अर्थात्, त्या सर्व त्याला विभे करण्याचा प्रयत्न करतात.

ब्रह्मादिकक्षेत्राच्याकडून विभे

दैवसृष्टीत हरिहरब्रह्मा, शेषशय्या, अष्टभैरव, विंश व माया या शोभ्यत्तीस देवतांचा अंतर्भाव होतो. यापैकी, ब्रह्मादिक व शेषशय्या या देवता अपरोक्षज्ञानियाला विभे करण्यासाठी आपल्या स्थानात जेव्हाच्या हेतूने येतात. (ब्रह्मादिके आपुलेशा पदा जेवावेया वेति : उद्द. १८). रोषाने किंवा उद्धव-यनाने त्या येत नाहीत तर ईक्षणाने व नम्रपणाने येतात. अपरोक्षज्ञानियाचा कयकयकार कहन, त्याची स्तुतिस्तोत्रे गान्नन त्याला आपल्या स्थानी सुका-नंद भोगण्याला येव्हाची प्रार्थना करतात. पण त्यांच्या त्या विनम्र प्रार्थनाकडे अपरोक्षज्ञानिया मुळी लक्ष्य सुद्धा देत नाही. (परि तो सयांची वासुही न पाहे : उद्द. १८), कारण, त्यांच्या साध्यानंदापेक्षा कितीतरी पटींनी भेष्ट असलेला अपरोक्षज्ञानाचा साधनानंद तो या वेळेस भोगीत असतो, एखाद्या

१. 'दैव म्हणजे ब्रह्मादिकावरून येत असल्याने देवता : विभेरूपा होती : काकडी अवाक येथ सरिसा पाह काकाःयेथ अनुकूलच नाही' (न. स्व. उद्द १७)

२. 'ब्रह्मादिक म्हणितकिंवा शेषशय्यादि कामे' (क. स्व. उद्द १८)

३. 'जेवो येति म्हणजे ईक्षणाने : आदरेसी : वो वास व पाहे म्हणजे येऊ कीदि इच्छा व घरे : यथा तेसपुंजीयेसी अकबर्तीची वासना : परि वो वास व पाहे' (तदर)

ग्रामवधूने आपला उपभोग घेव्यासाठी शयनमंदिरात चालण्याची प्रार्थना अर सबाष्टाळा केली तर तो तिच्याकडे हुकून तरी पाहिल काय ? ' ना तरी नलिनी जाती तन्वंगी : जो अहर्निशी भोगी : तो कांतु न रमे भूभंगी : ग्रामवधूचा ' (उद्ध. गी. ९९०) हेच खरे. आणि म्हणून ब्रह्मादिकशेषशय्यांनी केलेल्या विनंतीकडे अपरोक्षज्ञानिया हुल्लक्ष्य करतो. त्यामुळे त्या देवता विचारांमिराश होऊन आपल्या स्थानी परत आतात.

अष्टभैरवाकडून विघ्ने

ब्रह्मादिकशेषशय्या देवता अपरोक्षज्ञानियाकडे जशा नम्रपणे येतात तसे अष्टभैरव नम्रपण येत नाहीत. त्यांच्या ठिकाणी सामर्थ्य फार मोठे असते. इतकेच नाही तर त्या सामर्थ्याचा त्यांना अभिमानहि फार असतो. म्हणून अपरोक्षज्ञानियाला विघ्न करण्यासाठी ते अतिशय आवेशाने, क्रोधाने, ममानक शब्दांचा संचार करीत येतात. त्याला आपल्या साधनावरून विचलित करण्याचा प्रयत्न करतात. पण अपरोक्षज्ञानिया अष्टभैरवापेक्षाहि अधिक सामर्थ्यसंपन्न असल्यामुळे तो विचलित होत नाही. (अष्टभैरव हाकवीति : वंडळवीति : परि तो जैसा काही तैसाची : उद्ध. १९). म्हणून हे अष्टभैरव त्याला बलात्काराने ओढून आपल्या स्थानाकडे नेऊ पाहतात. त्यावेळी हा अपरोक्षज्ञानियाहि आपल्या ठिकाणचे गरिमेचे सामर्थ्य अष्टभैरवाच्या सामर्थ्यापेक्षा भाड पटींनी एकवटून अतिशय कनवट, हुंडव अड होतो. त्यामुळे अष्टभैरवाकडून तो आगचा हुल्ल देखील नाही. तो अगदी पर्यंताप्रमाणे अचल व स्थिर असतो. त्यामुळे शेवटी कंटाळून पण सक्तोथ अंतःकरणाने, मनात खडफडत विचारे परत जातात.

विघ्न व माया याजकडून विघ्ने

अपरोक्षज्ञानियाला विघ्न करून त्याच्या साधनावरून विचलित करण्यात ब्रह्मादिक, शेषशय्या व अष्टभैरव हे सर्व अयशस्वी होतात. पण विघ्नेची व चैतन्य मायेची (विज्जडेची) स्थिति तशी नाही. या दोन्ही देवता इतर-

१. ' हाकवीति म्हणजे आश्चिकारे : शब्दे वाकिली ' (क. स्व. वद्ध १९)

२. ' वंडळवीति : म्हणजे बलात्कारे चोकीनि नेमो पहाती : सग चो गिरिमासिद्धि अंगीकारी : कनवट होय : जैसा काही तैसाचि म्हणजे सधातव काहीचि न होवचे : बळेचा : चळेना मग ते बळगौनि जायी ' (क. स्व. वद्ध १९)

वेक्षा व्यापकतेने, सामर्थ्याने व सुक्ताने कार थोर आहेत. इतकेच नाही तर मायेच्या फळातील आनंद अचूकचूक प्रदानदासारखा आहे. (वि. १२). त्यामुळे त्या आपला हा नम्रतुल्य साध्यानंद अपरोक्षज्ञानियाला आपापल्या मळाच्या आधारे एकत्र संचरतात. दोहीच्याहि प्रज्ञाकथा अत्यंत विशाल असल्यामुळे, त्या ज्ञानियाकडे जाऊ शकत नाहीत. बिजडेला तर मूर्तीच असते. आणि विशेषी मूर्ति अत्यंत मोठी असून स्थिर असते. म्हणून वा दोन्ही देवता अपरोक्षज्ञानियाकडे न जाता आपल्या ठिकाणी राहून त्याला विग्र करणाऱ्याठी आपला साध्यानंद संचरतात. (नम्रतुल्य आनंद विग्रत्ये प्रगटति : उद्. ४०). झालेही ज्ञानियाच्या ठिकाणी अपरोक्षज्ञानाचा आनंद असूनहि हा विग्रत्य आनंद त्याला प्रगटतो. 'कारण त्याला प्रज्ञाविद्या झालेली अवस्थामुळे, तिच्यात आनुवंशिक जन्मस्थाना सर्व देवतांच्या विद्या व त्यांच्या साध्यानंदाचा अधिकार असतोच. हा अधिकार कधी समृद्धित्याने सुकारण होऊन प्रगटतो तर कधी विग्रत्य होऊन प्रगटतो. (प्रज्ञाविद्ये सकळहि विद्या आनुवंशिका. रिद्धित्ये प्रगटेति : का विग्रत्ये प्रकटेति' वि. भा. १९८. विश्वचैतन्य आपला साध्यानंद अपरोक्षज्ञानियाला संचरतात त्यावेळी हा आनुवंशिक विद्या विग्रत्याने प्रगट होतात). त्यामुळे तो ज्ञात ज्ञात्यासारखा होतो. तो आनंद सहसासहजी मिळून जाते नाही. म्हणून त्या विद्याचा वाच करणाऱ्याठी तो सज्जिधानस्थित अपरोक्षज्ञानिया धावा करीतकरीत कवचवीने परमेश्वराच्या सज्जिधानात जातो. पण परमेश्वराच्या मुसत्या दर्शनाने किंवा अपरोक्षज्ञानियाकडे त्यांनी मुसता दृष्टिकोष केल्याने ही विज्ञे नाहीशी होत नाहीत. त्यासाठी त्याने परमेश्वरमूर्तीची विशेषसेवा केली पाहिजे. ती करतांना परमेश्वराची प्रवृत्ति पाहिजेच असे नाही. म्हणून विग्रत्य आनंदाचे ज्ञात झालेला हा अपरोक्षज्ञानिया परमेश्वराच्या सज्जिधानात आऊन

१. 'सुख म्हणजे सकळ व्यापक : सुखरे : सुख नाही : आणि सुखीचे वेळे दोहीचे प्रज्ञा म्हणितके' (क. स्व. उद्. ४०)

२. 'जंतरी जो आनंद प्रगटिका तो आपल्या न वळे : आनंद साध्यानीचा : विशेष ज्ञानीचा' (क. स्व. उद्. ४०)

३. 'सज्जिधानी हाणी नवे परि सैन्हा हाणीतके : तो वाच एके उपाये वाचोनि न नसे : दासोक्षण व्यापारे : वेच हंश्वर मनोवर्म हो जयदा न हो' 'विकळ रोका : गडबडीका : मग वाचा कोकरिका' (उद्.)

त्याची दासभावाने, अत्यंत नम्रतेने (दासोहंलक्षण) अंगला सेवा करू लागतो. या दासोहंलक्षण व्यापाराने त्याच्या विघ्नांचा ताबडतोब नाश होतो, अर्थात्, विश्व व माया ह्या देवताहि त्याला आपल्या साधनावरून विचलित करण्याच्या प्रयत्नात अयशस्वी होतात. सारांश, ब्रह्मविद्येच्या अपरोक्षज्ञानामुळे आनंदमय परमेश्वर, विघ्नरूप देवता व हीनदीन जीव यांची स्वरूपे यथास्थाय प्रकाशून परमेश्वराने अधीनत्वाने सन्निधान करण्याची शोरवी अपरोक्षज्ञानियाला पूर्णपणे कळते. त्यामुळे तो परमेश्वराला पूर्णपणे अधीन होतो. (विद्या : अधिद्या : पुरुषु : या तीहीते विद्या प्रकाशी : मग तो विद्येअधीन होए : उद्ध : ४१)

असन्निधानात कर्मक्षाळण का ?

अपरोक्षज्ञानिया ' एते विघ्न जाण्वे ' हे जर खरे आहे तर मग विश्वेकडून व मायेकडून आपणाला विघ्ने येणार हे कळल्याबरोबर किंवा स्थानी विघ्नरूप आनंदाचा संचार करण्यापूर्वी तो परमेश्वरसन्निधानाळा का जात नाही ? याचे कारण इतकेच की, विघ्न येणार हे त्याला ठाऊक असते खरे, पण इतर देवतांच्या ब्रह्माकस्थी विघ्न करण्याला येत असतांना हा जशा प्रत्यक्ष पाहू शकतो तशा या दोन देवतांच्या ब्रह्माकस्थी पाहू शकत नाही. कारण त्या आपल्या मूर्तिसहित त्याच्याकडे येत नाहीत. जगाच्या जागेहून त्या आपला आनंद त्याला संचरतात. बरे, अपरोक्षज्ञानियाचे देखणे धोर असले तरी त्या देवतांचा आनंद हा अभावरूप असल्यामुळे तोहि त्याला पाहता येणे शक्य नाही. यामुळे हा विघ्नरूप आनंद जेव्हा संचरला जातो तेव्हाच तो त्याच्या लक्ष्यात येतो आणि लक्ष्यात आल्याबरोबर त्याचा नाश करण्यासाठी तो परमेश्वराच्या सन्निधानात जातो.

दुसरे असे की, सर्व विघ्ने दाळण्यासाठी अपरोक्षज्ञानियाने मुळी परमेश्वराचे असन्निधान होऊ न देणे हेच इष्ट नाही काय ? कारण, एव्हा परमेश्वरसन्निधानात देवता विघ्ने करू शकत नाहीत, आणि शिवाय असन्निधानापेक्षा सन्निधानात कर्मक्षाळण ' तोळ्हेनि बहु ' प्रमाण्यात होऊ शकते. मग हा मुद्दाम असन्निधानात जाऊन कर्म क्षाळण्याची यातायात का करतो ? याला उत्तर एवढेच की, आपल्या कर्मांचा नाश होऊन आपण सामान्य-

ज्ञानाला दुरंत पात्र व्हावे अशी त्याला सांगलेली तीच उर्कठा व तळमळ, आपल्या मलिनत्वाच्या जाणिवेचा विकार आणि दृष्ट् होण्याची अभिलाषा त्याच्या ठिकाणी असल्यामुळे देवता त्याला विघ्ने करू शकतात. आणि दुसरे असे की, देवतांची विघ्ने आली तरी आपल्यापुढे त्यांचे काही चालणार नाही असा आत्मविश्वास त्याला असतो, म्हणूनच तो अस्तित्वाभ्यास जाऊन कर्म-क्षाळण करतो. कित्येकदा परमेश्वराचे अस्तित्वाभ्यास मुद्दाम साधून तो कर्म-क्षाळण करीत असतो. पण त्यामुळे त्याने परमेश्वराचा आत्मार्थग वेगळ्यासारखे होत नाही. कारण त्याने अस्तित्वाभ्यास साधून कर्मक्षाळण करायचे असा परमेश्वराचाहि हेतु असतोच. अपरोक्षज्ञानापूर्वी ज्या देवता त्याची मान, परीने विटंबना करीत होत्या त्यांना त्याचा सामर्थ्यप्रभाव दिवता, शास्त्रज्ञानामध्ये अपरोक्षज्ञानाची जी घोरवी गाडली होती तिचा त्या ज्ञानियाला मत्सक्त अनुभव याचा, विघ्ने आली असतांना ती निवारण करण्याचे साधन म्हणजे परमेश्वरास्तित्वाभ्यास होय असे त्याच्या अनुभवाला वेळून त्याला परमेश्वराची घोरवी कळावी, त्याला सामान्यज्ञानाचा अधिकार प्राप्त व्हावा इत्यादि अनेक कारणासाठी अपरोक्षज्ञानियाने अस्तित्वाभ्यास साधून कर्मक्षाळण करायचे असे परमेश्वराला वाटत असते.

अयोग्यतेचा नाश

साध्यज्ञानात असतीपरीचा आवार काळ असतांना ज्ञानियाला दोन प्रकारे अयोग्यता जागत असते. एक विधिभंगामुळे; दुसरी निषेधाचरणामुळे या दोन्ही प्रकारच्या अयोग्यतांचा नाश त्याने त्याच वेळी अनुतापाने व पुरस्काराने करायचा असतो, तो जर तसा केला नसेल तर त्याचा भोग साक्षिण्यात घेतल्यानेच नष्ट होतो, धरवी नाही. आणि अनुतापपुरस्कारपूर्वक त्याने ती अयोग्यता त्यावेळी नष्ट केलेली असली तरी तिची 'कते' जीव-स्वरूपी शिक्क राहतासच. या अयोग्यतेचा व कतांचा नाश परमेश्वरसाक्षिण्यातील कर्माचरणामुळे होतो, इतकेच नाही तर त्यामुळे ज्ञानियाला स्वतंत्र

१. 'विघ्न येईल येते आणे वरि काळ का जाय : अत्रिलाचे म्हणौनि विघ्ने येति' (क.स्व. ४४, ४०)

२. 'अविधी सक्षिधानी घडिका : तो तेथेचि भोगी : योग्यता ते वेगळी म्हणजे ते क्षात्रुनि योग्यताहि होत असे' (क.व. ४४, ४१)

योग्यताहि प्राप्त होते, शाब्दज्ञानात अशा काही अयोग्यतांचा नाश होऊन ओवलेल्या योग्यतेमुळे शाब्दज्ञानिया अपरोक्षज्ञानाला प्राप्त होती आणि बाकीच्या अयोग्यतांचा नाश अपरोक्षज्ञानातील कर्मक्षाळणासाठी व विघ्न-विनाशासाठी ज्ञानियाने केलेल्या हासोईसक्षणाच्यापाराने होऊन अपरोक्ष-ज्ञानियाला नवीन योग्यताहि येते. संपूर्ण कर्मक्षाळणाने अपरोक्षज्ञान चरित होऊन व अयोग्यतेचा नाश होऊन अपरोक्षज्ञानियाला ही योग्यता आली म्हणजे तो सामान्यज्ञानाला प्राप्त होती मग परमेश्वर त्याला सामान्यज्ञान देतात. (यापेरी योग्य होए : तेयाति परमेश्वर सामान्यज्ञानदान करीति : उद्ध४२)

सामान्यज्ञान म्हणजे काय ?

‘सामान्यज्ञान’ हे जीवाने स्वातंत्र्यमार्गावरील तिसरे पाऊल होय. त्याने शाब्दज्ञानाच्या पहिल्या पायरीवर पाऊल ठेवले तेव्हा कर्तृत्वाच्या दृष्टीने संकल्पापासून तो स्वतंत्र होऊन त्याची आगंतुक व अमारब्ध कर्मे रोधली गेली आणि आपल्या प्रारब्धकर्मांच्या बंधनातून तो हळूहळू मोकळा व्हायला लागला. अपरोक्षज्ञानाच्या दुसऱ्या पायरीवर तो चढून गेला तेव्हा त्याची आगळी काही बंधने तटातट तुटून खागळी. आपल्या ज्ञानाच्या अव्यभिचारि-त्वामुळे पूर्वी शाब्दात स्थगित झालेल्या आगंतुक व अमारब्ध कर्मातून तो आता कायमचा मुक्त झाला. प्रमादी होऊन त्या कर्मांचा प्रवाह पुन्हा बुरूह होण्याची भीति खाला आता राहिली नाही. कर्मसृष्टी आणि विकारसृष्टि यांच्या पाशातूनहि तो निसटला. अनंत सृष्टीतील ज्या संतासंत कर्मांच्या बंध-नांनी त्याचा गळा गोवला गेला होता ती सगळी बंधने बहुरूपतेच्या आणि बहुकामतेच्या तिकट शस्त्रांनी त्याने तोडून टाकली आणि आपला गळा मोकळा केला. अपरोक्षज्ञानाच्या साक्षाने इतकी स्वतंत्रता प्राप्त करून देऊन तो सामान्यज्ञानाच्या तिसऱ्या पायरीवर पाऊल ठेवत असेक खावेळी ज्ञानिया जीवाला किती किती मोकळे वाटत असेक याची कल्पना करावी ! अनंत सृष्टीत त्याने आपल्या प्रवृत्तीने जी बरीवाईट अनंत कर्मे केली त्यातून तो

१ ‘यापरी म्हणजे कर्मे क्षाळानि : विघ्ने उपशमन्ति...येसी शाब्दी ज्ञान अपरोक्षी योग्यता जाळी तिथेचा पोटी सामान्याचा अधिकार मरतला...ज्ञान योग्यता ते प्रतिज्ञानी.’ (४.६.उद्ध.४२)

स्वातंत्र्या कष्टासायासाने सुटलेला अस्तव्यामुळे एका दृष्टीने तो आता परमेश्वराच्या प्रवृत्तीला पात्र झाला. पुरुषाने आपल्याकडून जे करावचे ते केल्यावर परमेश्वराला प्रवृत्ति उत्पन्न होऊन तो त्याला साक्षात् करणार नाही असे श्वायचे नाही. 'पुरुष प्रयत्नी देव साक्षा' (आ. १०९) हे आपले वचन तो कधी अन्वया होऊ घावला नाही. अर्थात्, आपल्या कर्मशाळ्याने शुद्ध होऊन सामान्यज्ञानाच्या तिसऱ्या पायरीवर ज्ञानिया जेव्हा पाऊल टाकतो तेव्हा परमेश्वराची प्रवृत्ति तो आपणाकडे जणु आकर्षून घेतो आणि तिच्या साक्षाने आपल्या स्वातंत्र्यरूपी मोक्षमार्गावरील पुढचा प्रवास सुरू करतो. हे सामान्यज्ञान, पुढील विशेषज्ञानाच्या तुलनेने सामान्य असले तरी अपरोक्षाच्या अपेक्षेने आणि स्वातंत्र्यसंपादनाचे साधन या दृष्टीने असामान्य आहे.

सामान्यज्ञानियाचे देखणे

ज्ञानियाकडून महापूजेचा प्रसंग घडवून आणून, त्यावेळी त्याच्या दृष्टीला आपली दृष्टि भिडवून, त्याचे मळ घूर साहज व आद्यमळ आणि अविद्या छेदून परमेश्वर अपरोक्षज्ञानाचा संचार जसा करतात तसाच सामान्यज्ञानाचाहि करतात. अपरोक्षाचा संचार केल्यावर तत्पूर्वी घूर सारलेले मळ जीवस्वरूपावर पुन्हा आलेले असतात. म्हणून ते यावेळी पुन्हा घूर सारावे लागतात व ज परमेश्वराने आपल्या कृपादृष्टीच्या अशीने आद्यमळअविद्येचा छेद करून जे संचरते द्वार केलेले असते ते मात्र ईश्वराच्या मनोधर्माने जसेच तसे असते, म्हणून ते पुन्हा कराने कागल नाही. अशा रीतीने जीवस्वरूपी परमेश्वराच्या सामान्यज्ञानाचा संचार होताच ज्ञानियाचे सामर्थ्य वाढते. त्याचे देखणे अधिक स्पष्ट होते. सुरून पाहण्याच्या वाढसराला आधी एकादा वृक्ष समप्रमाणे वन अस्पष्ट दिसतो आणि तोच जरा जवळ गेल्यावर थोडा स्पष्ट दिसतो, तथापि त्याच्या फांद्या, पाने वगैरे त्याला मोजता येत नाहीत. त्याप्रमाणे अपरोक्षात ज्ञानियाला थारहि पदार्थांची स्वरूपे झावळी दिसत होती ती आता थोडी स्पष्ट होतात. तथापि त्याचे अरोषविशेष मात्र त्याला

१. 'सामान्य म्हणजे सत्तेसी जोर : विशेषासी न्यून : म्हणौनि सामान्य' (क. स्व. वद. ४१)

२. 'येथेहि मळ साराचे कागती : अविद्या आद्यमळ भेदने नक्षये : का जे मागीळे ज्ञानी केळे ते संचरते द्वार विशेषपर्यंत जसेचि' (क. स्व. वद. ४१)

अज्ञान दिसत नाहीत, जीवस्वरूपावर असलेले कर्मकाठिन्व (कर्मलेप पुसले गेल्यावर त्याजागी जो कठिणपणा येतो तो) आणि जीवस्वरूप तो आता वेगळेवेगळे पाहतो. आपली नष्ट झालेली अयोग्यता व जोडलेली योग्यता तो पाहतो. कोणती अयोग्यता यापुढे नाहीशी करायची आहे आणि कोणती संपादन करायची आहे हे हि त्याला दिसते. देवता व ईश्वर यांचीहि स्वरूपे त्याला अशीच अधिक स्पष्ट व स्पष्ट दिसायला लागतात.

कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि पूर्णपणे आधीन

अपरोक्षज्ञानियाला कर्मसृष्टीच्या पुरुषदेवता व विकारसृष्टीच्या स्त्रीदेवता आधीन झाल्या होत्या; पण त्या वाक्षात्कारे. शाब्दज्ञानापेक्षा अपरोक्षज्ञानात तो सामर्थ्यसंपन्न झाल्यामुळे त्या त्याचे काही करू शकत बघण्या, म्हणूनच त्या त्याच्या आधीन झाल्या होत्या. (वि. ११८), पण त्याच्या मनात मात्र रोष होताच, एखाद्याचा बैरी सगळ्यामुळे त्याचे त्याच्या समोर काही झालत नाही, म्हणून तो त्याच्याशी बघूनबघून नम्रपणे आगतो, पण मनात मात्र आज नाही तर उद्या मी तुझ्यावर खूब घेईन अशा विकाराचे जळकळतो, विकारसृष्टीची व कर्मसृष्टीची स्थिति अपरोक्षज्ञानियाच्या जावतीत अगदी अशी होती, पण पुढे तोच बलाढ्य झाला सनात झाल्यामुळे अत्यंत बलशाली बनलेला असतो. त्याप्रमाणे अपरोक्षज्ञानियाला सामान्यज्ञान होताच तो विशेषतः श्रेष्ठ झाल्यामुळे कर्मसृष्टीच्या व विकारसृष्टीच्या देवतांना त्याचे मनानेहि प्रतिकूल चिंतित न येत नाही. सामान्यज्ञानियाच्या वाण्यालाहि त्या आता उण्या राहू शकत नाहीत, म्हणून तो या देवतांपासून अगदी मोकळा होतो. (तेयासिन्नि वेगळा होय : वि. १२८; उद्ध. ४३)

दैवसृष्टि वाह्यात्कारे आधीन : अंतरी रोष

अपरोक्षज्ञानात विकारसृष्टीची व कर्मसृष्टीची जी अवस्था झाली होती तीच आता सामान्यज्ञानात दैवसृष्टीची होते. ही दैवसृष्टि पूर्वी अपरोक्षज्ञानि-

१. 'ममग दोगि सृष्टि अचिना जाळिया : तिया थोरपणे काही करू न शकती : दंड पारुळजे : परि मनीचे न फिटे : ते येव जात्यंतिक जाळ सांठिली : यथा दंदिया सगळ जाळिया काही न करणे परि मनी जाध्यास जले : जाळ ना तरी पाडे भातुडेंच : मग तो चकवर्ती जाळेया मनीहि न स्फुरे' (क. १७, वृद्ध. ४६)

शक्ता विघ्नरूप होती, पण सामान्यज्ञानामुळे ज्ञानिया त्यांच्यापेक्षा सामर्थ्याने थोर होतो. म्हणून आता त्यांचे त्यांच्यासमोर काही चालू शकत नाही. आता माच्याशी आपण रंकपणाने वागणे हेच योग्यस्वर असल्याचे त्या ओळखतात. म्हणून बळूनबळून तरी त्या सामान्यज्ञानियाच्या स्वाधीन होतात. (जेवि विघ्न : तेवि आधीन : वि. १२८, देवसृष्टि अधीना होति : उक्त. ४३). पण त्याच्या मनात रोष मात्र असतोच. तथापि, त्यातहि दैव-सृष्टीची सर्वश्रेष्ठ देवता जी माया तिच्या मनातला राग काही केव्हा जात नाही. पण ती आता सामान्यज्ञानियाला विघ्न करू शकत नाही हेहि तितकंच करे, सामान्यात ज्ञानियाच्या देहातील भेदमांसाचा व्हास

सामान्यज्ञानाचा एक महत्त्वाचा विशेष असा की, त्यामुळे ज्ञानियाचे जीवस्वरूप असे अधिकाधिक मळरहित होऊन स्वच्छ होत जाते तसतसे त्याचे प्रापंचिक शरीरहि स्वच्छ व्हायला लागते. ज्या अष्टभूतांचा त्याचा वेह बनलेला असतो त्यातून समळभूते हळूहळू नाहीशी होतात व केवळ प्रधान कर्क कारणभूते तेवढी शिल्लक राहतात. अर्थात्, हळूहळू त्याचा वेह प्रधान भूतांचा बनू लागतो. समळभूतांचा नाश होत असल्यामुळे नैसर्गिक रीत्या त्याच्या शरीरातील भेदमांसहि स्रवत असते, आणि म्हणून, भेदमांसाच्या आभ्याने राहणाऱ्या पिंडस्थानेतील हळूहळू मिथून जातात. अशा रीतीने सामान्यज्ञान करित होईपर्यंत ज्ञानियाच्या देहातील ईश्रदिकांमालील सर्व देवतांच्या पिंडस्था मिथून जातात, माहि वृष्टीने तो विकारसृष्टि आणि कर्म-

१. 'दैव आधीन म्हणजे ज्ञानादिका वस्तुतया विघ्नरूपा होतिया : तिया येथ अनुसंगिका होति : हा नाम्नाहुनि थोर जाळा : यासि रंकपणे वर्तिले ते भीके : म्हणौनि ज्ञानिना होति : मायेचिचे मनीचा रोख : विघ्न न करवे ' (क.स्थ.उक्त. ४३)

२. 'सामान्यज्ञानियाच्या ठायी ईश्रदिका आलुतीया भेदमांसरूपा देवता नाहीति : का जे विकारसृष्टि कर्मसृष्टि वेगळा : तैसा विशेषजामी : का जे देवसृष्टि वेगळा म्हणौनि : म्हणजे ज्ञानादिकावात्सौनि विश्वपर्यंत पिंडस्था नाहीति ' (क.व.उक्त. ४२) 'शाब्दी दोनसृष्टि विघ्नरूपा : तिया आपरोक्षी अधीना : सामान्यी तियावेगळा म्हणजे पिंडस्था : अभिष्टाने : मळ मायेगळा बाळा : विशेषी तिया वेगळा होय : म्हणजे देवसृष्टी वेगळा म्हणजे पिंडस्था अभिष्टाने या वेगळा ' (वि. बं. १२८)

सृष्टिपासून वेगळा होतो. विशेषज्ञानात ब्रह्मादिकापासून तो विश्वेधर्मातच्या पिढ्या निघून जातात. म्हणजेच विशेषज्ञानिया इच्छेइच्छे दैवसृष्टिपासून वेगळा होतो-पूर्णपणे मुक्त होतो. (विशेषज्ञानी दैवसृष्टि वेगळा होए: उद्. ४८)

मळांचे क्षाळण . मळकर्मातील साम्यवैषम्य

अपरोक्षज्ञानात ज्ञानियाला सर्व मळकर्मांचे प्रत्यक्ष दर्शन पडते. त्यामुळे आपल्या मलिनत्वापासून सुटण्याची उत्कट उत्कंठा त्याला लागते. तथापि आपल्या कष्टाने तेथे केवळ तो आपल्या कर्मांचेच क्षाळण करू शकतो; मळ-क्षाळणासाठी आवश्यक असलेली परमेश्वरप्रवृत्ति अपरोक्षात साभत नसल्यामुळे तेथे तो, इच्छा व तळमळ असूनहि मळक्षाळण करू शकत नाही, ती परमेश्वरप्रवृत्ति सामान्यज्ञानात साभते, आणि म्हणून सामान्यज्ञानातच मळांचे क्षाळण होऊ शकते अपरोक्ष आणि सामान्य या दोहोत त्याने आपल्या सर्व मळकर्मांचे क्षाळण केले पाहिजे, पैकी, अपरोक्षात तो कर्मांचे तर सामान्यात मळांचे क्षाळण करतो (सामान्यातच मिळोनि अशेष कर्म क्षाळण करी : अशेष मळ क्षाळण करी : उद्. ४४). एका इच्छेने सामान्यज्ञानात सुद्धा तो 'कर्मा' चेच क्षाळण करीत असतो. 'मळ' देखील 'कर्म' व होत कारण तेहि जीवाचेच 'केलेले' असतात. मळकर्म या दोहोची रचना जीवच करतो. पण मळरचना कोशातील किष्क्याप्रमाणे जीवाला पूर्णपणे बंधनकारक होते, कारण मळांचा नाश तो स्वतः करू शकत नाही; पण कर्मांचा नाश मात्र मोग मोगून क्षाला करतो येतो. मळरचना ही अज्ञानअध्यासरूप मानसिक क्रियेमुळे होते; तर कर्म मानसिक, कायिक व वायिक अशा त्रिविध क्रियामुळे होतात. कर्म ही कर्मभूमीत आणि तीहि युक्त मनुष्यदेहातच होऊ शकतात. मळरचनेचे तसे नाही. ती मनुष्यदेह नसताना (किंवा कोणताच देह नसताना) कर्म-

१. 'अपरोक्षी कर्म : सामान्यी मळ नाशी : दोन्ही ठायी कर्मांचाच नाश : का जे मळातेहि कर्मांचे म्हणिले' (उ. स्व. ब्रह्म. ४४)

२. 'मळकर्म तथाचेचि कर्तृत्व : मळ जैसा सेणे जनिळा वया कोळि-केवळ . तैसी कर्म न होति : तिचे क्रियेक' (सधर)

३. 'एक शरीर मानसिक : एक मनुदे मानसिकचि : एका सुखदुःखे मोग : एका नाही : परि कर्म न पुढे : दोहीतच मेळे' (उ. स्व. ब्रह्म. ४५)

भूमीच्या बाहेर मायेच्या हरितस्वरूपाधारे होते. मळ हे भावरूप असतात तर कर्म अभावरूप असतात. कर्म केल्याने सुखदुःखाचा भोग भोगावा लागतो तसा केवळ मळरचनेमुळे भोगावा लागत नाही. 'जे केले जाते ते कर्म' या अर्थाने मळाकाहि कर्म म्हणतात व क्रियेलाहि कर्म म्हणतात. पण पहिले ईश्वरप्रवृत्तिमुळे मायादत्तसामर्थ्याने होते; तर दुसरे जीव स्वतःच करतो. आर्योन्ही कर्मांमुळे म्हणजे मळामुळे व कर्मांमुळे जीव मलिन होतो. मळामुळे तो यक्षिणीपर्यंत मळतो तर कर्मांमुळे सृष्टिकेपर्यंत मळू शकतो.

मळक्षालण कसे होते

यापैकी कर्मांचे क्षालण ज्ञानिया कसे करतो ते आपण पूर्वी पाहिले. आता मळक्षालण कसे होते ते पाहू. सृष्टिरचनेच्या वेळी ज्या क्रमाने जीव मळरचना करीत येतो त्याच्या उलट क्रमाने सामान्यज्ञानिया त्यांचे क्षालण करीत जातो. त्याने पहिल्याने विश्वमळ तयार केला आणि शेवटी यक्षिणीचा केला. तेव्हा अर्थात्, मळक्षालणाच्या वेळी प्रथम सगळा यक्षिणीचा मळ क्षालावा लागतो आणि शेवटी विश्वेचा क्षालावा लागतो. मळरचना करताना 'मी विश्व आहे' 'मी यक्षिणी आहे' अशी जीवाची कल्पना असते. मळक्षालणात या कल्पनेचाहि विपर्यय होतो. म्हणजे 'मी यक्षिणी नव्हे' 'मी विश्व नव्हे' अशी जाणी त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होते. त्यामुळे 'मी यक्षिणी नव्हे' 'मी विश्व नव्हे' असा उच्चार करीतकरीत तो कमाक्रमाने सगळे मळ क्षालतो. मळरचना करताना जवळी ईश्वरप्रवृत्ति होती तशी ती मळक्षालणाच्या वेळीहि लागतेच. प्रत्येक मळाच्या क्षालणासाठी ईश्वराच्या पुंभक् पुंभक् प्रवृत्तीची आवश्यकता असते. अर्थात्, सामान्यज्ञानिया प्रत्येक मळ क्षालत असताना ईश्वराला त्याच्याकडे लक्ष द्यावे लागते. ईश्वराचे लक्ष नसेल तर मळक्षालण होऊच शकत नाही. अपरोक्षज्ञानात ज्ञानियाचे आपल्या मळावरील तादात्म्य काधीच फिटलेले असते, पण त्यातून तो त्यावेळी

१. 'मळ कैसे क्षाली : ना जेणेचि क्रमे येतले सृष्टिकाकी तेचि क्रिया करी : जे म्हणौनि दुसका तेयाचा विपर्यय म्हणे' (७, स्व. उट. ४४)

२. 'परि ईश्वराचे अवचान विशेष प्रवृत्ति काणे : का जे मळी ईश्वरहेतु जसे म्हणौनि प्रवृत्ति भासती' (सदर)

३. 'ज्ञाने मळाचे तादात्म्य निवर्तले : रुदुखद सुते : यथा आणतेया सुख चले : परि पर्दार्य न खंडे' (सदर)

मोकळा होऊ शकत नाही. ही मोकळीक त्याला सामान्यज्ञानात मळ-
झाळणाने मिळते.

आद्यमळाचे झाळण नाही

सामान्यज्ञानिया आपल्या सर्व मळांचे झाळण करतो (अशेष मळ-
झाळण करो : उद्ध. ४४.) याचा अर्थ इतकाच की, त्याने केलेल्या सर्व
मळांचे तो झाळण करतो. पण जो मळ त्याने केला नाही तो तो झाळू शकत
नाही. जीवाने जे स्वतः केले असेल त्याचे झाळण किंवा नाश त्याला करता
येणे शक्य आहे. जे त्याने केलेले नाही, त्याचा नाश मात्र त्याला येवू शकतो
करता येत नाही (तेजे काविले ते तो फेदी : तेजे नाही काविले ते त्याचे नि
ज फिडे : उद्ध. ४५) हा सामान्य नियम आहे. अर्धतज्ज्मीची संतासत व
सलेपनिलेप कर्मे जीवाने केलेली असतात. म्हणून ती तो नासू शकतो.
विशेषासून तो यक्षिणीपर्यंत सर्व देवतामळ, अन्यज्ञानानेच का होईनात
पण जीवाने आपणवून काढून घेतलेले असतात. म्हणून त्यांचेही झाळण
तो करू शकतो. पण आद्यमळ हा जीवाने केलेला नसतो, तर परमेश्वरप्रवृत्ति-
मुळे मायेने केलेला असतो. म्हणून त्याचे झाळणहि परमेश्वरप्रवृत्तीनेच होते.
अविद्येबरोबर या आद्यमळाचा नाश परमेश्वरच करतात.

जीव अज्ञानामुळे, आपणाळा वज्र पाहिले असा जो अभ्यास घेतो
त्यामुळेच त्याच्याकडून मळरचना होते. एका मळाशी तादात्म्य पावल्यावर
पुन्हा तो 'आपणास वज्र पाहिले' असा अभ्यास घेतो आणि मायादत्तसाम-
र्थ्याने नवीन मळ रचून त्याच्याशी तादात्म्य पावतो. तेव्हा त्याला तो मळ
जडतो. हे जडलेले मळ दोनच रीतींनी नाहीसे होऊ शकतात. एकतर अव्यक्त
परमेश्वराच्या प्रवृत्तीने सृष्टिसंहाराच्या वेळी; किंवा दुसरे, व्यक्त परमेश्वराच्या
प्रवृत्तीने सामान्यज्ञानात, एरवी नाही. ही प्रवृत्ती साधून सामान्यज्ञानियाने

१. विश्वमळ परंपरा मनुष्यमळपर्यंत तेजे काविले : का जीवहृत्त
प्रपंच वातव : सग मनुष्यदेही कर्मे केकी ते छेप काविले ते तो संकी
म्हणजे झाळण करो' (क. २७. उद्ध. ४५)

२. 'तेजे नाही कावला म्हणजे आद्यमळ : तो ईश्वरप्रवृत्ति माया
काविला म्हणजे तो त्याचे निज फिडे : तो ईश्वर वासिती अविद्येच्या
वांकी' (उद्ध.)

सर्व मळांचे क्षाळन केले म्हणजे त्याची पूर्वीची अयोग्यता नासून त्यामुळे त्याचा स्वतंत्र योग्यता होते. ही योग्यता ज्ञानी म्हणजे त्याचे सामान्यज्ञान चरित होऊन तो विशेषज्ञानाचा प्राप्त होतो. मग परमेश्वर त्याला विशेषज्ञान देतात, (माधरी योग्य होए तेव्हासि परमेश्वर विशेषज्ञानदान करितो : उख ४७) विशेषज्ञान म्हणजे काय ?

विशेषज्ञान हे जीवाचे स्वातंत्र्यमर्यादांरील बांधे आणि सेवटचे पाळस होय. या ज्ञानात काही विशिष्ट क्रियांचे आचरण त्याच्याकडून झाले म्हणजे मोक्षरूपी स्वातंत्र्य त्याच्या गळ्यात माळ चालणार. चारही ज्ञानांमध्ये हे सर्व भेद--विशेष असल्यामुळे, किंवा ज्ञानाची ही सर्वभेद असल्या असल्यामुळे घाला 'विशेषज्ञान' असे म्हणतात. मनुक्तः शाब्द, अपरोक्ष, सामान्य व विशेष ही निरनिराळी स्वतंत्र ज्ञाने आहेत असे मुळीच नाही. ज्ञान एकच पण प्रत्येक पुढील ज्ञान ही सामील ज्ञानाची चकती पायरी होय इतकेच. त्यातहि, फार झाले तर पहिले ज्ञान हे निम्बळ शाब्दिक असल्यामुळे बाकीच्या तीन ज्ञानापासून वेगळे काढता येईल. कारण, ही तिन्ही (अपरोक्ष, सामान्य व विशेष) व्याख्येने अपरोक्ष व अव्यभिचारी झाले होत. तथापि शाब्द-ज्ञान काय किंवा बाकीची तीन ज्ञाने काय, ही मूक्तः एकच आहेत. बहुपदार्थांचे आदर्भी जे वास्तव पण नुसते शाब्दिक ज्ञान झाले होते ते पुढील प्रत्येक ज्ञानाच्या अन्वयेत अधिकाधिक स्पष्टपणे अनुभवाला येते. ती ज्ञाने देतांना परमेश्वराकडून पूर्वी दिले गेलेले तेच ज्ञानसामर्थ्य विज्ञानशक्तीने अधिकाधिक संपूर्ण केले जाते. शाब्दात जे सांगितले त्यापेक्षा अपरोक्षात गिराळे, त्यापेक्षा सामान्यात गिराळे, आणि त्याहिपेक्षा विशेषात काही अगदीच गिराळे सांगितले जाते किंवा प्रत्यवाला येते असे नाही. तर सामान्यात जे सांगितले जाते तेच अपरोक्षात प्रत्यक्ष होते; तेच सामान्यात अधिक स्पष्टपणे अनुभवाला येते आणि विशेषात तर त्याचा असा अंगताहि भाग राहत नाही की जो

१. 'विशेष म्हणजे तत्वावरते नाही : नवव्या ज्ञानाचा विशेष : जीव-हेतुवापरमेश्वर तिही स्वरूपे सविशेष होणे' (क. २५, वख. ४७)

२. 'तरी काही चान्ही वेगळी : म्हणे ना : विद्या एकचि : जे अपरोक्षी विश्वकी तियेचोचि संपूर्णत्व होय जाये : ज्ञान पूर्वत्व तबतच देऊजे : म्हणोचि तिही ठायी ज्ञानशब्द' (क. २५, वख. ४७)

ज्ञानियाच्या दृष्टीला अत्यंत स्वच्छपणे दिसत नाही किंवा अमुमवाला येत नाही. शेवटच्या ज्ञानाला विशेषज्ञान म्हणतात ते ज्ञान कारणांमुळे. वाटसरू ज्याप्रमाणे झाडाखाली गेल्यावर, पूर्वी दुरून अस्पष्टपणे दिसलेल्या त्या झाडाचे पानपान पाहू शकतो व मोजू शकतो त्याप्रमाणे विशेषज्ञानिया चक्षुषदार्श्याचे अक्षेष्टविशेष अत्यंत स्पष्टपणे पाहू शकतो. हा या ज्ञानाचा 'विशेष' होय.

मळ साराचे लागत नाहीत

अपरोक्ष आणि सामान्य या ज्ञानाप्रमाणेच विशेषज्ञान देखील महा-पूजेच्या प्रसंगी ज्ञानियाच्या दृष्टीला दृष्टि मिळवून जीवस्वरूपी संचरले जाते. पण पूर्वाप्रमाणे जीवस्वरूपावरील मळ यावेळी दूर साराचे लागत नाहीत. कारण सामान्यज्ञानात त्याचे क्षाळण झालेले असते, विशेषज्ञानात जीवाच्या ठिकाणी अयोग्यता असते, पण ती अभावरूप असल्यामुळे दूर सारण्याची आवश्यकता निर्माण होत नाही. तसेच, विशेषज्ञानाचा संचार करतांना ज्याप्रमाणे मळ दूर करवि लागत नाहीत त्याचप्रमाणे अविद्या व आदिमळ यांचाहि छेद करवा लागत नाही. कारण, एका अपरोक्षज्ञान संचरताना तो केलेलाच असतो. त्यावेळी केलेले संचरते द्वार सामान्यात व विशेषज्ञात देखील वसेचे तसेच असते.

विशेषज्ञान झाल्याबरोबर

विशेषज्ञानाचा संचार झाल्याबरोबर पूर्वीपेक्षा ज्ञानिया अत्यंत सामर्थ्य-संपन्न बनतो. आणि म्हणून दैवसृष्टि त्याच्या पूर्णपणे आधीन होते. शास्त्र-ज्ञानात विभ्ररूप असलेली कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि अपरोक्षात बाह्यात्कारे स्वाधीन होऊन सामान्यात पूर्णपणे वश होते; ती मनानेहि त्याचे प्रतिकूल स्थितत नाही. (वि. १९८). त्याप्रमाणे अपरोक्षात विभ्ररूप असलेली दैवसृष्टि सामान्यज्ञानात बाह्यात्कारे त्याच्या आधीन झालेली होती; पण तीन आता ज्ञानिया विशेष प्रभावशाली झाल्यामुळे घनातूनहि त्याचे प्रतिकूल स्थितत नाही. विशेषज्ञानिया तिच्यापासून पूर्णपणे वेगळा होतो, (विशेषज्ञानी दैव-सृष्टि वेगळा होए : उद्ध. ४८), ती त्याची मनोधर्माने सेवा करते, कारण,

१. 'अपरोक्षी झालेले देखत होता : सामान्याची भावेक स्वक देखे : विशेषी सविशेष देखिके : केवि वरदार्श्याचेनि दृष्टाते' (क. १५, उद्ध. ४७)

२. 'विशेषज्ञानी मळ साराचे न लगति : का ते मागाचि नासिके' (क. १५, उद्ध. ४७)

तो आता ईश्वरासमान झालेला असतो, तथापि, दैवसृष्टीतील त्या देवता त्याला 'ईश्वर' मानून त्याची सेवा करीत नाहीत, तर ईश्वराचा पुत्र वा भाव-
मेने सेवा करतात. दुसऱ्या एका दृष्टीने देखील विशेषज्ञानी दैवसृष्टीपासून पूर्णपणे वेगळा होतो, सामान्यज्ञानात त्याच्या प्रारंभिक शरीरातील भूताने समळ अंश शब्द लागले होते. म्हणून सामान्यज्ञानाच्या शेवटी व विशेष-
ज्ञानाच्या आरंभी, त्याचा देह केवळ प्रधान ऊर्क कारणपरमाणूंचा शिक्क राहतो. समळाचा स्रष्टा बालक्यामुळे शरीरातील मेदमांस नाहीसे होते. त्यामुळे मेदमांसाश्रयाने राहणाऱ्या पिंडस्था निघून जाऊ लागतात. सामान्य-
ज्ञानात ज्ञानियाच्या शरीरातून विकारसृष्टीतील व कर्मसृष्टीतील सर्व देवतांच्या पिंडस्था निघून जाऊन तो त्यापासून पूर्णपणे वेगळा झाल्याचे आपण पाहिले. विशेषज्ञानाच्या आरंभी ज्ञानियाच्या देहातून बाकीच्या, म्हणजे दैवसृष्टीतील देवतांच्याहि पिंडस्था पूर्णपणे निघून जातात. अशा रीतीने विशेषज्ञानिया दैवसृष्टीपासून वेगळा होतो.

ईश्वराच्या सगळ्या शक्ति आधीन

दैवसृष्टि विशेषज्ञानियाला आधीन झाल्यामुळे सर्व चेतनाशक्ति, म्हणजे सगळ्या देवतांच्या ब्रह्मांडस्था त्याच्या आधीन होतात. विकारसृष्टि आणि कर्मसृष्टि आधीन आधीन झालेली होती. आता; दैवसृष्टिहि आधीन झाल्या-
मुळे देवतांच्याकपरी सर्व देवता त्याला पूर्णपणे वश होतात (सकळाहि शक्ति आधीना होति : उद्. ४८); इतकेच नाही तर त्याची विनम्रपणाने सेवा करू लागतात. पण 'सर्व शक्ति' वश होतात याचा अर्थ 'अनंत ब्रह्मांडातील' सगळ्या देवतांच्या ब्रह्मांडस्था वश होतात असे नाही, तर आपल्या 'एकाच ब्रह्मांडातील' सर्व ब्रह्मांडस्था वश होतात. या ब्रह्मांडस्था विशेषज्ञानियाच्या आधीन होतात यात कायबरे नाही. कारण, यावेळी त्याचे ऐश्वर्य व महत्त्व इतके वाढलेले असते की, प्रत्यक्ष परमेश्वरदेखील आपल्या सर्व शक्ति, अर्थात् चेतना व जळाशक्ति त्याला ज्ञान म्हणून देतात. फक्त माया व कृपा या दोन शक्ति ते त्याला देत नाहीत. (मायाकृपाव्यतिरेक परमेश्वर तेवासि सकळाहि शक्ति दाना करीति : उद्. ५०). परमेश्वराच्या 'चेतना शक्ति' म्हणजे

१. 'विशेषज्ञानी अधीना अपरोक्षा म्हणिजेति : येचि ब्रह्मांडीचिया शक्ति' (क. १५, उद्. ४८).

त्याज्यवत् असलेल्या सर्व देवतांच्या ओळगण्या; आणि अज्ञाशक्ति म्हणजे अन्यत्राचे नि प्रमाणे त्याज्यवत् असलेली सर्व देवतांची सामर्थ्ये व आपल्या-जवळील गुण वगैरे. मायेव्यतिरिक्त तो ह्या सर्व शक्ति विशेषज्ञानियाच्या स्वाधीन करतो. त्यामुळे या सर्व देवतांची सामर्थ्ये जणु त्याच्या ठिकाणी येतात. त्या देवतांच्या ओळगण्या तर त्याची प्रत्यक्ष सेवा करायला येतात. पूर्वी ज्या ओळगण्या परमेश्वराची सेवा करीत होत्या त्याच विशेषज्ञानियाची ओळगणारू लागतात.

चेतनाशक्ति विशेषज्ञानियाला पाहू शकतात काय ?

विशेषज्ञानियाच्या शरीरातील समस्त अंश पूर्णपणे नाहीसे होऊन त्याचा देह केवळ कारणप्रपंचाचा राहतो; तसेच सामान्यज्ञानात त्याच्या जीवस्वरूपावरील सर्व मळहि नाहीसे झालेले असतात. तेव्हा प्रश्न असा उद्भवतो की, विशेषज्ञानियाच्या स्वाधीन होऊन त्याची मनोधर्मीने सेवा करणाऱ्या या चेतनाशक्ति म्हणजे देवतांच्या ब्रह्मांडस्था व ओळगण्या त्याला पाहू शकतात की नाही ? कारण, देवता नेहमी मळाच्या आधाराने जीवाला पाहतात. तसे असले तरी देवता त्याला आताहि पाहू शकतातच, फरक इतकाच की, मळ असताना त्याचे जीवस्वरूप त्यांना मळाधार दिसत असे, आता ते दिसत नाही; तर त्याचा कारणपरमाणूंचा देह दिसतो. त्यामुळे ईश्वरासमान असलेला हा कुणी विशेषज्ञानिया आहे एवढे त्या ओळखतात. तथापि, जीवस्वरूपाने मळाधार दर्शन नसल्याने हा अमकाच जीव आहे हे त्या ओळखू शकत नाहीत. दुसरे असे की, मळ असताना ज्ञानियाकडे त्या जीवत्वमुद्दीने पाहत होत्या. पण आता मळ नसल्यामुळे ही जीवत्वमुद्दि मळ झालेली असते.

१. 'धुकी कळा चेतना म्हणजे ओळगणिया' (क. नं. सद्य. ५०)

२. 'विशेष ज्ञानियाले देवता देखे ! बाहेरील प्रपंच असे सब देखे : तर बाहेरील प्रपंच म्हणजे कारणाचेया परमाणूचे देह तदाधार देखती : का विश्वादि मळ येले म्हणोनि : मग न देखे : म्हणजे अविद्या छेदित्या मायाहि जीव न देखे : दुसरे : बाहेरील प्रपंच म्हणजे समस्तभूतांचा : तब तदाधारे देखती : देखती म्हणजे जीवत्वमुद्दि देखती : मग न देखती : म्हणजे कारणांचा प्रपंच करे : मग जीवत्वमुद्दि न देखती : तर कैसे देखती : ना मेसे श्री मूर्तीचे दर्शन असोनि पर अमुकेयाची येसे नेणती तेता ठाव' (क. नं. सद्य. ४८)

माया कोपून उदास

विशेषज्ञान झाल्यावर इतर देवता जशा ज्ञानियाच्या स्वाधीन होतात तशी माया मात्र होत नाही. कारण, एक तर इतर देवतांचा देखता आधार जो मळ तो नाहीसा झालेला असतो. पण मायेचा देखता आधार 'अविद्या' ती जीवस्वरूपी अज्ञानहि असतेच. इतकेच नाही तर, मायेचा अंश असलेला संलग्न तोहि त्याज्यजवळ असतो, म्हणून जीवाची तिचा अज्ञान संबंध असतोच. अशा स्थितीत मायेची अपेक्षा अशी असते की, ज्याला आपण तमाच्या बाहेर सोडून देहात घातले व परोपरीचे साक्ष करून ईश्वराजवळ आणून पोचवले त्या ज्ञानिया जीवामे आपणाजवळ राहून आपला फळामंद भोगावा. त्यामुळे अपरोक्षज्ञानात माया त्याला विघ्न करून पाहते, आपला साम्यामंद आपले ऐकत नाही असे पाहून एकाद्या आईला बाईट घाटे आणि मग त्याचे आता काय व्हायचे असेल ते होवो असे म्हणून ती त्याच्याकडे लक्ष्य देत नाही. मायेची स्थितिहि अशी असते. तिच्यापेक्षा ज्ञानिया सामर्थ्याने व सुखाने मोठा झालेला असला तरी इतर देवताप्रमाणे ती त्याच्या आधीन होत नाही. परमेश्वरहि विशेषज्ञानियाची सेवा करण्यासाठी तिचा त्याच्याकडे पाठवीत नाही.

जडाशक्ति आधीन

परमेश्वर आपल्या चेतनाशक्ति जशा विशेषज्ञानियाला देतो तशाच सर्व जडाशक्तिहि देतो. म्हणून चेतनाशक्तीप्रमाणे जडाशक्तिहि त्याच्या स्वाधीन होतात. पण जडाशक्ति अभावरूप असल्यामुळे त्या विशेषज्ञानियाच्या ठिकाणी 'बाणताते.' तेच त्याचे स्वाधीन होणे होय. या जडाशक्ति आपल्या

१. 'माता पुत्रा अभेकेपरी शिकविताहि पुत्र सम्य न करी तेव्हेकी तयासि भलतेहि हो म्हणौनि उदासीन होये : तैसे माया विघ्न करून पाहिले : परि तिचिया मोहरा नव्हेचि तेव्हेकी तिचा आस सोडकी : पाते उदास झोळिजे' (ज. रघ. उद्द. ४८)

२. 'बात जडाहि वक्षवर्तिनि होति : तर अभावरूपाचे वक्षित व तेतन ते कैवे ? ना तयाचा ठायी तिये सामर्थ्ये बाणती' (ज. रं. उद्द. ४८)

अंगी बाणलेल्या आहेत हे विशेषज्ञांमिवाला प्रत्यक्ष दिसत असते. दुर्योधनाच्या हातापायी 'निधि' रूप शक्ति होती त्यामुळे त्याचा हात ज्या द्रव्याला लागेल ते अंततः पटीची वाढत असे. म्हणून श्रीकृष्णाने राजसूय यज्ञाच्या वेळी त्याच्याकडून सर्वांना दक्षिणा देवल्या. दुर्योधनाला या अभावरूप शक्तीची जाणीवहि नव्हती. विशेषज्ञांमिवाला मात्र आपल्याला वहा झालेल्या सर्व अभावरूप जडावर्तकीची जाणीव असते. तथापि, चेतनाशक्तीपैकी सर्वश्रेष्ठ माया व जडावर्तकी सर्वश्रेष्ठ कृपा ह्या मात्र परमेश्वर ज्ञानिवाला देत नाही. कृपाशक्ति का देत नाहीत ?

चेतनाशक्तीत माया सर्वश्रेष्ठ आहे यात शंकाच नाही. कारण इतर देवतांची सामर्थ्ये लिह्यात अंतर्भूत आहेत, पण ईश्वराला ती प्रिय असण्याचे कारण असे की, परमेश्वराच्या संसरण, उद्धरण व संहार या तिन्ही प्रवृत्तींचे कार्य करणारी व परमेश्वराच्या प्रत्येक अवतारात पुरस्च होऊन त्याची अस्तित्व-भावे पतियतेप्रमाणे सेवा करणारी तीच आहे. तथापि, एका दृष्टीने मायेवेष्टाहि कृपाशक्ति श्रेष्ठ आहे कारण परमेश्वराला तिन्ही शक्तींचा उर्जम होतो तो या कृपाशक्तीमुळेच. अभ्यक्त ईश्वराला अवतार घ्यायला लावणे व त्याने अवतार घेतल्यावर त्याच्याकडून ज्ञानप्रेमवाज जीवाला गिरसणे, त्याला अधिकार पडवणे ज्ञान देणे, बाहेर सर्व कार्ये तीच पडवून आणणे. अशा या माया व कृपाशक्ति परमेश्वर विशेषज्ञांमिवाला देत नाही ते का ? या शक्तिमिळाव्यास आपण आता ईश्वर बनलो असे जीवांस वाटेक, आपणाला अवश्य अशा जीवोद्धरण कार्याकडे तो वाहवेल, आणि त्यामुळे साध्यामंदाला तो अंतरेक म्हणून परमेश्वर जीवाला या शक्ति देत नाही असे आहे काय ? अर्थात, नाही. या शक्ति विशेषज्ञांमिवाला न देण्याचे हे कारण नाही. तर मुळात या शक्तीच 'अवेद्य' आहेत, म्हणून तो त्या देत नाही. राजा ज्याप्रमाणे आपल्या मुलाला

१. 'परि तो नेजेक म्हणौनि अपरोक्ष वाच्य जाला : यथा दुर्योधन' (उ. म्य. उद्. ४८)

२. 'जडात कृपा थोर : चेतनात माया थोर : दोन्हीचे कार्य व्यक्ती जड्यक्ती दिले : ईश्वर अवतारिळे ते कृपाच की' (उ. त्व. उद्. ४८)

३. 'मायाकृपाव्यतिरिक्त म्हणजे या दोन्ही बेगळिया करुनि : का जे दिवळेया दुसरा ईश्वर होईक : जीवाते जडरो लागेल म्हणौनि अवस्था' 'यथा राजो ससौग राज्य दे : पर उपभोग जी नेदी' (उ. त्व. उद्. ५०)

आपले सतांग राज्ञ देतो पण आपली पत्नी मात्र देत नाही, त्याप्रमाणे परमेश्वर ज्ञानियाला बाकीच्या जडा व चेतना शक्ति देतो परंतु आपल्या ठिकाणी पतिव्रताप्रमाणे असलेल्या माया व कृपाशक्ति परमेश्वर विशेषज्ञानियाला देत नाही.

या शक्तीचे ज्ञान साधनरूप व अव्ययस्थाने

मायाकृपाव्यतिरिक्त सर्व जडाचेतनाशक्तीचे ज्ञान परमेश्वर विशेषज्ञानियाला देतो ते केवळ साधनरूप असते. दानाचा पदार्थ ज्याला दान दिले त्याच्या पूर्ण साल्कीचा होतो; तसे येथे नाही. कारण साध्य ज्ञान साध्यावर ज्ञानियाकडून त्या शक्ति काढून घेतल्या जातात. शिवाय परमेश्वराजवळ मिथिरूपाने असलेल्या या शक्ति विशेषज्ञानियाला केवळ धर्मरूपाने मिळतात. धर्मरूपाने मिळालेली वस्तु आपल्या स्वरूपाची नसते, तर दुसरीकडून काढापुरती अंशरूपाने आणलेली असते. परमेश्वराने विशेषज्ञानियाला दिलेल्या सर्व शक्ति भराव धर्मरूपाने म्हणजे अंशरूपाने दिलेल्या असतात, त्या केवळ त्याच्याच उपयोगापुरत्या असतात आणि म्हणून त्या तो इतरांना देऊ शकत नाही. परमेश्वराजवळ त्या निधीरूपाने असल्यामुळे तो त्या शक्ति अनेक विशेषज्ञानियांना एकाच वेळीहि देऊ शकतो. परमेश्वराकडून या शक्तीचे ज्ञान ज्ञानियाला विशेषज्ञान साध्याबरोबर होते. सर्वशक्ति तो एकदम देतो असे नाही. तर अनुक्रमाने, पण पत्रछेदनन्यायीने. शीघ्र किंवा हजार घाने एकावर एक ठेवून शास्त्राच्या बाबाने ती जशी एकदम पण अनुक्रमाने छेदली जातात तशा परमेश्वराकडून विशेषज्ञानियाला सर्व शक्ति एकदम पण अनुक्रमाने दिल्या जातात. हे ज्ञान देताना दानव्यावरील आपली सत्ता परमेश्वर सोडत नाही. साध्यप्राप्तीनंतर त्या तो परत घेतो. पण परमेश्वर असे करतो ते ज्ञानियाच्या कसबाणासाठीच. साध्यानंदाचा उपयोग घेताना जीवाला दुसरे कोणतेहि व्यवधान असता काय नवे. याच हेतूने तो ह्या शक्ति परत घेतो, मायाकृपाव्यतिरिक्त सर्व जडाचेतना शक्तीचे ज्ञानियाला दान दिल्यावर

१. 'जाणुली सत्ता सांठिली नाही' (म. स्थ. वृ. ५०)

२. 'म्हणीने संपूर्ण : जीवी अंशता होचि एकास दिवल्या दुसरिया काई : ये जर्बी तिया नव्वबा केळिया' (सदर)

३. 'विशेषज्ञान देतखेवो शक्ति देवि : पया पत्रछेदनन्यायी' (सदर)

अर्थात्, त्या त्याच्या अधिपत्याने राहतात. म्हणजे असे की, चेतनाशक्ति त्याला प्रमाण मानतात; विशेषज्ञानिया हा ईश्वरासमान-पण ईश्वर मध्ये-या भावनेने त्याची सेवा करतात, त्याची आज्ञा पालन करतात. आणि जडाशक्ति अभावरूप असल्यामुळे, विशेषज्ञानिया त्यांना 'द्रव्य' म्हणजे 'आमयभूत' होते, सुवास जसा वस्त्राच्या ठिकाणी बाणतो तसा जडाशक्ति विशेषज्ञानियाच्या ठिकाणी बाणतात. (मग तो सकळासही प्रमाणद्रव्य होए : उद्ध : ५१). विशेषज्ञानियाचा श्रमदेह

विशेषज्ञानियाचा देह केवळ कारणपरमाणूंचा असतो हे आपण पाहिलेच. याच देहाला 'श्रम देह' असे म्हणतात. 'श्रम' म्हणजे शेवटचा, ज्ञानियाच्या देहाची ही आता अगदी शेवटची अवस्था असते. त्यात कोणत्याही आधिभौतिक किंवा आधिदैविक कारणांनी आता बदल होऊ शकत नाही. अपरोक्षज्ञान भरित होईपर्यंत ज्ञानियाचा देह समस्तप्रपंचाचा असतो, आधिश्वाधीनी त्यात पुष्कळ फेरबदल होतात. तो सुकतो, तापतो, रोडावतो, फुगतो, फोड बगेरे येऊन प्रणालित होतो, राजादिकांनी छेदलाभेदला जाऊ शकतो. त्यानंतर सामान्यज्ञानातदेखील हीच स्थिति पण थोड्या निराळ्या कारणांनी होते. त्या प्रापंचिक देहातील समस्त अंश ण्डू लागल्यामुळे स्नातले भेदमांस नाहीसे व्हायला लागते व त्याचा वर्ण पालटू शकतो. या स्थित्यंतरातून गेल्यानंतर विशेषज्ञानाच्या प्रारंभी ज्ञानियाचा जो केवळ कारणपरमाणूंचा देह उरतो-तो मात्र 'श्रम' = शेवटचा. शरीराच्या ह्या अवस्थेत आता कशानेही पालट होऊ शकत नाही, केवळ कारणांचा देह असल्यामुळे तो विश्वेच्या ब्रह्मांडस्थेप्रमाणे, किंवा देहविधाबंधाच्या देहाप्रमाणे सुवर्णमय असतो, त्याचा छेदभेद कुणालाहि करता येत नाही. तीक्ष्ण शस्त्रे त्यात छुपसली तरी ती आरपार निघून जातात, पण ह्या देहाला धक्काहि लागत नाही. अशा या शेवटच्या अवस्थेतील देहातूनच ज्ञानियाला आता मोक्षप्राप्ति व्हायची असते. या देहावर विशेषज्ञानियाची आसक्ति असते असे नाही;

१. 'तिया विशेष दृष्टि यासे देवसी : परि स्वामी हे मा' (क. व. उद्ध. ५१)

२. 'श्रम म्हणजे पूर्वीकडचे - म्हणजे कष्टमाकडचे : विश्वेचे देह शेवट कारणाचे जाणावे' (क. व. उद्ध. ५१)

३. 'तया देहात जसे : परि त्याचे तादात्म्य नाही : ज्ञान कोणा तर हो न सके' (क. व. उद्ध. ५२)

पण त्यातून त्याला मोक्केहि होता येत नाही. हा देह सोडून मवीन देह रचण्याचे व त्यात प्रवेश करण्याचे सामर्थ्य अपरोक्षविद्यार्थताप्रमाणे विशेषज्ञानियाजकळहि असते. पण तसे करण्याची त्याला आता गरजच नसते. कारण मवीन देहात शिरून त्याने काही भोग स्वप्नभोगाचे म्हटले तर तशी त्याला इच्छाच नसते. सर्व स्वप्नभोग त्याने शाब्दज्ञानासच ओकारीसारखे त्याज्य मानून सोडलेले असतात. म्हणून या चरमदेहात राहूनच विशेषज्ञानिया अग्रेराचे दुःख भोगून मोक्षप्राप्ति करून घेतो.

चरमदेह युक्त की अयुक्त ?

इदिये, अंतःकरण इत्यादींची अधिष्ठाने व मेदमांसाभारे राहणाऱ्या सर्व पिंडस्था आता निघून गेलेल्या असल्यामुळे विशेषज्ञानियाचा 'चरमदेह' अयुक्त होतो की काय आणि तो जर अयुक्त असेल तर त्या देहाने त्याला मोक्षप्राप्ति करून देता येईल काय अशी शंका येणे साहजिक आहे. पण तिचे उत्तर स्पष्ट आहे. एक तर ज्याअर्था परमेश्वर या देहात त्याला प्राप्ति करून देतात त्याअर्था तो युक्त असलाच पाहिजे, हे युक्तच त्याच्या ठिकाणी आता संपूर्णत्वाने असलेल्या ज्ञानशक्तीमुळे येते. म्हणून त्याचा चरमदेह युक्तच होय.

चरमदेहात अग्रेराचे दुःख का ?

मायाकृपाभ्यतिरिक्त सर्व शक्तींनी युक्त असलेल्या, चरमदेहस्थित विशेषज्ञानियाला प्रत्यक्ष मोक्षप्राप्ति होण्यापूर्वी अजून बरेच दुःख भोगावे लागते. (आद्यमल्लयुक्त चरमदेहस्थित कृपास्पदीभूत होउनि असे - उद.५२). त्याची भलकडे नाहीशी झालेली असली तरी आद्यमल्ल, अज्ञान, अविद्या वगैरेंचा नाश होणे अजून शिल्लक असते. यांचा नाश परमेश्वराशिवाय कुणी करू शकत नाही. त्यासाठी ज्ञानिया परमेश्वरकृपेला पात्र झाला पाहिजे. पण तो तसा पात्र

१. "चरमदेह ते योग्यताकारक होय की नव्हे : तो विचार : दोग्दी अर्धी उपपत्ति असति बहुता : इतुका माधार असे : प्राप्ती ते योग्यतादेही बहावी : आन ये देही स्थिती असे : म्हणजे वर्तमानतव असे : म्हणौनि तेव युक्तच असे : मान ज्ञानविशेषकरुनि सामर्थ्य अवधोचि आले असे म्हणौनि योग्यता-कारक बोळावे : ऐसा विशेष असे : या असणेयाचितव योग्यता बोळावी" (उ.व.उद.१२)

होण्यासाठी अद्याप पूर्णपणे छुट्ट झालेला नसतो. अनंत सृष्टीतील कर्म त्याने शाळली हे करे, पण त्याखेरीज वचनभंग निषेधाचरणादि कोट्यवधि परमेश्वर-विवेक अपराधांनी त्याने परमेश्वराची संति जोडलेली असते, अयोग्यता उपादन केलेली असते, जन्मजन्मान्तरीच्या कर्मतेपांचे कठिनत्व अजून जीवस्वरूपावर शिक्क असते. हे लौकर नाहीते कसे होणार ? पूर्व सृष्टीत परमेश्वराने त्याला ज्ञान दिले असूनहि ते त्याने योग्य रीतीने धारण केले नाही, तो प्रमादी बनला, बरे प्रमादियाच्या अवस्थेत प्रेमप्राप्तीचे कोणतेहि उपाय त्याने केले नाहीत; शाब्दज्ञान शास्त्रानंतर त्या ज्ञानियाने इतर अनेक भेष्ट ज्ञानियांची व भक्तांची अंतःकरणे पोळली पण उपरतिपूर्वक प्रायश्चित्त केले नाही तर त्याच्या त्या पापाचा प्रसव वाढत जाऊन शेवटी ईश्वरमूर्तीचेहि हनन त्याजकडून घडते. त्यामुळे त्याला नित्यनरकाचे दुःख भोगावे लागते. हे दुःख भोगूनहि त्याच दोषाची अयोग्यता व करते जीव-स्वरूपी बाळतात. ती नष्ट होण्यासाठी चरमदेहात अग्नेराने दुःख भोगणे त्याला अवश्य असते. एखाद्याला अधिकरणाच्या मुक्तीने बंध झालेला असतो, अशा असहिधानीच्या शाब्दज्ञानियाने शाब्दज्ञानाचे उद्बोधन केलेले असले तर वचनरूप परमेश्वराला संत येते. त्यामुळे पुढे त्या ज्ञानियाला वास्तव्यन लौकर समजत नाही, समजले तरी उमजत नाही, उमजले तरी त्याच्याकडून भांगला आचार होत नाही. त्यामुळे तर परमेश्वराची संति वाढतच जाते. तो प्रेमाच्या उपायाना अंतरतो, म्हणजे ज्ञानियांभक्तांच्या संरक्षणासाठी प्राणार्पण करणे, त्याची शुभ्रवा करणे वगैरेचा त्याला योग्य येत नाही. म्हणून

१. 'प्रतिसृष्टि ज्ञानात् चैतन्ये पोळिली : मूर्तिहनने घडली : ते अयोग्यता या दुःखाचाचोनि न नासे' (सदर)

२. 'तवि शाब्दज्ञानिया असहिधाम : वीर कोटी अपराधाचिया : वचनरूपा ईश्वराची आज्ञा अंगो नेदावी : वचनरूप परमेश्वर केवास झाका तरि अंतर पडे : ईश्वराचेवा जाती प्रेम अंतरे : प्रमाद होय : प्रसवत प्रसवत नित्यनरक होति' (वि.स्व.११०)

पुढे केवळ 'ज्ञानी' होऊन त्याला आचार करावा लागतो. अशा स्थितीतून विशेषज्ञानापर्यंत तो जाऊन 'पोचला म्हणजे त्याठिकाणी त्याला आपल्या पूर्वीच्या प्रमाणाचे प्रासस्थित भोगावे लागते. यावेळी परमेश्वर त्याचा अभ्येष्ट करतात, त्याच्याकडे हुंकूनहि पाहत नाहीत. अशा अभ्येष्टदुःखाच्या तळमळीत त्याला आनंद काळ घालावा लागतो. तेच त्याने निर्दोष आचार केला असता तर त्याला प्रेमाचे उपाय भक्ते असते. त्यामुळे परमेश्वराचे प्रेम प्राप्त होऊन कृपास्पर्द होऊन राहण्याची गरजच उरली नसती. कारण, प्रेमी भक्ताला हे दुःख नाही. सारांश, परमेश्वराचा हेतूच असा की, शक्यतोवर शास्त्रज्ञानियामे विहित आचाराने प्रेमाचेच उपाय जोडावे व प्रेम प्राप्त करून घेऊन कृपास्पर्दीचे दुःख मुक्तावे. त्याने शास्त्रज्ञानात काय किंवा तत्पूर्वी काय परमेश्वराला कति येऊ येऊ नये. तशी ही येऊ दिली तर विशेषज्ञानात परमेश्वराकडून त्याला अभ्येष्टाचे दुःख भोगवले जाते; त्याशिवाय गत्यंतरच नसते. ज्याअर्थी ज्ञानिया हा प्रेम प्राप्त करून न येता विशेषज्ञापर्यंत येऊन पोचला त्याअर्थी त्याने पूर्वी अशा अनेक कति जोडलेल्या असल्या पाहिजेत हे उघड आहे. त्याचा नाश करण्यासाठी परमेश्वर त्याचा यावेळी अभ्येष्ट करतात. ते त्याच्याकडे मुळी हुंकूनमुळा पाहत नाहीत. या अभ्येष्टाचे विशेष-ज्ञानियाला अत्यंत दुःख होते.

अभ्येष्टाचे दुःख कसे भोगतो

ज्ञानिया साध्याच्या जसजसा जवळ जातो तसतशी त्याची, सर्व बंधना-तून मुक्त होण्याची तळमळ वाढत जाते. विशेषज्ञानात ही तळमळ अगदी पराकाष्ठेकडे पोचलेली असते. अशी मोक्षाची तळमळ विशेषज्ञानियाला विशेष लागली असताना परमेश्वर त्याचा मुद्दामदून अभ्येष्ट करतात. ते त्यावर उदासीन होतात, त्याच्याविषयी आपल्या अंतःकरणात निष्ठुरता धारण करतात, 'अगाधत्व' व 'अकवर्तित्व' स्वीकारतात. स्थान, भिक्षु, प्रसाद, वासनिक या चतुर्विध साधनांच्या उपेक्षेने जोडलेली ज्ञानियाची बाबी अयोग्यता नष्ट करण्यासाठी परमेश्वर 'अगाधत्व' = एक प्रकारचा निष्ठुर गंभीरपणा धारण करतात. आणि ज्ञानानंतर जीव स्वतःला मोठा मानू लागतो, इतरांची म्हणजे अधिकरणाची मुद्रा कनिष्ठता मानतो, आपल्या मोठेपणाने इतरांना अडवून

पाहतो वगैरे दोषांनी जोडलेल्या अयोग्यतेचा नाश करण्यासाठी परमेश्वर 'चक्रवर्तित्व' स्वीकारतात, एखादा सर्वकर्तृसमर्थ चक्रवर्ती, त्याला कुणः-चौहि गरज नसल्यामुळे, जसा इतरांना दुष्ट छेदतो-त्याची उपेक्षा करतो त्याप्रमाणे परमेश्वरहि मोक्षासाठी खोर्कट झालेल्या विशेषज्ञानियाला अन्वेषितो. त्यामुळे त्याला परमेश्वरप्रवृत्तीचा संत लागत नाही, त्याची मोक्षाची भाषा जवळजवळ हुटते, त्याला आपल्या साधनाचा आधार मोडल्यासारखा वाटतो. त्यामुळे तो अधिकाधिक दुःख करू लागतो. त्याच्या तळमळीमुळे तो इतका दीनवाणा दिसतो की, त्याला पाहून कोणालाहि त्याची काबू नाही. आपल्या साधनदात्याने उदासीनता व मिष्टुरता धारण केलेली पाहून दुःखाच्या तळमळीने तो त्या साधनदात्याला मान्य असलेल्या दुसऱ्या अवताराकडे जाऊन 'माझ्या साधनदात्याला उदासीनता सोडव्यास सांगते' म्हणून त्याची प्रार्थना करतो. निदान स्वामी तरी त्याला प्राप्ति करून द्यावी अशी तो विनवणी करतो. पण अयोग्यतेचा नाश झाल्यापासून कुणीच त्याचा स्वीकार करीत नाही. दुसरे असे की, ज्ञानियाच्या बाबतीत वा दुसऱ्या अवताराच्या ठिकाणीहि पहिल्या अवताराची कणव किंवा संत उरतच असते. एखादे वेळी परमेश्वर अवतार संपवितो किंवा अन्यत्र वीजे करतो त्यावेळी तो आपल्या ज्ञानियाला दुसऱ्या अवताराजवळ निरोवतो. उदा: श्रीचक्रपरस्वामींनी जग-देवाला श्रीगोविंदप्रभूजवळ निरोवले होते. अशा वेळी त्या ज्ञानियाविषयीची

१. 'दोन ठाय अंगीकरीती : जगाध ज्ञान चक्रवर्ती होती : असकळीचा तरी जगाध : हाकळेपणे तरी चक्रवर्ति होति ' 'ममता न आपकडे म्हणौनि जगाध : निचाकिचा चक्रवर्ती हे दोन्ही अंगीकरीती ' (वि. स्व. ११०)

२. 'जगाधिवा ज्ञान गुरुकी : चक्रवर्ति म्हणौनि जाभबोचि सोचिळा ' (वि. स्व. ११०)

३. 'मग जगदाराचे विनवि : जे तेपासि मान्य...ते म्हणती तेव्हेळि अंगीकरीती तववरि नास न पाहति हा ठाय बेव्ही जग्वर : तवपर्यंत अवतार जसे : ना जसे ऐसेहि जाति :... मग बीजे ते अवतार : तेचि मूर्ति वरे ऊजु खाळे : ना ते बीजे करीती तरी अवतारा निरोविती : तेथिचि खंती कणव अंगिकरिती :... का जेया अवतारा निरोविती तो बीजे करी तरी तो जाणिवा निरोवी : एका जगदाराची संतकणव अवस्था अवतारी विसवे म्हणौनि तेहि जग्वरिती ' (तदर)

पहिल्या अवताराची जी खंत किंवा कणव असेल ती या दुसऱ्या अवताराच्या ठिकाणी विचावते. त्यानेहि बीजे करून ज्ञानियाळा तिसऱ्या अवताराजवळ निरोवळे तर त्याच्याहि ठिकाणी ती खंत किंवा कणव विचावते. असे असल्यामुळे कृपास्पदीभूत झालेल्या विशेषज्ञानियाने कुणाळाहि विनविले तरि ते त्याचा स्वीकार करीत नाहीत. त्यामुळे त्याचे दुःख विशेष वाढते. समोर मुरत भोजन वाहून देवलेले असूनहि ते आपणाला सेवन करता येऊ नये, इतर लोक मात्र त्यावर चापून हात धारतात हे पाहून जसे आपले दुःख वाढते तसे मोक्षप्राप्ति जवळ आलेली असून-तो आपणाला मिळू नये, ब्रह्मस्वरूपात पावन झालेल्या जीवानी ते स्वच्छ भोगीत असावे हे पाहून त्याची तळमळ व दुःख गुणावतात. प्रेमातील अपरोक्ष, सामान्य व विशेष ज्ञानियांना (प्रेमियांना) पाहून आपण कसे प्रेमाचे उपाय केले नाहीत असे म्हणून तो विशेष शोक करतो. विशेषज्ञानियाची परमेश्वराच्या अभेरातील दुःखात्मक तळमळ ती ही होय. चाराक्ष, परमेश्वराने अभेराच्यानंतर विशेषज्ञानियाच्या ठिकाणी आर्त व उत्कंठा विशेष तीव्र होते. आर्त म्हणजे ईश्वरप्राप्तीची वाढ; ईश्वरव्यतिरिक्त इतरांची दुखे ही दुःखासारखी वाटणे ही 'आर्त'; आणि ईश्वरप्राप्ति शीघ्र व्हावी अशी तळमळ म्हणजे 'उत्कंठा'. ही दोन्ही विशेषज्ञानियाच्या ठिकाणी तीन असतात.

कृपास्पदीभूत होऊन अनंतकाळ दुःखभोग

विशेषज्ञानियाकडून भोगले जाणारे अभेराचे दुःख विविध असते. ईश्वराने आपला अभेरा केला हे एक दुःख, निषेधावरणामुळे आलेल्या अयोग्यतेचे दुसरे, विधिर्भंगामुळे आलेल्या अयोग्यतेचे तिसरे, आणि त्याच्याच जोडीला ब्रह्मप्राप्तीच्या आर्ततेमुळे व उत्कंठेमुळे होणारे चौथे अशी विविध दुःखे भोगतांना विशेषज्ञानियाला एकेक घडी युगासारखी वाटते म्हणून तो हे दुःख 'अनंत' काळपर्यंत भोगीत असतो असे म्हणतात. आणि ते खरेहि आहे. कारण, केवळ दुःखाच्या तीव्रतेमुळेच नव्हे तर काळाच्या प्रदीर्घतेमुळेहि हा काळ खरोखरच 'अनंत' असतो. हे अनंतत्व ज्ञानियाने पूर्वी ओळखल्या अंतरायावर अवलंबून असते. बोध झाल्यावर 'असतीपरी' आचरतांना एखाद्या वचनाचा लहानसा भाग जरी भंगला तरी साधनवृत्ताच्या पुनःसंभाला अंतराव होतो. उदा : विकारांच्या वचनातील आचार करताना साधन-

संताने चर विकाराचा चारवार उल्लेख केला व त्याच स्थितीत तो बेला, तर विकार, रस, अभिमुख व सेवना-या चार विभागातील एका विभागाचा भंग केल्याबद्दल एका चैतन्यफळाचा म्हणजे एक कोटी वर्षांचा अंतराय होतो; म्हणजे त्या योगभ्रष्ट ज्ञानियाला एक कोटी वर्षांनी पुनःसंबंध होतो. दोन भागांचा भंग झाला असल्यास दोन कोटींचा, तीन भागांच्या भंगाने तीन कोटी वर्षांचा अंतराय होतो. आणि ज्याला एका चैतन्यफळाचा अंतराय झाला असेल त्याला त्याच्या आचारभेदावरून, त्या फळाच्या दुप्पट किंवा तिप्पट काळ कृपास्पद होऊन अग्नेराचे दुःख भोगावे लागते, हा काळ 'अनंत' नव्हे तर काय ? त्यातहि या दुःकाळ आर्तता व मोक्षप्राप्तीची उत्कंठा विशेष असल्यामुळे तो विशेषच अनंत वाटत असल्यास आश्चर्य नाही. या दुःखभोगांमुळे, आर्तते-मुळे व उत्कंठेमुळे विशेषज्ञानियाचे ठिकाणी असलेल्या सर्व अयोग्यता नाहीशा होतात, परमेश्वराची उदासीनता व संति जाऊन त्याला त्या विशेषज्ञानियाची कीद येते. ते त्याला अनुकूल होतात, आता वाला याचे साध्य प्राप्त करून याचे अशी सद्य इच्छा त्याच्या मनात उत्पन्न होऊन ते विशेषज्ञानियाविषयी कृपा धारण करतात. (मग परमेश्वर तेव्हाही कृपा करीति : उद्द. ५१)

कृपाशक्तिने मूळाविषेचा छेद

अयोग्यतेचा नाश झाल्यामुळे, विशेषज्ञानियाला आता मोक्ष याचा असा मनोभर्म परमेश्वर प्रथम धारण करतात, नंतर कृपाशक्तीचा अंगिकार करून विशेषज्ञानियाच्या जीवस्वरूपी इष्टिद्वारा तिचा संस्कार करतात आणि मग त्या कृपाशक्तीच्या अंगीने त्याच्या मूळाविषेचा छेद करतात. (मग परमेश्वर आपुलिया कृपाशक्ति करुनि तेव्हाची अनादिअविद्याछेदु करीति मूळाविद्याछेदु करीति : उद्द. ५४). ही जीवस्वरूपीची अविद्या मूळचीच असते; म्हणजे जेव्हापासून जीव आहे तेव्हापासून त्याच्या स्वरूपात

१. 'अनंतकाळ म्हणितकेया : योगभ्रष्टासि फळाचा अंतराय : तत्वापसि एवा द्विगुण त्रिगुण' सकळ वचनाचा पादांश भंगिला तयासि फळाचा अंतराय : पादांश अनुष्ठिता तेच तीन भंगिली तयासी त्रिगुण हे जोड प्रस्तुत झाली ' (वि. स्व. १३०)

२. 'शक्ती करुनि म्हणजे तियेते जंगीकरुनि : मनोभर्तुं आन रशी : कथा येन ' (क. स्व. उद्द. ५४)

अविद्या काळवलेली आहे. दुसरे असे की, जीवस्वरूपीची संतासत सामुग्री कार्याला येव्याका हीच अविद्या मूळ असते; म्हणूनहि ती मूळाविद्या, जीवाच्या ठिकाणी 'जीवत्व' म्हणजे सुखदुःखप्रादुर्भाव येते तेहि या मूळाविद्येमुळेच. तिच्यामुळेच जीवस्वरूपीचे अज्ञान कार्याला येते; ह्या अज्ञानामुळे अन्यथा-ज्ञान निर्माण होते; या अन्यथाज्ञानामुळेच आद्यमळ लागतो; आणि आद्यमळ लागल्यामुळे इतर मळ लागून जीव चतुर्विध कर्मफळात जातो. या सर्व गोष्टींना अविद्याच मूळकारण असल्यामुळे तिला मूळाविद्या असे म्हणतात. ही मूळाविद्या अनादीची असली तरी, जीवसंतप्त ही जशी स्वतंत्र स्वरूपे असून दोन जातीप्रमाणे एकज झालेली आहेत तशी जीव व अविद्या ही स्वतंत्र स्वरूपे नाहीत, तर जीवस्वरूपाच्या ठिकाणी अविद्या युक्तस्थाने (युक्त = दोन वस्तूंचा योग) आहेत. तसेच, जीवस्वरूपी अज्ञान हे अभावरूपाने आणि म्हणून वंतत्वाचे असते, (वंतत्व = स्वरूपगत अभावरूप धर्म.). अर्थात्, कृपाशक्तीने जीवाच्या मूळाविद्येचा नाश केव्हाबरोबर त्याच्या अज्ञानावाहि नाश परमेश्वर करतातच, (अज्ञानछेद करिती उद्धः ५४)

अज्ञानाचा छेद

अविद्येचा नाश होताच अज्ञान नाहीसे होते, हे वाचून कित्येकांना असे वाटण्याचा संभव आहे की, ज्ञानियाला ईश्वराने आपले ज्ञान दिव्याबरोबरच त्याचे अज्ञान नाहीसे झाले होते, मग आता नासलेले अज्ञान ते कोणते ? याला उत्तर असे की, ज्ञानियाला ईश्वराने ज्ञान ज्ञान्याबरोबर त्याचे अज्ञान नाहीसे होते करे; पण ते पूर्णज्ञाने बरोबर नाही. अविद्याछेद होईपर्यंत जीवाच्या (ज्ञानियाच्या) ठिकाणी हे अज्ञान अभावरूपाने असतेच. जीवाचे हे अज्ञान तीन प्रकारचे असते. एक अविद्यारूप ऊर्फ मावरूप अज्ञान; दुसरे जीवस्वरूपीचे अभाव्यात्मक अज्ञान; आणि तिसरे ईश्वराने दिलेले ज्ञान गमावल्यामुळे होणारे अज्ञान म्हणजे अध्युत्ताचे अज्ञान. अविद्या.

१. 'मूळाविद्या म्हणजे मुक्तीची म्हणौनि...सकळा बोकटेया गोमटेया मूकः हयेचे कार्य जीवत्व : सुखदुःखप्रादुर्भाव अज्ञानाचे अन्यथाज्ञान' (तद्वर)

२. 'परि दोन्ही वेगळाळी : अविद्या ज्ञान जीव वेसे कासैक : जैसे जीव ज्ञान वंतम्ब वेगळाळी असली मग मिळति : म्हणौनि मूळाविद्या म्हणितकी : दोन्ही एकाचे मूळ लागितळे' (उ. स्व. वृद्ध. ५४)

रूप अज्ञान हे भावरूप आहे. ते मळाला कारण होते. जीवस्वरूपाचे अज्ञान अभावरूप आहे, ते अप्यासाला किंवा अहंभावाला कारण होते. आणि अच्यु-
ताचे अज्ञान हे स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष या चतुर्विध कर्मकळाना कारण
होते. ईश्वराने आपले ज्ञान दिल्याबरोबर जीवाच्या ठिकाणी असलेले अच्युताचे
अज्ञान तेवढे नाहीसे होते. पण बाकीची दोन शिक्षक अवतार, ती आता
अविद्याछेदाने नाहीशी होतात. तथापि, भजूनहि विशेषज्ञानिया अज्ञानापासून
सर्वस्वी मोकळा झाला असे म्हणता येत नाही. कारण, याशिवाय त्याच्या
ठिकाणी भजूनहि आजही तीन प्रकारची अज्ञाने असतात. (१) प्रेमसाधन
संचरताबरोबर भक्ताला होणाऱ्या सुखाने अज्ञान, (२) भक्ताला होणाऱ्या
अनुभूतीचे अज्ञान, आणि (३) स्वतःच्या म्हणजे ज्ञानियाच्या साध्यातील
सुखाने अज्ञान, विशेषज्ञानियाच्या अविद्याचे छेद करून त्याला साध्यानंद
दिल्यावर शेवटचे अज्ञान नाहीसे होते. पण भक्ताला मिळणाऱ्या साधनाच्या
व साध्याच्या आनंदाने अज्ञान मात्र मोक्षप्राप्ति झालेल्या ज्ञानिया जीवाला
निरंतर असतेच, ते कधीहि फिटत नाही.

अज्ञानछेदाने अन्यथाज्ञानाची व अविद्याची नुढी

मूळाविद्येमुळे जीवस्वरूपाचे अज्ञान कार्याला येते, अज्ञानामुळे
अन्यथाज्ञान निर्माण होते, अन्यथाज्ञानामुळे आयमळ लागतो व आय-
मळामुळे जीवत्व कार्यरूप होते, हे आपण पाहिलेच. अविद्या छेदल्यावर
तिच्यामुळे कार्याला येणारी अज्ञान, अन्यथाज्ञान, आयमळ व जीवत्व ही
सर्व (पाचपिढी) क्रमाक्रमाने आपोआप तुटून पडतात. (अज्ञानछेदेकरानि

१. 'अज्ञान जीवी हिरूप शाब्दज्ञानिया वेबतेसारके ज्ञान भावरूप
म्हणजे वेडावया मई म्हणोनि : केवि 'परमेस्वर अनादि अविद्या छेद करिती मूळगविद्या
छेद करिती' यास्तव सावरूप म्हणितके : अपरोक्ष सामान्य विशेषज्ञानियासि
भावरूप म्हणती' (क. ख. निर्व. १०)

२. 'एक अविद्या : एक जीवस्वरूपाचे : ते अभ्यासरासि कारण :
अविद्या ते मळालासि कारण : अच्युताचे चतुर्विधासि कारण : आपुळे ते
अन्यथाज्ञानासि' (क. ख. उद्. ५५)

३. 'विशेषज्ञानियासि तीन अज्ञाने : भक्ताचे साधन साध्य अनुभूति'
(क. ख. उद्. ५५)

અન્યથાજ્ઞાનનુટિ હોય : જીવત્વનુટિ હોય : ઉદ્ધ. ૫૫). उदा- उत्तरंभीतील बरच्या सर्व मळक्यांना खालच्या एका मळक्याच्या मुख्य आधार असतो, ते खालचे मळके जर फोडले तर बरची सर्व मळकी आपोआप खाली येतात व सर्व उत्तरंभ मळकडून फुटते, (तळिचील हाणितलेया बरिचील परे : उत्तरंभी मळकडी : उद्द. ५६). त्याप्रमाणे अविद्या, अज्ञान, अन्यथाज्ञान, आद्यमळ व जीवत्व या पाच मळक्यांच्या उत्तरंभीतील सर्वांत खालचे मळके अविद्येचे असते, ते एकदा फोडले, अर्थात् मूळ अविद्येचा छेद केला तर बरची चारहि मळकी म्हणजे अज्ञान, अन्यथाज्ञान, आद्यमळ व जीवत्व (मागे पा. २६ पहा) ही मळकडून पडतात व फुटतात. त्यांची आपोआप नुटि होते, या सर्वांच्या नाशाधरोबरच ज्ञानियाच्या चरमेदेहाचाहि नाश आपोआप होतो.

जीवाची मायापारंगतता

अशा रीतीने परमेश्वर જ્ઞાનિયાલા માયાપારંગત કરતાત. (ચાપરી પરમેશ્વર તેમણે માયાપારંગત કરીતિ : ઉદ્ધ. ૫૭). અવિદ્યેના છેદ હોऊન જીવ મહાસ્વરૂપાધારે રાહુ લાગતો, ત્યામુઢે માયા ત્યાલા પાહુ શક્ત માહી, કારણ માયેલા જીવાંચે અવશ્યાધાર દર્શન અસતે, તો આધારન આતા નાહીસા જ્ઞાલા, મસ્તુત : જીવ તિત્યા ક્યાપક સ્વરૂપાતન અસતો, તથાપિ આતા તો ત્યાપાસૂન મોકલા હોતો, બુધાત ટાકલેલે ફુટાણે ઝમાપ્રમાણે ત્યાતીલ પાળી તેવડે આકર્ણન યેતાત જ્ઞાપ્રમાણે જ્યંથાત અસલેલા જીવ અવિદ્યાછેદ જ્ઞાત્યાધરોબર મહાસ્વરૂપાળી સમરસ હોતો, ત્યા સ્વરૂપાચ્છા આધારે તો રાહુ લાગતો, મ્હણજે, તો જ્યંથાપલીકડે આતો અસે નવ્હે; તર જ્યંથાત રાહુનન તો માયેલા સ્પર્શ દેસીલ કરીત નહીં.

સાંધનનિવૃત્તિ

માયાપારંગત હોऊન મહાસ્વરૂપાધારે રાહુ લાગત્યાવર જ્ઞાનિયા જીવ મુક્તન જ્ઞાલા મ્હણાયના, તથાપિ, અજૂન ત્યાલા લાધ્યાવા આનંદ પ્રાપ્ત

૧. 'કુઢીલ આધાર મોકલેયા બરિચીલ રચના મોઢેં. અવિદ્યેબરિ ચીંચી રચના : અજ્ઞાન : અન્યથાજ્ઞાન : આદ્યમલ : જીવત્વ' (ક.સ્વ.ઉદ્ધ. ૫૭)

૨. 'પારંગત મ્હણજે સિયેના સ્વરૂપાત નસીનિ યેગલા : યથા બુધાત જાણે : ઉદ્ધ. યેતી પરી સ્નેહ યેયેતી : તૈસા સ્વરૂપે યેગલા : યેય નસીનિ પરિ જીવ માયેસી નાતકે' (ક.સ્વ.ઉદ્ધ. ૫૭)

व्हायचा आहे. तत्पूर्वी त्याची साधननिवृत्ति होणे आवश्यक असते. (साध्या-
चिया शास्त्री साधन निवर्त : उद्. ५८). आपल्या सखीला तिच्या प्रिय-
कराच्या क्षयनसंदिरात आणून पोचविल्यानंतर इतीनी तिचे राहण्याचे कारण
काय ! त्या निघून गेल्याशिवाय ती प्रियकराची रममाण होत नाही. आणि
तिचा प्रियकरहि तोपर्यंत तिच्या आपल्या आनंद देत नाही. साधननिवृत्ति
झाल्यावरच साध्यानेंद पूर्वपणे मिळतो, परवी नाही. ज्ञानियाला ब्रह्मस्वरूपात
आणून सोडणारी एकूण तीन साधने असतात, एक, ज्याने त्याला अपरोक्ष-
ज्ञान दिले तो परमेश्वर अथवा ती श्रीमूर्ति; अपरोक्षदात्याने ज्ञानियाला दुसऱ्या
श्रीमूर्तीजवळ निरवळे असेल तर ती दुसरी श्रीमूर्ति ज्ञानियाचे मुख्य साधन
होय, अगदी आरंभी परमेश्वराने दिलेले ज्ञान हे दुसरे साधन व या साध-
नाच्या आचरणामुळे प्राप्त झालेली योग्यता हे तिसरे साधन होय. ज्ञानियाला
ब्रह्मानंद प्राप्त होण्यापूर्वी ही तिन्ही साधने निवर्त होतात.

परमेश्वराचे किंवा श्रीमूर्तीचे सेवकात्त्व बगैरे करून ज्ञानियाला आता-
पर्यंत त्याचे स्मरणहि करावे लागे. पण आता बाकी गरज राहिलेली नसते.
म्हणून श्रीमूर्ति ज्ञानियापासून दूर होते. हेच श्रीमूर्तीचे निवृत्त होणे. ज्या
परमेश्वरावताराने ज्ञानियाला ज्ञान दिले होते त्याने ते ज्ञानिवाक्यकून परत
आपणाकडे आकर्षून घेणे हे ज्ञानाचे निवृत्त होणे होणे होय. आणि योग्यता निवृत्त
होते म्हणजे ती नाहीशी होते. ती अभावामक असल्यामुळे, जीवापासून
वेगळी होते, किंवा श्रीमूर्ति विनीत होते असे नाही; तर तिचे पूर्णपणे
रूपांतर होते. हे दोनतीस वर्षांनी करे आहे. एकतर प्रत्येक ज्ञानामधे मिळ-
विलेली योग्यता त्याच ज्ञानात निवृत्त होते म्हणजे फिटते. उदा: शाब्द-
ज्ञानाच्या परिपूर्णतेने प्राप्त झालेल्या योग्यतेमुळे अपरोक्ष होते. इथे हे
दुसरे ज्ञान झाल्याबरोबर ती योग्यता नष्ट होते असे म्हणता येईल;
किंवा एका योग्यतेमुळे पुढील साध्य प्राप्त झालेले असले तरी ती योग्यता
नष्ट होत नाही, तर साध्यात रूपांतरित होते असेहि म्हणता येईल. आणि
तेच बरोबर आहे. झालची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन परच्या वर्गात गेलेल्या

१. 'साधन निवर्त' म्हणजे सृष्ट्यतरीची मुख्य : बहुज्ञानात ओढली
योग्यता: आब वे जेवे जोडिकी ते ज्ञानकाकि : स्वरूपाते पावलेचा परमेश्वर
केकिती या नावे निवर्त : 'अपसाधनासहित मुख्य साधन श्रीमूर्ति' (क.स्थ.७८५८)

विद्याध्यानी पूर्वीची योग्यता नष्ट होते असे नाही, तेव्हा प्रत्येक ज्ञानात ज्ञानियाने जोडलेल्या सर्व साधनभूत योग्यतांचे, साध्यभूत योग्यतेत रूपांतर होते. हेच योग्यतेचे फिटणे होय. ही योग्यता फिटणे अत्यंत आवश्यक असते. कारण, ती फिटल्याशिवाय, म्हणजे साध्यात रूपांतरित ज्ञानाशिवाय ज्ञानि-याचा साध्यानंद भोगता यायचा नाही, योग्यता म्हणजे श्रियतमेने प्रियकराचे मन आकर्षून घेण्यासाठी नेसलेले सुंदर तळम रेशमी वस्त्रे होय. प्रियकरणे ते मन फेडल्यावाचून अशी ती स्त्री संभोग योग्य होत नाही, त्याप्रमाणे ईश्वराने योग्यता फेडल्यावाचून म्हणजे ती साध्यात रूपांतरित केल्यावाचून ज्ञानियाला साध्यानंद नाही, या योग्यतेला ज्वलिकाहि म्हणता येईल, ज्वलिका पूर केली तरच आतील पदार्थाचे दृष्टिसुख लाभते. तसे योग्यता रूपांतरित झाली म्हणजेच साध्यानंद होतो.

अनुभवअज्ञानाचा नाश

औमूर्ति, ज्ञान व योग्यता ही साधने निवृत्त ज्ञान्यावर ज्ञानियाला आता मद्धानंद मिळायचा हे करे; पण अजून एक किंवा व्हायची शिकक आहे. योग्यता फिटल्यावरदेखील ज्ञानियाच्या ठिकाणी अनुभवअज्ञानाचे बंधन शिकक असते. हाच 'साध्याचा अज्ञानबंध' होय. तो असल्यामुळे ज्ञानियाला मद्धानंद भोगता येणे शक्य नाही, म्हणून परमेश्वर ज्ञानियाला अनुभव ज्ञान देऊन--मद्धानंद भोगण्याचे रसस्वरूप द्वार जीवस्वरूपी कलन-अनुभवअज्ञानापासून किंवा साध्याच्या अज्ञानबंधापासून त्याला मोकळे कर-तात, म्हणजे मोक्ष देतात. गळून पडलेली ही लगळी बंधने आता कायमची नाहीशी झालेली असतात. अर्थात, ज्ञानियाला मोक्ष कायमचा मिळालेला असतो, तेथून त्याला पतन नाही. अनुभवज्ञान देऊन अनुभवअज्ञान नाहीसे केल्यावर मग मात्र ईश्वर ज्ञानियाला मद्दास्वरूपाचा आनंद प्राप्त करून देतात हा मद्धानंद म्हणजेच ज्ञानियाचा साध्यानंद होय. (ज्ञानियासि मद्दीभूत करोति : सूत्र ३१)

१. 'विशेषीची ते बाकिपेस्थानी : येथ राणीयेची उपपाति : राणी सेजार पावलेया भोगसमयी बाळीप ते रापासीच फेरणे : तैसा परमेश्वर योग्यता फेरिती' ' ना : असीकेया सुखासी आक राहे : यया जाविका (क.स्व.सू.५८)

ब्रह्मानंदाचा द्वैताने उपभोग

ईश्वराकडून ज्ञानियाला 'ब्रह्मानंद' मिळणे म्हणजे त्याने ज्ञानियाला आपल्या पाठीशी घालणे होय. (ज्ञानियासि पाठीसि चालीति : उद्ध. ६२). पाठीशी घातलेल्या शरणागताची सगळी दुःखे नाहीशी होतात; तशी ज्ञानियाची सगळी दुःखे आता नाहीशी झालेली असतात. परमेश्वर भक्ताला जो आनंद देतात तो पोटाशी धरून-म्हणजे ईश्वरस्वरूपात त्याला मिसळवून, तर ज्ञानियाला दिलेला ब्रह्मानंद हा पाठीशी घाळण्यासारखे होय. अर्थात्, पाठीशी घातलेल्या शरणागतापेक्षा पोटाशी धरलेल्या आपल्या साक्षर्या लेकरावर ईश्वराचे प्रेम स्वभावतःच अधिक असते. (शरणागताचा इष्टांत १११) भक्ताला मिळणाऱ्या आनंदापेक्षा ज्ञानियाला मिळणारा ब्रह्मानंद कमी प्रतीचा असतो हे सांगायला नकोच. पण याच ब्रह्मानंदात ज्ञानिया आता मिसळतो-समरसतो-बुडी देऊन त्यात तो हरपून जातो; पूर्णपणे जात होऊन तो हा ब्रह्मानंद उपभोगू लागतो. (ज्ञानिया ब्रह्मी मिसळे : बुडी हे : उद्ध. ६४). अविद्यायुक्त असलेल्या ' केवळ ' जीवाची अविद्या छेदल्यानंतर तो ' कैवल्य ' बनतो आणि हे ' जीवकैवल्य ' ' परकैवल्य ' त समान होते. (एकु जीवकैवल्य : एकु परकैवल्य : जीव कैवल्य ते परकैवल्यो रमे-वि. १३१). पण या रमणरूप व्यापारात जीवब्रह्माचे दोघावेहि स्वतंत्रत्व कायम असते; ते नष्ट होत नाही. जीव ब्रह्मात समरस झाल्यामुळे त्याचे स्वरूप पालटते असे नाही. तर एखाद्या विस्तीर्ण सरोवरातील पाण्यात तेलाचा थेंब पडला म्हणजे तो जसा आपला स्वतंत्रपणा कायम ठेवून त्यात हरपून जातो, त्याप्रमाणे अस्मंत व्यापक व विशाल असा ब्रह्मस्वरूपात ज्याने बुडी घेतलेली आहे असा जीव त्यात हरपून जातो, तो प्रत्यक्ष ब्रह्म होत नाही आणि ब्रह्मस्वरूपाएवढाहि होत नाही. परिसाला लोहाचा स्पर्श झाल्यावर लोहाचा रंग व कठिणपणा जातो, त्याला नवीन वर्ण व तेज प्राप्त होऊन छुर्वर्ण हे नवीन नाव प्राप्त होते; पण तो स्वतः परीस मात्र बनत

१. ' पाठिसी म्हणजे चालांतिक दुःखापासोनि रक्षिका : यथा शरणागत ' (क. स्व. उद्ध. ६२)

२. ' यथा तळ्यात तेलाचा थेंब घातला : तो झारपोंसि गेला : उद्धकाचेनि बाहुल्ये ' (क. स्व. उद्ध. ६४)

नाही. (परिसावा दृष्टांत ११०). तसेच जीवनाचेहि आहे. साध्यप्राप्तीनंतर ज्ञानिया जीव आणि ब्रह्म या दोघाच्याहि केवळत्वाचा नाश न होता ती एकमेकात मिसळलेली असतात; आणि त्यात जीवस्वरूप ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद भोगीत असते.

स्वरूपाधार आनंद

प्राप्तीला पोचलेल्या जीवांना आपल्या स्वरूपाच्या आधारे आनंद देणे हा ईश्वराचा विशेष होय. जीव जीवांना जो आनंद देतात तो स्वरूपाधारे नव्हे कारण, त्यांची स्वरूपे निरानंद असतात. अर्थात्, जीवाला जीवापासून आनंद होतो तो त्याच्या प्रापंचिक वेदांच्या संयोगाने. देवता जीवफळियाला जो आनंद भोगविलात तोहि त्याच्या प्रापंचिक मूर्तीच्या संयोगानेच. निःप्रपंच माया ही प्रापंचिक मूर्तीच्या आधारे जीवाला न धरता आपल्या स्वरूपाधारे धरून त्याला आपले सुख देते करे, पण तेथेहि जीव सकळमळयुक्त व अविद्यायुक्त असतो म्हणून ती त्याला सुख देऊ शकते. अर्थात्, तेथेहि प्रपंचसंयोग आहेच. जीव मळरहित व अविद्यारहित झाला म्हणजे निजज्ञान नव्हे तर अव्यक्त मायाहि त्याला आपल्या स्वरूपाधारे धरू शकत नाही व आनंद देऊ शकत नाही, तसे केवळ परमेश्वरच करू शकतो. आणि म्हणून केवळरूप जीव ब्रह्मस्वरूपाशी समरस होऊनच त्याचा आनंद उपभोगतो.

ईश्वर स्वस्वरूपी रमे —

लौकिकात एक जीव दुसऱ्या जीवाच्या संयोगाने आनंद भोगीत असता दुसरा जीवहि रमणरूप आनंद भोगीत असतो. त्याप्रमाणे ज्ञानियाजीव ब्रह्मस्वरूपाशी समरस होऊन आनंद उपभोगीत असतांना ब्रह्मस्वरूप देखील जीवाशी समरस होऊन आनंद उपभोगते असे मात्र नाही. कारण, एक तर जीवाचे स्वरूप निरानंद आहे. त्याच्या संयोगाने ब्रह्माला आनंद तो कोणता होणार ? दुसरे असे की, ब्रह्मस्वरूप हे निर्गुण व अविक्रिय असल्यामुळे त्याला विकार उद्भवूच शकत नाही, ते आपल्याच आनंदात गिरंतर रममाण असते. (परकेवल्य ते स्वस्वरूपी रमे . वि. १३१). दूध आणि ताक एकत्रित झाल्यावर दोहोंचेहि सलीलत्व पाळून तिसरेच काही निष्पन्न होते, तसे जीवब्रह्माच्या स्वरूपमेलनाने होत नाही. कारण, ही दोन्ही स्वरूपे नित्य आहेत. त्यामुळे या मेलनातहि जीवाचे जीवत्व नष्ट होत नाही व ब्रह्माचे ब्रह्मत्वहि नष्ट होत नाही. कारण, नित्य वस्तूचे स्वभावधर्म कधी पाळत

नाहीत. घृततैलाच्या मीलनात दोहोंचेहि मूळ स्वरूप कायमच राहते की नाही ? ईश्वरस्वरूपाप्रमाणे त्याचेच अंगभूत असलेले ब्रह्मस्वरूपहि सर्वातीत आहे. आणि म्हणून इतर स्वरूपात मिसळूनहि ते स्याच्याहून वेगळे असते. अर्थात्, मोक्षाला पोचलेल्या जीवस्वरूपात मिसळूनहि ब्रह्मस्वरूप वेगळेच असते तथापि, त्यात मिसळलेल्या, केवळत्वाने असलेल्या जीवाला त्याचा आनंद मात्र उपभोगता येतो. या साक्षात्त्याच्या संमीलनाने त्याची मूळस्वरूपे भंग पावत असतात असे नाही उदा. ईश्वरस्वरूप व ब्रह्मस्वरूप ही साक्षात्त्वाने मिसळलेली आहेत तरी त्यामुळे त्यांचे स्वानंदरमणत्व व केवळत्व भंग पावत नाही, त्याचप्रमाणे जीवब्रह्माच्या मीलनानंतर जीवाचे व ब्रह्माचेहि केवळत्व भंग पावत नाही. सारांश, अक्षरीतीने मोक्षप्राप्तीला पोचलेला ज्ञानिया ब्रह्म-स्वरूपात मिसळून, आपले केवळत्व भंग पावू न देता ब्रह्मानंद निरंतर भोगीत असतो. या स्थापनापासून त्याला च्युति नाही, हेच त्याचे संपूर्ण स्वार्तभ्य होय. त्याचे उद्धरण कायमचे झाले यात शंका नाही.

प्रकरण १२ वे उद्धरण-भक्तिमार्ग

तो भक्त-चक्रबुद्ध : भिया केका कळेबुद्ध
तेयासि नाही कष्टणाचा पाडु : चराचरी
म्हणौनि ए संसारी : जयासे माझी भक्ति-धी आळंकरी
तोचि एकछत्र राणीव करी : आनंद-मंडळीची (उ गी ८०९, ८११)

ज्ञानापसि प्रेम उत्तम

उद्धरणाचे ऊर्फ अच्युतपदप्राप्तीचे मुख्य उपाय दोन. एक 'ज्ञान' व दुसरा 'प्रेम'. प्रेमालाच 'भक्ति' असेहि म्हणतात. (प्रेम बोलिजे : भक्ति बोलिजे : उद्ध. १४) ज्ञानमार्ग हा परमेश्वराचा बहिर्याग आहे, तर प्रेम ऊर्फ भक्तिमार्ग हा त्याचा अंतर्त्याग आहे. यापैकी ज्ञानमार्गाचे निरीक्षण मागील प्रकरणात केले. आता भक्तिमार्गाकडे लक्ष देऊ. 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' (वि. मा. ३०) असल्यामुळे ज्ञानमार्गापेक्षा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ होय, हे सांगायलाच नको. एक तर ज्ञानमार्ग हा अतिशय कष्टप्रद आहे तसा भक्तिमार्ग नाही; आणि दुसरे असे की, ज्ञानमार्गाने अच्युतपदप्राप्ति होत असली तरी केवळ ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद भोगायला सापडतो, ईश्वरस्वरूपाचा नाही. हा ईश्वरस्वरूपाचा आनंद भक्तिमार्गाने ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति करून घेतल्यानेच मिळतो. ब्रह्मस्वरूप हे ईश्वराच्या पाठीप्रमाणे तर ईश्वरस्वरूप हे पोटाप्रमाणे आहे. अर्थात्, ब्रह्मस्वरूपापेक्षा ईश्वरस्वरूप श्रेष्ठ होय; आणि ते प्राप्त करून

देणारा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ होय. ज्ञानमार्गाने केवळ 'चैतन्यपर' वझाची प्राप्ति होते, तर भक्तिमार्गाने 'परब्रह्म' परमेश्वराची प्राप्ति होते.

दुसऱ्या एका दृष्टीने विचार केला तर प्रेमापेक्षाहि ज्ञान भेष्ठ असल्याचे दिसून येईल. कारण, ज्ञान मोबक आहे (वि. मा. १) तसे नुसते प्रेम मोबक नाही. पण प्रेमात ज्ञान हे अंतर्भूत असतेच. या ज्ञानयुक्त प्रेमातील ज्ञानसाधनच उद्धरणाला उपयोगी पडते. जाच दृष्टीने श्रीचक्रधरस्वामींनी प्रेमाला ज्ञान असेहि म्हटले आहे. उदा : 'भक्तमज्जाने मोक्ष' (वि. १३२) या सूत्रात भक्ताचा आत्मा असलेल्या ईश्वर, त्याचे ज्ञान म्हणजे प्रेम हाहि अर्थ अभिप्रेत आहे. तसेच 'एकि निदा ते ब्रह्मविद्या' (विद्या. मा. ६) यात ज्ञानमार्ग सूचित असला तरी देवताच्या अंतर्योगवर्धनात हे सून आल्यामुळे त्याचा संबंध परमेश्वराचा अंतर्योग जे प्रेम त्याच्याकडे वस्तुतः आहे. तेम्हा त्या ठिकाणी विद्या म्हणजे ज्ञान हा शब्द प्रेमासाठीच वापरलेला दिसून येईल. तथापि, ज्ञान हे नुसते ज्ञान असते तर प्रेम हे नेहमी ज्ञानयुक्त असते. ज्ञानासहित असलेल्या प्रेमाचाच 'प्रेम' हा सर्वसाधारण शब्द आहे. हे प्रेम ज्ञानापेक्षा सर्वदृष्टींनी भेष्ठ असते यात संशय नाही.

प्रेम म्हणजे काय ?

प्रेम म्हणजे आत्यंतिक आवडी. ईश्वराचा वियोग होताक्षणीच ज्या भावनेने भक्त तात्काळ प्राचस्याय करतो त्या भावनेला प्रेम असे म्हणतात. प्रेमालाच भक्ति असेहि नाव आहे. (उद्. १४). मोक्षाची उत्तरावस्था म्हणजे ज्ञान तशी प्रेमाची उत्तरावस्था ही भक्ति होय. ज्याला नुकताच

१. ' भक्तामी प्रेमची प्रधान की : ज्ञाने काह् कार्य : ते तब समुर्धंगिक येतात : म्हण ना : चोलाळेपण ज्ञानेचाचीनि माडी : म्हणौनि ज्ञानाचि प्रधान' (वि. स्व. १३२)

२. 'एव प्रेमातेचि ज्ञान येसे म्हणितके : म्हणौनि ज्ञान प्रधान ; तेचि केवी : ना : आत्मज्ञान येणे त्याचे : ते कैसे : ना : भक्ताचा आत्मा ईश्वर : त्याचे ज्ञान म्हणजे देखणे . एवं आत्मज्ञान ते भक्तासोचि नाळे : तेजे ज्ञाने भक्तासी मोक्ष म्हणजे अनुभूति : आन एकचि ब्रह्मविद्या येने त्याचे प्रेमाते ब्रह्मविद्या म्हणितकी' (वि. व. १३२)

३. ' प्रेम म्हणजे आवडी ' तरि तेचि कैसे : ना तीचि आवडीतव वियोगी लुहे : म्हणजे साधनदात्याचा वियोग होताचि देह त्यजी : येसे हे प्रेमलक्षण केले' (उ. व. उद्. १३)

बोधसंचार झालेला आहे तो कोमळबोधवंत; पण शास्त्रश्रवणाने ज्याचा बोध रुढ झाला तो जरुठबोधवंत कर्क झाला; त्याप्रमाणे नुकतान प्रेमसंचार झालेला मनुष्यजीव तो कोमळप्रेमी पण तदनंतर ब्रह्मविद्येचे निरूपण ऐकून अंतः-
करणात हडावला म्हणजे तो जरुठप्रेमी कर्क भक्त होतो. परमेश्वराविषयी प्रथम 'आवड' निर्माण होते. त्यापासून पुढे 'प्रीति' उद्भवते. या प्रीतीचा परिपोष 'प्रेमा'त होऊन त्याचे रूपांतर भक्तीत होते. अर्थात्, आवडीची उत्तरावस्था ती प्रीति; प्रीतीची उत्तरावस्था ते प्रेम आणि प्रेमाची उत्तरावस्था ती भक्ति होय. उदा: बोणानाईने श्रीचक्रधरस्वामींच्या आश्चर्यासाठी सांगि-
तल्यामुळे बाह्याच्या अंतःकरणात स्वामीविषयी आवड निर्माण झाली, म्हणून स्वामींना मी केव्हा पाहीन असे तिला झाले होते. पुढे स्वामींची भेट झाल्यावर त्यांना ती आपल्या मठात घेऊन गेली, तेव्हा तिची आवड वाढून तिचे प्रीतीत रूपांतर झाले, या प्रीतीमुळेच स्वामींना ती आपणाजवळून आऊ
वेत नव्हती. तिची ही प्रीति वाढतावाढता तिचे अवस्थांतर प्रेमात झाले. त्यामुळे ती स्वामींचा विरह सहन करू शकत नव्हती, या प्रेमाला ती पाव
होताच तिसऱ्या दिवशी श्रीचक्रधरस्वामींनी तिला प्रेमसंचार केला, नंतर बाह्याच्या प्रेमाचे पर्यवसान भक्तीत झाले. (ली. व. एकांक ७५; पूर्वार्ध १-३)

ज्याने मूळाधिकार जोडला असेल त्याला परमेश्वर ज्ञान देतात त्याप्रमाणे ज्याने प्रेमाधिकार जोडला असेल त्याला ते प्रेम देतात. (एका प्रेम संचरीति : पद. १६). हा प्रेमाधिकार पुरभजनाने आणि विषयप्रेमाने जोडता येतो. त्या अधिकाऱाप्रमाणे एक कळिकेचा, दोन कळिकांचा, तीन कळिकांचा, चार कळिकांचा व विषयप्रेमी भक्त असे भक्तीचे पाच प्रकार संभवतात हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. (मागे पा. १९१ ते १०९ पहा).

१. 'प्रेमाची उत्तर अवस्था ते भक्ति : यया बोधाची उत्तरावस्था ते ज्ञान : नमुद्धेनि बोधे बोधवंत : तोचि द्याळे हडावळेच्या ज्ञानिया ' म्हणजे कोमळ तो बोधवंत जरुठ तो ज्ञानिया : तेसे कोमळ तो प्रेमिया जरुठ तो भक्त ' (क. स्व. पद. १४)

२. ' प्रीतीची उत्तरावस्था ते प्रेम... या तर प्रीतीति पूर्वावस्था असेल ज्ञान काई : ना मते : तेचि कैसी : ना पहिले कावडी : मग प्रीति . मग प्रेम म्हणितके ' (क. व. पद. १४).

प्रेमदानासाठी परमेश्वराची तळमळ

जीवोद्धरणव्यसनिया परमेश्वर ज्याप्रमाणे ज्ञानाधिकारियाला गावो-
गावी व वाडोवाडी शोधतो (आ. २१८, वि. मा. १४१) त्याप्रमाणे प्रेमा-
धिकारियालाहि तो सोत्कंठ अंतःकरणाचे सोधोत असतो ज्याने अधिकार
जोडला असेल त्याला त्याच्या अधिकारानुसृत ज्ञान किंवा प्रेम आपण केव्हा
देऊ याची तळमळ त्याला लागलेली असते. म्हणूनच प्रेमाधिकारी शरंग-
ळच्या एकांक भक्ताला (ली च. एकांक १४), बाइसाळा (ली च. पूर्वार्ध ३)
वगैरे स्वांच्या घरी जाऊन श्रीचक्रधरस्वामींनी प्रेम दिले. बाइसांनी
सृष्ट्यंतरी परमेश्वराचे भजन, पूजन, सेवा वगैरे केली म्हणून त्यांना या
सृष्टीत त्यांच्या घरी जाऊन परमेश्वरावताराने प्रेम दिले. (पूर्वी म्हातारियेसि
ईश्वरसेवा घडली म्हणोनि घरा जाठनि संवंधू दिधला । वि. २१९). प्रेमा-
धिकारियाला प्रेम देण्यासाठी परमेश्वर कसा सोत्कंठ असतो व त्यासाठी तो
स्वतः किती कष्ट सहन करतो याचे उत्तम उदाहरण बाइसाच्या प्रेमदानात
आवळते. स्वांच्यासाठी श्रीचक्रधरस्वामी मेहेकर येथे मुद्दामहून सहा महिने
रोहिले नंतर तेथून त्र्यंबक्याप्रेच्या मिषाने पैठणला गेले तेथे इतरांना
पुढवून ते बाइसाच्या घरी गेले. बाइसांनी त्यांचा योग्य आदरसत्कार न करता
त्यांना बसायला पायपुंसने दिले, तरी प्रेमसंचाराला अंतरायभूत असलेल्या
बाइसांच्या त्रिदोषांचा नाश करण्यासाठी श्रीचक्रधरस्वामींनी ते सगळे सहन
केले. अशा रीतीने बाइसांचे त्रिदोष केवून मग त्यांना एक कळिकेचे प्रेम
संचरले. (बाइसाचा ठाड त्रिदोषु एकु होता : तो सन्निधान देठनि केडिला :
मग तिसरा दोषी कळिका एकी संचरीली : वि. मा १३९)

प्रेमसंचार कसा करतात ?

देवतांच्या विद्यांचा संचार विद्याधिकारियाच्या ठिकाणी जसा होतो
तसाच प्रेमाधिकारियाच्या ठिकाणी परमेश्वराकडून प्रेमाचा संचार होतो कारण

१. ' आज बाइसाचा बसईहुनि मनोधर्म : बरुनि कणवेलव योग्य करा-
वेदासाठी आठवण बरुनि सहा मास मेवंकरी राज्य केले : मग वरा काठनि दर्शन
दिधले ' (वि. कं. २२९).

२. ' दुषिकरटां पाणिभात : पायपुंसने बैसावेया ' (वि. स्व. २२९)

प्रेम ऊर्फ भक्ति हा परमेश्वराचा अंतर्भाग आहे; आणि म्हणून 'उभया-
न्वीक्षमाणे सत्तासक्तिधियाचे शक्ति संचरे' (वि. ११) हा नियम त्याला लागू
आहे. अर्थात्, ना नियमाप्रमाणे परमेश्वराकडून प्रेमसंचार होतो तो दृष्टि-
द्वाराच होतो. परमेश्वर व भक्त या दोघांचीहि दृष्टीला दृष्टि मिळाली पाहिजे.
एरवी प्रेमसंचार होत नाही. एखाद्या जीवाला प्रेमाधिकार असूनहि त्याच्या
बोळ्याच्या ठिकाणी दृष्टि नसेल, (फुटकेंपणाच नव्हे तर बोलें असूनहि वर
पकडा इतरे असल्यामुळे आंधळेपणा आलेला असेल) तर त्याला प्रेमसंचार
होऊ शकत नाही, प्रेमाधिकारी जीव जर ईश्वराकडे पाठ कसून बसला तर
त्यालाहि प्रेमसंचार होऊ शकत नाही.

प्रेमसंचार होताच —

परमेश्वराने जीवाच्या ठिकाणी प्रेमसंचार केल्याबरोबर अगदी ताबड-
तोब, वेळ न लागताच, त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव नाहीसे होतात.
(प्रेमसंचारमात्रे विकारः विकल्पः स्वभावो इये तीनि उच्छेदौनि जातिः
उद्. १५). प्रेमात भक्ति, ज्ञान व वैराग्य ही अंतर्भूत असल्यामुळे त्यातील
भक्तीमुळे भक्ताच्या ठिकाणी असलेले अष्टस्वभाव म्हणजे क्षुत्पिपासा, मलमूत्र,
शीतोष्ण व भयनिद्रा ही देहद्रव्ये नाहीशी होतात. अर्थात्, भक्त या देह-
द्रव्याची पर्वा करीत नाही, त्याच्या ठिकाणी असलेल्या प्रेमातर्गत ज्ञानामुळे
त्याचा विकल्प नाहीसा होतो. विकल्प गेल्यामुळे त्याचे अल्पयाज्ञान (= ईश्व-
राभ्यतिरिक्त इतरावर ईश्वरत्वाची भावना) नष्ट होते. त्याचप्रमाणे प्रेमातर्गत
वैराग्यामुळे जीवाचे विकार म्हणजे रागद्वेष, कामक्रोध व मदमत्सर ही मनो-
द्रव्ये नष्ट होतात. विकार, विकल्प व स्वभाव नष्ट होतात याचा अर्थ इतकाच
की कार्यरूपाने ते राहत नाहीत. उदा : ' जीवु विकारावेगळा केव्हळाही
जालाचि नाही ' (भा. ४६). एरवी जीवाच्या ठिकाणी कारणरूपाने ते अस-

१. ' प्रेमाच्या संचार तो दृष्टिद्वारकधिः उभयाचीमेः आंधळेया पांडि-
मोण्या व संचरेः काजे कोकीची प्रेमे तिचे दृष्टिद्वारकधि ' (क. स्थ. उद्. १६)

२. प्रेमात ज्ञानः भक्तिः वैराग्य ये तिन्ही येत असतो : म्हणोनि तिही गुणे
तिही दोष जातीः तर तोचि कैतेः ना प्रेमे (= भक्ति) स्वभावोः ज्ञाने विकल्पः
वैराग्ये विकारच्छेद ' विकारे मनोद्वंद्वः विकल्पे अल्पयाज्ञानः स्वभावे
देहद्रव्ये तिही करुनि तिन्ही जाती ' (क. वं. उद्. १५)

तातच. परमेश्वरमूर्तीची विशेष आवड प्रेमाने निर्माण झाल्यामुळे इतर पदार्थांवरील आवड उद्भूत जाते, ह्याच विकाराचा नाश. ह्याच प्रमाणे स्वभावदेशील कार्यरूपाने नाहीसे होतात. म्हणजे त्यापासून जीवाला उपद्रव होत नाही, एवढेच. एरवी, ते पूर्णपणे नाहीसे होत नाहीत. इतकेच नव्हे तर, क्षुत्पिपासा व ह्यामुळे पदार्थ मोठे लागणे यंत्रे स्वभाव परमेश्वराकडून भक्ताच्या ठिकाणी मुद्दाम उरवले जातात. हेतु हा की, अद्या भक्तांना जीवा-कडून मिळणाऱ्या भजनाची गोष्टी घेता यावी. कारण, परमेश्वराच्या प्रेमाचा अधिकार निष्पण्यासाठी जीवाला पुरभजन घालावे लागते ते एका विशिष्ट क्रमाने. आधी ज्ञानियाला, मग भक्ताला व तदनंतर परमेश्वराला भजन घालण्याचा योग जुळून येतो. ज्या योग्यतेच्या ज्ञानियाच्या ठिकाणी भोजन चढले असेल त्याच योग्यतेच्या भक्ताच्या ठिकाणी मुळे भोजन चढू शकते. आणि ज्या योग्यतेच्या भक्ताच्या ठिकाणी भोजन चढले असेल त्याच योग्यतेच्या ईश्वरावताराच्या ठिकाणी पुरभजन चढू शकते. अर्थात्, जीवा-कडून घातले गेलेले भोजन स्वीकारता येण्यासाठी क्षुत्पिपासादि स्वभाव भक्ताच्या ठिकाणी असलेच पाहिजेत, म्हणूनच परमेश्वर ते त्याच्या ठिकाणी उरवतो. सारांश, विकार, विकल्प व स्वभाव नाहीसे होतात; तथापि कारण-रूपाने ते त्याच्या ठिकाणी असतातच.

प्रेमदाता हाच साध्यसाधन

परमेश्वराने प्रेमसंचार केन्मानंतर त्या भक्ताला प्रेमसंचार करणाऱ्या परमेश्वरमूर्तीतील ईश्वरस्वरूपाचे प्रत्यक्ष दर्शन होते व आपले साध्य ते हेच अशी हळू जाणीव प्रथम होते आणि मग ही परमेश्वरमूर्तीच आपले साधन

१. 'उच्छेद का म्हणितला : ना : कार्य नाही म्हणोनि' (क. स्व. उद्. १७)
२. 'स्वभाव दिसत असे की 'ना' ते ईश्वरी उरविले भजनालागी' का जे: तिचे पात्री जीवात भजन घेवावे म्हणोनि : ज्ञान भक्ताच्या ठाई घडल्यावाचूनि ईश्वरी भजन घडोचि ना' यातच... ईश्वरे उरविले' (क. वं. उद्. १७)
३. 'ना प्रेमाच्या संचारीचि घोर बुद्धि चैसली : साध्य ऐसेचि उमटले : ऐचि आधी सांगितले : साध्य म्हणजे स्वरूप : साधन म्हणजे साध्याते हेते जे : प्रतीति म्हणजे प्रत्यक्षा ऐसे आले जे दोन्ही काये मूर्तीचि होय : साध्य एक : वेगळे नाही' (क. स्व. उद्. १७)

होय अशी प्रतीति येते. (भक्तासि श्रीमूर्तिवरी साध्यसाधन ऐसी प्रतीति-उद्. १७). साध्य असलेले अव्यक्त स्वरूप व साधन देणारे, प्रेमदात्या परमेश्वरमूर्तीतील स्वरूप वेगवेगळे आहे असे त्याला वाटत नाही, ती दोन्ही (साध्य आणि साधन) एकच आहेत अशी जाणीव त्याला होते. किंबहुना, साध्य असलेले ईश्वरस्वरूप निराकार व निराकार आहे. पण केवळ जीवो-द्धरणासाठी तेच साधन व साकार होऊन साधनाच्या रूपाने अवतरेले आहे हे तो भक्त प्रेमसंचारासरणीच ओळखतो. (साध्य साधनकारे आकारले : करवरणवंत ब्रह्म हे : ऐसी भक्तासि प्रतीति उद्. १८). भक्ताची ही प्रतीति द्विविध असते, कारण, साध्य व साधन एक असून आपण साधक निराळे आहोत असे त्याला वाटत असते. भक्ताची ही द्विविध प्रतीति शाक्तेय विद्यावंताच्या द्विविध प्रतीतीप्रमाणे असते. शाक्तेय विद्यावंताला विद्यासंचारा-सरणीच मळ प्रकाशित होऊन आपण साधक आहोत अशी आणि आपल्या देवतेची पिंडरूपा प्रकाशित होऊन तेच आपले साध्य व तेच आपले साधन अशी द्विविध प्रतीति येते. त्याला आपली साधनभूत पिंडरूपा असे आपले साध्य वाटते तसेच भक्तालाहि आपल्या साधनभूत श्रीमूर्तीतील ईश्वरस्वरूप हेच आपले साध्य वाटते. पण वस्तुतः भक्ताचे साध्य ईश्वरस्वरूप निराळेच असते, त्याप्रमाणे विद्यावंताचे साध्य जी ब्रह्मादरूपा ती निराळीच असते.

ज्ञानिया आणि भक्त या दोघांनाहि श्रीमूर्ति आपले साधन वाटते; पण भक्ताला तीच श्रीमूर्ति असे आपले साध्य वाटते तसे ज्ञानियाला वाटत नाही. कारण, भक्ताप्रमाणे त्याला श्रीमूर्तीतील ईश्वरस्वरूप दिसत नाही. म्हणून, ब्रह्मस्वरूप हेच आपले साध्य आहे याची ज्ञानियाला सतत जाणीव असते. भक्ताला श्रीमूर्तीतील ईश्वरस्वरूप दिसत असल्यामुळे आपले साध्य हेच कर-वरणवंत होऊन साधनरूपाने आकारले आहे असे त्याला कळू शकते; ज्ञानि-याला ते कळू शकत नाही. हुतरे असे की, बोधशक्तीचा संचार करून परमे-

१. 'जे साध्य एवं अव्यक्त स्वरूप तेच साधनरूप व्यक्त जाले :... साधन व ब्रह्म हे ऐसी मूर्तीवर भक्तासि प्रतीति : ' (क. स्व. उद्. १८)

२. ' शाक्तेया जैसी भक्ताची... ऐसी द्विध प्रतीति जाली असे ' (वि. वं. २५)

३. ' परि श्रीमूर्तीचा ठाव साध्य नाही : का अश्वेधे संपूर्णाची प्राप्ति... परि पिंडरूपा साध्य नव्हे : स ध्य ब्रह्मांडी ' (सवर)

शरावताराने किंवा अधिकरणाने जीवाला ज्ञान दिले म्हणजे 'हा ईश्वर आहे व मी जीव आहे' एवढीच जाणीव ज्ञानियाला होते. त्यानंतर त्याला सगळ्या शाखांचे श्रवण होते. या साक्षश्रवणानंतर ज्ञानियाला प्रतीति येते की 'परमेश्वरावतार माझे साध्य नव्हे तर नुसते साधन आहे. उल्ट, भक्ताच्या बाबतीत मात्र प्रेमसंचार होताक्षणीच 'परमेश्वरावतार हा माझे साध्य व साधन आहे' अशी तात्काळ प्रतीति येते.

प्राप्यप्रापक-बोध

परमेश्वराचे अव्यक्त स्वरूप प्राप्त होणे हे भक्ताचे 'साध्य' असते. त्यानंतर साध्याच्या ठिकाणचा आनंद उपभोगणे हे त्याचे 'प्राप्य' असते. (प्राप्य म्हणजे जे पाहिजे ते). आपले साध्य व प्राप्य दोन्ही श्रीमूर्तीच्या ठिकाणीच आहेत असे भक्ताला वाटते. तसेच, साध्यप्राप्तीनंतर साध्यानंद उपभोगविनारा प्रापकहि तोच आहे अशी त्याला निश्चितपणे जाणीव होते. (भक्तासि श्रीमूर्तिवरी साध्यसाधन ऐसी प्रतीति : प्राप्यप्रापक बोधु : उद्ध. १७). साध्य आणि प्राप्य यातील फरक असा : अव्यक्त ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति हे 'साध्य' ; आणि प्राप्त झालेल्या ईश्वरस्वरूपाचा आनंद उपभोगणे हे 'प्राप्य'. ज्याच्या साक्षाने अव्यक्त ईश्वरस्वरूप प्राप्त होते ते 'साधन' आणि ज्याच्या साक्षाने ईश्वरस्वरूपाचा आनंद भोगायला सापडतो तो 'प्रापक'. भक्ताला साध्यसाधन व प्राप्यप्रापक यांची भावना आपल्या प्रेमदात्या परमेश्वरमूर्तीच्या ठिकाणीच असते.

देवतेच्या विद्यावंताला विद्यासाधन देणारी नृद्धांडस्थ देवता असते, किंवा तिच्या ज्ञानविग्रह असतो. विद्यासंचारामुळे त्याच्या शरीरातील त्या विद्येच्या देवतेची पिंडस्था प्रकाशित होते. विद्यावंत साधकाला ती पिंडस्था आपले साधन वाटते आणि साध्यहि वाटते वस्तुतः नृद्धांडस्थेची प्राप्ति हे त्याचे साध्य असते. पण तितके ज्ञान नसल्यामुळे पिंडस्थेलाच तो आपले साध्य समजतो. साध्यप्राप्ति त्याला नृद्धांडस्थेच्या ठिकाणी होते. इथेच खाल

१. 'हरि प्राप्या साध्या कैसा भेद : स्वरूपाचे पाहिजे ते साध्य : ते पावोनि तेथिच्या अनुभव काहिजे ते प्राप्य : यथा देवतेचा ठायी प्राप्ति फळ : (उ. स्व. उद्ध. १७)

साध्यानेंद भोगायचा असतो. अर्थात्, त्या ब्रह्मांडस्थेच्या ठिकाणी आनंद वपभोगणे हे त्याचे प्राप्य. हे प्राप्य त्याला प्राप्त करून देणारी - प्रापक, ती ब्रह्मांडस्थाच असते. विद्यार्थ हा साधक, देवतेची पिंडस्था हे साधन, ब्रह्मांडस्था हे साध्य, तेथील सुखाचा भोग हे प्राप्य व ते प्राप्त करून देणारी ब्रह्मांडस्था हीच त्याची प्रापक, यावरून हा भेद करून घेईल. भक्ताला मात्र प्रेमसंचार करणारी श्रीमूर्ति हेच आपले साध्य व साधन अशी प्रतीति प्रथम येते व नंतर तीच श्रीमूर्ति हे आपले प्राप्य व प्रापक असल्याचा बोध होतो. बोध ही प्रतीतीची उत्तरावस्था आहे. परमेश्वरावताराने ज्ञान दिल्यास ज्ञानियाला प्रथम 'हा ईश्वर आहे' अशी 'प्रतीति' येते, शास्त्रभवनाने ती प्रतीति दृढावते, हाच 'बोध' होय. तद्नंत, भक्ताला श्रीमूर्ति साध्यसाधन वाटणे ही 'प्रतीति' होय, तर तीच श्रीमूर्ति 'प्राप्यप्रापक' वाटणे हा 'बोध' होई. परमेश्वरावतारावर प्रतीति

ज्ञानदाया परमेश्वरावतारावर 'हा ईश्वर आहे' अशी प्रतीति बोधक्षणीच्या संचाराने ज्ञानियाला येते. तशीच भक्ताला प्रेमसंचार होताक्षणीच 'हे परब्रह्म आहे' अशी प्रतीति येते. कारण, प्रेमसंचार ज्ञास्यावर त्याला श्रीमूर्तीतील ईश्वरस्वरूप प्रत्यक्ष दिसते. उद्भव हा चार कळिकांचा भक्त होता म्हणून त्याला प्रेमसंचार ज्ञास्यापासून श्रीकृष्ण हा कैवल्यरूप परब्रह्म होय अशी प्रतीति आली होती. (उद्भवदेवो कैवल्य परब्रह्म दक्षेति : वि. ८५). वरंगळ्या एकांकी भक्त, बाह्या इत्यादि भक्तांना प्रेमसंचार होताक्षणीच श्रीवक्त्ररस्वामीवर ईश्वरत्वप्रतीति आली होती ज्ञानियाला ही प्रतीति बोधसंचारकाळी येते, पण त्याला परमेश्वरावताराच्या मूर्तीतील ईश्वरस्वरूप मज दिसू शकत नाही. अर्जुन हा अतिशय विद्वान होता, श्रीकृष्णाच्या तो साजिध्यात होता; तरीहि श्रीकृष्णावर 'ईश्वर' म्हणून त्याची प्रतीति बसेना.

१. 'यथा पिंडस्थ साधन होय : परि साध्य पावविती नष्टे;... भक्ताची प्रतीति जैसी विद्यार्थता पिंडस्थ साधन : बरीक स्थानमूर्ति साध्य : प्राप्य सुख : साध्याते नेती तेथे' (क. २५. ब्रह्म. १७)

२. 'प्रतीति बोधा भेद : ज्ञानासवे हा ईश्वर ऐसे प्रत्यया आळे ते प्रतीति तेथे शास्त्रे द्यावे : जीवी निश्चयो पश्ये : बैसुनि ठाके तो बोध : एक पूर्ववस्था : एक उत्तरावस्था' (संदर)

शेवटी, भारतीय युद्धाच्या काळी मोहप्रस्त अर्जुनाला श्रीकृष्णाने जेव्हा आपले विश्वरूप दाखविले तेव्हा त्याला श्रीकृष्णावर ईश्वरप्रतीति आली. सृष्टीची रचना, संहार व जीवोद्धरण करणारा परमेश्वर तो हाच हे त्याला त्यानंतर वाटू लागले. शालाच, श्रीकृष्णावर अर्जुनाची विश्वरूपात्मक प्रतीति होती असे म्हटले आहे. (अर्जुन विश्वरूप देखे : वि. ८५) सज्जाला मान श्रीकृष्ण हा वैकुण्ठातील चतुर्भुज विष्णूचा अवतार वाटत असे, (संजयो चतुर्भुज देखे : वि. ८५). कारण, पूर्वी त्याला वैकुण्ठीच्या देवतेने असा वर दिला होता की, श्रीकृष्ण त्याला चतुर्भुज विष्णूच्या स्वरूपात दिलेले म्हणून, अर्थात, ज्ञानिया अर्जुनाची व उद्धव मुक्ताची प्रतीति यथार्थ होती तर संजयाची अपयार्थ होती

प्रतीति परमेश्वराने उमटवलेली

वा तिर्थांनाहि श्रीकृष्णावर जी प्रतीति आली होती ती आपोआप आली होती असे नाही; तर ती श्रीकृष्णाने उमटवलेली होती. ही प्रतीति परमेश्वराने उमटवल्यावाचून उमटत नाही. पंचालेश्वरी मार्तंडाला श्रीचक्र-स्वामींनी खरोखरच देवता दाखविल्या होत्या - अभावी भावस्वरूपाच्या विज्ञानाने नव्हे, तसेच नंदादिकांना बालपणी श्रीकृष्णाने अनेक फोडा दाखविल्या त्याहि ज्ञाना होत्या, विज्ञानरूप नव्हे. त्याचप्रमाणे विश्वरूप दर्शनाने घाबरलेल्या अर्जुनाने विनंती करताच श्रीकृष्णाने त्याला आपले खरे 'स्वरूप' दाखविले. संजयाला श्रीकृष्णानेच आपले चतुर्भुज विष्णु असे रूप दाखविले. कारण, देवतेने त्याला तसा वर दिला होता. आणि देवतानी दिलेले वर परमेश्वरालाच पुरे करावे लागतात. (वि. २७१). उद्धवदेव हा चार कलिकांचा प्रेमी एक असल्यामुळे श्रीकृष्णाने प्रेम संचरण्याबरोबर त्याला श्रीकृष्णावर ईश्वरप्रतीति येऊन त्या श्रीमूर्तीतील ईश्वरस्वरूप प्रत्यक्ष दिसू लागले, ते स्वरूप अनौदीचे असून त्याला ते शेवटपर्यंत म्हणजे प्राप्तिपर्यंत

१. 'तर इत्यादि प्रतीति आपत्तेयांचे आकृत्या ज्ञान काढू ना : ते दीपलेखाचाचोनि नाही' (वि. वं. १८५)

२. 'मार्तंडा देवता दाखविलीया हे साच : नंदादिकांचे साच दाखविले : विज्ञान नव्हे : विज्ञाविलेया रूपा उपचली : अर्जुनदेवा दाखविले : संजये देखिले ते देवतावराचे माइते : उद्धवदेवाचे स्वरूपगत जनादीचे' (वि. त्व. १८५)

दिसत होते. सारांश, श्रीमूर्तीवर ईश्वरप्रतीति येते ती ज्ञानियाच्या किंवा भक्ताच्या स्वसामर्थ्याने येते, असे नाही, तर परमेश्वराने संचरलेल्या प्रेमसामर्थ्याने, म्हणजेच परमेश्वराने समटवल्यामुळे येते, एरवी नाही.

चार कळिकांच्या भक्ताप्रमाणेच तीन, दोन व एका कळिकेच्या भक्ता-ळाहि प्रेमसंचाराबरोबरच परमेश्वरावतारावर ईश्वरप्रतीति येऊन श्रीमूर्तीतील अनादीचे ईश्वरस्वरूप दिसू लागते. ईश्वरस्वरूप सर्वत्र भक्तांना दिसते. पण चार कळिकांच्या भक्तापेक्षा तीन कळिकांच्या भक्ताला बोधे अस्पष्ट, त्याहुन दोन कळिकांच्या भक्ताला अस्पष्ट. आणि त्याहुनहि एका कळिकेच्या भक्ताला अस्पष्ट दिसते, पण ते सर्वांना आणि प्राप्तिपर्यंत दिसते हे ज्ञान निःसंशय, या चारहि प्रकारच्या भक्तांची प्रतीति मात्र सारखीच असते.

प्रेमदास्या श्रीमूर्तीची आवड

प्रेमसंचार सात्त्विकंतर परमेश्वरावतारावर भक्ताची इतकी दृढ आसक्ति निर्माण होते की तो त्याला सोडून कधीच जात नाही. (भक्ता नित्य संबंधुः उद्ध. १०), परमेश्वरावताराने एखाद्या कामासाठी त्याला दूर पाठविले तर मोठे बेगळी. पण स्थितः होऊन कोणत्याहि कारणासाठी परमेश्वराला सोडून दूर जाणे भक्ताला मुळीच आवडत नाही. तो नेहमी त्याच्या सान्निध्यातच काळ केठतो, प्रेमसंचार होण्यापूर्वीच्या अवस्थेत तो त्याजवळून थारथार दूर ज तहि असेल, पण प्रेमसंचाराभंतर मात्र कधीच जात नाही. ज्ञानिया अपणहुन विषयादिकांच्या लोभाने परमेश्वरसन्निधान सोडून दूर जातो. उदाः नागदेव, ध्वाईभट बगैरे हानी श्रीचक्रधरस्वामीजवळून अनेकदा दूर जात असत, भक्त आपणहुन असा दूर कधीच जात नाही, त्याचा व परमेश्वराचा नित्यसंबंध असतो.

अर्थात्, प्रेमसंचार झोतासुणीच तो सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वराला तात्काळ अनुसरतो हे सांगायला नकोच. अधिकरणाकडून काय पण प्रत्यक्ष परमेश्वरावताराकडून बोध झाला तरी ज्ञानिया परमेश्वराला एकदम अनुसरतो

१. 'एवं समग्रासि दर्शनं असे : उत्तम सध्वम कमपि स भेदे देखती : ज्ञान प्रतीति ते समग्राची सारिणी' (वि. ज १८५)

२. 'नित्य तो भक्ताचिना कबौनि : जाणुलीया आवडी का प्रयोजने परते जाणे आसीचि ना : ज्ञानियाची स्वाध्यासि केळी' (उ. स्थ. उद्ध. २०)

असे नाही. खुद्द नागदेवच पहा ना, श्रीचक्रधरस्वामींच्या सहाय्या भेटीत त्यांना स्वामीकडून बोध झाला, पण तो ताबडतोब अनुसरला नाही. तर सातव्या भेटीच्या वेळी कालांतराने अनुसरला, (स्मृ. स्थ. १) आणि तेव्हा अनुसरणे की नाही असा मनाच्या दोलायमान स्थितीनंतर, (सौ.च.उत्त. १), म्हाझंटाचीहि गोष्ट अशीच याला तर श्रीचक्रधराच्या पहिल्या भेटीत बोध झाला पण हा त्यांना लागलीच अनुसरला नाही. काही दिवसानंतर श्रीगोविंदप्रभूजवळ तो अनुसरला, साराश, बोधसंचारामुळे झालेल्या लागलीच अनुसरतो असे नाही. क्वचित् असेहि आवळते की योग्य कालावधीत बोध-वंत न अनुसरल्यामुळे तो अनुसरतप्रमादी बनतो. भक्ताच्या बाबतीत असे क्षम्यच नाही. त्याला प्रेमसंचार झाला की तरक्षणी त्या प्रेमदात्या परमेश्वरा-वताराविषयी त्याच्या मनात इतकी तीव्र आसक्ति निर्माण होते की, तो असेल त्याच स्थितीत त्याला अनुसरतो; व आपल्या मृत्युपर्यंत त्याच्या साक्षिण्यात राहतो. उदा: ओळख्या बुद्धीने सड्ग वेळून श्रीचक्रधरावर बालून जाणाऱ्या वरंगळच्या भक्ताला कृपादृष्टिद्वारा चार कलिकांचे प्रेम संवहन स्वामी पुढे बालू लागताच त्याच्या मागेमागे तो भक्ती निघाला. (सौ. च. एकांक, १४). बाइसा देखील प्रेमसंचारानंतर स्वामींना तात्काळ अनुसरली. भक्तांना अनुसरणाचा काही स्वतंत्र विधि करावा लागतो असे नाही सर्वसंगपरित्याग करून ते परमेश्वराधीन होतात व त्यांच्या आज्ञेत वागतात.

भक्ताची आपल्या प्रेमदात्या श्रीमूर्तीवरील आवड इतकी पराकाष्ठेची असते की, त्या मूर्तिव्यतिरिक्त इतर परमेश्वरावताराविषयी त्याला काहीच वाटत नाही. प्रत्यक्ष त्याच्या साधनद्वयानेच दुसरी मूर्ति धारण केली तरी तिच्याविषयीहि त्याला आवड वाटत नाही. आपली साधनदात्री श्रीमूर्तीच

१. आणिक श्रीमूर्ति नाबळे... ना क्वचित् विवोग दीधला : जोवेया पक्षाचा प्रेमसंचारा मक्त्याये देहदयवित्तसमवी सुवरा श्रीमूर्तीचा प्रेमदाताचि म्हणे : सांगहीहि प्रेमदातेचि असो : तरी तुमचे सकळ चरितार्थ करू. पेसे म्हणीतले बरी तरी तो भक्त कुठिया अवताराचा तो त्या सुंदराळे देखोनि नावलवे : तो म्हणे : जी मी तुमते ओळखेना : माझा कुठिया ठोचि माझा आवा : वा विशेषी विवोग दीधलेवा आणिका अवताराची श्रीमूर्ति नाबळे हे कार्य म्हणावे असे ? (वि. वं. १३७); 'दुसरा ईश्वर सुंदरा श्रीमूर्ति प्रेम देतुसे जान तो कुठियाचा : तो म्हणे : जी मी तुमते ओळखेना' (उ. स्थ. उद्द. ४०)

त्याला पाहिजे. ती कुष्ठरोगाविहित असली तरी तीच त्याला प्रिय असते. तिच्या ऐवजी दुसरी परमेश्वरावताराची सुंदर श्रीमूर्ति त्याच्यासमोर उभी राहिली तरी तो तिच्याकडे कुंकूनहि पाहत नाही. ध्याला ती कुष्ठरोगी, प्रेम-दात्री श्रीमूर्तीच पाहिजे असते. इतकी त्याला आपल्या प्रेमादात्या श्रीमूर्ती-विषयी परभावधीची आवड असते,

ईश्वराच्या विरहाने भक्त जिवंत राहत नाही

साधनदाला परमेश्वरावतारावर इतकी आत्यंतिक आवड असलेल्या भक्ताला त्याचा क्षणिक विरह देखील सहन होत नाही; मग कायमचा विरह सहन होणे शक्य आहे काय ? छे छे ! मुळीच नाही ! तशा स्थितीत भक्त जिवंतच राहू शकत नाही. परमेश्वरावताराने भक्ताला एखाद्या कामासाठी दूर पाठवले तर त्यामुळे तो प्राण सोडतो असे नाही, तथापि, त्या क्षणिक विरहात देखील परमेश्वरावताराच्या आवडीमुळे, त्याचे अंतःकरण पोळतच असते. पण कायमच्या विरहामुळे, म्हणजे परमेश्वरावताराने अवतार संपवून कीजे केले किंवा पुरस्वाग केला तर भक्त प्राणच सोडतो. इतकेच काय पण परमेश्वरवियोगाचा शब्ददेखील त्याला सहन होत नाही. मर्त्य लोकातील आपल्या आयुष्याची सीमा संपल्यामुळे ' निजधामा पुढे : जाहजेल आता ' (उद्द. गी. ६५) असे भगवान श्रीकृष्णाने सांगताच परमेश्वरवियोगाच्या त्या शब्दाने व कल्पनेने भक्तचूडामणी उद्धवाची स्थिति कशी झाली ! आत्स्करभट्ट बोटीकर सांगतो : ' बा. बोलाचा बासदु न साहेबि उद्धवदेवो सुमदु : निचारे वनवदु : पुणु पडिला तो ॥ तो जैसा करुणारती वीराला : की विरहभिक्षे घारैला : ना तरि सागरी कुजाला शोकाचोये । कि हु. केसी एक-बदला : तो घातरसु मुराला : सैसा भिनेष्ट जाला : भकराजु तो ॥ तथा विरहविखाची उकळी : प्राणते कवळी : जीवज्योति झिल्लमिळी : इत्या आमु ' (उद्द. गी. ७१-७४)

ईश्वराचा कायमचा विरह होणार या कल्पनेनेदेखील जर भक्ताची व्यक्ती प्राणांतिक अवस्था होते तर मग त्याच्या प्रत्यक्ष विरहाने काय होत

१. ' म्हणिया आकिये प्रेय देह बाळी से नव्हे : हे बास्य एकदेसी : पयाकदा कीजे करिती जै ' (अ. २५, व. १९)

असेल याची कल्पनाच करावी! अथवा, कल्पना तरी कशासाठी? 'भक्त वियोगी नुरे' (उद्ध १९) असे श्रीवक्त्रवरस्वामींनी स्पष्टच म्हटले आहे. साधनदात्या परमेश्वरावताराच्या काव्य विरदाने, अर्थात्, अवतार संपवून स्वाने जीजे केले किंवा पुरत्याग केला तर तो जिवंत राहूच शकत नाही, तो तात्काळ प्राण सोडतो. जीव कुडीवाचून व कुडी जीवावाचून राहू शकत नाही त्याप्रमाणे भक्त परमेश्वरावाचून जिवंत राहू शकत नाही. परमेश्वर मिळून येत्यावर, त्याचा काव्यमंचा विशेष झाल्यावर भक्ताने जगायचे ते कशासाठी? कारण, प्रेमसंचार होताक्षणीच त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव उच्छेदलेले असतात. विकार उच्छेदल्यामुळे त्याच्या इंद्रियांची व विकल्प उच्छेदल्यामुळे त्याच्या अंतःकरणाची अन्वय आवडच राहत नाही. ती परमेश्वरावतारावर केंद्रित होते. आणि स्वभाव उच्छेदल्यामुळे त्याची आपल्या देहावरदेखील आवड राहत नाही. त्यामुळे तीहि श्रीमूर्तीवरच केंद्रित झालेली असते. त्या मूर्तीच्या आवडीमुळे त्याचे मागील अनंत सृष्टीचे दोष भासलेले असतात, आणि भविष्यात तर त्याला काही संचित करायचेच नसते. म्हणूनच त्याने आपले सर्वेश्वर परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी बेंचलेले असते. सामान्य मनुष्य जसा स्वभावधर्मात बेंचलेला असतो तसा भक्त परमेश्वरमूर्तीच्या ठिकाणी बेंचलेला असतो. त्यामुळे त्या श्रीमूर्तीच्या वियोगात तो उरत नाही-जिवंत राहत नाही.

थारहि भक्तांचा वियोगानंतर मृत्यु

एक कळिकेचा भक्त साधनदात्या परमेश्वरावताराची वियोगवार्ता कळल्यानंतर सामान्यतः दोनतीन प्रहरांनी मृत्यु पावतो पण एक कळिकेच्या कित्येक भक्तांना तर हा दोनतीन प्रहरांचाहि विरह सहन होत नाही. आत्यंतिक विरहव्यथा न सोसवल्यामुळे मृत्यूची वाट पाहण्यादेखा प्राणत्याग करणे

१. 'अथातश्च राहाये तथा सीढी दोषांचा उच्छेद झाला : विकारे अन्वय इंद्रियांची जावडि गेली : विकल्पे अन्वय अंतःकरणाची आवडि गेली : स्वभावे देहाची आवडि गेली : हे तिन्ही ठावे मूर्तीचाचि ठाव एकवटले : ठिया मूर्तीचिया जावडी मागिला पुढिका दोषांचा निरास करुनि ईश्वराचि स्वभाव केला : यया कुडीवीण जीवासि जीवेवीण कुडीसि राहणेचि नाही : सैसाचि देवेवीण भक्तासी उरणेचि नाही' (वि. स्व. २१२)

बरे वाटते. म्हणून सुरीने, पाटीने (तीक्ष्ण धारने), विष पिऊन किंवा गळ-
फास लावून कोणत्या ना कोणत्या तरी उपायाने ते आत्महूनन करतात. (एक
उपाय करीनि धाडी : सुरी : पाटी : विष : बाघवळ : वि. २१२). उदा:
नागाविका ऊर्फ बाह्या ही एक कळिकेची प्रेमी भक्त होती. (ली. च. पूर्वार्ध
१). तिला जेव्हा श्रीचक्रधरस्वामींच्या बधाची कोटोव बातमी समजली
तेव्हा तिला विरहव्याथा असह्य झाली. त्यावेळी ती मावेत बसून नदी पार
करित होती. म्हणून तिने तिथल्या तिथे पाण्यात उडी घालून प्राणत्याग
केला. (ली. च. उत. ४४७).

दोन व तीन कळिकांच्या भक्ताना परमेश्वराच्या आत्यंतिक वियोगाची
वार्ता कळताच 'विरहावस्था' प्रगट होते. (एका अवस्था प्रगटे : वि. २१२).
ती प्रहरभर टिकते. तीन कळिकांच्या भक्ताची एका प्रहरापेक्षाहि थोडा वेळ
टिकते. ना काळात 'अभिलाषोऽथ विता च स्मरणं गुणकीर्तनम् । उद्देगश्च
प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च । जडता मरणं चैव दशावस्था प्रकीर्तिताः' या
विरहाच्या दहाहि अवस्थांतून तो जातो, व शेवटच्या दहाच्या अवस्थेत तर
स्थाला आपोभाष मृत्यु येतो. सारांश, दोन व तीन कळिकांचे भक्त परमेश्वर
वियोगानंतर एका प्रहरापेक्षा अधिक काळ पर्यंत जिवंत राहून शकत नाहीत.
तीन कळिकांच्या भक्ताचे प्राण प्रहरापेक्षाहि अल्पावधीत जातात.

चार कळिकांचा भक्त हा तर वियोगवार्ता ऐकताच मृत्यु पावतो. पण
तत्पूर्वी परमेश्वराच्या वियोगाची ती वार्ता कशी आहे की नाही हे तो निवार
बिचारतो. आणि नंतर, परमेश्वराने आपणाला करोकरच वियोग दिला हे
निश्चित कळताच त्याचा प्राण तावडतोच जातो उदा: बरंगळचा भक्त हा
चार कळिकांचा प्रेमी होता. प्रेमसंचारानंतर तो श्रीचक्रधरस्वामीबरोबरच
असायचा. एक वेळ स्वामींनी त्याला मुहाम एका नदीअलीकडील गावी
ठेवले व आपण पलीकडील गावी गेले. तेथे ते बरेच दिवस होते. इकडे ना
भक्ताला तर हा विरह सहन होईना. म्हणून तो दररोज गावातून नदी-
किनार्यापर्यंत येत असे. स्वामींचा आश्रम होऊ नये म्हणून पलीकडे
मात्र जात असे. तथापि, त्या पलीकडच्या गावातून भिक्षेसाठी येणाऱ्या एका
ब्राह्मणाला मात्र तो स्वामींची वार्ता बिचारायचा. श्रीचक्रधराच्या ठिकाणी
असलेला त्याचा तो वेध पाहून त्या ब्राह्मणाला फार आर्चवा वाटला. म्हणून

एके दिवशी त्याने खोटेच सांगितले की, स्वामी सर्पदंष्ट होऊन मेल्ले. तेव्हा त्या भक्ताने विचारले : 'हा भटो साच । ना : सत्य : ऐसे त्रिमुधी पुसीले : तिही सत्यचि म्हणीतले : तैसेच ते भक्त उभेचि पाहिले देहत्यागु केला : देह विसर्जिले' (छी, च. एकविक. १४).

विषयप्रेमाच्या द्वारे ज्याला मुख्य प्रेम ज्ञाते अशा विषयप्रेमी भक्ताला तर परमेश्वराच्या वियोगाची वार्ता ऐकताच तात्काळ मृत्यु येतो. (एकाचे आश्चर्यसेवी जाणू : वि. २३२). चार कळिकांच्या भक्ताप्रमाणे तो तीन वेळ विचारतबुद्धा नाही. 'परमेश्वराने कीचे केले' हे शब्द त्याच्या कानावर पडले की त्याचा तत्क्षणच देहांत होतो. उदा. एकदा जलक्रीडाप्रसंगी श्रीकृष्ण पाण्यात बुडाले असे ऐकताच रुक्मिणी ताबडतोब मूर्छित होऊन मृत्युपंथाकडे लागली. पण श्रीकृष्णाने तिला सावरले. सारांश कोणताहि भक्त परमेश्वराच्या वियोगात उरून शकत नाही.

परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी बेचलेला

यावरून लक्षात येईल की, भक्त हा आपल्या प्रेमाच्या परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी पूर्णपणे बेचलेला असतो. इतका की, परमेश्वराजबळ त्याला मागायचे असे काहीच नसते. (भक्त आन भाने : वि. १३४). परमेश्वराचे सेवादास्य तो मागत नाही; कारण ते तो करीतच असतो. तेहि कसे? तर म्हणोनि एकवटलेनि चित्ते : बेजे आत्मा केला प्राणनाथाते : मग भजे जन्मजीविते : अर्चवस्तुदि ॥ जेवि कुलक्षियेचे मनोगत : प्राणेश्वराचे ठायी रत अवधे जन्मजीवित : तयाचे काजी' (झा. प्र. ८७१-८७२). दुसरे असे की, तो वियोगात उरचे शक्य नसल्यामुळे परमेश्वराचे निरंतर सन्निधान त्याला मिळालेलेच असते. किंबहुना, 'प्रेम देता वेढी : सन्नि-

१. "उत्तमासि मूर्ति नाही म्हणवतसेवी अद्यासरीसेचि देहत्यागी:पथा रुक्मिणी आडसे... तैसाचि इमयादृश्याक्षिये भवनीचा : एवं चार कळिकेचा' तोही ऐकतसेवीचि देह त्यागी : पारि तयासि तीन वेळ पुनवे साने : मध्यमा अवस्था प्रकटे : पाहिले कागूनि कलुषमे व्हावीयेवरि येठी : देह त्यजिवा काळ न कोणे : कनीयस उपासे घादी : तोचि उपावो चतुर्विध : सुरी म्हणीतलेया जेतुलेया जणी : पाटी म्हणजे चार : मग नदीहि कावे : विष बाचवळ ते तैसेचि... ऐकतसेवी हा उत्तम : अवस्थेचा मध्यम : उपाथाचा कनीयस' (वि. व. २३२)

भानाची माख' (उद्द. गी. १४९) परमेश्वरानेच केलेली असते. मग त्याचे सेवादास्य ते त्याने पुन्हा काय मागायचे? तो सेवादास्य मागत नाही, इतकेच नाही तर आपले साध्यहि मागत नाही. कारण, साधनरूप भीमूर्तीत तो पूर्णपणे बेचलेला असल्यामुळे त्याला कशाचीच म्हणजे साध्याची सुखा वाड राहत नाही. परमेश्वराला ज्ञानिया 'त्वमेव माता च पिता त्वमेव'; स. माझ्या मनांत, वाचेत निरंतर यावेच असे शब्दांनी म्हणत असतो. पण भक्ताला परमेश्वर खरोखरच मातापिता होऊन राहिलेला असल्यामुळे त्याला असे शाब्दिक स्तवन करण्याची गरजच नसते. (बाह : तो हे शब्द म्हणत असे - एका ऐसेषि होउनि ठाके : वि. २१५). भक्त परमेश्वराच्या ठिकाणी संपूर्णत्वाने बेचलेला असल्यामुळे त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव उच्छेदलेले असल्याने हे दोष नाहीसे करण्यासाठीहि त्याला परमेश्वराची प्रार्थना करावी लागत नाही. कारण, परमेश्वराला त्याने आपला आग्र्याच करून ठेवलेले असते. सारांश, परमेश्वराकडून प्रेमाचा संचार झाल्यामुळे भक्ताला

अहर्निशी माझे रूपजे : बाचौनि डोळेया आन नावे

वाचेवि आरोचक पडे : आत्मा बोलणेयाचे ॥

क्यापृता कंठडे : भिन्हा होती कर्णपुटे

पुजाबंध गोमटे : हस्त पल्लवी ॥

माझे सविधान : तेचि एक जीवन

न न्हाति मियाविज प्राण . त्याचे घडीभरी (उद्द. गी. ८००-८०२)

चाकताठी परमेश्वराचा त्याला निरुपबंध असतो. इतका की, परमेश्वराच्या कायमच्या वियोगात तो जिवंत राहत नाही. त्याच्या विरहाच्या शब्दांने देखील त्याची प्राणांतिक अवस्था होते. म्हणून परमेश्वराने पाठवले तरच तो दूर जातो. परवी, परमेश्वरापासून दूर-अगदी शेजारच्या गावी देखील तो आपण-हून कधीच जात नाही. (बाह : भक्त आषि सेवा गावी : वि. मा. ३१).

१. 'भक्त आन मागे म्हणजे तो साध्य न मागे : का : वाड नाही : ना मूर्तीचे सेवादास्य मागावे तरी ते करीति असे : ना शब्दे काह मागावे : मूर्तिवीण राहणेचि नाही : तथा मागणे हे दूरि ठेके' (वि. स्व. २३४)

२. 'तु मनी वाचे पाषासि हे प्रार्थनाचि काहसी : तो बेचूनि मेळा : दोष उच्छेदिले : त्वमेव माता हे भक्तासीचि वास्तव' (वि. स्व. २३५)

भक्ताच्या उद्धाराला सुरवात

ज्या जीवाला पूर्वा प्रेमाधिकार घडला असेल त्याला भेटीबरोबर कृपा-दृष्टिद्वारा प्रेमसंचार करून परमेश्वर त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव उच्छेदतात, त्याला अनुसरतात आणि आपला नित्यसंबंध देतात. या वेळेपासूनच भक्ताच्या उद्धारणाचा मार्ग सुरू होतो. ज्ञानियाप्रमाणे भक्ताकडूनहि प्रेमांतर्गत शाब्द, अपरोक्ष, सामान्य व विशेष ही चारही यशस्वान पूर्ण म्हावी लागतातच पण आपल्या साधनमूर्तीच्या ठिकाणी वेचलेल्या भक्ताला साध्याचीहि चाड नसल्यामुळे तो स्वतः या वास्तोत काहीहि करीत नाही. परमेश्वर आपणच या सर्वांची परिपूर्णता त्याच्याकडून करवून घेतात. अर्थात, त्यासाठी भक्ताला ज्ञान देणे अवश्य असते. त्याप्रमाणे परमेश्वर त्याला प्रथम शाब्दज्ञान देतात.

ज्याने पुरमंत्रनामे प्रेमाचा अधिकार अज्ञानदेही जोडला अशा जीवाला परमेश्वर प्रथम प्रेम संचरतात. त्या प्रेमसंचारासरणीच परमेश्वरावतारावर त्याला साध्यसाधनप्रतीति येते. प्रेमानंतर त्या भक्ताला परमेश्वर लागलीच बोध देतात; म्हणजे निरूपणाने शाब्दज्ञान देतात, (बोधौनि बोधिती : वि. १११) हा बोध देताना त्या भक्ताला बोधशक्तीचा ध्वजार माग करीत नाहीत. कारण, बोधशक्तिसंचारामुळे ज्ञानियाला येणारी ईश्वरप्रतीति भक्ताला प्रेमसंचारासरणीच आलेली असते. म्हणून बोधशक्तीचा संचार न करता प्रेमानंतर भक्ताला परमेश्वर नुसते शास्त्रनिरूपण करतात; म्हणजेच त्याला शाब्दज्ञान देतात. ज्ञान-देहात प्रेमाचे उपाय करून परमेश्वरप्रेमाचा अधिकार ज्याने प्राप्त केला असेल अशा ज्ञानियाला मात्र प्रेमसंचार केल्यानंतर पुन्हा बोध देण्याची गरज नसते. कारण, आधीपासून तो शाब्दज्ञानिया असतोच. त्याला पूर्वी बोध झालेला असतो आणि नंतर त्याने प्रेम जोडलेले असते, अशा शाब्दज्ञानियाला प्रेमाधिकारकाळी नुसत्या प्रेमाचाच संचार करतात. (बोधौनि बोधिती : वि. १११).

१. 'बोधौनि बोधिती म्हणजे प्रेम देऊनि ज्ञान देती...बोध म्हणजे प्रेम : बोध म्हणजे शास्त्र...बोधौनि बोधिती बोध प्रतीति न बोळिजे : का जे ते प्रेमासरणी जाकी की' (वि.स्व. १११)

२. 'का ज्ञान देऊनि प्रेम देती' 'बोध म्हणजे शास्त्रार्थ मग उपरति : जे श्रुतशास्त्रासी उपाय दोनि पारि असती ते सांचौनि प्रेम देती' (वि.स्व. १११)

अचित् एखाद्याने मुळाधिकार जोडलेला असून देखील त्याला अधिकरण वगैरे करण्याच्या प्रवृत्तीने परमेश्वर त्याका आधी ज्ञान देतात ते अर्थात्, प्रेमाधिकारात अंतर्भूत झालेल्या ज्ञानाधिकाराने, नंतर पुनः संबंधात अपरोक्षापूर्वी त्याका पूर्वीच्या प्रेमाधिकारातच प्रेम देतात.

अकाच्या शाब्दज्ञानाची पूर्णता

प्रेमसंचारापासून तो अनुभूतिप्राप्तीपर्यंत अकाला परमेश्वराचे निरंतर सन्निधान लाभत असल्यामुळे त्याच्याकडून वारहि ज्ञानाची परिपूर्णता होते ती परमेश्वरसन्निधानातच होते. (अकाचे सकळही सन्निधानी चरितार्थ होए : उद्द. १६). तेव्हा, त्याचे शाब्दज्ञानहि परमेश्वरसन्निधानातच चरितार्थ होते हे निराळे सांगायचास नको. ज्ञानियाच्या बाबतीत बोधसंचाराभ्यंतर, इतकेच नव्हे तर अनुसरणानंतर ज्या ज्या गोष्टी घडतात त्या त्या अकाच्या बाबतीत प्रेमसंचारीच्या संचाराशरणीच घडतात. उदा : बोधानंतर ज्ञानियाला अनुसरण करावे लागते ते अकाला प्रेमाशरणीच घडते. कारण, प्रेमसंचार होताच तो अनेक व्याप्तीत, सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरामागे जाऊ कासतो त्याला त्या प्रेमदात्या मूर्तीपासून राहताच येत नाही. अनुसरणानंतर, त्या अनुसरणसामर्थ्याने ज्ञानियाच्या प्रेतदेहाचा नाश होऊन त्याच्या कर्मांची निमिषता सुरू होते. (उद्द. २४). अकाच्या बाबतीत ह्या सर्व गोष्टी प्रेमसंचाराक्षणीच व्हाऊ येतात; इतकेच नाही तर त्याच्या आगत्यक व अनारब्ध कर्मांचा 'पूर्णपणे नाश' होऊन प्रस्तुत देहातील प्रारब्ध भोगपेकी सन्निधानाचा प्रसवस्थी भोग तेवढाच त्याला भोगावा लागतो. बोधसंचारीसंचाराने ज्ञानियाला येवारी ईश्वरप्रतीतीहि अकाला प्रेमसंचारकाळीच आलेली असते. फरक इतकाच की, बोधदाता परमेश्वर ह्या साधनभूत असून आपले साध्य ब्रह्मस्वरूप ऊर्फ बोध आहे अशी ज्ञानियाला प्रतीति येते, तर प्रेमदाता परमेश्वर हाच आपले साधन व साध्य आहे अशी अकाला प्रतीति येते. (उद्द. १७; २७). शाब्दज्ञान चरित करीत असताना ज्ञानिया ह्या बोधानंतर, प्रतीतीनंतर, इतकेच नव्हे तर अनुसरणानंतर देखील व्यभिचरण्याचा श्रम

१. 'जान प्रेमाधिकार होता येवासी प्रवृत्तिवसे आधी ज्ञान दिवछे : सेणोचि अधिकारे : का जे : श्रुतभजन हे नांतयेंक.. मग जपगोष्ट नव्हता प्रेम येती' (वि. ल. २२२)

प्रमादी होण्याचा संभव असतो; पण प्रेम अथवा भक्ति मात्र कधीच व्यभिचरत नाही. कारण, प्रेम अथवा भक्ति ही नेहमी 'अव्यभिचारी' असते. प्रमादी न होता ज्ञानिया असतीपरीच आचरण करतो व पुढील अपरोक्ष ज्ञानाला पात्र होतो. असतीपरीचे आचरण करावयाचे म्हणजे विकारविकल्प-शून्य होऊन, स्वभावात्म्य मात्रा देऊन (= त्याचे नियमन करून) निरालंभी व्हायचे (परमेश्वरावाचून इतर कुणाचाच आश्रय घ्यायचा नाही); आणि परमेश्वरस्मरण करीत अन्म होण्याचा (अ. प. १-६), भक्त प्रेमसंचारासरक्षीय विकारविकल्पशून्य होतो व त्याचे स्वभाव उच्छेदले खातात. (उद्ध. १५) श्रीमूर्तीवाचून तो राहू शकत नाही यावरून तो केवळ परमेश्वरावरलेही असतो, इतरांच्या बाबतीत पूर्ण निरालंभी बनतो हे दिसून येईलच. आणि परमेश्वरस्मरण-पण पुसते स्मरण कथात्म्य-परमेश्वराचे सेवादास्य तो निरंतर करीत असतो. 'आईके उद्यवदेवा : माझे दास्यसेवा : तोचि जिझाळा निव्वनवा : तयासि होये ' (उद्ध. गी. ८-३). परमेश्वरसेवेचा नित्यनवा सोडळा तो उपभोगत असतो. असतीपरीचा कष्टतर आचार करायला ज्ञानिवाला कितीतरी काळ लागतो. पण प्रेमसामर्थ्यामुळे भक्ताकडून ईश्वरसाक्षिध्यात असतीपरी सहज रीतीने आचरली जाते. आणि म्हणून ज्ञानियाच्या तुलनेने भक्त कितीतरी योग्या काळात शाब्दज्ञान परिपूर्ण करून अपरोक्षाला पात्र होतो पण परमेश्वर त्याला अपरोक्ष देतात.

भक्ताला पुनःसंबंधाचा देह

प्रेमाधिकारियाला ज्या देहात प्रेम मिळते त्याच देहात त्याचे शाब्द चरित होऊन तो अपरोक्षाला पात्र होतो असे नाही. अनेकदा अपरोक्षाला पात्र होण्यापूर्वीच भक्ताचा मृत्यु होतो. उदा: बरंगळचा एकांकी भक्त व नागाविका ऊर्फ बाइसा, हे दोन्ही भक्त अपरोक्षप्राप्तीपूर्वीच मृत्युवध झाले होते. त्यांनी ईश्वरवियोगाच्या खोव्या बातमीने प्राणत्याग केला होता. एकदा

१. 'प्रेम तेही अव्यभिचारी असे' 'प्रेमा भक्ताचा प्रेमसाधनीच अव्यभिचार सांगितला' (उ.स.उद्ध.१२)

२. 'जहु ज्ञानीचे विरज आचार वितुळे नैसर्ग्याचे चरितार्थ होय... चरितार्थ म्हणिलेव्या आपरमे करुनि जो मर्ब तो चरितार्थ : वितुळे ज्ञानियाचे कारण वितुळेहि करिता होय जीमूर्तीचे वामाचे' (उ.स.उद्ध.१६)

अपरोक्ष झाले म्हणजे त्याच देही मुक्ति मिळते. पण अपरोक्षापूर्वी मृत्यु आला म्हणजे पहिल्या देहात शाब्द पूर्ण न झाले तर ज्ञानियाप्रमाणेच भक्ता-काहि पुनःसंबंधाना देह मिळतो.

सामान्यतः ज्ञानियाप्रमाणेच भक्ताकाहि नवीन देहात वाराव्या वर्षा-भेतरच परमेश्वराचा पुनःसंबंध होतो. आला 'पुनःसंबंधिया भक्त' म्हणतात. परमेश्वराने अधिकारानुरूप ज्यांना एक, दोन व तीन कठिकांचे प्रेम दिले असेल अशा भक्ताला पुनर्जन्मात वाराव्या वर्षांनंतर परमेश्वराचा पुनःसंबंध होतो. या वारा वर्षांच्या अज्ञानदशेत आपण ईश्वरावेगळे आहोत याची त्याला जाणीवहि नसते. त्याला पूर्वी मिळालेल्या प्रेमाची जाणीव या काळात त्याच्या जीवस्वरूपा, राखेने लाकलेल्या अग्निप्रमाणे लोपून राहिलेली असते. या पुनःसंबंधीया भक्तासाठी परमेश्वर त्याच्या जवळपास, आळीत, बाग्यात भावाच्या घरी किंवा खाव मावात कुठे तरी जन्म घेतात आणि त्याला नित्यसंबंध देतात. तथापि, त्या पुनःसंबंधिया भक्ताला त्या अवतारावर ईश्वरव्रतीति येते ही मात्र वाराव्या वर्षांनंतरच. चार कठिकांच्या व विषय-प्रेमी पुनःसंबंधिया भक्तांना तर ह्या वारा वर्षांवेष्टि असक्तिधान नसते. त्यांच्यासाठी परमेश्वर एका गर्भातूनच त्यांच्याबरोबर जन्म घेत असतो. हे भक्त आणि परमेश्वर जुळे माऊ म्हणून एकाच मातेच्या पोटी जन्म घेतात. अर्थात्, चार कठिकांच्या भक्त आणि विषयप्रेमी भक्त यांना परमेश्वराचा सरोसरच नित्यसंबंध असतो. त्यांना पुनर्जन्मातहि निरंतर सक्ति-धान देण्यासाठी परमेश्वरालाहि त्यांच्याबरोबर जन्माचे लागते. हेतु हा की, हे भक्त पुन्हा जन्माला येण्यापूर्वी मातेच्या उदरात असतांनामुदा त्यांना

१. 'वारा वर्षे अज्ञानदशा तत्र व्यवधानः ते ईश्वराचेयाकडून' (क.व.उद. २०)

२. 'तो जाणेहि नाही... या तर प्रेमाची जाणीव होता की : ना ते जीव-स्वरूपी देहसंबंधे लोपीनि राखिली ; जेता अग्नि राखेने दकपीनि राखिला तेता ठाव' (क.व.उद. २०)

३. 'या तर मुख्य चौकळिकेयेयाची कैते : त्यासी नित्यसंबंध म्हणितल्या त्यासवे एकवरेचे तथा जावळाचे होति : तर एकवरेचे ते विषयप्रेमियास आन जावळाचे ते मुख्य पुरमजनियास : येता वभयाविकडून नित्यसंबंध' (क.व.उद. २०)

परमेश्वराचा वियोग घडू नये. चार कळिकांच्या प्रेमाचा भक्त ज्या गर्भात येतो त्याच गर्भात पण निराळा खोलीत ईश्वर जन्म घेतो. अशा रीतीने भक्त व ईश्वर एकाच आईच्या उदरातून आवळीजावळी मुळे म्हणून जन्मतात. वियोगप्रेमी भक्त हा चार कळिकांच्या भक्तपेक्षा श्रेष्ठ असल्यामुळे त्याच्यासाठी जन्म घेताना ईश्वर त्याजवरोबर एकाच खोलीत जन्म घेतात म्हणजे एकाच आईच्या उदरातून एकाच आवळीतून आवळीजावळी मुळे म्हणून त्यांचा जन्म होतो. अशा रीतीने जन्माला आल्यानंतर वा दोन्ही पुनःसंबंधी भक्तांना आपला भाऊ हाच ईश्वरावतार आहे याची जाणीव मात्र बाराव्या वर्षानंतर होते. अर्थात्, जाणिवेच्या दृष्टीने बारा वर्षानंतर ईश्वराचा त्याला पुनःसंबंध होतो. तोपर्यंत त्याला आपण ईश्वरापासून दूर आहोत अशीहि जाणीव नसते. त्याच्या ठिकाणची ईश्वरप्रेमाची जाणीव बारा वर्षपर्यंत ओपलेली राहते. सारांश, सर्व पुनःसंबंधिया भक्तांना बारा वर्षे तरी ईश्वरविंगळे रहावे लागतेच. असे का? याचा कारण असे की, या वियोगाच्या काळात त्या भक्ताची जन्मजन्मांतरीची ईश्वरइनन, ईश्वराचे चैतन्य पोळणे इत्यादिकामुळे आलेली अयोग्यता नष्ट व्हावी. त्याचसाठी परमेश्वर भक्ताला मुरामच (काहीना करोक्षर तर काहीना जाणिवेच्या दृष्टीने) बारा वर्षेपर्यंत दूर ठेवतो.

अपरोक्षाची खरितार्थता

पुनःसंबंधाच्या देहात शब्दज्ञान पूर्ण झाल्यानंतर परमेश्वर भक्ताला अपरोक्ष देतात. प्रेमसंचारासरशी भक्ताला प्रेमदात्याच्या मूर्तीतील ईश्वरस्वरूप तेवढे दिसू लागले होते. पण अपरोक्ष होताना त्याला जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या बहु पदार्थांचे संपूर्ण स्वरूप दिसते; आणि ते सर्व भक्तांना-मग तो एक कळिकेचा असो की चार कळिकांचा असो-सारखेच दिसते. किंहुना, अपरोक्ष झाल्यानंतर एक कळिकेचा, दोन कळिकांचा, वियोगप्रेमी बगैरे भेद ओपतात. येथून सर्व भक्तांची योग्यता सारखीच होते.

अपरोक्षज्ञानियाप्रमाणे अपरोक्षभक्ताच्या सर्व प्रारब्ध कर्मांचे आढळ

१. 'ना तर तेसा वियोगाचा कळ ईश्वरे का केल : ना ते कृपास्पदी ज्ञानियाची अयोग्यता मूर्तिइननाचा : चैतन्य पोळण्याची : अंतरावाची अन्हेरुनि नासावी हे जैसी तयाची कृणव तेसोचि भक्ताची तिचे जातीची पूर्वीक अयोग्यता वियोग देवनि : एका बारा वर्षे वियोग देखनि नासिछी' (क.व.व.२०)

म्हायचे असते. पण ज्ञानियाला प्राप्तीची चाह असल्यामुळे तो हे कर्मक्षाळण केवळ ईश्वरसन्निधानातच नव्हे तर असन्निधानातहि करते. भक्ताला प्राप्तीची चाह असते. शिवाच तो निरंतर परमेश्वरसन्निधानात असतो. त्या सन्निधान-सामर्थ्याने व परमेश्वराच्या सेवादास्याने त्याच्या सर्व प्रारम्भ कर्मांचा 'तोक-डेनि बहुत' न्यायाने आपोआप नाश होतो. अर्थात्, त्याला ज्ञानियाप्रमाणे बहुरूपता व बहुकामता करावी लागत नाही. साध्यप्राप्तीच्या ज्या तळमळीमुळे ज्ञानिया बहुरूपता व बहुकामता करतो ती तळमळ श्रीमूर्तीच्या ठिकाणी सर्वस्वाने वेचलेल्या भक्ताला मुळीच नसते. त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव प्रेमसं-चारासरशी नाहीसे झाल्यामुळे साध्यप्राप्तीचा अभिलाषरूपी विकार त्याला नसतो. तसेच, आपण मलिन आहोत व म्हणून कर्मक्षाळण केले पाहिजे असाहि अभिलाषरूप विकार त्याला नसतो. हे त्याचे कर्मक्षाळण परमेश्वर-सन्निधानात आपोआपच होते. (उद्. १६). तो विकारशून्य आणि निरंतर परमेश्वरसन्निध्यात असल्यामुळे कर्मसृष्टि, विकारसृष्टि व दैवसृष्टि यातील कोणत्याच देवता त्याला विम करू शकत नाहीत. सारांश, परमेश्वराच्या सन्नि-धानात कारसे भ्रम व पडता भक्ताचे अपरोक्ष आपोआप आणि तेहि लोकर चरितार्थ होते. त्यामुळे तो सामान्याला पाहू होतो.

सामान्य व विशेषाची चरितार्थता

शाब्द व अपरोक्ष साधनांमधे भक्ताच्या सामान्य व विशेष ज्ञानांची पूर्णताहि परमेश्वरसन्निधानाने आपोआप होते. ज्ञानियाला सामान्यज्ञानात मळक्षाळणाची तळमळ आणि विशेषज्ञानात प्राप्तीची तीव्र उत्कंठा असते. भक्ताला यापैकी काहीच नसते. भक्ताच्या सर्व कामना प्रेमसंचारासरशीच नष्ट झालेल्या असतात. मग त्याला उत्कंठा कशाची असणार? विशेषात ज्ञानि-याला भोगाचे लागणारे कृपास्पर्दीचे व मन्हेराचे दुःखहि भक्ताला भोगाचे लागत नाही. किंबहुना कोणतेहि दुःख भोगाचे व लागता भक्ताची सर्व ज्ञाने चरितार्थ होतात. उलट ज्ञानियाला मात्र या ज्ञानांची संगता करताना अत्यंत कष्ट सोसावे लागतात. शाब्दज्ञानात त्याला कर्मसृष्टि व विकारसृष्टि विजे

१. 'अक आम कामना कैसी...ना नाही : का जे कामना अभिलाष ते श्रीमूर्तीची बाळी असे' (क.पं.उद्.२६).

करतात; अपरोक्षज्ञानात देवसृष्टीकडून विघ्ने येतात, सामान्यात मळाचे व विशेषात अयोग्यतेचे विघ्न असते. ही सर्व नाहीची करण्यासाठी ज्ञानियाला शाब्दात नित्यनैमित्तिकादि विधि आचाराचे सांगतात, अपरोक्षात दासोहं-संक्षुण्णव्यापार करावा सांगतो, सामान्यात मळनाशासाठी ईश्वरप्रवृत्तीकडे लक्ष्य द्यावे सांगते आणि विशेषात कृपास्पदीचे दुःख सोळात तळमळावे सांगते. भक्ताला वापेकी कोणतेच दुःख भोगावे सांगत नाही, प्रेम व परमेश्वराचे सन्निधानसाधार्थ्य यांनी त्याची ही सर्व ज्ञाने विनाआयास निर्विघ्नपणे सहज रीतीने पूर्ण होतात व तो ईश्वरानुभूतीस पात्र होतो.

अधिष्ठानाश व स्वरूपप्राप्ति

विशेषज्ञान चरितार्थ झाल्यावर भक्त सर्व मळकर्मापासून व अयोग्यतादि दोषापासून पूर्णपणे मोळता होऊन परमेश्वरी कृपेस पात्र होतो. तथापि त्याच्या मूळाविषेचा अज्ञून नाश व्यापना असतो. कारण, प्रेमसंचारसरणी भक्ताचे विकार, विकल्प व स्वभाव यांचा जसा वच्छेद होतो तसा अविद्येचा होत नाही. प्रेमानेच नव्हे तर प्रेमाची सत्परावस्था जी भक्ति तिनेही तो होत नाही. विशेषज्ञानाच्या पूर्णतेनंतरच त्याच्या मूळाविषेचा छेद परमेश्वर आपल्या कृपादृष्टीच्या अर्पणे करतात. यामुळे मूळाविषा व तिच्या आध्याने असणारे जीवस्वरूपीचे अज्ञान, अन्यज्ञान, आद्यमळ व जीवाव यांची त्रुटि होऊन (उद्. ५४-५५) भक्ताचे जीवस्वरूप भावापारंगत होते. (उद्. ५७); आणि त्याला ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति होते. ती होताच त्याचे 'भक्त' हे योगनाम जाऊन तो 'आनंद' होतो. कारण, आता तो ईश्वर-

१. 'चहु ज्ञानीचे विघ्न काचार हतुळे नैसर्ग्याचे चरितार्थ होवे : म्हणजे ज्ञानियासारखे छेदरूप नाही : एवं ईश्वरीच्या आवडीतच सुखेचि चरितार्थ होय' (क.पं.उद्. १६)

२. 'वच्छेद तो प्रेमे : म्हणजे तिन्ही दोषांचा वच्छेद तो प्रेमसंचारे होय : परि अविद्येचा वच्छेद तो प्रेमे नव्हे : हे कात पा : परि अकि नव्हे म्हणजे प्रेमाची सत्परावस्था जे भक्ति सेणे छेदन नव्हे : एवं चहु ज्ञानी सांजूर होत होता विशेषाचा भरी कृपासखे छेदितो ऐसे नगणवे' (क.पं.उद्. ५५)

सारस्वात आनंदमय झालेला असतो. म्हणूनच ईश्वराचे 'आनंद' हे नाव त्याला प्राप्त होते. भक्ताचे आनंदमय जीवस्वरूप मायापारंगत होऊन ईश्वर-स्वरूपात आले तरी तेथील साध्यानंदप्राप्तीपूर्वी साधननिवृत्ति होणे अवश्य असते. प्रेम देणारी श्रीमूर्ति (अथवा पुनःसंबंध देणारी श्रीमूर्ति); तिने दिलेले प्रेम व त्या प्रेमासुळे जोडलेली (व सृष्ट्यंतरीची) योग्यता या तीन साधनांनी भक्तजीव ईश्वरस्वरूपात येऊन पोचतो. साध्यानंद उपभोगण्यापूर्वी त्याची ही तिन्ही साधने निवृत्त होतात. (उद्द. ५८)

प्रेमदात्या श्रीमूर्तीवर साध्यसाधनप्रतीति आल्यामुळे भक्त आतापर्यंत तिचे सेवादास्य करीत होता. ईश्वरस्वरूपप्राप्तीनंतर या सेवादास्याची आता आवश्यकता नसते. म्हणून भक्तापासून श्रीमूर्ति वर झाली तरीहि तिच्यावर अडलेली भक्ताची साधनप्रतीति मात्र बाध पावत नाही असे म्हणतात. दुसरे साधन जे प्रेम तेहि निवृत्त होते; म्हणजे ज्या श्रीमूर्तीने हे साधन दिले तिच्यात ती प्रेमशक्ति लीन होते. योग्यता ही अभावात्मक असते. तिचे निवृत्त होणे म्हणजे योग्यतेचे पूर्णपणे साध्यात रपांतर होणे होय. अर्थात्, ज्ञानिधाप्रमाणे भक्ताच्याहि बाबतीत एका ज्ञानाने जोडलेल्या योग्यतेमुळे पुढील ज्ञान प्राप्त होते व सर्व योग्यतांचे साध्य जे ईश्वरस्वरूप ते प्राप्त झाल्यावर सर्व योग्यतांचा एकदम अभाव होतो; म्हणजे साधनरूप योग्यता साध्यरूप होते.

भक्ताला अनुभूति व रति

योग्यतेचा नाश केल्यावर भक्ताला सध्यानंद द्यायचा असतो - अनुभूति द्यायची असते. म्हणून प्रथम परमेश्वर भक्ताला 'रति' देतात. रति म्हणजे ज्यायोगे भक्ताला ईश्वरस्वरूपाच्या अनुभूतीचा आनंद उपभोगता येईल असे 'रमण करिते द्वार' किंवा 'अनुभवज्ञान'. रसना इंद्रियामुळे ज्या

१. 'आनंद म्हणजे भागील कळ पाहता ईश्वरापुढचा हा नाभिचा : येरे होमही योगनामे' (ल.रथ.वद्. ५८)

२. 'साधन निवर्ते म्हणजे सृष्ट्यंतरीची मुख्य : बहु ज्ञानाळ जोडली योग्यता : बाध ते जेणे जोडली ते ज्ञानवाकीही : ही शब्दे प्रेमशक्ति : स्वरूपात पावलेचा परमेश्वर फेडिली' (ल.स्व.वद्. ५८)

३. 'रती म्हणजे रमण करते द्वार देती : म्हणजे अनुभवज्ञान' (ल.स्व.वद्. ५९)

प्रमाणे आपण पदार्थ सेवन करू शकतो त्याप्रमाणे रतीमुळे भक्त ईश्वराजुभूति अनुभवू शकतो, ही रति दिल्यानंतर मग परमेश्वर भक्ताला आपली 'अनुभूति' देतात. (परमेश्वर भक्तासि आपली अनुभूति रति देति : उद्ध. ५९). म्हणजे परमेश्वर जो सुखानंद स्वतः उपभोगतात तोच भक्ताला देतात, हा आनंद म्हणजे एखादा निराळा पदार्थ असून परमेश्वर त्याचा उपभोग घेतात असे नाही. परमेश्वराचे स्वरूपच आनंदमय आहे. त्या स्वरूपाच्या ठिकाणी परमेश्वर स्वतः रममाण झालेले असतात. साध्यप्राप्तीनंतर भक्तालाहि परमेश्वर तोच स्वरूप म्हणजे तोच आनंद देतात-त्याच स्वरूपात (अर्थात्, आनंदात) पावन करतात. एखादा राजा ज्याप्रमाणे फक्त आपल्या पुत्रालाच आपले राज्य देतो त्याप्रमाणे ईश्वर फक्त भक्तालाच ही अनुभूति व रति देतो; इतरांना म्हणजे ज्ञानियाला देत नाही. त्याला ज्ञानानंद देतो. (राज्याभिवेकाचा दृष्टांत १११)

स्वरूपात समोर पावन

भक्ताला दिलेल्या अनुभूतिदानाच्या प्रकार दृष्टांताने वर्णन करायचा झाला तर असे म्हणता येईल की, एखादी प्रेमळ आई आपल्या माडक्या लेकराला पोटाशी धरून त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत त्याला स्तनपान करवते त्याप्रमाणे परमेश्वर भक्ताला पोटाशी धरतात आणि त्याला आपल्या अनुभूतीचा आनंद भोगवतात. (वेळनि प्राप्तीचा अंकी : आनंदस्तन झुपे सुखी : मग नौजरी पालकी : परस्वरूपाचा) अर्थात्, हा साध्यानंद भोगतांना भक्त ईश्वराच्या जणु समोर असतो, त्याचे व ईश्वराचे जणु दृष्टिमीलन होत असते, हे प्रेमातिशयाचे लक्षण आहे. (भक्तासि आपणये समोर देति : उद्ध. ६०).

ईश्वराने भक्ताला हे अनुभूतिदान कायमचे आणि अपंचकत्वाने दिलेले असते; म्हणजे आपल्या स्वरूपात त्याला संपूर्णत्वाने पावन केलेले असते.

१. 'आणुळी अनुभूति म्हणजे जे सुख आपण अनुभविती तो अनुभव त्या देती : आपण स्वरूपी रमती तेच तबास देती' (क. २४ उद्ध. ५९)

२. 'समोर म्हणजे अभिमुख : यथा माता स्तनपान दृष्टी आन मनोवर्म मान हाते स्पर्शाने' (क. २४ उद्ध. ६०)

३. 'दान दिधळे मादिधळेचि : केवि : जच्युत म्हणितके दासव' (क. २४ उद्ध. ५९)

तेथून त्याला पत्तन नाही. ही अनुभूति ईश्वराने भक्ताला एकदा दिली म्हणजे ती कायमची दिल्ली. तो ती कधी हिरावून घेत नाही, म्हणूनच भक्ताला प्राप्त होणारी हे पद 'अमृत' पद म्हणून संबोधले जाते.

ईश्वरप्राप्तीनंतर ईश्वरापवडा

ईश्वरस्वरूपात पावत जाल्याने भक्तजीव त्या स्वरूपाएवढा होतो- पसरतो असे नाही; तर आपल्या स्वतःच्या संपूर्ण स्वरूपाच्या विस्ताराने तो ईश्वरस्वरूपात लीन होतो व तेथील आनंद उपभोगतो. अर्थात्, साध्यप्राप्तीनंतर जीवस्वरूप 'ईश्वरासमान' होते ते स्वरूपविस्ताराच्या दृष्टीने नव्हे, तर केवळ आनंदाच्या दृष्टीने. एखाद्या राजाने आपली सर्व पृथ्वी एखाद्या रंकाला सेजबाज म्हणून दिली म्हणजे तो रंकजीव तिचा उपभोग घेण्यासाठी त्या पृथ्वीएवढा होतो असे नाही. आपल्या मूळ स्वरूपमर्यादेने अयम राहून (जाता सर्व मळ व अविद्या फिटल्यामुळे जीव आपल्या मूळ स्वरूपावधीपर्यंत विस्तारलेला असतो.) तो त्या सर्व पृथ्वीचा आनंद उपभोगतो. त्याप्रमाणे आपल्या मूळ स्वरूपमर्यादेने कायम राहून भक्तजीव सधम ईश्वरस्वरूपाचा आनंद अवंचकत्वाने उपभोगत असतो. सुशील पति उद्याप्रमाणे आपल्या पतिव्रता झाला आपल्या सर्वस्वाचा आनंद अर्पण करतो त्याप्रमाणे ईश्वर भक्ताला आपल्या सधम स्वरूपाचा आनंद देतो, तो त्याला कधीच विसंबत नाही. 'भक्ताते अग्रेसरी : मि थरी अहर्नीसी : केव्हळि तयासी : विधंभे ना' (उद्द. गी. ८०७)

१. 'जीवाचे स्वरूप ईश्वरप्राप्ती ईश्वरा एवढे ..ना ते स्वरूपविषयी न वगे ...आनंदाविषयी ईश्वराएवढे वगे' (वि.व. २८)

२. 'आपणजे म्हणजे सधम स्वरूप अवंचकत्वे : जंणे जीवे जैसी झी' 'जैसी रंकसि पृथ्वीपसणी सेजबाज दीवळी तरी काह तो तेसणा पसरत जले : पर ते तास्याचे जीवार्थे वाणावे' (क.व.उद्द. ५९)

३. कवीश्वर ज्ञानावाक्या मते मात्र, साध्यप्राप्तीनंतर आनंदाच्या दृष्टीनेच नव्हे तर स्वरूपविस्ताराच्या दृष्टीनेहि जीवस्वरूप ईश्वरासमान होते. आपल्या या मताला आधार म्हणून 'जीवाचे स्वरूप ईश्वरप्राप्ती ईश्वराएवढे' (वि.स्व. २८); आणि 'अविद्यायुक्तरव फीटकेया जेवदा ईश्वर तेवदा होय' (क.रघ.निर्व. १५-२३) या दोन पद्यांचा आधार ते देतात.

जीवदेवतांचे क्षेत्रे

ईश्वर जसे भक्ताला पोटाशी धरून आपला आनंद उपभोगायला देतात तसेच जीवदेवतादेखील जीवांना आपला आनंदोपभोग देऊ शकतात. मग यांच्या देण्यात व ईश्वराच्या देण्यात फरक तो काय राहिला ? याला उत्तर असे की, जीव जीवांना पोटाशी धरून आनंद देतात सारा, पण तो निव्वळ स्वार्थामुळे आणि अगदी क्षणभरच, आपला स्वार्थ संपन्न की जीव जीवाला दूरच सोडतात; आणि जिथे आपला स्वार्थ अधिक पुरेल तिथेच थांब देतात. शिवाय जीव स्वतः निरानंद व असमर्थ असल्यामुळे स्वतः आनंदाचे दान पायला तो समर्थच नसतो. त्याने जीवाला दिलेला आनंद हा सारा आनंद नव्हेच, उलट ईश्वराने भक्ताला दिलेला आनंद हा सारासुरा आनंद असतो, कारण, ईश्वराचे स्वरूपच आनंदमय आहे. शिवाय ईश्वराच्या आनंद स्वार्थपर नसून व्युत्तिमंतहि नसतो. तो शाश्वत आनंद असतो.

देवतांनी दिलेला आनंद हाहि संपूर्ण नसतो तर मृटिरूप असतो. कारण ब्रह्मादिदेवता आपल्याबरोबर हाटवेचण्यायाने आणलेला आनंद कळियाला भोगवतात. अर्थात्, त्यांचा आनंद खुद व मर्यादित असतो. आणि हाहि आनंद त्या ईश्वराने भोगवतात, ईश्वराने नव्हे. तिसरे असे की, देवता कळियाला आधी दुःखकळ व मग सुखकळ किंवा आपला सुदानंद भोगवतात. हा सुदानंदहि व्युत्तिमंत असतो. कारण, आनंदोपभोग संपल्यावर कळियाजीवाला त्या लोडून देतात.

ईश्वराचा आनंद अर्धचक्रत्वाने

उलट, ईश्वर भक्ताला आपला जो आनंद देतो तो संपूर्णतेने व सर्वचक्रत्वाने देतो. जीवस्वरूप हे ईश्वरस्वरूपाच्या तुलनेने अतिशय साने,

१. 'जीव देतात की : ते कार्याणि पुरते : कार्य सरलेया सवेचि जावि-
कीकडे पावतासी' (क.स्व.उद.१०).

२. 'देवता देतात की . ते सप्रयच दे : मागौता भोग सरलेया थाकी'
(क.स्व.उद.१०)

३. 'परमेश्वरे दिधले मा दिधलेचि : कही न वंचति : जीव कोच्य :
अमकाशवंत : कश्मल : दोषवंत पेसेयासी रक्षण देतासी तर काह परमे-
श्वरहि रमति : म्हणे ना : तो स्वस्वरूपी रमे' (सदर)

शोच्य, अप्रकाशवर्त, कम्मल (मलयुक्त), मतित्रय व अन्वधिकार या दोषांनी युक्त असते. पण असा धुल्लक जीवात्माहि, त्याने प्रेमाने उपाय केले तर साध्यात आपला स्वरूपानंद किंवा अनुभूति सधमपणे व अव्यंकृत्याने देणे हा ईश्वरदानाचा विशेष होय. ईश्वर भक्ताला आपल्या स्वरूपात रममाण करतो पण आपण स्वतः मात्र भक्ताच्या स्वरूपात रममाण न होता 'स्वस्व-रूपी रमे' (वि. १३१).

ब्रह्मस्वरूपे प्राप्ति करून घेतल्यावर तेथील ब्रह्मानंद उपभोगतांना ज्ञानिया त्या ब्रह्मस्वरूपात समरस होती - बुद्धी वेतो - त्यात तो हारपून जातो. (उद्द. १४), म्हणजे स्वतःला विसरून, प्रांत होऊन ब्रह्मानंद उपभोगतो. भक्ताचा आनंदोपभोग याहुन योग्या निराळ्या प्रकारचा असतो. भक्त ईश्वरस्वरूपात मिसळतो हे खरे (अभेदे अनुभवी : उद्द. १५); पण त्यात बुद्धी जात नाही - अंत होत नाही - तो स्वतःला विसरत नाही, (भेदे अनुभवी : उद्द. १५). ब्रह्मानंद भोगतांना ज्ञानियाला आपल्या जीव-स्वरूपाचा विसर पकळेल असतो; ईश्वरस्वरूपानंद भोगतांना भक्ताला असा विसर पडत नाही; त्याला आपली स्वतःची निरंतर जाणीव असते. म्हणून आनंद उपभोगतांना भक्ताला आपल्या समोरील ईश्वरस्वरूप दिसू शकते.

१. साध्यात ज्ञानियाला ब्रह्मस्वरूपाचा तर भक्ताला ईश्वरस्वरूपाचा आनंद मिळतो, हे मत कबीरान्नायाच्या संमत नाही. त्याच्या मते ज्ञानिया व भक्त या दोघांनाहि साध्यात ईश्वरस्वरूपाचाच आनंद मिळतो; अर्थात्, दोघांना ईश्वरस्वरूपाचीच प्राप्ति होते. फरक इतकाच की ईश्वर ज्ञानियाला पाठीशी घालतात तर भक्ताला पोटाशी बरतात, पण याचा अर्थ कबीरान्नायाच्या मते ब्रह्म व ईश्वर स्वरूप भिन्न नसून एकच आहेत; फरक इतकाच की, ईश्वरस्वरूपाच्या पाठीला 'ब्रह्म' फसे मात्र दिके जाई; वस्तुतः ते ईश्वरस्वरूपाहून वेगळे नाही. (भाग्ये पा २३ ते २९ पद्या)

पण याचा अर्थ, कबीरान्नायाच्या मते साध्यात ज्ञानियाला व भक्ताला तारखाच आनंद मिळतो असा मात्र नाही. 'तव म्हाणतले भक्तराजे : कि एकच मुक्ति बोळिजे : तरे तीने आबाराचीय सेजे : मज रीगवे ना । जीये मुक्तीचा पेजा : आनंदरस नाही मुझा : तया मोझ्या अकसा : आपणपेया कवन लाबी ॥ आणीक एक : ब्रह्म ते तव नपुंसक : म्हाणैने तयाचिध मीळनी मुख : ते तव घडेभि ना ' (उद्द. गी. ७८१-७८४) वा कबीर आश्चर्यगृह्या कव्वादावकन हे दिसून येईल. ईश्वराचा आनंद व ब्रह्मानंद यातील फरक असा की ब्रह्मानंद एकतंत्र म्हणजे एकसारखा भोगायला मिळतो; तर ईश्वराचा आनंद क्षणाक्षणाचा तबोत होतो.

ज्ञानियाला यद्वास्वरूप दिसत नाही; कारण तो त्या स्वरूपात मिश्रकून आत बनलेला असतो, सारांश, ज्ञानी व भक्त दोघेहि आपापल्या साध्यस्वरूपात मिसळलेले असतात; पण ज्ञानियाला आपल्या जीवस्वरूपाची जाणीव राहत नाही तर भक्ताला ही जाणीव असते; तो साधपणाने ईश्वरस्वरूपानंद भोगतो. म्हणून ज्ञानियापेक्षा भक्ताचा आनंद श्रेष्ठ असतो. कारण, साध्याशी मिस-कूनहि भेदाची जाणीव ठेवून घेतलेला आनंद हाच केव्हाहि थोर असतो. आत झालेल्याला खरा आनंद उपभोगता कसा येईल? तेव्हा, साध्यप्राप्तीनंतर-देखील भक्त आपल्या वेगळेपणाची जाणीव कायम ठेवतो हे त्याला दृषण नसून भूषण होय. (भक्त भेदे अनुभवी को अभेदे अनुभवी : ऐसा विकल्प तेभे करो न ए : उद्ध. ६५). ज्ञानियाप्रमाणे त्याचेहि साध्याशी मीलन झालेले असतेच. कारण, कोणताहि आनंद मीलनाशिवाय होऊच शकत नाही. पण स्मातहि वेगळेपणाची जाणीव ठेवून घेतलेला आनंद अधिक असतो.

ज्ञानिया व भक्त यांच्या साध्यानंदातील फरक

ज्ञानियापेक्षा भक्ताचा साध्यानंद किती श्रेष्ठ असतो हे वर्णन करून सांगणे अशक्य असले तरी अप्रत्यक्षपणे त्याची थोडीफार कल्पना देता येईल. त्यातील मुख्य महत्त्वाचा मुद्दा असा की, ज्ञानियाच्या साध्यानंदापेक्षा भक्ताचा साध्यानंदहि एका दृष्टीने फार मोठा असतो. प्रेमसंचारासरणीच भक्ताला को अननुभूतपूर्व आनंद होतो तो इतरांना कळू शकत नाही. ज्ञानियाने ते प्रेम जोडलेले नसते; देवता या ओळगण्याच्या रूपाने ईश्वरावर आवड ठेवून त्याची सेवा करित असल्या तरि वैजात्यामुळे त्यांना तो आनंद प्रभवत नाही, आणि म्हणून प्रेमसंचारासरणी भक्ताला होणाऱ्या साध्यानंदाचा अनुभव त्यांना कळणे शक्य नाही. इतकेच काय पण प्राप्तीला पोचलेल्या ज्ञानियाला देखील भक्ताच्या साध्यानंदाची नुसती कल्पनामुळा नसते. इतका भक्ताचा साध्यानंद थोर असतो, 'जेव मन पांगुळैजे : वेदु बोधवैजे : ते बोली केनि साधिजे प्रेमस्वरूप ॥ ते साधता दुआड : आईकता अवग्रह' (उद्ध. गी. ७९२-७९३) असे भास्करभट्टाने म्हटले आहे ते सत्यार्थ होय.

१. ' मिसळीने ऊर हे विरुद्ध बोलता : परि मिसळीने होचि होय ' (उ. २५, उद्ध. ६५)

ज्ञानियाच्या साध्यानदापेक्षाहि जर भक्ताच्या साधनानंद श्रेष्ठ असतो तर मग त्याचा साध्यानंद किती श्रेष्ठ असेल याची कल्पनाच करावी. 'साधनापक्षे साध्य उत्तम' (दि. मा. १४०) हा तर सामान्य नियम आहे. ज्या वृक्षाची साल गोड असते त्याचे फळ किती गोड असेल ! (वृक्षत्वचेचा दृष्टांत ६९). त्याप्रमाणे, ज्या प्रेमाच्या साधनाचा आनंद निरुपम आहे त्याच्या साध्याच्या आनंदातून तुलनाच नाही, हे काय सांगायला पाहिजे ! साध्यप्राप्तीनंतर भक्ताला होणाऱ्या आनंदाचा अनुभव फक्त परमेश्वरालाच काय तो असतो, इतर कुणालाहि नसतो. प्रह्लादाशीला पोचलेल्या ज्ञानियाला जिये भक्ताचा साधनानंद कसू शकत नाही तिथे त्याच्या साध्यानंदाची त्याला कल्पना काय असणार ? यावरून ज्ञानियापेक्षा भक्त श्रेष्ठ का, ते सहज कळेल. हा फरक आता थोडक्यात पाहू.

ज्ञानिया व भक्त यातील भेद

(१) परमेश्वर भक्ताला दृष्टिद्वारे प्रेम संचरतात तर ज्ञानियाला परा वाणीच्या द्वारा ज्ञान देतात. (२) भक्ताला मिळालेल्या प्रेमापुढे त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव हे तिन्ही दोष तावडतोय नाहीसे होतात, ज्ञानियाला ते क्रमाक्रमाने निरसन करावे लागतात. (३) ईश्वरप्राप्तीच्या सर्व क्रिया होत असतांना भक्ताला ईश्वराने सतत सन्निधान असते. ज्ञानियाला सतत सन्निधान नसते, व म्हणून त्याला अनेक क्रिया असन्निधानात कराव्या लागतात. (४) ईश्वराच्या प्रेमशक्तीचा संचार होताच प्रेमदान करणारी परमेश्वरमूर्ति हेच आपले साध्यसाधन होय अशी हळू प्रतीति भक्ताला होते. ज्ञानियाला मात्र ज्ञानदात्री मूर्ति साधन वाटली तरी प्रज्ञास्वरूप हे आपले साध्य आहे-ईश्वरस्वरूप नव्हे, अशी जाणीव असते. (५) ईश्वरमूर्तीच्या वियोगात भक्त जिवंत राहूच शकत नाही, ज्ञानिया राहू शकतो, इतकेच नाही तर तो विकल्पप्रमादियाहि बनू शकतो. (६) भक्ताला ईश्वराचा निस्संबंध असतो, पण ज्ञानिया स्वेच्छेने किंवा काही कारणानिमित्त ईश्वर-पासून दुरांतरावर जातो. ईश्वराने त्याला दुसऱ्या एखाद्या अवताराच्या स्वाधीन केले तर तो त्या दुसऱ्या अवताराजवळ देखील राहू शकतो. भक्त तसा राहू शकत नाही. (७) भक्त आपल्या प्रेमदात्या मूर्तीच्या आनंदातच भग्न असतो. त्याला दुसरी ईश्वरमूर्ति आवश्यक नाही. ईश्वराच्या अव्यक्त

स्वरूपाच्या प्राप्तीचीहि तो कधी उत्कंठा वाळवत नाही. उलट-ज्ञानी हा मात्र साध्यप्राप्तीसाठी सदा तळमळत असतो. (८) परमेश्वरमूर्तीवर भक्ताची आवड असल्यामुळे उद्धरणाच्या त्याच्या सर्व क्रिया सहज पार पडतात. उलट, ज्ञानियाला विशेषज्ञानानंतरहि परमेश्वर अवहेरतो. परमेश्वररूपेला पात्र होण्यासाठी त्याला बराच काळपर्यंत तळमळत पन्नावे लागते. (९) साध्यप्राप्तीनंतर ईश्वर भक्ताला पोटाशी धरतो तर ज्ञानियाला पाठीशी घालतो. म्हणजेच भक्ताला ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ति होते तर ज्ञानियाला ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते. (१०) त्या साध्यप्राप्तीपूर्वी, योग्यतानाशानंतर परमेश्वर भक्ताला रति देतात तर ज्ञानियाला अनुभवज्ञानाचा मोक्ष देतात. (११) साध्यानंदात ज्ञानियाला आपल्या ब्रह्मस्वरूपाचे दर्शन नसते; पण भक्ताला आपल्या ईश्वरस्वरूपाचे दर्शन असते. (१२) म्हणजेच ज्ञानिया साध्यानंदात पूर्णपणे मुह्यून जातो; भक्त सावध राहून आनंद उपभोगतो. (१३) कारण ज्ञानिया आपल्या बेगळेपणाची जाणीव ज्ञातवामुळे विसरतो; भक्ताला ही बेगळेपणाची जाणीव नेहमी असते. ईश्वरस्वरूपाची आवड विशेष असल्याने ते स्वल्प निरंतर पाहता येण्यासाठी त्याचा हा बेगळेपणा असतो. त्यामुळेच ज्ञानियाच्या आनंदापेक्षा भक्ताचा आनंद श्रेष्ठ असतो. भुंगी त्याप्रमाणे आपली बेगळीक कायम ठेवून साकरेची गोडी सेवन करते त्याप्रमाणे भक्तहि आपला निराळेपणा राखून ईश्वरस्वरूपाचा आनंद उपभोगतो. (साकरेचा इष्टांत ११४)

उपसंहार

ईश्वर भक्ताला आपल्या समग्र स्वरूपाची प्राप्ति अवंचकवाने करून देतात याचा अर्थ एका भक्ताला आपल्या संपूर्ण स्वरूपाचा आनंद दिल्यामुळे ते तो आणखी इतरांना देऊ शकत नाहीत असा नाही. सर्वांनाच ते सारखाच आनंद देऊ शकतात. कारण, ईश्वराच्या ठिकाणी तो आनंद निधिरूपाने असतो. जसे अनेक दिवे उजळूनमुळा मूळ दिव्याचा प्रकाश जितकाचा तितका उरलेलाच असतो त्याप्रमाणे अनेक भक्तांना आपल्या समग्र स्वरूपाचा संपूर्ण आनंद अवंचकवाने देऊनदेखील ईश्वराच्या ठिकाणी तो जितकाचा तितका कायमच असतो.

१. 'येका आपणपे दिवले परि जाणिका लागौनि अभ्यसवि : धया दिवेया पासौनि अनंत नेहजति' (ल. स्व. उ. ३५)

अशा रीतीने, ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुसार व क्रियाकर्मानुसार परमेश्वर जीवाचा उद्धार करतात म्हणजे ज्ञानियाला त्याच्या अधिकाराप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप तर भक्ताला त्याच्या अधिकाराप्रमाणे ईश्वरस्वरूप प्राप्त करून देऊन त्याचा उद्धार करतात. जीवाचे मतिशम जर ऊर्ध्व ज्ञाने तर परमेश्वराच्या ज्ञानाने किंवा प्रेमाने, यथाधिकार त्याचा उद्धार होऊन तो अच्युतपद प्राप्त करून देतो व तेथे अव्ययत्वाने निरंतर आनंद उपभोगीत असतो.

सामान्य सूची.
व्यक्तींची सूची.

सामान्य सूची

अध्यात्म १८, ४०१-४०३, ५००, ५२५.	२७३, ४३१-४३४, ४३७, ४३८, ४७१, ५१८.
अजबभाया २०५, २०७, २४९, २५०.	अनार्जितदातृत्वं १३१, १८१, २२६, २३१, २८२.
अजीब ६.	अभिलष्यवर्ग ९, १०, २४, १९०.
अतिवाहिक १८८, ३५३, ३८३.	अनीश्वरवादी ४०८.
अत्यन्ताभाववाद ९२.	अनुभवअज्ञान ३९३, ४९६.
अद्वैत १३, १४, १६.-संज्ञन १४.	अनुभवज्ञान ४९६, ५२५.
अध्वनतिप्रस २७, ९८, ३०, १६१, १६४, १६५, १६७, १७६, २८७.	अनुभूति २३७, २३८, २९६, ४१८, ४४७, ४४९, ४५६, ४८३, ५१८, ५१३, ५२५-५३२.
अधर्म ४, ७, ३१७, ३४२, ६३७, ६३९.	अनुसरण २५७, ४२८-४३४, ४३६, ४३८, ४४६, ५१८, ५२७.
अधिकरण ४१६, ४१८, ४२१, ४२२, ४३६, ४४६, ४६२, ४८८, ४८८, ५०७, ५१०, ५१८.	अनुसरलेला ज्ञानी २८६, २८८, ३०९, ४३८-५००.
अधिकार (जीवाचे) २७४, २८४, २८५, ४०६.	अंतराळातील देवता ३८, ४०, ६०- ६२, १६३, १७१-१७५, १०५, ३३९-३५६, ३५८, ३५९, ३६६, ३८४, ४८५.
अध्यास ११, १५, १६, १७६.	अंतःकरणचतुष्टय २०६, २११, २१८, २२३, ४०७, ४५७.
अनधिकार (जीवाचे) २७३, ४०७- ४१४, ४२८, ४४०, ५२७.	अंतर्भाव ५३, १८३, १८६, २२४, २५९, २७५, ३७६, २७९, ३०४, ३०५, ३०८, ३५५-४०२, ४०४,
अनात्मा ३८४, ३८५, ३८७, ३८९.	
अनात्मवादी २.	
अनारब्ध कर्म १४८, १८३, २५६, २५७, २६४, २६५, २६९,	

५००, ५०१, ५०४.

अंतर्गठ ३३२.

अंतिक १९७, २३२, २६०, ३४३,
३९८, ४३८, ४३९, ४४३

अन्यात्म २७५, २७६.

अन्यकथन ४१६

अन्यशास्त्रेतिप्रमाणे ५०, ९९, ११३,
११६, १२५, १२६, १३६, २२३,
२२५, ३०८, ३३५, ३६४, ३६५,
४५५, ५८०.

अन्यशास्त्रान २६-२९, ७३, १५२-
१५५, १५७, २८३, ३७२, ३७३,
४०८, ४१३, ४९३, ४९४, ५०४,
५२३.

अन्यव्याप्ति ३६.

अपरोक्ष विद्या (देवता) २८१, ३५९,
३६३, ३६८, ३७३, ३७४, ४०९,
४५८.

अपरोक्ष विद्यावत २८५, २८८, ३७१,
३७४, ३७८, ३८७, ४१०, ४६३,
४८५.

अपरोक्ष ज्ञान २५३, २६०, २९४,
३३९-३५१, ३९३, ४३५, ४३९,
४४७-४४९, ४५२-४७१, ४७६,
४७९, ४८२, ४८५, ५१८, ५१९,
५२१, ५२२.

अपरोक्ष ज्ञानी ९१, १०७, ४५२-
४७१, ४९०.

अपरोक्षी २८८, ३११.

अयोग्यता २१३, २७३, २७४, ३५१,
४१४, ४१५, ४३८, ४७०,
४७३, ४७८, ४८७, ४९०, ४९१,
५२१, ५२३.

अवाक्ता १७८, १८३, १८४, २४८.

अवरहस्यावतार ३

अवर पदार्थ ९७, १२८, २०५.

अवर विद्या ३२१.

अवर प्राप्ति २२१-२२६, २३७,
२६८, ४०५, ४४३, ४४४

अवशिष्टान ४६१, ४६८-४७०,
४८७, ५१८, ५२२.

अवस्था ३७३, ३७७, ५१४, ५१५.

अविद्या (जीवस्वरूपाची) १५, १६,
११, २३, २६, २८, ३०, ५०,
९८, १३३, १४५, १५५, १५६,
१९१, १९४, २३७, ३०७, ३८९,
४०४, ४०९, ४७२, ४७७, ४७९,
४८२, ४८३, ४८६, ४९१, ४९८,
५२३, ५२५. अनादि २१, १५६,
१९०, २५२, ४०३, ४०३, ४१४,
४१८, ४९२, ४९३. अविद्या २४.
अत्यंतभाव २४. काल्या रंगाची
२२. भावरूप २३, ५०, ५५.
स्वतंत्र वस्तु नव्हे २२, २४. बंधावे
हउत्व २४, ३१.

अविद्या (देवतास्वरूपाची) ५०,

७३, अभावरूप ५०, ५५,

अविनाभाव १२७

अब्देराचे दुःख ४८६-४९१.

अष्टमैरव १०, ३८-४०, ४५, ४८.

६५-६७, ७५-९०, ९२, १२५,

१५९, २६०, ३६३, १६५, २६९

१७२-१७५, १७९, १८७, ३१९-

३२२, ३३४, ३८९, ३९०, ४१७,

४४१, ४४४, ४६६, ४६७.

अष्टमहासिद्धि १२१.

आष्टीदेवयोनीच्या देवता ३८, ४०,

५९, ६०, १७४, ३०५, ३३९,

३५३, ३५८, ३५९, ३६६, ३८४,

३८६.

आहंकार ४.

अज्ञान २६, २९, ३०, ४८६, ४९२-

४९६, ५१३.

अंश १६६.

आकाश ६, ७.

आच्छादनीचा अवरह्मभावतार २२१,

२९४, २९६.

आच्छादनीचा परह्मभावतार २२१,

२९४.

आगष्ट १८, १८३, ३१९-३२२, ३७७.

आगतिक कर्मे १४८, १८९, १८३,

२५५, १५७, २६४, २६५, २६९,

२७३, ४३१-४३४, ४३७, ४३८,

४७१, ५१८.

आरु दिगणे २१५, २४२, ३१४, ३१५,

३७४, ३८३, ३९४.

आणव देवता (विद्या) ३५६, ३५८,

३५९, ३७०, ३७६, ३७७, ३८३-३८६.

आनुवंशिक भूते ७६-८०, ८४, १६४,

१६५, १६७, १७७, १७९, ३८९.

आत्मक धर्म ९०, १०८, १०९, १६४.

आत्मघात ३५८, ५१४.

आत्मा ३, १४४, १४६, ३०६, ३०७,

३७०, ३८४, ३८५, ३८७-३८९.

आत्मज्ञान ४०३, ५०१.

आत्मोपास्ति १४४, १४६, १६३,

२५१, ३०५-३१८, ३२९, ३५१,

३६९, ३९२.

आत्मोपास्तीचा फळिया ३१५, ३१६.

आय(दि)मळ २६, २७, १५४-

१५७, १६९, १६६, १६७, १७३,

३६७, ३६९, ३७२, ३७५-३८१,

३९१-३९३, ४५४, ४७२, ४७७,

४८६, ४९३, ५२३.

आनंद ४७, ११०, ५२४-५३२.

आवेश ३७६, ३७७.

हृशब्द ४३२.

ईश्वर १-६, १४, ४८, ७२, ७८,

७९, ८५, १०४-१३९.

ईश्वरस्वरूप ७८, ९४-९७, १८८-

२२४, २९६, ४५६, ५०५, ५०९,

५१०. अव्यक्त ४५-४७, ९५,

१०६, अनादि १०४. अच्युत

११३, ११४. अतिक्रिय ११३-

११५, २११. अनत १०५.

अमूर्त १०५. आनंदमय ११०,
१११, ५२५. कैवल्य १०९-११२,
११८, १२२, १४२. कैवल्य ९७.
नित्य ९९, १०४. नित्यमुक्त ९७,
११२. निरभिमान ११५, २१०.
निर्गुण १२१. पर १०५. प्रकाश-
मय १२५. प्रेममय १२५. शुद्ध
११२. गद्य १०७. भावरूप १०४.
विद्यमान १०४. विद्वज्धर्मी ११७.
शुद्ध. ११३. सर्वसाक्षी ९७, ११५.
सर्वकर्ता ११५, सर्वातीत १०५,
१२१. सर्वोत्तम १०८, १२१,
१२२. सर्वव्यापक १२८. सर्वधर्म-
ज्ञान्य ११८, १२१, १२२. ज्ञान-
मय १११, १२४, १२६, ११५.
ईश्वरप्राप्ति ९७, २१८, ५२५-५३२.
अनुभूति महा.

उत्तरण्याची लीला २३१, २३२, २३६.

उद्धरण ४०१-५३२.

उद्धरणप्रवृत्ति ४५, १३३, १३४.

१४२, ४०५, ४८३.

उपसंहारारब्ध मुक्ति १८६, ३९०,
३९१.

समयदृश्यावतार २२१, २२२, २२४,
२२६, २३८, २३८, २९०, २९४-
२९६, ४०५, ४४२, ४४४.

उत्तरण्याचा भाव (= वेत्ताचा भाव)

५१, ५२, ५५, २०७, २१३,
२१४, २३८.

उत्तरलेपण ३९१, ३९३.

वेत्तार्य ४१, ४७, ४८.

ओळगणी ५१, ५२, ५८, ७०, ७७,
८४, १९९, १९६, १११-२१८,
२२५, ३४८, २४३-२४५, ४८१.

ओळगणीचा भाव २४९.

औदार्य १२७, १२९, १६०, १४१.

कठिनत्व २६०, ४४६, ४७१, ४८७.

कडतरून व्याप ७७, ७८, ८१, १२१,
१७२, २०९ (स्वरूपधर्माचा
व्याप महा).

कणव २७४, २८१, २८६, २९१,

१६३, ४१२, ४१५, ४१६, ४८३,

४८९, ४९०.

कलियुग १२९, १७०, ३०५, २२७,

१२९-३३३, ३३५.

करंजकोट १३८.

कवणा १२८, १३२-१३४, २१४.

कर्मजब ४०७, ४०८.

कर्मराहाटी १५०, १५१, १८५,

२५४, २५८-२६०, २६३ २७३-

२७५, २८४, २८५, ३०४, ४३५,

४३६, ४३९.

कर्मनिष्पत्ति ५६, ५७.

कर्मफल ५७, १८३-१८५, १८८,

२०१, २३४, २३२, ३८३, ३८८.

कर्माची निविधता ४३१-४३८, ४६५.

कर्मपरबळी २०१, २५९.

कर्मभूमि (मनुष्यदेह). ५७, १८०,

१८२, १९५, २५३. (स्थान).
 ५६-५८, ६२, ७९, १४१, १७४,
 १८१-१८३, १९४-१९६, २०९,
 २१६-२१८, २२५, २३०, २३४,
 २४७, २५३, २५६, २५७, २९१,
 ३३८, ३५९, ३६१, ३८१ ४०५,
 ४०६, ४६२, ४७५.

कर्मभूमीया देवता ३८, ४०, ५६-
 ६०, १०५, १३७, १३९-१५३,
 १५८, १५९, २६६, ३८४, ३८६,
 ३८९. यक्ष ३९-४१, ४६, १८८,
 १८९, २३३. यक्षिणी ३८, ४१-
 ४४, ५८, ५९, १४०, १६२,
 १७१, १७३, १७६, १७८, १८८,
 १८९, १९७, २१२, २२२, २२४,
 २४७, २६६, ३८३, ३८६, ३९१,
 १९२, ४०१, ४५४, ४७३.

भक्षणविग्रह. वृद्धि पहा.

कर्मलेप ५३, १८५, १९०, १९१,
 २३२, २३५, २३७, २५९,
 २६०, २६८, ३०९, ३१४, ३६४,
 ३९४, ३९५, ४२२, ४३७,
 ४३८, ४५९, ४६३, ४८७.

कर्मवाह २५३.

कर्मघटि ४५१, ४५२, ४६५, ४६६,
 ४७१, ४७३, ४७४, ४७९,
 ५२२, ५२३.

कर्मक्षालण २७३, ३९२, ४५९-
 ४७२, ४७५, ४८७, ५२२.

कर्म १८४, २५५. निर्लेप कर्म. २६०-
 २६२, ४७७. सलेप कर्म २६०-
 २६२, ४७७.

काठोल ३६८.

काळ ६, ७, २७७.

क्रियापाक २५२-३०३, ३१४, ३६०,
 ४०६.

क्रियाफल ३३८.

क्रियाभिमान देवता ३६७, २७१,
 ३२३, ३४५-३४७.

कृतयुग १४५, १००, १०५, ३०५-
 ३१८, ३२६, ३२९, ३३३,
 ३३९.

कृपा १२८, १३२-१३४, २१०,
 २३५, ४११, ४१३, ४८३-४८५,
 ४९१-४९९.

कृपाक्ष ४११, ४१३.

केवलाद्वैत ७, १७, १८.

कैवल्य दान १३०, २२३, २२५,
 २३०, २३१, २१६-२३८, ४२७,
 ४४०. अर्ध कैवल्य. २३७.

सते ४४०, ४८८.

संत २७४, ४४०, ४८८-४९२.

गत्वा मुक्ति ३१२.

गर्भावतार १९८-२०५, २०८, २१०,
 २१३, २१९, २२६, २२८, २४५,
 ४०५, ५२१.

गुण (परमेश्वराणि). स्वरूपांग. ९९,
 ११६, १२४, १२६, १२७, २२०,

२२५, शक्तिरूप गुण. १०२,
१०३, ११६, १२६.

ग्रहणादान १३०, २२४, २२५,
२३०, २३५-२३८, २९१, २९२,
३६३, ३६४, ३६८, ४४२.

शत्रुविध कर्मफले २६, १८, १८०-
१८४, ४९२, ४९३.

परम वेद ४८३, ४८५.

षष्ठदूपाद्ये लेप २५७, २६०.

चार पदार्थ ८५, ८६, ९७, १०५,
१४०, १८१, १८२, ४२५, ४३७,
४५३, ४५४, ४७७, ५२१.

बिलम्ब १४३, १५४, १६४, २२३,
२२४, २३८, २४७, २४९,
१०७, ३६६, ३७१, ३८८, ३९१,
३९३, ३९४, ३९९, ४६७.

चैतन्य (माया)-माया.

चैतन्य (संलग्न) १४५, १४६.

चैतन्यफल १९५, १९६, २५७,
२५९, ३०७, ३३५, ३५०,
३९३-३९५, ३९९-४०१, ४९३.

चैतन्यफलिया १९२, १९६, ३१४,
३५५, ३५६, ३६८, ३९०-
३९३, ४४३.

चैतन्यविद्या १५४, १६३, २५७,
२८२, २८९, ३६३, ३६४, ३६८,
३७९, ३९४, ३९५, ४०२.

चैतन्यविद्यावर्त १५४, १८५, १९६,
२५०, २५७, ३०७, ३६४, ३६८,

३७०, ३७२, ३७९-३८१, ४२५,
४२७.

चौकरी २३२, २६०-२६२, ३३४-
३३६, ३४३, ३४७, ४३९.

जडमाया - माया पहा.

जडत्व १८४, १८५, १८८, १९६,
१९७, २३२, २३३, २५८,
२६०, ३४४, ३५१. अधिकारादे
जडत्व ३३०.

जडत्व ४०७, ४०९.

जन्म ३३४, ३३७, ३३८.

जीव १-१३, १९, ३६, ३७, ८१,
८५, ९२, ९७, ९८, १००-११०,
११५, १२३, १३०, १३२,
१३५, १४५, १४६, १५६,
१६२, ३०७, ३८९-५३२.

जीवस्वरूप २०-२५, ५०, ५५, ७८,
८२, ११३, १४४, १४५, १४७,

१९०, १९१, २३७, २७३,
३०९, ३७०, ३७२, ३८०,
३८५, ३८७, ३९४-३९६,

५२६. अनादि २०, अविव्यायुक्त
२३, १५२, १५४. अर्जक ३१,
५१, ५३, ५६, १३१. असमर्थ

४६, ५५, ८३, १४७, ५२७,
अव्यक्त ३४, अज्ञान ५५, १११,
११३, १३५, १५२, आनन्द

१११, एकदेशी ३४, ५५, केवल
२५, ३१, ५१, ५५, ४९७.

कैवल्य २६, ३१, ४९७. चेतन. ८५. दोषांचे व्याप्ते २८. मित्य २०. निरवयव ३८८. निराकार २९, ३०, ३३, ५५, ११०, १११, १४१, १४१, २५२, ९८७. निरानंद ४९८, ५१७. निष्क्रिय २९, ३०, १४७. परतंत्र २९, ३०, ४७, १५२, २५२. पाच-पिंडांचे युक्त २६, ४९३. वदमुक्त ३०, ३१, ५६, ११३, १४७, ४०२, ४१८. बोध्य ३३, ५६. भावरूप ३४, ८७. सतित्रययुक्त २७, १५७, १६१, १६१, ४१३. मिळण्याची शक्ति ३२. केषाधि-कारी १५२. र्वचक्र २९, ५६. सर्वाधिकारी ३१, ३३, ५६, १४१, १४७, १५२, १८१, २८७, ४१८. संतासंतसामुग्रीचे ३२. स्फटिकाकार ३२, ५५, १५६, ४०२. सापेक्ष २९, ५६. सामि-मानी २९, ५६. स्वार्थपर २९, ५६. संकोचविकासशील ३३, ५६. जीवधर्म २००, २१९, २२०, २२५, ४०५. जीवयोनि ६, ११, १२. जीववर्ग १३, १२. जीवत्व २६, २७, ४९२, ४९४, ५२३. जीवात्मा ३, ६. जीवदेवताभजनीया २८९, ४४७.

जूट ७६-७९, ८३, ८७, ८८, ९०, ९१, १५९, १६३-१७१. १७७, १७९, १८७, १८९, ३८९, ४४३. जैन २, ६. टिचणे ३१३, ३१५, ३७४, ३९७. तमो विभाग ७२, ७९, ८२, ८६, १४०-१४६, १५९, १५६, १५७, १६०, १८०, १८७, १९६, १४८, २४९, २५२, २५७, ३१३, ४८२. तन्मात्रा ४, १६६, १७२, १७५, १७६. तामस विद्या (देवता) १५९, १६०. तिर्यच्योनि १०२, १०३. तीर्थक्षेत्रप्रददान २६६, २७४, ३०५, ३१७, ३१९, ३१२-३५३, ३६५. तुंची ३२३. तुल्य १६६. त्यागाधिकार २८९. त्याग १८८, ४२५. अनिष्टत्याग २८९, ४२६. कुष्ठिनाशनेचा त्याग ४२७. मळवत त्याग २८९, ४२६. सतेव त्याग २८९, ४५६. त्रिगुण ७५, ७६, ८२, ८४-८६, ९०, ९३, १४०, १४४, १५५, १६०, १७९, ३८९. प्रेतायुग ११९, ३०५, ३१७, ३१८-३२८, ३३३.

त्र्यंबकेश्वर ५०३	निष्ठुर ५४, १३४, ३९८. वंचक
त्र्यंदास्वरूप ११९-१२२, १२४, १२८, १४३, ३५६, ४९४.	५३, ३९८, ४००, साक्षेप ५३.
त्रिविधमाया २०८. पुरस्थ २०५, २२१, २९३, २९३, ४४६, ४८३. जड २०५-२०७. अजड २०५-२०७, २११. विजड २०५- २०७. पुरावाहेरील २४९, २५०.	सामर्थ्यसंपन्न ४७, ४८ सामर्थ्या- धार ४७, ८१, व्याप्यव्यापक ४३, ईश्वराचे अस्तित्वज्ञान ४५. ईश्वरी वेच ५६, ९९, ११४, १२५. च्युतिमत्त ११४, ३९९, ४००, तीनबंध ४९, ११३. पंचप्रकार ४१-४४, ५०, ५६, ५९, ६१, ६३, ६४, ७२, १०४, १११, ११२, १२५, १४६, १५२, १९२, २१३, २२३, २३८, २३९, २४९. भाव ५१, ५२, क्षुद्र आनंद ४६, ४७, ११०, ३९८, ५२७. जीवाचे मळाभारदर्शन १५७, १७२, ३७७.
दया ५४, १२८, १३१, १३३, २२४.	देवताफल ११४, १३३, ३४१, ३७७, ४६२, ४६३.
दवधण्याचा अवतार १९८-१०१, २०३, २०५, २०८, २१९, २२६, २४५, ४०५.	देवताविभाग २३८-२५१
दक्षक्रिया ३५२, ३५३.	देवावतार १९४, १९७, २०१, २०४, २१९, २३८, २८६, २८८.
दिव्योळी १८७, ३२०.	देशावळनरक २५९, ३४९, ३४३.
देवता ७-११, १३, १९, ८५, ८६, ९२, ९७, १००, १०१, १०५, १०६, १०८, १०९, ११२, ११५, ११०, १३३, १३५, १९१, १९२, ४१७, ४२२, ४२६, ५२६, ५२७.	देहद्वि २१९, ३०७, ३७८, ४५२, देहधर्म २०३, १०४, ११९, २२५, ४०५.
देवतावळ ३६-७३, ११८, १२४, ४००, ४०१.	देहमल — मल पहा.
देवतावर्ग ११, १२.	देहविद्या २९१, ४४१-४४५.
देवतास्वरूप	देहविद्यावंत ६७, १८९, ४२३, ४४०- ४४५, ४८६.
अकेवळ ५५, १५२, अनादि ५५.	देहाभिमानिनी २०५, २११, २३९,
अव्यक्त ५५. अज्ञान १११.	
अदास ५३-५४. चेतन ५५.	
नित्य ५५, नित्यबद्ध ११३, १४१, १५२, ४०२. निराकार ५५.	

- २६३, २६५, २६९, १७१, द्वैत ४, १२-१४, पूर्ण द्वैत ८, ९, १२.
 ३२४, ४६३.
 देहारंभक लेप २६१, २६२.
 देवसवा भोग २६३.
 देवराहाटी १५०, २५०, २५४,
 २५८, २५९, २६३, २७३, २७४,
 २९४, ४३५-४३७, ४३९, ४४०.
 देवसृष्टि ४५९, ४६५, ४६६, ४७३,
 ४८०, ५२२, ५२३.
 द्वाष्टांत. अन्ताद्या ३९९, आनुलाद्या
 २२९. इद्रवणाद्या ४०९, उल्लाह
 लेया वक्राद्या २२. कोवलेया
 बालुकाद्या ३९, काजेयाद्या ३९९.
 चादोम्याद्या ३९९, कोलेयाद्या
 ३२. लक्ष्मिलिया दावराद्या ४०८,
 गुप्तामातात्रिया मासाद्या ४१०,
 दुरंगमाद्या ४४५, दूरस्याद्या
 २५५, दूरस्य मातेद्या ४१२,
 पाणिद्या आनुल गुंडियाद्या ४०८,
 बाबुलीद्या ४५६, बाहिरीलाद्या
 ३४४, मर्वरलेया बालुकाद्या ४०८.
 रीणाहताद्या ४३३, वज्रकीटकी-
 ण्या २५. विषयाद्या ४११,
 वृक्षत्ववेद्या ५३०, समुद्राद्या
 ४५३. साकरेद्या ५३१. सेवाळ-
 लिया खडकाद्या ४०८. हीरजेद्या
 बेहाडेयाद्या ४१३.
 द्वादशधर्म ४३०.
 द्वापारयुग १२९, २७०, ३०५,
 ३२७, ३२९-३३३, ३३५.
 द्वैत ४, १२-१४, पूर्ण द्वैत ८, ९, १२.
 द्वैती ५, १२.
 धर्म ६, ७.
 धौती ३२१.
 नरकफले ५७, ६५, १८०, १८२,
 १८४, १८६, १८८, २३४, २५८,
 ३४१, ३४५, ४१३, ४६२-४६४.
 ननुसरलेला ज्ञानी १८६, २८८,
 ४२४, ४३७.
 नित्यनरक ३२, १३२, २४८, २४९,
 ४२६, ४५३, ४८८.
 नित्यत्व १२७, १२८, १२५.
 नित्यमर्ग ९-११, २४, ८७, ९१,
 ९२, १९०.
 नित्यानित्यमस्तुविवेक १-१९.
 नित्यमैमित्तिक २७०, २७४.
 निरीश्वरवादी २.
 निरीश्वरसाध्य ५.
 निषेध २७०, ४४६, ४९०.
 नैय्यायिक ४०८.
 न्याय. अग्निकोळसेन्याय २०८, उदक-
 मुडमुडेन्याय ८४ गोस्फुरण-
 न्याय १४३. नौरंगीन्याय २४१.
 लक्षकवडेन्याय ४३३, ४३५,
 ४३६, ४६५. बाळुवकन्याय
 २०४. सातपत्रच्छेदन्याय १९०,
 ४८५. हाटवेचन्याय २३९, ३९८,
 ५२७. नारीकुंजरन्याय १४२.
 पतितावतार १९७-२०१, २०३,
 २०५, २०८, २१०, २१९, २२६,

२४५, ४०५.

परकायाप्रवेश २१०, २१७, ४५८
परह्यवावतार २२१, २२२, २२५,
२३७, २७३, २९४, २९६,
४०५, ४४४.

परपदार्थ ९७, १०२.

परब्रह्म ९४-१३९, ५०१, ५०८.

परमाणु ७, ८३, ८८, १७७-१७९,
१८८, १८९, ३५८, ३८५,
३८६, ३८७. कारण परमाणु
१७७, १७८, ४४४, ४८०, ४८०,
४८५. प्रतीतीचे परमाणु १७८,
१७९, ३८६, ४४३. स्थूल पर-
माणु १७७, १७८.

परमात्मा ३, ६, ७.

परमेश्वर ८-१४, १९, ३६, ३७, ४५,
८५, ९०, ९२, ९४; १४२, १५६,
१६२, २३८, ३६०, ४०१-५००.
आत्मरमण ११५ निरवयव ११३,
१९४, २९२. निराकार ११३,
१९४, २९२. त्र्यंशरूप ७१.
१००, १०३, ११९, १२३
सच्चिदानंद ११८ १२२. सर्वशक्ति-
युक्त १२२-१२५.

परमेश्वरप्राप्तीची साधने ८८, २८४-
४०४.

परमेश्वरावतार १३२-१३७, १९३-
२५२, ३६६, ४०५, ४०६.

परवळी २६१, १७५, ३१२, ३१७.
३६३, ३६५, ३७३, ३७७, ३९६,

४१२, ४४२, ४६३, ४३४.

परा (माया). माया पहा.

पराविद्या २२१,

पराशक्ति २२१, २२२, २९५, ३२६,

२३७, ३३८, ४०५, ४४३, ४४४.

परिणामवाद ९, १५, १७, १८.

पञ्चतिर्याचावतार १३५, १९५, १९८,

२०१, २०२, २१८, २१९, २२८,

१३८, २८६, २८८, २८९, ४०५.

पश्यती. नाणी पहा.

पातंजल योग ५, ६.

पिंडस्था ४९, ५१, ५२, ५८,

१११, ११२, ११४, ११५,

१६८, १७१, १९२, १९६, २११,

२१३, २४०, २४३, २४५, २४६,

२५१, २८१, ३२७, ३४५, ३४६,

३५५-३६०, ३६७-३६९, ३७९,

३८९, ३९६, ४१०, ४७४, ४७५,

४८०, ४८६, ५०७, ५०८.

पिंडह्वनन ३४५

पुद्गल ३, ७.

पुनःसंबंध २९८, ४४८-४५१,

४९०, ४९१, ५२०, ५२१.

पुनर्जन्म ३.

पुनर्मजन १८१, २१०, २२०, २९०,

२९२, २९४, २९७, २९९,

३१८, ३५१, ५०३, ५०५,

५१७.

पुराणे १८.

पुरुष २, ४, ६.

पुरुषदेह ४४८, ४४९.

पूर्वजन्म ३

पैठण १३८, ५०३,

प्रकाश ४९

प्रकृति २, ४, ६, १६८.

प्रतिमा ३४०, ३४१, ३४५-३४७,
३६८.

प्रतीति ३७०, ३७१, ५०६-५१०,
५३०.

प्रत्यवायाने नरक २७५.

प्रधान भूते ७६-७८, ८०, ८१,
८४, १६४, १६७, १७७, १७९,
३८९.

प्रपञ्च ७-१३, १६-१९, ३६-३७
४५, ४७, ७४-९३ १०५,
१०६, १२२, ४५५. अव्यक्त
४५, ८१, ८२, अनादीना ८५,
८६. अपकाशरूप ८२. जड. ८१,
८२, १०६, १११, १४१, ४१७.
संकोचविकाशशील ८३. भावरूप
८१, ८२, ८८ कारण प्रपञ्च १०,
१८, १८, ७४-९३, ८६-९३,
१४४, १६३, १६४, ३८९,
निधिरूप ८१, ८३, ८४, ८७,
८८, ९०-९२, १६३, १६४,
१९०, अव्ययत्वाने ८३, ९०.
कार्यप्रपञ्च ७४, ८७-९०, ९३,
१४४-१९०. खोरप्रपञ्च १७८.
दिव्यप्रपञ्च ६९, १७८, १७९,
२०३, २३८. पार्थिव प्रपञ्च १७८,

१८९. साना प्रपञ्च १७८. सूक्ष्म
प्रपञ्च ४२, ५१, ७१, ८१, ८२,
८८-९१, १४४, १४५, १५६,
१५८-१७७, १८५-१८९. स्थूल
प्रपञ्च ७१, ८१, ८२, ८६, ८८,
९१, १४४, १५६, १७६, १७७,
१८५-१८८, ३८५.

प्रपञ्चरत्नमाप्रवृत्ति १४१-१४१, १९४,
प्रमत्नीया २८६, २८८, ४४७,
प्रसाव २९०, ४८९.

प्रमादी १८३, १८९, २९१, ३३६,
४१३, ४३१, ४३७, ४३९, ४४५,
४५७, ४८८, अनुसरतप्रमादी
४२७, ४२९, ४३९, ५११, ५१९,
विकल्पप्रमादी ४३९, ४४०,
विकार-विषयप्रमादी. ३०३,
४२५, ४४०, ४४१ हिंसकप्रमादी
३०३, ४४०.

प्राणापदीची तुजे २३२, ४३८,
प्रापक ४३८, ५०७, ५०८.

प्राप्य ५०७, ५०८.

प्रारब्ध कर्मे ५७, १४९, १८३,
२५६, २६३-२६५, २७३, ४११-
४३८, ४७१, ५१८, ५२९.

प्रवाहिक सृष्टि ५३, १८१, १८३-
१८५.

प्रेतदेह १६०-२६२, ३४७-३५६.

प्रेम ९८, १३४, १३९, १८३, १९०,
२२२, २३०, २३१, २३३, २३७,
२३८, २५४, २७५, २७६, २९२-

३०३, ३९६, ४०३-४०५, ४४४,
४४७, ४८८, ५००-५३२,

प्रेमी १८७.

प्रेमाधिकार १८३, २२२, २३७,
२४०, २९२-३०३, ४४८, ५०२,
५१७, ५१८.

प्रेमान्ते उपाय २९२, २९४, २९९-
३०३, ४४६-४४८, ४५७, ४५८,
४८७, ४८८, ४९०, ५१७, ५२७.

फकिता ३२१.

फळसंपादकत्व ५३, ५४, ५६, १२५,
१३०-१३२, १४५, २१०, २५३,
३१५.

फळसंपादनाचे पर्याय. क्रियापर्याय
२६४, ३०९, ३१२, ३१३, ३२९,
३८२. देवतापर्याय ३१२, ३१३,
युगपर्याय २६४, ३१२, ३१३,
संतासंतपर्याय २६४, ३१२, ३१३,
३३२.

फळिया. अष्टौदेवयोमीष्टा० १७९,
१८४; आण्व० ४४३; कर्मभूमी-
ष्टा० १७९, १८४; गंधर्व० १७९,
१८४; चैतन्य० १८४; ब्रह्मादिका-
ष्टा० १८४; वक्षिणीचा० २१८,
२६८; विश्व० ३९०-३९३, ४४४,
स्वर्ग० १७९, १८४ शेषशय्या-
चा० २१८.

फळी समावेश २३५, ३१५, ३१७.

फुडक्रिया २४७, २६९, २६६-२६८,

३२२, ३७८.

खलवतार भोग २७२.

बहिर्भाग ५३, १८३, १८६, २१४,
२५८, २५९, २६८, २७०, २७२,
२७५-२७९, ३०४-३५५, ३६०,
३६९, ३८७, ३९७, ४०१-
४०४, ४१०, ५००.

बहिर्भागिया २५९, २६६, ३७७,
३८३, ३८२, ४४४.

बहुकामता २६०, ४६२, ४६४,
५२३.

बहुरूपता ४६०, ४६३-४६४, ५२४.
बोध ४१७-४२६, ५०१, ५०२,
५०८, ५१०, ५१७.

बोधशक्ति ४१९-४२२, ४८३, ५०६,
५१७, ५१८.

बोधाधिकार १८१.

बोधवत २९२, ३०३, ३३९, ४२३-
४२७, ५११.

बौद्ध २.

बृहस्पतिस्मृत ४

ब्रह्मसूत्रे ११.

ब्रह्मसंभाम्य १२

ब्रह्म ७-९, १३-१५, १८, १९, ७१,
७८, ७९, ९५, १०४, ११८,
१२८.

ईश्वरब्रह्म १०७. मायाब्रह्म ७२,
९४. विश्वब्रह्म ६८, ९४. शेष-
शय्या ६५.

महात्तरूप ७२, ७८, ९४-९६, ११८,
११९, १९६, ४९४-४९९,
५०२, ५०३. अनाद्य ९५.
अविहित १०३. केवल १०४,
१४२. कैवल्य ९७, १०१. गुण-
धर्मरहित १२०. चेतन १००.
निरा १००. नित्यमुक्त १०१,
मिर्गुण ९६, १०२, १२८. भाव-
रूप १००. विद्यमान १००.
व्याप्यव्यापक १०३. छद्म ९७.
शाश्वत १००. सर्वधर्मशून्य १००.

महा च ह्यक्षरः साम्य ९७, वैषम्य ९७.
भिन्नत्व ९९, १००. एकत्व ९७.
९८, १००.

महाप्राप्ति ९७, ११८, १५३, ४०९,
४२७, ४०१-४०३, ४१८, ४४७,
४५७, ४५८, ५००, ५१६,
५१८, ५३०, ५३१.

महाविद्या १०७, १२१, ३५४, ३९६,
४०१-५००, ५०२.

महावि ६७-६९, ७२, ८१, १२५,
१४२, १५३, १८५, १८७, २२०,
२३८, २३९, २४७, २४८, २८१.

महाविह्वल २४५.

महाविस्था ५१, ५२, ५६-६०, ६४,
६७-७०, ८४, १११, ११२,
११४, ११५, १६८, १७१, १८३,
१९२, १९४, २०१, २११, २१३,
२१६-२१८, २३८-२४८, २५१,

२७९-२८२, २८६, ३०५, ३१२,
३१३, ३२०, ३२६, ३२७, ३४५,
३४६, ३४०-३४२, ३६७-३७१,
३७३, ३८३-३९३, ३९६, ३९८,
४५६, ४५७, ४८०, ५०१-५०८,
५२४.

महा ९७, १०७, ११२, ११४, २८६,
२८८, २९४, ४०४, ४८९,
४९७, ५००-५१२.

मक्ति (देवताची) ३०५, ३१७-
३२८, ३२९.

मक्ति (ईश्वराची), ४०४, ५००-५१२.

मक्तिजळ ४०७, ४०८.

मक्तिमार्ग ९८, ५००-५३१.

मजल ५०५.

भारतवर्ष १. ५६.

भावक्रिया २६०, २७०-२७२.

भिन्न २९०, २९२, ४६०, ४४१,
४८८.

भूतमजल १८३, २१०, २३०, २७६,
२८५, २९०, ३१८. अहेतुक
७१, २८४-२९१, २९४, ४०६,
४२८. सहेतुक २५७, २६१, २६३,
२७६-२७९, २८४, २९०, २९१,
३६५.

भूते (पंच) ७५-७७, ८०-८६,
८८-९०, ९३, १४४, १५५,
१६०, १७९, ३८९. कारण भूते
६८, ७७, ८०, १९१, ४४२,

४७४. प्रधानभूते ७६-८१, ८४,

१६४, १६७, १७७, १७९, ३८९.

समलभूते ४५, ७७, १६५,

३९०, ३९१, ४४२, ४७४, ४८६.

आनुवंशिक भूते ७६-७८, ८०,

८४, १६४, १६५, १६७, १७७,

१७९.

भेद १८८, १८९, ३०९, ३१६,

३६९, ३८५.

भोगभूमि ५७, २१५-२१८, २३०,

२३४, २५३, ३३८, ४४२.

भोगसंभक्त लेप १६१, २६२.

भौतिक मुक्ति ३८३, ३८९.

भौतिकवादी ३, ४.

मतित्रय २७, २९, १५७, १६१,

१६२, ४१३, ५२७. अनादि २७,

२८, अधमतित्रय २७-३०, २८७.

कर्त्तृ होऊ शकतात. २७, २८.

अविद्याघार २८.

मनुष्यदेह. सुक्त० १८१, २४०,

४७५, ४८७.

मनुष्यत्वाचा लेप २६१, २७६-२८०,

२८४, ३१७, ३२२, ३२४, ३२८.

३३०, ३४९, ३८२, ४६२, ४६३.

मनुष्यावतार १९५-२३८, ४०५.

मनोद्वंद्वे ३१९, ३२०, ३७८, ४५२,

५०४.

मया १२८, १३१, १३३, १२५.

महत्तत्त्व ४.

महद्भूत १७९.

महाशय देवता (विद्या) ३५६,

३५८, ३५९, ३८४, ३८७.

मल ५३, ८९, ९०, १४४, १४५,

१५४, १५६, १६५, २७४, ३५५,

३५९, ३७३, ३७९, ३८२, ३८६-

३८९, ३९१, ३९४, ३९५, ४०२.

४२२, ४४४, ४५३, ४६०, ४७६,

४७८, ५२५. कारण मल १७३,

१८८, १८९. कार्यमल १७३,

१८८, १८९. अंतःकरण मल

१७४, १८८, ३५७. इंद्रियमल

१७४, १८८, ३५८, ३६५.

तत्त्वमल १७५, १७६. देहमल

१७४, १८८, ३६५. घातुमल

१७५, १७६. प्रकृतिमल १६७-

१६९, १७३. भूतमल १७५,

१७६. विकृतिमल १६९-१७१,

१७४. विकृतिविकृतिमल १७१-

१७४. विदेहमल १७४, १८८,

३५६, ३६४. विषयमल १७५.

मलरचना ४२, ७९, ८१, १४५,

१४६, १५१, १५४, १५७, १५९-

१७७, १८५, ३८१, ४७५, ४९९.

मलक्षालण ४६०, ४६१, ४७५-

४७८, ५२२.

मातृत्वाच फळ २२६-२३०.

मानसिक कर्मे ३५५, ३५६, ३६५,

३६६, ३०६, ४२३, ४३३, ४७५.

- माया ९, १४, १५, ३८, ४०, ४२,
 ४३, ४७, ४८, १९-७३, ७८-
 ८१, ८९, ९४, ९६, १००,
 १०३-१०६, १०८, ११८-१२०,
 १२२-१३४, १३८, १४२, १४३,
 १५४, १५५, १५७, १५८, १६३,
 १७७, १९२, २०५, २१०,
 १०५, ४८२-४८५, ५२४.
 मैत्रव्य १९, ७०, १५-१८,
 १४५, १८५, २०७, २०८, २२२,
 २८४, ३५६, ३५९, ३६४, ३७९,
 ३९०. परा ६९, ७१. विदेह ६९,
 ७०, १४५, १५७. शक्ति ६९,
 ७१, ७३, १२५, १२६.
 मामापुर २०४, २०६-२११, २२१,
 २९३, ४८७.
 मायावाच ८.
 मूलाधिकार १८१-१८३, २२२,
 २३७, ४०६, ४११, ४१२,
 ५०९, ५१८.
 मूलाविद्या २६, १९४, ४९१-४९८,
 ५२३.
 मूलवृष्टि १८०-१८३, १९४, २००,
 २३१, २७५.
 मेहेकर १३६, ५०३.
 मोक्ष २, ४, १८१, १८८, ४८६,
 ४८७, ४८८-४९९, ५१८.
 यज्ञयाग १५७, २६८, २७०, २७४-
 २७८, ३०५, ३१७, ३२७,
 ३३१-३३२, ३८४.
 भातवाशरीर २६२.
 युक्त २३, ५५, १९६.
 युक्त मनुष्य देह. ५८, १८१, १९६,
 २८१, ३८२, ३३५, ३६०,
 ४०६, ४०७, ४४३.
 युक्तत्व २४.
 युगधर्म २८०, २९१, ३०४, ३०५,
 ३१०, ३२८, ३२९, ३४८, ३५४.
 मेळापुर १३८.
 योग्यता २२२, २७३, २७४, २८५,
 ४१६, ४१७, ४६९, ४७१, ४७३,
 ४९५, ४९६, ५२४, ५३१.
 रचनेची प्रवृत्ति १४१-१४३, १६३,
 १८६, १९४, २५१.
 रघून अवतार २०१, २२७, ४४५.
 रति ५२४-५३५, ५३९.
 रश्मि १६३, १६८, १७०.
 राजस विद्या (देवता) १५९, ३६०.
 रामेश्वर ५६.
 रेकत वरितार्थावा ४४८.
 रेणू ३८६. त्रिरेणु ३८६. पंचरेणु
 ३८६. नवरेणु ३८६.
 रेवणे ३१६-३१६, ३९७.
 खालीखली ३२१.
 काभास्त्र्य मुक्ति ३८३.
 लावण्य १२७, १२९.
 लिंगदेह १४४, १६०, १७६.
 लौळावान ११०, १९०, २२४,
 २२५, २२६, २३०-२३२,
 २३६, २३८, २९१, २९२.

३६३, ३६४, ३६८,
लोकायतिक. ४.
लौकिक मुक्ति ३८३-३८४, ३८७.
खजोली १८८, १२१.
वरंगल ५११, ५१४, ५१९.
वस्तु २७६, २९३.
वस्तुभजनीया २८६, २८८, २८९,
२९९, ४४७.
वाञ्छिक कर्म २५५, २५६, २६५,
२६६, ४३२, ४७५.
वाणी. परा ४४१, ४४७, ४४८,
४२१, ५३०. पश्यंती, मध्यमा,
वैखरी ४१७.
वासनाबंध ३९५, ३९६.
वास्तनिक २९०, ४८६.
वाहकत्व २२९, २३०.
विकल्प २७, २६२, २६३, ३४७-
३५३, ४३९, ४४०, ५०४, ५०५,
५१३, ५१६, ५१७, ५१९,
५२२, ५२३, ५३०.
विकल्पाधिकार ३०९, ३५३, ४०६,
विकार २७, ५०४, ५०५, ५१३,
५१६, ५१७, ५१९, ५२२, ५२३,
५३०.
विकारसृष्टि ४५१, ४५२, ४६५,
४६६, ४७१, ४७३, ४७४,
४७९, ५२२, ५२३.
विग्रह ५१, ५२, ५६, ७०, ७७,
८४, १२५, १९२, २३१, २४३-

२४८, २८०-२८२, २८६, २८८,
३०५, ३२०, ३२५, ३२७, ३३१,
३४४, ३४६, ३६०-३६२, ३६५,
५०७.
विटोला १७२, १७७, १७९, ३८५.
विदेह. माया; संलग्न पहा.
विद्या (देवताच्या) १४३, २२१,
२७९, २८१, २८२, २८४, ३०५,
३५४-४०१. सलेप विद्या. २७९,
३५५. निर्लेप विद्या. २७९, ३५५.
अधिकाराच्या ३७९, २८०.
विद्येनालेप २३६, २७९, २८०, २८४.
विद्याधिकार २२२, ३२४.
विद्यावंत ६६, २१७, २५१, २८०,
२८१, ३०५, ३०८, ३२४, ३३१,
३४४, ३५५-४०१, ५०६-५०८,
विद्यामार्ग ३८, ३०४, ३५५.
विधि २७०, २७४, ४४६, ४९०.
विद्याभिमानीनी २३२, ३३१, ३७८.
विवर्त ७, ८, १२, १४, १७, १८,
विशिष्टाद्वैत ८, ११, १७, १८.
विशेषज्ञान २५३, २५५, ४५७,
४७२, ४७५, ४७८-४९९, ५२२,
५२३, ५३१.
विशेषज्ञानी ४४४, ४७८-४९९.
विश्व ३८, ४०, ४२-४४, ६७-६९,
८८, ११८, १६१, १६४, १६६,
१७५-१७८, १८९, २३९, २७२,
३०५, ३१९, ३२२, ३३४, ३५६,

३५९, ३८९, ३९०, ४६६-४६८.
विश्वेचीत्रहार्कस्या १७५-१७८, १८९,
२३९, ४६८, ४८५.

विषय मळ ८३, १६४-१६६, १७३,
१७५, १७७, ४५६.

विषयप्रेम २९४-२९९ ५०२,

विषयप्रेमी ३१४-३१९, ५०२, ५२१.

विज्ञान ४६, १२४, १२६, १३६-
१३९, ३७७, ४५०.

विज्ञानमूर्ति ७०, २५०, २९५, २९९.

विज्ञानशक्ति १२६, १३५-१३९,
२२५, ४०५.

वेद १८.

बैधर्ष्य २९२.

व्यापकत्व १२७, १२८, २२५.

शक्ति. माया पहा.

शक्ति (ईश्वराच्या) ९२, १२४.

१२८, ४५५. लक्षा शक्ति ९९,

१२४-१२६, २१५, २२६, ४८१,

४८२, ४८४. चेतनाशक्ति १२४,

१२६, २२५, २२६, २३७,

४८०, ४८१, ४८२, ४८४.

शास्त्रेय ३५६-३५९, ३७०, ३७१,

३७७, ३८७, ५०६.

शाब्दज्ञान २५३, २९४, ४३५,

४४८, ४५८, ४७१, ४८३, ४८६,

५१७, ५१८, ५२३.

शाब्दज्ञानी ३९, ४१४-४१२, ४५८,

४६६, ४८७, ५१७.

शोभक ३५६, १५७, ३५९, ३७०-
३७२, ३८७.

शारीरिक कर्मे २५५, २५६, २६६,
३०६, ४७५.

शिल्पा विद्या (देवता) २८१, २५९,
३६२, ३६६, ३६८, ३७३, ३७४.

शिल्प विद्यार्थ ३७४, ३७९.

श्रीश्रवणितार्थिका ४४८.

शुद्धादित ९, ११८.

शेषभोगाचा जीव २१०, ३३९.

संकल्प ३६२, २६२.

सत्ताज्ञान. अपरोक्षज्ञान पहा.

सत्ताज्ञानी. अपरोक्षज्ञानी पहा.

सविधान ४३६, ४३७, ४४५, ४४६,
४६१, ४६२, ४६८, ४६९, ५१८,

५२२, ५३०.

सत्यकैलासवैकुण्ठ, देवता. ३८-४०,

३१-३४, १३९, १७०, १७३-

१७५, २२८, २२९, ३०५, ३११,

३१९, ३१८, ३२३-३२७, ३५८,

३५९, ३७८, ४५२, ४६६, ४६७.

संबंधदान १३०, २३०, २२४, २२५,

२२९, २३०, २३३-२३८, २९१,

२९२.

समळ भूते. भूते पहा.

सर्वात्मकत्व १२७, १२८, २२५.

सर्वकर्तृत्व १२८, २२५.

सर्वसाक्षित्व १२८, २२५.

सर्वाधिकारित्व. जीवस्वरूप पहा.

संलग्न ३०, १४३-१५३, १५७, १६२-
१७७, १८४, १८५, १९१, २५०-
२५६, २६४, २०७-३१०, ३५६,
३६७, ३६९, ३७९, ३७४, ३७९,
३८०, ३९१-३९६, ४०३, ४२३,
४६२, ४८२.

संस्मरण ४८२.

संहार ४५, ६६, ८८-९२, १२५,
१३३, १३४, १४२, १४७, १८६-
१९२, २३९, ३०९, ३४५, ३८८,
३९०, ४४३, ४८२, ५०९.
अर्वांतर संहार १८६-१८९. महा-
संहार १८७, १९०-१९२, २४८,
४५८, युगातीचा संहार १८७,
४५८.

साक्ष्य २, ४, ५.

साधनबंध ३९५, ३९६.

साधनाधिकार ३०९, ४०६

सामर्थ्य ४३, ४७, ४८, ५५.

सामर्थ्यफल ३३८, ३५०.

सामान्यज्ञान २५३, ३८१, ४५५,
४५७, ४७१-४७९, ४८५, ५२२,
५२३.

सामान्यज्ञानी ४४४, ४७१-४७८,
४९०.

साक्षाधिकार २८९, २९१, ४२९.

सिद्धी ३७७.

सिद्धोळी २८८, ३२१, ३२२.

सुख ४२, ४३, ४७, ११०.

सेश्वरवादी ९, ४०८.

सेश्वरसाहित्य ५.

सौंदर्य ११७-१२९.

सौभाग्य १२७, १३०.

सुष्ठिरचिन्ता ८९, ९०, १२५, १३२-

१३४, १७७, १८५, १९१,

१४८, ५०९.

स्रीदेह १९५, ४४९, ४५०.

स्थलस्थ १६८.

स्थावरानि लेप २५९.

स्थान २९०, ४८८.

स्थूला विद्या } अपरोक्ष विद्या पहा.
स्थूला देवता }

स्थिति ४५, २८०-२८४, २९६,
२९९, ३५६, ३७६, ३७७.

स्वप्नभोग २६४-२६६.

स्वभाव २७, ५०४, ५०५, ५१३.

५१६, ५१७, ५२२, ५२३, ५३०.

स्वभावधर्म २०३, २०४, २१९,
३०७, ३७८, ४५२, ५१३.

स्वरूपधर्माचा व्याप ७९, १७२.
(कथतरुन पहा)

स्वर्गातील देवता ३८-४०, ५७,
६१, ६२, ६५, १७१-१७५,
१८०, १८८, ३५८, ३५९, ३६६,
३८४, ३८६,

हरित माया ७२, ८१-८३, १४२-
१४५, १५३, १५४, १६०,
१६७, ४७६.

ईशान्यतार २२१.	१८६, १९०, १९५, २१९, २२१,
हिमाचल ५६, १९६, २५३, ३२१.	२२२, २३०, २३१, २३३, २३७,
हिरण्यक ४४६.	२३८, २५२, २५४, २७५, २७६,
हिंसा १२९-१३१, ३४२-३५१.	२९८, ३५४, ३८९, ३९६, ५००,
हिसकप्रमादी-प्रमादी यहा	५०१,
होण्याचा भाव ५१, ५५, ७७, १४५,	ज्ञान (देवतांचे) ४१, १९३, ३०८,
१२४, २३८, २३९.	४०६.
होण्याचा व्याप १७२.	ज्ञानमार्ग ९८, १०२, ४०२-५००.
हृदयशून्य ४०७, ४०८.	ज्ञानशक्ति १२६, १३४-१३६, २२५,
क्षीराब्धीच्या देवता ३८-४०, ४७,	२२६, ४०५.
६४ ६५, ७५, १४६, १६९,	ज्ञानाधिकार २४०, २८४, २८५,
१७०, १७४, १७५, ३०५, ३१९-	३८८, २९२.
३२९, ३३४, ३५८, ३५९,	ज्ञानी ९७, ११२, १८६, १८७,
३८३, ३८४, ४६६.	३८९, २९०, ३०३, ३५५, ४०४,
ज्ञान (ईश्वराचे) ९८, ११२, १२४,	४४६-५०२, ५०५, ५१९, ५२३,
१२६, १३४, १३९, १८१, १८३,	५२९.

व्यक्तींची सूची.

अग्नि. २३०.

अनसूया. २३०.

अनेत मुनि. ३६१.

अर्जुन. १३९, २१०, २१६, ३१०.

४२५, ५०८, ५०९.

अष्टवसु. २४७, ३११.

ईद. ६१, ६२, १७१, १७८, २६७,

३०५, ४६४.

ईश्वरकृष्ण. ५.

ईश्वरनायक. २९६.

जयळीनाथ. ३६१, ३६२, ३६८.

जदव. ४२५, ५०८, ५०९, ५१२.

जमरी गौराहसा. ४५१.

जमापति. ६५, ७६, ३२०.

जुर्वशी ४१०.

जकवीरा (रेणुका). ४३, ३४०,

एकांक भक्त. ५०३, ५०८, ५११,

५१४, ५१९.

कपिलमुनि ४, ५.

कमळाबा. २९५,

कराली ६५, ७६, ३२०, ३५७,

कंस. १३७.

केसोबास १०५.

गणपती ६१.

गंगा ३११.

गुंडमराऊळ ४१९

गोविंदचंद ३७७

गोविंदप्रभु (श्री) १३८, २००, २०३,

२१२, २२१, २२६, २२८-

२३०, २३३, २८९, ४८५,

५११,

गौडपादाचार्य ५

छुइनायक २९६

घोडाचुडि ३७७

चक्रधरस्वामी (श्री) २, ९, १०,

१७-१९, २३, २४, ३६, ७४,

८७, ९०-९२, ९७, १००, १०१,

१०३, १११, १२४, १२९,

१३५, १३७, १३८, १८७,

१९९, २१४, २२१, २२६-

२२८, २३०, २५४, २५५,

२७५, २७६, २८६, २८९,

२९५, २९८, ३२८, ३३३,

३४२, ३६१, ३६५-३६९; ४१४,

४१९, ४३७, ४४५, ४४६,

४८९, ५०१-५०३, ५०८,

५१०, ५११, ५१३, ५१४.

चक्रपाणी (श्री) १३७, २०२, २१३,

२२१, २२६, ३६१,

चंद्र ६, ३०५, ३२८,

सर्मकार १३७.	परीक्षिति २८३.
सार्वांक ३, ४.	पशुपति ६५, ७६, ३२०, ३५७.
सिद्ध ६०	पोमाइसा ३२८.
सिद्धरथ, ६१.	प्रल्हाद २४७, २७१, २७८.
सिद्धांगर. ६०, ३३७.	बळभद्र ३४३, २६१.
सिद्धक. ६०.	बाइसा (नागाविका) ४३७, ५०२,
सीडा ६०	५०३, ५०८, ५११, ५१४, ५१९.
जडभरत ३०.	शिभीषण ३४७.
कय ६३.	बोगेबाई २२७, ५०२.
जाळंधर ३७७.	प्रज्ञाविष्णुमहेश (सत्यकैलासवैकुण्ठीचे)
टिळक. सो. ५.	३९, ६२-६४, १६९; १७०,
कुत्तामेय (श्री) २०३, २०४, २२१,	२०२, २८४, ३०५, ३११,
२४४, ४१९.	३१२, ३१८, ३२९, ३२७,
दामोदर पंडित १४, २०, ३७, ५५,	३५८, ३७८.
८५, ८९, ११८, ३५४.	प्रज्ञा (भैरव) ६५, ७६, ३१०,
सादोस ३६९.	३५७, ५०८.
सुशोधन ४८२.	आत्करभट्ट थोरीकर १३, २०, ४१.
देवकी २२९, २३०.	४३, ४९, ५०, ५५, १०२,
सरसिंह ४८, २६२, २४३, २७१,	१०५, १०७, ११८, १४२,
२७६.	५१२, ५२९.
नागदेवाचार्य २८९, २९९, ४३४,	भीमक २९६.
४३७, ४८९, ५१०, ५११.	भीष्मदेव २४७.
नारोव्यास १३४, ४१६.	भौतिक ६०.
नेमाइसा २२९.	मध्वाचार्य ८, ९, १२.
नंद २२९, २३०.	महदाइसा ४०७.
पतञ्जलि ५.	महादेवमुनि ३६१.
पद्मनाभदेव ४४६.	महादेवराय ४१४.
परशुरामबास ३३७, ३३८, ३५३.	महेश. प्रज्ञा पहा.
परशुराम २४४.	महादेव (भैरव) ६५, ७६, ३१९, ३५६.

माधव ६१, ३३७.

मार्तण्ड ५०९.

माल्दणदेवी २३०.

म्हाईभट २९९, ४९९, ५१०, ५११.

यसोदा १३८, २२९, २३०.

यक्ष ३९-४१, ४३, १८८, १२४.

यक्षिणी ३८, ४९-४४, ५८, ७९,

१४०, १६२, १७९, १७८, १८८,

१९७, २१२, २२४, २४७, २६६,

३८३, ४७६.

रवळोबास ५४.

राज २३२, २४७, ३२५, ३२६

रामानुजाचार्य ८, ९, ११, १५,

१७, १८.

रावण ३४७.

रुक्मिणी ५१५.

रेणुका ३४०.

रेवातक ११०.

लक्ष्मण ३२५, ३२६.

लक्ष्मीभट २८९.

ल्हामाईसा, ४४५.

खल्लभाचार्य ९, ११८.

नसिष्ठ ३७८.

विकराळी ६५, ७६, १२०, ३५७,

विचित्र ६०.

विजय ६३.

विशालदेव २३०.

विश्वनाथ पंडित १४, २७, ४१,

४६, ५४, १३४, १३५.

विश्वामित्र ३७७.

विष्णु, ब्रह्मा पहा.

विष्णु, (भैरव) ६५, ७६, १२०,

३५७.

वीर ६०.

शुची ३८४.

शंकराचार्य ७-९, ११, १७, १८.

संतनु ३१०, ३११

शुकाचार्य २८३, २८४.

शेषशय्या, ४७, ६४, ७९, १४६,

१६९, १७०, ३८५, ३१९-

३२२, ३३४, ३५८, ४६६.

श्रीकृष्ण १२९, १३७, १३८, १९८,

२००, २०३, २०८, २१६,

२२१, २८३, २९५, ३२८,

४१९, ४२५, ४६३, ५०८,

५०९, ५१२, ५१५.

संजय ५०९.

सदाशिव (भैरव) ६५, ७६, १२०,

३५७.

सरस्वती ६१.

सारंग पंडित १३८.

साव ३७७.

साधे ४४५.

सीता १२९.

सूर्य ६१.

हरिपालदेव १९९, २०४.

हरिहरब्रह्मा-ब्रह्मा पहा.

ईसाया २९५, २९६, २९८.

हिडिंबा ४१०,

हिरण्यकश्यपु २४३, २७०.

शब्दकोश

—०००००—

अंगघलेकार - सेवक.

अघमर्षण - पापनाशासाठी पाण्यात उभे राहून करावयाची प्रार्थना.

अडताळा - अवयवा.

अतिधादिक - जीवाला एका फळातून दुसऱ्या फळात वाहून नेतोना वापरावयाचे भाडे.

अभ्यास - मानसिक धितन; सतत व्यास.

अमाजित - कर्म करून जे जोडलेले नाही ते.

अंतर्लाठ - धर्माचरणाची अंतःकर-वत्तीक इच्छा.

अंतिक - फळातून काढतांना होणारे दुःख (किंवा सुख).

अन्य-कथन - (परमेश्वरशास्त्राचे ज्ञान, रहस्य) इतरांना (= इतर संप्रदायांकना) सांगणे.

अन्यत्र प्रमाण - 'अन्यत्र आति ते ईश्वरी आति' - इतरत्र जे जे आहे ते सर्व ईश्वराच्या ठिकाणी आहे-या वचनाचे प्रमाण (आधार)

अन्यथा-ज्ञान - खोटे ज्ञान.

अर्जन - मिळविणे; इष्ट कार्य करून जोडणे.

अर्जित - इष्ट किया करून संपादन केलेले.

अघर - जीव, देवता व प्रपंच या अघर वस्तु; त्यासंबंधीचे

अवजतन - संरक्षण.

अधिनाभाव - निखसंबंध; एक दुसऱ्यावाचून असू शकत नाही अशी स्थिति.

आवपडे - अर्धवट; अपूर्ण.

आवपडणे - अर्धवट पडून राहणे.

आपजणे - निर्माण होणे; प्राप्त होणे.

आपलघणे - विकारवधा होणे.

आजिक - इष्ट क्रियेने पूर्वी जोडलेले; प्रारब्ध.

आघळा - आवळून घातलेले बंधन.

आविहकार - अभिमान; आवेश.

आक्षेपणे - एखाद्याच्या नावाने जमा होणे; जमेलानमूद होणे; लागू होणे.

ईंद्रवध - एक फळ.

ईशालु - ईश्यालु; साभिमाना.

उगळणे - बाहेर टाकणे.

उज्जृम्भ - उर्ध्ववत्; निर्मिती.

उतटणे - ओढून बाहेर काढणे; ठार मारणे.

उघाणे - उघळणे; ओसंडून वाहणे.

धपसाहणे - सहन करणे.
 उल्लेख - मनात असलेला विचार.
 पेन्हा - अलीकडे.
 ओखटे - धाईट.
 ओढवणे - एखाद्याच्या संरक्षणासाठी
 स्वतःचे बलिदान करणे.
 ओळगणी - सेवा करणारी; दासी.
 ओळगणे - सेवा करणे.
 कडतरणे - आरपार जाणे.
 कडतरून (व्याप) - अंतर्बाह्य (व्याप)
 कणाव - कृपा.
 करणीयेचा - कृत्रिम; बनावट;
 तयार केलेला.
 कर्मकाठिन्य - कर्मलेप पुसले गेल्या
 बर जीवस्वरूपावर येणारा कठिण-
 पणा; हिरवडान.
 कर्मराहाटी -- ईश्वराव्यतिरिक्त
 इतराविषयीचा व्यवहार.
 कर्मसचा - कर्मराहाटीतील व्यवस्था.
 कर्मसृष्टि - कर्मभूमि, अष्टौदेवयोनि,
 अंतराळ व स्वर्ग या योव्यातील
 पुरुषदेवता.
 कलील - बट; दाट.
 कलीलावस्था - घटपणा.
 कातेया -- कातणारा; साळी
 कामता - कामना; कल्पना.
 कूट - पूढ; जुरा.
 कोळिका -- तंतूचे जाळे तयार
 करणारी कोळीण; ऊर्णनाभि.

क्रियापाक - क्रियाकर्मांनुसार फळे
 प्राप्त होण्याचे शास्त्र.
 खदखद - अंतःकरणातील मळमळ;
 कसकस.
 गत्वा मुक्ति - खालील देवता-कळात
 असतांना वरील देवतेने संचरलेला
 आपला आनंद.
 चरित - पूर्ण.
 चरितार्थ - पूर्ण; पूर्णत्वाला पोचलेले.
 चलद्रूप - पशुपक्ष्यादि योनि.
 चेष्टकत्व - प्रेरणा.
 चैतन्य - माया; मायेचा संलग्न.
 चौकडी - (१) कृत, प्रेता, द्वापर व
 कलि या चार युगांचा समुदाय
 (२) चौकडीचे नरक.
 चौरंगी (विद्या) - चौरंगीनाथ;
 त्याची विद्या; योगाचा चमत्कार.
 जडत्व - नरकाचा एक प्रकार; श्रुतिका-
 परमाणूत व्यापून मिळणारा
 दुःखभोग.
 जनणे - निर्माण होणे.
 जघनिका - पडदा.
 जीवत्व -- सुखदुःखग्राहकत्व.
 जुंग - होडी.
 झळबणे - मिसळणे.
 झांजर -- जुना; पारंगत; पक्का झालेला.
 टिचणे -- आगा नसल्यामुळे इतरत्र
 घसरणे.
 ठीके - ठिकठिकाण; अखंड काळा भाग.

तत्त्व -- भूत; अष्टभैरवांशालीक देव-
तांचा मळ.

तनु -- लिंगदेह; सूक्ष्म प्रपंच.

तनुसाधन -- देहविद्या.

तिर्य्यक -- पक्षी.

त्र्यंश -- (ब्रह्म, माया व ईश्वर या) तीन
अंशांनी मिळून बनलेला.

दशक्रिया -- घृताप्रीत्यर्थ ह्याच्या
घृत्युनंतर दहा दिवसपर्यंत शाही
पुण्यांना भोजन घालण्याची क्रिया.

दळघाडे -- समूह; छायात.

द्वारघंटेकार -- द्वारपाल.

दुःसंभाळ -- देहमानावर नसल्यामुळे
स्वताचा संभाळ न करता येणे.

देशावळ -- हीन प्रतीचे.

देहविद्याघात -- ज्याला देहविद्या
ज्ञातेली आहे असा.

दैवराहाडी -- ईश्वरविषयक व्यवहार.

दैवसत्ता -- (१) ईश्वरी कृपेने

(२) नशीब, नशीबाप्रमाणे

(३) शोडकपात पुष्कळ भोग.

दैवसृष्टि -- हरिहरमूर्त्या, शेषशय्या,
अष्टभैरव, विश्व व माया या
शोण्यातील देवता.

दैवी -- शरीरावर झळकणारे लावण्य.

धोंगडी -- स्थूल; जाडीभरडी.

धोष्टर -- जाड; मरडे.

नांतयैक -- (सं. नांतरीयक) अवि-
भाज्य; नित्यसंबंधाने असलेले.

नाव -- क्षण.

नावा भरिया -- एका क्षणात.

नावैक -- एक क्षणभर.

निचाडिच -- कोणतीही चाड-इच्छा.

प्रेम नसण्याचा भाव

नित्य -- नित्य-नरक; नरकाचा एक
प्रकार.

निमानणे -- भोगून जाहीसे होणे.

पर -- ब्रह्म व ईश्वर ह्या 'पर' वस्तु;
ह्यासंबंधीचे.

परत्र -- परलोक; परलोकात.

परवडी -- अनुक्रम.

पराह्म -- दुरून देण्याचा धर्म.

परिहार -- समर्पण.

पवाडणे -- शास्त्र होणे.

पाखाळ -- पुणे; पुण्याची क्रिया.

पाटी -- पाण्याचा पाट; जलप्रवाह.

पाथसार -- पायदळ; पादक.

पाहे -- पाहाटे, सकाळी.

पिंडक्या -- मूर्त्यास्येपासून विभा-
गलेले व जीवाच्या पिंडात व्याप-
णारे देवतास्वरूप.

पुर -- शरीर.

पुरभजन -- परमेश्वरावतारांना वात-
लेले भोजन.

पुरा -- वस्तीची पेट.

वेन्हा -- एलीकडे.

पोटाळणे -- पोटाची धरून कुरवाळणे.

प्रणव -- प्रभव; उपभोग.

प्रणवणे -- प्रभवणे; उपभोगता येणे.

प्रतिकारण -- कारणीभूत; सज्जित कारण.

प्रतिकारणता -- भागील कार्य पुढील कार्याकडे कारण होण्याचा भाव.

प्रतिदेह -- मृत्युनंतर दुःखभोगासाठी मिळणारा (अव्यक्त) देह.

प्राकट्य -- प्रगटपणा; कार्यरूपता.

प्रेतदेह -- प्रतिदेह पाहा

फक्किका -- श्लोक.

फलस्थ -- मायेची ब्रह्मांडस्थ देवता.

बलवच -- बजबज; गोंधळ.

बहुकामता -- अनेक कल्पना करण्याचा भाव.

ब्रह्मांडस्था -- ब्रह्मांडव्यापारासाठी अवतरलेली देवतेची मूर्ति.

भजन -- भोजन.

भाटी -- नदीकाठची जमीन.

भूतभजन -- जीवदेवताना घातलेले भोजन.

मतित्रय -- अधमति, अधरति, अधगति.

मस -- शरीरावर असलेले लहानसे.

मानलेपण -- आत्मीयत्वाने केलेला स्वीकार.

मायापुर -- मायास्वरूपाने व्याप्त असे शरीर.

मैळणे -- मलिन होणे.

यथायुक्तत्व -- जसे असायला पाहिजे तसे असण्याचा गुण.

यंत्र -- जननेंद्रिय.

यंत्रारूढ -- प्रत्यक्ष संभोग.

यावाका -- सामर्थ्य.

युक्तत्व -- दोन वस्तूंचा योग; मिश्रण (यातील वस्तु पुन्हा वेगळ्या होऊ शकतात).

येडली -- इवली इतकी.

यौगिक -- दुसरीकडून आणून मिळविलेली

रेवणे -- रोखून धरणे.

लक्षकवद्धेन्याय -- एका लक्षाच्या मोबदल्यात एक कवडी परतफेड म्हणून स्वीकारणे.

वैतत्त्व -- स्वरूपगत.

वसो -- सांड; बैल.

वास्तारी -- बैली; पिशवी.

वाधवल -- गळफास. (!)

वायवटी -- न्यर्य.

वालीप -- छगडे.

वाहकत्व -- आपल्याला गर्भात वाहण्याचे -- धारण करण्याचे कार्य.

विकरणे -- मूळ स्वरूपात बदल होणे, विकार निर्माण होणे.

विकारविणे -- विकार निर्माण करणे.

विकार-सृष्टि -- कर्मभूमि, अष्टौदेव-ओनि, अंतराल व स्वर्ग या धोव्यातील अर्द्धदेवता.

विग्रह -- ब्रह्मांडस्थेपासून विभागलेला देवतावंतार.

विटोळा - वेढोळे; समूह.

विद्यावंत - देवतेची विद्या ज्याला
हालेली आहे असा.

विपर्याय - उलटा प्रकार.

विशकलित - फुटलेला; छिन्नभिन्न;
तुकडे पडलेला.

वीरहल - प्रेम.

वैभे - छिन्न.

वेदहाळत्व - प्रेमलपणा.

वैजात्य - भिजपणा; निराळेपणा.

व्यतिक्रम - उलटा क्रम.

शक्तिरूप - दिले घेतले जाणारे.

शब्द करणे - शब्द पाळणे; आवाज
पाळणे.

शांभव - माया व विश्व देवता
त्यांच्या विद्या.

सर्वद - बाबु.

संदी - संधि; ओढ; ओढाची जागा.

संपूर - पातळ; तलम.

संलग्न - मायेच्या हरित स्वरूपातून
विभागलेला मायेचा अंश; हा
जीवाला मुक्ति होईपर्यंत निरंतर
लागलेला असतो.

संस्तरण - सृष्टीची उत्पत्ति;
निर्मिति.

साजात्य - सारखेपणा; साम्य.

सुटिक - मोफळीक.

सेनपुंजी - सेणकचरा काढणारी.

सो - वेद; सोंग.

स्थावर - दृक्कलतादि अवलंब वस्तु.

स्वरूपांग - मूळ स्वरूपात अडलेले.

हाटवेचम्याप - घरात शिल्लक
ठेवून बाजारपुस्तातच पैसा मेणे व
सर्वे करणे.

हिरचटान - कर्मधाठिन्ही माहा.

हिरचा हुटधा - कोवळा; कथा.

होण्याचा (व्याप) - केवळ बाहे-
रून असलेला बाह्य व्याप.

अष्ट प्रकृति -- भूमि, आप, अग्नि,
वायु व आकाश ही पंचमहाभूते
व सत्त्व, रज व तम हे त्रिगुण
मिळून अष्टप्रकृति.

अष्ट महासिद्धि - अग्निमा, गरिमा,
रुचिमा, सहिमा, प्राप्ति, प्राकरम्य,
ईशित्व व इशित्व.

अष्ट स्वभाव - भूक, तहान, थंडी,
ऊन, भीति, झोप, मळ आणि मृत.

चतुर्विध कर्मफळे - १ स्वर्ग
२ नरक ३ कर्मभूमि ४ मोक्ष.

चतुर्विध साधन - स्थान, प्रसाद,
भिक्षु व वासनिक.

चार दांभे - लीळा, संबंध, प्रहणा,
व केवल्य ही चार दांभे.

चार खाणी - १ परा, २ पश्यति
३ मय्यमा ४ वैखरी.

तीन प्रवृत्ति - संस्तरण, संतार व

- उद्धरण या तीन प्रवृत्ति आहेत.
 तीन संहार - १ महासंहार, २
 अन्तर संहार ३ युगातीचा संहार.
 त्रिगुण - सत्त्व रज व तम.
 त्रिविध माया - अह, अजह, व
 चिच्छह माया.
 वेदद्वंद्वे - क्षुत्पिपासा, सीतोष्ण, मय-
 निद्रा व मलमूत्र.
 वेदघम - जनणे, राहणे, वाढणे,
 बदलणे, क्षीण होणे व मरणे.
 द्वादशघर्म - पान ४३ = पादा.
 पंचप्रकार - ज्ञान, सुख, सामर्थ्य,
 ऐश्वर्य व प्रकाश.
 पंचमहाभूते - भूभि, आप, अग्नि,
 वायु व आकाश.
 पांच कर्मेन्द्रिये - हात, पाय, वाणी,
 गुद व जननेन्द्रिय.
 पांचपिप्सी - जीवस्वरूपी असलेले
 १ अविद्या २ अज्ञान, ३ अन्वया-
 ज्ञान ४ जीवत्व व ५ आदिमल
 हे पाच दोष.
 पांच ज्ञानेन्द्रिये - कान, त्वचा, दोन
 डोळे, जिह्वा व नाक.
 मनोद्वंद्वे - रागद्वेष; कामक्रोध, व
 मदमत्सर.
 सप्तचातु - १ मेद २ मांस ३
 मज्जा ४ रुधिर ५ अस्थि ६ स्नायु
 व ७ त्वचा (अथवा ६ केश व
 ७ बीर्य).
 षड्विकार - जन्मणे, राहणे, वाढणे
 क्षीण होणे व मरणे हे ६ विकार.
 ज्ञानाच देहघर्म असेहि म्हणतात.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१९	सत्यावसंहारादि	उत्पातसंहारादि
४	२६	प्रतिपुरुषविमोक्षार्थ	प्रतिपुरुषविमोक्षार्थ
४	२७	borm	born
८	२०	आरम्भरूपात	आरम्भरूपात
११	१६	सूत्रावरून	सूत्रावरून
१३	१३	देवाद्याकरिष्य	देवाद्याकारेण
२३	५	अनादीची	अनादीची
२३	१७	१७९	१०९
२८	१०		याते
३१	६	५६८	३५८
३१	२८	१११	२११
३२	२४	ह्याया	ह्याच्या
४०	१६	सर्व भेष्ट	सर्वभेष्ट
४१	४	५०१	५५१
४२	१७	तयास	तयात
४३	१६	प्रच-	प्रच-
४६	१५	देवतास्वरूपीचे	देवतास्वरूपीचे
४६	२५	' ज्ञाने तरी	१ ' ज्ञाने तरी
४७	१४	मुख रूपा	मुखरूपा
४८	५	सामर्थ्य तिच्या ठिकाणी.	सामर्थ्य (परमेश्वर प्रवृत्तिवाचून) तिच्या ठिकाणी
५०	३	ईश्वरीचेच काय	ईश्वरीचीच काय
५०	२७	उपायाचे नाही	उपायचि नाही
५२	२३	देवतास्वरूपीच	देवतास्वरूपीचे
५५	११	तैचिया	तैचिये

पान	भोळ	अशुद्ध	शुद्ध
६७	२५	म्हणानि	म्हणोनि
६८	१८	विश्वची	विश्वेची
६८	२१	मृत	मूर्ति
७६	१६	तन्मात्रा	तन्मात्रा
७७	२५	मृतांचा	मृतांचा
८३	१९	एकेकच जूट	एकेकच जूट (
८३	१७	प्रसवति	प्रसवति
८४	१७	तैसचि	तैसेचि
८७	२	दवता	देवता
८८	११	पर्यवसान होते	पर्यवसान होते.
८८	२२	म्ह जे	म्हणजे
९४	१४	ईश्वर : बोलिजे :	ईश्वर बोलिजे :
९६	२४, २८	अ. या.	अ. व्या.
९७	६	महा ईश्वर	महा व ईश्वर
९७	२८	म । ला	भक्ताला
१००	२०	म पाहिले	आपण पाहिले
१०७	१७	तौच	तैचि
१२७	१९	काय	कार्य
१३६	१	२४८	१४८
१३६	२	परमेश्वरस्वरूपातून	परमेश्वरस्वरूपातून
१३७	२९	स्वीकरीले	स्वीकरीले
१३८	७	मृत्तिकामक्षम प्रसंगी	मृत्तिकामक्षम प्रसंगी
१३८	१८	उदाहरणे होता	उदाहरणे होत
१३८	२७	२ ' क्या —	३ ' क्या—
१४८	२९	अंध म्हणजे	म्हणजे
१५४	१०	स्वरूप व काय	स्वरूप व कार्य
१५८	२५	युक्तच	युक्तचे
१५८	२९	राहिला	राहिला
१५९	२८	रचू शके :	रचू शके :

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१६६	१	१५५ पहा.	१५६ पहा.
१७१	२५		जरठल
१८१	२७	सायदशाब	शाब्दज्ञान
१८७	२१	प्रपंचाची	प्रपंचाची
१८७	२६	मळहि नसति :	मळ हि न नसति :
१९२	७	स्वरूपी स्थिति	स्वरूपी स्थिता
१९९	११	स्वरूपत	स्वरूपात
१९४	३	ईश्वराचे	ईश्वराचे
१९८	१४	(वि. १०४)	(वि. १०६)
१९८	१९	नेत माही	नेत माही
२०४	२१	' मायपुर '	' मायापुर '
२०८	२२	भवताराख	भवताःरातख
२१३	७	उराच्या	उरीच्या
२२२	११	अधर वा	अधरवा
२२३	२६	मळती का	मळती की
२३१	१९	भूतजन	भूतभजन
२४०	१६	तेहि विव	तोहि विव
२५४	२५	निहृदुक	निहृदुक
२६२	५	चाकडीचे	छौकडीचे
२६२	१७	नसतात.	नसतात.
२८१	२८	परा निवतीचि	परी निवतीचि
२८९	२८	भीजुले	भीजुले
२९७	२७	तोकडा	तोकडा
२९८	२५	पुनःस्वंधी एके बरेचे	पुनःस्वंधी एके घरेचे
३०२	२७	देह घाही	देह घाही
३०३	१३	विषयप्रमादियांनी	विषयप्रमादियांनी
३०८	२८	२६१ व २६२	२६२ व २६३

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३०८	२९	उपस्ति	उपास्ति
३१०	१०	नसल्यामुळे	नसल्यामुळे
३१०	१०	२३६	२३९
३११	१८	२४६	२४७
३१२	१७	२६३	२६४
३१२	२८	स्वर्गी	स्वर्गी
३१९	२५	फलसूक्त	फलसूक्त
३३०	२७	बाया नन वचे	बाया न वचे
३३९	१६	१९	९९
३४९	८	बाटते	बाटते
३६२	१७	देवतेची	देवतेची
३७०	९	वेध	वेधे
३७२	२५	‘बोडार	२ ‘बोडार
३७६	२५	उपज	उपजे
३७८	१६	पुत्रवियोग	पुत्रवियोगे
३८५	२६	मेडाच	मेडच
३९२	८	कर्मक्षालण	कर्मक्षालण
३९३	१३	चिजेडचे	चिजेडेचे
४०१	१२	पडलल	पडलेले
४०४	३	म्हणौनि ‘ए	‘ म्हणौनि ए
४०४	२०	एक	एके
४०९	१७	धमलाहि	धर्मालाहि
४१०	९	सांगून	सांगू
४११	८	दमेती	देमती
४१४	१४ व १८	ज्ञान	प्रेम
४१६	२६	पडती	पडती
४२०	१९	बाघ तो	बोध तो
४२०	२६	प्रताती	प्रतीती

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४२०	११	११२	११२
४२०	३०	बोधशाक्त	बोधशक्ति
४३५	४	कर्मसेवा	कर्मसवा
४३५	७	दैवसा	दैवसवा
४४१	२७	प्रायश्चित्त	प्रायश्चित्त
४४२	१८	वि. मा. ३१	वि. मा. ७१
४६१	३७	उद्ध. ११.	उद्ध. १५
४६४	४	अधीनत्वाने	अधीनत्वाने
४६५	२८	का न करिती ना .	का न करिती : ना :
४६६	७	उपदेशुळे	उपदेशुळे
४९८	१२	आत्म -	आत्म -
४७४	५	दैवसृष्टि	दैवसृष्टि
४८१	८	विशेषज्ञानियाला	विशेषज्ञानियाला
४८४	४	ज्ञान	ज्ञान
४८७	१५	शास्त्रज्ञानांशे	शास्त्रज्ञांशे
४८७	२२	(सदर)	(वि. श्य. १३०)
४८८	१३	विशेषज्ञानपर्यंत	विशेषज्ञानपर्यंत
४८८	२५	अयोग्यता	अयोग्यता
४९१	१६	कृपाशक्तिने	कृपाशक्तीने
४९६	२८	जाव निका	जवनिका
४९८	१	जीवनाचेहि	जीवाचेहि
५१४	१	पाटीने (तीक्ष्ण धारने)	पाटीत (बलप्रवाहात)
५१५	१८	तर म्हणौनि	तर : म्हणौनि
५१५	२७	उपासे घाडी	उपाये घाडी
५१९	२९	कारण	करण
५२०	२४	आणीव होता	आणीव होती

काही अभिप्राय

महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे सर्वश्रेष्ठ जाणते, ज्ञानरत्न व तपोवृद्ध

महंत श्री यक्षदेव महानुभाव यांचा अभिप्राय.

प्रो० कोळते यांचे महानुभाव तत्त्वज्ञान हे पुस्तक मी पाहिले. ते अति-
साध मेहनत घेऊन व अभ्यासपूर्वक लिहिलेले आहे. महानुभावांच्या तत्त्व-
ज्ञानाचे विवेचन त्यात सहज व सुबोध पद्धतीने केलेले आढळते. हा ग्रंथ
पंथीयांच्या व पंथीयेतरांच्या आदरास पात्र होईल यात शंका नाही.

परमार्गदास

सुरारी यक्षदेव महंत (जुने)

अखिल भारतवर्षातील ख्यातनाम, तत्त्वज्ञ आणि महानुभाव
शक्तमयाचे एकनिष्ठ सेवक

महंत श्री दत्तलक्षराज कवीश्वर (माहूर) यांचा अभिप्राय.

संस्तिश्रीमद्विद्याद्वितेच्छु प्रो. विष्णु भिस्मजी कोळते या सुलेखकांनी
अखंत परिश्रम घेऊन लिहिलेले 'श्रीचक्रधर सर्वज्ञांचे तत्त्वज्ञान' हे आम्ही
काळजीपूर्वक वाचले. श्रीचक्रधरस्वामींचे तत्त्वज्ञान सर्व सूत्र जनतेसमोर यावे
अशी आमची हार्दिक इच्छा होती. ती पूर्ण करण्याचे आमचे मित्र विद्वा-
न्मान्य के० वि. ल. मावे (ठाणे) यांनी कबूल केले होते. पण त्यांच्या अकाली
निधनाने आमची इच्छा त्याजकडून पूर्ण होऊ शकली नाही. आज १० वर्षा
नंतर प्रो० कोळते यांनी आमची ती इच्छा पूर्ण केली याबद्दल आमच्या
अंतःकरणां अतिशय समाधान वाटत आहे.

संस्कृतविद्याविभूषित, महानुभाव तत्त्वज्ञान कोविद विद्वद्भूषण
महंत श्री मुरलीधरशास्त्री महानुभाव यांचा अभिप्राय.

श्री. वि. नि. कोळते एम्. ए. एल्. एल्. बी. जे. मॉरिस कॉलेज नाग-
पूर यांचा 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' ग्रंथ अक्षरशः वाचला. आपली अलौकिक
बुद्धिमत्तेची, चिकाटी व दीर्घ प्रयत्नाची हा ग्रंथ साक्ष पटविणारा आहे. कारण
प्राचीन भाषा, व्यवहारात कधीच उपयोगी न पडणारी अशी अनभ्यस्त अत्र-
सिद्ध महानुभावी लिपी व तीत जुन्या पद्धतीने लिहिलेले तत्त्वज्ञानाचे व
मोठमोठेले महाभाष्य (बंद) प्रमेयादि ग्रंथ तेहि दुर्मिळ. तशात आमच्या
महानुभाव मंडळीच्या साम्प्रदायिकाक्षेरीज इतरांना आपल्या तत्त्वज्ञानाचे एक
अक्षरहि न लागण्याचा अहवाल. एवढ्या अक्षयणी असून देखील वरील
ग्रंथाचा सूक्ष्मपणे व काळजीपूर्वक अभ्यास करून साम्प्रदायिक सिद्धान्त
माझीस यत्किंचितहि सळ न जायता एवढा ग्रंथ तयार करणे खरोखर समुद्र-
मंथन करून घेत काढण्यासारखेच नव्हे काय !

ग्रंथ, महानुभावीय भाषा इतर तत्त्वज्ञानासु, तसेच तौलनिक विवेचन
करणारे विशिष्टितक विद्वान या सर्वांच्याच उपयोगाचा झाला आहे.

आतापर्यंत महानुभावीय वाङ्मयाचे काव्य, व्याकरण, छंद, कोश व चरि-
त्रात्मक बरेच ग्रंथ प्रकाशित झाल्याने मराठी भाषेचे वैभव वाढून महानुभाव
पंथाविषयी रूढ असलेल्या विविध कल्पना बऱ्याच अंशी कमी झाल्या, पण
या ग्रंथाने पंथाचे पूर्ण तत्त्वज्ञान उजेडात आल्याने जो अंतरंग जनतेसमोर
आले आहे. म्हणून राहिलेले गैरसमजहि समूळ दूर होऊन समाजसंघटनेचे
अंधेहि आपल्या पदरी पडणार आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या पारिभाषिक शब्दांनी ओतप्रोत असूनहि भाषा रसाळ व
सुगंध आहे; प्रमेय मांडण्याची शैली अजब आहे. जुन्या पद्धतीने ३ वर्षांत
बरेच तत्त्वज्ञान आत्मसात् करता येणार नाही तेवढे या ग्रंथाने ६ महिन्यातच
करता येईल. तसेच महानुभाव पंथाच्या शास्त्रोपशास्त्रापैकी शोकडा नव्वद्
उक्ते हस्ती प्रचलित असलेल्या उमाध्यामान्माथाच्या मन्तव्याप्रमाणे सिद्धान्त
पूर्णपणे ठीक उतरले आहेत.

या ग्रंथात कवीश्वर, पारिभाषिक, तलेगावकर व वायदेशकर यांच्या मतांचा समावेश झाला असता तर ठीक झाले असते, पण ते स्वतंत्र रूपाने आपण करणार आहातच. तसेच १४ पक्षकारांच्या पक्षांचे जे स्थळ पोथीत संमिश्रण झाले आहे त्याचे विशेषतः म्हाव्यास पाहिजे म्हणजे तौलनिक विवेचनाला फार उपयोग होईल. तेहि अथ कवीतरी आपणासच मिळेल अशी भाशा आहे. असो आपल्या या महान कार्याची माफी पिढी ऋणी राहिल.

महंत आराध्य मुरलीधर शास्त्री महानुभाव.

महानुभावांच्या जुन्या आणि नव्या पिढीला सारखेच मान्य असलेले,
महानुभाव बाह्मण्याचे निचिक्त्सुक संशोधक, प्रचारक व तेवक
श्री बाळकृष्णशास्त्री महानुभाव यांचा अभिप्राय.

महानुभाव-तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करतांना विद्वदल भाऊसाहेब प्रो. कोलते यांना त्यांचे मित्र म्हणत असत. 'काय हो ! आपण इतके प्रतिभासंपन्न असता महानुभावांच्या या किचकट व रुक्ष विषयावर इतके परिश्रम करून नेलेका अपव्यय का करता ! ललितबाह्म्य निर्माण करून आपला लौकिक जगात का वाढवित ना ! यावर भाऊसाहेब जे उत्तर देत असत ते मला आताहि आठवते. ते हे की, 'सर्वच जण जर ललितबाह्म्य निर्माण करण्यांत गुंतले तर गंभीर विषयाचे विवेचन कुणी करावयाचे ? ' सदरहु उत्तर किती बरे मार्मिक व समर्पक आहे ! भाऊसाहेबांची मुद्दा जेवढी विशाल आणि गंभीर तेवढाच तिला साजेसा महानुभाव-तत्त्वज्ञानाचा विशाल आणि गंभीर विषयच त्यांनी निवडला आहे. महानुभाव-तत्त्वज्ञान लिहिण्यासाठी त्यांना किती परिश्रम पडले याची खरी जाणीव मलाच (त्यांच्या संलग्नालाच) आहे. आपल्या परिश्रमाचे वर्णन ' इदमतात ' त्यांनी केलेलेच आहे. पण तेहि अतिशय नम्रपणाने. त्यांनी सांगितल्यापेक्षाहि कितीतरी अधिक प्रमाणात त्यांनी कष्ट घेतले आहेत याची मला प्रत्यक्ष जाणीव आहे.

महानुभाव-तत्त्वज्ञान संस्कृत शस्त्रांच्या धाटणीवर लिहिलेले असल्यामुळे त्याची मूळसूत्रे; त्यावरील भाष्ये, त्यांची मद्भाष्ये, प्रमेये वगैरे अनेक

ग्रंथ अभ्यासल्याशिवाय ते सर्वसाधारण माणसांना कळतच नाही. महानुभावपंथाचा संत-महंतवर्ग संन्यस्त असल्यामुळे त्यांना पुरेसा अवकाश मिळतो व तो श्रीचक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास चांगल्या रीतीने करू शकतो. पण, महानुभावपंथाचा अनुयायी वर्ग गृहस्थाश्रमी असल्यामुळे त्यांना या तत्त्वज्ञानाची मूळ सूत्रे, स्थावरील भाष्ये, त्यांची महाभाष्ये व प्रमेये वाचण्यास आणि अभ्यासण्यास वेळच सापडत नाही. कदाचित् वेळ सापडलीच तर मूळ तत्त्वज्ञानाची भाषा प्राचीन असल्यामुळे तीच मुळी समजत नाही. गृहस्थाश्रमी वर्गाला महंतांच्या मार्गात (मेळाऱ्यात) काही वर्षे राहिल्याशिवाय श्रीचक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानाचे यथातथ्य ज्ञान होऊ शकत नाही. गृहस्थाश्रमाचे उद्योग-धंदे सोडून मार्गात राहण्यास पुरेसा वेळ मिळत नसल्यामुळे अनुयायी गृहस्थाश्रमी वर्ग जवळ जवळ श्रीचक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानापासून आंखवळाच होता. गुरुवर्गाने कान फुकून सांगितल्या गुरुमेवाशिवाय त्यांना तत्त्वज्ञानाची काहीच माहिती नव्हती. भाऊसाहेबांनी श्रीचक्रधरस्वामींचे तत्त्वज्ञान आधुनिक नवीन पद्धतीने हत्के सुबोध लाविले आहे की ते अनुयायीवर्गाला अर्थात सुलभ रीतीने फारसे परिश्रम न करता समजू लागेल. प्रस्तुत ग्रंथ लिहून भाऊसाहेबांनी त्या अनुयायीवर्गाची तत्त्वज्ञान अभ्यास करण्याची उत्कृष्ट सोय करून दिली आहे. आणि अनुयायीवर्गाला कायमचे उपकृत करून ठेवले आहे. प्रस्तुत ग्रंथ वाचून अनुयायीवर्ग भाऊसाहेबांचे फारच फार आभार मानील अशी खात्री वाटते.

भाऊसाहेबांचा प्रस्तुत ग्रंथ अभिनव आहे आणि तो महानुभाव-तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अधिकरणवाणीने लिहिलेला आहे. काही तात्त्विक वास्तवीक मतमतांशवाची जाळी बाजूला राहून महानुभावपंथाला मान्य असलेले सिद्धांत नेमके देवून ते मोडण्यात त्यांनी मोठे कौशल्य आणि योजकत्व दाखवले आहे यात शंका नाही. आपल्या सर्व विवेचनाला 'स्थळ' पोथीतील 'पक्ष' आणि त्यांचे बंदातील भाष्य यातील उतारे देऊन त्यांनी अधिकृतता आणलेली असल्यामुळे त्यांना अन्यशास्त्रांनाचा स्पर्शसुद्धा झालेला नाही. आणि याच कारणामुळे या ग्रंथाची मौलिकता अधिक वाढली आहे. सुबोध लेखनपद्धति आणि सहजसुंदर भाषा यांची जोड मिळाल्यामुळे ग्रंथाचे वाक्सयीन वैभवहि वाढले आहे. क्लिष्ट विषय सोपा करून समजावून

देण्याची भाऊसहिवांची शैली या ग्रंथातील पानापानातून प्रत्यक्षात येते. म्हणूनच लहानमोठ्यांना, विद्वान अविद्वानांना, पंथीयांना आणि पंथीयेतरांना, महानुभावपंथाच्या तत्त्वज्ञाना आणि सामान्य लोकांना हा ग्रंथ सारखान प्रिय होईल यात मला शंका वाटत नाही.

‘पोथी’ करणाऱ्या म्हणतात अर प्रथमतः या ‘महानुभाव-तत्त्वज्ञान’ ग्रंथावरून संतमंडळींना श्रीचक्रधरस्वामींचे तत्त्वज्ञान समजावून दिले तर ‘पोथी’ समजविताना फारसे प्रयास पडणार नाहीत. व ‘पोथी’ ऐकणारांनी अर प्रस्तुत ग्रंथावरून तत्त्वज्ञान समजून घेतले तर ‘पोथी’ ऐकताना ती कठिण वाटणार नाही, असे माझ्या अल्पबुद्धिस वाटते

श्रीचक्रधरस्वामींची ब्रह्मविद्या प्रकाशित झाली म्हणून उपाध्या भावना दुःखित होते आहेत. त्यांनी लक्षात ठेवावे की—

श्रीचक्रधरस्वामींच्या मते भगवान श्रीकृष्ण देखील परमेश्वराचे उभय-दृश्य-अवतार होते, तेव्हा त्यांची गीता व श्रीचक्रधरस्वामींची ब्रह्मविद्या ही दोन्ही समान योग्यतेची आहेत. भगवान श्रीकृष्णांनी—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

नचाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽन्यसूयति ।

—“हे ज्ञान तू तपश्चर्या न करणाराला सांगू नयेस, तसेच जो माझा भक्त नसेल त्याला केव्हाहि सांगू नयेस, आणि जो गुरू आणि ईश्वर यांची शुश्रूषा करणारा नसेल त्याला सांगू नयेस.” (गी. १८, ६७) —या वचनात जसा कुपात्रास गौताज्ञानाचा उपदेश करण्याचा निषेध केला आहे तद्वत् श्रीचक्रधरस्वामींनी देखील कुपात्रास ‘ब्रह्मविद्ये’ चा उपदेश करण्याचा निषेध केला आहे. सदरहू निषेध असूनसुद्धा भगवद्गीता ही भगवान श्रीकृष्णांनी सांकेतिक लिपीत लिहून ठेवली नाही किंवा त्यांच्या अनुयायांनीदेखील सांकेतिक लिपी तयार करून तिचे कडी-कुलूप भगवद्गीतेला लावून ठेवले नाही. उलट ती सर्वप्रसिद्ध असून अनेक छापखान्यातून अनेकदा छापली गेली आहे. भगवद्गीतेच्या समान योग्यतेची असलेली श्रीचक्रधरस्वामींची ब्रह्मविद्या ही स्वामींनी स्वतः सांकेतिक लिपी तयार करून त्या लिपीत लिहून ठेवली नाही. किंवा ‘सांकेतिक-लिपी’ निर्माण करून त्या लिपीमध्येच ‘ब्रह्मविद्या’ लिहून असे देखील स्वामींनी कुठे सांगितले नाही, स्वामींच्या निर्यापानंतर आय

आचार्यांच्या आगी प्रतिष्ठित असलेले श्रीनागदेवाचार्य, त्यांचे पट्टशिष्य कवीश्वर व्यास व उपाध्याय व्यास, श्रीचक्रघरस्वामींचे 'चरित्र' लिहिणारे श्रीमाहिमभट्ट, किंबहुना ज्या श्रीकेशवराजव्यासांनी स्वामींचा सिद्धान्तसूत्रपाठ संकलित केला त्यांनीहि साकेतिक लिपी निर्माण केली नाही. तर स्वामींच्या निर्णयानंतर सुमारे ८०-९० वर्षांनी रवळोव्यास नावाच्या पुरुषाने संकललिपी निर्माण केली व तिचे कुळप स्वामींच्या 'ब्रह्मविद्या' ला लावून टाकले । अर्थात् साकेतिक लिपी ही ईश्वरकृत नसून जीवकृत आहे, आणि 'ब्रह्मविद्या' ही आरंभी सुमारे ८०-९० वर्षांपर्यंत बालबोध लिपीमध्येच लिहिलेली होती हे सूर्यप्रकाशादत्तके स्पष्ट आहे.

संस्थान धीमेचवेधेश्वर
ता. १५-१२-१९४५

परमार्गसेवक
बालकृष्णशास्त्री.

महानुभाव नास्मयाचे एकनिष्ठ सेवक व संपादक
महंत श्रीगोपीराज महानुभाव यांचा अभिप्राय

मान्यवर महोदय प्रो. वि. भि. कोलते

आपकी लिखा 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' प्रिय पढा, जिस अध्यात्मिक तत्त्वको पढनेमे लोग अपना जन्म बिता देते है उसे आपने कुछ ही सालों के परिश्रमसे बहोतही सुन्दर लेखबद किया है, अतः मैं आशा करता हूँ कि महानुभाव समाज के लोग इसे अपनाकर आपके परिश्रम को सफल करेंगे.

जयकृष्णीवाग मंदिर
रावळपिंडी (पंजाब)

आपका शुभचिंतक
महंत गोपीराज.

पंजाबातील एक ज्येष्ठ व श्रेष्ठ महंत श्री. संतराज शास्त्री यांचा अभिप्राय.

“आपले महानुभाव तत्त्वज्ञान ग्रंथ पाहून मनोदय पूर्ण अहवालासे वाटले. ग्रंथरचना अति उत्तम झाली. भाषाशैली तर इतुकी सरल, संक्षिप्त आणि मार्मिक आहे की माझ्यासारिखे मराठीचे अनभिज्ञ लोकही विना प्रयत्नाने समजु शकतात. आपले हे ग्रंथ नवीन कोमळ बोधवन्ताच्या शिक्षणाकरिता आणि जरठ बोधवन्ता एवं पोथी करणार्यां शानी लोकांची ज्ञान उजळणी करण्याकरिता अति उपयोगी पडेल असे खात्रीने वाटते.”

आपला स्नेहभाजन
सन्त शास्त्री.

अखिल-भारतीय महानुभाव परिषदेचे अध्यक्ष महंत श्री प्रभाकर शास्त्री यक्षदेव, यांचा अभिप्राय.

“आपले पुस्तक मी पुष्कळदा वाचले आहे. श्रीचक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानाची आपण फार चांगल्या रीतीने उकल केलेली आहे. ग्रंथाची मांडणी अतिशय सुबोध झालेली आहे. म्हणून सर्व प्रकारच्या लोकांना तो सहज समजू शकेल. आपल्या या पुस्तकामुळे स्वामींचे ज्ञान धरोघरी पोहचू शकेल. आताच आपले हे पुस्तक आमच्या अनुयायी वर्गात फार लोकप्रिय झाले आहे. याच्याहि पुढे त्याच लौकिक वाढेल असे माझे मत आहे. महानुभाव वाङ्मयाच्या प्रकाशनासाठी आपण चालविलेले भगीरथ प्रयत्न पाहून मनाला फार संतोष होतो. माझे आपणाला आशीर्वाद आहेत.”

प्रभाकर शास्त्री महानुभाव.

प्रा. कोलते यांचे इतर काही ग्रंथ

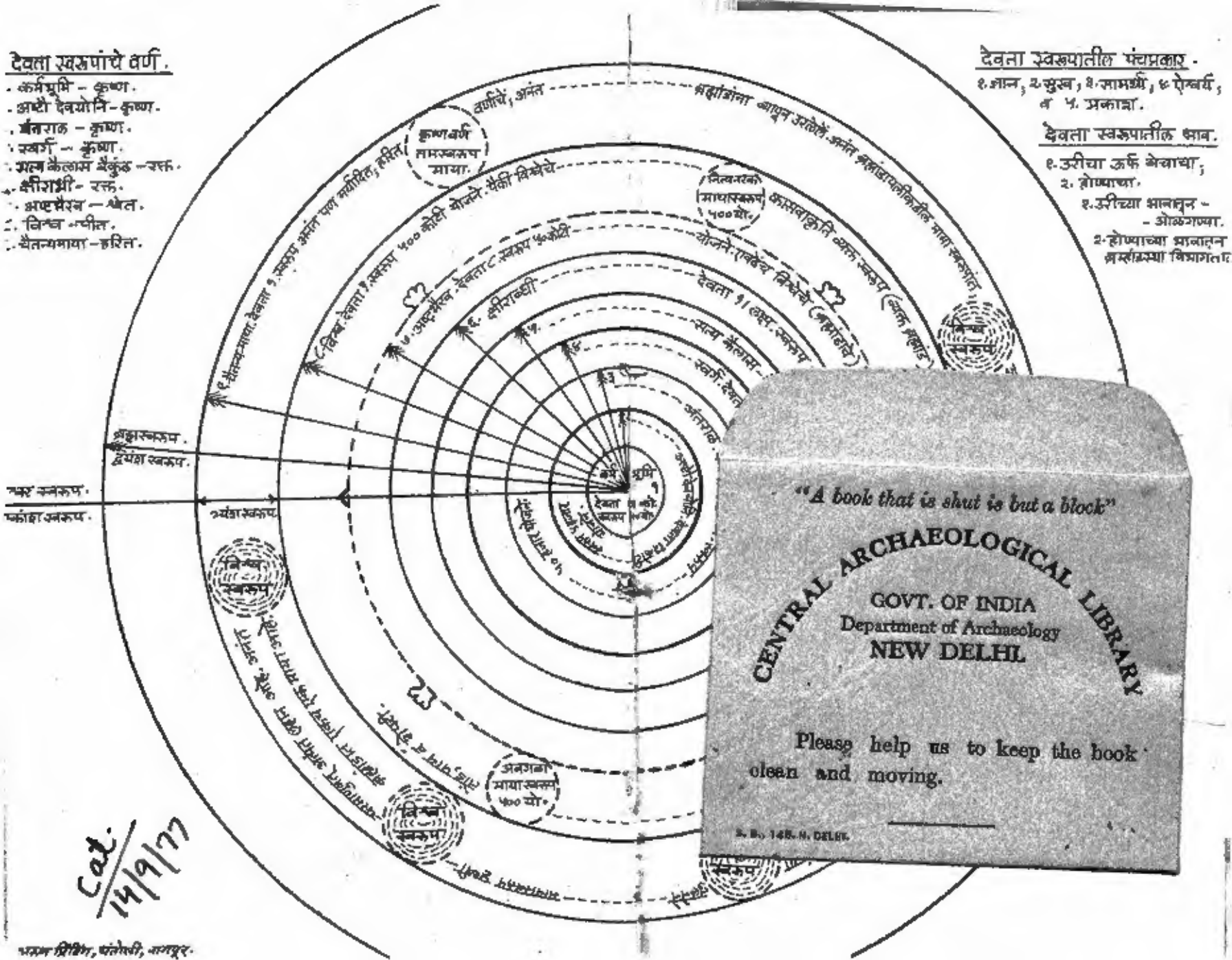
१. उद्धवगीता : शिशुपालवधकर्त्या भास्करभट्टवरीकरांचा, काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा सुंदर मेळ घालणारा उत्कृष्ट काव्यग्रंथ. प्राचीन मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना अत्यंत उपयुक्त. किंमत २ रु.
२. भास्करभट्ट वरीकर : (चरित्र आणि काव्यविवेचन) महानुभाव बाळमनाच्या संशोधनक्षेत्रात अपूर्व खळबळ उडवून देणारा हा चरित्रात्मक प्रबंध प्राचीन काव्याचा टीकात्मक ग्रंथ. किं. २ रु.
३. रुक्मिणी स्वयंवर : ज्ञानेश्वरकालीन नरेंद्रकवीने लिहिलेले हे सर्वांग-सुंदर काव्य विस्तृत प्रस्तावना, अर्थनिर्णायक टीपा, शब्दकोश, सूची इत्यादींनी सजवून संपादलेले आहे. किंमत ४ रु.
४. श्रीगोविंदप्रभुचरित्र : ज्ञानेश्वरकालीन प्राचीन मराठी गद्याचा सुंदर आदर्श यात पहावयास सापडेल. किंमत २ रु.
५. महानुभाव तत्त्वज्ञान : महानुभाव तत्त्वज्ञानाची अधिकृत ओळख करून देणारा विस्तृत प्रबंध. पृष्ठसंख्या ६००. किंमत ८ रु.
६. महानुभावांचा आचारधर्म : सूत्रपाठातील अस्तित्वपरी, आचार व आचारमाळिका या प्रकरणावरील स्थळ, बंद, प्रमेये इत्यादि ग्रंथांच्या आधारे लिहिलेला प्रबंध. किंमत ६ रु.
७. स्थानपोथी : श्रीचक्रधरस्वामींच्या स्थानांची माहिती देणारा महत्त्वाचा ग्रंथ. विस्तृत स्थळसूचीसह. किंमत १॥ रु.
८. श्रीचक्रधर चरित्र : सुबोध मराठीत श्रीचक्रधरस्वामींचे चरित्र देणारा अधिकृत ग्रंथ. पंथीय व पंथीयेतर यांना सारखाच मान्य झालेला आहे. किंमत ६ रु.
९. वछाहरण : दामोदरपंडितांचा वछाहरण काव्याची अधिकृत अशी सर्वांग सुंदर आवृत्ती. किंमत ५ रु.

देवता स्वरूपांचे वर्ण.

- कर्मभूमि - कृष्ण.
- अष्टौ देवयोनि - कृष्ण.
- अनंता - कृष्ण.
- स्वर्ग - कृष्ण.
- मत्स्य कैलास वैकुण्ठ - रक्त.
- क्षीराब्धी - रक्त.
- अष्टमैत्रय - श्वेत.
- विश्व - पीत.
- चैतन्यमाया - हरित.

देवता स्वरूपातील पंचप्रकार.

१. ज्ञान,
२. सुख,
३. सामर्थ्य,
४. ऐश्वर्य,
५. प्रकाश.

देवता स्वरूपातील भाव.

१. उरीचा ऊर्फ वेवाचा,
२. होण्याचा.
३. उरीच्या भावनातून - ओळगण्या.
४. होण्याच्या भावनातून अस्मिताच्या विप्रागतता.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. B. 148-N, DELHI

Cal.
14/9/77